पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा १० पैसे के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

शब्दशक्ति-प्रकाशिका ।

महामहोपाध्याय-

श्रीश्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्य-

विरचिता

पण्डितधुरीण-

श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशभट्टाचार्यकृत-

टीकयोपेता ।

—:o:—

श्रीजयचन्द्रसिद्धान्तभूषणभट्टाचार्यकृत-

प्रविरलटिप्पनीभूषिता ।

भादुड्युपनामक-

श्रीअतुलकृष्णदेवशर्मणा-

बहुभिःपण्डितैः संशोध्य प्रकाशिता ।

प्रथमं संस्कृता च ।

BENARES.

PRINTED AT THE TARA PRINTING WORKS.

1907.

...e per Copy 3-4 ... रूपकत्रयम ३।)

शब्दशक्ति-प्रकाशिका ।

महामहोपाध्याय-
श्रीश्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्य-
विरचिता ।

पण्डितधुरीण-
श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशभट्टाचार्यकृत-
टीकयोपेता ।

——:o:——

श्रीजयचन्द्रसिद्धान्तभूषणभट्टाचार्यकृत-
प्रविरलटिप्पनीभूषिता ।

भादुड्युपनामक-
श्रीअतुलकृष्णदेवशर्मणा-
बहुभिःपण्डितैः संशोध्य प्रकाशिता ।
प्रथमं संस्कृता च ।

[Pri]ce per Copy 3-4-0] [मूल्यं ३।)

Tara Printing Works, Benares.

कृतज्ञता ।

जगत्यर्थ एवैको विनिमातव्य इति सद्भिर्न वहु मन्यते, यतः सदा सर्वत्र धनैरगणेयैरपि सर्वार्थो नैव साध्यत इति भूयशो दृश्यते । परन्तु यदि स्यास्तु किमप्यनुसन्धितस्यतां तर्हि तत्र "कृतज्ञतैव" साध्वी विनिमेया वस्त्विति सत्यमुच्यतामिति ।

सटीकशब्दक्तेः प्रथमेऽस्मिन् संस्कारे संशोधने सङ्गतीकरणे आदर्शप्रतिलेखने यत् सिद्धान्तभूषणमहाशयेन श्रमोऽविश्रामं व्यधायि, तत्र तं मदीयं बन्धुत्वमेवान्वरीरत्सीत्, किन्तु अशेषष्यिानुशासन-संज्ञनाशयानवसरेणापि विद्वद्धरधुरन्धरसुन्दरकलेवरचरितेन श्रीश्री-वामाचरणतर्कभूषणमहाशयेन स्नेहमूर्तिचारित्राभ्यां कुमाराभ्यां न्यायाध्ययने तत्पराभ्यामपि महोद्यमाभ्यां विद्याव्यसनाभ्यां श्रीगोपीचन्द्रव्याकरणतीर्थेन श्रीउपेन्द्रचन्द्रव्याकरणतीर्थेन च यत्तत्र तत्रागाणितसमयक्षयं निःस्वार्थं क्रम उररीकारि, तत् केवल सुचिरं स्मरामि अनयैव कृयज्ञतया स्वया निबद्धोऽस्मि तेषां । नान्यदत्र निमातव्यमिति ।

अपिच–महामहोपाध्यायो देवकल्पः श्रीश्रीकैलासचन्द्रशिरोमणिमहाशयस्तथा स श्रीवामाचरणतर्कभूषणमहाशयो नोयाखाली-निवासी श्रीयुक्तभुवनचन्द्रसिद्धान्तचूडामणिमहाशयश्च हस्तलिखितादर्शग्रन्थार्पणेनापि साहायकमकरो त्तेन च तेषां कृतज्ञोऽस्मि ।

अत एवोक्तं ।—

"पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्बु,
न चन्दनो जिघ्रति सौरभं स्वम् ।
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः,
परोपकाराय सतां विभूतिः ॥" इति ।

विदुषां वशंवदः ।—

श्रीअतुलकृष्णदेवशर्मा ।

जगदीशतर्कालङ्कारस्य
संक्षिप्तजीवनवृत्तं ।

———:o:———

प्रायस्त्रिशतवर्षादूर्द्ध्वं नवद्वीपनगर्य्यां जगदीशो मैथिलमिश्रवंशे यादवचन्द्रविद्यावागीशात् पितुः सम जनि, यतो दृश्यते जगदीश-कृतकाव्यप्रकाशटीकां "काव्यप्रकाशरहस्यं" नाम जीवतस्तस्य कश्चिच्छात्रो न्यायालङ्कारोपाधिको लिखित्वा तदन्ते लिपिसमाप्तौ श्लोक मेकमलिखत् यथा ।—

"शाके रन्ध्राद्रिबाणक्षितिपरिगणिते (१५७९) माघमासे नवम्यां,
पक्षे चैवावलपक्षे ग्रहपतिदिवसे जीवयुग्युग्मलग्ने ।—
न्यायालङ्कारधीरो निजगुरुरचितं पुस्तमेतत् समस्तं,
स्वीयं स्वीयाङ्गनस्थो व्यलिखदनलसोऽध्यापनार्थं सुखेन ॥"

स्वकीयाध्ययनार्थं निजगुरुणा जगदीशेन रचितं एतत् काव्यप्रकाशरहस्यमलिखदित्यनेन वर्त्तमानकालात् तस्य जीवितकालस्तथाऽनुमानि त्रिशतवर्षादूर्द्ध्वमिति ।

यादवचन्द्रविद्यावागीशस्य पञ्च पुत्रास्तेषु जगदीशस्तृतीयः, यदा जगदीशः पञ्चवर्षदेशीयस्तदास्य पिता स्वरारूढ़स्तेन जगदीशादीनां लालनपालनभारः षष्ठीदासस्यैवाग्रजस्य स्कन्धमारूढ़ः, पितुर्वियोगादसौ गार्हस्थ्यकृत्यनिर्वाहे व्याकुलीभूतः केवलं चैतन्यदेवविग्रहसेवयोपार्जितेनार्थेन दुःखदुःखेन दिनमनयत् । बाल्ये जगदीशोऽतिमात्रं दुर्ललित आसीत्, वियोगाच्च पितुरधिकाधिकं दौर्वृत्यमनुष्ठातुं पटुतरो जातः, यवीयसा भ्रात्रा तिरष्कृतोऽप्यसौ दुराचरणं नाजहत्, इत्थमष्टादशवर्षदेशीयो जगदीश एकदा पक्षिशावकानाहर्त्तुं दुरारूढ़ं तालतरुमारुहत्, दैवात्तदा पक्षिडिम्भानत्तुं दुर्विषहो विषधरोऽप्येकस्तमध्यास्थात्, जगदीश स्तु यावत् कुलाये हस्तं प्रसारितस्तावदत्युग्रहालाहलज्वालाजाल करालकालकवलः कृष्णसर्पः फणामातत्य दष्टुमुपक्रान्त स्तावच्च तत्कालमतिको निर्भीको द्रागेव दृढ़मुष्ट्या सर्पग्रीवामाक्रम्य क्रकचायमानायां तालदण्डधारायां निघृष्य छित्वा च सुदूरे न्यक्षिपत्, विधौ प्रसन्ने विपदपि सम्पदमाविष्कर्त्तुं प्रभवति, भाविमङ्गलस्यैतदेवामङ्गलं सूत्रमपातयत् तरोश्चतस्माच्छनैरवारुहत् ।

ततस्तत्क्षणे समासन्नवर्ती कश्चित् संन्यासी जगदीशस्य निर्भीकत्वमापत्कालिकमतिकत्वञ्च समीक्ष्य तमाहूय मृदुमृदु तिरस्कृत्य च प्रबोध्य च सदुपदेशेनेदृश्या दुर्वृत्तेर्निरवर्तयत्, प्रावर्तयच्चाध्ययन इति

तस्मादेव संन्यासिनोऽध्येतुं यदासौ प्रावर्तत, तदा स कथञ्चिद्वर्णमात्रपरिचयो जीवानपेक्ष इव नाहो न रात्रिर्न प्रातर्न सायं विगणय्य हृदा निरन्तरं केवलं विद्याभ्यास एव तत्परो बभूव। किमधिकं रात्रौ निद्रां विद्रावयितुं कुटीरस्तम्भे शिखानिवद्धरज्जुको यदा पठन्नासीनप्रचलायितः शिखाविकर्षे प्रपातितस्तदा निद्रां हित्वा तारस्वरेण पठितपाठमावर्तत। निर्धनतया तैलं क्रेतुमनीशो शुष्कवंशपत्राणां दिवसे पुञ्जीकृतानामेकैकेनानलं प्रज्वालितं ग्रन्थवाचनप्रदीपार्थमसाधयत्, इत्थं द्वित्रैरेव वत्सरैर्व्याकरणं काव्यं कोषञ्च समस्यस्य शेषमकरोत्।

दुर्वृत्तदशायां सर्वैरेव नवद्वीपवासिभिर्जगदीशो निकर्षसूचकेनावज्ञयेनापभ्रष्टनाम्ना "जगा जगा" इत्येवमाक्रुश्यत, यदात्वपेतचापलो विद्याव्यसनितया प्रथितस्तदा प्रेम्णा सादरसम्भाषणेन "जगु जगु" इत्येव माभाष्यत, कैश्चिद्वा जगा इति च।

अथ न्यायशास्त्रमध्येतुं स तदानीमसत्प्रातिद्वन्द्विकस्य विदुषां तिलकायमानस्य भवानन्दसिद्धान्तवागीशस्य चतुष्पाठीमविशत्, तत्र तु विद्यार्थिबाहुल्यात् सर्वान् स्वयमध्यापयितुमशक्नुवानो भवानन्दोऽधस्तनपाठान् शिष्यान् समुच्चतरपाठैः शिष्यैरध्यापयाञ्चक्रे, तेन हि जगदीशं स न पर्यचिनोत्, किन्त्वल्पैरेवाहोभिः स्वकीया तर्कशक्तिरेव जगदीशं तम्पर्यचाययत्।

एकदा अन्तर्वाटिकायामलिन्दे सन्ध्यावन्दनादौ समासीनः सिद्धान्तवागीशो मठे विद्यार्थिनां मिथः प्रवृत्त शास्त्रार्थभाषितमश्रृणोत्, तत्र जगदीशः पूर्वपक्षवादी अपरे चोत्तरपक्षवादिनः संलपन्तिस्म, ततो भवानन्दः पत्नीमपृच्छत् कस्यायं कलगम्भीरः कण्ठरवः श्रूयते, तयोक्तं यस्तु वैदिकपोतकः पूर्वं "जगा" इति सम्प्रति "जगा जगु" रितिचाभिहितस्तस्येति, तदाकर्ण्य भवानन्द आनन्दनिर्भरेण गद्गदस्वरेणोक्तं अहो धन्योऽहं यस्य ममान्तेवासी—

"आदौ जगा जगुः पश्चात् जगा जगुरतः परं।
अधुना ज्ञानसम्पत्त्यां जगदीशायते जगा॥" इति

तत्राल्पेनैव दिनेन पाठं समाप्य गुरोर्लब्धतर्कालङ्कारोपाधिकः

पाठयितुमारब्धवान्। शीघ्रमेव तत्राध्यापनागुणाकृष्टा भूरिशश्छात्राः समवायन्, तदासावन्यतः समागतेभ्यो विद्यार्थिभ्यो दीधितिग्रन्थस्यापव्याख्यामाकलय्यान्तःपरिदूनस्तट्टीकां विरचितुमारेभे । तथा च तदादिश्लोकः ।—

प्राच्यैरनुचितविविधक्षोदैः कलुषीकृतोऽप्यधुना ।
दीधीतियुतमणिरेष श्रीजगदीशप्रकाशितः स्फुरतु ॥"

जगदीशो ग्रन्थविरचने प्रवृत्तः खलु, परन्तु गार्हस्थ्यवृत्तेरसम्यक्तया निराकुलेन चेतसा न तन्निष्पादयितुमशकत्, तदानन्यगत्या विद्याव्यसनेनचाभिभूयमानो जगदीशो धनिकान् शूद्रान् तान्त्रिकीं दीक्षां प्रदाय शिष्यान् कर्तुमारब्धवान्, तदाकर्ण्यानेक एव शूद्रकुलीनाः सद्गुरुलाभाशया त गुरुत्वेन वरित्वा दत्वा च बहूनि द्रव्याणि कृतकृत्यमात्मानममन्यन्त, जगदीशोऽपि शिष्यदत्तवृत्या गार्हस्थ्यमनाकुलं साधयन् अपेतान्तरायो निरन्तरं ग्रन्थानरचयत् । क्रमशोऽसौ शिरोमणिकृतानुमानदीधिति-तर्क-सामान्याभाव-व्याप्त्यनुगम-सिंहव्याघ्र-पक्षतोपाधिवाद-व्याप्त्यनुमानदीधित्यनुमिति-व्याप्तिपञ्चक-पूर्वपक्ष-सिद्धान्तलक्षण-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वनिरुक्ति-विशेषव्याप्ति-व्याप्तिग्रहोपाय-सामान्यलक्षणा-परामर्श-केवलान्वयि - केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकि-बाधासिद्धि - सत्प्रतिपक्षानुपसंहार्यवयव-हेत्वाभाससाधारण- सव्यभिचारिप्रभृतिग्रन्थानां टिप्पनीं, गङ्गेशोपाध्यायकृतानुमानमयूखग्रन्थस्य भाष्यं, प्रशस्तपादकृतद्रव्यभाष्यटिप्पनीं, शिरोमणिकृतन्यायलीलावतीदीधितिग्रन्थस्य टीकाञ्च विरच्याद्भुतविचारशक्त्या पण्डितजगदमोहयत् ।

नासौ केवलं टीकाग्रन्थानेव विरच्य व्यरमत्, परन्तु "तर्कामृतं" शब्दशक्तिप्रकां च मूलग्रन्थं निर्माय विश्वविलक्षणक्षमतया क्षितौ ख्यातिमाख्यापयत्, जागदीशग्रन्थानां "शब्दशक्तिप्रकाशिकैव" सार एको ग्रन्थः, यदि नाम जगदीशो ग्रन्थानन्यान्नाकरिष्यदपि, तदापि एकयैव शब्दशक्तिप्रकाशिकया चिराय स्वरारूढोऽपि यावदाचन्द्रतारकं धराशरणेऽजीविष्यत् । अत एवोच्यते लोकैः ।—

"जगदीशस्य सर्वस्वं शब्दशक्तिप्रकाशिका" इति । जगदीशस्य द्वौ पुत्रौ रघुनाथो रुद्रेश्वरश्च परमपण्डितौ बभूवतुः, रघुनाथस्तु "सांख्यतत्त्वकौमुदी" मालम्ब्य "सांख्यतत्त्वविलासनामकं" ग्रन्थमलिखत् इति ।

श्रीजयचन्द्रशर्मा ।

अनुभवहेतुः सकले, सद्यः समुपासिता[२] मनुजे।
साकांक्षाऽऽसन्ना च, स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी २॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकांक्षा, साकांक्षापि वा नासन्ना, आसन्नापि, वा न स्वस्योपासितुरभिलषितार्थे योग्या, योग्यापि वा, न समस्तोपासकेऽनुभवस्य जनिका,

---

सुस्थमधिकमन्यत्रानुसन्धेयं, समुचितशब्दोपस्थितिं विना शब्दविवेचनैव न सम्भवतीति भावः ॥

देवीपक्षे तु देवतान्तरापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वादुत्कर्षवत्त्वाच्च समुचितत्वं बोध्यमित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । पुरुषान्तरीयमंगलस्य ग्रन्थकर्तुर्विघ्नध्वंसाहेतुत्वादिति । केचित्तु ग्रन्थकृदित्यनेनाभ्रान्तत्वं सूचितमित्याहुः। तन्न तर्कतन्त्रञ्च विदुषामित्यनेनैव तल्लाभात् । स्मरतिस्मेति–सस्मारेत्यर्थः स्मेनातीत इत्यनेनातीतकाले लटो विधानात् ॥

स्मरणप्रकारमाह—अनुभवेत्यादिना—सरस्वती वाक्यरूपा, वाक्ये देवीत्वकथनादेव देवतान्तरापेक्षया उत्कर्षो वाक्यस्य प्रतीयते, तदेव स्फुटीकरोति----इतरा तावदिति—सम्यगिति संशब्दस्य विवरणं, सम्यगाराधितापीत्यर्थः। न साकांक्षा नार्द्रहृदया, नासन्ना न निकटवर्त्तिनी । स्वस्येति – स्वपदमात्मीयात्मोभयपरमिति भावः। अभिलषितार्थे इति – इच्छाविषयीभूत–मोक्षरूप इत्यर्थः । तथाचार्थपदमप्युभयतात्पर्यकमिति भावः । योग्या समर्था, उपासकाभिलषितार्थे इत्यनुषज्यते । न समस्तोपासकेऽनुभवस्य जनिकेति – स्वीयसमस्तोपासकवृत्तिस्वविषयकदर्शनजनिकेत्यर्थः। सद्यः पदस्य व्यतिरेकार्थमाह – जनिकापिवेति – अनुभवस्येत्यनुषज्यते। न सद्यस्तत्क्षणात्, एकविशेषनिषेधस्य विशेषान्तरविधायकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमतस्तदाह। किन्त्विति – मनुज-

---

(२) सरस्वती देवी शब्दमयी देवी सम्यग्ज्ञाता सतीत्यर्थः ॥

जनिकापि वा न सद्यः, किन्तु कालक्रमेणैव, सरस्वती तु देवी सकलमनुज एव साकांक्षा आसन्ना योग्या चोपासिता (३) सती सद्य एवानुभवं तनुते, अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवतीयमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्य्यम् ॥ २ ॥

॥३॥ अथ शब्दो यदि स्वार्थानुभवे भवेद्धेतुः(४)प्रात्यक्षिक एवौ-

---

इत्यस्य उपासके इत्यादिः-उपासिता गृहीता इत्यर्थः । आकांक्षादिवैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे स्वरूपसदाकांक्षाया अनुपयोगित्वात्। यद्यप्यव्यवधानेनोपस्थितिरूपासत्तेःस्वरूपसत्या एव हेतुत्वात् तज्ज्ञानं तत्र नोपयोगि, तथापि विषयतासम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यं बोध्यं। अथवा आसन्ना वृत्तिमती,वृत्तिज्ञानस्यावश्यकत्वात् आकांक्षासत्तियोग्यत्वैर्गृहीतेति--समुदितार्थ इत्यपि कश्चित्। ननु ग्रन्थकृता सरस्वती स्मर्यतां, तथापि तत्स्मरणात्मकस्योपासनस्य ग्रन्थादौ उपनिबन्धो व्यर्थ इत्यत आहात इति-उपास्या शिष्टै रिति शेषः। अनुभवः स्मृत्यन्यज्ञानं, ज्ञानसामान्यपरत्वे "न चासौस्मृतिरित्युदीच्य-वितर्कासंगतेः "स्मृतिरूपत्वेऽपि पूर्वकारिकार्थावाधात् ॥ २ ॥

॥३॥ पूर्वकारिकोपोद्घातसंगत्या कारिकान्तरमवतारयति-शब्दो यदीति—स्वार्थेत्यस्य वृत्त्या स्वोपस्थाप्यस्वार्थस्यानुभवे स्मृत्यन्यज्ञाने हेतुरित्यर्थः। साकांक्षादिशब्दश्रवणोत्तरं तदर्थासंसर्गाग्रहसहितं तदर्थोपस्थितिमात्रं न तु विशिष्टानुभवः। न च तदुत्तरमस्तित्वेन गां शृणोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिरितिवाच्यं, तत्र तस्यैव विवादास्पदत्वादित्याशयेन यदीत्युक्तं। प्रात्यक्षिक एवौपनायिक इति तत्रेत्यादिः—एव

---

(३) ज्ञातासती पदार्थोपस्थितिद्वारा सद्य एव शाब्दबोधं जनयतीत्यर्थः ॥

(४) पदार्थोपस्थितिद्वारेत्यादिः--तथाचातिरिक्तशाब्दरूपानुभवस्याप्रामाणिकतया प्रात्यक्षिकालौकिक एव, लौकिकसन्निकर्षस्य शब्दद्वारत्वाभावादिति ।

पनायिके, तत्र नाकांक्षाद्युपयोगः, तद्भिन्ने चेदानुमानिक एव, (५) न च तत्र सद्यः, साकांक्षत्वादिधीसामग्रीमात्रेण, (६) व्याप्तिबुद्ध्यादेरप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशंकामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्शयति ।—

साकांक्षशब्दैर्यो बोध, स्तदर्थान्वयगोचरः ।(७)
सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वा, न्न प्रत्यक्षं न चानुमा ॥३॥

मग्रेऽपि, लौकिकप्रत्यक्षे शब्दस्यानुपयोगित्वात्, अतीन्द्रियस्थले तदसम्भवाच्च। औपनायिक इति-उपनयात्मकसन्निकर्षजन्य इत्यर्थः । शाब्दबोधात् पूर्वं पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तस्या एवोपनयसन्निकर्षत्वेन तत्रोपनीतिभानस्वीकारे बाधकाभावादिति भावः ।

नन्वेतावता शाब्दप्रमितिखण्डनेऽपि न पूर्वकारिकार्थायोग्यत्वं, पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दस्योपनीतप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वसत्त्वेऽपि उक्तकारिकार्थासंगतेरित्यत उक्तकारिकार्थायोग्यत्वं व्यञ्जयति, तत्र नेति-तत्र उपनीतप्रत्यक्षे। नाकांक्षायोग्यतासत्तीनामुपयोगः, तथाचाकांक्षादिमच्छब्दस्य स्वार्थानुभवं प्रति हेतुत्वाभिधानमसंगतमिति भावः । ननु तस्य-प्रत्यक्षत्वे गौरस्तितावानितिवत् अस्तित्वं गवीयमित्यपि प्रत्यक्षं स्यात्, उपनीतयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादित्यत आह—तद्भिन्नेऽपि चेदिति। ननु तत्रत्यबोधस्यानुमितित्वेऽपि न पूर्वकारिकार्था-

---

(५) आनुमानिक एव शब्दो हेतुर्भवत्विति शेषः ।

(६) मात्रपदेन तद्घटितसामग्रीतरान्यघटितसामग्रीव्यवच्छेदः ।

(७) तृतीयार्थो जन्यत्वं, अन्वयः सम्बन्धः । तथा च साकांक्षशब्दजन्यसाकांक्षशब्दार्थसम्बन्धविषयताको यो बोधः स प्रत्यक्षातिरिक्तः सोऽपि प्रत्यक्षादिरेवास्तु इत्यत आह-नियन्त्रितेति, पदानुपस्थापितार्था विषयकत्वात् प्रत्यक्षादेः पदानुपस्थाप्यविषयकत्वेन व्यावर्तनात् ॥

अस्ति तावद्गौरस्ति, गामानयेत्यादिसाकांक्षशब्देभ्यः स्वस्ववृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाही विलक्षणो बोधो, यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकांक्षादिमत्तया शब्दस्यावगमो हेतु र्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं, विशिष्टमतेरानुभविकत्वादन्यथानुमितेरप्यपलापापत्तेः । (१) न चासौ स्मृतिः, समानाकार-

---

संगतिः, तत्राकांक्षादिमत्पदज्ञानस्य हेतुज्ञानविधयैव हेतुत्वसम्भवादतः पूर्वकारिकार्थायोग्यत्वं व्यञ्जयति—न च तत्रेति—तत्रानुमितौ, सद्य इत्यस्य विवरणमाह--साकांक्षत्वादीति, मात्रार्थासत्वे हेतुमाह व्याप्तिबुद्ध्यादेरधिकस्येति--अनुमितौ व्याप्तिज्ञानादेर्हेतुत्वादितिभावः । अन्वयबोधनामकमिति--उपमितेरप्रामाणिकत्वात्, तथात्वेऽपि तत्र शब्दस्य हेतुत्वसम्भवाद न्वयबोधासत्त्वे पूर्वोक्तकारिकार्थस्य वाधितत्वादितिभावः ।

साकांक्षशब्दैरिति—आकांक्षादिमत्पदप्रयोज्यतत्तदर्थसंसर्गावगाही यो बोधः स नियन्त्रितार्थकत्वात् तादृशपदोपस्थाप्यस्यैवार्थस्यावगाहित्वात् न प्रत्यक्षोनानु मितिरित्यर्थः। न प्रत्यक्षमितिपाठः प्रामादिकः प्रत्यक्षशब्दस्य वाच्यलिंगत्वात् । प्रत्यक्षं ज्ञानमित्यपि कश्चित् । यत्तु प्रत्यक्षशब्दस्य ज्ञानविशेषबोधने वाच्यलिंगत्वं ज्ञानमात्रबोधने नपुंसकत्वमिति मतं, तन्न ।

"प्रत्यक्षा मितिरेवात्र, नानुमा न च शब्दजा ।
योग्यसम्बन्धवत्त्वाच्च, वलवत्त्वाच्च सर्वतः ॥"

इति लीलावती प्रयोगदर्शनात् ।

साकांक्षपदजन्यपदार्थोपस्थित्युत्तरं विशिष्टवोधं व्यवस्थापयन् प्रत्यक्षत्वादिविरुद्धं शाब्दत्वं व्यवस्थापयितुं भूमिकामारचयन्नाह—

---

(१) वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्याप्रामाण्यत्वे तत् साधकप्रमाणाभावादिति भावः ॥

संस्काराप्रभवत्वात्, नापि साक्षात्कारः, साकांक्षपदेनैव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्य्यादयावगाहितापत्तेः, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, (२) तदुत्तरं तथाविधानुव्यवसायापत्तेश्च ।

अस्ति तावदिति । अर्थवादस्याप्रामाण्यवादिगुरुमते गौरस्तीत्यादितो नान्वयबोधोऽतो गामित्यादिना आनयेत्युपग्रहः, विलक्षणः पदानुपस्थाप्यार्थानवगाहीत्यर्थः ।

ननु तदानीं तादृशबोधस्य प्रामाणिकत्वेऽपि यादृशबोधे शब्दस्य हेतुत्वं भवतोक्तं, तादृशबोधो न प्रामाणिक इत्यतआह–यत्रेति–तथाच तादृशबोध एव शब्दस्यहेतुत्वं मयोक्तमितिभावः । न त्विति–असंसर्गाग्रहसहितमित्यर्थः । विशिष्टमतेरानुभविकत्वात्—अस्तित्वेन गां जानामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकत्वादित्यर्थः । अन्यथा–विशिष्टज्ञानानुभवस्यास्वीकारे । अनुमितेरपीति–तथाच पर्वतो वह्निमानित्यनुमिति स्थलेऽपि वह्निं जानामि पर्वतं जानामीत्येवानुभवो न तु वह्निमत्तया पर्वतं जानामीत्याद्यनुभव इत्यस्यापि सुवचत्वादितिभावः ।

ननु विशिष्टमतेरानुभविकत्वेऽपि तत्र शाब्दत्वजातौ किं मानं स्मृतित्वमेव तत्रोपगम्यते, नच शृणोमीत्यनुव्यवसायस्तत्र मानं, तस्य विवादग्रस्तत्वात्, अतः पारिशेष्यात् तत्र शाब्दत्वं साधयितुं स्मृतित्वादिसिद्धौ बाधकमाभिधातुमाकांक्षते—नचेति--समानेति—तद्धर्मिकतद्वत्तास्मरणं प्रति तद्धर्मिकतद्वत्तासंस्कारस्य हेतुत्वात्, तस्य च तादृशबोधात् पूर्वं नियमतोऽसत्वादितिभावः ।

नन्वौपनायिकप्रत्यक्षत्वमेव तत्रोपगम्यते, तथा सत्यपि न पूर्वोक्त---

---

(२) पदोपस्थापितार्थविषयकत्वोपरागेणैव शब्दस्यानुव्यवसाय इति नियमभंगप्रसंगात्तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वेनैव शाब्दप्रत्यक्षं प्रतिविषयस्य हेतुत्वादिति भावः । शंकते–तत्तदर्थविषयकेत्यादिना, तथाच प्रकारान्तरोपस्थापितार्थविषयकशब्दस्य तादृशपदान्यत्वाभावेन कारणविरहान्न तादृशानुव्यवसाय इति ॥

तत्तदर्थविषयकशाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति तत्तदर्थसाकांक्षपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्वकल्पनायामतिगौरवात् । इतरवाधलब्धस्य(१)छिद्रेतरत्वादेरपदार्थस्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात्, गवादावस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसंगस्य तावताप्यनुद्धाराच्च (२) । अत एवासौ नानुमितिरपि, पूर्वपरामृष्टस्य वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः, न च तत्तदर्थगोचरशाब्दधियं प्रति साकांक्षपदजन्याया

कारिकार्थबाध इत्यत आह नापीति—साक्षात्कार इति = औपनायिक इत्यादिः=प्रकारान्तरेणानुमित्यादिना । अनुभवविरोधादिति पदोपस्थाप्यार्थावगाहिताया एवानुभवसिद्धत्वादितिभावः । अनुभवविरोधे विप्रतिपन्नं प्रत्याह–तदुत्तरमिति=इदञ्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं, अन्यथा तत्पूर्वमनुव्यवसायसामग्रीविरहादेव सुतरां तदुत्तरामित्यस्य लाभात्तत्कथनवैयर्थ्यापत्तेः । लौकिकप्रत्यक्षविषययोः कार्यकारणभावसंकोचेन

---

(१) नन्वेतादृशापत्तिवारणार्थमेव तादृशं गौरवं स्वीकार्यमित्यतस्तादृशकार्यकारणभावे व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति इतरेति ।=तथा च जलाहरणयोग्यो घटो न सच्छिद्र इतीतरवाधदशायां घटेन जलमाहरेदित्यादिवाक्यज-शाब्दानन्तरं छिद्रेतरं शृणोमीत्यनुव्यवसाये तादृशाकांक्षादिमत्पदजन्यपदार्थोपस्थित्यविषयस्य छिद्रेतरत्वादेर्भानाद्व्यभिचार इतिभावः । ननु माभूत्तादृशवाक्याच्छिद्रेतरत्वादेर्बोधः किन्नश्छिन्नं, छिद्रेतरघटेन जलमाहरेदित्यादिवाक्यादेव तादृशबोधो भविष्यतीत्यत आह गवादाविति । तथाचालौकिकप्रत्यक्षे विशेष्यविशेषणभावस्यानियमेन गौरस्तीत्यादिवाक्यात् गोविशेष्यकास्तित्वादिप्रकारकस्येवास्तित्वविशेष्यक–गोप्रकारकबोधोऽपि स्यात्तत्साधकानुव्यवसायस्य सामग्रीसत्त्वादितिभावः ।

(२) पदार्थोपस्थित्यात्मकोपनायकज्ञानस्याविशेषादितिभावः ।

स्तत्तदर्थगोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैष दोषः, तावतापि पदार्था-नामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वस्वसामग्रीबलेन प्रत्यक्षानुमि-त्योरन्यतरप्रसंगस्य दुर्वारतापत्तेः । शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे

तदनुव्यवसायं वारयन्नाह—तत्तदर्थविषयकत्वेनेति । गौरवादिति—ननु फलमुखगौरवं न दोषायेत्यत आह—इतरबाधलभ्यस्येति—जला-हरणं न स छिद्रघटकरणकं इतीतरबाधलब्धस्येत्यर्थः, तथाच व्यभिचा-रात् नोक्तकार्यकारणभावो वक्तुं शक्यत इतिभावः।

ननूक्तस्थले छिद्रेतरत्वज्ञानं विवादग्रस्तं, प्राचीनैः पदोपस्थाप्यस्यैव शाब्दधीविषयत्वोपगमात्। परन्तु इतरबाधवशात् घटत्वेन वस्तुगत्या छिद्रेतरघट एव भासते, अतो दूषणान्तरमाह–गवादाविति।–तावतापी-ति—तद्विषयकत्वेन शाब्दानुव्यवसायं प्रति तदर्थकपदजन्यतद्गोचर-शाब्दत्वेन हेतुत्वोपगमेऽपीत्यर्थः। उपनीतयोः प्रत्यक्षे विशेषणतया-भानस्य बाधादिप्रतिबन्धकाभावमात्रनियम्यत्वादितिभावः। अतएव—नियन्त्रितविषयत्वादेव। असौ उक्तलक्षणो बोधः। पूर्वेति–तादृशबोधात् पूर्वं, स्वव्याप्यवत् पक्षकत्वेन निश्चयाविषयस्य वस्तुसामान्यस्येत्यर्थः। बाधकसत्त्वे तत एव प्रतिबन्धकात्तादृशस्य वस्त्वन्तरस्य तत्र भानं न सम्भवतीत्यत आह—असतीति।=बाधके प्रतिबन्धके परामर्शाति-रिक्तकारणाभावे चेत्यर्थः। अतःपक्षताद्यसत्त्वदशायां तदापत्त्यसम्भवे-ऽपिन क्षतिः। शाब्दधीति-यद्यपि वैशेषिकैस्तत्र शाब्दत्वानभ्युपगमात् तन्मतदूषणस्य तन्मतानुसारेणैव दातुमुचितत्वाच्छाब्देत्यसंगतं। तथापि वस्तुगतिमनुरुद्ध्यैव तत्कीर्त्तनात्। न चानुमितित्वव्याप्यमेव शाब्दत्वमिति शाब्देति यथाश्रुतमेव संगच्छत इतिवाच्यं, तथा सति न चेत्यादिना पदार्थोपस्थितिकारणतासंकोचेन तद्वारणप्रयासस्या-त्यन्तासंगतेः। न चेति नैषदोष इति परेणान्वयः। तावतापि तादृशहे-तुतास्वीकारेणापीत्यर्थः।

प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षभिन्नत्वकल्पनायामेव लाघवान्मानाभावाच्च ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अथ लिंगजत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्या

शाब्दत्वस्य प्रत्यक्षत्वादिव्याप्यत्वे पदोपस्थाप्यार्थावगाहिप्रत्यक्षादाविष्टापत्तिसम्भवादपदार्थानामिति-आपादकमाह स्वस्वसामग्रीति प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीत्यर्थः । उक्तमतयोः प्रत्येकमते प्रत्येकापत्तिरित्यावेदनायान्यतरेत्युक्तं । ननु शाब्दबोधसामग्र्याः प्रत्यक्षानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्याभ्युपेयत्वान्न शाब्ददशायां प्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह—शाब्दधिय इति ।=न च तादृशबोधे शाब्दत्वमेव न मन्यत इति-वाच्यं, तदुत्तरं शृणोमीत्यनुव्यवसायस्य सर्वसिद्धत्वात्, अन्यथानुमित्यादेरप्यपलापापत्तेः, तथाच तत्र शाब्दत्वजातिस्वीकारे तस्याश्च प्रत्यक्षत्वादिजातिविरुद्धत्वे जितं नैयायिकैरतः प्रत्यक्षत्वव्याप्यमेव शाब्दत्वमिति वक्तव्यमिति तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनं न सम्भवतीति गूढाभिप्रायः ।

ननु शब्दाप्रयोज्यविषयताशालिप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो नोक्तदोष इत्याशंकते शाब्दान्येति । लाघवादिति=प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वात्, पदार्थस्मृतेः स्वतन्त्रहेतुत्वकल्पनाच्चेति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यतआह—मानाभावादिति । न च तत्प्रकारकप्रत्यक्षहेतुरुपनय एव मानं, तस्य विशिष्टानुभवं प्रत्येव हेतुत्वात् ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ कारिकान्तरस्यावतरणिकामाह—अथेति=अनायत्येति=तथाचान्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् प्रामाणिकतया गौरवस्याप्यदोषत्वमितिभावः । अर्थगता इति अनुभाविकेति परेणान्वयः । एते योग्यताकांक्षे । गौरस्तितावान् अस्तित्वयोग्यत्ववत्त्वादित्यनुमाने यथैकपदा-

(१)शाब्दान्यानुमितौ तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिंगजत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति—

योग्यता(२)र्थगताकांक्षा, शब्दनिष्ठानुभाविका ।
प्रत्येकं वा मिलित्वा वा, नैते लिंगमसिद्धितः ॥४॥

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविरहित्वरूपं योग्यतामात्रं लिंगं, बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यता-

---

र्थेऽपरपदार्थवत्त्वरूपयोग्यत्वं हेतुः क्रियते, तदा साध्याविशेषः, तथासति नियमतः सिद्धिसत्त्वेन विनानुमित्सामनुमित्यसम्भव इत्यन्यविधां योग्यतां निरूप्यासिद्धिं सम्पादयति बाधविरहित्वरूपमिति । तथाचास्तित्वाभावाभाव एव तत्र हेतुरितिभावः । बाधनिश्चयाभावेनेति–बाधनिश्चयदशायां शाब्दबोधवारणाय योग्यतानिश्चयस्य हेतुत्वं स्वीक्रियते, निरुक्तयोग्यतानिश्चयस्य बाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्, बाधनिश्चय एव शाब्दसामग्रीकाले न सम्भवतीति तादृशयोग्यतानिश्चयहेतुत्ववादिनामाशयः । स च न संगच्छते, विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदभावरूपकारणविरहादेव तदानीं शाब्दवारणसम्भवात्, योग्यतानिश्चयस्य हेतुताकल्पने प्रयोजनाभावादिति भावः ।

---

(१) ननु तस्यानुमितित्वेऽनुमितिं प्रति तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पन मेवाशक्यमित्याहानायत्येति ।

(२) नन्वस्तित्वादिव्याप्ययोग्यतादिमान् गौरित्याद्याकारकयोग्यतादिज्ञानजन्यत्वेन गौरित्यादिशाब्दबुद्धेर्योग्यतादिलिंगकानुमितित्वमेवास्तु न तु पृथक् विजातीयशाब्दबुद्धिरूपधर्मिकल्पनमित्यर्थेत्यादिनाशंक्य तस्य लिंगजत्वखण्डनप्रयोजकत्वमाह —योग्यतेत्यादि । योग्यता अर्थादिरूपगवादिगता सती शाब्दबोधजनिका, आकांक्षा च शब्दनिष्ठासती अनुभवजनिकेत्यर्थः ॥

निश्चयस्यानावश्यकत्वात् । योग्यता (१) मात्रलिंगकसंसर्गानुमानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्म्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथा-

---

ननु इच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति वाधनिश्चयः प्रतिवन्धकः परोक्षज्ञानस्यानाहार्यत्वनियमेन तत्रेच्छाया अनुत्तेजकत्वात्, तथाच नानाप्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावकल्पनस्यावश्यकत्वे शाब्दं प्रति तस्य प्रतिवन्धकत्वमेव न कल्प्यत इति वाधनिश्चयाभावेन न तदन्यथासिद्धिरित्यत आह—योग्यतामात्रेति= केचित्तु, योग्यतानिश्चयस्य शाब्दाहेतुत्वेऽपि ज्ञायमानलिंगस्य करणत्वस्वीकारे योग्यताहेतुकानुमितिसम्भव इत्यतो दोषान्तरमाह-योग्यतामात्रेत्याहुः। तन्न, लिंगस्य करणत्वपक्षेऽपि परामर्शस्य हेतुताया आवश्यकतया योग्यताया अनिश्चयस्थले परामर्शविरहेणैव योग्यतालिंगकानुमित्यसम्भवात्। तस्य योग्यतालिंगकसंसर्गानुमानस्य। तथात्वापातादन्वयबुद्धित्वापातादित्यर्थः। यद्यपि शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्यापकत्वाभावादुक्तापत्तिर्न सम्भवति, न हि व्यापकसत्त्वेन व्याप्यापत्तिसम्भवः व्यभिचारात्। तथापि वस्तुगतिमनुरुध्य इदमुक्तमेवमग्रेऽपि।

केचित्तु स्वरूपसद्व्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वादेकविधव्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि अन्यविधव्याप्तिज्ञानसम्भवाच्च तेन हेतुना तदापत्तिसम्भव इत्याहुः। तन्न, तथा सति अनुमानस्येत्यपहाय योग्यतालिंगकसंसर्गानुमानस्येत्युक्तेः सन्दर्भविरुद्धत्वापत्तेः, अस्माकन्तु अनुमितित्वस्य शाब्दत्वाव्याप्यत्वेऽपि योग्यतालिंगकसंसर्गानुमानस्य तद्व्याप्यत्वासंगतिरितिध्येयं।

ननु तद्विषयकानुमितौ निराकांक्षतद्बोधकपदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वातन्त्र्येण प्रतिवन्धकत्वकल्पनात् नैष दोष इत्यत आह-योग्यतायाः

---

(१) विशिष्ट बुद्धिसामान्यं प्रति वाधनिश्चयाभावस्य हेतुत्वेन तेनैवान्यथासिद्धस्य गवादावस्तित्वरूपयोग्यताज्ञानस्य न पृथक् हेतुत्वमिति भावः।

त्वापातात्, योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वाच्च । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्य्यवसिता त्वाकांक्षा, स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयबोधं साधयेत् (१) ? अत एवा(२) स्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकांक्षावत्त्वं गवादौ न तदन्वयस्यानुमापकमप्रसिद्धेः (३) ।

संशयस्थल इति ।=तथाच शाब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादनुमितौ तु हेतुमत्तानिश्चयस्यैव हेतुत्वाद्योग्यतासंशयस्थलीयान्वयबुद्धौ अनुमितित्वकल्पनासम्भवादितिभावः ।

नन्वाकांक्षैव तत्र हेतुरस्तु, तथा च गौरास्तितावान्, तत्र तद्बोधकानुकूलाकांक्षावत्त्वादिति प्रयोगः, अतस्तस्य पक्षासत्त्वमाह-गवादावस्तित्वादेरिति ।--आकांक्षाया अन्यविधत्वे कदाचित् पक्षसत्वं सम्भावनाविषय इत्यत आनुपूर्वीपर्यवसितात्विति । तथाचाकांक्षा न हेतुः, स्वरूपासिद्धत्वादितिभावः। अत एव केवलयोर्योग्यताकांक्षयोरहेतुत्वादेव । आकांक्षावत्त्वमिति —इदमुपलक्षणं, आकांक्षाविशिष्टयोग्यत्वमपि बोध्यं, असिद्धेः हेतुतावच्छेदकविशिष्टस्य हेतोः पक्षेऽसत्त्वादित्यर्थः । विशेष्यस्य पक्षेऽसत्वात्तदुभयोः सामानाधिकरण्यासम्भवाच्चेतिभावः । एतेन योग्यताविशिष्टाकांक्षाहेतुत्वासम्भवेऽपि आकांक्षाविशिष्टयोग्यताया हेतुत्वानिराकरणे ग्रन्थकृतो न्यूनत्वमित्यपि प्रत्युक्तं ।

---

(१) अन्यथासिद्धत्वनिरूपकत्वस्वीकारेऽप्याह योग्यतेत्यादि ।

(२) गौरस्तीत्यादावव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णविशिष्टचरमत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाकांक्षायाः शब्दादिनिष्ठत्वेन गवादिरूपपक्षेऽसत्त्वान्न तस्यालिंगत्वं नवा साधकत्वमितिभावः ॥

(३) तथा च योग्यताया अर्थनिष्ठत्वेनाकांक्षायाः शब्दनिष्ठत्वेन च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या नैकविशिष्टापरस्य हेतुत्वसम्भव इतिभावः ॥

अथ गौरस्तितावान्, स्वधर्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकांक्षाश्रयपदस्मारितत्वात्, घटवत्, अस्तिपदसमभिव्याहृतगौःपदस्मारितत्वाद्वा, चक्षुर्वदित्याद्यनुमानत एवास्त्वन्वयधियोऽन्यथासिद्धिः। पदानामेकवाक्यतापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना

हेत्वन्तरवादिनव्यवैशेषिकमतमाशंक्य निषेधति-अथेति ।=स्मारितत्वहेतोर्व्यभिचारात् पदान्तमुक्तं । आकांक्षाश्रयपदस्मारितत्वस्यापि हेतुत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् अनुकूलत्वमाकांक्षाविशेषणं । अत्रापि स्वधर्मिकत्वानिवेशे अतीतघटादौ व्यभिचारः, अतःस्वधर्मिकेति बोधविशेषणं । यद्यपि तदुपादानेऽपि भ्रमात्मकबोधमादाय तद्दोषतादवस्थ्यं, तथापि तद्दोषस्य स्वयमाशंकनीयत्वात्। वस्तुतः पदस्मारितत्वमेव हेतुरन्यत् परिचायकं, अतएव पदस्मारितत्वाद्यभावग्रहदशायामितिदूषणग्रन्थोऽपि यथाश्रुत एव संगच्छते। व्यभिचारस्य तु स्वयमाशंकनीयत्वात्। अत एव तादृशबोधानुकूलपदस्मारितत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवादाकांक्षाश्रयत्वमनतिप्रयोजनकमित्यपि प्रत्युक्तं। तथा च यः स्वधर्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलपदस्मारितः सोऽस्तितावान्, इतिसामान्यव्याप्तिमुक्त्वा विशेषव्याप्तिमप्याह अस्तीति ।=एतद्विशेषव्याप्तौ दृष्टान्तसम्भवात् न सामान्यव्याप्त्यपेक्षया जघन्यत्वमितिभावः।

अत्रापि गौःपदस्मारितत्वमेव हेतुरन्यत् परिचायकं । तथा च गौरस्तितावान् अस्तिपदसमभिव्याहृतगौःपदस्मारितत्वात्-चक्षुर्वदिति प्रयोगः। "दिङ्नेत्रघृणिभूजल" इतिकोषतश्चक्षुषोऽपि गोपदस्मारितत्वादितिभावः।अन्वयाधियः शाब्दबोधस्य। अन्यथासिद्धिरिति-इदञ्च प्रमितिखण्डनाभिप्रायेणोक्तं। शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यहेत्वन्वयधिय इत्यस्यानुमितित्वविरुद्धशाब्दत्ववतो ज्ञानस्य इत्यर्थो द्रष्टव्यः।

ननु यत्र समभिव्याहृतत्वज्ञानं नास्ति, तत्रापि शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्रानुमितित्वकल्पनासम्भवात् कुतः प्रमितिखण्डनं, शाब्दत्वस्यानुमि-

न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्त्या पूर्वं तस्यावश्यकत्वात् । न च विनष्टे भाविनि वा घटे चक्षुरादौ व्यभिचारः, स्वार्थानुमाने स्वरूपसतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात्, एकविधव्यभिचारज्ञानसत्वेऽप्यन्यविधव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवाच्च, समानाकारस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधीविरोधित्वात्, इति नव्यवैशेषिकाः। तन्न, गवादेः पदस्मारितत्वाद्यभावग्रहदशायामुत्पन्नस्य गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधस्यो-

---

तित्वव्याप्यत्वं वा इत्यत आह-पदानामिति=न च, समभिव्याहृतान्तस्य परिचायकतया नैतद्दोषसम्भव इति वाच्यं, समभिव्याहृतत्वस्य विनष्टत्वेऽपि नैतद्दोषः सम्भवतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तिरितिभावः । अत एव एकवाक्यतापन्नत्वज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसम्मतत्वाभावेऽपि न क्षतिः । वस्तुतः समभिव्याहृतत्वस्यैवानिवेशादिति ध्येयं। उक्तव्याप्तिद्वये व्यभिचारमाशंक्य निषेधति नचेति —। पूर्वव्याप्तौ घटेऽपि व्यभिचार सम्भवे तदपहाय चक्षुः पर्यन्तानुसरणे न्यूनता स्यादतः प्रथमव्याप्त्यभिप्रायेण घटइत्युक्तं । उभयव्याप्त्यभिप्रायेण चक्षुरादाविति । आदिना स्वर्गादिपरिग्रहः । व्यभिचारोऽस्तित्वस्य वर्तमानकालसम्बन्धित्वरूपत्वादितिभावः । नञर्थे हेतुमाह स्वार्थानुमान इति--परार्थानुमानस्थले व्यभिचारसत्वे तदुद्भावनेन मध्यस्थानुमितिप्रतिरोधः स्यादतःस्वार्थेत्युक्तं । ज्ञायमानस्य व्यभिचारस्य तत्रापि प्रतिरोधकत्वात् । स्वरूपसत — इति अज्ञातस्येत्यर्थः । तस्य व्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वात् व्याप्तिग्रहप्रतिरोधाक्षमत्वात् ।

ननु व्यभिचारस्य सत्त्वे कदाचित्तज्ज्ञानस्यापि सम्भवात् व्यभिचारज्ञानकालीनान्वयबुद्धौ अनुमितित्वकल्पनमसम्भवि, इत्यत आह-एकविधेति ।=सर्वत्रैवैकविधव्याभिचारग्रहकालेऽन्याविधव्यभिचारग्रहकल्पने मानाभावादितिभावः ! नव्यवैशेषिका वदन्तीतिशेषः । उक्तहेतुना पदस्मारितत्वादिहेतुनेत्यर्थः ।

क्तहेतुनाप्यनिष्पत्तेः (१) पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धावुपयुज्यते, न तु ज्ञाता, प्रमाणाभावात्, पदै (२) रस्मारितस्यापि तत्स्मारितत्वग्रहदशायामन्वयधीप्रसंगाच्च। एतेन, गौःपदमस्तित्ववद्गोगोचरज्ञानपूर्व्वकम्, अस्तिपदसाकांक्ष-गौःपदत्वात्, यन्नैवं, तन्नैवं, यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं, कणभक्षपक्षानुसारिणाम् (३) अपास्तं, गवादिपदानां ज्ञानपूर्वकत्वाद्यभावनिश्चय-

---

अनिष्पत्तेरिति--तथाच, प्रकृतहेतोः पक्षधर्मत्वाभावनिश्चयदशायां परामर्शानुत्पादेन तदानीमुत्पन्नस्यान्वयबोधस्यानुमितित्वं दुर्घटमितिभावः। ननु, शाब्दबुद्धौ पदजन्यपदार्थोपस्थितिज्ञानमेव हेतुरिति पदजन्यस्मृतिविषयत्वरूपस्य पदस्मारितत्वस्याज्ञानदशायां शाब्द एव न जायते इत्यत आह—पदजन्या हीति = स्वरूपसत्येवाज्ञायमानैव। ननु, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थोपस्थितिज्ञानं हेतुर्भविष्यतीत्यतआह---प्रमाणाभावादिति = तथाच, तादृशान्वयव्यतिरेकयोरेवासिद्धिरिति भावः। तत्र, साधकाभावमुक्त्वा वाधकमप्याह—पदैरिति = वैशेषिकस्यानुमानान्तरमपि दूषयति एतेनेति, वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः, अपास्तमित्यन्वयः, अन्वयदृष्टान्तासम्भवात् यन्नैवमिति, जन्यवस्तुनः साध्यत्वं कदाचित्सम्भावनाविषय इत्याकाशमिति। ज्ञानपूर्वकत्वाद्यभावनिश्चयेति, तस्य सामान्याभावावगाहित्वेन साध्यवत्त्वाज्ञानविरोधित्वं बोध्यं॥

---

(१) तथाच, पदस्मारितत्वाभाव ग्रहदशायामुक्तहेतुमत्तापरामर्शासम्भवादनिष्पत्तेरितिभावः।

(२) पदजन्यपदार्थस्मृतिज्ञानस्य हेतुत्वे दोषमप्याह-पदैरिति = तथाच, घटवद्भूतलमित्यादिशाब्दबोधे घटादिपदस्मारितस्य घटादेरपि घटादिपदस्मारितत्वभ्रमात्मक ग्रहात्तादृशबोधे भानापत्तेरितिभावः।

(३) साध्यतावच्छेदकघटकविधया गवादावस्तित्वानुमानं पर्यवसानं कणादमतानुसारिणामित्यर्थः॥

दशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्म्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य, सार्वजनीनस्योक्तलिंगादप्यनिष्पत्तेः, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन (१) तद्गर्भसाध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्यानुमानायोगाच्च ।

वस्तुतो वाक्यार्थबोधस्यानुमितित्वे, सत्येव साकांक्षपदत्वादिलिंगकत्वं कल्प्यं, तदेव त्वसिद्धं, प्रमाणाभावात्, अस्तित्वेन गामनुमिनोमीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रासत्त्वात्, प्रत्युत गौरस्तीति-

---

ननु, तदानीं शाब्द एव न जायत इत्यत आह – सर्वजनानुभवेति = क्वचित्सार्वजनीनेतिपाठः, स च समानार्थकः। ननु, तस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वमेवासिद्धमित्यतो दोषान्तरमाह – वाक्यार्थस्येति = अपूर्वत्वेन-पूर्वागृहीतत्वेन, तद्गर्भसाध्यस्य तद्घटितसाध्यस्य, अनुवादकस्थले-वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाभावात्, प्रायश इत्युक्तं। केचित्तु, प्रायश इत्यस्यानुमाना योगादित्यत्रान्वयः, तथाचानुमितेः पूर्वं वाक्यार्थस्यानुपस्थित्यापि, प्रत्येकपदार्थोपस्थित्या इतरवाधस्थल इव विशेष्यविशेषणभितिन्यायेनैवानुमितिसम्भवादित्याहुः ॥

यद्येकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वं योग्यता, तदाऽपूर्ववाक्यार्थस्थले नैयायिकैरपि शाब्दबोधानभ्युपगमात् दोषान्तरमाह-वस्तुत इति = ननु, योग्यतासंशयोऽपि शाब्दहेतुरितिचेत्, योग्यतानिश्चय एव हेतुरिति यदि ब्रूते, तदा, नैतद्दोषः सम्भवतीत्यभिप्रायेण वस्तुत इत्यादिना दोषान्तरदानं । अनुमितित्वे सत्येवेति – अयमाशयः, अयं वोधः, किञ्चिल्लिंगजन्योऽनुमितित्वादित्यनुमानाल्लिंगजन्यत्वं साधनीयं, तथाच, लाघवज्ञानादिवशात् पदस्मारितत्वादिर्लिंगजन्यत्वं सेत्स्यति,

---

(१) वाक्यार्थस्यास्तित्ववद्गवादेरनुमानात्पूर्वमज्ञातत्वेनास्तित्ववद्गोगर्भसाध्यस्य कदाचिज्ज्ञातत्वेन प्रायश इत्युक्तं, तथाचास्तित्ववद्गवादि रूपवाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनास्तित्ववद्गोज्ञानगर्भसाध्यस्यानुमानासम्भवइतिभावः ॥

वाक्यादस्तित्वेन गौः श्रुतो नत्वनुमित इत्यनुभवाच्च, श्रोतव्यो (१) मन्तव्य इत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि श्रृणोतेः शक्यतावच्छेदकत्वात् । न चासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् । (अन्यथा)न चेदेवमनुमितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्य, अन्वयबोधत्वं किमिति न रोचयेः? अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेः प्राति-

---

तच्च न सम्भवति, अनुमितित्वहेतोः स्वरूपासिद्धत्वादिति । नन्वस्तित्वेन गामनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय एव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह – अस्तित्वेनेति = तत्रासत्त्वात्तत्रसत्त्वस्यैवाप्रामाणिकत्वात् । साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह – अस्तित्वेन गौःश्रुतोनत्वनुमित इति =

ननु मुख्यप्रयोगाभावात् शाब्दत्वस्य श्रुधातोः शक्यतानवच्छेदकत्वात्तादृशानुव्यवसाय एवासिद्ध, इत्यत आह – श्रोतव्य इति = शाब्दविषयः कर्तव्य इतितदर्थः । असौ उक्तानुव्यवसायः, भ्रान्तिरिति शाब्दत्वांशे भ्रम इत्यर्थः । बाधकाभावात् प्रमात्वबाधकाभावादित्यर्थः । केचित्तु, बाध एव बाधकः, स्वार्थे कप्रत्ययः,तथाच शाब्दत्वस्य तत्राबाधादित्यर्थः । भ्रमत्वस्य तदभावविशेष्यकत्वघटितत्वेन बाधनिश्चयत्वादितिभावः । एतेन साधकाभावसम्भवे तदपहाय बाधकाभावकथने ग्रन्थकृतो न्यूनत्वमित्यपि प्रत्युक्तमित्याहुः । ननूक्तानुव्यवसाय एव विवादग्रस्त इत्यत आहान्यथेति = तादृशानुव्यवसायस्यापलाप इत्यर्थः । अनुमितिमात्रस्येति वह्न्याद्यनुमितेरपि, वह्न्याद्यनुमितिः वह्न्यादिपदजन्या, वह्न्याद्यनुमितित्वात्, इत्यनुमानेन पदजन्यत्वं प्रसाध्यते तेनैव हेतुनान्वयबोधत्वं तव किं नेच्छाविषय इति समुदितार्थः । नन्वनुमितौ समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात्तदभाव-

---

(१) ननु, श्रुधातोः शब्दप्रत्यक्षादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वेन कथं गौःश्रुत इत्यनुव्यवसायस्य गौरस्तीतिशब्दानुकूलत्वमत आह श्रोतव्य इत्यादि ॥

बन्धकतया, तदभावजन्यत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात्, पटादिपदैरर्थस्य पटादेः स्मरणे सति, तदीयव्याप्तेरिव दहनाद्यर्थैस्तदर्थकवह्न्यादिपदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकांक्षाद्यवगमस्य सुवचत्वात्, वाच्यतावद्वाचकत्वस्यापि, सम्बन्धस्य स्मारकतायामविशिष्टत्वात् । नच, ह्रदे धूमाभाव, इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्थले, पूर्वं साध्यस्यानुपस्थित्या, तेन साध्यवाचकपदस्य स्मरणासम्भव इति वाच्यं, तत्र साध्यज्ञानविरहेऽपि,उद्बोधकान्तरात् साध्यवाचकपदस्मरणसम्भवात् ।

जन्यत्वेन, तत्र शाब्दान्यत्वं साधनीयमित्यत आह–अनुमिताविवेति = भिन्नविषये अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् समानेति । दुष्करत्वादिति–तथाच, तदभावजन्यत्वेन शाब्देऽप्यनुमित्यन्यत्वसाधने वाधकाभावादितिभावः । केचित्तु, तदभावजन्यत्वेन शाब्दान्यत्वसाधने व्यभिचारमाहानुमिताविवेति । तथाच, शाब्दे व्यभिचार इत्याहुः । ननु पदज्ञानजन्यत्वेन शाब्दत्वसाधने निराकांक्षवाक्यस्थलीयपदार्थोपस्थितिमूलकोपनीतभाने व्यभिचार इत्याकांक्षादिमत् पदज्ञानजन्यत्वमेव हेतुः कार्य, स्तथाच, वह्न्याद्यनुमितौ पूर्वमाकांक्षाज्ञाना सम्भवात् तेन तत्र तत्साधनासम्भव इत्यतस्तत्रापि आकांक्षाज्ञानं सम्पादयति–पटादि पदैरिति=अन्येतु,ननु आकांक्षाज्ञानस्यशाब्दे हेतुत्वादाकांक्षाज्ञानानुत्तरत्वेन तत्र शाब्दान्यत्वं साधनीयमित्यतस्तत्राप्याकांक्षाज्ञानं सम्पादयति पटादिपदैरित्याहुः । पटादेः स्मरणे सतीति—न चानुपूर्वीरूपाकांक्षाज्ञानं पदज्ञानकाल एव सम्भवतीतिवाच्यं, पदज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिद्वारैव शाब्दं प्रति हेतुतया शाब्दाव्यवहितपूर्वं तज्ज्ञानस्य नियमतोऽसत्त्वेनाकांक्षाज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वादेकपदस्मारितधर्मिकापरपदस्मारित संसर्गबोधेच्छारूपाकांक्षायाश्च पदज्ञानकाले ऽसम्भवाच्च । नन्वर्थज्ञानात् पदस्मरणमसम्भवीत्यत आह—वाच्यतावदिति=तथाच, सम्बन्धप्रकारकज्ञानमात्रस्योद्बोधकतया, निरूपकतासम्बन्धेन पदधर्मि-

किञ्च, घटादन्य इत्यादिवाक्याद्घटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण निरवच्छिन्नविशेष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्वजनसिद्धः, स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते, परेषान्तु, भेदो घटप्रतियोगिताकस्तत्साकांक्षान्यपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या अनुमित्या न तन्निर्वाहः, पक्षविधयान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारेणान्यस्य तत्राभानात् । न च, तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकं, घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः, अन्यथा, घटोऽस्तीत्यादावपि घटादिपदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात्, तत्राप्यस्तित्वघटयोरन्वयबोधापलापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ॥ ४ ॥

कशक्तिरूपसम्बन्धप्रकारकज्ञानस्येव विशेष्यतासम्बन्धेन, तत्प्रकारकज्ञानस्यापि, उद्बोधकताया अविशेषादितिभावः ।

सम्बन्धनिष्ठस्मारकत्वन्तु, स्मृतिजनकतावच्छेदकप्रकारकताश्रयत्वं, तादृशजनकताव्याप्यविषयिताकत्वमित्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादाह-किञ्चेति = परेतु, ननु, ह्रदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः पूर्वं धूमव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-वह्न्याद्यभाववान् ह्रद इति परामर्शस्य साध्यज्ञानं विनैव सम्भवात्तादृशानुमितावन्वयबुद्धिकल्पना सम्भव इत्यत—आह-किञ्चेतीत्याहुः। तत्तुच्छं, तथापि वह्न्याद्यनुमितावन्वय बुद्धित्वापत्तेरवारणात् नह्यापत्तेरसार्वत्रिकत्वेन; न वादिनिग्रह इति ध्येयं ।

ननु तादृशबोधो नैयायिकैरप्युपपादयितुं नैव शक्यत इत्यत आह-- सचेति = अस्माकं नैयायिकानां, परेषां वैशेषिकानां, तत्साकांक्ष इति घटादिसाकांक्ष इत्यर्थः । तत्रानुमानादिति — निर्धर्मितावच्छेदककानुमितेरनभ्युपगमात्, अन्यपक्षकानुमितेरसम्भवादितिभावः । नन्वेतादृशबोधः स्मरणरूपोऽन्यपदमेव तादृशभेदाश्रयलक्षकमिति नोक्त

॥ ५ ॥ साकांक्षत्वादिधीरिव, वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्याप्तोक्तत्वस्यापि निश्चयः, शाब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थधार्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः, सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्सां तदसम्भवात्, परन्त्वनुमितेरन्य एव, किन्त्वसौ गृहीतग्राहित्वान्न, प्रमा, यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारानिश्चयोत्तरत्वं,

---

दोष इत्यत आह-नचेति = ननु घटादिति लक्षणासूचकमेवेति न वैयर्थ्यमित्यत आहान्यथेति = लक्षणासूचकतया तस्या वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ वैशेषिकमतं स्वयं संदूष्य प्रकारान्तरेण तन्मतं दूषयतां जरन्मीमांसकानां मतमुपन्यस्य निरस्यति-साकांक्षत्वादिधीरिवेति = आदिनायोग्यतादिपरिग्रहः। वाक्यार्थेत्येकपदार्थविशिष्टापरपदार्थेत्यर्थः, नच, भ्रमसाधारण्यायनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतानिवेशस्यावश्यकत्वात्, कुतस्तत्र वाक्यार्थप्रवेश इतिवाच्यं, गृहीतग्राहित्वेन शब्दस्याप्रमात्ववादिना वाक्यार्थांशे प्रमात्मकज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकारात्। नन्वेतावतानुमितित्वे किं बाधकमित्यत आह-सिद्धिसत्त्व इति=विनानुमित्सामिति – सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादितिभावः । तथाचानुमित्सासमवधानकालीनान्वयबुद्धावनुमितित्वसम्भवेऽपि, तदसमवधानकालीनान्वयबुद्धौ तदसम्भवात् ! प्रमितिखण्डनं, शाब्दत्वेऽनुमितित्वव्याप्यत्वं वा न सम्भवतीतिभावः । तर्हि जितं नैयायिकैरित्यत आह-किन्त्विति=असावन्वयबोधः ।

ननु किं नाम गृहीतग्राहित्वं ? तस्याप्रामाण्यसाधकत्वं वा कुत ? इत्याकांक्षायां गृहीतग्राहित्वमभिदधान एव तत्राप्रामाण्यव्यभिचाराशंकानिवर्तकतर्कोपयोगि आपाद्यव्यतिरेकानिश्चायकं तद्भिन्नयथार्थज्ञानत्वस्य प्रमात्वव्याप्यत्वमाह-यज्जातीयेत्यादि=तथाच, यज्जातीययथार्थज्ञानत्वव्यापकं समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयत्वमेव गृहीतग्राहित्वमित्यर्थः । धारावाहिकप्रत्यक्षस्थले, द्वितीयादिप्रत्यक्षाणां

तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात्, अत एव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि, न-

---

गृहीतग्राहित्वापत्तिरतो यज्ज्ञानत्वव्यापकत्वमुपेक्ष्य यज्जातीयेत्युक्तं । तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानत्व इत्यर्थः। गृहीतग्राहित्वस्य भ्रमसाधारण्ये प्रयोजनाभावः। याथार्थ्याभावादेव तत्र, प्रमात्वापत्त्यसम्भवादित्याशयेनाह–विशिष्टेति=निर्विकल्पकादिरूपनिश्चयोत्तरत्वमादाय प्रत्यक्षस्यापि-गृहीतग्राहित्वापत्तिवारणाय समानाकारेति=अथ, समानाकारत्वं नान्यूनानातिरिक्तविषयकत्वं; घटवद्भूतलमिति निश्चयोत्तरं भूतलानुद्बुद्धसंस्काराधीनघटमात्रस्मृतेरगृहीतग्राहित्वप्रसंगात्, किन्तु स्वान्यूनविषयकत्वमिति निर्विकल्पकाद्युत्तरत्वमादायोक्तदोषतादवस्थ्यमिति, चेन्न, स्वविषयताव्यापकसंसर्गावच्छिन्नविषयताकत्वस्य स्वप्रकारताव्यापकप्रकारताकत्वस्य वा स्वसमानाकारत्वरूपत्वात्।

ननूक्तानुमानमप्रयोजकमित्यत आह—तज्जातीयान्येति=तथाच, गृहीतग्राहित्वं यद्यप्रामाण्यव्यभिचारि स्यात्, तदा प्रमावृत्त्यन्यं न स्यादितितर्क एव व्यभिचारशंकानिवर्तक इतिभावः। गृहीतग्राहिभिन्नमात्रस्य प्रमात्वव्यभिचारित्वात् यथार्थेति। केचित्तु, नन्वप्रामाण्यापरिचये तदभावानुमानमसम्भवीत्यतः प्रामाण्यमेव निर्वक्ति–यज्जातीयेति= एतद्व्यावृत्तिस्तु पूर्ववत्। नचाग्रिमयथार्थपदेनैव भ्रमवारणाद्विशिष्टेतिव्यर्थं, भ्रमभेदनिवेशे प्रयोजनाभावाद्गौरवाच्च। एवञ्च, भ्रमस्य वारणाय यथार्थेति। तद्वति तत्प्रकारकेत्यर्थः। अन्यत् स्वयमूह्यमित्याहुः॥

क्वचिदत्रापि विशिष्टेतिपाठः, सचैतदर्थक एव।उत्तरत्वं कथञ्चिदनुगतं निर्वाच्यं, तेन सम्बन्धेन वा निरुक्तनिश्चये एव व्यापकत्वं निवेशनीयमन्यथा तस्य नानात्वेन तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वव्यभिचारितयोक्तलक्षणासम्भवः स्यात्। इदमत्रावधेयं, तादृशज्ञानोत्तरत्वे तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने वा व्यापकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ, निश्चयत्वनिवेशो व्यर्थ इति। नच, व्यापकत्वशरीरे पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया तस्याश्च भिन्नभिन्न-

तासां प्रमात्वहानिः, हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्यति=(१)

नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थ,-गर्भा ज्ञातोपयुज्यते ।
वाक्यार्थानामपूर्वत्वा,त्संशयेऽप्यन्वयोदयात् ८॥

यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्य्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य, ज्ञानवदुक्तत्वरूपाया आप्तोक्तताया निश्चयः, शाब्दमतेः कारणं स्यात्, स्यादपि तेनैव रूपेण साध्यानिश्चयेन, प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया

त्वेनाखण्डाभावघटकतया सार्थक्यमितिवाच्यं, तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वस्यावारणादिति। सामानाधिकरण्यमात्रमपहाय, व्यापकत्वनिवेशाप्रयोजनमाह-अत एवेति=व्यापकत्वनिवेशादेव, न तासां प्रमात्वहानिरिति, प्राथमिकप्रत्यक्ष एव व्यभिचारादिति भावः । यथाश्रुतप्रमात्वमुपेक्ष्यैतादृशप्रमात्वानिर्वचनस्य विशेषप्रयोजनमाह-हानिस्त्विति=प्रमात्वस्येत्यनुषज्यते । अनुभवसमुत्थानामनुभवप्रयोज्यानां ।

ज्ञाता निश्चिता। अपूर्वत्वात् शाब्दप्रागज्ञातत्वादित्यर्थः, नचैवमिति विच्छेदः । अत्र, तत् कारणमेव नेत्यर्थः । उपस्थित्यनियमेनेति कदाचिदुपस्थितिसम्भवेऽपि, शाब्दे तन्निश्चयस्य व्यभिचाराद्धेतुत्वासम्भव इतिभावः ।

ननु पूर्ववाक्यार्थविषयकशाब्द एव न प्रामाणिक, इति कुतो व्यभिचार? इत्यतआहान्यथेति=सर्वत्रैव शाब्दबोधात् प्राक् तन्मतेरावश्यकत्व इत्यर्थः । तथाच, वेदस्याप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । लौकिके लौकिकशब्दप्रयोज्यबोधे, आप्तोक्तत्वनिश्चयः कारणमितिशेषः । गौरवात् कार्यतावच्छेदकगौरवात् । ननु, प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय इत्यत आह—एकपदार्थ इति=नहि लौकिके गौरवादितिपाठः काचित्कः । यत्रैतत्पाठो नास्ति तत्र यदि चैकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वं योग्यता,

---

(१) शाब्दबोधेऽनुमितित्वखण्डनं निरस्यति ॥

अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादो, न चैवं, शाब्दधियः पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्धर्मस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात्, अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः, (न हि लौकिकेन तत्वेन ज्ञातवाक्येन जनित एवान्वयबोधे, तस्य हेतुत्वं, गौरवात्,) एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे, वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च। अत एवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा, ऽन्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यं तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः (१) ।

तदा न्यायमतेऽपि नापूर्ववाक्यार्थस्य शाब्दबोधः। एवमनुवादकत्वमपि न, वेदस्य श्रुतार्थाविषयकशाब्दजनकत्वस्यैवानुवादकत्वरूपत्वात्, वेदे प्रामाण्यव्यवहारस्तु, यथार्थज्ञानजनकत्वेनैवेत्यत आह—एकेति = इत्यवतारणिका बोध्या। शाब्दमतेरुत्पादाच्चेति, तथाच व्यभिचारान्न तन्निश्चयस्य हेतुत्वसम्भव, इतिभावः। न चाप्तोक्तत्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यमतो न व्यभिचार इतिवाच्यं, अस्तित्वतदभाववत् गोगोचरज्ञानवदुक्तत्वज्ञानदशायां, गौरस्तितावानिति शाब्दबोधोत्पत्त्या तथापि व्यभिचारात् । तदंशेऽपि निश्चयत्वं न निवेशनीयं, तथा सत्यपि यत्र तन्निश्चयोत्तरं शाब्दबोधस्तत्रैव सिद्धिसत्त्वे अनुमितित्वकल्पनासम्भवात् प्रमितिखण्डनं, शाब्दत्वेऽनुमितित्वव्याप्यत्वं वा न सम्भवतीति जरन्मीमांसकमतं सुस्थमित्याशङ्कनन्तु गृहीतग्राहित्वेन शाब्दप्रामाण्यवादिनामसम्भवि, तथासति शाब्दस्य प्रमात्वापत्तेरितिध्येयं। अत एवेति=आप्तोक्तत्वसंशयोत्तरं शाब्दमतेरुत्पादादेवेत्यर्थः। तन्निश्चय आप्तोक्तत्वनिश्चयः। तत्रान्वयबोधे हेतुरिति=योयद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यः, स तन्निश्चयजन्य इतिव्याप्तेरिति भावः। असिद्धेस्तादृशप्रतिबध्यत्वासिद्ध्या स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः।

---

(१) आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वासिद्धेरित्यर्थः।

ननु,माभूदाप्तोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं,तात्पर्य्यस्य तु स्यात्, तन्निश्चयस्या (१) न्वयधीहेतुत्वात्, अन्यथा, घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति, चेन्न, कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां, प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि, घटीयं कर्मत्वमित्य-

---

मीमांशकः शङ्कते नन्विति=सिद्धसाधनमिति शाब्दाप्रमात्वं वेति-शेषः । तात्पर्यस्य त्विति=निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनमित्यनुषज्यते । ननु,तात्पर्यनिश्चयानुरोधःकुत,इत्यत आह–तन्निश्चयस्येति=अन्यथातत्र तस्याहेतुत्वे । घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्येति=घटमितिवाक्यधर्मिकेत्यादिः । तथा च घटमितिवाक्यं कर्मताधर्मिकघटप्रकारकान्वयबोधेच्छयानुच्चरितमिति निश्चयेऽपीत्यर्थः । ननु, तद्विषयकान्वयबुद्धौ तत्परत्वज्ञानं हेतुरित्युक्तनिश्चयदशायां न शाब्दापत्तिः, कारणाभावात् घटविषयकर्मत्वविषयकबोधेच्छयोच्चरितत्वानिश्चयस्य तदानीं सत्त्वे इष्टापत्तिरित्यतआह–घटकर्मत्वाद्यन्यमात्रेति=कर्मत्वं घटीयान्यदिति बोधेच्छयोच्चरितत्वनिश्चयेऽपीत्यर्थः । तथाच, तादृशनिश्चयस्याप्युक्तकारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादापत्तिसम्भव इतिभावः । तथाच, तद्विशेष्यकतत्प्रकारकान्वयबुद्धौ तत्पदार्थविशिष्टतज्ज्ञानेच्छयोच्चरितत्वज्ञानं हेतुर्वाच्यमिति मीमांसकाभिप्रायः । प्रमेयत्वादिप्रकारेणेति–प्रमेयं घटीयं, कर्मत्वं प्रमेयीयमित्यादिबोधेच्छयोच्चरितत्वानिश्चयेपीत्यर्थः । कर्मताधर्मिकेति–कर्मतात्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबोधप्रयोज्योच्चारणविषयत्वनिश्चयत्वेनैवेत्यर्थः ।

---

(१) निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं स्यादितिपूर्वेणान्वयः । तात्पर्यनिश्चयाकारश्च घटमित्यादिवाक्यं घटवत्कर्मत्वबोधेच्छयो च्चरितमित्यादिरूपः ॥

न्वयमतेरनुत्पत्त्या, कर्मताधर्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारण त्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात् (१)।

वस्तुतः, समानानुपूर्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य, तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य, घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि, श्रूय-

---

तत्रानिवेशादिति—तत्र तात्पर्यघटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच, तात्पर्यघटकतयैकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थज्ञानस्य कारणतावच्छेदकेऽनिवेशादित्यर्थः । निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताया एव निवेशादितिभावः । ननु, यत्र विषयविशेषे रूपान्तरेण तादृशज्ञानं न जायते, तत्र, रूपनिवेशो व्यर्थ; इतिनिरूप्यनिरूपकभावस्यापि तत्रानिवेशेन वाक्यार्थप्रवेशध्रौव्ये, तत्रैव सिद्धिसत्वेनानुमितित्वस्वीकारो दुर्घट इति प्रमितिखण्डनादिकं न सम्भवति, सम्भवति च, शाब्दसामान्यस्याप्रमात्वमित्यत आह — वस्तुतस्त्विति = वाक्यान्तरस्य अश्रूयमाणवाक्यस्य घटीयकर्मत्वपरत्वनिश्चयेऽपि श्रूयमाणायां वाक्यव्यक्तौ तत्परत्वानिश्चये, इत्येका योजना । ननु, तद्वाक्यजन्यतदर्थविषयकशाब्दबोधे, तद्वाक्यधर्मिकतत्परत्वज्ञानस्य हेतुत्वान्नैष दोष, इत्यत आह - तस्यैव वेति = श्रूयमाणवाक्यस्येत्यर्थः । कालान्तरमन्तर्भाव्येति-कालान्तरीयघटमितिवाक्यं घटीयकर्मत्वपरमिति निश्चयेऽपीत्यर्थः । इदानीमन्तर्भावेणेति-इदानीं घटमितिवाक्यं घटीयकर्मत्वपरमितिनिश्चयेऽपीत्यर्थः। विशिष्यैव तत्तत्कालमन्तर्भाव्यैवोपेयमिति, तथाच, तत्कालीनतद्वाक्यजन्यतत्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धौ तत्काली-

---

(१) तथाच घटमित्याद्यन्वयबोधं प्रति कर्मताधार्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन तात्पर्यज्ञानस्य कारणतया तत्र कर्मत्वांशे घटाद्यभावेन तत्र साध्यानिश्चयात्मकतात्पर्यज्ञानामिति सिद्धसाधनमितिभावः ॥

माणवाक्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण, तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावानिश्चये वा, घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं, तथाच, तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनां तथात्वमुचितम्, अवश्यक्लृप्तपूर्ववर्त्तिताकत्वात् । अत एव सैन्धवमानय इत्यादावपि, लवणपरत्वधीर्न लवणाद्यन्वयबुद्धौ

न-तद्वाक्यधर्मिकतत्तदर्थपरत्वज्ञानं हेतुरितिभावः । एतेन घटमित्यादिवाक्यधर्मिकनिरुक्ततात्पर्यनिश्चयत्वेन न तादृशान्वयबोधहेतुत्वं, कलसमित्यादिवाक्यजन्यतादृशबोधे व्यभिचारात् । नापि तद्वाक्यजन्यतादृशान्वयबोधे तद्वाक्यधर्मिकनिरुक्ततात्पर्यनिश्चयत्वेन कालान्तरमन्तर्भाव्य तथाविधनिश्चयेऽपि तादृशबोधापत्तेरित्यादिकं समाहितं। तथाच, विशिष्य कार्यकारणभावस्वीकारे च इत्यर्थः । तत्तद्धेतुभूतानां--तात्पर्यहेतुभूतानां, प्रकरणज्ञानाभिधानां, प्रकरणज्ञानरूपाणां, तथात्वं तादृशान्वयबुद्धिहेतुत्वं । तथाच, तत्प्रकरणज्ञानोत्तरतादृशशाब्दबुद्धौ तत्प्रकरणज्ञानत्वेन हेतुत्वमितिभावः। उचितमिति--कार्यकारणभावानन्त्यस्योभयत्रैव तुल्यत्वादितिभावः ।

ननु, विनिगमनाविरहात्तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वं स्यास्यतीत्यत आहावश्येति=तथाचानन्यथासिद्धत्वस्योभयत्रैव कल्प्यत्वेऽपि नियतपूर्ववर्तितायाः क्लृप्तत्वेन कल्पनालाघवमेव विनिगमकमितिभावः । एवं तद्धेतोरेव तत्सिद्धौ किमन्तर्गडुनेतिन्यायो ऽपि तत्साधक इत्यपि बोध्यं। नच, यत्र, कारणान्तराविलम्बेन तात्पर्यज्ञानस्य द्वितीयक्षणे न शाब्दबोधः किन्तु तृतीयक्षणे, तत्र निरुक्तकारणविरहाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति पूर्ववर्तित्वमपि भवतां कल्प्यामितिवाच्यं, तत्रापि तात्पर्यानुमितिद्वितयिक्षणे विशेष्यतया प्रकरणज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावादुपनयसान्निकर्षस्य च नियमतः पूर्वं सत्त्वात्, लिङ्गोपहितलैङ्गिक-

हेतुः, किन्तु, तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः । एवञ्च, वाक्यार्थप्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्य्यस्य ज्ञानमवश्यं शाब्दसामान्ये हेतु; स्तस्य (१) संशये व्यतिरेकानिश्चये च, तदनुत्पादात्, (२) तन्निश्चयस्यैव, युगपदनेकार्थोपस्थितवेकार्थमात्रान्वये विनिगमकत्वात्, लक्षणाकल्पकत्वात् मुख्यार्थवाधस्य सर्वत्र लक्षणाया

भानस्वीकारे तात्पर्यानुमितेर्नियमतः प्रकरणरूपहेतुविषयकत्वेनोक्तानुपपत्त्यसम्भवाच्च। नान्विदं सिद्धान्तविरुद्धमित्यत आह–अत एवेति = तात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वादेवेत्यर्थः । तदर्जकत्वेन तात्पर्यानुमापकत्वेन । एवञ्चेति—प्रभाकरमतमप्यनादेयमित्यन्वयि प्रकरणज्ञानस्यहेतुत्वेचेत्यर्थः । नन्वसाधुत्वज्ञानप्रतिबध्ये साधुत्वज्ञानजन्यशाब्दे व्यभिचारात् निरुक्तप्रतिवन्धकत्वासिद्ध्या स्वरूपासिद्धेश्च, नोक्तानुमानं सम्भवतीत्यत आह — तन्निश्चयस्येति = तात्पर्यनिश्चयस्येत्यर्थः । विनिगमकत्वादिति – अन्यथा, हर्यादिपदाद्विष्णुसिंहादीनां नियमत एवासति वाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, विष्णुं शृणोमि न तु सिंहमित्यनुव्यवसायसम्भवाच्चेतिभावः ।

ननु तत्प्रकरण ज्ञानादिरेव तत्र विनिगमक, इत्यत आह लक्षणेति=तथाच; तीराशक्यगङ्गादिपदस्य तीरलक्षकत्वं विना, तीरतात्पर्यकत्वमनुपपन्नमित्यन्यथानुपपत्तेरेव तत्कल्पकत्वादितिभावः। एतदशक्तमेतत्पदमेतल्लक्षकमेतत् प्रकरणोक्तत्वादित्यनुमानात् प्रकरणादिरेव स्वमते तत्कल्पकः । अथवा, लक्षणानुमितिस्तु तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता भविष्यतीतिहृदयमिति बोध्यं । ननु मुख्यार्थवाध एव तत्

---

(१) वाक्यार्थप्रतीतिजनकतयाऽभिप्रेतस्य ॥
(२) वाक्यार्थस्य शाब्दवोधानुत्पादात् ॥

असम्भवात्, तथा च, तात्पर्य्यावच्छेदकतयैव सर्वत्र वाक्यार्थसिद्धेः, प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावयन्नपि शब्दो, गृहीतग्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतमप्यनादेयं, कविवाक्यानामन्यार्थमात्रपरत्वस्य, शुकवाक्यानाञ्च स्वार्थपरत्वाभावस्य निश्चयेऽपि, ततः सामाजिकादेरन्वयानुभवोत्पत्त्या व्याभिचारादित्यास्तां विस्तरः ॥ ५ ॥

कल्पक इत्यत आह— मुख्यार्थइति = असम्भवादिति = षष्ठीः प्रवेशय इत्यादौ मुख्यार्थस्य यष्ट्यादेर्बाधाभावाद्यष्टिधरान्वयबोधो न स्यादिति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमितिभावः । स्वमते तु, प्रकरणादेरेव तत्कल्पकत्वाद्भोजनप्रकरणमेव तत्र तत्प्रयोजकमिति नानुपपत्तिः ।

उपसंहरति-तथाचेति=तात्पर्यावच्छेदकतयैवेति, तात्पर्यविषयीभूतज्ञानविषयतयेत्यर्थः । वाक्यार्थसिद्धेरिति पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं, तच्चानुवादकत्वप्रयोजकगृहीतग्राहित्वेऽन्वेति । प्रत्यक्षानुमितिभ्यामित्यभेदे तृतीया, भावयन् जनयन्, अपिशब्दो वार्थे, तथाच, प्रत्यक्षात्मकमनुमित्यात्मकम्वानुभवं जनयन् शब्द इत्यर्थः । तादृशबोधस्य प्रत्यक्षत्वे, पूर्वोक्तदोषाणां जागरुकत्वादनुमित्यात्मकत्वमुक्तं, नच, तथाचेत्यादिग्रन्थेन स्वयमेव सिद्धसाधनस्य दर्शितत्वात्तदात्मकत्वकथनमसङ्गतामितिवाच्यं, तत्कथने प्राभाकराणां न निर्भरः, किन्त्वनुवादकत्व एवेत्यनास्थया तुष्यतु दुर्जनन्यायेन तस्योक्तेः। केचित्तु, विशेषणे तृतीया, अनुभवमनुव्यवसायं, तथाच, प्रत्यक्षाविषयकमनुमितिविषयकम्वानुभवं जनयन् शब्द इत्यर्थः । अन्यत्सर्वं पूर्ववदित्याहुः । प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमिति क्वचित् पाठः, स च, यथाश्रुत एव सम्यक् । कविकाव्यादीनामित्यादिकः पाठस्तु क्वाचित्कः तत्र च, सव्यङ्ग्यकाव्यादीनामन्यार्थपरत्वनिश्चयेऽपि, सामाजिकान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादितिभावः । ननु, प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्युक्तदोषसत्त्वादनुभवापलापस्य-

॥६॥ ननु, स्वार्थान्वयगोचरो बोधः, साकांक्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः सम्पादनीयो, न तु निरर्थकै, स्तत्र, कोऽसौ सार्थकः-कतिविधश्च, इत्याकांक्षायामाह=

॥१॥ शब्दान्तरमपेक्ष्यैव, सार्थकःस्वार्थबोधकृत् ।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव, निपातश्चेति स त्रिधा ॥६॥

यादृशः शब्दः, शब्दान्तरं सहकृत्यैव, स्वस्य स्वघटकस्य(१) वा, वृत्त्युपस्थाप्ययादृशार्थावगाहिबोधं प्रत्यनुकूलः, स, तथाविधार्थे, सार्थकः । पट पाचकाद्याः (२) प्रकृतयः, सुप्तिङाद्याः

तुल्यत्वाच्च स्थलान्तरमाह—शुकादिवाक्यानामिति = प्रकरणज्ञानस्य तत्रापि सम्भवादितिभावः ॥ इति शाब्दप्रामाण्यव्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ साकांक्षशब्दैर्यो बोध इतिकारिकया पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधप्रयोजकत्वं साकांक्षशब्दे उक्तं, तथाच, सार्थकशब्द एव तत्प्रयोजक इति, स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गत्या कारिकान्तरमवतारयति–नन्विति = ननु, निरर्थकैरितिबोधः सम्पादनीय इति पूर्वेणान्वयः ।

सहकृत्यैवेति—अपेक्ष्यैवेत्यस्य विवरणं । ननु, स्वार्थपदस्य स्ववृत्त्युपस्थाप्यार्थपरत्वे, पाचकादिशब्देऽतिव्याप्तिस्तस्य वृत्त्यप्रसिद्धेः, वृत्तिमनिवेश्य स्वोपस्थाप्यार्थपरत्वे, घटपदादेरप्याकाशाद्युपस्थापकतया तद्बोधने तस्य सार्थकत्वापत्तेः, स्वघटकवृत्त्युपस्थाप्यार्थपरत्वे, पाचक-

---

(१) पाचक-नीलोत्पलादिशब्दस्य सार्थकत्वरक्षणायाह स्वघटकस्येति ॥

(२) घटपटपाचकादीनां प्रकृतीनां नियमतो विभक्तिसहकारेण, प्रत्ययानां सुबादीनां नियमतः प्रकृतिसहकारेण, चादिनिपातानां लुप्तविभक्तिसहकारेणान्वयबोधकत्वात्तेषां लक्षणसमन्वयः ॥

प्रत्यया, श्चादयो निपाताश्च, स्वोपस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः (१) शब्दान्तरं सहकृत्य जनयन्ति, वाक्यानि पुनरसहकृत्यापि । शश-

---

शब्दस्य पाकबोधने तथात्वापत्तिरतोऽस्य शब्दस्य स्वविषयिताव्यापकविषयिताकशब्दत्वरूपेणाजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरत्वमाह –स्वस्य स्वघटकस्य वेति = फलोपधायकत्वानिवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्चेत्यत आहानुकूल इति = तथाच, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नः स्वेतरशब्द प्रयोज्ययादृशार्थनिष्ठविषयत्वप्रयोजकत्वे सति, यादृशार्थबोधस्वरूपयोग्य स्तादृशानुपूर्वीमान् शब्द, स्तादृशार्थे सार्थक, इति पर्यवसितार्थः । लक्ष्यं प्रदर्शयन् तत्र लक्षणं सङ्गमयति—पटेति = एवकारलभ्यसत्यन्तव्यावृत्तिमाह – वाक्यानीति = घटमित्यादिवाक्यानि आनयेत्यादिशब्दं सहकृत्य, क्वचिदसहकृत्यापि स्वोपस्थाप्य घटीयकर्मत्वादिबोधं जनयन्तीति सत्यन्ताभावान्न तत्र प्रसङ्ग इतिभावः।

ननु, स्वार्थेत्यत्र स्वपदस्य निरुक्तार्थकत्वे, शशविषाणादिशब्दस्यापि घटकार्थप्रसिद्ध्यासार्थकत्वापत्तिरतस्तत्रेष्टापत्तिमाह शशविषाणादिक इति = नच, शशीयविषाणादिरूपविशिष्टार्थाप्रसिद्ध्या यादृशार्थेत्यनेन तस्य धर्तुमशक्यत्वात्तादृशार्थबोधने कुतस्तस्य सार्थकत्वमितिवाच्यं, वह्निमान् ह्रद इत्यादावव्याप्तिभिया, यादृशविषयताशालिबोधानुकूलत्वस्यैव निवेश्यत्वात्, अत एव, विवरणे यदर्थावगाहीत्यपहाय यादृशार्थावगाहीत्युक्तं । केचित्तु, लक्षणे विशिष्टार्थनिवेशे शशविषाणादिशब्देऽतिव्याप्तिरित्यत आह – शशविषाणादिक इति = तथाच, विशिष्टार्थाप्रसिद्धावपि, निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिबोधानुकूलत्वस्यैव निवेशान्नातिव्याप्तिरितिभाव इत्याहुः ।

---

(१) घटमित्यादिवाक्यस्यानयमादिसहकारेणापि स्वार्थस्य घट कर्मत्वादेर्बोधकत्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय नियमत इत्युक्तं, तथाच, तदसहकारेणापि स्वार्थबोधकत्वान्नाति व्याप्तिरिभावः ॥

विषाणादिकः शब्दोऽपि, शशीयत्वादिना विषाणादेरन्वयबोध-मादधान, स्तादृशविषयताकबोधने सार्थक एव, परन्त्वयोग्यः। स चायं त्रिविध एव,—प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति। शप्श्यनादि-विकरणो, नुमाद्यागमश्चान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थितिद्वारा, येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकः

अन्येतु, ननु, विवरणे यदर्थावगाहीत्यपहाय यादृशार्थावगाहीति कथमुक्तमित्यत आह – शशविषाणादिक इति = तथाचान्यथा तत्रैवा-व्याप्तेरित्याहुः। एतन्मतद्वये सार्थक एव इत्येवकारसम्बलितलिखनास-ङ्गतेरेव नादरणीये। नच, पाककर्तृरूपविशिष्टार्थे पचादेरपि सार्थकत्वा-पत्तिः,पाककर्तृविषयतायाःस्वेतरशब्दप्रयोज्यत्वेन सत्यन्तस्यापि सत्त्वा-दितिवाच्यम्, तादृशविषयताशालिबोधं प्रति पचेत्यस्याजनकत्वात्,पा-चक इत्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यैव तत्र हेतुत्वात्,अन्यथा, पचेतिशब्दात् पाककर्तुःप्रत्ययापत्तेः। नचोक्तार्थे पाचकशब्दस्यापि सार्थकत्वं न स्यात्, निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दानभ्युपगमात्, शब्दान्तरसम्बलिततादृशानु-पूर्वीप्रकारकज्ञानस्यैव तादृशविषयताशालिबोधहेतुत्वेन, तत्र तस्या-योग्यत्वादिति वाच्यं, स्वघटकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिद्वारा पाचकशब्द-ज्ञानस्य पदज्ञानविधया हेतुत्वसत्त्वात्, तदादायैव तत्र, लक्षणसमन्व-यात्। वस्तुतस्तु, तादृशार्थकः प्रकृत्याद्यन्यतम एव तादृशार्थे सार्थकः, विभागग्रन्थस्य तत्रापि तात्पर्यादित्युक्तौ, न कोऽपि दोष इतियुक्तमुत्प-श्यामः। ननु, तस्य सार्थकत्वे प्रामाण्यं स्यादित्यत आह-परन्त्विति = तथाच, तज्जन्यबोधस्य भ्रमत्वेन तस्य तथात्वासम्भवादिति भावः॥

परप्रतीकार्थमाह – सचायमिति = ननु, त्रिधा विभागोऽनुपपन्नो विकरणागमादेरप्यधिकस्य सत्त्वादित्यत आह – शप्श्यनादीति = प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि प्रकृत्यादिकं सहकृत्यैव, देवदत्तो भवतीत्यादौ उत्पत्त्याश्रयो देवदत्त, इत्यादिबोधं प्रति स्वरूपयोग्योपीत्यर्थः। न स्वा-

स्यात् । पुत्रो व इत्यादावपि, युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः, किन्तु तदादेशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य, अतः पूर्वपदमपेक्ष्यैव तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः । सदृशाद्यर्थे प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेषु निभनीकाशादिशब्देषु, (१) अतिप्रसङ्गस्तु समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकान्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः (२) ॥ ६ ॥

र्थोपस्थितिद्वारेति = तथाचोक्तलक्षणे स्वार्थोपस्थितिद्वारा जनकत्वस्य निवेशात्, तस्य सार्थकत्वाभावेन न त्रिधा विभागव्याघात इतिभावः। एतदभिप्रायेणैव कारिकायां स्वार्थपदमितिबोध्यं । ननु, तेषां सार्थकत्वाभावेऽपि, युष्मदस्मदादिसम्बन्धार्थकवसाद्यादेशस्यैवाधिकस्य सत्त्वेन, तद्दोषतादवस्थ्यं, अतस्तस्यापि सार्थकत्वं नास्तीत्याह— पुत्रोव इत्यादिना = युष्माकमित्यादिवाक्यस्येति युष्मदादिसम्बन्धोऽर्थ इत्यनुषज्यते, अनुकूल इत्यन्तमतिव्याप्तिसम्पादकं, तत्र वसादौ, न प्रसङ्गः नातिव्याप्तिः। ननु, सदृशाद्यर्थकनिभादिशब्देष्वतिव्याप्तिरित्यत आह — सदृशाद्यर्थेष्विति = प्रकृत्याद्यन्यतमस्यैव लक्ष्यत्वात्तेषां लक्ष्यत्वस्वीकारासम्भव इतिसूचनाय प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेष्विति । अतिप्रसङ्गस्त्विति तैः शब्दान्तरं सहकृत्यैवान्वयबोधजननात् ।

"वाच्यालिङ्गाः समास्तुल्यः, सदृक्षः सदृशः सदृक् ।
साधारणः समानश्च, स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥
निभ-सङ्काश-नीकाश,-प्रतीकाशोपमादयः ॥"

इत्यमरसिंहेन तथैव नियमितत्वादितिभावः। समासान्तर्गतत्वे सति, स्वघटितसमासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकं यद्यत् स्वं,तदन्यत्व

---

(१) चन्द्रनिभेत्यादिशब्दस्यैकदेशेषु निभसङ्काशादिशब्देषु ॥

(२) तथाच, तत्र समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकत्वेन तदन्यत्वाभावान्नदोष इति भावः ॥

॥ ७ ॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति=

॥२॥ स्वेतरार्थानवच्छिन्न,-यत्स्वार्थस्यावबोधने ।
यच्छब्दनिश्चयो हेतुः,प्रकृतिःसा तदर्थिका॥७॥

स्वेतरशब्दार्थाविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति,

सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लक्षणविशेषणमितिभावः। सामानाधिकरण्यमात्रनिवेशे, चन्द्रनिभोऽयमित्यत्र चन्द्रादिशब्दस्यापि, सार्थकत्वानुपपत्तिरित्यतो नियतेत्युक्तं। चन्द्रस्य निभ इत्याद्यप्रयोगात्, तेषु निरुक्तभेदासत्त्वेनातिव्याप्त्यसम्भवादितिभावः। नच, प्रत्ययलक्षणवन्निभाद्यन्यत्वमेव किं न निवेश्यत इति वाच्यं, अननुगतभेदनिवेशे गौरवात्, तत्राप्यनेन रूपेण निभादिभेदनिवेशे तात्पर्यान्न तत्र गौरवमितिभावः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ तत्र तेषु प्रकृत्यादिषु मध्ये। अत्र स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपित-विशेष्यताभिन्नयादृशार्थनिष्ठविषयताशालिशाब्दबोधं प्रति, अव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न प्रकारताशालिनिश्चय एव हेतुः, तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तथाविधार्थे प्रकृतित्वमिति पर्यवसितम्। पङ्कजादिशब्दस्य तादृशनिश्चयः, स्वोपस्थाप्य-पद्मत्वावच्छिन्ने स्वोपस्थाप्यपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकान्वयबोधं प्रत्येव हेतुरिति,तत्राव्याप्तिवारणाय स्वेतरपदं—लक्ष्यत्वेनाभिमतभिन्नपरं। पङ्कजनिकर्तुरपि कदाचित् स्वेतरार्थत्वसम्भवात्, स्वेतरार्थत्वमपहाय प्रयोज्यान्तं प्रकारताविशेषणं। नच, पङ्कजपदभेदस्य पङ्कादिपदे सत्त्वात् उक्तदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं, पाचकादिपदेऽव्याप्तिवारणाय स्वपदस्य स्व-स्वघटकोभयपरत्वस्यावश्यकत्वात्। तथा च, समुदायभेदस्यैकदेशे सत्त्वेऽपि स्वभेदस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात्। एवमते अन्तरा भासमानपदार्थयोः प्रकारताविशेष्यतयो-

स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतु, स्तादृशशब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिः। पट-भूप्रभृतयो हि शब्दाः, स्वोत्तराविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसन-जननादेरन्वयं, प्रत्ययार्थे कर्मत्व-कर्तृत्वादौ बोधयन्ति, न त्वन्यथा, (१) प्रत्यया-

---

रैक्यात्, प्रत्ययादौ नातिव्याप्तिरिति। शशाविषाणादिशब्दस्य, विशिष्टार्थाप्रसिद्धया तत्राव्याप्तिवारणाय यदर्थ इत्यपहाय यादृशार्थ इति= तथाच,स्ववृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्ययादृशधर्मावच्छिन्न-विषयताशालिबोधं प्रतीत्यर्थः ॥

यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिश्चयवृत्तिविषयिताव्यापकं, यादृशनिरूक्तविषयताशालि अन्वयबोधस्वरूपयोग्यत्वं, तादृशानुपूर्वीमत्त्वं, तादृशविषयताकबोधं प्रति प्रकृतित्वमिति समुदितवाक्यार्थः। शप्श्यनादावतिप्रसङ्गवारणाय प्रयोज्यान्तं विषयताविशेषणं। सम्बन्धान्तरेण रूपान्तरेण वा स्वनिश्चयस्य हेतुत्वात्, अवच्छिन्नत्वद्वयं विषयताविशेषणं। स्वविषयकसंशयस्याहेतुत्वात् निश्चयवृत्तित्वमपि तथा। फलानुपधायके व्यभिचारवारणाय स्वरूपयोग्यत्वनिवेशः। एकार्थबोधकशब्दस्यान्यार्थे प्रकृतित्ववारणाय, तादृशविषयताकबोधं प्रतीति। तादृशबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतैव निविष्टा, जन्यतावच्छेदकरूपनिवेशे प्रयोजनाभावादसम्भवाद्वा इति तु नार्थः, तथा सति, प्रत्ययातिव्याप्तिवारणासम्भवात्, किन्तु, तादृशजनकताव्यापकं, तथाविधनिश्चयत्वमित्येव वक्तव्यमिति। नचावच्छिन्नान्तद्वयोपादानं व्यर्थं, अनतिप्रयोजकं वेति वाच्यं, विशेष्यविधया सुवादिनिश्चयत्वस्य एकत्ववान् घट इत्यादिबोधजनकताव्यापकत्वात्, प्रत्ययातिव्याप्तिवारणाय सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशात्। विषयितामनिवेश्य प्रकारतानिवेशे प्रयोजनाभावात्, घट इतिशब्दत्वेन

---

(१) नतु विभक्त्याद्यंशेऽनिश्चिताः सन्तः स्वार्थस्य बोधकाः ॥

स्तु (१) पदार्थान्तरानवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य सङ्ख्याकालेष्टसाधनत्वादेरन्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते, चैत्रः, पचति, यजेते,

---

पदार्थान्तरावगाहिज्ञानस्यापि तादृशबोधजनकतया व्यभिचारात्, रूपनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च ।

नामधातुभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यात् उभयत्रैव लक्षणं सङ्गमयति—पटभूप्रभृतय इत्यादिना = विभक्त्यादीत्यादिना शप्श्यनादिपरिग्रहः । वसनजननादेरिति—पटमित्यादौ पटादिशब्दः सुबर्थकर्माद्यंशे स्वार्थस्य वस्त्रादेः, भवतीत्यादौ भूप्रभृतिस्तिवाद्यर्थाश्रयत्वादौ स्वार्थस्य जननादे, रन्वयबोधजनक इति, तत्र तत्र लक्षणं सङ्गच्छत इतिभावः । अन्यथा विभक्त्याद्यंशे ऽनिश्चिता इत्यर्थः । नचैवं, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नोत्तरं कदाचिदमादिकं न जातं, तत्रोक्तलक्षणमव्याप्तमिति वाच्यं, तादृशवस्तुनि मानाभावात् ॥

नन्वत्र व्याप्यदिशि जन्यतायास्तादृशबोधनिष्ठत्वेन, तादृशबोधत्वावच्छिन्नत्वेन वा निवेशः, आद्ये असंभवः, घटीयं कर्मत्वमितिबोधजनकताया योग्यताज्ञानादौ, निरुक्तनिश्चयत्वव्यभिचारित्वात्, द्वितीयेऽपि तथा, अमुधर्मिकनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ, इतरार्थानवच्छिन्नत्वादेरनिवेशेन उक्तान्वयबोधत्वस्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वात् । न च, कर्मत्वानिष्ठाविशेष्यत्वानिरूपित-घटत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन इतरार्थानवच्छिन्नप्रकारताया अपि, जन्यतावच्छेदकत्वासम्भव इतिवाच्यं, तथा सति, तादृशविशेषणस्याव्यावर्तकत्वापत्तेरुक्तरूपेणसम्भवापत्ते-

---

(१) प्रत्ययास्त्विति—अनिश्चिता अपीति = अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयाःप्रकारा इत्यर्थः। तदर्थेति संख्यावर्त्तमानत्वेष्टसाधनत्वादिसुवाद्यर्थेत्यर्थः। चैत्र इत्यत्र सुपो निश्चयविरहेऽपि तदर्थैकत्वस्य, पचतीत्यत्र तिङ्निश्चयविरहेऽपि वर्त्तमानत्वस्य, पाके तदनुकूलकृतौ वा यजेतेत्यत्र तिङो निश्चयासत्वेऽपि तदर्थेष्टसाधनत्वस्य यागे बोधादित्यर्थः ॥

त्यादौ शब्दान्तरधर्मिकसुबादिनिश्चयस्यासत्त्वेऽपि, तदर्थस्यैकत्व-वर्त्तमानत्वेष्टसाधनत्वादे श्चैत्र-पाक-यागादावन्वयात् । स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण(१) यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव, तदुपस्थाप्य यादृशार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति हेतुस्तादृशस्यैव शब्दस्य प्रकृते

श्च । एतेन तादृशबोधत्वव्याप्यजन्यतानिवेशो निरस्तः, योग्यताज्ञान-जन्यताया अपि तथात्वे, नासम्भवापत्तेरिति चेन्न, किञ्चिदानुपूर्वी-प्रकारकनिश्चयनिरूपित-तादृशबोधत्वव्यापकजन्यताया एव निवेश्य-त्वात । यद्यपि त्वामित्यादौ त्वदीयकर्मत्वमित्यन्वयबुद्धौ, अमूधर्मिक-निश्चयस्यैव हेतुत्वात् युष्मदादिप्रकृतिलक्षणमव्याप्तं, त्वदादेः सार्थकत्वे तत्रातिव्याप्तमपि, तथापि, युवां युष्मानित्याद्यनुरोधेन लाघवादुद्धितीया-धर्मिक-युष्मत्प्रकारकनिश्चयस्यैव, अमूधर्मिकयुष्मत्प्रकारकान्वय-बुद्धौ हेतुत्वकल्पनात्, तथाच, त्वामित्याद्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वात्, नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्यलमधिकेन ।

एवकारान्तर्भावफलमाह — प्रत्ययास्त्विति = सुबादीत्यादिना तिबादिपरिग्रहः । वर्तमानत्वादेरित्यादिना, इष्टसाधनत्वपरिग्रहः । तथा च, चैत्र इत्यादौ इतरार्थानवच्छिन्नस्यैकत्वस्य, पचतीत्यादौ तादृशवर्तमानत्वस्य, यजेत इत्यादौ तादृशेष्टसाधनत्वस्य, चैत्र-पाक-यागादावन्वयादित्यर्थः । ननु,स्ववृत्तिज्ञानजन्य इत्यत्र, स्वपदार्थस्य प्रकृते स्वत्वेन निवेशे आत्माश्रयः, एवं पाकादिशब्दस्य वृत्त्यप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिश्च,इत्यत आह–स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनेति=तथाच, लक्षणं-

(१) ननु, स्वार्थस्य बोधने इत्यत्र यदि स्वार्थपदं, स्वशक्यार्थ-परं, तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीराद्यर्थे प्रकृतिर्नस्यात्, यदिस्ववृत्त्युपस्थाप्यार्थपरं, तदापाकादिशब्दः पचनाद्यर्थे प्रकृतिर्नस्यात्, तादृशभागस्य वृत्तिविरहादतः स्वार्थपदं व्याचष्टे स्वाव्यवहितेत्यादिना, तदुपस्थाप्येति यादृशशब्दोपस्थाप्येत्यर्थः, उपस्थाप्यत्वन्तु स्वस्य स्वघटकस्य वा वृत्त्येति पूर्वकारिकायाभेवोक्तामितिभावः ।

तथाविधः स्वार्थः, स च पाकेत्यादेः शक्यादिविरहेऽपि, पचनादिरूपः सुवच एव, पचनादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रत्यमादिधार्मिकतादृश-शब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात् । *

बहुगुडो द्राक्षेत्यादावीषदसमाप्तत्वादिरूपस्य स्वार्थस्य, द्राक्षा-दावन्वयबोधं प्रति, गुडादिपदधर्मिकः स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन बहु-

---

यत्र सङ्गमनीयं, तस्य तद्व्यक्तित्वेन निवेश इतिभावः। तदुपस्थाप्य इति-स्वस्य स्वघटकस्य वा वृत्त्युपस्थाप्येत्यर्थः, तथाच, स्ववृत्तीत्यस्य स्व-विषयताव्यापकविषयताकशब्दवृत्तीत्यर्थः। स च तादृशार्थश्च। पाके-त्यादेरिति = आदिपदात् पाचकादिपरिग्रहः, पचनादीत्यादिपदात्, पाककर्तृपरिग्रहः,पचनादेरिति पाकं करोतीत्यादावित्यादिः । हेतुत्वा-दित्यनेन लक्षणगमनप्रकारोऽपि दर्शितः ।

अनवच्छिन्नान्तव्यावृत्तिमाह — बहुगुडोद्राक्षेति = ईषदसमाप्त-त्वादिरूपस्येति "ईषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुच्" इत्यनुशासनादिति-भावः । अन्वयबोधं प्रतीति तथा च गुडाल्पन्यूना द्राक्षा, इत्यन्वयबोध-जनकताव्यापकत्वस्य गुडधर्मिकबहुच्प्रत्ययनिश्चयत्वसत्त्वात् तत्राति-व्याप्तिः स्यात्, यदि स्वार्थविषयतायां भिन्नान्तविशेषणं न दीयत इतिभावः। ननु. बहुगुडो द्राक्षा इत्यादौ, गुडादिपदार्थावच्छिन्नस्यैव स्वार्थस्यान्वयबोधकत्वं, बहुच् प्रत्ययस्य इत्यत्र किं मानं ? इत्यत आह —प्रत्ययानामिति = घट इत्यादौ एकत्ववान् घट इतिबोधस्य, हेचैत्र इत्यादौ सम्बोध्यतावांश्चैत्र इति बोधस्य, सर्वसम्मतत्वान्नोक्तव्युत्पत्ति

---

* सर्वपदार्थप्रधानस्य घटपटेत्यादिद्वन्द्वस्य कलसवसनादिः, पूर्वप-दार्थप्रधानस्योपकुम्भाव्ययीभावस्य कुम्भसमीपादिस्तथाऽघटेत्यादि-नञ्समासस्य घटभिन्नत्वादिः, प्राप्तजायार्द्धपिप्पल्यादितत्पुरुषस्य पुरु-षसिंहेत्पादिकर्मधारयस्य यथायथं जायाप्राप्तयाश्रयपिप्पल्यर्द्धसिंहश-दृशपुरुषादिरारूढवानर इत्यादि बहुव्रीहेः स्वकर्मकारोहणकर्तृवानरस-म्बन्ध्यादिविशेषतोग्राह्यः । इत्येवं क्वचित्पुस्तकेऽति रिक्तः पाठः ।

जादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपि, न पदार्थान्तरानवच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य द्राक्षादावन्वयबोधकः 'प्रत्ययानां' प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य(१)* धर्म्यन्तरेऽन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अतो नाम्नः प्राग्विहिते बहुचि, न प्रसङ्गः, न वा चन्द्रनिभोऽयं कुम्भकारोऽयमित्यादौ सदृशकर्त्राद्यर्थके निभकारादौ पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य बोधकतायास्तत्र व्युत्पन्नत्वात् ।

न चैवमेवकारादेरन्ययोगाद्यर्थे प्रकृतित्वं न स्यात्, पार्थ (२)

संभव इत्यत आह, संख्यादिभिन्नेति = आदिना सम्बोध्यत्वपरिग्रहः । ननु, बहुगुड इत्यस्य प्रकृत्यन्तरत्वस्वीकारे नैष दोष, इत्यत आह— कर्तृकृदादाविति = स्वोत्तरवर्ति सुबादि धर्मिक स्वप्रकारकानिश्चयस्यैव तादृशबोधहेतुत्वादितिभावः । कृदादावित्येव पाठः, कर्तृकृदादाविति-पाठः प्रामादिकः, क्वाचित्क उक्त रीत्या भावकर्मविहित कृत्प्रत्ययेऽपि तत्सम्भवात् । केचित्तु, आदिपदात् भावकर्मविहितकृत्प्रत्ययपरिग्रह इति वदन्ति, तन्न, सन्दर्भविरोधापत्तेः । ननु, प्रत्ययान्यत्वमेव निवेश्यतां, किमनवच्छिन्नान्तेन, एवकारान्तर्भावेण वा इत्यतआह- नवेति-निभकारादाविति = प्रसङ्गइत्यनुषज्यते । पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यैवेति-तथाचानवच्छिन्नान्तेनैव तद्वारणसम्भवादितिभावः ।

शङ्कते नचैवमिति—वायुर्वात्येव, इत्ययोगव्यवच्छेदस्थले, नीलं सरोजं भवत्येव, इति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्थलेऽपि, वायुत्वावच्छे-

---

(१) प्रकृत्यादिरूपस्वार्थस्य प्रकृत्यर्थानवच्छिन्नस्य बोधकत्वादतः संख्यादिभिन्नेति ।

* कृदादावन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेरितिटीकाकारसम्मतः पाठ इत्यनुमीयते ।

(२) पार्थप्रतियोगिकभेदवन्निष्ठाभावप्रतियोगिधनुर्धरत्ववदभिन्नः पार्थः ।

एव धनुर्धर इत्यादौ, पार्थादिपदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्, प्रकृतेः (१) स्वोत्तरविभक्तिसाकाङ्क्षसजातीयत्वनियमात्, एवकारादेश्च सविभक्तिकत्वे प्रमाणाभावात्। ये तु मन्यन्ते, पार्थान्ययोगत्वावच्छि-

---

देन गतेः सरोजत्वसामानाधिकरण्येन नीलादेरन्वये तात्पर्यग्राहक एव एवकारो, नतु, अयोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थक इति, तादृशार्थे तस्य प्रकृतित्वं कैरपि न स्वीक्रियते, अतोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थमात्रमुक्तं। कथं न स्यादित्याकांक्षायामाह—पार्थएवेति=तादृशार्थस्येति—अन्ययोगव्यवच्छेदार्थरूपस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु, अन्ययोगव्यवच्छेदघटकस्य भेदादिरूपस्येत्यर्थः, तादृशविशिष्टार्थाप्रसिद्ध्या, खण्डशक्तेरेव दीधितिकृत्प्रभृतिभिः स्वीकारात्। इष्टत्वादिति = तथाचैवकारादेः प्रकृतित्वं नेष्यत एवेतिभावः। एवकारादेः प्रकृतित्वे बाधकमप्याह—स्वोत्तरविभक्तीति = तथा चैवकारादिर्यदि प्रकृतिः स्यात्, तदा स्वोत्तरविभक्तिसाकांक्षजातीयः स्यात्, घटादिप्रकृतिवदितिनियमादित्यर्थः। दाक्षिः पाचक इत्यादौ, दक्षपचादेरपि दक्षपाकाद्यर्थे प्रकृतित्वात्, तदुत्तरं विभक्तेरभावात् व्यभिचारवारणाय सजातीयत्वानुसरणं तच्च स्वोत्तरविभक्तिसाकांक्षवृत्त्यानुपूर्वीमत्त्वरूपं, – तथाच, दक्षः, पचति, इत्यादिस्थलीयतत्तदानुपूर्वीमत्त्वस्य, तत्रत्यदक्षपचादौ सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। इष्टापत्तिं निरस्यति – एवकारादेश्चेति=प्रमाणाभावादिति सविभक्तिकस्य कालादिघटितत्वेनातीन्द्रियत्वात्। सार्थ-

---

(१) एवकारादेःप्रकृतित्वे बाधकमाह प्रकृतेरिति, एवकारो यदि-प्रकृतिःस्यात्तदा स्वोत्तरवर्त्तिविभक्तिसाकांक्षसजातीयः स्यात्, घटादि-प्रकृतिवदिति, दाक्षिःपाचकइत्यादौ दक्षपाचादिरूपप्रकृतेः स्वोत्तरवर्तिविभक्तिसाकांक्षत्वाभावान्मूलशैथिल्यवारणायसजातीयत्वानुधावनं तच्च समानानुपूर्वीकत्वेनग्राह्यं।

न्यवच्छेदस्यैव तत्रैवकारार्थत्वं, तादृशार्थबोधने तात्पर्य्यग्राहकत्वेन शवादिवदाकाङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा, पार्थादिशब्दस्योपयोगादेवकारादिनिपातः प्रकृतिरेव, तस्य च लुप्तविभक्तिकत्वेन तादृशविभक्त्यंश एव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नान्यवच्छेदरूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति, तेषां मते पार्थ एवेत्यत्र-पार्थैवकारार्थयोर्भेदेनानुभविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः (१)

कत्वादिहेतोरपि, नञादौ व्यभिचारित्वात् तद्बोधकशब्दस्य प्रामाण्यसन्देहाक्रान्तत्वादितिभावः ।

एवकारादेः प्रकृतित्ववादिनां शाब्दिकानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति येत्विति = एवकारेण पार्थविशेषितान्ययोगव्यवच्छेदः । तत्र-पार्थ एव धनुर्धर इतिस्थले । एवकारार्थत्वं एवकारशक्यत्वं । तात्पर्यग्राहकत्वेनेति – तात्पर्यानुमापकत्वेनेत्यर्थः ।

अथायमेवकारः, पार्थान्ययोगव्यवच्छेदपरः पार्थपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात्, इत्यनुमापकहेतुघटकतया पार्थपदस्योपयोगित्वं वाच्यं, तच्च, न सम्भवति, पार्थपदस्य लक्षणास्थल एव व्यभिचारात्, नच, पार्थार्थकपार्थपदसमभिव्याहृतेति वक्तव्यमिति वाच्यं, तत्र, पार्थपदस्य पार्थार्थकत्वाव्याघातात्, तत्तात्पर्यकत्वोक्तौ च स्वरूपासिद्धेः, प्रकृतपार्थपदस्यापि तात्पर्यग्राहकतया तन्मते तत्तात्पर्यकत्वाभावात्, एतत्पार्थपदसमभिव्याहृतेत्युक्तौ च एतदेवकारत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवे समभिव्याहृतान्तवैयर्थ्यापत्तेः, तन्मात्रोक्तौ च तात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तेः, पार्थपदस्य हेत्वघटकत्वात्, इत्यत आह – शवादीति = आकांक्षानुपूर्वी, तत्सम्पादकत्वं, तद्घटकत्वं । तथाच, भवतीत्यादौ शवादिघटितानुपूर्व्या एव प्रकारतया शाब्दबोधजनकताव-

---

(१) एवकारस्य तादृशविशिष्टार्थस्मारकत्वात् पार्थपदस्य निरर्थकत्वाच्चेति शेषः ।

प्रसङ्गश्च तयोरभेदेनान्वयस्य, (१) तथा, व्यवच्छेद एवेत्यादावपि, प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्व

च्छेदकत्ववत्, अत्रापि तादृशानुपूर्व्या एव शाब्दजनकतावच्छेदकत्वा-दितिभावः। तन्मते उपसंहारमाह —प्रकृतिरेवेति = ननु, अनवच्छिन्ना-न्तविशेषणस्य सत्त्वेऽपि, तत्र, प्रकृतिलक्षणमव्याप्तमित्यत आह-तस्ये-ति=एवकारस्येत्यर्थः, तन्निश्चयस्य एवकारनिश्चयस्यैव, हेतुत्वमिती-ति = तथाच, शाब्दिकमते तत्र नाव्याप्तिरितिभावः। दूषयति-तेषा-मिति=शाब्दिकानामित्यर्थः । भेदेनानुभविकस्य भेदसम्बन्धावच्छिन्न-प्रकारताकत्वेनानुव्यवसीयमानस्येत्यर्थः। अपलापप्रसङ्गइति-एवका-रस्यैव पार्थोपस्थापकतया पार्थपदार्थस्य तत्राभानादित्यर्थः ।

ननु, पार्थपदं, न तात्पर्यग्राहकं किन्तु अर्जुनार्थकं, तस्य च, यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन एवकारार्थतादृशव्यवच्छेदे ऽन्वयबोधस्वी-कारे नानुभवापलाप इत्यत आह-प्रसङ्गश्चेति = केचित्तु, तादृशानुभवे विवादादाह-प्रसङ्गश्चेतीत्याहुः, तन्न, तथासति, पार्थपदस्य तात्पर्य-ग्राहकत्वे, तदर्थपार्थस्यैवकारार्थे ऽभेदान्वयबोधप्रसङ्गासम्भवात्, तादृशग्रन्थस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः ।

नव्यास्तु, धनुर्धरादिपदासमभिव्याहारस्थले, पार्थ एवेत्यादौ, पार्थपदस्यार्थाविवक्षायां शाब्दबोधानुपपत्तिः, निर्धर्मितावच्छेदकक-शाब्दानभ्युपगमात्, अतस्तस्यार्जुनार्थकत्वमवश्यं वाच्यं, इत्याशये-नाह-प्रसङ्गश्चेतिप्राहुः । ननु, तादृशबोध इष्टएव, भवतापि वह्निना सिञ्चतीत्यादौ योग्यताभ्रमात् शाब्दभ्रमस्वीकारादित्यत आह—तथे-ति = अन्येतु, योग्यताभ्रमस्यासार्वत्रिकत्वात्, आह – तथेतीत्याहुः। तन्मन्दं, आपत्तेरसार्वत्रिकत्वेऽपि क्षत्यभावात्। तथा तयोरभेदेनान्वय-बोधप्रसङ्गइत्यर्थः, तस्य व्यवच्छेद एवेत्यादावपीत्यत्रान्वयः। तथाच,

---

(१) वह्निना सिञ्चतीत्यादाविव योग्यताभ्रमसम्भवादितिशेषः।

स्यानपायादिति । यत्तु, उपसर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि न प्रकृतित्वं, निरर्थकत्वात्, परन्तु, समभिव्याहृतपार्थादिपदानां तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां निरूढत्वसम्पादकत्वमात्रमिति मतं, तच्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ लाघवादन्यथा निर्वक्ति—

व्यवच्छेदे व्यवच्छेदान्ययोगव्यवच्छेदाभेदस्य सत्त्वात्, तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादितिभावः । अभेदान्वयबोधनियामकत्वमाह—प्रातिपदिकार्थयोरिति = नामार्थयोरित्यर्थः । अभेदान्वये, तादात्म्यसम्बन्धेनान्वयबोधे । तन्त्रस्य प्रयोजकस्य, अनपायात्, सत्त्वादित्यर्थः । तथाच, तत्तद्विभक्त्यन्तनामोपस्थाप्यार्थधर्मिकाभेदान्वयबोधप्रकारतायाः, प्रयोजकस्य तत्तत्सजातीयविभक्त्यन्तनामोपस्थाप्यत्वस्यतत्रसत्त्वादितिभावः ।

एवकारादेः सविभक्तिकत्वेऽपि, प्रकारान्तरेण प्रकृतित्वं वारयतां मतमाह–यत्त्विति=निरर्थकत्वादिति, एतेन स्वार्थघटितप्रकृतिलक्षणस्य तत्रागमनं व्यञ्जितं । ननु, तेषां निरर्थकत्वे, कथं तत् प्रयोगः जिज्ञासुं प्रति लोकानां इत्यत आह—परन्त्विति = निरूढतासम्पादकतामात्रमित्यत्र एवकारनिपातानामित्यनुषज्यते । निरूढत्वं, अनादितात्पर्यमूलकत्वं । तच्चिन्त्यमिति = अत्रेदं चिन्तावीजं, एवकारादेर्व्यवच्छेदादिवाचित्वस्याव्ययवर्गेऽमरसिंहैराभिहितत्वात्, तन्न निरर्थकं, कोषादेः शक्तिग्राहकत्वात्, अन्यथा घटादिशब्दस्यापि निरर्थकत्वापत्तेः, तत् समभिव्याहृतप्रत्ययादेरेव लक्षणासम्भवात् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ननु, उक्तलक्षणे पचतिकल्पमित्यत्र कल्पभागेऽतिव्याप्तिः, पाकधर्मिकेषदसमाप्तत्वबोधजनकताव्यापकत्वस्य सुबादिधर्मिककल्पनिश्चयत्वे सत्त्वात् नच, यादृशानुपूर्वीपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारताशालि निश्चयत्वे, तादृशजनकता व्यापकत्वं निवेश्यं, अतो नोक्तदोष

३॥ स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य, बोधने यस्य निश्चयः। तत्वेन हेतुरथवा, प्रकृतिः सा तदार्थिका ॥८॥

तत्त्वेन—यन्निश्चयत्वेन, स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति, स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं, तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः।

इति वाच्यं, तथापि सरसिजं पुष्पं, इत्यादौ सरसीतिभागेऽतिव्याप्तिः, जनधात्वंशे सरसीतिभागनिश्चयत्वस्य तादृशजनकताव्यापकत्वात्, तादृशजनकतावच्छेदकत्वस्यापि उक्तनिश्चयत्वे निवेशेऽनवच्छिन्नान्तविशेषणस्य व्यापकत्वनिवेशस्य च वैयर्थ्यं गौरवञ्च, इति तदुभयविशेषणद्वयशून्यलक्षणान्तरस्यावताराणिकामाह-लाघवा दिति ।=

यदर्थस्य इत्यत्र यच्छब्दप्रतिपाद्यायाः प्रकृतेः तत्त्वेनेत्यत्र तच्छब्देन प्रतिपादनेऽसम्भवस्तं प्रति तादृशशाब्दत्वेन तस्या अहेतुत्वात्, अतस्तत्वेनेत्यस्य विवरणमाह—तत्त्वेनेति = निर्गलितार्थमाह स्वोपस्थाप्येति = उत्तरत्वसम्बन्धादेः शब्दालभ्यत्वादाह – फलितार्थ इति=तथाच, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वं, स्वोपस्थाप्ययादृशार्थविषयकताकान्वयबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्द एव तथाविधार्थे प्रकृतिरिति पर्यवसितं । अमादिधर्मिकघटादिनिश्चयत्वस्य, घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात् घटाद्यर्थे घटादेः प्रकृतित्वं । कर्मताद्यन्वयबोधे तु अमादिनिश्चयत्वस्यातथात्वात् नामादिप्रत्ययेऽतिव्याप्तिः ।

अथ, तादृशशाब्दनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकता इत्यत्र तादृशशाब्दनिष्ठजन्यता, तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यता वा निवेश्यते, आद्ये

बहुगुड़ो द्राक्षेत्यादौ, बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति, न गुड़ादिपद-धर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपितु सुबादिधर्मिकबहुगुड़ादि-पदनिश्चयत्वेन, अन्यथा, केवलादपि बहुगुड़ादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः ॥ ८ ॥

समूहालम्बनबोधजन्यतामादाय घटादेरपि पटाद्यर्थे प्रकृतित्वं स्यात्, द्वितीये नीलघट इत्यादेरपि घटाद्यर्थे प्रकृतित्वं स्यात्, नापि, स्वोपस्था-प्यार्थ--विषयकशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताक--जन्यतानिवेशसम्भवः, प्रत्येकं पर्याप्तिसत्त्वेन, तद्दोषतादवस्थ्यात्। कलसपदनिश्चयोत्तर-तादृशशाब्दे व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि तत्कार्य-तावच्छेदकत्वेन तथा विवक्षाया असम्भवाच्चेति चेन्न, तादृश-शाब्दत्वव्यापकजन्यताया एव निवेश्यत्वात्, पचतिकल्पमित्यादौ, कल्पप्रत्यये ऽतिव्याप्तिवारणाय जनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनि-वेशः, तादृशज्ञानत्वस्यातथात्वान्निश्चयत्वनिवेशः, स्वनिष्ठविशेष्य-ताया जनकतानवच्छेदकत्वात् प्रकारतानिवेशः, प्रमेयत्वादिना घटादिनिश्चयत्वस्यातथात्वात् अवच्छिन्नत्वं प्रकारताविशेषणं। अन-यैव दिशा सम्बन्धनिवेशस्य, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनि-वेशस्य व्यावृत्तिः स्वयमूह्या। निरुक्तशाब्दानुपधायकेऽपि शब्दे, तादृशानुपूर्वीमत्त्वरूपस्वरूपयोग्यतासत्त्वान्नाव्याप्तिः, अन्यत् सर्वं पूर्ववदिशावसेयं। इदं पुनरिहावधेयं, तिवादिधर्मिकशवादिनिश्चयत्व-स्यातथात्वात्, तत्रातिव्याप्त्यसम्भवात्, स्वोपस्थाप्यत्वस्य यादृशार्थ-विशेषणत्वमनुचितं, नच, पर्याप्तिरेव ननिवेश्यते, तथाच, तिवादि धर्मि-कशवादिनिश्चयत्वस्यापि, तादृशजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन, त त्रातिव्याप्तिसम्भव इति तद्वारणायैव तादृशविशेषणं सार्थकं भविष्य-तीति वाच्यं। पचतिकल्पमित्यादौ कल्पप्रत्यये ऽतिव्याप्तिवारणाय पर्या-प्तेरावश्यकत्वादिति। जनकतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशं व्यञ्जयन् बहु-

॥ ९ ॥ प्रत्ययं लक्षयति विभजते च –

४ यादृशार्थे(१)प्रकृत्यन्यो,निपातान्यश्चवृत्तिमान्
सतादृशार्थे शब्दःस्यात्प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ९

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति (२) तेन यादृशार्थकप्रकृति-निपाताभ्यां भिन्नो, यादृशार्थे शक्तिनिरूढ़लक्षणान्यतरात्मकप्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः, स तादृशार्थकप्रत्ययः, प्रशंसायां मतुपो विधानात्, शक्त्या निरूढ़लक्षणया च, गुण-गुणिनोः स्थिति-प्रस्थानयोश्च बोधका अपि शुक्ल-स्थाप्रभृतयः, प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः,

---

गुडोद्राक्षेत्यादावतिव्याप्तिमुद्धरति–वहुगुड इति = ननु, गुडाल्पन्यूनत्वप्रकारकशाब्दबोधे गुड़धर्मिकवहुच्प्रत्ययनिश्चयत्वने हेतुत्वात्, तादृशनिश्चयत्वे तत्पर्याप्तिरावश्यकीत्यत आह–अन्यथेति = गुड़धर्मिक वहुच्प्रत्ययनिश्चयत्वेन तत्राहतुत्व इत्यर्थः। केवलात् सुवाद्यसमभिव्याहृतात्, तत्र, वहुच् प्रत्यये, प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ प्रत्ययमिति क्रमप्राप्तमित्यादिः । परस्मैपदादेः, कर्मताद्यर्थे प्रत्ययत्ववारणाय यादृशार्थ इतीति, यादृशार्थक इत्यर्थः वृत्त्यर्थेऽपि अन्वेतत्यिर्थः । तेन शब्दस्य शब्दान्वयासम्भवेऽपि न क्षतिः । निर्गलितार्थमाह – तेनेति = ननु, वृत्तिशब्दस्य शक्तिलक्षणान्यतरवाचित्वात्, कुतोनिरूढलक्षणाप्राप्तिः? आधुनिकलक्षणया वृत्तिपदात्तल्लाभेतु,

---

(१) परस्मैपदादेःकर्मताद्यर्थे प्रत्ययत्ववारणाय यादृशार्थ इतीति ।

(२) स्वपरतायां सेः प्रकृत्यन्यत्वं नास्तीति यादृशइति प्रकृत्यन्यांशे, स्मृतमनुभूतञ्चेत्यत्र चकारस्य समुच्चयार्थे प्रकृत्यन्यत्वं स्वपरतायां निपातान्यत्वमस्तीति निपातान्यांशे, एकत्वाद्यर्थे घटशब्दस्य घटरूपार्थे च सेः प्रकृत्यन्यत्वञ्चास्तीत्यातिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमानित्यंशेचविशेषणं ॥

तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका अपि चादयो, न निपातेभ्यः, सुवादयस्तु, (१) स्वपरतायामेव प्रकृतयो, नत्वेकत्वाद्यर्थे । तृती-

---

उदक्षरत्वापत्तिरित्यतआह-प्रशंसायामिति =

"भूमनिन्दाप्रशंसासु, नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसङ्गेऽस्तिविवक्षायां, मन्त्वादयो भवन्त्यमी" ॥

इत्यनुशासनादितिभावः । यादृशार्थकप्रकृत्यन्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमभिदधान एव शुक्लादेः प्रशस्तवृत्तिमत्त्वं, अतिव्याप्तिसम्पत्त्यर्थमादावाह —शक्त्याइति = नामधातुभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, उक्तविशेषणादाने उभयत्रैवातिव्याप्तिः सम्भवतीति । सा च नामान्यत्वधात्वन्यत्वयोः प्रत्येकमात्रनिवेशेन वारयितुमशक्या, भेदद्वयनिवेशे च गौरवं, इत्यावेदनायैवोभयोरुपादानं ।

शुक्लादिशब्दाः शक्त्या गुणस्य, निरूढलक्षणया च गुणिनो बोधकाः, स्थाधातुश्च शक्त्या स्थिते, निरूढलक्षणया च प्रस्थानस्य बोधकः । गणको ादीनां प्रशस्तवृत्तेरेव ग्राहकत्वात् इति तत्र तत्रातिव्याप्तिः स्यात्, यदि प्रकृत्यन्यत्वनिवेशो न स्यात् इतिभावः । शक्त्यसत्वे लक्षणाया असम्भवः, शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् इति शुक्लादेः शक्तिकथनं । नच, केवलशक्तिसत्वेऽपि अतिव्याप्तिसम्भवात् लक्षणाभिधानमसङ्गतमितिवाच्यं, लक्षणाया असत्त्वे तादृशान्यतररूपप्रशस्तवृत्तिमत्ताप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तेरेवासम्भवात्, तदुपादानेऽतिव्याप्तिर्नास्तीत्याह —प्रकृतिभ्यइति = वस्तुतस्तादृशवृत्तिद्वयस्य नान्यतरत्वेन निवेशस्तथासति, चादिनिपातानां निरूढलक्षणायाः कोषादावप्राप्तत्वात्, तादृशान्यतराप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसम्भवात्, तद्वारणाय निपातान्यत्वनिवेशस्यासङ्गत्यापत्तेः ।

---

(१) यादृशार्थकप्रकृत्यन्य इत्यस्य यादृशार्थकपदस्य व्यावृत्तिमाह सुवादयस्त्विति तथाच सुवादीनां प्रत्ययानां स्वार्थे प्रकृतित्वं नत्वेकत्वाद्यर्थ इतिभावः ।

यादौ (४) कर्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा, न निरूढा, प्रायशः प्रयोग-विरहात् । अत एव, यत्रास्ति प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्म-

---

नच, यस्य निपातस्य निरूढलक्षणाप्रसिद्धिस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय तदुपादानमिति वाच्यं, तथासति, शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका अपि चादयो न निपातेभ्यो भिन्ना, इत्यत्र, चोपादानस्य शक्तिमात्राभिधानस्य च, उन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । परन्तु, प्रशस्तत्वेनैव तयोर्निवेशः,तत्त्वञ्चायमस्मात् प्रशस्त,इति साम्प्रदायिकव्यावहारिकाविषयत्वं, तथाच, वृत्तिप्रतियोगिकप्रशस्तत्वेन तयोर्निवेशात्, अशोकवनिकान्यायेनैव (*) शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिद्वयोपादानमिति पूर्वापरग्रन्थसङ्गतिः । एतेनान्यतरत्वेन तयोर्निवेशो, यत् प्रत्ययस्य निरूढलक्षणाप्रसिद्धि, स्तत्राव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तमिति सूक्ष्ममीक्षामहे । निपातान्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह — तथेति = प्रतिपादका इत्यन्तमतिव्याप्तिसम्पादकं, केवलं प्रकृत्यन्यत्वमपहाय यादृशार्थकप्रकृत्यन्यत्वं यन्निवेशितं, तस्य व्यावृत्तिमाह – सुवादयस्त्विति = स्वपरतायां स्वात्मक-वर्णपरतायां, तथाच, सुवादीनां सामान्यतः प्रकृत्यन्यत्वाभावेऽपि,एकत्वाद्यर्थे प्रकृत्यन्यत्वसत्त्वात्, एकत्वाद्यर्थे प्रत्ययत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । निपातस्य कस्मिन्नप्यर्थे प्रत्ययत्वासम्भवात् तत्र, यादृशार्थकत्वं न निविष्टं, प्रयोजनाभावादित्यवधेयं । निरूढलक्षणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह–तृतीयादाविति=

---

(४) निरूढलक्षणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह–तृतीयादावित्यादि = तथाच पशुना रुद्रं यजत इत्यादौ कर्मत्वादौ शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा सत्यपि न तस्या अनादितात्पर्यमूलकत्वं निरूढत्वं, प्रायशः प्रयोगाविरहात्, निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वादितिभावः । तथाच, "यजेः कर्म करणं सम्प्रदानञ्च कर्म" त्यनुशासनात् पशुना रुद्रं यजत इत्यादिना पशुकर्मकरुद्रसम्प्रदानक यागानुकूलकृतिमानितिबोधः ।

(*) यथा—तुल्यगुणशालिनामशोकादिनानावनाना मशोकवनगमने सत्यन्यवनगमनापेक्षा नास्ति ॥

७

स्वादेरवगमः, यथा पशुना रुद्रं यजत इत्यादौ। अत एव, [१] चान्वर्थबलादेवैकवचनादे(२) रेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति" यत् पाणिनिः प्राह, तदिदं द्वित्वैकत्वादावेव द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्य-

---

सत्यपि विद्यमानापीत्यर्थः। तृतीयादिशक्यस्य करणत्वादेर्यथाकथञ्चित्सम्बन्धस्य कर्मत्वादावनपायादिति भावः। न निरूढा अनादितात्पर्यमूलिका, तस्या अनादितात्पर्यमूलकत्वनियामकभूरिप्रयोगस्याभावमाह—प्रायश इति = नचाधुनिकलक्षणया यत्र तृतीयादितः कर्मत्वाद्यवगमः, तत्र प्रकृतिनिपातभिन्ने तस्मिन् सार्थके प्रत्ययत्वमवश्यं स्वीकार्यं, इतितत्राव्याप्तिरितिवाच्यं, प्रत्ययानां आनुशासनिकातिरिक्तलक्षणयाऽबोधकत्वनियमात्, तस्य तादृशार्थकत्वाभावात्। आनुशासनिकी च लक्षणा निरूढैव, कोषव्याकरणादीनां प्रशस्तवृत्तिग्राहकत्वादितिभावः। अत एव, भूरिप्रयोगस्य तन्नियामकत्वादेवेत्यर्थः। तृतीयादितं इति, निरूढलक्षणया इति शेषः। पशुना रुद्रं यजत इति, पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। "सम्प्रदानं भवेत् कर्म, कर्म स्यात् करणं यजेः" इत्यनुशासनस्य निरूढलक्षणाग्राहकत्वादितिभावः।

---

(१) अत एव प्रत्ययानां निरूढलक्षणयैव बोधकत्वं सर्वत्र, नतु लक्षणामात्रेणातएव,फणिभाष्यमपि सङ्गच्छतइत्याहात एवेति=अन्वर्थबलादिति, एकमर्थं द्वावर्थौ बहूनर्थान्वक्तीत्यादि व्युत्पत्तिबलादित्यर्थः।

(२) प्रत्ययानां प्रशस्तवृत्त्यैव बोधकत्वमिति नियमस्य प्रामाणिकत्वादेव। एतन्मते कर्मत्वाद्यर्थे तृतीयाया,एकत्वार्थे द्विवचनस्य, द्वित्वार्थे एकवचनस्य, निरूढलक्षणाया असम्भवादेव न तत्तदर्थे प्रत्ययत्वं, एतन्मतं परमतदृष्टान्तेन द्रढयति—एकवचनादेरित्यादिना फणिभाष्य कृत इत्यन्तेन=तन्मतेऽपि द्व्येकयोर्द्विवचनैकेत्यादिना एकत्वार्थ एकवचनमेव न द्विवचनं, नियमार्थत्वात् सूत्रस्य।

कृतः, तेन द्वित्वादावपि नैकवचनादिप्रयोगः प्रमाणम् । तद्धिताख्यातकृतोऽप्येतेन व्याख्याताः, तत्रापि शक्तिवन्निरूढलक्षणया एव प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात्, नहि (१) भक्षको दाक्षिः पक्ष्यतीत्यादौ, भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृदादितः कस्यापि । स्वार्थिकप्र-

---

ननु, पशुना इत्यादौ आधुनिकलक्षणया तृतीयादितः कर्मत्वबोधो, नतु निरूढलक्षणया, प्रत्ययानां शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरवृत्त्या बोधकत्वनियमस्याप्रामाणिकत्वादिति लक्षणे प्रशस्तवृत्तिनिवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च, इति तादृशनियमं द्रढ़यति-अत एवेति=प्रत्ययानां प्रशस्तवृत्त्यैव बोधकत्वनियमस्य प्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः । अन्वर्थबलात् एकमर्थं वक्तीति योगबलात् । द्व्येकयोर्द्वित्वैकत्वयोर्भावप्रधाननिर्देशादितिभावः । एवमग्रेऽपि । नियमार्थमिति = तथाच, तादृशनियमानभ्युपगमे द्विवचनादितोऽपि कदाचिदेकत्वादिबोधसम्भवेन तादृशनियमानुपपत्त्या भाष्यकृतां विवरणग्रन्थासङ्गतिरित्युपष्टम्भ सङ्गतिरितिभावः । चातुर्विध्यं व्यञ्जयंस्तत्रापि लक्षणं सङ्गमयति-तद्धितेति=एतेन, प्रशस्तवृत्त्यैव बोधकत्वेनेत्यर्थः । एवकारेणाधुनिकलक्षणाया व्यवच्छेदः । ननु, सुप्प्रत्यये तथानियमसम्भवेऽपि तद्धितादिप्रत्ययादिषु तथानियमासम्भव, इत्यत आह-नहीति=भक्षक इत्यत्र कृता भोजनकर्ता प्रतीयते, नतु तदधिकरणीभूतदेशः, दाक्षिरित्यादौ दक्षापत्यमेव, नतु धनादिकं तद्धितेन, पक्ष्यतीत्यादौ पाकादिनिष्ठभविष्यत्वं, न तु वर्त्तमानत्वं आख्यातेन प्रतीयत इतिभावः । ननु, सनादिस्वार्थिकप्रत्ययेऽव्याप्तिस्तेषां निरर्थकत्वात्, जुगुप्सत इत्यादौ धात्वर्थमात्रस्यैव

---

(१) भक्षक इत्यादौ निरूढलणयैव भोजनकर्त्रादेरवगमो नत्वाधुनिकलक्षणया भोजनवद्देशस्य, दाक्षिरित्यादौ दक्षापत्यमेव निरूढलक्षणया तद्धितार्थो, नत्वाधुनिक लक्षणया देशो धनादिकं वा, पक्ष्यतीत्यादौ पाकस्य भविष्यत्वादिकमेवाख्यातार्थो नतु वर्त्तमानत्वं देशादिकं वा, तत्र शक्तिनिरूढलक्षणयोरन्यतराभावादितिभावः ।

त्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थ, (१) स्तेन जुगुप्सते देवतेत्यादौ सन्तलादौ नाव्याप्तिः, भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव गतिः, तत्रापि भावपदार्थस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात्, अन्यथा, पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः, कर्मत्वादावन्वयानुपपत्तेः, सुवर्थे (२) धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, इत्थमेव च, स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम्, अन्यथा, स्तोकादीनां

बोधात्, धातुनैव तत्प्रत्यायनात्, प्रत्ययस्याकांक्षासम्पादकत्वादित्यत आह – स्वार्थिकइति = जुगुप्सत इत्यादौ सनि, देवता इत्यादौ तलिनाव्याप्तिरित्यर्थः । आहार इत्यादौ कर्मविहितघञः सार्थकत्वादाह – भावविहितानामिति = उक्तैव गतिरिति स्वरूपार्थकत्वमेव प्रत्ययत्व सम्पादकं तत्र "भावेघञ्" इतिसूत्रे भावपदस्य स्वरूपपरत्वात्, समभिव्याहृतधात्वर्थवृत्त्यसाधारणधर्मपरत्वादित्यर्थः, अन्यथा, घञादेर्निरुक्तार्थकत्वाभावे । अनन्वये बीजमाह — सुवर्थ इति = प्रकारतया इत्यादिः – तेन कर्मत्वादौ धात्वर्थस्य विशेष्यतया अन्वयेऽपि न क्षतिः । नच अपचमित्यत्र अस्रूपाख्यातप्रत्ययेन अमात्मकसुपोऽपि स्वरूपयोग्यत्वाद्व्यभिचार इतिवाच्यं, सुप्जन्यार्थोपस्थितिसहकारेण इत्यस्यापि वक्तव्यत्वात्, तादृशानियमास्वीकारे "ऽपच" मित्यादितोऽपि तादृशबोधः स्यादितिभावः । ननु, फलानुरोधान्निरर्थककृदसमभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यार्थप्रकारकसुवर्थ विशेष्यकान्वयबोधस्यैवाव्युत्पन्नत्वान्नापत्त्यनुपपत्ती इत्यत आह — इत्थमेवचेति = घञादेः स्वरूपार्थकत्वेनैवचेत्यर्थः । अस्य प्रामाण्यमित्यग्रेऽन्वयः, तादृश-

---

(१) ननु, जुगुप्सत इत्यादौ कुत्साद्यर्थकगुपादिभ्यो विहितस्य सनादिप्रत्ययस्य निरर्थकत्वादुक्तलक्षणेऽव्याप्तिरतआह स्वरूपमिति ।

(२) ननु, धात्वर्थस्यैव पाकादेः कर्मत्वादावन्वयो भविष्यतीत्यत आह सुवर्थइति ।

धात्वर्थविशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः, अत एव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृत" मित्यादिकं काव्यम्,(१) "आगमो निष्फलस्तत्र, भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इत्यादिस्मृतिश्च(२) सङ्गच्छत इति नव्याः । स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकांक्ष-

प्रयोगे ऽप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमाह — परिशिष्टाद्युक्तस्येति = ननु, घञो निरर्थकत्वेऽपि कथं न तादृशप्रयोग इत्यत आहान्यथेति = घञादीनां निरर्थकत्व इत्यर्थः । कदाचिद्‌द्वितीयादिसम्वलिततादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यात्, नियमत इति द्वितीयापत्तेरिति, अभेदेन धात्वर्थान्वितविशेषणबोधकपदस्य द्वितीयान्तत्वनियमात् । "क्रियाविशेषणानामेकत्वं कर्मत्वं नपुंसकत्वञ्चे" त्यनुशासनादितिभावः । अस्मन्मते स्तोकादीनां यदा धात्वर्थविशेषणत्वे तात्पर्यं, तदा स्तोकं पाक इत्येव प्रमाणं । यदा तु घञर्थविशेषणत्वे तात्पर्यं, तदा स्तोकः पाक इत्येव प्रमाणमिति पर्यवसितं । तात्पर्यभेदेन प्रयोगद्वैविध्ये साधकमाह — अत एवेति = उक्तरीत्या तादृशप्रयोगद्वैविध्यादेवेत्यर्थः, अस्यच सङ्गच्छत इत्यत्रान्वयः ।

"सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं,
हास्यञ्चाधरपल्लवावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं ।
चेतः कान्तसमीहितावधि महामानोऽपि मौनावधिः,
सर्वं सावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं केवलं ॥"

(१) तथाच सञ्चारो रतिमन्दिरावधीत्यत्रावधिशब्दस्य घञ्प्रत्ययान्तचरधात्वर्थविशेषणत्वात् धात्वर्थविशेषणस्य कर्मत्वमेकत्वनपुंसकत्वञ्चेति नियमान्नपुंसकलिङ्गैकवचनमेकत्वञ्च सङ्गच्छते । एवं भुक्तिस्तोकापीत्यत्र स्तोकशब्दस्य प्रत्ययार्थविशेषणतया प्रथमापि सङ्गच्छत इति प्रत्ययार्थविशेषणस्य प्रथमान्तत्वं धात्वर्थविशेषणस्यैकत्वं कर्मत्वं नपुंसकत्वमिति नियमस्य सर्वसम्मतत्वमिति निगूढोऽभिप्रायः॥

(२) इति याज्ञवल्क्ये, व्यव, २७ । स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः । इतिमिताक्षरा ॥

स्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य, बोधने तदर्थकनाम्नो द्विती-याद्यपेक्षा, न तु धातुमात्रस्य' तथाच, स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं, न तु स्तोकं पाक इत्यादिः, अपृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मेत्या-द्यनुशिष्टे रपि तत्रैव तात्पर्य्यात्। अत एव स्तोकं स्थीयते, साधु

इतिसमुदितकाव्यमित्यस्य सङ्गच्छत इत्यत्रान्वयः। साधकान्तरमाह-आगम इति=अन्यथा अवधिशब्दोत्तरं यथा द्वितीया, तथा स्तोकादि-पदोत्तरमपि स्यात्, क्रियाविशेषणत्वाविशेषादितिभावः।

प्राचीनशाब्दिकानां मतमाह – स्वोत्तरेति = स्वंधातुः, तथाच, स्वार्थसाकांक्षत्व स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसम्बन्धेन किञ्चित् प्रत्य-यविशिष्टस्य धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधे, तादृशाविशेषणार्थक-नामोत्तरं द्वितीया तन्त्रं नतु धातुमात्रस्य; किञ्चित् प्रत्ययाविशेषितस्य धातोरर्थे इत्यादिकमनुषज्यते। तथाच, स्तोकं पचतीत्यादौ पचधातो र्निरुक्तोभयसम्बन्धेनाख्यातविशिष्टत्वात् स्तोकादिशब्दोत्तरंद्वितीयाप-त्तिः। उपसंहरति — तथा चेति = एवकारव्यवच्छेद्यं स्वयमाह नत्विति = घञादीनामर्थाप्रसिद्ध्या तत्पूर्ववर्तिनः पचादिधातोर्निरुक्तो-भयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टत्वाभावादितिभावः। ननु, "अपृथग्रूप क्रियाविशेषणं कर्म" इत्यनुशासने, अपृथग्रूपक्रियेत्यस्य भावविहित-प्रत्ययान्तभिन्नधात्वर्थपरत्वेन, तत एव स्तोकं पाक इति प्रयोगवारण-सम्भवे, कथं निरुक्तबोधं प्रति तादृशद्वितीयाया अपेक्षितत्वमुच्यते, इत्यत आह — अपृथग्रूपइति = तथाच, तादृशानुशासनबलादेव एतादृशापेक्ष्यापेक्षकभावलाभादितिभावः। अपृथग्रूपक्रियेत्यस्य निरुक्ता-र्थकत्वे दोषमाह — अत एवेति = निरुक्तानुशासनस्य स्वोत्तरप्रत्यया-र्थसाकाङ्क्षधात्वर्थविशेषणं कर्मेत्यर्थे तात्पर्यादेवेत्यर्थः। तिङ्ङाद्यर्थ इत्यादिना क्त-तव्यादिभावविहितप्रत्ययान्तरपरिग्रहः। कालपदं वर्त-मानकालपरं, आदिनातीतभविष्यत्कालपरिग्रहः, यथाश्रुते आदिपदा सङ्गतेः, तथाच, स्थीयत इत्यत्राख्यातेन, गतमित्यत्र क्त प्रत्ययेन, द्रष्टव्य-

गतं, चाकितं द्रष्टव्यमित्यादौ, धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकांक्षत्वा न्न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः । यत्तु, वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तं—

"यः स्वेतरस्य यस्यार्थे, स्वार्थस्यान्वयबोधने ।
यदपेक्षस्तयोः पूर्वा, प्रकृतिः प्रत्ययः परः" ॥

मित्यत्र तव्यप्रत्ययेन, यथायथं वर्तमानातीत-भविष्यत्कालानां प्रत्यायनादितिभावः । न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति, आदिना तादृशप्रयोगजन्यबोधपरिग्रहः । अन्यथा अपृथग्रूपक्रियेत्यस्य निरुक्तार्थकत्वे, उक्तस्थानत्रये स्था-गमि-दृशीनां भावप्रत्ययान्तत्वात् तदर्थविशेषणबोधकस्तोकादिपदोत्तरं द्वितीयया, तादृशवाक्यजन्यबोधोऽपि न स्यादितिभावः ।

भर्तृहरिमतं दूषयति – यत्त्विति = य इति, यः शब्दः स्वभिन्नयच्छब्दस्य यादृशार्थधर्मिक-यादृशार्थप्रकारकान्वयबोधेयादृशशब्दसाकांक्षः, तयोर्मध्ये पूर्वशब्दः तादृशार्थे प्रकृतिः, परशब्दः प्रत्यय, इत्यर्थः । प्रथमं यत्पदं, स्वपदञ्च प्रकृतित्वेनाभिमतपरं । द्वितीयं यत्पदं, प्रत्ययत्वेनाभिमतपरं । तृतीयं यत्पदं, प्रत्ययपरं । केचित्तु, एतद्वैपरित्यमित्याहुः, घट इत्यादिवाक्यजन्यमेकत्ववान् घट इतिबोधमादाय लक्षणमपि सङ्गमयति । तेषां धातौ लक्षणसङ्गमप्रकारः पुनः पर्यालोचनीय इति । वहुआदाविति – लक्षणे पूर्वत्व-परत्वयोरनिवेशे वहुजादा वतिव्याप्तेरसम्भवादादिपदमुपात्तं । आदिना, पचतिकल्पमित्यादिस्थलयि कल्पादिपरिग्रहः, तत्रापि, कल्पार्थे पचतीत्यस्य प्रकारतयाऽभानात् प्रत्यये प्रत्ययलक्षणस्य,प्रकृतौ प्रकृतिलक्षणस्य चाव्याप्तसम्भवात् । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति – इदमुपलक्षणं वहुचि, कल्पप्रत्यये च, प्रकृतिलक्षणस्यातिव्याप्तिरपि बोध्या । केचित्तु, गुडादौ, प्रत्ययलक्षणातिव्याप्तेः प्रकृतिलक्षणस्याव्याप्तेः । वहुचि, प्रकृतिलक्षणस्यातिव्याप्ते श्चोपलक्षकतया तादृशग्रन्थं वर्णयन्ति । तन्मन्दं, प्रकृतिलक्षणे प्रकारताया निवेशितत्वात्

इति तद्बहुजादावव्याप्त्यातिव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् । यदपि ।—

"स्वेतरार्थानवच्छिन्न-, स्वार्थस्यान्वयबोधने ।

योऽसमर्थः सैष शब्दः, प्रत्ययोऽयं चतुर्विधः ।

"इत्युमापत्युक्तं तदप्ययुक्तं, सुप्तिङोः पदार्थान्तरावच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थत्वेन तयोस्तव्यादौ चाव्याप्तेः, सैष इत्यत्र लुप्तविभक्तिकस्यापि सस्य पादपूरणे पुनः सन्धिः, सैष दाशरथी राम इत्यादिवत् ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ लाघवादन्यथा निर्वक्ति ।—

तादृशदोषाणामसम्भवात्, पूर्वत्वपरत्वनिवेशे गौरवमितिभावः । विषयतामात्रनिवेशे, सर्वत्रैव प्रकृतिलक्षणस्य प्रत्यये, प्रकृतौ च प्रत्ययलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरितिध्येयं ॥ उमापतिसेनमतमुपन्यस्य निरस्यति — यदपीति = स्वेतरार्थानवच्छिन्नेति तथाच, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं, स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्यस्वार्थान्योपस्थित्यप्रयोज्ययादृशस्वार्थनिष्ठ-प्रकारतानिरूपित-किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-विशेष्यताशालि-शाब्दत्वव्यापक-जन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थकप्रत्ययत्वमिति । प्रत्येकपदव्यावृत्तिस्तु, पूर्ववदवसेया । चतुर्विध इति—सुप्-तिङ्-कृत्तद्धितभेदादित्यादिः । सुप्तिङोरिति बोधसमर्थत्वेनेति परेणान्वयः । संख्यादीत्यादिना, वर्तमानभविष्यत्वादिपरिग्रहः । तव्यादीत्यादिना क्त-प्रकर्षार्थक-तरतमादिपरिग्रहः । ननु, "न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः" इतिसन्धिनिषेधात् कथं सैषेति प्रयोगः, इत्यत आह – सैषेति = पुनः सन्धिरिति, "सस्य पादपूरणे" इतिपरिशिष्टानुशासनादितिभावः । दाढर्यार्थं प्रयोगान्तरमपि दर्शयति सैषेति ॥

उक्तलक्षणे प्रकृतिभेदस्य निवेशात्, प्रकृतित्वस्याति गुरुत्वाच्चातो लाघवस्यैव लक्षणान्तरानुसरणबीजत्वमाह—लाघवादिति—इतरेति-

इतरार्थानवच्छिन्ने, स्वार्थे यो बोधनाक्षमः।
तिङर्थस्य निभाद्यन्यः,स वा प्रत्यय उच्यते १०

यः शब्दः, शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि, तिङ-र्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः, स वा, निभादिशब्देभ्यो भिन्नस्ता-दृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे, नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं, यजेत स्थीयेतेत्यादौ यजा-दिधातूनाम्। पचतीत्यादौ तिङां, पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां, काश्य-

---

तथाच, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं, स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्योप-स्थितिप्रयोज्यावच्छेदकत्वानिरूपक-यादृशस्वार्थनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपि ततिङर्थप्रकारताशालि-शाब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकतानव-च्छेदकं, निभादिनिपातभिन्नत्वे सति तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थ-कप्रत्ययत्वमितिपर्यवसितार्थः। स्वोक्तविवरणस्य, एतादृशार्थ एव तात्पर्यात्। एतल्लक्षणे प्रकृत्यन्यत्वानिवेशात् प्रकृतावतिव्याप्तिरिति, तद्वारणाय विशेषणान्तरदाने क लाघवं, इत्याशङ्कया प्रथमत एव-तत्रातिव्याप्तिं निराकरोति — चैत्र इति = नाम्नामिति बोधकत्वमित्यत्रा-न्वयि। नामधातुभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यात् नाम्नि अतिव्याप्तिं निरस्य धातौ तां निरस्यति — एवमिति = यजादिधातूनामिति, अर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे तिङर्थान्वयबोधकत्वमित्यनुषज्यते, इति नातिप्रसङ्ग इत्यन्ते पूरणीयं। तथाच — चैत्रोऽस्तीत्यादितः, वर्तमानकालसम्बन्धाश्रय-तावांश्चैत्र, इतिबोधोदयात् आश्रयत्वरूपातिङर्थस्यार्थान्तरानव-च्छिन्ने चैत्रे भानात्। यजेतेत्यादौ तिङर्थेष्टसाधनत्वादेस्तादृशि स्वार्थे यागादौ भानात्। स्थीयत इत्यादौ तिङर्थवर्तमानत्वादेस्तादृशि स्वार्थे स्थित्यादौ भानात्। तादृशतादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वस्य, तादृशबोधजनकतावच्छेदकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः। इष्टसाधनत्व-

पिरित्यादौ च तद्धितानाम्, प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ-तिङ्ङर्थस्य वर्त्तमानत्वादेर्बोधकत्वं, न तु तद न वच्छिन्नइति तेषु नाप्रसङ्गः । निभनिपातादिकस्तु, शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्च-

---

वर्तमानत्वभेदेन तिङ्ङर्थस्य द्वैविध्येन स्थलद्वयोपादानं । स्वकर्मकाकर्मकभेदेन धातोर्द्वैविध्यात् स्थलद्वयोपादानमित्यप्याहुः । नच, तिष्ठतीत्यादावपि, तादृशस्थितौ वर्तमानत्वभानात् भावविहितपर्यन्तानुधावनं व्यर्थं, तत्राख्याताश्रयत्वे तदन्वयस्वीकारे, अतीतस्थितितात्पर्येणापि तिष्ठतीति प्रयोगापत्तेः। आश्रयत्वस्याधिकरणतारूपस्य समवायरूपस्य वर्तमानत्वादितिवाच्यं, तत्र हि, वर्तमानत्वादेःकर्तर्येवान्वयेन, धात्वर्थे तिङ्ङर्थान्वयबोधजनकत्वस्यासम्भवादिति ततस्थलमुपेक्षितं । अन्यथा कपाले घटस्तस्थौ इत्यत्र, तिष्ठतीतिप्रयोगापत्तेः, समवायस्यैव तत्र स्थाधात्वर्थतया वर्तमानत्वाक्षतेः। एवमतीतकालवृत्ति-नाशतात्पर्येणापि नश्यतीतिप्रयोगापत्तेः, अतीतकालवृत्तिनाशस्यापि वर्तमानकालवृत्तित्वात्। स्थीयत इत्यादौ च, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः आख्यातार्थनामार्थयोरन्वये प्रथमान्तपदजन्यनामोपस्थितेस्तन्त्रत्वाच्च वर्तमानत्वस्य स्थितावेवान्वयात्। अतीतकालवृत्तिस्थितितात्पर्येणापि कपाले स्थीयते इत्यप्रयोगस्येष्टत्वात्, युक्तेस्तौल्यात्, अतीतघटतात्पर्येण कपाले घटेन स्थीयत इतिप्रयोगस्य तादृशघटवृत्तित्वविशिष्टस्थितौ वर्तमानवृत्तित्वबोधेनाप्रामाण्यात्।नच, स्थीयत इत्यादौ घटेनेत्यध्याहारात् घटाद्यवच्छिन्नायामेव स्थितौ, वर्तमानत्वान्वयात् कुतस्तादृशबोधजनकत्वमादायातिव्याप्तिवारणमिति वाच्यं, अध्याहारस्य शाब्दानुपपत्तिप्रयोज्यत्वात्, तत्र, स्थितिर्वर्तमाना इत्यन्वयबोधने बाधकाभावात्।अत एव स्थीयत इत्येवोक्तं इत्यलमधिकेन ॥ अनवच्छिन्नान्तव्यावृत्तिमभिदधान एव लक्ष्येषु लक्षणं सङ्गमयति ।– पचतीत्यादाविति ।= षष्ठ्यन्तपदोपस्थाप्यानां त्रयाणां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नेत्यादिग्रन्थप्रतिपाद्यतादृशबोधकत्वेऽन्वयः। कृत्यादा-

यादिस्वार्थे तिङर्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि, निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ निपातं लक्षयति (१)—

स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य, तादात्म्येनान्वयाक्षमः ।
सुवाद्यन्यो निपातोऽसौ, विविधश्चादिभेदतः ११।

यः शब्दः, केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादा-

वित्यादिपदात् कर्त्रपत्ययोः परिग्रहः, तथाच, पचतीत्यादौ तिङां, पाकावच्छिन्न एव स्वार्थे यत्ने, पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां, पाकावच्छिन्न एव स्वार्थे कर्तरि, काश्यपिरस्तीत्यादौ कश्यपावच्छिन्न एव स्वार्थे ऽपत्ये, तिङर्थस्य वर्तमानत्वाश्रयत्वादेर्बोधकत्वं इत्यर्थः । नाप्रसङ्गो नाव्याप्तिः, सुवादिप्रत्ययश्च इतरार्थविशेषितेऽपि स्वार्थे तिङर्थान्वय-बोधाक्षम एवेति, तत्र, तद्व्यावृत्त्यसम्भवात् तन्नोक्तमिति । निभाद्यन्य-त्वानिवेशप्रयोजनमाह ।-निभेति ।=निभादि रेवेति. नतु, निभादितो भिन्न इत्यर्थः । तादृशबोधे तिङर्थप्रकारत्वानिवेशे, द्वितीयादिविभक्तेः स्वार्थधर्मिकघटाद्यन्वयबोधकत्वेनाव्याप्तिः, प्रत्ययार्थानिवेशे आत्मा-श्रयापत्तिः, प्रकृत्यन्यस्वार्थकत्वेन तन्निवेशे गौरवं, पाचकोऽस्तीत्यादौ कृदर्थे स्वार्थबोधकाख्याते अव्याप्तिरिति तिङर्थनिवेशः ॥ १० ॥

॥११॥ निपातमिति क्रमप्राप्तमित्यादिः—तात्पर्यार्थमाह–यः शब्द-इति = केवले इतरार्थानवच्छिन्ने, यादृशार्थ इत्यस्य स्वोपस्थाप्य इत्या-दिः, तथाच, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्यो-पस्थितिप्रयोज्यावच्छेदकत्वानिरूपित-स्ववृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयो-

---

(१) निपातातिरिक्तनामार्थद्वयस्य साक्षाद्भेदान्वयो ऽव्युत्पन्न एव, निपातस्थले तु कलृप्त एव व्युत्पन्न इति नियममनुसृत्य निपातं लक्षयति स्वार्थइति ॥

त्म्येनान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः, सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः, स-ताद्दशार्थे निपातः । चादयो निपाताः, स्वार्थे समुच्चयादौ नामा-र्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः, नहि, स्मृतमनुभूतश्चेत्यादितः कस्यापि स्मृतः समुच्चय इत्यादिरनुभवः, किन्तु स्मृतानुभूतयोः समुच्चय इत्यादिरेव, स्तोकं पचतीत्यादौ धातुरपि, स्वार्थे नामा-र्थस्य तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थ एव, प्रत्ययस्तु सुबादिरेव,

---

ज्य - याद्दशार्थविशेष्यतानिरूपित - तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-शालिशाब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपित–जनकतावच्छेदकं,एवं भूतं यद् यत् स्वं, ताद्दशार्थकतत्तदन्यत्वे सति सुबादिभिन्नत्वे सति तदर्थसार्थ-कत्वं ताद्दशार्थकनिपातत्वं, इतिपर्यवसितं।अतः शप्-श्यनादीनां ताद्दश-भेदवत्त्वेऽपि न क्षतिः। एवं भूतं स्वं,स्मृतः समुच्चय, इत्यादिस्थलीयसमु-च्चयेत्यानुपूर्वीविशिष्टादिकं, तत्तदन्यत्वस्य चकारादौ सत्त्वाल्लक्षण स-त्त्वं। अनयैव दिशा योग्यताघटितलक्षणं परिष्कार्यं । प्रत्ययलक्षणे नि-पातान्यत्वस्य निविष्टत्वात्, निपातलक्षणे प्रत्ययत्वावाच्छिन्नभेदनिवेशे ऽन्योन्याश्रय इति सुप्तिङ्त्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे-दान् निवेशयति – प्रत्येकमिति=फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति भावः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति – चादय इति=नामाद्यर्थस्येति आदिना सार्थका-न्तरपरिग्रहः, अयोग्या इति, तेषु लक्षणसमन्वय इतिशेषः। तेषां ताद्दश बोधजनकत्वमेवानुभवेन द्रढयति–नहीति = अनुभव इत्यस्य लोकाना मितिशेषः । इत्यादिरेवेति, अनुभव इत्यनुषज्यते । प्रकृत्यादावलक्ष्ये लक्षणागमनं व्यञ्जयति – स्तोकमिति = आदिपदात् नीलो घट, इत्या-दिस्थलपरिग्रहः । अपिकारात् घटादिनामपरिग्रहः–तेन धातोरिव नाम्नोऽप्यलक्ष्यत्वाविशेषात् तदनुक्त्या न्यूनत्वेऽपि न क्षतिः । स्वार्थे पाकघटादौ, नामार्थस्य स्तोकनीलादेः । इदं वस्तुगतिमनुरुद्धयोक्तं, लक्षणे नामार्थस्यानिवेशात् । तादात्म्यमिति, संसर्गतयेत्यादिः ।

चःशब्द इत्यादौ,(१) नामार्थस्याभेदसाकांक्षश्चकारादिः स्वपरतायां न निपातः, किन्तु नामैव, पुरन्दरप्रभृतौ तु (२) नाम्नि, निपात-

---

सुबादिरेवेति-तथाच, द्वितीयसत्यन्ताभावात्, न तत्र लक्षणसमन्वय इतिभावः। स्वार्थशब्दस्य यादृशस्वार्थपरतया व्याख्यानप्रयोजन-माह—चः शब्दइति = स्वपरतायां स्वात्मक-वर्णपरतायां। न निपातो न निपातलक्षण-लक्ष्यः। तथाच, यादृश इत्यस्यानिवेशे उक्तरीत्या निपातमात्रेऽसम्भवः, तन्निवेशे च लक्ष्यलक्षणयोरर्थविशेषघटितत्वात्, तादृशार्थे तेषामलक्ष्यत्वान्नासम्भवः, एकत्वार्थनिवेशस्याव्यावर्त-कत्वादितिभावः। ननु, किञ्चकारादिस्तादृशार्थे सार्थक एव न, तदवान्तरधर्माभावात्, अत आह-किन्त्विति=ननु, सुप्शब्द इत्यादौ, सुबादेरपि तादृशबोधजनकत्वात् कुतस्तद्वारणाय सुबादिभेदनिवेश इत्यत आह-तथेति = स्वपरतायां न निपात इतितदर्थः। तथाचैक-त्वादिपरसुबादिवारणार्थमेव तन्निवेश इतिभावः। अयं पाठः काचि-त्कः, सन्दर्भविरुद्धश्च, निपातशब्दस्य निपातलक्षण-लक्ष्यपरतया तदु-त्तरतथाशब्देनापि तद्बोधस्यानुभविकत्वात्, अतिव्याप्तेरलक्ष्यतया वारणस्यात्यन्तासम्भावितत्वाच्च। तथेत्यस्य अगच्छन्निपातलक्षणक इत्यर्थपरतायाः सन्दर्भविरुद्धत्वादितिध्येयं। तादृशबोधजनके पुर-न्दरादिनिपाते ऽव्याप्तिमलक्ष्यतया परिहरति – पुरन्दरेति = प्रभृतिप-दात् वाचंयम इत्याद्युपग्रहः। नामत्वज्ञापनाय नाम्नीत्युक्तं। निपात-व्यपदेशो निपातपदप्रयोगः। सूत्रानिव्याद्यत्वे प्रयोगप्रयोजकत्वं ज्ञान-

---

(१) ननु, चादिनिपातानां चः शब्द इत्यादौ "च" इत्याकारस्वार्थे शब्दान्तरार्थान्वयबोधं प्रति स्वरूपयोग्यतयाऽव्याप्त्या शङ्कामिष्टापत्त्या परिहर्तुमारभते चःशब्द इत्यादाविति॥

(२) ननु, पुरन्दरादिनिपाते ऽव्याप्तिः, पुरन्दरः शक्र इत्यादौ शब्दान्तरार्थ इन्द्रे स्वार्थस्य पुरन्दरादेस्तादात्म्येनान्वयबोधसमर्थ-त्वादित्याशङ्कामपहरति पुरन्दरेत्यादिना॥

व्यपदेशः सूत्रानिष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः। "कार्त्तिक्यादौ यन्नदानं, तदत्यन्तविनिन्दित" मित्यादौ, न केवले नञर्थे यदर्थस्य तादात्म्येनान्वयः,किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने। स्वर्दिवा नक्तमाद्यव्ययमपि नामैव, न तु निपातः, शोभनं स्वरित्यादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्येनान्वयात्। प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः, सार्थकाश्चेन्निपाता अपि।

द्वारा बोध्यं। वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वादितिभावः। तथाच, निपातशब्दस्य सूत्रानिष्पाद्यत्वे लक्षणा, इदञ्च दुर्गसिंह-जुमरनन्दिमताभिप्रायेण,अन्यमते तेषां सूत्रनिष्पाद्यत्वात्। केवल इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—कार्तिक्यादाविति = नञर्थेऽभावे, यदर्थस्य दानाभावस्य तादात्म्येनान्वय इति कार्तिकी-वृत्तिदानाभावरूपो, यो दानाभावः सोऽत्यन्तविनिन्दित इत्यन्वयबोधादितिभावः। दानाद्यवछिन्न इति, नञर्थ इत्यनुषज्यते। इदमत्रावधेयं, उद्देश्यविधेयभावे वैपरीत्ये न कोऽपि दोषः, यो यो धूमवान् इत्यादौ, सर्वत्र यदर्थस्यैवोद्देश्यत्वात्। एवं यदर्थस्य विधेयत्वे, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यात् तत्र, न तथाविधशाब्दबोधोऽपि, इतिकुतस्तत्र तद्व्यावृत्तिः। नच, लक्षणे स्वार्थनिष्ठविशेष्यता न निवेश्यते, किन्तु, विशेष्यतामात्रं, तथाचोक्तस्थलेयदर्थेनञर्थस्यान्वयसम्भवः,नञ्यैर्विधेयांशेऽधिकावगाहिनोदण्डवान् रक्तदण्डवानितिबोधस्य स्वीकारादिति तत्र, तद्व्यावृत्तिसङ्गतिरितिवाच्यं, तथा सति नञर्थे यदर्थस्येति लिखनासङ्गतेः, एवं विशेष्यतानिवेशेनैव दोषवारणसम्भवे, गुरुतरतादृशविशेषणस्य यथासन्निवेशेनावैयर्थ्येऽपि अनतिप्रयोजनकत्वस्य दुर्वारत्वाच्चेति। ननु, शोभनं स्वरित्यादौ स्वरादिशब्दस्य तादृशान्वयबोधजनकत्वात्, तत्राव्याप्तिमलक्ष्यतया परिहरति।- स्वर्दिवेत्यादि ।= नतु निपातलक्ष्यमित्यर्थः। तेषामलक्ष्यत्वे वीजमाह।- शोभनमिति ।= अन्वयादिति।- तथाच, निरुक्तबोधाक्षमस्यैव तल्लक्षणलक्ष्यत्वमितिभावः। विशेष्यदल-

जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र (१) सत्तायां जाति वृत्तित्वस्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनात्यन्ताभावो नञा प्रत्याय्यते, न तु सत्त्वस्याभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे तत्रास्तित्वादिक्रियान्वयस्यायोगात्। जातौ जाती न स्त इत्यत्र(२) जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्याप्तिवाधेनान्वया-

व्याव्रृत्तिमाह।— प्रादयस्त्विति ।= न सार्थका इति, तथाच, तत्र नातिव्याप्तिरितिभावः। यदिच, प्रणमतीत्यादौ प्रादिशब्देनैव प्रकर्षादिप्रतीतिव्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयसम्भव इति मन्यते, तदाप्याह — सार्थकाश्चेदिति, ।= तथाच, तेषां निपातत्वमिष्टमेवेतिभावः॥ येतु, एतल्लक्षणे स्वत्वमनुयोगिनि निवेशयन्ति एतद्ग्रन्थमपि स्वार्थानिवेशव्यावृत्तिपरतया वर्णयन्ति, तेषां मते, विशेष्यदलानिवेशप्रयुक्तलाघवस्य स्वत्वघटितत्वनिवेशनिवन्धनगौरवेण दूरीकृतत्वान्मदुक्तगतिरेव सम्यक्पदमादधातीति। ननु, स्वरादिशब्दवत् नञादिर्नामैव, कथमन्यथा, जातौ सत्त्वा नास्तीत्यादौ सत्ताभावे जातिवृत्तित्वाश्रयताबोधः, नाम्नि आख्यातार्थद्वारा क्रियान्वये प्रथमान्त पदोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रकृते, सप्तम्यर्थनिरूपितत्वान्वितधात्वर्थवृत्तित्वान्विताख्यातार्थस्य, नञर्थेऽन्वयासम्भव, इति नञादेरलक्ष्यतया तत्राव्याप्तिवारणायोपात्तस्य केवले इत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत आह।— जाताविति ।= एकार्थसमवायसम्बन्धेन जातिवृत्तित्ववतां

(१) ननु नञादिनिपातानामपि प्रकृत्यन्यत्वेन विभक्त्यन्तत्वाभावाज्जातौ सत्तानास्तीतिवाक्यात् सत्ताभावो जातिनिरूपिताधेयताश्रयतावानित्यन्वयबोधो न स्यात्, नञः प्रथमान्तत्वाभावे न तदर्थे तिङ आश्रयत्वरूपार्थान्वयायोगादत आह — जातौ सत्तेत्यादि =॥

(२) ननूक्तवाक्यात् सत्ताभावो जातिवृत्तिताश्रयतावानित्याद्यनुभवस्य सर्वजनसिद्धत्वात्तदनुरोधेनावश्यं नाम्नः प्रथमान्तत्वं वाच्यमतस्तादृशाभावे वाधकान्तरमाह जातावित्यादि॥

सम्भवाच्च । सत्ता समवायेन जातौ नास्तीत्यादौ(१) तु समवेत-

जातौ, जातिवृत्तित्वसामान्याभावस्य सत्त्वात्, तत्र, तदवगाहने भ्रमत्वापत्तिरतः समवेतत्वेति = समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिक-स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावइत्यर्थः । नत्विति-समवायेनेत्यादिः, नञा प्रत्याय्यते, इत्यनुषज्यते । तत्र, सत्ताभावे क्रियान्वयायोगादिति आख्यातार्थद्वारा इत्यादिः । तत्र, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वादितिभावः । एतादृशबोधेऽनुभवदार्ढ्यार्थं, विपरीतबोधे बाधकमाह—जाताविति = एकत्वेनेति – द्वित्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्ततया, मणिकृतैव व्यवस्थापितत्वात्, अभावद्वयावगाहने प्रत्येकवति, तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिरितिभावः । तथाच, प्रथमाद्विवचनप्रतिपाद्यद्वित्वस्यावच्छेदकतया भाने वर्तमानाद्विवचनप्रतिपाद्यद्वित्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन भानासम्भवात् । सम्बन्धान्तरेण तदन्वयस्वीकारे चातिप्रसङ्गादिति भावः । अस्माकन्तु, प्रथमाद्विवचनान्तपदोपस्थाप्ये जातिद्वये, निरुक्तसम्बन्धेन जातिवृत्तित्वाभावस्य तिङर्थद्वित्वस्य चान्वयबोधकत्वाभावादितिभावः । इदं पुनरिहावधेयं, एतन्मतेऽपि द्वित्वविशिष्टे द्वित्वभानासम्भवात् "सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्य"* मितिन्यायेन द्वित्वस्यैकदैव भानस्वीकारात् तन्मतेऽप्याख्यातार्थद्वित्वस्य तत्र भाने क्षतिविरह इति । ननु, समवायेन जातौ सत्ता नास्तीत्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या भवदुक्तबोधानुपपत्तिः, अस्मन्मते च, तत्र समवायावच्छिन्नसत्ताभावे जातिवृत्तित्वावगाहेनान्वयानुपपत्तिरत आह—सत्तासमवायेनेति = लक्षणेति, तथाच, व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-

(१) अत्र तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं – तदयमर्थः —समवेतत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टजातिवृत्तित्वाभाववती अस्तिः तावतीच सत्तेति ॥

* सम्भेदे, एकार्थकपदद्वयसमवधाने अन्यतरस्य वैयर्थ्यमितिन्यायार्थः ।

त्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समवायशब्दस्य लक्षणा१परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नत्वासम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् । प्रथमार्थप्रतियोगित्वे२समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्रान्वय इति तु साहसं,प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य क्वाचिदप्यकल्पनात्,विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगो यदि प्रमाणं, तदाधेयत्वस्या-

---

प्रतियोगिताकजातिवृत्तित्वाभावावगाहितया तादृशबोधस्य प्रमात्वेन न तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यमितिभावः । ननु,समवायपदस्य लक्षणाया अग्रहकालेऽपि, शाब्दस्यानुभविकत्वादिदमसङ्गतमित्यतो लक्षणाग्रहस्यावश्यकत्वमाह–परेषामिति = असम्भवेनेति= विशेषणे तृतीया वैशिष्ट्यमात्रस्य बोधनात्, अवच्छिन्नप्रतियोगित्यस्य प्रतिपादने तृतीयाया असामर्थ्यात्, सुब्विभक्तेरानुशासनिकातिरिक्ते लक्षणाभावादितिभावः। तल्लक्षणायाः समवायपदलक्षणाया, आवश्यकत्वादिति भवन्मतेऽपीत्यादिः= शङ्कते,प्रथमार्थ इति = तत्र निरुक्तस्थले। शङ्कां निरस्यति–साहसमिति=सहसा उक्तमिति अनवधानतया उक्तमितियावत् । पञ्चम्यादेः कदाचित् तदर्थकत्वसम्भवात् प्रथमाया इति । ननु, विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकात् तत्र गुणवृत्तित्वाभावासत्त्वाद्गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीतिप्रमाणं न स्यादित्यत आह — विशिष्ट-

---

(१)तथाचैतादृशस्थले जातिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या समवायशब्दस्य तादृशप्रतियोगिताकत्वे लक्षणेत्यर्थः। तथाच तत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकजातिनिरूपितवृत्तित्वाभाववती सत्ता इत्यन्वयबोध इतिभावः ॥

(२)ननूक्तस्थले प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्यान्वयान्न परेषां लक्षणेत्याह प्रथमार्थेति ॥

व्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यवृत्तित्वावच्छेदेन तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वाद् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि कश्चित् ।

"न क्रोधो न च मात्सर्य्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे" ।

सत्तेति = स्वमते विशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरितिवत्, गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्यमेव, परन्तु, विशिष्टसत्ताभाववान् गुण-इत्यादिरेव प्रमाणमित्याशयेन यदीत्युक्तं । केचित्तु, विशिष्टसत्तेति शुद्धसमवायेनेत्यादिः = तथाच, तादृशसम्बन्धेन विशिष्टसत्ता गुणवृत्तिरितिवत्, गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीत्यादेरप्यप्रामाण्यं, किन्तु, विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धेनैव तत्प्रमाणमित्याशयेन यदीत्युक्तमित्याहुः । आधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति सत्तायां सत्तात्वेन गुणवृत्तित्वे, नतु, विशिष्टसत्तात्वेनेत्यनुभवादितिभावः । अवच्छेदकभेदेनेति विशिष्टसत्तात्वावच्छेदेनेत्यर्थः । तस्यां-सत्तायां, गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वादिति, तथाचाधिकरणभेदेन अधिकरणताया भिन्नत्वात् सत्तात्वे गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य गुणो विशिष्टसत्तावानितिबुद्धे रप्रमात्वरक्षार्थं स्वीकारात् प्रतियोगिमत्यपि, अवच्छेदकभेदेनाव्याप्यवृत्तेरभावसत्त्वे बाधकाभावादितिभावः । विशिष्टसत्तात्वस्यावच्छेदकत्वाप्रतिसन्धानदशायां, तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यमिष्टमेव, भवतामपि विशिष्टसत्तात्वोपलक्षिताभावावगाहने तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यस्येष्टत्वात् । सार्वभौममतमाह - विशिष्टस्येति = तथाच, तन्मते विशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरितिवत्, गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीतिवाक्यस्य प्रामाण्यं, सहजत एव स्यास्यतीति भावः । कश्चिदित्यस्वरससूचनाय, सच, उक्तरीत्यैवातिप्रसङ्गभङ्गे किमतिरिक्तस्वीकारेणेति । एवं, विशिष्टस्यानतिरिक्तप्रतिपादकग्रन्थस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति । ननु, न क्रोधो न च मात्सर्यमित्यादौ क्रोधाभावो मात्सर्याभावोऽशुभमत्यभावश्च

इत्यादावनेकनञामानर्थक्यप्रसङ्गस्तु (१)—

"न तं विरिञ्चिर्नभवो न श्रीर्नापि धनाधिपः ।
दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन यः ॥"

इत्यादाविव प्रकारान्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । पदात् परस्य युष्मदादे स्ते प्रभृत्यादेशाविधौ च पदशब्दः

पुरुषोत्तमभक्तानां भवतीत्यन्वयबोधे, नञां प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे आख्यातार्थद्वारा भवनक्रियान्वयायोगात्, अवश्यं नञादिनिपातानां प्रकृतित्वं स्वीकार्यमित्याशङ्कां प्रतिबंधिमुखेनोत्तरयति—न क्रोध इति= आनर्थक्यमिति—एकेनैव नञा क्रोधादौ भवनकर्तृत्वव्यवच्छेदबोधसम्भवादितिभावः । प्रसङ्गस्त्विति—समानः समाधानश्चेतिपरेणान्वयः । समानमुदाहरति-नतमिति=विष्णोराराधनेन यो विभवो भवति, तं विभवं, विरिञ्चिर्ब्रह्मा, भवः शिवः, श्रीर्लक्ष्मीः, धनाधिपः कुवेरः, एते दातुं नार्हन्ति, इत्यन्वयबोधस्यैकेनैव नञा, सम्भवात् । अनेकनञां वैयर्थ्यं, नञर्थे तिङर्थान्वयवादिमतेऽपि संभवतीतिभावः । नहि, विरिञ्च्यादीनां प्रत्येकाभावे, विभवदानयोग्यत्वान्वयः सम्भवति, अयोग्यत्वात् । ननु, संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायेन, अनेकनञां प्रयोगोऽपि साधु-

---

(१) मं, भां, आनु, १४९।१३ ननुतन्मते प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यकत्वानियमात् न क्रोधो नच मात्सर्यमित्यादौ नञः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थविशेष्यकान्वयबोधासम्भवात् क्रोधादिविशेष्यक एव पुरुषोत्तमभक्तवृत्तित्वाभावस्यान्वयबोधो भवता स्वीकार्यः । तथाच नञर्थतादृशवृत्तित्वाभावस्यैकत्वेनैकविधनञ एव तदुपादानसम्भवादनेकविधनञामानर्थक्यमित्यत आह — नक्रोध इत्यादि । तथाच भवन्मते विरिञ्च्यादिविशेष्यकविभवदानार्हत्वाभावप्रकारकबोधे तादृशविभवदानार्हत्वाभावस्यैकत्वेनैकविधनञः सार्थकत्वसम्भवादनेकविधनञानर्थकस्य यत् समाधानमस्मन्मतेऽपि तत् समाधानमित्याशयः । सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यरूपसमाधानो ममापि स एव समाधान इति ।

साकांक्षनिपातस्याप्युपलक्षकस्तेन "न ते धनं धर्म्य"मित्यादौ न तस्या(१) नुपपत्तिः। सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्वव्युदासस्तु प्रागुक्तदिशावसेयः । (२)स चायं निपातश्च तु नञ् पुनरिवैवमास्मादिभेदाद्बहुविधः ॥ ११ ॥

रित्यत आह–समानः समाधानश्चेति। तथाच, मयापि, न क्रोध इत्यादौ तादृशसमाधानस्य वक्तुं शक्यत्वात् किञ्चिदेतदितिभावः। ननु,नञादिनिपातानां विभक्त्यन्तत्वाभावेन "पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदमित्यनुशासनोपदिष्टपदत्वासम्भवान्नञुत्तरयो र्युष्मदस्मदोस्ते मे प्रभृत्यादेशो न स्यादिति–कथं=नते धनं धर्म्य मित्यादिप्रयोग, इत्याशङ्कया ते मे प्रभृत्यादेशविधायकसूत्रस्थ-पदपदस्य साकांक्ष-निपातस्याप्युपलक्षकपरतया "न ते धनमित्यादि" प्रयोगमुपपादयति–पदात् परस्येति= आदेशविधौ विधायकसूत्र इत्यर्थः, आदेशस्य विधिर्यत्रेतिव्युत्पत्तेः । विधिशब्दस्यापि सूत्रवाचित्वात् यथाश्रुतमेव सम्यगित्यप्याहुः । आदेशविधौ आदेशविधानस्थल इत्यर्थ, इत्यन्ये । सप्तम्यर्थो घटकत्वं, तच्च पदेऽन्वेति, तथाच, तादृशसूत्रघटकपदशब्द इत्यर्थः । साकाङ्क्षनिपातस्यापीति, तथाच, तत्रत्यपदपदं साक्षात्परम्परया वा युष्मदस्मदर्थसाकाङ्क्षशब्दमात्रपरं। भिन्नवाक्यस्थपदवारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः, अन्यथा, भूतले घटोऽस्ति, तुभ्यं धनं ददामीत्यादावपि तदादेशापत्तेः, नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, सर्वत्रैव युष्मदस्मदोः पदात् पूर्वमन्यपुरुषप्रयुक्तपदसम्भवात्, सूत्रे पदादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च।केचित्तु, साकाङ्क्षेति सम्पातायातमित्याहुः, तच्चिन्त्यं,निपातसा-

---

(१) ते मे इत्यादेशस्येत्यर्थः । तथाच नञो निपातत्वेन पदत्वाभावेऽपि न तेधनमित्यादौ नञुत्तरस्य ते मे इत्यादेशस्यानुपपत्तिरितिभावः।

(२) प्रागुक्तदिशा समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकतान्यत्वविशेषणेनेत्यर्थः ।

॥ १२ ॥ ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययो निपातो वा स्वार्थोपस्थितिद्वारान्वयबोधं कुर्य्यात्, प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसहकृतं वा किन्न कुर्य्यात्, मिलितानामेव तेषां तथात्वन्तु सर्वत्रासम्भवीत्यत आह ।—

मान्यस्योपलक्षकत्वे, भूतले घटो न, तुभ्यं धनं ददामीत्यादावपि तदादेशापत्तेः, इष्टापत्तौ, तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरित्युक्तमेव । तेन, तस्य तदुपलक्षकत्वेन, तस्य, ते मे प्रभृत्यादेशस्य । ननु, निभादिशब्दानां स्वार्थे सदृशादौ शब्दान्तरार्थस्याभेदान्वयबोधाक्षमत्वात्तेष्वतिव्याप्तिरित्यत आह— सदृशाद्यर्थकनिभादेरिति = प्रागुक्तेति —तथाच, प्रत्ययलक्षणवदत्रापि निभादिभिन्नत्वं निवेशनीयमिति न तत्रातिव्याप्तिरितिभावः । विविधाश्चातिभेदतइति व्याकुरुते-स चायमिति ॥११॥

।१२।कारिकान्तरस्यावतारणिकामाह–नन्विति = प्रत्यकमात्रं किं न कुर्यादित्यत्रान्वितं। ननु, शब्दान्तरापेक्षैयव सार्थकस्य शाब्दजनकत्वादिदमसङ्गतमित्यत आह — निराकाङ्क्षेति ।= घटःकर्मत्वमित्यादितोऽपि घटनिष्ठकर्मताबोधः स्यादितिभावः । ननु, स्वोत्तरप्रत्ययसाकाङ्क्षशब्द एव हेतुरित्यत आह—मिलितानामिति । = स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षाणामित्यर्थः । तेषां प्रकृतिप्रत्ययानिपातानां । तथात्वं शाब्दबोधजनकत्वं, सर्वत्रेति—प्रकृतेस्तथात्वसम्भवेऽपि प्रत्ययनिपातयोस्तत्सम्भवायोगात् तदुत्तरं प्रत्ययाभावादितिभावः ॥ केचित्तु, ननु, प्रकृतिप्रत्ययनिपातानां मिलनमेवान्वयबोधकं वाच्यं अत आह—मिलितानामिति=सर्वत्रेति प्रकृतिप्रत्यययोर्मिलनस्य सर्वत्रासम्भवादिति भाव इत्याहुः। तन्न, तथासति, मिलितानां तथात्वोक्तावपि निराकाङ्क्षशब्दसहकृतानां तेषां, तथात्वापत्तिवारणासम्भवात् पूर्वोक्तदोषावारककोट्यन्तरोद्भावनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात् ॥ अन्येतु, मिलितानामित्यस्य साकाङ्क्षाणामित्यादिः, तथाच, निराका-

वाक्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः ।
सम्पद्यते शाब्दबोधो न तन्मात्रस्य बोधतः १२

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिद्वारान्वयबोधकत्वं, न तु प्रत्येकस्य निराकांक्षसहितस्य वा ॥१२॥

॥१३॥ वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथो निराकाङ्क्षस्यापि तस्यान्वयबोधकत्वापत्तिरतो वाक्यं लक्षयति । —

ङ्क्ष्व्युदासः, अन्यत् सर्वं पूर्ववदित्याहुः । तन्न, तथासति साकाङ्क्षाणामित्यनेनैव निराकाङ्क्षवारणसम्भवे मिलितमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न तन्मात्रस्य वाक्यतानापन्नस्य सार्थकस्येत्यर्थः । न केवलस्य सार्थकस्य इतितु नार्थः, तथासति, निराकाङ्क्षसहितस्य वेति तद्विवरणासङ्गतेः । केचित्तु, न्यूनतापरिहाराय निराकाङ्क्षसहितस्येति पूरितमित्यभिप्रायेण विवरणग्रन्थं सङ्गमयन्ति । तन्न, तथासति, मिलितस्येत्यस्यापि वक्तव्यतापत्तेरन्यथा तदनुक्त्यापि न्यूनतातादवस्थ्यात् । प्रकृत्यादेरित्यादिना प्रत्ययनिपातपरिग्रहः । एवकारेण तदनापन्नव्यवच्छेदः । विशेषेण एवकारव्यवच्छेद्यान् तदनापन्नानाह—नत्विति= वाकारस्य मिलितस्यापि समुच्चायकत्वं बोध्यं । निराकाङ्क्षसहितस्य वेत्यनन्तरमिति तात्पर्यार्थं इति पूरणीयं ॥१२॥

।१३।कारिकान्तरस्यावतारणिकामाह—वाक्यं यदीति=तथाच, वाक्यस्यैवान्वयबोधकत्वोक्त्यापि न निराकाङ्क्षवारणसम्भवः, शब्दसमूहत्वरूपस्यतस्यतत्राक्षतेरितिभावः । तस्य शब्दसमूहस्य । कारिकाविवरणमाह—यादृशेति = षष्ठ्यन्तस्याकाङ्क्षेत्यत्रान्वयः । स्तोम इति, व्यूह इत्यस्य विवरणं । तथाच, यादृशानुपूर्वीमत्त्वं साक्षात् परम्परासाधारणनिरूप्यनिरूपकभावापन्नयद्धर्मावच्छिन्नविषयताशालिशाब्दत्वव्यापकयत्किञ्चित्जन्यतानिरूपितजनकताया विषयतयावच्छे-

मिथःसाकाङ्क्षशब्दस्य व्यूहो वाक्यं चतुर्विधम्
सुप्तिङन्तचयो नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः[१] १३

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकान्वयबोधं प्रत्यनुकूला

दकतायाः पर्याप्त्यधिकरणं, तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नतादृश-विषयताकबोधने वाक्यत्वमितिपर्यवसितं। तेन ह्रदो वह्निमानित्यादौ, वाक्ये विशिष्टार्थाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। एवं परस्परत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः, न वा भूतलं घटवत् पटवच्च, इति समुदाये-ऽतिव्याप्तिः। अत्र, प्रत्येकविषयतानां निरूप्यनिरूपकभावानापन्न-त्वात् तादृशशाब्दत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहाद्व्याप-कत्वनिवेशः। स्वोत्तरशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति, तत्तदानुपूर्वी-प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वेन तादृशविषयतानां कार्यतानवच्छेद-कत्वात्। स्वं, तत्तदानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयः। घटवद्भूतलमिति-बोधे, ऽव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण पूर्वपूर्ववर्णविशिष्टचरमवर्णत्व-रूपानुपूर्व्या इव, तादृशपूर्वत्वसंसर्गेण परपरवर्णविशिष्टपूर्ववर्ण-त्वरूपानुपूर्व्यादीनामपि, जनकतावच्छेदकतया कस्या अपि आनुपू-र्व्यास्तादृशशाब्दत्वव्यापकजन्यता निरूपितजनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणत्वासम्भवात् यत्किञ्चिदिति जन्यताविशेषणं,। घटवत् भूतलमिति बोधे, घटवादितिभागस्य वाक्यत्ववारणाय पर्य्याप्तिनिवेशः। नच, तन्निवेशेऽपि तादृशशाब्दत्वव्यापकयत्-किञ्चिज्जन्यता इत्यनेनैकदेशजन्यतामादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं, व्यापकेत्यनेन तादृशशाब्दत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात्।

वस्तुतः, स्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वसा-

---

(१) अतिव्याप्त्यादिदोषश्चाग्रेवक्ष्यते।

परस्पराकाङ्क्षा तादृशशब्दस्तोम एव तथाविधार्थे वाक्यम्। तच्च चतुर्विधं, चतस्रश्च विधा वक्ष्यन्ते। वह्निना सेक इत्याद्यपि वाक्यमेव, परन्तु, बाधितार्थकत्वादयोग्यम्। शाब्दमतेराहार्य्यत्वोपगमे (२)

मानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टजन्यताकान्यतादृशशाब्दत्वकजन्यताया एव निवेश्यत्वात्, न कोऽपिदोष, इति युक्त मुत्पश्यामः। अन्यत् स्वयंमूहनीयं वक्ष्यन्ते इति—

"सुवन्तं च तिङन्तं च सुवन्तैक समान्वितं।
सुप्तिङन्तद्वयो गर्भं वाक्यमेतच्चतुर्विधं" ॥

इति पश्चाद्वक्ष्यते इत्यर्थः। यादृशार्थविषयक बोधं प्रतीति विवरणग्रन्थे, यादृशत्वं विषयताविशेषणं, नत्वर्थविशेषणं। अर्थेति—स्वरूपकीर्तनं, अन्यथाअयोग्यवाक्यासंग्रहापत्तेरिति व्यञ्जितुं अयोग्यवाक्यस्य लक्षणमाहा—वह्निना सेक इति ॥ आदिना करकया सेकी, ह्रदो वह्निमानित्यादेः सग्रहः। वाक्यमेवेति–वाक्यलक्षणलक्ष्यमेवेत्यर्थः। तादृशानुपूर्व्या अपि, भिरुक्तजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणत्वानपायादितिभावः। नन्वेवं, पयसा सेक इत्यतो वह्निना सेक इत्यस्य को भेदो वाक्यत्वस्याविशेषादित्यत आह—परन्त्विति।= नन्वयोग्यवाक्येनापि योग्यताभ्रमदशायां शाब्दबोधजनकत्वात् तस्य लक्ष्यत्वे निर्वह्निर्वह्निमान् इत्यादेरपिलक्ष्यत्वापत्तिर योग्यत्वाविशेषादित्यत आह शाब्दमतेरिति = परोक्षज्ञानस्यानाहार्यत्वनिश्चयत्वनियमेनाहार्यत्वोपगमे इत्युक्तं। तदनुपगमे, तादृश वाक्यस्य शाब्दबोधस्वरूपयोग्यत्वस्याप्यसम्भवात् वाक्यत्वमसम्भवीत्युपष्टम्भसङ्गतिः ॥ स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकज्ञानत्वमाहार्यत्वं। तत्र विरोधित्वंच, स्वप्रकारकाज्ञान प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वंइति। स्वाभावे स्वस्य

---

(२) स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकस्वग्राहकज्ञानमाहार्यं।

निर्वह्निर्वह्निमान्, पचन्नपचतीत्यादिकमपि वाक्यमेव, नो चेदपार्थकमेव, यादृशबोधत्वावच्छेदेनाहार्य्यत्वं, तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तपदानामेव, तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थकत्वात् । यत्तु सुप्तिङ्ङन्त-

---

विरोधित्वं, स्वस्मिन्नपि स्वाभावविरोधित्वमित्यभावधर्मितावच्छेदककप्रतियोगिज्ञानमुक्त्वा, प्रतियोगिधर्मितावच्छेदककाभावज्ञानमाह — पचन्न पचतीति = आदिना, वह्निमान् निर्वह्निरित्याद्युपग्रहः । उक्तनियममनुरुध्याह—नोचेदिति = अपार्थकं शाब्दस्वरूपायोग्यं । एवकारेण तत्स्वरूपयोग्यत्वव्यवच्छेदः । ननु, शाब्दस्वरूपायोग्यत्वं, यद्यपार्थकत्वं, तदा, घटः कर्मत्वमिति वाक्यस्यापि तथात्वापत्तिः, नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् । नचाहार्यशाब्दजनकवाक्यत्वं तत्, तदनुपगमेऽसम्भवात् । तदुपगमे तु, पर्वतो वह्निमानितिवाक्यजन्यबोधस्यापि, कदाचिदाहार्यत्वस्य सम्भवात्, वाक्यमात्रस्य प्रायशस्तथात्वापत्तेः । नापि आहार्यशाब्देच्छयोच्चरितत्वं, इच्छाच, विसंवादिन्यपि सम्भवतीति नाप्रसिद्धिः । अन्यार्थे तथात्वापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यतोऽपार्थकत्वं निर्वक्ति—यादृशेति=तथाच, यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वव्यापकमाहार्यत्वं, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकबोधेच्छयोच्चरितं य द्यत्पदं, तादृशबोधं प्रति, तत्पदमपार्थकमिति पर्यवसितं । पर्वतो वह्निमानितिवाक्यजन्यबोधस्यापि, कदाचिदाहार्यत्वसम्भवात्, तथाविधेच्छयोच्चरितपदानां तथात्ववारणाय व्यापकत्वनिवेशः । निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिवाक्यस्यापि, आहार्यबोधेच्छयोच्चरितत्वेनापार्थकत्वमित्युच्चरितान्तं पदविशेषणं । तादृशबोधतात्पर्यकमपि पदं, अन्यविधबोधं प्रति न तथेति तथाविधार्थबोधं प्रतीति । आहार्यत्वं चात्र, साक्षात्कारित्वानिरूपकविषयताशालिज्ञानाविरोधित्वं । अमरसिंहोक्तं वाक्यलक्षणं दूषयन् कारिकापरार्द्धं व्याक्रियते—यत्त्विति = प्रत्येकसमुदायविकल्पेनेति किं सुवन्तचय-

चयो वाक्यमित्यमरसिंहैरुक्तं, त न्न युक्तं, सुबन्तादेः प्रत्येकसमुदायार्विकल्पेनातिव्याप्त्यव्याप्त्योः प्रसङ्गात्, न हि (१) घटं पटमित्याकारः, पचाति गच्छतीत्यानुपूर्वीको वा शब्दसमूहो वाक्यं,(२)

स्तिङ्न्तचयो वा वाक्यं ? किं वा सुबन्ततिङ्न्तचयस्तथेति ? वितर्केणेत्यर्थः । अतिव्याप्त्यव्याप्त्योरिति कारिकास्थादिपदात् अव्याप्तिप्राप्तिरितिभावः । ननु, प्रत्येकचयत्वस्य लक्षणत्वे कुत्रातिव्याप्तिः ? उभयचयत्वस्य लक्षणत्वे कुत्र वाव्याप्तिरित्याकांक्षायां घटं पटमिति भागस्य, गच्छति पचतीति भागस्य चालक्ष्यत्वं, घटःपचतीत्येतयोः प्रत्येकस्य च, लक्ष्यत्वमाह—नहीति = हेहैंतुत्वमर्थः । स च प्रसङ्गान्वितः । अनयैव च वाचोभंग्याऽतिव्याप्तिश्चाव्याप्तिश्चावहिता । उभयत्रैव वाक्यपदस्य वाक्यलक्षणलक्ष्यत्वामित्यर्थः । सङ्गतवाक्यलक्षणकमित्यर्थः स्यादिति शेष इत्यप्याहुः । ननु, घट इति भागे कथमव्याप्तिस्तस्यालक्ष्यत्वात्, अन्यथा, क्रियारहितं न वाक्यमिति प्राचीनप्रवादासङ्गतेरित्यत आह—क्रियारहितमिति = निर्युक्तिकत्वादिति व्यवहारस्य सन्दिग्धत्वादितिभावः । इदमत्रावधेयं, तिङ्सुवन्तचयो वाक्यमित्यस्य, तिङन्तचयः सुवन्तचयश्च वाक्यमिति तु नार्थः । निराकाङ्क्षे घटं घटमित्यादौ अतिव्याप्तेः । किन्तु, "समर्थः पदसमूहो वाक्यमिति" परिशिष्टकृतोक्तं, तत्र, समर्थ इत्यस्य परस्परसाकाङ्क्ष इत्यर्थः, विशिष्टैकार्थप्रतिपादक इति यावत् । पदं विभक्त्यन्तं । समूहत्वं, चापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं । तथाच, साक्षात्परम्परासाधारणनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिबोध-

(१) सुवन्ततिङन्तभेदेन प्रत्येकसमुदायेऽतिव्याप्तिं दर्शयति नहीति, तथाच समुदायेऽतिव्याप्तिः सुवन्तसमुदायत्वतिङन्तसमुदायत्वयोश्चाभावादितिभावः ।

(२) तथाच प्रत्येकेऽव्याप्तिस्तादृशतिङ्सुवन्तसमुदायेऽतिव्याप्तिरितिभावः ।

न वा घटः पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यं, क्रियारहित(१) न वाक्यमस्तीत्यादिकस्तु प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः ॥ १३ ॥

जनकविभक्त्यन्तपर्याप्तापेक्षाबुद्धिविशेषविशेष्यत्वमिति पर्य्यवसितं। सामान्यतो वाक्यलक्षणं तस्यैव लक्ष्यद्वैविध्यमभिदधान एव तत्र, पदपदस्य न्यायमतसिद्धः शक्तिमत्त्वरूपो नार्थः, अपि तु, विभक्त्यन्तरूपः, सर्वत्र, वैयाकरणैस्तथैवोक्तेः। अन्यथा, शब्दत्वेनैवोल्लेखौचित्यापत्तेरित्यमरसिंहो व्यञ्जयति—"तिङ्सुबन्तचय" इति=साकाङ्क्ष इत्यादिः—सामान्यस्य विशेषपरत्वाद्वा तथालाभः। नच, घट इत्यादिसुबन्तमात्रेऽव्याप्तिस्तस्यालक्ष्यत्वात्, अत एव, "नहि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति" वैयाकरणा वदन्ति। नच, तस्यावाक्यत्वे एकत्ववान् घट इत्यन्वयानुभावकत्वानुपपत्तिः, वाक्यस्यैव तथात्वनियमादितिवाच्यं, तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकत्वे तु, तादृशशब्दात् पदार्थोपस्थितिरेव जायते, न त्वन्वयबोध इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च। नच, साकाङ्क्षसुबन्तचयस्तादृशतिङन्तचयश्चाप्रसिद्धः, घटं पटमिति भागस्य, पचति गच्छतीति भागस्य च निराकाङ्क्षत्वादिति वाच्यं, "ओदनं तेमनान्वितं"* इत्यस्य भुंक्ष्व इत्यादिक्रियाध्याहारेण शाब्दबोधजनकतया साकाङ्क्षत्वेन लक्ष्यत्वसम्भवात्। घटः कार्य इत्यादेरपि सुलभत्वाच्च, एवं जानाति पचतीत्यादेरपि, साकाङ्क्षतिङन्तचयत्वेन लक्ष्यत्वसम्भवात्, कृत्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिप्रकारकान्वयबोधं प्रति, तिङन्तपदजन्यकृत्युपस्थितेस्तन्त्रत्वेन, पचति गच्छतीत्यादेरेव निराकाङ्क्षत्वात्, आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वमिति तु नाशंकनीयं, चिन्तामणि-कृतापि, यो यः पचति, स

---

(१) ननु प्रत्येकस्य कथंवाक्यत्वं क्रियारहितत्वादित्यत आह क्रियेत्यादि। * तेमनं व्यञ्जनं।

॥ १४ ॥ प्रकृतिं विभजते ।—

चैत्र, इति बोधस्य स्वीकृतत्वात् । यो यः शूद्रस्यान्नं पचति, सोऽतिनिन्दित इति प्रयोगस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात्, कुरु कुरु, इत्यादेरतिसुलभत्वाच्च । ननु, तादृशग्रन्थस्य लक्ष्यप्रदर्शनपरत्वे, तिङन्तपदसमभिव्याहृतसुबन्तपदस्यापि, लक्ष्यत्वादिति, तदनुक्तौ अमरसिंहस्य न्यूनत्वं । नच, यावन्तो लक्ष्याः प्रदर्शयितव्या इति नियमस्तथासति, सुबन्तचय-तिङन्तचययोरेकतरोपादानस्यैव सम्यक्त्वे, उभयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यतउक्तं— क्रिया वा कारकान्वितेति = तत्र, क्रियापदं धात्वर्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्त्यन्तपदपरं, तिङन्तपरमिति यावत् । कारकपदं च सुब्विभक्त्यन्तपदपरं तथाच, सुबन्तपदसमभिव्याहृत-तिङन्तपदमित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न संगच्छते, क्रियावाक्यत्वासम्भवात् । कर्मत्वादिरूपकारकान्वितक्रियावाचकपदस्य तथात्वं, घटं जानाति, घटोऽस्तीत्यादेरसंग्रहापत्तेः । प्रत्युत, ओदनं पचतीत्यादौ, ओदनं पच इति भागस्यापि, तथात्वापत्तेः तादृशभागस्यैव तादृशक्रियाबोधकत्वात्, इत्यमरसिंहानामाशय इति । लक्ष्यप्रदर्शकग्रन्थस्य लक्षणाभिधानपरत्वाभिधानदूषणं हास्यास्पदं । नहि शक्याभिधानप्रस्तावे लक्षणमभिधत्ते इति कैश्चित् श्रुतं, इत्यलमधिकेन ग्रन्थगौरवभयस्य हृदये जागरुकत्वात् इति ॥१३॥

॥१४॥ पूर्वोक्त प्रकृतिविभागं प्रतिजानीते—प्रकृतिमिति = निरुक्ता निरुक्तलक्षणाक्रान्ता, प्रकृतिः प्रकृतिपदप्रतिपाद्याऽतो न पुनरुक्तिः । निरुक्तपदस्य व्यावृत्तिमाह निरुक्तेति—नत्विति = जगदुपादानभूता जन्यसामान्यप्रयोजिका । तथाच, प्रकृतिपदप्रतिपाद्यत्वस्य सांख्यमतसिद्धप्रकृतावपि सत्त्वात्, तद्व्यावर्तनाय निरुक्तेत्युक्तमितिभावः । अत्र, यद्यपि "प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारः, अहंकारात् पञ्चतन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि च षोडशाविकाराः

निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा, नाम-धातुप्रभेदतः ।
यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं, तन्नाम्नो नातिरिच्यते १४

निरुक्ता, न तु सांख्यानामिव जगदुपादानभूता, (१) यच्च

पञ्चतन्मात्रेभ्यश्च पृथिव्यादीनि पञ्च इति चतुर्विंशतितत्त्वानि" इति सांख्यानामेव सिद्धान्तः । न्यायमते च, तादृशप्रकृतेरलीकत्वात् कथं तद्व्यावर्तनाय निरुक्तेत्युक्तं । तथापि तैः प्रकृतिपदेन यदुच्यते, तच्चास्माभिरदृष्टपदेनाभिधीयते इति तद्वारणायैव तदुपादानं । अत एवैवपदमपि सार्थकं । अन्यथा "प्रकृतेःक्रियमानानि गुणैः कर्माणि सर्वशः" इत्यादीश्वरवाक्यस्य न्यायमतेऽप्रामाण्यापत्ते- रिति । इदन्तु बोध्यं, सार्थकप्रस्तावेऽन्यविधप्रकृतेरनुपस्थितत्वात्, तादृशप्रकृतिविषयकप्रकृतिः कतिविधा इति शिष्यजिज्ञासानु- दयात् । अवसरसङ्गत्या तद्विभागाभिधानासङ्गतेः, प्रकृति द्वेधा इत्यु- क्तेरेवार्थतो निरुक्ता प्रकृतिर्लभ्यत इति निरुक्तेति सम्पातायातमिति।

कारिकापरार्द्धं व्याकुरुते—यच्चेति = पाणिनिप्रभृतिभिः प्रकृति- स्त्रिविधा लाक्षणिक-प्रातिपदिक-धातुभेदात् इत्युच्यते । दाक्षिः पा- चक इत्यादिकं लाक्षणिकं, घटादिकं प्रातिपदिकं, धातुश्च भू-पचादि। अस्माभिश्च नामत्वसामान्यधर्मेण विभजनात् द्विधा विभागव्याघातः, अन्यथा तेषामपि त्रिधाविभागानुपपत्तेः, नाम्नां चातुर्विध्याद्धातूना- मनेकरूपत्वात्, तेन रूपेणापि प्रकृतिविभागौचित्यापत्तेरित्याशयः । केचित्तु, सार्थकस्य कथं त्रैविध्यमुक्तं प्रातिपदिकस्यैवाधिकस्य सत्त्वादित्याशङ्कानिराकरणपरतया कारिका परार्द्धं व्याकुरुते–यच्चेति =तदपि, प्रातिपादिकमपि, नाम्नो नातिरिच्यत इति, तथाच, तस्य नामतया प्रकृतित्वरूपसामान्यधर्मेणैव विभजनात् न सार्थकानां त्रैविध्यविभागव्याघात इति भाव इति व्याचक्षते । तन्न, प्रकृति-

(१) जगत्कारणीभूता प्रकृतिर्नेत्वित्यर्थः ।

पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं, तदपि नाम्नो नातिरिच्यते, नातो विभागन्यूनता ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति ।—

॥१॥येन स्वीययदर्थस्य, मुख्यतः प्रतिपादने।
स्वोत्तरप्रथमापेक्ष्या, तन्नाम स्यात्तदर्थकम्।१५।

यादृशशब्देन स्वोपस्थाप्ययदर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते, तादृशः शब्द एव तदर्थकं नाम। घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति, नत्वन्यथा, न हि(१) घट इत्यादित इव

विभागप्रस्तावे तत्कथनानौचित्यापत्तेश्च, सार्थकविभागसमय एव तदभिधानस्यौचित्यात् एवं विवरणं प्रातिपदिकं सार्थकमित्युक्तमित्यपहाय, प्रकृतिरित्युक्तमित्युक्तेरसंगत्यापत्तेश्चेति ॥

।१५। तत्र, नामधात्वोर्मध्ये, प्रथमोद्दिष्टमिति, एतेन धातुलक्षणात् प्राक् नामलक्षणकरणे किं नाम इति शिष्यजिज्ञासाप्राथम्यमेव वीजं, तद्वीजन्तु प्रथमोपस्थितत्वमिति व्यञ्जितं। विवृणोति—यादृशशब्देनेति = तथाच, प्रथमाविभक्तिधर्मिकाव्यवहितोत्तरत्वसम्बधेन यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वं, स्ववृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्य-यादृशार्थमुख्यविशेष्यताशालिशाब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकताविशेषव्यापकं, तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थकनामत्वमिति पर्यवसितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन् व्यापकत्वान्तर्भावं व्यञ्जयति—घटादयो हीति = स्वार्थमुख्यविशेष्यकं सुवर्थसंख्यादिप्रकारकमित्यस्यादिः, अत एवाग्रे सुवर्थसंख्यादेरवगम इत्यपि सङ्गच्छते। नत्वन्यथा = नतु प्रथमांशेऽनिश्चिता इत्यर्थः। विभक्ती-

---

(१) मुख्येत्यस्य व्यावृत्तिमाह नहीति।

घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यकः सुवर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपट इत्यादिकः समासोऽपि, स्वोत्तरं प्रथमाप्रतिसन्धानदशाया-मेव पटादिमुख्यधर्मिकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः, अत एव "नापदं प्रयुञ्जीतेति" वृद्धाः। पदं विभक्त्यन्तं, पीतपटरूपमित्यादा-वपि नावांतरवाक्यार्थबोधपूर्वको महावाक्यार्थबोधः, पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयधियः पूर्वमसम्भवात्, विशि-

---

त्यपहाय प्रथमापर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिमाह — नहीति = तत्र, एकघटनिष्ठा हेतुता इति बोधस्यैव जननात् तादृशनिश्च-यत्वस्य निरुक्तजनकताव्यभिचारित्वेनासम्भवापत्तेरितिभावः । अत एव मुख्यविशेष्यतानिवेशोऽपि । ननु, विभक्तिं विनापि पीत-पट इत्यादिसमासेन मुख्यविशेष्यकबोधजननात्, निरुक्तजनक-त्वस्य तादृशनिश्चयत्वव्यभिचारित्वादसम्भव, इत्यत आह—पीत-पट इत्यादिक इति, अन्वयबोधस्य जनकइति=ननु, तदप्रतिसन्धानद-शायामित्यर्थः। अत एव, तदप्रतिसन्धानदशायां तस्याबोधकत्वादेवे-त्यर्थः। अपदमिति समासादिकमित्यादिः—अतोऽपदस्य चादेः प्रयो-गेऽपि न क्षतिः। वस्तुतस्तु चादेरपि वैयाकरणैर्विभक्त्यन्ततास्वीका-रात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति, प्रयुञ्जीत तज्जन्यशाब्देच्छया उच्चरती-त्यर्थः । वृद्धाः पण्डिताः वैयाकरणा इति तु परमार्थः । ननु, पदत्वं यदि शक्तिमत्त्वं, तदा समासस्यातथात्वात् विभक्तिसहकारेणापि कथं तत्प्रयोग, इत्यत आह— पदमिति = तथाचापदं विभक्त्यन्त-भिन्नमित्यर्थः । ननु, तथापि पीतपटमित्यादौ, पीतपटवृत्तिरूपमिति महावाक्यार्थबोधजनकस्य पीतः पट इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य जनकतायास्तादृशनिश्चयत्वं व्यभिचारित्वादुक्तलक्षणमसम्भवीत्य-तो महावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्य हेतुतामेव खंड-यति—पीतपटेत्यादिना = नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकः, नावान्तर

ष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः(१)प्रमाणान्तरेण(२) पटधर्मिकपीतनिश्च-
यादपि तत्र सम्भवात् । नचान्योन्यपरस्परादिनामस्वव्याप्तिः,

वाक्यार्थबोधजन्य इत्यर्थः, तथाच, तादृशबोधे, न तस्य हेतुत्व-
मितिभावः । कुतो न हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह — पटादिनाम्न
इति = तदर्थे पटपदार्थे, पट इति यावत् । पूर्वमिति महावाक्यार्थ-
बोधादित्यादिः । असम्भवादिति = तथाच, व्यभिचारान्न तादृश-
कार्यकारणभावइति भावः । ननु, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुतया, उक्तबोधस्य तथात्व-
रक्षार्थमेव तत्पूर्वमवान्तरवाक्यार्थबोधोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः. इत्यत
आह—विशिष्टवैशिष्ट्येति = अवगाहिताया इति तत्र सम्भवादिति
परेणान्वयः । प्रमाणान्तरेणेति—शाब्दाभिन्नप्रमाणेन प्रत्यक्षादिने-
त्यर्थः । इदमग्रेतनानिश्चयान्वयि तत्पूर्वं पदार्थोपस्थितेरावश्यक-
त्वेनोपनीतभानसामग्र्याश्च नियमतः सत्त्वादितिभावः । नन्वलौकि-
कप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वेन शाब्द एव तत्र
भविष्यतीति नाशङ्क्यं, प्रथमान्तपटनिश्चयरूपकारणविरहेण शा-
ब्दसामग्र्यास्तत्रासम्भवात् । तत्र पीतपटमित्यादिबोधे, एभ्यो-
ऽन्योन्यादिनामभ्यः । वृद्धैः स्मरणादिति, तथाच, प्रथमांशे तन्निश्च-
यस्य भ्रमात्मकस्य सम्भवेपि, अन्योन्यादिपदार्थमुख्यविशेष्यक-
शाब्दाप्रसिद्ध्या, तत्रोक्तलक्षणागमनादितिभावः । अव्याप्तिं निर-
स्यति मल्लाभ्यामिति = मल्लयोरिति सप्तम्यन्तस्य बोधने इत्यत्रान्व-
यः । परस्परकर्तृकैरिति = एतन्मल्लकर्तृकहननकर्मकत्वस्यापरमल्ले,
एवमपरमल्लकर्तृकहननकर्म्मत्वस्यैतन्मल्ले, ऽन्वयबोधो नेत्यर्थः । ते-

---

(१) ननु तत्पूर्वमवान्तरवाक्यार्थबोधासम्भवे विशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकनिश्चयरूपकारणाभावात्तादृशवाक्यार्थबोधस्य वि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं नस्यादित्यत आह विशिष्टेत्यादि ।

(२) प्रमाणान्तरेण चक्षुरादिनेत्यर्थः ।

एभ्यः प्रथमा नाभिधीयत इति वृद्धस्मरणादिति वाच्यं, मल्ला-भ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ, मल्लयोः परस्परकर्तृक-हननकर्मत्वा-न्वयानुरोधेन तेषामपि प्रथमान्तत्वात्, अन्यथा सकर्मकस्य हन्ते-र्भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुपपत्तेरकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् ॥ १५

॥ १६ ॥ निरुक्तं नाम विभजते ।—

॥२॥ रूढञ्च लक्षकञ्चैव, योगरूढञ्च यौगिकम् ।
तच्चतुर्द्धाऽपरैरूढ-यौगिकं मन्यतेऽधिकम् ॥ १६ ॥

तन्नाम, च-त्रयमवधारणार्थं, तेन किञ्चिन्नाम क्वचिदर्थे रूढ-

षामपि, अन्योन्यादिनाम्नामपि, प्रथमान्तत्वादिति तथाच, प्रथमान्त-पदोपस्थाप्य एव धात्वर्थावच्छिन्नाख्यातार्थस्यान्वयादितिभावः । ननु, भाववाच्य एव तथाप्रयोगः, तथाच, परस्परमल्लकर्तृकपर-स्परमल्लकर्मकहननमित्यन्वयबोधस्तत्र इति, कुतः प्रथमान्तत्वापे-क्षेत्यत आह—अन्यथेति = अनुपपत्तौ हेतुमाह—अकर्मकस्यैवेति = एवकारेण सकर्मकव्यवच्छेदः । तथात्वात् भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वात् । "भावाख्यातं ध्रौव्या"दिति नियमसूत्रादितिभावः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ निरूक्तं नामेति – क्रमप्राप्तमित्यादिः = तच्चतुर्धेति – तन्निरुक्तं नाम, चतुर्धा भिद्यत इतिशेषः । परैरन्यैः पण्डितैरितिशेषः । रूढ-यौगिकमप्यधिकं नाम, मन्यते स्वीक्रियत इत्यर्थः । तच्चतुर्धा इत्यत्र, तत्पदार्थमाह—तन्नामेति = ननु, मिथो विरुद्धधर्माणामेव विभाज-कत्वे, रूढत्वयौगिकत्वयोश्चैकस्मिन्नेव पङ्कजादिशब्दे समावेशात् ताभ्यां विभागानुपपत्तिरिति यौगिकत्वादितत्तद्धर्माणां प्रत्येकं स्वेतरधर्माभावविशिष्टतत्तद्धर्माणां विभाजकत्वं निर्वक्तुं भूमिका-मारचयन्नाह—"च-त्रयमिति" = एवकारस्यावधारणार्थकतायाः प्रसिद्धत्वात्तस्य तादृशार्थो नोक्तः । एवकारस्य योगरूढमित्यनेन

मेव, यथा गोप्रभृतौ गवादि "गमेर्डो दाभाभ्यां नुर्धेट इच्चे" त्या-

---

सम्बन्धः, तदुत्तरवर्त्तिचकारस्य च यौगिकमित्यनेन सम्बन्ध, इत्यवधारणचतुष्टयलाभ इति हृदयं। नच, रूढ़त्वयौगिकत्वयोरेव योगरूढ़े पंकजादौ नाम्नि समावेशसम्भवेन, तयोर्विरोधार्थं, रूढ़पदयौगिकपदान्यतरोत्तरावधारणार्थकपदोपादानौचित्येऽपि पदान्तरोत्तरतादृशार्थकस्य चकारद्वयस्यैवकारस्य च वैयर्थ्यमिति वाच्यं, यौगिकान्यशब्दानां सर्वेषां किञ्चिदर्थे लक्षकत्वस्यापि सम्भवात्, यौगिकत्वस्य च योगरूढ़ेऽपि सम्भवादवधारणचतुष्टयस्योक्तत्वात्। तेन चकाराणामवधारणार्थकत्वेन, नाममात्रस्यैवैकार्थे रूढ़त्वादेरपरार्थे लक्षकत्वादेः सम्भवेन तेषां रूढ़त्वादेरवधारणार्थकत्वासम्भवादर्थविशेषान्तर्भावेणावधारणार्थकत्वमावेदयितुं क्वचिदर्थ इत्युक्तं, इदञ्च सर्वत्रान्वितं। तथाच, किञ्चिदर्थकलक्षकत्वाद्यभावविशिष्टं रूढ़त्वमेकं विभाजकं। एवं, किञ्चिदर्थकरूढ़त्वाद्यभावविशिष्टं लक्षकत्वमेकं विभाजकमिति रीत्या निर्वाच्यमितिभावः। नच, किञ्चिदर्थलक्षकत्वाद्यभावविशिष्टरूढ़त्वस्य किञ्चिदर्थरूढ़त्वाद्यभावविशिष्टलक्षकत्वस्यचैकत्रैव घटादिपदे समावेशात्तादृशविशेषणाक्रान्ततया तयोर्नविरोध इतिवाच्यं, तदर्थलक्षकत्वाभावविशिष्ट—तदर्थरूढ़त्वतदर्थरूढ़त्वाभावविशिष्ट – तदर्थलक्षकत्वादेरेव विभाजकत्वात् । एतेन, तदर्थरूढ़त्वादेरेव विभाजकत्वसम्भवेनाभावत्रयस्य तद्विशेषणत्वमनर्थकमितिपरास्तं। तत्पदार्थस्यानियन्त्रिततया, तदर्थरूढ़त्वतदर्थलक्षकत्वयोरेकत्र समावेशात्तद्दोषतादवस्थ्यात् । गोप्रभृताविति—अर्थे इत्यनुषज्यते। गोशब्दादितिपूरणीयं, प्रभृतिपदाद्दानुभानु-परिग्रहः । ननु, गमादिधात्वर्थान्वितस्वार्थबोधकभावादिप्रत्ययगर्भत्वेन; गो-दानु-भानु-धेन्वादिशब्दानां यौगिकत्वमेवेत्यत आह—गमेर्डोरिति = तदर्थश्च, गमधातूत्तरं डोर्भवति। दाधातुभाधातूत्तरञ्च नुर्भवति, धेट्धातूत्तरं नुरिकारागमश्च भवतीति। शक्तिविरहेणेति

देरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वायोगात्। किञ्चिल्लक्षकमेव, यथा तीरादौ गङ्गादि, आद्यव्युत्पत्त्या पूरवत्तीरे-शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वे ऽप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात्, शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात्। किञ्चिद्योगरूढमेव, यथा पङ्कजाते[2] पद्मादौ पङ्कजादि, किञ्चिद्यौगिकमेव, यथा पाककर्त्रादौ पाच-

---

= शक्तिग्राहकस्य व्याकरणस्य कोषादेर्वा, तत्र, शक्त्यग्रहाकत्वात् किंचिदर्थे प्रत्ययादिविधायकव्याकरणस्यैव तथात्वादितिभावः । यौगिकत्वायोगादिति=अवयववृत्त्यप्रसिद्धेरितिभावः। तीरादाविति =अर्थे इतिशेषः । एवमग्रेऽपि। ननु, गङ्गायां व्रज इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यतः,प्रयोज्यवृद्धस्य तीरगमनदर्शनाद्बालकस्य प्रथमतस्तीरेऽपि गङ्गापदशक्तिग्रहात्तत्र तस्य लाक्षणिकत्वमयुक्तमित्यत आह— आद्यव्युत्पत्त्येति = आद्यबोधानुरोधेनेत्यर्थः । पूरवद्भगीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहवादित्यर्थः। केचित्तु, नीरवादित्यर्थ इत्यप्याहुः। क्वचित् पूर्ववदित्यपि पाठः, तत्रा(प्यु)क्त (ए)वा(र्थः। पूर्वपूर्वप्रयोगविषयत्वेन पूर्वत्वं बोध्यं । शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽपीति — भ्रमप्रमासाधारणशक्तिनिश्चयत्वस्यैव शाब्दजनकतावच्छेदकत्वादितिभावः। आजानिकेति—गङ्गापदं यदि तीरशक्तं स्यात्, तदा सृष्टिकालस्वव्यापकतीरानुभावकताकं स्यात्, तीरपदवदित्यादिविपर्ययानुमानेन गङ्गापदे तीराशक्तत्वनिश्चयात्ततो बालकस्य निरुक्तताहशशक्तिज्ञाने, इदं ज्ञानं भ्रमः, वाधितार्थकत्वादित्यनुमानसम्भवादितिभावः ।

---

(१) प्राथमिकबोधानुरोधेन जलप्रवाहे शक्तिग्रहवदित्यर्थः । आजानिकप्रयोगापत्त्या, आपत्तिश्चेयं गङ्गापदं यदि तीरशक्तं तदा-तीरबोधेच्छया पूर्वपूर्वप्रयुक्तंस्यात्तीरपदवत् नचेदं तथा, तस्मान्नतीरशक्त मतः प्राथमिकशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं कल्प्यत इतिभावः ।

(२) स्थलपद्मव्यावर्तनार्थं पङ्कजात इत्युक्तं ।

कादि । रूढयौगिकमप्यधिकं नाम, यथा मण्डप[१]महारजतादि,

आपाद्याभावस्यापादकाभावव्यभिचारित्वं नास्तीत्याह — शक्तेरिति = पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात्, सृष्टिकालत्वव्यापकान्वयानुभावकत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः। पङ्कजाते पङ्कजनिकर्तरीत्यर्थः। अपरैरित्यादि = पदार्द्धं व्याकुरुते रूढयौगिकमपीति। मण्डपेति मण्डं पिवतीतिव्युत्पत्त्या, कदाचित् मण्डपानकर्तारं, कदाचिच्च रूढ्या गृहं, तदभिधत्ते इति तद् रूढयौगिकमितिभावः। नन्वेतन्मते, मण्डपशब्दस्य योगरूढत्वापत्तिः, नचेष्टापत्तिः, तथासति, तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः। मिथो विरुद्धानामेव तथात्वात्, इति चेन्न रूढ्यर्थेऽभेदेन यौगिकार्थबोधकत्वमेव योगरूढत्वं। यौगिकार्थमात्रविषयकबोधजनकत्वे सति, रूढ्यर्थमात्रविषयकबोधजनकत्वं रूढयौगिकत्वमितिवाच्यं, तथाच, मण्डं पाति रक्षतीति व्युत्पत्त्या मण्डपशब्दोऽपि, रथकारादिशब्दवत् योगरूढ एव, तन्मते भविष्यति, न चोक्तलक्षणाक्रान्तरूढयोगिकत्वमपि तत्र स्यास्यतीति वाच्यं, तस्य विभाजकत्वरक्षार्थं तल्लक्षणे योगरूढभिन्नत्वस्य रूढ्यर्थेऽभेदेन योगिकार्थप्रकारकबोधजनकान्यत्वपर्यवसितस्य निवेशादिति। तन्मते उदाहरणान्तरमाह—महारजतेति = तच्च कदाचित्, महच्च तद्रजतञ्चेति व्युत्पत्त्या वृहद्रजतं, कदाचिद्रूढ्या काञ्चनमभिधत्ते, न तु, जात्वपि रजताभिन्नकाञ्चनमयोग्यत्वादितिभावः। ये तु, मण्डं पातीति व्युत्पत्त्या योगरूढत्वमेव तस्येति यथाश्रुतेऽवतारणिकामाहुः, तेषां वैदग्ध्यं पुनरनयैव दिशा प्रत्येतव्यं सुधीभिरिति। आदिना व्योमकेश-भवादिपरिग्रहः। हरे आकाशकेशस्योत्पत्तेश्चाभेदस्य वाधितत्वात्तस्य योगरूढत्वासम्भवात्। केचित्तु आदिना यक्षकर्द-

---

(१) मण्ड–पा–कृत्प्रत्ययानां प्रत्येकशक्त्या मण्डपानकर्तृबोधकमेवेत्यर्थः। एवं महारजतशब्दो रूढ्या काञ्चनबोधकः अवयवशक्त्या महद्रजकं बोधयतीत्यर्थः।

तद्धि कदाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव, कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्त इत्यपरेषाम् मतम् । गौर्वाहिक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गो-सदृशादौ लक्षकमेव न तु ततो भिद्यते ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ रूढं नाम लक्षयति विभजते च ।—

मादिपरिग्रहः । "कुंकुमा-गुरु-कस्तूरी-कक्कोलैर्यक्षकर्दम इति कोषद-र्शनात् कदाचित् रूढ्यर्थं, कदाचित् यक्षाणां कर्दम इति व्युत्पत्त्या योगार्थं बोधयन्तीत्याहुः, तन्न, तस्य योगरूढत्वस्वीकारे क्षत्यभावा-दितिअपरेषामित्यस्वरससूचनाय, स च, तुल्ययुक्त्या रूढलक्षकत्वम-प्यधिकं स्यात् । अस्मन्मते तु, महारजतादिशब्दो वृहद्रजतबोधने यौगिकः, काञ्चनबोधने रूढ एव, तयोर्विरोधसम्पादनप्रकारस्तु, पूर्वमेव दर्शित इतिभावः । ननु, रूढयौगिकस्य तदन्तर्भावेऽपि गौणस्याधिकत्वं दुर्वारमित्यतस्तदपि लक्षकान्तर्भूतमित्याह — गौर्वाहिक इत्यादि = शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नेति = गोसदृशत्वाव-च्छिन्नेत्यर्थः । ततस्तस्माल्लक्षकादितियावत् । तथाच, नाम्नां न चतुर्धा विभागव्याघात इति भावः । केचित्तु, मतान्तरमभिधाय, न्यूनताभङ्गाय तन्मतेऽस्वरसं प्रतिवन्धिमुखेन व्यञ्जयति—गौर्वाहि-क इति = भवन्मते इत्यादिः । तथाच, रूढयौगिकस्याधिकस्येव गौणस्याप्यधिकस्य सत्त्वेन, भवन्मते पंचधा विभागोऽप्यनुपपन्न इति, गौणस्य तदन्तर्भावे रूढयौगिकस्यापि तदन्तर्भावः सुवचः, युक्तेस्तौल्यादितिभाव इत्याहुः । अन्ये तु, तत्र, तादृशपाठो न ग्रन्थ-कृत्सम्मतः, लक्षणाविचारस्थले एतत्पाठस्य वक्ष्यमाणत्वात्, तथैव सन्दर्भसङ्गतेः । अन्यथा, नामविभागप्रस्तावे, लक्षकत्वावान्तरधर्मा-वच्छिन्नस्यातिरिक्तताशङ्कायाऽनुत्थितेः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ रूढमिति = तल्लक्षणं तद्विभागं च प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

**॥उ॥ रूढं सङ्केतवन्नाम, सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते।
नैमित्तिकी-पारिभाषिक्यौपाधिक्यपितद्भिदा १७**

यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्रूढं, योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा, रूढानामेव च संज्ञापदेनाभिलप्यते, न तु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नो ऽवान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः, नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति, पाचक-पाठकादयस्तु न संज्ञाः, सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते ॥ १७ ॥

तद्भिदेति = तस्याः संज्ञाया भेद इत्यर्थः । विवृणोति—यन्नामेति = सङ्केतितमेवेति, तथाच, कारिकास्थं-सङ्केतवदिति सङ्केतवदेवेति सावधारणार्थकमिति भावः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह — नत्विति = यद्यपि, यौगिकनाम्नः सङ्केतशून्यत्वादेव व्युदाससम्भवे एवकारव्यवच्छेद्यत्वकथनमसङ्गतं, तथापि यौगिकपदस्यावयवशक्त्या बोधजनकपरतया योगरूढस्यैव तद्व्यवच्छेद्यत्वं बोध्यं । तथाच, यादृशानुपूर्वी, इदं पदं अमुकं बोधयतु, इति यादृशार्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छाविषयतावच्छेदिका योगरूढभिन्नत्वे सति, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं, तादृशार्थे रूढत्वमितिपर्यवसितं । योगरूढेऽतिव्याप्तिमुद्धरति—योगरूढन्त्विति = न तथा न तादृशार्थकयोगरूढभिन्न इति तत्र नातिप्रसङ्ग इति शेषः । सैव संज्ञेति कीर्त्यत इत्युक्त्योः सार्थक्यमाह—रूढानामेव चेति = स्यादिति तथाच नाम्नश्चतुर्धा विभागव्याघातवारणाय तदुपादानमिति नार्थान्तरमिति भावः ।

परार्द्धं व्याकुरुते—संज्ञायाश्चेति = तथाच, तद्भिदेत्यत्र तस्याः संज्ञाया इत्यर्थः, भिदा इत्यस्य भेदोऽर्थ इति व्यञ्जितं । ननु, गुणप्रकाशे पाचकपाठकादिशब्दानामौपलाक्षणिकसंज्ञात्वोपगमात्तदनु-

॥ १८ ॥ येतु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्वमाहुस्तन्मत मुपन्यस्यति ।—

॥४॥ जाति-द्रव्य-गुण-स्पंदै, र्धर्मैः सङ्केतवत्तया।
जातिशब्दादिभेदेन, चातुर्विध्यं परे जगुः॥१८॥

गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या पश्वाढ्यादीनां लांगूलधनादिद्रव्येण धन्यपिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढानामिति । यदुक्तं दण्ड्याचार्य्यैः—

"शब्दैरेव प्रतीयन्ते, जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।
चातुर्विध्यादमीषान्तु, शब्द उक्तश्चतुर्विध" इति

क्त्या न्यूनत्वमत आह—पाचकेत्यादि = वक्ष्यते इति कृदन्तनाम्नो विचार इति शेषः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ शाब्दिकमतस्यावतारणिकामाह—ये त्विति = तन्मतं तेषां मतं, जातिशब्दादीत्यादिना द्रव्यशब्द-गुणशब्द-कर्मशब्दपरिग्रहः । यद्यपि जात्यादिभेदानामेव तद्भेदकत्वं, न तु, जातिशब्दादिभेदानामिति शब्दशब्दोपादाने प्रयोजनविरहोऽसङ्गतिश्च, तथापि जातिशब्द इत्यस्य जातिरित्याकारशब्दो जातिवाचकशब्दो वा नार्थः, किन्तु, जात्यात्मकवाच्यादिभेदेनेत्यर्थः। शब्द इत्यस्य कर्मविहितप्रत्ययनिष्पन्नत्वात्, जातिरितिशब्दो वाचको यस्येति बहुव्रीहिणा वा तादृशार्थलाभात्। नच, किं जात्यादिनेति नोक्तं स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । केचित्तु, शब्दपदं गुणपरं, तथाच, जाति गुणभेदेनेत्यर्थ इत्याहुः । परे शाब्दिकाः, जगुराहुः । गोगवयादीनामिति शब्दानामिति परेणान्वयः । गोत्वादीत्यादिना गवयत्वादिपरिग्रहः । जात्येति, अवच्छिन्नशक्तिमत्त्वादितिपरेणान्वयः । एव-

तदेतज्जड़मूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहाप-रया परित्यक्तमस्माभिः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति—

जात्यवच्छिन्नसङ्केत, वती नैमित्तिकी मता।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भानं सुदुष्करं॥ १९॥

मग्रेऽपि, षष्ठ्यन्तानां शब्दानामित्यत्रान्वयः, तृतीयान्तानां चावच्छि-न्नशक्तिमत्त्वादित्यत्रान्वयो बोद्धव्यः। लांगूलेति लोम्नोऽप्युपलक्षणं, लोमलांगूलविशिष्ट एव पशुपदस्य शक्तेः। शाब्दिकमतदार्ढ्यार्थं प्राचीनसस्वादमाह — यदुक्तमिति = प्रतीयन्त इति प्रकारतया इत्यादिः। अमीषां जात्यादीनां। चातुर्विध्यात्, मिथो विरुद्धधर्म-चतुष्टयवत्त्वात्। शब्द इति रूढ़ इत्यादिः—चतुर्विधो मिथो विरुद्ध-धर्मचतुष्टयवान्, परे जगुरित्यत्र परे इत्यस्वरसस्सूचनाय, तमेवा-स्वरसमाह तदेतदिति। जड़पदं, चेष्टारहिते, मूकपदं वाग्विधुरे, मूर्खपदं विद्यारहिते शक्तं, तत्र न जात्यवच्छिन्ना शक्तिः किन्त्वभा-वावच्छिन्नेति, तेषामनुपग्रहाद्विभागन्यूनतेतिभावः। ननु, जड़ादि-पदं न चेष्टादिरहितमात्रे शक्तं, तथासतीष्टकादेरपि जड़त्वप्रसङ्गात् किन्तु, चेष्टारहितप्राण्यादावेव, तथा च, पश्वादिवत् तदपि द्रव्या-वच्छिन्नशक्तिकमिति, अत आह—अन्यशून्यादीनाञ्चेति = अन्य-पदस्य भेदवति, शून्यपदस्यात्यन्ताभाववति शक्तेः तेषामनुपग्रह-स्तदवस्थ इतिभावः। आदिना करणाधिकरणसामान्यविशेषादि-परिग्रहः। तेषामपि द्रव्यगुणजातिस्पन्दान्यतमत्वावच्छिन्नशक्ति-कान्यत्वात्। अपरेषां पूर्वोक्तानामादिपदानां षण्णां यदर्थग्राहकत्वं तत् स्वयमेवोह्यं ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ नैमित्तिकेति नैमित्तिकसंज्ञालक्षणं प्रतिजानीते इत्यर्थः। जात्यवच्छिन्नसङ्केतवतीत्यत्र वतुप्रत्ययान्तत्वेन सप्तमीतत्पुरुषः

यन्नाम, जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा, यथा गोचैत्रादिः, सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते, न तु गोत्वादिजातिमात्रं, गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुभवानुपपत्तेः, एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्[1]। ननु, गामान-

---

न तु कर्मधारयोत्तरं वतुप्रत्ययो, "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकर" इत्यनेन तन्निषेधात्। विवृणोति—यन्नामेति = नैमित्तिकी संज्ञेति। क्वचिन्नैमित्तिकेत्येव पाठः, तत्र संज्ञेति पूरणीयं। उदाहरति—गोचैत्रादिरिति = शङ्केतस्य नित्यानित्यभेदाद्द्वयोरुपादानं। सा, गोचैत्रादिरूपा संज्ञा। हि हेतौ तच्चाविधत्ते इत्यत्रान्वयि। जातेः शङ्केतावच्छेदकत्वं च शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन शङ्केतविषयत्वं। शङ्केतश्च पदविशेष्यकोऽर्थविशेष्यको वा इत्यन्यदेतत्। नच, चैत्रत्वस्यानेकवृत्तित्वाभावात् कुतो जातित्वमितिवाच्यं, चैत्रत्वस्य शरीरमात्रवृत्तेः, शरीरस्य च बाल्यादिभेदेन नानात्वात् जातित्वाक्षतेः। अभिधत्ते वक्तीत्यर्थः। गोत्वावच्छिन्नगोशक्तिर्यावत्। कारिकापरार्द्धं व्याकुर्वन् मीमांसकमतं दूषयितुमारभते नत्विति = गोत्वादीत्यादिना चैत्रत्वादिपरिग्रहः। जातिमात्रमिति अभिधत्ते इति पूर्वेणान्वयः। मात्रपदेन व्यक्तेर्व्यवच्छेदः। मीमांसकैरर्थवादानां शाब्दबोधजनकत्वस्वीकारात् गामानय इतिस्थलानुधावनं। ननु, शङ्केतविषयीभूतशाब्दबोधविषयत्वमिव शङ्केतग्रहविषयत्वमपि न भानप्रयोजकं, इति गोत्वशब्दत्वज्ञानमपि गवान्वयबोधहेतुर्भविष्यतीत्यत आहैकशक्तत्वग्रहस्येति = अतिप्रसङ्गादिति तादृशज्ञानात् घटादेरपि ज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः। शङ्केतग्रहाविषयत्वस्याविशेषादितिभावः॥

---

(१) विना शक्तिभ्रमं योग्यतावत्त्वाद्गोपदादेश्च बोधप्रसङ्गादित्यर्थः।

येत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात्, सुबर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात्, गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात्। कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताक-

---

भट्टमतं दूषयितुमुपन्यस्यति नन्विति = आनयेत्यादिना आनयेदित्यादेः परिग्रहः। एतादृशस्थलानुधावनबीजन्तु, पूर्वमुक्तमेव। गोत्वकर्मताकत्वेनैवेति, एवकारेण गवादिकर्मताकत्वव्यवच्छेदः। हेतुत्वादिति गोत्वशक्तत्वेन पदज्ञानोत्तरगोत्वान्वयबुद्धिं प्रति गोत्वशक्तत्वेन पदज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः। ननु, आनयकर्मत्वादौ गोत्वाधेयत्वस्य बाधात्कथं तत्र गोत्वान्वय, इत्यत आह—सुबर्थकर्मत्वादाविति = तथाच स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य तत्र बाधेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य तत्राबाधेन, तेन सम्बन्धेन तत्र तदन्वये बाधकाभाव इतिभावः। स्वं, गोत्वं। साकांक्षत्वादिति, इदमुपलक्षणं, सुबर्थसंख्यादेरपि, स्वपर्याप्त्यधिकरणसमवेतत्वसम्बन्धेन गोत्वादावन्वयो बोध्यः। तेन, गोत्वस्यैकत्वेऽपि द्विवचनबहुबचनयोर्नानुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यं। वस्तुतः कर्मत्वादावित्यादिपदात् करणत्वादेरिव, गोत्वादेरित्यादिपदात् सुबर्थसंख्यादेरपि परिग्रहः। साकांक्षत्वादित्यस्य आश्रयतया प्रकारतया वा साकांक्षत्वादित्यर्थः, इतिनानुपपत्तिर्नवा ग्रन्थकर्तुर्न्यूनत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः। ननु, गवादिकर्मकत्वेनानयनादेस्तत्तबोधोऽनुभवसिद्ध इति तदपलापे सिद्धान्तविरोध इत्यत आह—गवादिकर्मताकत्वेनेति = आक्षेपादनुमानात्। अनुमानप्रकारमाह—

---

(१) ननु गोत्वादावानयनकर्मत्वाभावात् कथं कर्मत्वे गोत्वादेराधेयतयाऽन्वयबोधो योग्यताविरहादित्यत आह सुबर्थेति।

त्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात् । न च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं गोपदज्ञानादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः, गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तत्वप्रकारक ज्ञान-

---

कर्मत्वमिति = गवीयमिति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतया गोसम्बन्धीत्यर्थः । क्वचिद्, गोवृत्तिरित्येव पाठः । तत्र स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिः । गोत्वनिष्ठेति स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनेत्यादिः । अन्यथा गोत्वं पश्यतीत्यादौ, प्रकारतारूपकर्मत्वे व्यभिचारापत्तेः । उक्तानुमानेऽन्वयेन दृष्टान्तासम्भवेऽपि व्यतिरेकेण घटादिरेव दृष्टान्त इति बोध्यम् । अथवा, यत् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बधेन यद्वृत्तिजातिवृत्ति तत्तद्वृत्ति घटविषयवदिति सामान्यव्याप्त्या तत्र तदनुमानं । ननु, उक्तानुमानात् कर्मत्वादौ गोनिष्ठत्वसिद्धावपि तादृशकर्मतानिरूपकत्वस्यानयनादावसिद्धया नोक्तबोधनिर्वाह इत्यतोऽनुमानान्तरमाह — आनयनमिति = केचित्तु, अनुमानमिदमग्रिमानुमाने साध्यप्रसिद्ध्यर्थमित्याहुः । तन्न समीचीनं, तदनुमाने साध्यतावच्छेदकविधयैव कर्मत्वादौ गोवृत्तित्वसिद्धिसम्भवात् पूर्वानुमानवैयर्थ्यापत्तेरिति । अत्र, गोदानादिकं दृष्टान्तो बोध्यः । अन्येतु, अन्वयदृष्टान्तसम्भवासम्भवाभ्यामेवानुमानद्वयोपादानमिति प्राहुः। अत्रापि यद्यद्वृत्तिजातिवृत्तिकर्मतानिरूपकं भवति, तत्तद्वृत्तिकर्मतानिरूपकं भवति ग्रामगमनवदिति, सामान्यव्याप्तेरपि सम्भवो बोध्यः । अनुमानसाम्राज्यात्, अनुमानप्राचुर्यात् । नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः । वस्तुगत्या इति—गोत्वत्वाद्यप्रवेशेनेत्यर्थः । हेतुत्वे इति स्वोत्तरनिरवच्छिन्नगोत्वान्वयबोधं प्रतीत्यादिः । अन्वयबोधापत्तिरिति तज्ज्ञाने जातित्वेन गोत्वस्यैव भातत्वात् इतिभावः । तथात्वे, निरुक्तबोधं प्रति हेतुत्वे । चस्त्वर्थे, लाघवादिति, गुरुशरीरगोत्वत्वाद्यप्रवेशेनेत्यादिः । हेतुत्वमित्यस्योचितमितिशेषः॥

लाघवमेवस्वयं व्यञ्जयति गोत्वत्वेति–गवेतरावृत्तित्वेसति सक-

त्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादितिवाच्यं, गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारक ज्ञानत्वेनैव हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यासम्भवात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वानियमो माना भावात्, अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्या-

---

लगोवृत्तित्वरूपस्य तस्यातिगुरुत्वादितिभावः । समवायान्यसम्बन्धेन गोत्वादेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वे बाधकं निरस्यति—नहीति = हिर्हेतौ, यस्मात्तादृशनियमो नेत्यर्थः । नियमाभावे हेतुमाह—मानाभावादिति = साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह — अयं गौरिति = गोत्ववानितिज्ञानानुव्यवसायस्य प्रकारित्वांशे स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वाभावात् अनुव्यवसाये, एतादृशव्यवसायजन्यत्वपर्यवसितव्यवसायोत्तरत्वाभिधानं । गोत्वेनेमं जानामीत्याकार, इत्यनुमानेइत्यत्रेवानुव्यवसाये इत्यत्राप्यन्वितं । नच, प्राकट्यापरनामातिरिक्तपदार्थरूपज्ञाततालिङ्गकानुमानस्य गवादिविशेष्यकतया, कथं तदाकारतेतिवाच्यं, भट्टमते तदनुमानेनैव प्रामाण्यस्यात्मनश्च विषयीकरणात्, अन्यथा, तद्विशेष्यकत्वस्याभानेन प्रामाण्यविषयकत्वानुपपत्तेश्च तस्य व्यवसायस्येदमप्युभयत्रान्वितं । तादृशनियमो भवन्मतेऽपि न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाहानुव्यवसाये वेति = ननु, तत्र गोत्वत्वेनैव गोत्वं भासत इति न व्यभिचार इत्यत आह–प्रागनुपस्थित्येति = तत्र प्रकारित्वप्रकारीभूतगोत्वे । अयोगादिति तदलौकिक प्रत्यक्षं प्रति, तज्ज्ञानहेतुत्वस्य भवद्भिः स्वीकारादितिभावः । एतेनेति प्रत्युक्तमितिपरेणान्वयः । केवलस्य निरवच्छिन्नस्य शक्त्यंशे,

---

(१) समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वानियमे व्यभिचारमप्याहायमिति ।

कारके तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च[1] प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात्। एतेन जातेर्निरव-[2]च्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात्, केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया सुबर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तस्थल एव व्यभिचारात्। न चैवं[3] कालो गौः, पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात्[4], कालिकादिस-

---

विषयतयेति प्रकारत्वायोगेनेतिपरेणान्वयः । तथाच, भवन्मते कारणीभूतज्ञानानुपपत्तिरितिभावः। कार्यीभूतज्ञानानुपपत्तिमप्याह—कर्मत्वांशे इति = परम्परयेति, स्वाश्रयवृत्तित्वरूप इत्यादिः। स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतया भानापगमे गौरवादिति-भावः। उक्तस्थलइति, अयं गौरितिज्ञानानुव्यवसायस्थले इत्यर्थः॥

शङ्कते, नचैवमिति = एवं, उक्तनियमासत्त्वे इत्यर्थः । प्रमास्यादिति प्रमाजनकः। कालिकेत्यादिना शक्त्यादिपरिग्रहः। तत्प्रकारकत्वात् गोत्वप्रकारकत्वात्। तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्

---

(१) ज्ञाततालिङ्गकात्मपक्षकायं गौरितिज्ञानस्यानुमान इत्यर्थः। अत्र ज्ञाततया हेतुत्वं स्वजनकज्ञानसमवायित्वसम्बन्धेनबोध्यं, एतज्ज्ञानस्य भट्टमतेऽनुमानत्वं, नैयायिकमतेऽनुव्यवसायत्वमतोऽनुव्यवसाये वेति।

(२) निरवच्छिन्न गोत्वप्रकारताकपूर्वोक्तानुव्यवसायाद्गोत्वप्रकारतायां समवायावच्छिन्नत्वाभावाद्व्यभिचार इतिभावः।

(३) जातिशक्तिवादिमतेदोषमाह नचैवमिति।

(४) समवायान्यसम्बन्धेनापि जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमे-कालविशेष्यककालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारक प्रत्यक्षस्य पदविशेष्यकशक्तिसम्बन्धेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारक प्रत्यक्षस्य प्रमात्वंस्यादित्यर्थः। शब्दस्य तु नामार्थद्वयस्य भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया गवाद्यभेदावगाहित्वेन तत्र प्रमात्वोपपादनस्यासम्भवात् प्रत्यक्षस्येत्युक्तमिति॥

म्बन्धेन गोत्वादिमति कालिकादिसम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाणास्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात्, अन्यथा घट-

---

प्रकारकत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वादितिभावः । प्रकारतागर्भत्वेन प्रकारताघटितत्वेन । तथाच, गोत्ववति गोत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वं, तादृशज्ञानप्रामाण्यमिति, तादृशमतेः समवायान्यसम्बन्धेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकज्ञानस्य । प्रमात्वायोगादिति—तथाच, कालो गोत्ववानित्यादिकमेव प्रमाणमितिभावः । स्वोक्तं द्रढयति अन्यथेति = तत्सम्बन्धेन तद्वति तत्सम्बधेन तत्प्रकारकज्ञानसामान्यस्यप्रामाण्यपदार्थत्वे इत्यर्थः । संस्थानमारम्भकावयवसंयोगः, तत्समवेतत्वं तन्मात्रसमवेतत्वं । समवायेन प्रमात्वस्य समवायावच्छिन्नप्रकारतागर्भप्रमात्वस्य, दुर्वारत्वापत्तेरिति, तथाच, तन्मते समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानप्रामाण्यस्य, घटत्वावच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वनियमः । स्वाश्रयारभ्यत्वसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य तु, न तन्नियम इतिवक्तव्यमिति भावः । अतएव, मात्र इतिसार्थकः अन्यथा तस्योभयवृत्तित्वे उक्तनियमानुपपत्तेरिति ।

ननूक्तज्ञानयोस्तदभाववति, तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्याप्यसम्भवान्महदसमंजसं, भ्रमप्रमाभिन्नस्य विशिष्टज्ञानस्यालीकत्वादित्यत आह—शाब्दस्येति = शाब्दस्य भ्रमत्वव्यवस्थापनेऽपि तथा-

---

(१) तद्वति तत्प्रकारकंज्ञानं प्रमा, अत्रापि तदस्तीत्याह कालिकादीति । कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति काले कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं प्रमात्वं । तथाच कालो गौरित्याद्याकारास्य स्वरूपतो गोत्वादिप्रकारकज्ञानस्य गोत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावान्नापत्तिसम्भव इतिभावः ।

(२) गोत्वादिजातेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारत्वाघटितत्वे । प्रतीतेः प्रत्यक्षात्मकप्रतीतेः ॥

त्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः, शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः। तन्मन्दं, विनाप्याक्षेपं, गामानयेत्यादितो गवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभाविकत्वात्, गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शात्, गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात्, स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना

विधप्रत्यक्षस्य तथात्वानुपपत्तिरित्यालोच्य ग्रन्थगौरवभयेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तभावेन प्रत्यक्षस्यापि तथात्वं व्यवस्थापयन्नाह—प्रत्यक्षस्यापीति = आदिपदात्, पदं गौरित्यादेः परिग्रहः। कदाचिदभेदानवगाहिनः तादृशबोधस्य तथात्वानुपपत्तिरतो नियमत इत्युक्तं, गवाद्यभेदेति गोपदार्थाभेदेत्यर्थः। गोत्वाभेदेति यावत्। अप्रमात्वे भ्रमत्व इत्यर्थः। दूषयति—तन्मन्दमिति = यद्यपि नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वे मानाभावः इत्येव दोषः सम्भवति, तथापि, स्फुटतया स उपेक्षितः। आनुभविकत्वात् अनुभवसिद्धत्वात्। अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—गौर्गच्छतीति = अस्पर्शादविषयीकरणात्। निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दानभ्युपगमादितिभावः। ननु, गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकक एव तादृशबोधो भविष्यति इत्यत आह—गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्येति = ननु, गौर्गतिमान्, स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादित्याक्षेपात्, गवि गतिमत्त्वबोधो भविष्यतीत्यत आह– स्वाश्रयवृत्तित्वेति = व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः। एतेनेति, विनाप्यर्थापत्तिं गामित्यादिवाक्यात् कर्मत्वादौ गोरन्वयानुभवेनेत्यर्थः। मतमनादेयमिति परेणान्वयः। अनुभवे

गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोवृत्तित्वं बिनागोत्ववृत्तित्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्तिबोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं, मिथो विरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च। यत्तु, गौर्जायते, गौर्नश्यति, सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा

विप्रतिपन्नं प्रति दूषणान्तरमाह—मिथो विरूद्धाभ्यामिति = शाब्दत्वार्थापत्तित्वयोः समानाधिकरणत्वे सांकर्यप्रसङ्गादितिभावः । सम्भूय मिलित्वा । तथाविधेति कर्मत्वं गवीयमित्याकारकेत्यर्थः । जननायेगाच्चेति = तथाच, शाब्दत्वार्थापत्तित्वयोर्विरोधरक्षार्थमेव तत्तद्वच्छिन्नबोधसामग्र्योरन्यतरस्य शाब्दत्वार्थापत्तित्वान्यतरत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वमित्यभिप्राय इतिकश्चित् । वस्तुतः स्वमते शाब्दं प्रति अनुमितिसामग्र्या इव, आपत्तिसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमित्यभिप्रायः । नच, श्रुतार्थापत्तित्वरूपवैजात्यमेव तत्र स्वीकार्यमितिवाच्यं, मानाभावात्, प्रत्युत आपत्तित्वस्यैव तत्रानुभवात् । अधिकन्तु प्राक् प्रपञ्चितमस्माभिः । मण्डनाचार्यमतं निरासितुमाह—यत्त्विति = इत्यादावित्यादिपदेन गामानय; अश्वो

---

(१) अनुव्यवसायसिद्धत्वादित्यर्थः ।

(२) आक्षेपस्यानुमानस्येति । स्वं गतिमत्त्वं तथाच स्वाश्रयवृत्तित्व सम्बन्धने गोत्वादौ हेतुसत्त्वेन तत्र साक्षात्सम्बन्धेन साध्यस्यासत्त्वाद्व्यभिचारः ॥

व्यक्तिर्बोध्यते, व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र शक्तेर-कल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणायां वीजत्वात्। यदाहुर्म-ण्डनाचार्य्याः—

"जातेरास्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति।
नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते[1] हि विशेषणे" इति,

तदपि तुच्छं व्यक्तिं विनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया

जायते इत्यादेरुपग्रहः। गोत्वादीत्यादिनाऽश्वत्वपरिग्रहः। ननु, विनिगमनाविरहाद्व्यक्तावपि शक्तिरास्तामित्यत आह—व्यक्तीना-मिति = बहुत्वेनेति, तथाच, लाघवमेव विनिगमकमिति भावः। ननु, व्यक्तीनामशक्यत्वे शाब्दानुपपत्त्या गौरवमकिञ्चित्करमित्यत—आह=अन्यलभ्यत्वेनेति=तथाच, व्यक्तीनामाक्षेपादपि भानसम्भवात् तत्र शक्तिरनुचिता, अनन्यलभ्ये हि शक्तिरिति प्राचीनसिद्धान्ता-दिति भावः। नच, जातेरपि आक्षेपलभ्यत्वसम्भवे, तत्र कथं शक्ति-रिति वाच्यं, जातिभानं विनापि व्यक्तिभानसम्भवादत्राक्षेपस्यास-म्भवात्। ननु, गां पश्यतीत्यादौ, कथं गोपदस्य गवि लक्षणा, मुख्यार्थगोत्वान्वयानुपपत्तिरूपतद्बीजासत्त्वादित्यत आह—तात्पर्ये-ति = वीजत्वादिति, अन्यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणानुपपत्ते-रिति भावः। मण्डनाचार्यसम्वादमप्याह — यदाहुरित्यादिना = अस्तित्वनास्तित्वे उत्पादविनाशौ। अविवक्षणे हेतुमाह—नित्यत्वा-दिति = ते अस्तित्वनास्तित्वे, तथाच, व्यक्तौ लक्षणेति भावः। दूषयति — तदपि तुच्छमिति = गोविषयत्वानिरूपितगोत्वविष-यताशालि बोधौपयिकशक्तिमत्पदघटित प्रयोगासम्भवेनेति तृतीया-

---

(१) ते अस्तित्वनास्तित्वे व्यक्तेर्विशेषणे यतः स्यातामित्यर्थः।

वक्तुमशक्यत्वात्, शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात्। न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे, प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः, तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात्, अन्यथा गोगो-

---

न्तार्थः। तस्य चाशक्यत्वे हेतुतयान्वयः स्वारसिकप्रयोगस्यैव शक्तिकल्पकत्वादिति भावः। तन्मात्रस्य गोत्वमात्रस्य, तद्वति गोत्ववति। ननु, शक्याप्रसिद्धावपि लक्षणा सम्भवत्येवेत्यत आह—शक्यसम्बन्धस्यैवेति = लक्षणात्वात् लक्षणास्वरूपत्वात्।

शङ्कते, नचेति—जातौ मुख्यप्रयोग इति परेणान्वयः, उक्तस्थलेऽवधित्वस्यापि प्रतियोगितारूपत्वात्, तदेवाह प्रतियोगित्वे वेति। स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेति, शुद्धस्य गवादिविनाकृतस्य, गोत्वादेरित्यादिनाऽश्वत्वादिपरिग्रहः। अन्वयात् अन्वयस्यावश्यं स्वीकार्यत्वादित्यर्थः। अन्यथा आधेयतया तत्र गवादेरन्वये गोरन्यो महिष इतिवत् गोरन्यो गौरित्यपि प्रतीत्यापत्तेः,तथाविधभेदस्य तत्राप्यबाधादिति भावः। शङ्कां निरस्यति-तत्रेति=गोरन्यो महिष इत्यादिस्थले इत्यर्थः। स्वनिष्ठेति तथाच, गवि निरुक्तसम्बन्धेन गोविशिष्टभेदासत्त्वात् नोक्तापत्तिसम्भवः। अन्वयबोधकत्वात्, पञ्चम्या अन्वयबोधकत्वे बाधकाभावादित्यर्थः। ननु, गोत्वादेरपि तत्रान्वये बाधकाभाव इत्यत आह-अन्यथेति=तत्रोभयान्वयस्वीकारे इत्यर्थः। भक्तिर्लक्षणा। तथा च, शक्त्या गोत्वस्य, भक्त्या च गोर्गोपदेन बोधने इत्यर्थः। ननु, तात्पर्यसत्त्वे शक्यलक्ष्ययोरेकदान्वयबोधस्तु नव्यैः स्वीक्रियते, कथमन्यथा गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रोभयान्वयबो-

---

(१) ननु गोत्वादेरपि तत्रान्वये बाधकाभाव इत्यत आहान्यथेति—अन्यथा तत्रोभयान्वयस्वीकार इत्यर्थः। भक्तिर्लक्षणा।

त्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वयस्य यौगपद्यापत्तेः । वस्तुतस्तु शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयो दुर्घट एव, द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वादिजातेर्नानात्वोपगमादिति ।

धः, न च, युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति प्रवादासङ्गतिरिति वाच्यं, एकधर्मावच्छिन्नवृत्तिभ्यामन्वयबोधास्वीकार एव तस्य तात्पर्यात् । एवमेवाकाङ्क्षाग्रन्थे मणिकृदप्याह, इत्यत आह—वस्तुतस्त्विति=कालो गोत्ववानितिशाब्दे व्यभिचारात्, शुद्धस्येति निरवच्छिन्नस्येत्यर्थः । गोत्वेनेमं जानामीत्यनुव्यवसाये व्यभिचारात् शाब्दधीति, तस्य गोत्वादेः, अन्वयो दुर्घट इति परेणान्वयः । ननु, जातेः प्रकारत्वस्य समवायावच्छिन्नत्वे किं मानमित्यत आह—द्रव्यमिति = ननु, द्रव्यत्वं जातिरेव, न गगणादौ तस्याप्रत्यक्षत्वात्, अत एव पृथिवीत्वमपि न जातिः, घृतजतुप्रभृतौ तदप्रत्यक्षादित्याचार्या इत्यत आह—घट इति = प्रमात्वानुरोधादिति, अन्यथा समवायेन द्रव्यत्वादिमति द्रव्यत्वादिप्रकारकत्वरूपप्रमात्वमेव न स्यादिति भावः । केचित्तु, निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दबोधासम्भवाद्द्रव्यमित्यस्योपादानं प्रमात्वानुरोधादिति, अन्यथा तेन सम्बन्धेन घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वेन भ्रमत्वं स्यादित्याहुः । तत्तुच्छं, घट

---

(१) एकपदेन शक्यार्थलक्षार्थयोर्युगपदन्वयबोधापत्तेरित्यर्थः ।

(२) ननु गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यादाविव प्रकृतेऽपि युगपद्वृत्तिद्वयस्वीकारो न क्षतिकर इत्यत आह—वस्तुत इति ।

(३) गोत्वेनेमं जानामीत्यनुव्यवसाये व्यभिचारादुक्तं शाब्दधीति ।

(४) द्रव्यमित्याकारिकायाघट इत्याकारिकायाश्च प्रतीतेः ।

(५) ननु घटत्वादिजातेः साङ्कर्यभिया जातित्वास्वीकारात् कथं प्रमात्वमित्यत आह घटत्वेति ।

प्राभाकरास्तु, गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं, ताद्रूप्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः

इति ज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्ने एकत्वस्यैव विधेयतया भानात् । प्रत्यक्षाद्यात्मकज्ञानमादायापि प्रकृतनिर्वाहसम्भवाच्च, तावतापि-जातेः समवायेन द्रव्यादिवृत्तित्वसिद्धावपि, तन्निष्ठप्रकारताया समवायावच्छिन्नत्वमसिद्धमेवेति दूषणमपि तन्मतेऽवसेयं । ननु, घटत्वं न जातिः पाषाणमयत्वादिना सांकर्यात् । तत्प्रकारतायां समवायावच्छिन्नत्वसिद्धौ किं नश्छिन्नमित्यत आह—घटत्वादिजातेरिति = नानात्वेति, तथाच, पाषाणमयत्वव्याप्यैका घटत्वजातिः, अपरा स्वर्णत्वव्याप्या, इति पाषाणमयत्वाद्यभावसमानाधिकरणघटत्वस्य पाषाणमयत्वव्याप्यत्वाभावात् न सांकर्यमिति भावः, वस्तुतो, ननु घटत्वजातेः संस्थानसमवेतत्वमते तादृश नियमो व्यभिचारी, स्वाश्रयारभ्यत्वसम्बन्धेन घटत्वजाते स्तत्र प्रकारत्वादित्यत आह—द्रव्यमिति = तत्र घटविशेष्यकत्वज्ञापनाय द्रव्येति । ननु, घटत्वस्य द्रव्यगतत्वे उक्तरूपेण सांकर्यमित्याशंकायां समाधत्ते-नानात्वोपगमादिति=तथाच, सांकर्याभावात् कुतो व्यभिचारशंकेति परमार्थः ।

प्राभाकरमतमुपदर्शयति-प्राभाकरास्त्विति = ताद्रूप्येण गोत्वरूपेण, गोशाब्देति-गोविषयकशाब्देत्यर्थः, एवकारेण गोत्वमात्र विषयताया जन्यतावच्छेदकत्वव्युदासः । तथाच, गोत्वप्रकारतानिरूपितगोविशेष्यताशालिशाब्दं प्रति पदधर्मिकगोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वमिति पर्यवसितं, अतो न रूपान्तरेण गोविषयकान्यांशे

---

(१) गोत्वप्रकारतानिरूपितगोविशेष्यताशालिबोधं प्रति पदधर्मिकगोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वमिति पर्यवसितं ।

(२) तथाविधप्रकारताविशेष्यतानिवेशस्य क्रमेण व्यावृत्तिमाहात इति—गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकत्व-निवेशादित्यर्थः ।

न वा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयाधियोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं, न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधीविषयत्वं, तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशि-

---

गोत्वप्रकारकसमूहालम्बनशाब्दे न व्यभिचारः । तथाविध प्रकारताविशेष्यतयोर्निवेशस्य क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अत इति = गवयादेरित्यस्यान्वयाधियाऽतिप्रसंग इति परेणान्वयः । इदमुपलक्षणं, निरूप्यनिरूपकभावानिवेशे गो-गोत्वयोः समूहालम्बनबोधप्रसंग इति बोध्यं । ननु, मीमांसकैर्भ्रमानंगीकारात् गोत्वेन गवयादिबोधस्य तन्मतेऽलीकतया गोत्वप्रकारकशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वक्तुमुचितमिति, चेन्न, गोपदाद् गोत्वमुख्यविशेष्यबोधवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ विशेष्यता निवेशस्यावश्यकत्वात् । नच, विशेष्यतानिवेशेऽपि तादृशबोधस्योक्तरीत्या गवि गोत्वप्रकारतया तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं, किंचिन्निष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपितगोत्वप्रकारताशालिशाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे तात्पर्यात्, गोशाब्दत्वेत्युक्तेः फलानुरोधित्वात् । शंकते—न चैवमिति = एवमुक्तरूपेण कार्यकारणभावस्वीकारे, व्यक्तेरपीति–न केवलं जातिमात्रस्य, व्यक्तेरपीत्यर्थः । आवश्यकत्वे हेतुमाह—न हीति = हि यस्मात्, जन्यत्वं जन्यत्वस्वरूपं, जातेर्नित्यत्वेन तत्र तद्बाधादिति शेषः । जन्येति गवादिपदस्येति पूर्वेणान्वयः । तथाच, गवादिपदजन्यशाब्दधीविषयत्वं गवादिपदशक्यत्वमित्यर्थः । अश्वादौ गवादिपदशक्यत्ववारणाय जन्यान्तं शाब्दविशेषणं, गोपदं गोत्वं बोधयत्वितीश्वरेच्छायाः प्रामाणिकत्वेऽपि लाघवादावश्यकत्वाच्च, शाब्दधीविषयत्वस्यैव तथात्वौचित्यात् । ईश्वरस्य सकलमीमांसासिद्धत्वाच्चेति भावः । तच्च, तादृशशाब्दधीविषयत्वरूपशाक्यत्वंच,

---

(१) गोत्वादिजातेर्नित्यतया गवादिपदजन्यत्वाभावात् ।

स्वजन्यशाब्दधीविषयत्वम्

शक्यत्वम्

ष्टमिति वाच्यं, गवादिपदधर्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्द-धीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादजातेरेव गवादिपदशक्यत्वात्, गोत्वशक्तत्वापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अत एवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्म-

---

अविशिष्टमिति—न च, गोपदजन्यशाब्दधीप्रकारकत्वं तथेति वाच्यं, गामानयेत्यादौ गोरपि तथात्वात् । नापि समवायावच्छिन्नप्रकारत्वं, शृङ्गं गवीयमित्यादौ च तस्या अपि तथात्वात् । गवादिपदधर्मिकेति—तथाच, शाब्दबोधनिरूपिता या गोत्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नजनकता तन्निरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वमेव गोपदशक्यत्वं । आकांक्षादिघटकपदार्थादावतिप्रसङ्गवारणायावच्छिन्नान्तं जनकताविशेषणं । पदधर्मिकस्येव गोत्वधर्मिकस्यापि शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरहेण शाब्दं प्रति हेतुतया पदादावतिप्रसङ्गवारणाय पदधर्मिकेति शक्तिज्ञानविशेषणं । गोत्वादिजातेरेवेति एवकारेण व्यक्तेरवच्छेदः । ननु, विनिगमनाविरहाद् गोत्वशक्तत्वज्ञानत्वेनेव गोशक्तताज्ञानत्वेनापि हेतुतया गोरपि तथाविधजनकतावच्छेदकतया शक्यत्वं दुर्वारमित्यत आह—गोत्वशक्तत्वापेक्षयेति = गोशक्तत्वस्य गोत्वविशिष्टशक्तत्वस्य, गुरुतयेति, व्यक्तिघटितत्वादिति भावः । तज्ज्ञानत्वस्य गोत्वविशिष्टशक्तताज्ञानत्वस्य । जनकतानवच्छेदकत्वादिति—तथाच लाघवमेव विनिगमकमिति भावः । अवच्छेदकताविशेषनिवेशव्यावृत्तिमाह—अत एवेति = अवच्छेदकताविशेषनिवेशादेवेत्यर्थः । आत्मस्वात्मेति, स्वं शाब्दबोधः, प्रथमात्मशब्दो जीवबोधकः, द्वितीयः स्वरूपबोधकः, तथाचान्वयबुद्धेर्जीवशाब्दस्वरूपादिविषयत्वेपि जनकतावच्छेदक-

---

(१) जन्यशाब्दधीविषयत्वापेक्षयाऽप्येतत्कल्पे सौष्ठवं दर्शयति-अत एवेति ।

त्वाद्यवगाहित्वेऽपि[१] न तेषां पदशक्यत्वम्, अस्तु वा गोत्वादि-
शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशे-

कोटौ गौरवेण तदप्रवेशान्न तेषां शक्यत्वमिति भावः। ननु, अव-
च्छेदकतामात्रनिवेशादेवैतद्दोषवारणसम्भवात् कथं तद्विशेषनिवेश
इति वाच्यं, पदादेरपि तथात्वापत्तेः तस्यापि शक्तताज्ञानविषय-
त्वाक्षतेः। न चात्मस्वात्मादीनामन्वयबोधविषयत्वकथनमनर्थकं
कारणीभूतज्ञानविषयत्वकथनस्यैवोचितत्वादिति वाच्यं, यो यत्-
शाब्दविषयः सोऽवश्यं तज्जनकतावच्छेदक इतिनियमे व्यभिचार-
प्रदर्शनार्थं तथोक्तेरिति केचित्। वस्तुतो, यो यच्छाब्दविषयः सोऽव-
श्यं तज्जनकतावच्छेदक इति नियमाद्गोत्वस्येव गोरपि शाब्दबो-
धजनकतावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति गोत्वविशिष्टशक्तताज्ञानत्वेनैव
हेतुत्वमवश्यं वाच्यमित्यवच्छेदकताविशेषनिवेशेऽपि गोः शक्यत्वं
दुर्वारमित्यत आह—अत एवेति=गुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वादिति
भावः। तथाच, तादृशानियमस्यात्मस्वात्मादौ व्यभिचारान्न कि-
ञ्चिदेतदिति भाव इति परमार्थः। ननु, गोधर्मिकगोत्वप्रकारकशाब्द-
त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यविशेषणभा-
वे विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभावद्वयापत्तिरतो लाघवादाह—
अस्तु वेति=गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नमित्यर्थः। हेतुर्हेतुतावच्छेदकं,
तथाच, विशेष्यतासम्बन्धेन गोत्वप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गो-
पदधर्मिकगोत्वशक्तताज्ञानत्वेन सविषयपदप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन हे-
तुत्वमिति पर्यसितं। अथवा, हेतुपदं यथाश्रुतार्थकमेव, तादृशशा-
ब्दं प्रति गोत्वशक्तताज्ञान-विशेष्यीभूतपदत्वेन प्रतिपाद्यतासम्बन्धे-
न हेतुत्वं। नन्वेवं गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातपदात् पदज्ञानाद्वा गोत्वेन
गोरिव महिषस्यापि शाब्दबोधविषयतापत्तिः; न च महिषधर्मिकत्व-
स्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वात् कुतस्तदापत्तिसम्भव इति वाच्यं,

[१] तन्मते ज्ञानस्य मितिमातृमेयत्रितयविषयकत्वादिति भावः।

ष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः। गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिना-

तस्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वेऽप्यनुत्पादप्रयोजकीभूतविरहेण तद्धर्मावच्छिन्नापत्तिसम्भवात्, सामान्यरूपेण विशेष्यापत्तौ बाधकाभावाच्चेत्यतो हेत्वन्तर माह-विशेष्यतयेति=विशेष्यतासम्बन्धेन नियामकत्वं हेतुत्वं। नातिप्रसङ्गः- न गोत्वेन महिषबोधप्रसङ्ग इत्यर्थः। यद्यपि मीमांसकैरन्यथाख्यात्यनङ्गीकारात् गोत्वेन महिषादिबोधस्तन्मते ऽलीक एवेति कुतस्तदापत्तिः, तथापि एतदस्वरसेनैव वस्तुत इत्यादिकल्पान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ननु, भवन्मतेऽपि गोत्वस्य हेतुताधिश्रयेन क्व लाघवमित्यत आह-गोत्वादिनेत्यादि= गोत्वादिना गवादेरिव गोत्वादिप्रकारकगवादिविशेष्यकमिव, गवादिविशेष्यकगोत्वादिप्रकारकामित्यर्थः। तच्छक्तत्वज्ञानस्य गोत्वशक्तत्वज्ञानस्य। लाघवादिति-तथाच, विशेष्यविशेषणभावे विनिग-

[१] अथ गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति, गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वे, गोत्वशक्तिज्ञानादूगवयादेरन्वयबुद्ध्यापत्तिरत आह–विशेष्यतयेति।

[२] तादृशनियामकत्वञ्च, समवायेन गोत्वस्य हेतुत्वेनैव निर्वहतीति तस्य हेतुत्वं कल्पनीय मिति पर्यवसितं।

[३] गोत्वेन गवयादिबोधप्रसङ्गो नेत्यर्थः।

[४] ननु गोत्वादिशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं यदि गोत्वादिशाब्दत्वं, तदा तादृशशक्तिज्ञानादूगोत्वेन गवयादिबोधापत्तिरतो-विशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायसम्बन्धेन गोत्वादिना हेत्वन्तरं कल्पनीयं, गोत्वादिना गवादिशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तु अतिप्रसङ्गाभावेन कारणान्तरकल्पनामिति पूर्वकल्प एव साधीयानित्यतस्तत्र गौरवं दर्शयित्वा एतत्कल्पे लाघवं दर्शयति गोत्वादिनेति। गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दत्वं किम्वा गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यत्रैकतरसाधकप्रमाणाभावेनेत्यर्थः।

न्वयबोधत्वाच्छिन्नं प्रत्यपि, विनिगमकाभावेनं गोत्वादिशक्ति-ज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात्, वस्तुतस्तु गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि, जाति-व्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनां तद्विषयत्व-सिद्धेः, प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्ता-

---

मनाविरहात् भवन्मते कार्यकारणभावद्वयं गुरुतरं, अस्मन्मते तु तल्लघ्वित्ति विशेष इति भावः। ननु, भवन्मते एकस्य शक्तिज्ञानाद-परस्य पुंसः शाब्दवारणाय शाब्दे शक्तिज्ञाने च तत्पुरुषीयत्वनिवे-शनमावश्यकमिति गोत्वप्रकारकत्वतत्पुरुषीयत्वशाब्दत्वयोर्मिथो-विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कार्यमादाय षण्णां तत्पुरु-षीयत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कारणमादाय द्वयोरित्यष्टानां कार्यकारणभावानां भवन्मते आपत्तिरतो लाघवादाह-वस्तुतस्त्विति = गोत्वशाब्दमिति-गोत्वप्रकारकशाब्द-मित्यर्थः। न तु, गोत्वमपीति हेतुरिति, पूर्वेणान्वयः। ननु, कथं व्यक्तिभानं, तद्भासकसामग्रीविरहादित्यत आह — जातिव्यक्त्यो-रिति=तद्विषयत्वसिद्धेः गोत्वप्रकारकशाब्दधीविषयत्वसिद्धेरित्यर्थः। तथाच, व्यक्तिभानं विना अनुपपद्यमानमेव गोत्वप्रकारकत्वं शाब्दे-व्यक्तिभानप्रयोजकमिति भावः। ननूक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यत आह — प्रमाणविरहादिति = तथाच, तैरन्यथाख्यात्यनंगीकारात्,

---

[१] गोत्वप्रकारकगोविशिष्यकशाब्दत्वं, किं वा, गोविशेष्यक-गोत्वप्रकारकशाब्दत्वं, कार्यतावच्छेदकमित्यत्रैकतरसाधकप्रमा-णाभावेनेत्यर्थः।

[२] भाविभूतगवादेरप्यन्वयबोधात्तत्र गोत्वस्यासत्वाद्व्यभिचार इत्यत आह-वस्तुत इति = ।

सिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानित्यादिबोधे च व्यभिचारात्, नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः[१] गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारके तथात्वात्तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेतिव्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् । गुरूणां[२] गोत्वेन

तन्मते गोत्वशब्दे गवयादिधर्मिकत्वसिद्धेः प्रत्यक्षादिप्रमाणेनासम्भवादिति भावः। शङ्कते–यद्यपीति=आलोचने निर्विकल्पके व्यभिचारादिति परेणान्वयः । विषयतायां संसर्गावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि दोषमाह–काल इति = न च, समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशान्नैष दोष इति वाच्यं, तत्र तस्य सन्दिग्धत्वादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । पुनः शङ्कते — नापीति = तथात्वात् व्यभिचारादित्यर्थः । तथापीति, तथाच, शाब्दबोधनिरूपितं गोत्वादिप्रकारकत्वं, गवादिविशेष्यतानिरूपितं तादृशप्रकारतात्वादित्यादिप्रयोगलभ्याव्याप्तिरित्यर्थः। उक्तव्याप्तावन्वयेन दृष्टान्ताभावाद्व्यतिरेकेण दृष्टान्तस्य च व्यतिरेकव्याप्तावेवोपयुक्तत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तिमाह–तादृशेति = तथा-

---

[१] तथात्वनिमः–व्यक्तिविषतानिरूपितत्वव्याप्यत्वं, तथाच, निरवच्छिन्नजातिप्रकारताव्यक्तिविषयानिरूपितव्याप्या निरवच्छिन्नत्वनिवेशात् कालो गोत्ववानित्यादौ प्रकारतानिवेशान्निर्विकल्पे च न व्यभिचारः ।

[२] ननु, स्वरूपतो गोत्वप्रकारकगवयादिविशेष्यकायं गौरिति शाब्दीयगोत्वप्रकातायां, गोत्वाश्रयी विशेष्यतानिरूपितत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यत आह–गुरूणामिति = तन्मते भ्रमस्त्वगृहीतज्ञानद्वयं, ननु, वैशिष्ट्यावगाहीतिभावः ।

गवयादिबोधस्यालीकत्वात् , अत एव गवाद्यंशे गोत्वादि प्रकारको बोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं, शाब्दमते: शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि,व्याप्तिबलेन सिद्धावपि तस्याः सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वा-

---

च गोविशेष्यत्वाभावे निरवच्छिन्नगोत्वप्रकारकत्वाभावव्याप्त्या तादृशशाब्दे तत्सिद्धिर्भविष्यतीति भावः । ननु, गोत्वेन गवयादिबोधे व्यभिचार इत्यत आह—गुरूणामिति = अलीकत्वादिति तैरन्यथाख्यात्यनङ्गीकारादिति भावः । अत एवेति—कार्यतानवच्छेदकस्यापि व्याप्तिबलेन तत्र सिद्धिसम्भवादेवेत्यर्थः, इति प्रत्युक्तमिति परेणान्वयः । उदासीनत्वात् अप्रयोजकत्वात् , गोविशेष्यताकत्वस्य गोविशेष्यतानिरूपितत्वस्य, व्याप्तिबलेनेति शाब्दबोधस्य शुद्धजातिप्रकारत्वं समवायावच्छिन्नं, तादृशप्रकारतात्वादित्यनुमानात् , अत्र समवायावच्छिन्नत्वं साधनीयं, सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य साध्यत्वे व्यभिचारादिति भावः । उपसंहरति—एवञ्चेति = निरुक्तकार्यकारणभावस्य निर्दोषत्वे चेति तदर्थः । विषयतयेति, शक्त्यंशे इत्यादिः । गवादिपदस्यार्थ इति, शक्तिज्ञानजनकतावच्छेदकतावि-

---

[१] विशिष्टशक्तिमते, यत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टस्य शक्त्यंशे विषयता सम्बन्धेन विशेषणत्वं, तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताक एव शाब्द इति गोशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धविशेषभानं प्रति नौदासीन्यमितिभावः । जातिशक्तिवादिमते तु जातेर्विषयतयैव शक्त्यंशे विशेषणत्वं नतु, तस्य सम्बन्धविशेषस्यापि विषयत्वमितिभावः ।

[२] शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारत्वसमवायावच्छिन्नत्वनियमबलेनेत्यर्थः ।

दिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः, गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मप्रयुक्तो गौणः। नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्न स्याद्गतित्वादिजाति शक्तिज्ञानादेवतादृूप्येण गत्यादेर्गम्यादि-धातुतो बोधम्भवादिति वाच्यं, गुरूणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन[२] जातित्वासम्भवात्, उत्तरं संयोगाद्यवच्छिन्नाक्रिया-त्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात्, सखण्डस्य निरवाच्छिन्नप्रकारकत्वाभावात्, निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नश-

---

शेषस्यैव शक्यतारूपतोक्तेरिति भावः। ननु, गोत्वस्यैव गोपदशक्यत्वेन गौर्गोपदशक्येति कथं व्यवहार इत्यत आह— गवादाविति = भक्तिप्रयोजकमप्याह-तादृशेति = गोत्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताश्रयरूपशक्यसंबन्धप्रयुक्त इत्यर्थः। शङ्कते, नचैवमिति = तादृूप्येण गतित्वादि-रूपेणेत्यर्थः। गुरूणामिति = तन्मते जातिमात्रस्यैव संस्थानव्यङ्गत्वं, अन्यथा गुणगतजातिस्वीकारे ज्ञानादीनामप्रकाशत्वहान्यापत्तेरिति भावः। ननु, स्वरूपतः प्रकारतागर्भ एव तादृशनियमः, न तु, जाति-गर्भः,तथाच, गतित्वस्य जातित्वाभावेऽपि अखण्डधर्मतया स्वरूपतः प्रकारत्वसम्भव इति तस्याखण्डत्वमपि खण्डयति — संयोगेति = संयोगाद्यनुकूलक्रियेत्यर्थः। तत्र गतित्वादौ, स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगे हेतुमाह — सखण्डस्येति = प्रकारत्वाभावादिति, जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थानां स्वरूपतो भानानङ्गीकारादिति भावः। ननु, सम-

---

[१] शक्यसम्बन्धस्य लक्षणप्रयोजकत्वादितिभावः।

[२] तथाच, कम्बुग्रीवादिरूपसंस्थानव्यङ्ग्यस्य घटत्वादेरेव जातित्वं, नतु संस्थानव्यङ्ग्यस्य गुणकर्मत्वादेरिति भावः॥

क्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्न-शक्तिमत्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात्, गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पत-नत्वादेरखण्डोपधित्वे पत्यादिधातुनां तत्र शक्तत्वेऽपि क्षत्यभा-वाच्च । पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्य्यवसिते पशुत्वा-

---

वायावच्छिन्नविषयत्वं ततसमवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितामित्येव व्याप्तिः स्वीकार्या, तथाच, गतित्वस्य सखण्डत्वेऽपि न क्षतिः, समवायावच्छिन्नप्रकारत्वस्य तत्राप्यनपायादित्यत आह— निरुक्ते-ति = तथात्वेति हेतुत्वेनेत्यर्थः । औचित्यादिति, तथाच क्रियात्वस्य स्वरूपतो भानासम्भवेऽपि क्रियात्वत्वस्य जनकतावच्छेदके ऽप्रवे-शादेव लाघवं । भ्रमानुरोधेनैव तन्निवेश इति तु न वाच्यं, तैर्भ्र-मानङ्गीकारादिति भावः । न च, प्रमेयत्वादिना क्रियात्वावगाहिनः शक्तिज्ञानस्य हेतुतावारणाय क्रियात्वत्वनिवेश आवश्यक इति वाच्यं, शक्त्यवच्छेदकतया क्रियात्वत्वस्याप्रवेशादेव निरुक्तहेतुता-मपेक्ष्य लाघवसम्भवादिति तु विभावनीयं । ननु, उत्तरसंयोगानुकूल-क्रियात्वरूपगतित्वादौ गम्यादिधातोः शक्त्यस्वीकारे तुल्ययुक्त्या-ऽधःसंयोगानुकूलक्रियात्वरूपपतनत्वादावपि पत्यादिधातोः शक्ति-र्न स्यात्, तस्याखण्डत्वे गतित्वस्याप्यखण्डत्वसम्भवात्, तत्रापि गम्यादिधातोः शक्तिस्वीकारे वाधाभाव इत्यत आह - गुरुत्वादीति= अथवा, पतनत्वस्याखण्डोपाधित्वमवश्यं स्वीकार्यं, अन्यथा, गुरु-त्वस्य कार्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः, तथाच, तत्र शक्तिस्वीकारे जाता-वेव शक्तिरितितेषां सिद्धान्तव्याघात इत्यत आह — गुरुत्वादीति = तथाच, जाताववेत्येवकारस्य व्यक्तिव्यवच्छेदमात्रफलकत्वात्, अ-खण्डधर्मे शक्तिस्वीकारेऽपि तादृशसिद्धान्तव्याघाताभावादिति

---

(१) कारणतावच्छेदककोटौ, तादृशक्रियात्वत्वविषयतानिवे-शेन गौरवमनिवेशाल्लाघवं बोध्यं ॥

दिमात्रे शक्ति, स्तत्र तत्त्व वृत्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवे न तदाश्रयस्यालाभात्, लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवान् देश इत्याद्यनुभावे व्यभिचारादिति[1] प्राहुः ।

भावः । नन्वेवं पश्वादिपदाद्व्यक्तेर्भानासम्भवः, पशुत्वादेस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्येण जातित्वाभावादिति लोमवल्लांगूलादिरूप-पशुत्वादिविशिष्टे पशुपदस्य शक्तिरावश्यकीत्याह — पश्वादीति = ननु, तस्य जातित्वाभावेऽपि तत्र शक्तिर्लाघवात्, लोमलांगूलविषयत्वं स्वाश्रयव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति व्याप्तिबलादेव व्यक्तिभानासम्भवादत आह—लोमादीनामिति = स्वाश्रयेत्यस्य समवायेनेत्यादिः, तुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य स्वाश्रयविषयतानिरूपितत्वस्य । अनुभव इति, अनुभवनिरूपिते लांगूलादिविषयत्व इत्यर्थः, । अन्वयेन दृष्टान्तासंम्भवेऽपि व्यतिरेकेण घटादावेव दृष्टान्तत्वसम्भवात् तदसिद्धिर्नोक्तेति भावः । नच, व्यभिचारसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् पक्षे व्यभिचारोऽकिञ्चित्कर, अत एव नहि पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचार इति साधारणदीधितिरपि सङ्गच्छत इति वाच्यं, प्राच्यैः साध्याभावांशे संशयात्मकव्यभिचारज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् । न च, समवायित्वसम्बन्धावच्छिन्नलोमादिविषयतात्वस्य हेतुत्वेन व्यभिचारः, तैर्भ्रमानङ्गीकारादिति वाच्यं, तत्र तादृशसम्बन्धत्वस्यापि सन्दिग्धतया तद्विशिष्टस्य हेतुत्वासम्भवात् । मीमांसकैर्व्यक्ताविव सम्बन्धेऽपि शक्त्यस्वीकारात् । हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोः पक्षतानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वात् ॥

केचित्तु, लोमादिविषयकं ज्ञानं, स्वाश्रयविषयकमिति व्याप्तिबलादेव तत्र व्यक्तिभानं, अनुभवे इत्यस्यानुभवान्तर्भावेनेत्यर्थः । शेषस्तु पूर्ववदवसेय इति, यथाश्रुतमेव वर्णयन्ति । तदसत्, तादृशा-

---

(१) देशादौ लोमादेः समवेतत्वसम्बधेन श्रयत्वादितिभावः ॥

तत्र ब्रूमः, शाब्दमतेर्गवादिव्यक्त्यवगाहित्वं अवश्यङ्कारणप्रयोज्यं, जन्यधीविषयितायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा, पक्षधर्मिक-साध्याद्यवगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमिति

व्याप्तिबलाल्लामोदिविषयतायां स्वाश्रयविषयतानिरूपितत्वासिद्धा-वर्थान्तरापत्तेरिति, आहुरिति, सूचितास्वरसं स्वयमेव व्यञ्जयन् तन्मते बाधकमाह – तत्रेति = निर्व्यूढे प्राभाकरमते इत्यर्थः । ब्रूम-इति बाधकमिति शेषः । शाब्दमतेरिति, षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं तथाच, शाब्दज्ञाननिष्ठं गवादिनिरूपितविषयित्वं किं चित् स्वकारणप्रयोज्यं, जन्यज्ञानविषयतात्वादिति प्रयोगपर्यवसानं । विषयिताया ज्ञानस्व-रूपत्वेन नित्यज्ञानविषयिताया अपि नित्यत्वाद् भागासिद्धिर्बाधश्चा-तः शाब्दज्ञाननिष्ठत्वं पक्षविशेषणं । प्रागभावघटितजन्यत्वस्य गुरु-त्वादिति भावः । जातिविषयितायां सिद्धसाधनवारणाय च गवा-दिनिरूपितत्वं तथा, कारणजन्यत्वसिद्धावपि न व्यक्तौ शक्तिः सि-ध्यति, शक्तिज्ञानस्य तज्जनकत्वाभावात् । शाब्दकारणजन्यत्वस्य तत्र बाधाच्च स्वकारणप्रयोज्यत्वमेव साध्यीकृतं अनैकान्तिकत्व-शंकां निराकुर्वञ्जन्यज्ञानाविषयितात्वस्य हेतुत्वं व्यञ्जयति— जन्यधीत्यादि = विषयिताया इत्येव पाठः, विषयताया इति पाठे तु विषयतानिरूपकताया इत्यर्थो बोध्यः । तथा चोक्तानुमानाद् व्यक्तिविषयितायां शक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वसिद्धौ तेनैव हेतुना पश्चात् कार्यतावच्छेदकत्वं तत्र साधनीयं, कार्यतावच्छेदकविषयिताया एव कारणप्रयोज्यत्वनियमादिति । तत्र तत्सिद्धौ प्रागुक्तयुक्त्या कार-

---

(१) जातिशक्तिवादिमीमांसकमतं स्वयंदूषयति अत्र ब्रूम-इत्यादिना ॥

(२) गवादिव्यक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयत्वमित्यर्थः ॥

(३) विषयितायाः कारणप्रयोज्यत्वेन विषयिताया अपि कारण-प्रयोज्यत्वं सुतरां सिद्धमित्यतआह विषयिताया इति ॥

मामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवेनौचित्यात् पक्षतादि सहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकाशस्यैव वा, पक्षे

णतावच्छेदकत्वमपि तस्यावश्यकमित्यभिप्रायः । अन्यथा, एतादृशाव्याप्त्यस्वीकारे इत्यर्थः । न स्यादिति, ननु, तत्र पक्षविषयित्वाद्यनन्तर्भाव्य कार्यकारणभावान्तरासंभवादगत्या तत्र तत्स्वीकार आवश्यक इत्यत आह–अनुमितिसामान्यमिति=अनुमितित्वावच्छिन्नमित्यर्थः । औचित्यादिति–नन्वेवं घटादिज्ञानोत्तरमपि पक्षे वह्न्याद्यनुमितिः स्यादित्यत आह–पक्षतादीति=आदिना बाधाभावादिपरिग्रहः, ज्ञानस्येत्यस्य पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादित्यत्रान्वयः, तथाच, यद्यज्ज्ञानं पक्षतादिसमानकालीनयद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यावगाहिज्ञानोत्तरं तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नावगाहि, यथाघटे रूपानुमितिरिति नियमादेव तत्र पक्षे साध्यावगाहित्वसिद्धिरिति भावः । यदिचापत्त्यनुमित्योर्यौगपद्यं स्वीक्रियते, तदा वान्हिव्याप्यवत्त्वापरामर्शाव्यवहितोत्तरायां वह्न्यनुमित्यनात्मकघटाद्यापत्तौ व्यभिचारः, तदङ्गीकारे तु यत्र विनश्यदवस्थाऽसमानविषयकालौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसमवहितानुमितिसामग्री तदुत्तरं, आविरलक्रमेण घटानुमितपटप्रत्यक्षे तत्रे पटप्रत्यक्षस्यापि तादृशपरामर्शान्तरत्वेन तत्र व्यभिचारः । द्वितीयक्षणमात्रवृत्त्युत्तरत्वनिवेशे च तत्र प्रत्यक्षेच्छासमवहितविनश्यदवस्थप्रत्यक्षसामग्रीसहितभिन्नविषयकानु-

---

(१) कुत इत्यत्राह अनुमित्यादीति ॥

(२) तत्पक्ष-तत्साध्यव्याप्यवत्तावगाहि निश्चयत्वरूपरामर्शत्वापेक्षया ज्ञानत्वस्य लघुत्वादितिभावः ॥

(३) ननु, सामान्यतो ज्ञानत्वेनानुमितिनिष्ठसाध्यविषयिताया हेतुत्वे घटज्ञानेऽपि प्रयोजकता स्यादित्याह पक्षतेत्यादि ॥

(४) गुरुमतेत्वाह-तत्प्रकाशस्यैवेतितत्पक्षस्यैवेत्यर्थः ॥ पटपदस्य क्वचिद्गोत्वानुभवजनकत्वेऽपि गोत्वानुभवसामान्याजनकत्वान्नातिप्रसङ्ग इतिभावः ।

साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वसिद्धेः । किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्वसमर्थत्वं, यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्धत्वात्, नापि तद्गोचरमभिधानामकं पदार्था-

---

मितिसामग्री तदुत्तरं प्रत्यक्षं ततोऽनुमितिः, तत्र प्रत्यक्षे व्यभिचारः, अत आह – तत् प्रकाशस्यैवेति = पक्षतादिसहकृतपरामर्शोत्तरज्ञानानुव्यवसायस्यैवेत्यर्थः । तथाच, इदं ज्ञानं, पक्षे साध्यावगाहि, तत्त्वेनानुव्यवसीयमानत्वात्, तत्र तत्सिद्धिरिति भावः । प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादाह–किंचेति = यद्यपि जातेरेव शक्यत्वे गौर्गच्छतीत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं, प्रत्युत गौर्नित्या इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्येव दोषः सम्भवति, तथापि स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेन गोत्वे गतिमत्त्वस्य, स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन गवि नित्यत्वस्यान्वयेनोपपत्तिः, अन्यथा, न्यायमतेऽपि गोत्वस्य पदार्थतावच्छेदकतया तत्र नित्यत्वान्वयासम्भावात् । इयांस्तु विशेषः, न्यायमते, गौर्नित्या इत्यादिज्ञानस्य परम्परया प्रामाण्यं, अस्मन्मते तु साक्षात् सम्बन्धेनापि, गौर्गच्छतीत्यादौ च तद्वैपरीत्यमिति । समर्थत्वमव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन गोत्वान्वयबोधविशिष्टत्वं । जनकत्वमित्यपि कश्चित् । ननु, तदनिर्वचने का क्षतिरस्माकमित्यत आह--यस्य धीरिति = तथाच, तदनिर्वाच्य तज्ज्ञानस्य हेतुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । नञर्थे हेतुमाह—अप्रसिद्धत्वादिति = शाब्दबोधात् प्राक् तज्ज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः । असम्भवादित्यपि क्वचित् पाठः । पुनः शंकते–नापीति = तद्गोचरमिति, गोत्वगोचरमित्यर्थः । न चाभिधापदार्थः शब्दसमवेतः शब्दजन्यः शाब्दजनकः, तस्य निर्विषयकत्वेन तद्गोचरमित्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं, तज्जन्यशाब्दविषयतामादायैव तस्य सविषयकत्वोल्लेखात् । तत्राभिधायां, मानाभावादिति, शब्दप्रत्यक्षादिना तस्य विषयीकरणात् । अभिधया शब्दं शृणोमीत्यनुव्यवसायस्यालीकत्वादिति भावः ।

न्तरं, तत्र मानाभावात्, न वा गोत्वानुभवजनकत्वं, पटादिपदस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् । न च, गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वं तथा गवादिपदेऽ(१)प्यसत्त्वात्, नापि गोत्वानुभवजनकत्व-

---

न च, शब्दत्वादेरिवाभिधायामपि सन्निकर्षसत्त्वात् कथं न तेन रूपेण तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं, तस्या अलीकत्वेन तदन्तर्भावेण सन्निकर्षस्य कार्यकारणभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा, शब्दे द्रव्यत्वादेरपि सत्त्वप्रसङ्गात् । न च, यत् स्वभिन्नसमवेतं यत्कार्यं प्रति कारणं भवति, तत्तत्कार्यानुकूलस्वानिष्ठव्यापारजनकं भवति, यथा चक्रभ्रमि–तण्डुलविक्लित्यादिजनकं तज्जनकस्पन्द–वन्ह्यादिसंयोगरूपव्यापारवद्दण्डकाष्ठादिकमित्याद्यनुमानमेव तत्र मानमिति वाच्यं, व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात् । न च, शब्दात्तत्सिद्धिरयोग्यत्वात् । अन्यथा, गगणकुसुमादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । पुनः शङ्कते–न वेति=तस्यापि पटादिपदस्यापि, साचिव्येन, आकाङ्क्षादिसहकारेण । जनकत्वादिति, गौर्द्रव्यं पटश्च रूपवानिति वाक्येन समूहालम्बनगोत्वानुभवजननादिति भावः। गोत्वानुभवसामान्यं प्रति, गोत्वविषयकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः। तथा, गोत्वशक्तत्वं, असत्त्वादिति, गोत्वस्य प्रत्यक्षादौ प्रमेयत्वादिना शाब्दे च व्यभिचारात, स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वस्य गोत्ववानितिज्ञानसाधारण्येन गोपदजन्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः । नित्यसङ्केतवत्त्वं, नित्यसङ्केतविशेष्यत्वमित्यर्थः, नदीवृद्धयादिशब्दस्य सङ्केतितत्ववारणाय नित्यत्वं सङ्केतविशेषणं।

---

(१) गवादिपदे इत्यादि—गवादिपदस्य गोत्वादिप्रत्यक्षाद्यजनकत्वात् गोत्वशाब्दसामान्यहेतुत्वं गोत्वशक्तत्वमित्यपि न गलकम्बलादिमत्पदान्तरेणापि गोत्वशाब्दबोधजननात्तद्दोषतादवस्थ्यादिति भावः ॥

प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं, तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतं, गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्केतितमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन गोरन्वयधीप्रसङ्गात्, किन्तु, गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं, तथा च, पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्येव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषयविधयाऽवच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादिर्गवादिपदस्यार्थः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ स्यादेतत्, निरुक्तस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः, नोपमानान्न कोषान्न विवरणान्न प्रसिद्धार्थशब्दसामाना-

---

नन्वेवं चैत्रादिपदे शक्तिर्न स्यात्, तस्य पितृसङ्केतितत्वेनानित्यसङ्केतवत्त्वे मानाभावात् । "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्" इत्यादेः पितृकर्तव्यतामात्रविधायकत्वादित्यत आह -- तादृशेति = गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारकेत्यर्थः, मात्रपदेन नित्यत्वव्यवच्छेदः । न च, वृद्ध्यादिपदस्य शक्तत्वापत्तिरिष्टत्वात्, तस्य ग्रहात् तादृशसंकेतस्य ग्रहसम्भवादित्यर्थः । विशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यग्रहाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रसङ्गादिति, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधादिति भावः । उपसंहरति — किंत्विति = तथा गोत्वशक्तत्वं । ननु, तादृशसङ्केतस्य गोत्वशक्तिरूपत्वेऽपि गवादिपदधर्मिकशक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वविशेषस्यैव गोपदार्थत्वस्य न गवि सम्भव इत्यतस्तदपि सङ्गमयति—तथा चेति = ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ नैयायिकदत्तदूषणेन व्यस्तचित्तो न्यायमतदूषणोत्कटरागेण मीमांसकः स्वमतसाधारणदोषं भीत्या जिज्ञासाभावेनोद्भावयति, इत्यवतरणिकया कारिकान्तरमुत्थापयति — स्यादेतदिति= उक्तसङ्केतस्यैव गोत्वशक्तिरूपत्वं गवि गोपदार्थत्वञ्च स्यादित्यर्थः । निरूक्तस्य गोत्वादिप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारक-

धिकरण्यान्नापि वाक्यशेषादमीषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्वं पृथुकस्य कस्यापि तदसत्त्वादत आह।—

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं, वृद्धस्य व्यवहारतः।
पश्चादेवोपमानाद्यैः, शक्तिधीपूर्वकैरसौ॥२०॥

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां, तथा हि, गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति, तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं, चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय, सा गवानयन-

---

स्येत्यर्थः। प्रथमतः, शक्तिग्राहकोपमानादेः प्रागित्यर्थः। ननूपमानादिरेव शक्तिग्राहकत्वेन वृद्धैरुक्तः। यथा—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति, सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा"॥ इति

तथा च, तदन्यतमस्मात् प्राक् एतदन्यतमस्मादेव शक्तिग्रहो भविष्यतीति तेषां प्रथमतः शाक्तिग्राहकत्वं सम्भवतीत्याह—नोपमानादित्यादिना = अमीषामुपमानादीनां, पृथुकस्य बालकस्य, अज्ञातशक्तिकस्येति यावत्। तदसत्त्वादुपमानाद्यसत्त्वात्, पूर्व्वं, उपमानादेः पूर्वं, वृद्धस्य व्यवहारतः सङ्केतस्य ग्रहः। पश्चात्, शक्तिधीपूर्वकैरुपमानाद्यैरसौ सङ्केतस्य ग्रहो भवतीति शेषः। ननु, वृद्धस्य कुतः प्रथमतः शक्तिग्रह इत्यत आह – तथा हीति=निपुणेन, शक्तिग्रहवता, व्युत्पन्नः, शक्तिं जानन्, तद्वाक्यतः, गामानय इतिवाक्यतः। तद्गवानयनं, बाल इत्यस्यावधारयतीत्यग्रेऽन्वयः, स्वं गवानयनं, चेष्टात्वादिति, न च, चेष्टात्वस्य शरीरक्रियामात्रवृत्तित्वेनानयनादौ स्वरूपासिद्धामिति वाच्यं, गमनानुकूलव्यापारस्यैवानयनपदार्थत्वेन तत्र

प्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्या, प्रवृत्तित्वान्निजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानसाधारणहेतुकं, कार्य्यत्वाद्घटवदित्येवमनुमिन्वानः समुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति । तदनन्तरञ्च, गवादिपदानां

रूपेणानेतृशरीरक्रियाया एव पक्षत्वात् । दृष्टान्तमाह—स्तनपानेति= ननु, द्रवद्रव्यस्य गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारः पानं, तच्च स्तनस्यासंभवि, इति उक्तदृष्टान्ताप्रसिद्धिरिति चेन्न, स्तनपदस्य स्तन्यपरत्वेन स्तन्यपानस्यैव दृष्टान्तत्वात् । इत्यनुमायेति, एतदनुमानं चाग्रिमानुमानोपयुक्तपक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानसम्पादनायोक्तं । स्वविषयधर्मिकेति,—प्रवृत्तिविषयविशेष्यकेत्यर्थः । कार्यता कृतिसाध्यता, निजप्रवृत्तिवत्, अस्मत्स्तनपानादिगोचरप्रवृत्तिवदित्यर्थः । इत्येवं क्रमेण । प्रवृत्तेरिति षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं, तच्च कार्यताज्ञानजन्यत्वान्वितं, प्रसाध्य अनुमाय, इदमपि अग्रिमानुमानोपयुक्त-पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानसम्पत्त्यर्थं । तज्ज्ञानं कार्यताज्ञानं, असाधारणहेतुकं गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानमात्रवृत्तिकार्यतानिरूपित-कारणताश्रयकिञ्चिन्निरूपितकार्यताकमित्यर्थः । प्रथमोपस्थितस्य तादृशवाक्यस्येवान्यस्यापि सम्भवति, नियमतः प्रथमोपस्थितत्वञ्च तादृशवाक्यस्याप्यसम्भवि, योग्यतादेरपि कदाचित् प्रथमतो ज्ञानसम्भवात् । पदस्मृतेश्च सर्वत्र शाब्दबोधात् प्रागनपेक्षणात् आह — लाघवाच्चेति = शाब्दबोधप्राग्वर्त्तित्वेनावश्यकवृद्धवाक्यातिरिक्तस्य तदसाधारणकारणताकल्पने गौरवादिति भावः । अज्ञातवाक्ये तदवधारणासङ्गतेः । श्रुतमिति ज्ञातमित्यर्थः । एतच्च ज्ञायमानवाक्यस्य हेतुतामताभिप्रायेण, इतरथा तु तज्ज्ञाने तदवधारणं बोध्यं । तदनन्तरं, तादृशावधारणानन्तरं । गवादीत्यादिना

प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादिसङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति। पश्चात्तु, क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्या-

---

आ-नीपद-द्विपद-परिग्रहः। गवादिबुद्धौ समुदायवाक्यस्यावापोद्वापासम्भवात्, प्रत्येकमिति तत्तत्पदत्वेनेत्यर्थः। आवापोद्वापौ अन्वयव्यतिरेकौ। गवादीत्यादिना नयनादिपरिग्रहः। अनतिप्रसक्तये इति = तद्वाक्यघटकान्यपदस्यान्वयबोधजनकत्वनिरासायेत्यर्थः। इति कश्चित्। तन्मन्दं, गवादिसङ्केतस्य गवादिबोधानुकूलत्वकल्पनेऽपि तादृशातिप्रसक्तिनिराकरणासम्भवेन उपष्टम्भासङ्गतेः, एवं गवादिपदानां गवादिबोधजनकत्वमवगम्य प्रागसत्त्वेऽपि सङ्केतस्य तथात्वकल्पनसम्भवात्, जनकत्वमवगत्येति क्त्वान्तपदप्रयोगानर्थक्यापत्तेश्च। वस्तुतस्तु, एतादृशजनकत्वावगमानन्तरं गवादिपदस्य गवाद्यन्वयबोधजनकत्वं, साक्षात् पदार्थोपस्थित्यन्यद्वारा वाऽसम्भवि, इति पदार्थोपस्थितिद्वारैव तत्र तस्य हेतुत्वं। द्वारत्वघटकस्य पदार्थोपस्थितौ तद्धेतुत्वस्य सम्बन्धिज्ञानमुद्रया एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वनियमात्। तादृशसम्बंधश्च यथाकथञ्चिद्रूप इति गवादिपदस्य गवाद्यन्वयबुद्धाविव गगणाद्यन्वयबुद्धावपि हेतुत्वप्रसक्तिरिति विभाव्य तन्निराकरणाय गवादिसङ्केत एव शाब्दबोधानुकूलो नान्यः सम्बन्धः, तथा सत्यतिप्रसङ्गादिति कल्पयतीत्यन्तग्रन्थाभिप्रायः। कारिकापरार्द्धं व्याकुरुते— पश्चादिति = क्वचित्, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ने। शक्तिग्रहप्रकारमाह— यथेति = साचिव्येन, सहकारेण, अतिदेशवाक्यघटकप्रत्येकपदशक्त्यग्रहे ऽतिदेशवाक्यार्थबोधो दुर्घट इति भावः। गोसादृश्यातिदेशवाक्यात्, गोसदृशे गवयपदशक्तिबोधकवाक्यात्। गोसदृशो गवयपदवाच्य इति वाक्यादिति यावत्। गोसादृश्यग्रहाद्गवयो गोसदृश इति प्रत्यक्षादित्यर्थः। इत्याकारक इति—शक्तिग्रह इति-

तिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः । क्वचिच्च, व्याकरणात्, यथा कर्मणि द्वितीया, कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः । क्वचित्, कोषादपि, यथा-"गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" । "शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जड़ः" । "चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्ज-पिञ्जलौ भृशमाकुले" इत्यादिकोषेभ्यः श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य । क्वचिद्विवरणादपि, यथा-पचाति पाकं करोतीति तुल्या-

---

पूर्वेणान्वय एवमग्रेऽपि बोध्यं । व्याकरणाधीनशक्तिग्रहस्थलमाह–व्याकरणादिति = अनुशासनादित्यर्थः । कर्मत्वादावित्यादिपदात् कर्त्तृत्वादिपरिग्रहः । द्वितीयादेरित्यादिपदात् परस्मैपदादेः परिग्रहः । कोषाधीनशक्तिग्रहस्थलमाह – क्वचित्कोषादपीति = शक्तिग्रह इति पूर्वेणान्वयः । सप्तम्यन्तपदद्वयोत्तरं वाच्य इति पूरणीयं । ननु, अत्र गुण इति व्यर्थं "शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेत" इत्याद्युक्त्वा शुक्लादयः पुंसि गुणवति गुणिलिङ्गा इत्युक्तेरेवार्थात् गुणे वाच्ये पुंलिङ्गत्वप्रतीतेरिति, चेन्न, गुण इति कथनाद् गुणत्वस्य उद्देश्यतानवच्छेदकस्थल एव तेषां पुंस्त्वमिति ज्ञापनात् । अत एवोक्तरूपमिति प्रत्यक्षमणिः । तत्र रूपत्वस्यैवोद्देश्यतानवच्छेदकत्वात् । अत एव रक्तं रूपं नास्तीति दीधितिकृदुक्तं तत्र रक्तत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तदेवं दर्शयति — शीतं गुणइति = अत्रापि गुण इत्यस्य किञ्चिदविशेष्यीभूतगुण इत्यर्थः, "तेन शुक्ल-मधुर-शीता रूपरसस्पर्शा" इत्यत्र शीतशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । यद्वा शीतं गुणे इत्यत्र गुणशब्दो गुणविशेषपरः, अत एव "वेतसे बहुवारे ना, शीतं हिमगुणे त्रिषु" इति रभसः । तद्वदर्थाः शीतवदर्थाः, सुसीम इत्यादयो भवन्तीत्यर्थः । शुक्लादिशब्दस्येति-शक्तिग्रह इति

र्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः । क्वचित् प्रसिद्धार्थकशब्दसामानाधिकरण्यादपि, यथा- "नीरूपस्पर्शवान् वायुर्निस्पर्शं मूर्त्तिमन्मन" इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र

पूर्वेणान्वयः । विवरणाधीनशक्तिग्रहस्थलमाह - क्वचिद्विवरणादपीति = प्रकृतवाक्यार्थस्य स्फुटतया कथनं विवरणं, तुल्यार्थकवाक्यादिति, एतेन तुल्यार्थकवाक्यमेव विवरणमिति प्रतीयते । तन्न सङ्गच्छते, पाकं करोतीत्यस्य पचतीत्यादिना विवरणत्वमिव पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यादेरपि विवरणत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् । तुल्यार्थकवाक्यादित्यस्य तुल्यार्थकस्फुटवाक्यादित्यर्थ इत्यपि कश्चित् । तिङादेरिति, शक्तिग्रह इति पूर्वेणान्वयः । प्रसिद्धार्थकशब्दसामानाधिकरण्याधीनशक्तिग्रहस्थलमाह - क्वचित् प्रसिद्धार्थकेति = सामानाधिकरण्यादिति -- स्वाव्यवहितपूर्वोत्तरान्यकालावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ननु, यत्र प्रकारान्तरेण शक्तिग्रहो न सम्भवति, तत्रैव पदसान्निध्यस्य तथात्वं कल्यते, अत्र तु, प्रत्यक्षतोऽपि शक्तिग्रहः सम्भवति, प्राच्यैर्वायोरपि प्रत्यक्षस्वीकारादिति अत आह - निस्पर्शमिति=स्पर्शवदादीत्यादिपदात् स्पर्शशून्यमूर्त्तिमत्परिग्रहः । वाय्वादीत्यादिपदान्मनःपरिग्रहः । ननु, वायुपदसान्निध्यादपि वायुपदशक्तिग्रहो भवितुमर्हति तत् पदस्यापिप्रसिद्धार्थत्वादिति कथं प्रसिद्धपदानुसरणं, इत्याशंक्य वायुपदस्य प्रसिद्धार्थत्वमेव नास्तीति व्यावृत्तिव्याजेनाह-वायुत्वादिजातेरिति= अतीन्द्रियत्वेनेति, अत्रातीन्द्रियत्वं प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षानाश्रयत्वं, तथा च, वायुपदस्य प्रसिद्धार्थकत्वमेव नास्ति, प्रत्यक्षविषयार्थकत्वस्यैव तथात्वादिति भावः । अतीन्द्रियस्यापि प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रत्यक्षसंभवात्, स्वरूपत इति-तदवच्छिन्नस्य वायुत्वाद्यवच्छि-

शक्तिग्रहायोगात्, यथा वा--“सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कूकुदः स्मृत” इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादात्रादिषु कूकुदादिपदस्य। “इह सहकारतरौ मधुरं रौति पिक” इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं, तिङर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, प्रत्यक्षसिद्धकोकिलत्वजात्यवच्छिन्न

न्नस्य, तत्तत्स्वरूपतो वायुत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिग्रहायोगादिति। तथा च, स्वरूपतः प्रकारतायां स्वरूपतः शक्तिग्रहाविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य प्रयोजकतया वायुपदस्य प्रसिद्धार्थकत्वेऽपि तत्सान्निध्यं न स्वरूपतो वायुत्वप्रकारकज्ञानोपयुक्तशक्तिग्रहोपयोगीति भावः। नव्यमते, मनसोऽभावात् त्रुटेरेव विश्रामात् त्रुटित्वविशिष्टे प्रत्यक्षत एव शक्तिग्रहसम्भव इत्यत आह।–यथा वेति = अत्र निरुक्तकन्यादातृत्वस्यैव कूकुदपदशक्यतावच्छेदकतया तस्यातीन्द्रियकालादिघटितत्वेनाप्रत्यक्षत्वान्नप्रत्यक्षतः शक्तिग्रहसम्भव इति भावः। मणिकारोक्तमुदाहरणं दूषयति।–इह सहकारतराविति।= यः सहकारवृक्षाधिकरणकमधुररवणकर्त्ता स पिकपदवाच्य इत्यर्थः। इत्यादिकन्तु शक्तिग्रहस्योदाहरणं न युक्तमिति योजना। उक्तक्रमेण प्रसिद्धार्थपदसान्निध्येनेत्यर्थः। इदञ्च शक्तिग्रहान्वयि। नञर्थे हेतुमाह।–तिङर्थ इति, वैयाकरणमते नेदं। तैरेव कृतिमत्याख्यातशक्तिस्वीकारात्। न्यायमते-तु, तिङर्थकृत्यवच्छिन्नधर्मिणीति तदर्थो बोध्यः। अभेदेनेति नामार्थान्वयस्येति च प्रकृताभिप्रायं, अव्युत्पन्नत्वादिति।– कृत्यवच्छिन्नविशेष्यकान्वयबोधं प्रति नामजन्यायाः तिङन्यपदजन्याया वा कृत्युपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। अन्यथा पक्ता गच्छतीत्यत्रेव पचति गच्छतीत्यत्रापि पाककृत्यवच्छिन्ने गमनानुकूलकृतिमत्त्वस्यान्वयापत्तेरिति भावः। ननु, मणिकृन्मते चैत्रः पचति चैत्रत्वादित्यादि न्यायानुरोधेन तत्स्वीकार आवश्यकः, यद्यपि उक्तस्थले प्रत्येकावयवजन्यबुद्धौ

एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च । क्वचिद्वाक्यशेषादपि, यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां, दीर्घशूके च शिष्टानां, व्यवहारादेकमात्रे शक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् , नानार्थ-

---

कृतेर्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वं, तथापि न्यायजन्यविशिष्टबुद्धौ तस्यास्तदावश्यकत्वमिति न्यायजन्यविशिष्टबोधास्वीकारेऽपि "यो यः शूद्रस्यान्नं पचति सोऽतिनिन्दित" इत्यादौ तादृशबोधस्य स्वयं स्वीकर्त्तव्यत्वाच्च तादृशव्युत्पत्तिर्न सर्वसिद्धेत्यत आह।–प्रत्यक्षेति।= कोकिलत्वजातेरप्रत्यक्षत्वे प्रकारान्तरेण शक्तिग्रहासम्भवात् सुतरां प्रसिद्धार्थपदसान्निध्यस्य शक्तिग्रहोपायत्वं कल्पनीयमिति प्रत्यक्षसिद्धेत्युक्तं । लाघवेनेति, प्रसिद्धार्थपदसान्निध्यस्य शक्तिग्राहकत्वमपेक्ष्येत्यादिः । पिकशब्दस्येति, प्रत्यक्षत इत्यादिः । शक्त्यवच्छेदात्, शक्तिग्रहसंभवादित्यर्थः। केचित्तु, लाघवेनेति, शक्यतावच्छेदकस्य लाघवेनेत्यर्थ इत्याहुः। तन्न, लाघवेनेति तृतीयार्थस्यानन्वयापत्तेः । न च, तच्छक्तिग्रहान्वयि, शक्यतावच्छेदकलाघवस्य शक्तिग्रहाप्रयोजकत्वादिति । वाक्यशेषाधीनशक्तिग्रहस्थलमाह—क्वचिदिति = वाक्यशेषादपीति शक्तिग्रह इति पूर्वेणान्वयः । ननु वाक्यशेषस्य शक्तिग्राहकत्वं निर्युक्तिकं तत्रापि प्रत्यक्षत एव शक्तिग्रहसम्भवात्। अप्रत्यक्षस्थले प्रसिद्धार्थपदसान्निध्यादेव शक्तिग्रहः संभवतीति आशंक्य प्रकारान्तरेण शक्तिग्रहासंभवस्थल एतदुपयोगित्वमभिधित्सुस्तादृशस्थलमाह।—यथा यवपदस्येति।==कंगुर्धान्यविशेषः, म्लेच्छादीनां व्यवहारादिति परेणान्वयः। शिष्टानां म्लेच्छभिन्नानामित्यर्थः । अविगीतवेदार्थानामिति तु नार्थः, म्लेच्छभिन्नानां विगीतवेदार्थानामसंग्रहापत्तेः। न चास्तिकानां व्यवहारस्य वेदार्थसंशयाप्रयोजकत्वेन तदसंग्रहेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं, तद्व्यवहारस्याप्रामाण्यशंकाकवलितत्वेऽपि संशयप्रयोजकत्वाक्षतेः। अन्यथा म्लेच्छव्यवहाराणामपि तादृशत्वेन तथात्वानुपपत्तेः। एकमात्रे,

त्वस्य चान्याय्यत्वात्, "यवमयश्चरुर्भवतीति" श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे—

वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाःकणिशशालिनः॥ इति॥

विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः, कनिशं शस्यमञ्जरी। यथा वा—"स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेते"—त्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः—

कंगुयवयोरेकमात्रे इत्यर्थः। परिच्छेत्तुं निश्चेतुं। ननु यवपदस्य नानार्थत्वाभावनिश्चय एवं उभयत्र व्यवहारात् तस्य शक्तिसन्देहः स्यात्। तदसत्त्वे तु नेति "यवमयश्चरुर्भवती"तिश्रुतौ यवपदस्य उभयार्थकत्वेऽपि न क्षतिः। दीर्घशूकस्येव कंग्वादेरपि चरुनिर्वाहकत्वात् इत्यत आह।—नानार्थत्वस्येति।=नानाशक्तिनिरूपकत्वस्येत्यर्थः। अन्याय्यत्वादिति, एकार्थशक्त्या उपपत्तौ नानार्थे शक्तिकल्पनस्य गौरवेणानुचितत्वादित्यर्थः। केचित्तु, अन्याय्यत्वाद् युक्त्यविषयत्वादित्यर्थ इत्याहुः। इति वाक्यशेषान्वितं। विध्यर्थाकांक्षया, विध्यर्थसन्देहप्रयोज्यया, यवपदशक्यः क इत्याकांक्षया। तृतीयार्थः प्रयोजकत्वं, तच्च प्रयुक्तार्थकप्रवर्त्तमानपदार्थैकदेशे प्रयोगेऽन्वितं। तथा च विध्यर्थसन्देहाधीनाकांक्षाप्रयुक्तप्रयोगाश्रयाद्वाक्यशेषादिति समुदितार्थः। इदञ्च, शक्तिग्रहान्वयि, एतेन वाक्यशेषत्वं विधिवाक्योत्थाप्याकांक्षानिवर्त्तकवाक्यत्वमिति च्छलतो व्यञ्जितं। सुगमत्वात्तद्वाक्यघटकान्यपदार्थमनूद्यैव कनिशपदार्थमाह।—कनिशं शस्यमञ्जरीति।= एतत्पाठस्तु न सार्वत्रिकः। ननु, शिष्टव्यवहारे एव याथार्थ्यग्रहसम्भवाच्छ्रुतिघटकयवपदस्य सन्देह एव नावतरति, प्रत्युत दीर्घशूक एव तन्निश्चयो भवतीति तादृशवाक्यस्य वाक्यशेषत्वमेव नास्ति, द्रागेव तु शक्तिनिश्चायकत्वमित्यतः स्थलान्तरमाह।—यथावे-

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदं ॥ (१)
इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य ॥ २० ॥

ति ।=केचित्तु विध्यर्थसंदेहस्थले वाक्यशेषस्य शक्तिग्राहकत्वमुक्त्वा यत्र विध्यर्थसन्देहो नास्ति, तत्रापि तस्य तदाह ।-यथा वेति ।=इतिवदंति, तन्न, सन्देहं विना वाक्यान्तरप्रयोजकाकांक्षाया एवासम्भवात् । स्वाराज्येति-स्वः स्वर्गे राजत इति स्वाराट् इन्द्रः, तस्य भावः स्वाराज्यमिन्द्रत्वमिति यावत् । विधिशेषीभूतेभ्यः विधिवाक्योत्थाप्याकांक्षानिवर्त्तकवाक्येभ्यः । अत्रापि श्रुतिघटकस्वरादिपदस्यार्थसंदेहे श्रुतिजन्यविशिष्टबोधानुदयात्, अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति तन्निश्चय आवश्यकः, स च स्वरादिशब्दस्य शक्तिनिश्चयं विना न सम्भवतीति वाक्यान्तरस्योपयोगित्वमिति । न चात्र स्वरादिपदस्यार्थसन्देह एव नावतरति नानाविधव्यवहारादिति वाच्यं, न हि नानाविधव्यवहारस्य सशायकत्वं, परन्त्वेकत्र निश्चयाभावस्य प्रयोजकत्वं । संशयजनकश्च क्वचित् साधारणधर्मज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितिसहकृतं धर्मिज्ञानं । क्वचिदसाधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिसहकृतं धर्मिज्ञानं । क्वचिद्विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिसहकृतं तदिति प्राचीनमतं । यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिसहकृतं धर्मिज्ञानं तथेति नव्यानां मतं, तच्चोक्तस्थलेऽपि संभवतीति । यन्न दुःखेनेति-यद्यपि दुःखासंभिन्नत्वं न दुःखासमानाधिकरणत्वमसम्भवात् । जन्यसुखमात्रस्य सुखमात्रस्य वा तथात्वात् । नाप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन दुःखानाधिकरणशरीरवृत्तित्वं, दुःखानवच्छेदकीभूतखण्डशरीरविशेषवृत्त्यैहिकसुखेऽतिव्याप्तेः । नापि दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं, असम्भवात्, स्वाधिकरणकालेऽवश्यं कस्यचित् दुःखप्रागभावसत्त्वात् । न च समानकालीनत्वमेकदेशावच्छिन्नैककालवृत्तित्वरूपं वाच्यमिति वाच्यं, स्वर्गाधिकरणात्मनि

तत्कालावच्छेदेनान्ततः पातभयजन्यदुःखप्रागभावस्य सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । अत एव स्वावच्छेदकशरीरावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं दुःखासम्भिन्नत्वमित्युक्तावपि न निस्तारः, पातभयजन्यदुःखस्य तच्छरीरावच्छिन्नत्वेन तस्यैव तत्प्रागभावस्यापि स्वर्गदशायां सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः, प्रागभावनिवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वाच्च । न च, यत्सुखकाले किञ्चिदपि दुःखं नास्ति तत्सुखातिव्याप्तिवारणाय तन्निवेश इति वाच्यं, तादृशसुखे मानाभावात् । नाप्यवच्छिन्नप्रवाहदुःखासमानकालीनत्वं, तत्, तच्चैकदेशावच्छिन्नं ग्राह्यमतो न पुरुषान्तरीय-तादृशदुःखकालीनत्वमादायासम्भव इत्यव्याप्तिर्वा, कदाचिदस्मदादिसुखस्यापि तथात्वसम्भवात्, अत एव न धारावाहिकत्वं, नापि स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वे सति स्वसमानाधिकरणेच्छाजन्यत्वं, चक्रवर्त्तिसुखे तस्यापि सम्भवात् । तथापि यत्सुखं न दुःखेन सम्भिन्नं, न च दुःखेन ग्रस्तं, न च दुःखेनानन्तरं, एवमभिलासोपनीतं, तत्सुखं स्वःपदप्रतिपाद्यमिति योजना । तत्र दुःखसम्भिन्नत्वं दुःखकालीनत्वं, दुःखग्रस्तत्वं दुःखावच्छेदकीभूतशरीरावच्छिन्नत्वं, दुःखानन्तरत्वं दुःखेनाव्यवहितत्वं, दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमिति यावत् । अभिलासोपनीतत्वं स्वेच्छामात्राधीनभोगविषयत्वं, अन्येच्छानधीनभोगविषयत्वमिति यावत् । तथा च दुःखासमानकालीनत्वे सति दुःखावच्छेदकीभूतशरीरानवच्छिन्नत्वे सति दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वे सति अन्येच्छानधीनभोगविषयसुखत्वं स्वःपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकमित्यर्थः । तत्र यादृशखण्डशरीरोत्पत्तिद्वितीयक्षणे सुखमुत्पन्नं तदनन्तरं तत् शरीरं नष्टं तादृशसुखातिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तं । न च, तस्य तृतीयसत्यन्तविशेषणेन व्युदास इति वाच्यं, असम्भववारणाय स्वावच्छेदकशरीरावच्छिन्नत्वे सति दुःखप्रागभावासमानकालीनं यद्यत्तदन्यत्वस्यैव तादृशविशेषणे विवक्षितत्वात्, अन्यथा स्वर्गिणोऽपि शरीरान्तरा-

वच्छिन्नभाविदुःखसत्त्वेनासम्भवापत्तेः । दुःखावच्छेदकखण्डशरीरविशेषावच्छिन्न-चरमसुखेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तं । तत्राप्यभिलासोपनीतत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति तु नाशङ्कनीयं, चक्रवर्त्तिनस्तथाविधसुखस्य तथात्वसम्भवात् । तदर्थश्च स्वसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिदुःखावच्छेदकशरीरावच्छिन्नं यद्यत्तदन्यत्वं, अतो न तृतीयसत्यन्तवैयर्थ्यं, दुःखावच्छेदकशरीरावच्छिन्नाद्यसुखस्यातथात्वात् । न च, प्रतियोग्यन्तं निवेश्य तृतीयसत्यन्तस्य सार्थक्यसमर्थने "प्रक्षालनाद्धी"त्यादिना पर्यनुयोगः । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात्, सत्यन्तद्वयस्यैव तादृशार्थे तात्पर्यकल्पनासम्भवाच्च । वस्तुतस्तु, दुःखग्रस्तत्वं स्वावच्छेदकशरीरावच्छिन्नदुःखध्वंसकालीनत्वं, तादृशदुःखध्वंसाकालीनत्वतादृशदुःखप्रागभावाकालीनत्वयो र्व्याप्तिश्च खण्डशरीरविशेषीयाद्य-सुख-चरमसुखयोर्बोध्या । यादृशखण्डशरीरे सुखमेव जायते, अतीतं वर्त्तमानं भावि च दुःखं न सम्भवति तादृशसुखेऽतिव्याप्तिवारणाय चरमदलं । कदाचिच्चक्रवर्त्तिसुखस्य तथात्वसम्भवाद्विशेष्यदलं, तच्च सुखवृत्तिवैजात्यं । तस्य च चक्रवर्त्तिसुखेऽनङ्गीकारात् नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तत्स्वःपदमित्येका याजना । सुखंस्वःपदारुपदमित्यपरा योजना । तथा चोक्तातिव्याप्तिभयेन पूर्वकल्पं परित्यज्य परकल्पं आहतुः । तादृशवैजात्यञ्च अधर्माजन्यशरीरजन्यतावच्छेदकतया सिद्धं । न च, स्वर्गिणः शरीरेऽधर्म्मजन्यत्वे मानाभावः, दुःखस्याधर्म्मजन्यशरीरत्वव्यापकतया दुःखाभावस्यैव तन्मानत्वात् । न च, स्वर्गिशरीरे पातभयजन्यदुखसत्त्वात् तेन हेतुना तत्राधर्मजन्यत्वमपि सेत्स्यतीति वाच्यं, दुःखविशेषस्यैवाधर्मजन्यत्वव्याप्यत्वात् । स्वर्गेऽपि पातभीतस्येत्यादेः शरीरनिन्दामात्र परत्वाच्च । न च, शुकादेस्तादृशं शरीरं, तत्र दुःखोत्पत्तेरावश्यकतयाऽधर्मजन्यत्वात् । एतेन मरणजन्यत्वस्य दुःखव्याप्यतया स्वर्गिशरीरेऽपि मरणजन्यत्वेन दुःखसंभवादधर्मजन्यत्वसत्त्वेनासंभवः ।

॥ २१ ॥ ननु व्यवहारादनुमिते गवाद्यानयनधर्मिककार्य्य-

"ते नराः सुखमृत्यव" इत्यादिवचनञ्च दुःखाल्पत्वज्ञापकत्वादित्यपि प्रत्युक्तं, तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वात्, प्रयोजकत्वे वा मरणाधीनदुःखाजनकाधर्माजन्यशरीरजन्यत्वव्याप्यस्यैव वैजात्यस्य स्वःप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वात्। केचित्तु यन्नदुःखेनेत्यादिकं अधर्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षकमित्याहुः। तेषां वैदग्ध्यविवेचनमभियुक्तैरेव कार्यं। अन्ये तु दुःखावच्छेदकशरीरावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छिन्नसुखत्वोपलक्षकमेतादित्याहुः। अन्ये तु, धर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यवच्छरीरावच्छिन्नसुखत्वोपलक्षकमेतदित्याहुः। अपरे तु, यागादिक्रियाजन्यतावच्छेदकतया सुखनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नमेव स्वःपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकं, यन्न दुःखेनेत्यादिकन्तु तदुपलक्षकमित्याहुः। तन्न याग-गङ्गास्नादीनामनुगतधर्माभावेन प्रत्येकरूपेण वैजात्यावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारेण हेतुत्वासम्भवात्, पुण्यतमत्वस्य चान्यथासिद्धिनियतत्वात्। प्रत्येकजन्यतावच्छेदकनानाजातिस्वीकारे च तद्वृत्त्यनुगतधर्माभावेन विनिगमनाविरहेण सर्वेष्वेव वैजात्येषु स्वःप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वकल्पनागौरवाच्च। नव्यास्तु, दुःखासम्भिन्नत्वादिविशेषणचतुष्टयभेदेन कल्पचतुष्टयं, पूर्वपूर्वकल्पास्वरसेनोक्ताभिलासोपनीतमिति कल्पे चक्रवर्त्तिसुखेऽतिव्याप्तिमाशंक्य तत्सुखमित्यनेन चरमकल्पः कृतः, विशेषणबोधकशब्दानामर्थस्तु पूर्वोक्त एवेति प्रलपन्ति। यत्तु, अभिलासोपनीतमित्येव चरमकल्पः, तदर्थस्तु इच्छामात्रकारणकत्वं, चक्रवर्त्तिसुखे इच्छामात्रकारणकत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति, तत्तुच्छं, इच्छामात्रकारणकत्वस्यासम्भवसम्पादकत्वात् कस्यापि सुखस्येच्छामात्रकारणकत्वाभावात्। स्वरादिशब्दस्येति, शक्तिग्रह इति पूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥

॥२१॥ कारिकांतरमवतारयति।—नन्वित्यादिना।=व्यवहारादितिव्यवहारम् प्रतीत्यर्थः। तथाच "ल्यब्लोपे पञ्चमीति"भावः। कार्य-

त्वस्यान्वयज्ञाने, पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन गृहीतमुपस्थितत्वादतस्तदुपपत्तये शाब्दसामान्यं प्रत्यवश्यं कार्य्यतावाचिपदस्य, तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यं, तथा च, कथं केवलकोषादितः शक्तिग्रहस्तस्य विध्यनाकाङ्क्षत्वे-

---

त्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य, अन्वयज्ञाने शाब्दबोधे, पदानामिति, ज्ञायमानेत्यादिः, नातः पदानां स्वरूपसदहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। एवमुत्तरत्रापि। प्रथमतः, शक्तिग्रहात् पूर्वमित्यर्थः। साकाङ्क्षेति, कार्यतासाकाङ्क्षेत्यादिः। पदत्वावच्छेदेनेति सावधारणनिर्देशः, साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैवेत्यर्थः। तेनार्थवाद-व्यवच्छेदः, तेन विध्यनाकाङ्क्षत्वेनार्थवादतया शाब्दबोधाजनकत्वादित्यग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते। क्वचिदेवकारसम्बलितपाठ एवास्ति। उपस्थितत्वात् प्रथमोपस्थितत्वादित्यर्थः। अतो विध्यनाकाङ्क्षपदस्याप्युपस्थितिसम्भवेऽपि न क्षतिः, तदुपपत्तये, कार्यतासाकाङ्क्षपदत्वावच्छिन्नकारणत्वोपपत्तये इत्यर्थः। केचित्तु, तदुपपत्तये, प्रथमोपस्थितत्वोपपत्तये इत्यर्थ इत्याहुः। तदसत्, कार्यकारणभावस्वीकारस्य तदुपस्थापकत्वासम्भवेनोपष्टम्भासङ्गतेः। शाब्दसामान्यं प्रत्येव शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येवेत्यर्थः। एवकारेण कार्यताविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्यव्यवच्छेदः। कार्यतावाचिपदस्येति हेतुत्वमित्यग्रेणान्वयः। कार्यतावाचिपदघटितवाक्यघटकपदान्तरस्य शाब्दबोधजनकत्वोपपत्तये कल्पान्तरमाह।-तत्साकाङ्क्षपदस्य वेति।=कार्यतावाचिपदसाकाङ्क्षपदस्य वेत्यर्थः। तत्साकाङ्क्षत्वञ्च, तज्जन्यविशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं। उपसंहरति।--तथा चेति।=कोषादीत्यादिना विवरणादिपरिग्रहः। तस्य कोषादेः, विध्यनाकाङ्क्षत्वेन, कार्यतावाचिपदसाकाङ्क्षत्वाभावेनेत्यर्थः। कारिकार्थमाह—साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनेति=कार्यतेत्यादिः। कार्यताधीति—प्रकृताभिप्रा-

नार्थवादतया शाब्दबोधानर्जकत्वादिति प्राभाकराशङ्कां निरस्यति । —

॥५॥ कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने, प्राग्गृहीतापि हेतुता।
पदानामर्थवादेभ्यः, पश्चाद्बोधादुपेक्ष्यते ॥ २१ ॥

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्य्यताधीजनकत्वं, पूर्वगृहीतमप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शाब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते। पूर्वगृहीतस्यापरिहार्य्यत्वानियमात्, प्रतिविम्बिते वस्तुनि व्यभिचारात्, न वोपस्थितधर्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः, पट-

येण । अन्यथा, कार्यताविषयकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकतया कार्यतापर्यन्तलिखनासङ्गतेः। शाब्दबोधानुरोधादिति, अन्यथा, "सन्ध्यामुपासते ये च" इत्यादेरर्थवादतया सन्ध्यावन्दनादेर्ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकत्वं न स्यादिति भावः। उपेक्ष्यते, अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानविषयतया कल्प्यत इत्यर्थः। ननु, यत्पूर्वगृहीतं भवति तदपरिहार्यं भवतीति नियमात् तदुपेक्षा न संभवति, अपरिहार्यत्वञ्च अप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितग्रहविषयत्वं, न त्वप्रामाण्यग्रहास्कन्दितग्रहाविषयत्वं, तथा सति, प्रतिविम्बिते वस्तुनि साध्यसत्त्वेन व्यभिचारोद्भावेनासङ्गतेरित्यत आह।— पूर्वगृहीतस्येति ।= अनियमादिति, नियमाभावे हेतुमाह।— प्रतिविम्बित इति ।= नैर्मल्यादिरूपदोषजन्यदर्पणादिधर्मिकारोपविषयस्य सुखस्य दर्पणासन्निधानेऽपरिहार्यत्वादितिभावः। ननूक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तितया व्यभिचारस्य च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततया नोक्तस्थले व्यभिचारसम्भवः, अन्यथा,

(१) पूर्वगृहीतस्यापरिहार्यत्वे व्यभिचारमाह।–प्रतिविम्बित इति।= जवाकुसुमसान्निधाने स्फटिकादौ गृहीतस्य लौहित्यस्य तदसान्निधाने स्फटिकेऽभावाद्व्यभिचारः ।

जनकं देय द्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येनापि ग्रहात्, अन्यथाऽन्यथाख्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्वारतापत्तेः। न च, कार्य्यतासाकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादर्थवादस्थले न शाब्दधीः, परन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तर-

---

कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावपि व्यभिचारप्रसङ्गादित्यत उद्देश्यतासिद्धिमाह।—न वेति।=ग्रहनियम इति, तथा च, कार्यतासाकाङ्क्षपदे पदत्वावच्छेदेन हेतुताग्रहेऽपि उक्तनियमसम्भवात् अर्थवादस्य शाब्दबोधजनकत्वं दुर्वारमिति भावः। अनियमे हेतुमाह।—पटजनकमिति।=देयेति द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यसूचकं। केचित्तु, कार्यतावाचकपदासमभिव्याहारस्थले तैः शाब्दानंगीकाराद्देयेतीत्याहुः। तत्सामानाधिकरण्येन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः। अन्ये तु, अनियमादिति, नियमाभावे हेतुमाह।—प्रतिविम्बित इति।=ननूक्तनियमस्य व्यभिचारिसाधारणत्वेऽपि यज्जनकत्वप्रकारकशाब्दधीविशेष्यतावच्छेदकं तदवश्यं प्रागुपस्थितिविषयतावच्छेदकं, यन्नैवं तन्नैवं इति नियमात्, विध्यनाकाङ्क्षपदत्वावच्छिन्ने शाब्दधीजनकत्वग्रहविषयत्वाभावः सेत्स्यतीत्यत आह।—न वेति।=अन्यत्पूर्ववदित्यपि। उपस्थितधर्मावच्छेदेनेति।–तथा च, उपस्थितिविषयतावच्छेदकव्यापकं यज्जनकत्वग्रहविशेष्यत्वं, तद्घटितमियम इत्यर्थः, नियमाभावे हेतुमाह।—पटजकमिति।=ग्रहादिति।—तथाच, तन्तुत्वादेः प्रागुपस्थितिविषयतानवच्छेदकत्वेऽपि पटजनकत्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वाद्यभिचार इति भाव इति प्रलपन्ति। अन्यथा द्रव्यत्वावच्छेदेन पटजनकत्वग्रहे। तत्रैव तादृशस्थल एव, दुर्वारतापत्तेरिति, तथा चान्यथाख्यातिस्वीकारभयेनोक्तस्थले सामानाधि-

---

(१) द्रव्यादौ टपजनकत्वस्य बाधिततया तन्त्वादिरूपद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन पटजनकत्वस्य ग्रह इति भावः। अन्यथा अवच्छेदकावच्छेदेन पटजनकत्वग्रहोपगमे।

कल्पने गौरवादिति वाच्यं, कार्य्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शाब्दधीहेतुत्वस्य कल्पनया विधिस्थले न शाब्दधीरित्यस्यापि सुवचत्वात्, उभयत्राप्यन्वयमतेरानुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्कर-त्वादिति दिक् ॥ २१ ॥

॥२२॥ पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति—

॥६॥ उभयावृत्तिधर्म्मेण(१), संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी। औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते ॥२२॥

करण्येनैव जनकत्वधीरवश्यमुपेयेत्युक्तानियमासम्भवादर्थवादोऽपि शाब्दजनक इति भावः। शङ्कते।--न चेति।=क्लृप्तत्वादिति, विधिवाक्य-स्थल इत्यादिः। नन्वर्थवादस्थले शाब्दबोधानभ्युपगमे कथमाका-ङ्क्षानिवृत्तिरित्यत आह।—परन्त्विति।==असंसर्गाग्रहमात्रमिति।—बाधनिश्चयाभावसहितं धर्मधर्मिणोरुपस्थितिमात्रमित्यर्थः। अगत्या तादृशबोधस्यापि आकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्। मीमांसकमते भ्रमस्थलीयबोधवत्। आकाङ्क्षान्तरेति।-कार्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भा-वेण कारणत्वान्तरेत्यर्थः। प्रतिबन्धिमुखेन दूषयति।—कार्यतानिरा-काङ्क्षेति।=सुवचत्वादिति।-विनिगमनाविरहादिति भावः। न च, शाब्दयामीत्यनुव्यवसाय एव तत्र शाब्दत्वकल्पक इति वाच्यं, तस्यै-व संदिग्धत्वादित्याह।-उभयत्रेति।=विध्यर्थवादोभयत्रेत्यर्थः। अन्व-यमतेः शाब्दबोधस्य, अनुभविकत्वेन, शाब्दयामीत्यनुव्यवसायेनेत्य-र्थः। एकशेषस्यैकत्र शाब्दबोधोऽन्यत्रनेति विशेषस्य कर्तुमशक्य-त्वादिति उभयवादिसिद्धानुव्यवसायवैलक्षण्याभावादिति भावः।२१।

॥२२॥ ग्रन्थगौरवभियैकयैव कारिकया संज्ञाद्वयमाह।—पारि-

---

(१) स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्वानुयोगिवृत्तित्वञ्चैतदुभयसम्ब-न्धेन भेदविशिष्टान्यत्वमुभयावृत्तित्वं।

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी,

भाषिकीमौपाधिकीञ्चेति ।=क्रमप्राप्तामिति शेषः । तृतीयार्थावच्छेदकत्वस्य सङ्केतार्थकप्रवृत्तावन्वयः । एवमग्रेऽपि । कारिकापूर्वार्द्धं व्याचख्यानो लक्ष्ये लक्षणं योजयति ।—उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नेति ।=उभयावृत्तित्वं नोभयवृत्तिभिन्नत्वमसम्भवात् । द्वित्वरूपस्य एकविशिष्टापरत्वरूपस्य वा उभयत्वस्य, सर्वत्र सम्भवात् । नाप्येकमात्रवृत्तित्वं मात्रार्थाप्रसिद्धेः, संख्यारूपस्य बुद्धिविषयत्वरूपस्य वा एकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् । न च, स्वाभाववद्वृत्ति-स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टत्वं, द्वित्वादीनामपि तथात्वापत्तेः । एकमात्रवृत्तिधर्मस्य पर्याप्तौ मानाभावात्, तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वनिवेशासम्भवात्, निवेशेऽपि द्वित्वादिवारणासम्भवात्, द्वित्वाभाववति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य वृत्तेः । किन्तु, स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं, द्वित्वादेस्तु तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टत्वान्न संग्रहः । तद्व्यक्तित्वादेरपि स्वाश्रयभिन्नभेदसामानाधिकरण्यात्. स्वाश्रयभेदप्रतियोगित्वाद्यासम्भववारणाय सम्बन्धघटकदलद्वयोपादानं । न च, तद्व्यक्तित्वस्यापि निरुक्तोभयसम्बन्धेन तद्व्यक्तिघटोभयादिभेदविशिष्टत्वादसम्भव इति वाच्यं, व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च, व्यासज्यवृत्तित्वस्याननुगमादननुगमतादवस्थ्यं, स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टधर्मानवच्छेद्यत्वस्य विवक्षणादननुगमव्युदासात् । अथ वा, उक्तदोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदाविशिष्टान्यत्वमेव तत्, द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदवारणाय सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां भेदविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयं, वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन । स्वाश्रयत्वञ्च स्वप्रतियोगिताव-

यथाऽऽकाशडित्थादि, सा हि द्वितयाद्यवृत्तिधर्मेणैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते, न चाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव

च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्व – स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, तथा च, द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अतथात्वान्नोक्तदोषः। केचित्तु, स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्य-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं तत्। तथा च, तद्व्यक्तित्वस्य नोक्तत्रितयसम्बन्धेन तद्व्यक्तिघटोभयादिभेदविशिष्टत्वं, द्वित्वस्येव स्वस्यापि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तदभावासत्त्वात्, केवलद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अलीकत्वात्। न च, स्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपसम्बन्धे स्वपदार्थस्यानिविष्टतया तादृशसम्बन्धाप्रसिद्धिः, प्रसिद्धत्वेऽपि अनेकवृत्तिलघुधर्ममात्रेऽतिव्याप्तिः। स्वपदार्थस्य निविष्टत्वे भेदत्वावच्छिन्नस्य संबन्धत्वासम्भव इति वाच्यं, स्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेत्यनेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंसर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः। तन्मन्दं, द्वित्वादावतिव्याप्तेः, द्वित्वस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन निरुक्तत्रितयसंसर्गेण तादृशभेदविशिष्टत्वस्याप्यसम्भवात्। न च, स्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेत्यनेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वस्य विवक्षणान्नैष दोष इति वाच्यं, तथा सत्यसम्भवापत्तेः, तद्व्यक्तित्वस्यापि निरुक्तत्रितयसंसर्गेण द्वित्वावच्छिन्नभेदविशिष्टत्वादित्यलमधिकेन। यथेति।— नित्यसङ्केतस्थलमुक्त्वाऽनित्यसङ्केतस्थलमाह।— डित्थेति।— दारुमयहस्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने आधुनिकसङ्केतवती डित्थेति संज्ञा। आदिना तादृशसंज्ञान्तरपरिग्रहः। सा हि आकाशडित्थादिसंज्ञाहीत्यर्थः। शब्दादीत्यादिना दारुमयहस्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वपरिग्रहः। तदाश्रयं, तस्य शब्दस्य, तद्व्यक्तित्वस्याश्रयं अधिकरणं, अभिधत्ते,

शक्तिः, पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः, पटे शक्तमपि पटपदं, न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिगूहोत्तरं, ततः पटत्व-विशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत्, शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं, न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवं गृह-दशायामाकाशादिपदान्न शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्त-स्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते धर्मिण्येव शक्तिगूहस्य ताद्रूप्येण पटा-द्यनुभवं प्रति हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने

वक्तीत्यर्थः । चैत्रत्वजातेरनेकावृत्तित्वात् तदाश्रये नैमित्तिकपदे नातिव्याप्तिरिति भावः । शङ्कते ।— न चेति ।== निरवच्छिन्नैव शक्ति-रिति ।– तथा चोक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति भावः । प्रतिबन्धिमुखेन शङ्कां निरस्यति ।–पटादिपदस्यापीति ।=तादृशेति, निरवच्छिन्नेत्यर्थः । पटादिपदशक्तेः सावच्छिन्नत्वे प्रमाणमाशंक्य निराचष्टे ।— पटे-शक्तमपीत्यादि ।== ततः, पटादिपदशक्तिग्रहात् । तच्छक्तिः, पटादि-पदशक्तिः । अवच्छिन्ना, किञ्चिदवच्छेदकतानिरूपिका । चेदिति ।— विभाव्यत इति शेषः । क्वचित्तथैव पाठः, अत एवाग्रे विभाव्यतामिति साधु सङ्गच्छते । तस्याकाशपदस्य, तत्राकाशे, विभाव्यतामिति, तादृशविशिष्टानुभवानुभवस्योभयत्रैव सन्दिग्धत्वादिति भावः । दीधितिकृन्मतं निरस्यति ।— एतेनेत्यादि ।== तादृशग्रहोत्तरं पटत्व-विशिष्टस्याननुभवेनेत्यर्थः । पटत्वाद्युपलक्षितत्वे शक्यतावच्छेद-कत्वेनागृहीतपटत्वावच्छिन्ने, धर्मिण्येव इति ग्रहान्वयि । तन्मते शक्तिग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यैव शाब्दप्रकारता नियामकत्वादिति भावः । पटादिपदस्यापीति ।— न केवलं आकाशादिपदस्य पटादि पदस्यापीत्यर्थः । तथा चोक्तापत्तिरिष्टतया न बाधिकेति भावः । व्यक्तिष्वित्येव कारेण पटत्वादिजातेर्व्युदासः । नन्वेतावता शब्दादेः

शक्तिः, परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं, शब्दोपलक्षितधर्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्विकल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यत इति तु नानुभविकं, न वा यौक्तिकम् । या चानुगतोपाध्यवच्छिन्ने-

---

प्रकारताप्रयोजकस्य शक्यतावच्छेदकत्वग्रहस्य विरहेऽपि आकाशपदात् निष्प्रकारकाकाशज्ञानोत् पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह।–शब्दोपलक्षित इति।=शक्तिग्रहादेवेति एवकारेण शब्दे शक्तिग्रहव्यवच्छेदः। तदंशे आकाशांशे, निर्विकल्पकात्मकेति, निष्प्रकारकेत्यर्थः।स्मरणमिति, शाब्दबोधजनकीभूततथाविधपदार्थोपस्थितेरानुभविकत्वं, तथाविधशब्दस्यानुभविकत्वं, अयौक्तिकत्वञ्च नानुभाविकमित्यादौ स्मरणस्य तथात्वमुक्तं। अन्वयानुभवः, शाब्दबोधः, नानुभविकं नानुभवाविषयः। ननु, युक्तिरेव तत्रानुभवसाधिकेत्यत आह।–न वेति।=कारिकायाःपरप्रतीकं व्याकरोति।–या चेति।=अनुगतत्वं एकसम्बन्धावच्छिन्नानेकवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं, न त्वनेकवृत्तित्वं, कस्यापि विशेषगुणस्यानेकवृत्तित्वाभावात् भूतादिसंज्ञायामव्याप्त्यापत्तेः। लक्ष्यं प्रदर्शयन् तत्र लक्षणं संगमयति।–यथेत्यादिना।=सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरावृत्तित्वात्, ईश्वरसाधारणात्मत्वजातेरप्रामाणिकत्वात्, प्रत्येकभेदनिवेशे तु गौरवादाह।–सचेतनेति।=ज्ञानवदवृत्तीत्यर्थः। न च, कृतीच्छादिकमादाय विनिगमनाविरहः, चेतनपदस्य स्वविषयकपरत्वात्। वार्त्ताहारकत्वेति, यद्यपि प्रोषितवाक्यप्रतिपादितार्थप्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं न वार्त्ताहारकत्वं, तथा सति, लिप्यानेतुर्दूतस्यातथात्वापत्तेः। प्रत्युत शृण्वित्याद्यवधारयितुस्तथात्वापत्तेः, परम्परयाऽऽनुकूल्यमादाय लिपिलेखकस्यापि तथात्वापत्तेः। मौलिलिखितालिप्यानेतुर्दूतस्य तथात्वस्यासम्भावितत्वाच्च, तत्र वार्त्ताया-

---

(१) तदर्थांशे तदुपस्थाप्याप्रकारकत्वं निर्विकल्पत्वं।

सङ्केतवर्त्ती संज्ञा, सा त्वौपाधिकी, यथा भूतदूतादिः, सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते, शब्दादिकन्तु, सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतो द्वितयावृत्तित्वादतः पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः। घटत्वादिजातेः

एवाप्रसिद्धेः, नापि तादृशवाक्यप्रतिपादितार्थप्रतिपादकवाक्यप्रयोक्तृत्वं तत्, लिप्यानेतुरपि कस्यचिदविशिष्टस्य प्रयोक्तृत्वमस्त्येव, अत एव लोकेऽपरमस्य प्रमुखाज्ज्ञातव्यमिति लिपिशेषपाठपरिपाटीति न तत्राऽव्याप्तिरिति, तथापि मौलिलिखितलिप्यानेतुरतथात्वापत्तेः मूकस्यातथाविधस्यातथात्वापत्तेश्च। तथापि, प्रोषितवाक्यप्रतिपादकलिप्यानेतृत्वे सति तादृशानयनभृतिग्राहित्वं तत् । तादृशभृतिग्राहि-लिप्यानयनविरहिण्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं। उपरोधक्रमेण तादृशलिप्यानेतुर्ब्राह्मणादेस्तथात्ववारणाय विशेष्यदलं। प्रवर्त्तते शक्तो भवति। न चाकाशपदेऽतिव्याप्तिः, शब्दस्यापि अनुगतोपाधित्वादिति तस्यानुगतत्वमेव नास्तीत्याह।— शब्दादिकन्त्विति।= ननु, घटपदस्यापि नैमित्तिकत्वं नस्याद् घटत्वजातेःसंस्थानवृत्तितयौपाधिकत्वं स्यादित्यत आह। — घटत्वादिजातेरिति। == संस्थानमवयवसंयोगविशेषः। विलक्षणेति, विजातीयसंयोगावच्छिन्नशक्तिमदित्यर्थः। तृतीयथाऽवच्छेदकत्वप्रति-

---

(१) अनेकानिरूपितवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नोऽनुगतोपाधिः, स च भूतत्वादिः, भूतत्वादिश्च भूतत्वस्य रूपादिभिन्नत्वेऽपि तस्मिन्ननेकनिरूपितवृत्तितायाऽसत्त्वादेकनिरूपितवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नस्य पारिभाषिकत्वं कल्प्यते, तदेतत् तन्निरूपितवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नत्वे सति अपरानिरूपितवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नत्वे सति एतन्निरूपितवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नो रूपादिर्भवन् अनुगतोपाधिर्भवति । दूतत्वञ्च वार्तावहनानुकूलकृतिः, इत्यत्राप्युक्तरत्या लक्षणमुन्नतव्यं ॥

संस्थानवृत्तित्वमते, यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं, तदौपाधिकमेव, यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन, तदा नैमित्तिकमेव, वस्तुतः, सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति ॥ २२ ॥

पादनादेवमग्रेऽपि । दण्डादिजन्यतावच्छेदकतया घटादावेव वैजात्यं सेत्स्यति, संस्थाने वैजात्यसिद्धौ मानाभावात् घटपदस्यौपाधिकत्वमसम्भवि । न च, घटजनकतावच्छेदकतया तादृशवैजात्यसिद्धिरिति वाच्यं, अभिघातप्रयोज्यजात्यादिना सांकर्यात्, इत्याशयेन यदीत्युक्तं । ननु, संयोगजन्यतावच्छेदकतया सिद्धोऽभिघातक्रियाजन्यतावच्छेदकजातिविरुद्धो जातिविशेषः संस्थाने घटजनकतावच्छेदकतया सेत्स्यति, स एव स्वाश्रयारभ्यत्वरूपपरम्परया घटपदशक्यतावच्छेदकः, घटो गुणः, घटमानयेति बोधयोर्भ्रमत्वप्रमात्वानुरोधेन तथैव कल्पनात् इत्याह ।— यदि चेति ।== परम्परयेति ।— स्वाश्रयारभ्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः । वैलक्षण्यवत्त्वेन वैजात्यवत्त्वेन, शक्तं घटपदमिति पूर्वेणान्वयः । एतन्मते यदि चेत्यनेन सूचितमस्वरसं स्वयं व्यञ्जयति ।— वस्तुत इति ।= तथा च, स्वरूपतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधासम्भवात् तन्मतम सम्यगिति भावः । समवायेनैवेत्येवकारेण सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदः । अभिहितं प्रागिति प्राभाकरमतविचारमध्ये । शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपीति ग्रन्थे उक्तप्रायमित्यर्थः । केचित्तु, परम्परया शक्तिज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे प्राभाकरा एव विजयेरन्नित्यत आह । — वस्तुत इत्यादीत्याहुः । तन्न, तादृशास्वरसस्य ग्रन्थकृतस्तात्पर्यविषयत्वाभावात्, तथा सति वस्तुत इत्यादिना स्वयमस्वरसोद्भावनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वादिति ॥२२॥

॥ २३ ॥ ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्वक्ति ।—

॥७॥ यद्वाधुनिकसङ्केत-शालिस्यात्पारिभाषिकम् ।
जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना ।२३।

यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं, यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि, यथा वा शास्त्रकृद्भिः

॥२३॥ वैयाकरणमतमुत्थापयति ।–ये त्विति ।=जात्यवच्छिन्नसंकेतवतामपीत्यनेन स्वमते चैत्रादिपदानां नैमित्तिकत्वं व्यञ्जितं । न च, शरीरवृत्तेरपि चैत्रस्य कुतो जातित्वमनेकवृत्तित्वाभावादिति वाच्यं, बाल्यादिभेदेन चैत्रशरीरस्यापि नानात्वात् । तेषां वैयाकरणानां, त्रैविध्यमिति ।—नैमित्तिको-पारिभाषिक्योपाधिकानां लक्षणत्रयमित्यर्थः । चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वस्य स्वमतासिद्धत्वेनाश्रयविषयतया पारिभाषिकसंज्ञालक्षणस्योत्कटरागाविषयतया च क्रमपहाय तल्लक्षणमादौ अभिदधान एव नैमित्तिकोपाधिकलक्षणमाह ।–यद्वेति ।=आधुनिकसंकेतशालिस्या दिति पदमित्यध्याहार्यं,तथा च, नित्यसंकेतानिरूपकपदं पारिभाषिकं स्यादित्यर्थः । जात्येति-तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं, तस्य शक्तमित्यत्र शक्तावन्वय, एव मग्रेऽपि, तथा च, जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्पदं नैमित्तिकमित्यर्थः । उपाधिनेति, उपाधित्वं सखण्डत्वमतो न नैमित्तिके ऽतिव्याप्तिः । विवृणोति ।–यत्रेति ।=तथा च, यादृशानुपूर्वी यादृशार्थविशेष्यकाकिञ्चिज्जन्यबोधविषयत्वप्रकारकानित्यसंकेतविषयताविशेषावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थे पारिभाषिकत्वमिति पर्यवसितं । उदाहरति ।–यथा पित्रादिभिरिति ।=चैत्रादीति, नामेत्यनुषज्यते । अथ चैत्रादिसंकेतस्य नित्यत्वेन नाधुनिकत्वं, "द्वादशेऽहनि पिता नाम

सिद्ध्यभावादौ पक्षतादि जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं, यथा गो-गवयादि, यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम, तदौपाधिकं, यथाऽऽकाश-पश्वादि । आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्ति-

---

कुर्या"दिति श्रुतेः, इत्यव्याप्तिभिया चैत्रपदस्यालक्ष्यत्वमेव स्वीकार्यं, अत एवैतदवतारणिकायां ये तु चैत्रादिपदस्येत्यत्रादिपदमुपात्तं, इति लक्ष्यांतरमुपदर्शयति ।–यथा वेति ।=शास्त्रकृद्भिरिति, संकेतितमिति पूर्वेणान्वयः । सिद्ध्यभावादाविति ।—आदिना सिषाधयिषामात्रविशिष्टसिद्ध्यभावस्य च परिग्रहः । केचित्तु, सिद्ध्यभावादौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादावित्यर्थः । आदिपदात् साध्यसंशयादिपरिग्रहः । प्राच्यैस्तस्यापि पक्षतात्वस्वीकारादित्याहुः। जात्यवच्छिन्नेति ।–यत्रार्थे यन्नाम इत्यनुषज्यते, एवमग्रेऽपि । तथा च, यादृशानुपूर्वी यादृशार्थविशेष्यकजात्यवच्छिन्नस्वशक्तिनिरूपकतावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थनैमित्तिकत्वं पर्यवसितं। यथेति।–गवि गवये इत्यध्याहार्यं, गो-गवयादीति ।–नामेत्यनुषज्यते, एवमग्रेऽपि। यदुपाध्यवच्छिन्नेति ।–अत्र यत्रार्थ इत्यस्यैवानुषङ्गः, तथा च, यादृशानुपूर्वी यादृशार्थविशेष्यकसखण्डधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थौपाधिकत्वं पर्यवसितं । उदाहरति ।—यथेति ।—आकाशपदस्य निरवच्छिन्नशक्तिकत्वेऽलक्ष्यत्वमेव । न च, तस्य तथात्वे लक्ष्यत्रयस्यैवालक्ष्यत्वात् त्रिधा विभागे व्याघात इति वाच्यं, नैमित्तिकलक्षणे जात्यवच्छिन्नत्वमपहाय उपाध्यनवच्छिन्नशक्तिमत्त्वस्य निवेशेन तस्य नैमित्तिकत्वसंभवादित्यत आह ।—पश्वादीति ।= आदिपदात् कुकुदादिपरिग्रहः, तस्यापि दानाद्यवच्छिन्न शक्तिमत्त्वात् । नन्वाधुनिकसंकेतस्यापि शक्तिमत्त्वात् पारिभाषिकचैत्रादिशब्दानां नैमित्तिकत्वापत्तिः, नदीवृद्ध्यादिशब्दानाञ्चौपाधिकत्वापत्तिरिष्टापत्तौ च तेन रूपेण विभागासम्भवः, मिथो विरुद्धधर्मस्यैव विभाजकताव-

नित्यस्यैव तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भर्त्तृहरिणा । —

आजानिकश्चाधुनिकः, सङ्केतो द्विविधो मतः ।
नित्य आजानिकस्तत्र, या शक्तिरिति गीयते ॥
कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृत इति ।

न च, पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतवत्त्वे

च्छेदकत्वादित्यत आह । — आधुनिकस्त्विति । = तस्य सङ्केतस्य, तथात्वात्, शक्तित्वात् । अत्र प्राचीनसम्वादमाह । — तदुक्तमिति । = नित्यसङ्केतस्यैव शक्तित्वमुक्तमित्यर्थः । तत्र तयोर्म्मध्ये, नित्यः सङ्केत आजानिको, नास्ति जनिरुत्पत्ति र्यस्यासौ अजनिः, अजनिरेवाजानिकः, स्वार्थे इकणिति आजानिकशब्दो यौगिकः । केचित्तु, आजानिकः कालत्वव्यापक इत्यर्थः, तथा चाजानिकः शब्दः पारिभाषिक इत्याहुः । तन्न, यौगिकसम्भवे पारिभाषिककल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च, प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगिरूपस्य नित्यत्वस्य योगालभ्यत्वेन तद्बोधने तस्य कथं यौगिकत्वमिति वाच्यं, प्रागभावातिरिक्तस्यानुत्पन्नवस्तुनो ध्वंसाप्रतियोगित्वनियमात् नित्यपदस्यैवानुत्पन्नपरत्वाद्वा, न च, तयोरेकार्थत्वेन पौनरुक्तं, आजानिक इत्यस्याजानिकशब्दप्रतिपाद्यपरत्वात् । अत एव या शक्तिरित्यत्र यत्पदस्य नित्यसङ्केतपरत्वेऽपि शक्तिरित्यभिधीयते इत्यनेन शक्तिपदप्रतिपाद्यत्वकथनात् न पौनरुक्तं, अत एव च "प्रजावती भ्रातृजाया" "श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः" "सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद" इत्यादावपि न पौनरुक्तं । कादाचित्कस्त्विति । — कादाचित्कत्वं, ध्वंसप्रतियोगित्वमिति फलितं । आधुनिकः आधुनिकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । स च क इत्याकाङ्क्षायामाह । — शास्त्रकारादिभिरिति । = आदिना म्लेच्छादिपरिग्रहः । यथा स्त्री कृतेकारे नदी, आरादिषु वृद्ध्यादिपदस्य सङ्केतः, कङ्गौ यवपदस्य, न चेति अस्तीत्यग्रेणान्वयः । ननु, "द्वादशे ऽहनि पिता नाम

मानमस्ति, "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति" श्रुतेः पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रपरत्वात्, चैत्रादिपदस्य शक्तिमत्त्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च, तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात्, चैत्रादिपदानामिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि, न

कुर्या"दित्यादिश्रुत्या द्वादशाहाधिकरणकनामजन्यबोधविषयपुत्रत्वविशिष्टविषयकपितृसमवेतः सङ्केत इष्टसाधनमिति बोधजननादीश्वरीयतादृशतात्पर्यस्यावश्यकत्वात्, तदात्मकभगवदीच्छीयबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयतायाः परम्परया निरूपकत्वस्य चैत्रादिपदे सत्त्वात् तादृशश्रुतिरेव तत्र मानमित्यत आह।–द्वादशेऽहनि पितेत्यादि।== पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रपरत्वादिति।–तथा च, तादृशश्रुतौ नामपदं तात्पर्यग्राहकं, पुत्रविषयकबोधजनकः पितृसङ्केत इष्टसाधनमिति बोध एवेश्वरतात्पर्यमिति भावः। चैत्रादिपदे शक्तिसत्त्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह।–चैत्रादिपदस्येति।==शक्तिमत्त्वे नित्यसङ्केतमत्त्व इत्यर्थः। क्व चित्तथैव पाठः, अत एवाग्रे तस्येति पुंलिङ्गनिर्देशोऽपि साधु सङ्गच्छते। आपत्तौ हेतुमाह।— तस्येति ।== नित्यसङ्केतस्येत्यर्थः। केचित्तु, शक्तीति पूर्वपाठं दृष्ट्वा एतस्या इति पाठं कल्पयन्ति, तन्न, तादृशपाठस्य कुत्राप्यदृष्टत्वात्। अन्ये तु, तस्य शक्तिपदार्थस्येत्यर्थं व्याचक्रुः। अपरे तु, तत्पदस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्ततया तेन शक्तिपदार्थत्वेन नित्यसङ्केतवत्त्वेन बोधने बाधकाभाव इत्याहुः। तदुभयमप्यसत्, प्रक्रान्तमपहाय बुद्धिविषयपदार्थान्तरोपस्थापकतायास्तत्पदस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति दिक्।

---

(१) "ननु, द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्या"दिति श्रुतिरेव प्रमाणमस्तीत्याह।–द्वादशेऽहनीत्यादि।=तथाच, तादृशश्रुतेः सङ्केतस्य पितृकर्तव्यमात्रविधायकत्वं न पुत्रादौ चैत्रादिपदशक्तिबोधकत्वमिति भावः।

तेषां धर्मकर्मण्युपयोगः, "साधुभिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै" * इतिश्रुत्या तत्र तन्निषेधात्, म्लेच्छितवै म्लेच्छमात्रसङ्केतितैः, खरादिशब्दास्तु, रासभादौ म्लेच्छैरिवा-

---

ननु, चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतासत्त्वे धर्म्मकर्मणि चैत्रादिपदाभिलापो- न स्यात्, नित्यसङ्केतवत्पदस्यैव धर्मकर्म्मण्युपयोगात्, अन्यथा म्लेच्छसङ्केतितशब्दानामपि तत्राभिलापे दोषो न स्यादित्यत आ- ह ।— चैत्रादिपदानामिवेति ।== पारसीकादिशब्दानां म्लेच्छ- संङ्केतितशब्दानां, सङ्केतवत्त्वाविशेषऽपीति ।— अनित्यसङ्केतस्यापि सङ्केतत्वाक्षतेरिति भावः । धर्मकर्मण्युपयोगे हेतुमाह ।— साधुभिर्भाषितव्यमिति ।= नापभ्रंशितवै नापभ्रंशितशब्दैः, म्लेच्छि- तवै म्लेच्छसङ्केतितशब्दैः । तत्र धर्मकर्मणि, तन्निषेधात् उपयो- गनिषेधादित्यर्थः । तत्र म्लेच्छसङ्केतितशब्दमात्रोपयोगनिषेधे खरा- दिशब्दस्यापि तथात्वात्तत्रोपयोगो न स्यादित्यतस्तदर्थं विशेष- यति ।— म्लेच्छितवै इति ।== मात्रपदव्यावृत्तिमाह ।— खरादिश- ब्दास्त्विति ।== आदिना कुलालादिपरिग्रहः । आर्यैः श्रेष्ठैः । तथा च, तत्र म्लेच्छेतरासङ्केतितत्वाभावान्न मात्रार्थसम्भव इति भावः । ननु, गवादिशक्तेर्गोत्वादिजात्येव सास्नादिरूपसंस्थानेऽप्यवच्छिन्न- त्वात् गवि गोपद नैमित्तिकवत् औपाधिकमपि स्यादित्याशङ्क्य

---

* न म्लेच्छितवै न म्लेच्छितव्यं, अव्यक्तं प्रकृतिप्रत्ययविभाग- हीनं न शब्दितव्यमित्यर्थः । तथाच पाणिनिः—" कृत्यार्थे तवै-केन् केन्य-त्वेनः ॥" (वैदि०।३।४।१४) इत्यनेन कृत्यार्थे तवै प्रत्ययेन प्रसाध्य " न म्लेच्छितवै इति न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः " इत्येवमर्थो- ऽपि दर्शितः । एवं सति यज्ञगदीशेन " म्लेच्छितवै म्लेच्छमात्रस- ङ्केतितैः " इत्ययमर्थो विवृतः स विद्वद्भिश्चिन्त्य इति ।

(१) तथाच, म्लेच्छमात्रसंकेतितशब्दानां धर्मकर्मणि प्रयोगस्य निषिद्धतया खरादिशब्दानामार्यैरपि संकेतितत्वेन म्लेच्छमात्रसंके- तितत्वाभावात्तेषां तत्र प्रयोग एवेति भावः ।

व्यैरपि सङ्केतिताः । ननु, गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्ट एव गवादौ शक्तमिति[1], तत्रापि तदौपाधिकं स्यात्, न स्याच्छक्यत्वाविशेषेऽपि गोत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन

जातेरिव संस्थानस्य शक्यत्वेऽपि न शक्यतावच्छेदकत्वं गौरवात्, न हि शक्यस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वनियमः, व्यक्तौ व्यभिचारात् । "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ" इति न्यायसूत्रे, तस्य शक्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति समाधत्ते।-नन्विति।=आदिपदात् घटादिपरिग्रहः, गोत्वादिनेवेत्यादिना घटत्वादिपरिग्रहः, अस्य विशिष्ट इत्यत्रान्वयः, एवमग्रेऽपि, संस्थानप्रभेदः सास्ना-कम्बुग्रीवादिः, विशिष्टएवेत्येवकारेण विशिष्टशक्यत्वव्यवच्छेदः । शक्तमिति।—तथा च, संस्थानस्य शक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वाभिधानेन शक्यतावच्छेदकत्वं प्रकटीकृतं, तस्यैव तथात्वनियमादिति भावः । तत्रापि गवादावपि, तत् गवादि नाम, औपाधिकं स्यादिति।—संस्थानरूपोपाध्यवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वादिति भावः । न च, गवादिपदस्य नैमित्तिकत्ववदौपाधिकत्वे क्षतिविरहादिष्टापत्तिसम्भव इति वाच्यं. तथा सति तेन रूपेण विभागानुपपत्तेर्मिथो विरुद्धधर्मस्यैव विभाजकत्वादित्याशङ्कां निरस्यति।— न स्यादिति।==गवादिपदमौपाधिकं न भवतीत्यर्थः, कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।—शक्यत्वाविशेषेऽपीति। == गोत्वानिष्ठावच्छेदकतायामिव संस्थाननिष्ठावच्छेदकतायामपि शक्तिनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वरूपैकधर्मसत्त्वादिति भावः। तथा च, विशेषत्वं प्रकृते तादृशैकधर्मवत्त्वमिति पर्यवसितं, एतेनाविशेषत्वमभिन्नत्वं, तच्च न सम्भवति, गोत्वानिष्ठावच्छेदकतातो ऽवयवसंयोगरूपसंस्थाननिष्ठावच्छेदकताया भिन्नत्वात्तदवच्छेदकसंसर्गादीनां भिन्नत्वादिति प्रत्युक्तं। गुरु-

---

(१) गोत्वसंस्थानविशिष्टे शक्तस्यापि गवादिपदस्य शक्यतावच्छेदकं गोत्वमेव लाघवात् ॥

संस्थानस्यं, गवादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वात्। न चे, संस्थानमशक्यमेव गवादिपदस्येति देशनीयं, गवादिपदाद्गोत्वादिजात्या इव सास्नादिलक्षणविलक्षणाकृत्यापि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्यापि तच्छक्यत्वात्, तथाच न्यायसूत्रं, "जात्या-

---

त्वेनेति।—तत्रावच्छेदत्वस्वीकारे, तदवच्छेदकत्वकल्पने गौरवादिति भावः। ननु अशक्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् संस्थानस्य शक्त्यविषयत्वात् कुतः शक्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिः? कथं वा तद्वारणाय लाघवगौरवविवेचनं? इत्यत स्तस्य शक्यत्वं व्यवस्थापयन्नाह।— न चेति।=देशनीयमिति परेणान्वयः। गवादिपदादिति पञ्चम्यर्थो जन्यत्वं, तच्चाग्रतनानुभवेऽन्वेति, गोत्वादिजात्या इवेति तृतीयार्थः प्रकारत्वं, एवमग्रेऽपि। शक्तिविशेष्यतानवच्छेदकस्यापि कदाचित् प्रकारतया शाब्दबोधे भानसम्भवान्नियमत इत्युक्तं। अनुभवेन शाब्दबोधेन, तस्यापि सास्नादिरूपसंस्थानस्यापि, तच्छक्यत्वात् गवादिपदशक्यत्वात्, गवादिपदशक्तिविषयतावच्छेदकत्वादिति यावत्। तथा चैतन्मते शक्तिविषयतावच्छेदकत्वस्य फलीभूतज्ञानप्रकारतानियामकत्वात् संस्थानस्य शक्तिविषयतानवच्छेदकत्वे नियमतः शाब्दबोधे प्रकारतया भानानुपपत्तिरित्यनुपपत्तिरेव तत्र तत् साधिकेति भावः।संस्थानस्य शक्तिविषयतावच्छेदकत्वे न्यायसूत्रं प्रमाणयति।-"जात्याकृतिव्यक्तय" इति।=गुणादीनामाकृतेरभावाद् गुणादिपदानामाकृतौ शक्त्यसम्भवादाकृतेः सामान्यतः पदार्थत्वकथनमसङ्गतमतः पदं विशेषयन् लक्ष्यार्थव्यावृत्तयेऽर्थपदस्य शक्यरूपार्थ माह।-पदार्थ

---

(१) गवादिपदशक्ति र्गोत्वादिजात्यवच्छिन्नैव न तु गुरुसंस्थानावच्छिन्ना, अत उपाध्यवच्छिन्नेऽशक्तान्नौपाधिकं गवादि।

(२) ननु, गोत्वसास्नादिविशिष्टे शक्तत्वाद्गवादिपदस्य सास्नादिर्गवादिपदशक्यो मा भवतु इत्यापत्ति मुत्थापयति न चेत्यादिना।

कृतिव्यक्तयः पदार्थ" इति, पदार्थो गवादिपदशक्यः, त्रिष्वेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम्, अन्यथा विभिन्नशक्तौ विशकलिता-

---

इत्यादि ।=गवादीत्यादिना घटादिपरिग्रहः । नन्वभेदान्वयबोधे उद्देश्यविधेयवाचकपदस्य प्रायशः समानवचनकत्वनियमादेकवचननिर्देशोऽसङ्गतः, कथञ्चित्तदुपपादनेऽपि, एकत्वस्य शक्तिविषयताश्रये तत्र बाधेनायोग्यत्वापत्तिरतस्तस्याः शक्तावन्वयेन योग्यत्वं सम्पादयन्नाह ।–त्रिष्वेकशक्तेरिति ।=जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तेरित्यर्थः । ननु, जात्याकृतिव्यक्तिषु पृथक्शक्तौ को दोषो, न च नानाशक्तिकल्पने गौरवमेव दोष इति तु न देश्यं, जात्याकृत्योर्वैशिष्ट्यान्तर्भावेण शक्तिकल्पनामपेक्ष्य नानाशक्तिकल्पनस्य लघुत्वादित्यत आह ।—अन्यथेति ।=जात्याकृतिव्यक्तिष्वेकशक्त्यभावे तासामशक्यत्वे वक्ष्यमाणदोषासंभवाद्विभिन्नशक्तावित्यप्युक्तं । केचित्तु, अन्यथा इत्यस्यार्थं स्वयमेवाह।–विभिन्नशक्ताविति ।=अन्यथा संस्थानस्य प्राक् शक्यत्वाभिधानादन्यथाशब्देन तद्व्यवच्छेदस्यापि बोधनाद्वक्ष्यमाणदोषासङ्गतेरिति भाव इत्याहुः । तन्न, संस्थानशक्यत्वाभिधानस्याप्रत्यासन्नत्वादन्यथाशब्देन तद्व्यवच्छेदबोधनासम्भवात् । अपरे तु, अन्यथैकवचनानुपादाने, बहुवचनोपदान इति यावत् । विभिन्नशक्ताविति ।– तेन सूचिताया मित्यादिः, एकवचनमित्यनन्तरान्यथाशब्देन तद्व्यवच्छेदस्यैव बोधनादिति प्राहुः । विशकलितानामेव मिथो निरूप्यनिरूपकभावानापन्नविषयताविशिष्टानामित्यर्थः, विशेष्यविशेषणभावानापन्नानामिति यावत् । तासां जात्याकृतिव्यक्तीनां, अनुभवस्येति प्रसङ्गादिति परेणान्वयः, वैशिष्ट्ये शक्तिविरहेण तद्भावनप्रयोजकाभावादिति भावः। न च, वैशिष्ट्ये शक्तिविरहेऽपि घटवद्भूतलमित्यत्र घटभूतलयो वैशिष्ट्यभानवत् प्रकृतेऽपि वैशिष्ट्यभानं सुवचं, अगत्या तात्पर्यज्ञानादिकं तद्भानप्रयोजकमिति वाच्यं, यदा खण्डशो बोधे तात्पर्यादिकं वर्तते, तदा तादृशबोधस्य दुर्वारतापत्तेः ।

नामेव तासामनुभवस्य गौ र्नित्यो गुणो वेत्यादौ लक्षणाद्यभा-

अस्मन्मते च गवादिपदात् शक्त्या तादृशबोधस्य कदाप्यनुदयात् । केचित्तु, घटवद्भूतलमित्यादौ वैशिष्ट्यं वाक्यार्थमर्य्यादया भासते, अत्र तु एकपदस्य वाक्यत्वाभावेन तद्भानासम्भवः, साकाङ्क्षपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यं, शक्तिमत एव पदत्वेन सविभक्तिकगवादिनाम्नो वाक्यत्वस्यापि सम्भवात् । सम्प्रदायमते विभक्त्यन्तरस्यैव पदत्वात्, सविभक्तिकगवादिनाम्नो न वाक्यत्वमिति तु रिक्तं वचः । ननु, गौ र्नित्या, गौ र्गुणो, गौ र्द्रव्यमित्यादौ लक्षणया विशकलितानां जात्याकृतिव्यक्तीनां भानवदस्मन्मते शक्त्या तादृशभाने नानुभवविरोध इत्यतो दोषान्तरमाह ।—गौ र्नित्येति ।= गुणो वेति गौ रिति पूर्वेणान्वयः, जातेर्नित्यत्वादाकृतेर्गुणत्वान्न योग्यत्वमिति भावः । लक्षणाद्यभावस्येति, अनुभवसिद्धा इत्यादिः ।— आदिना तन्मूलीभूततात्पर्यानुपपत्त्यादिपरिग्रहः, लक्षणायाः शक्तिवैधुर्यनियतत्वादिति निर्गर्भः । तथा च, गौ र्नित्येत्यादौ गवादिपदस्य लाक्षणिकत्वानुभवस्यापलापे जितं प्राभाकरैरिति भावः । जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तेर्गवादिपदशक्यत्वे संस्थानस्यानुपस्थितिदशायामनुभवसिद्धस्य गोत्वप्रकारकगवादिबोधस्यापलापापत्तेरित्यस्वरसः सम्प्रदायविद इत्यनेन सूचितः । अत एवाह । — नव्यास्त्विवति । = जातिव्यक्त्योरिति जातिव्यक्त्योरेवेत्यर्थः । एकशक्तिप्राप्त्यर्थं एकशक्ति-

---

(१) विशकलितानां जात्याकृतिव्यक्तीनां परस्परानिरूपितविषयतावच्छिन्नानां-परस्परविशेषणभावानापन्नानां गोत्वसंस्थानव्यक्तीनामिति यावदिति ।

(२) गोत्वशक्तत्वान्नित्या गवारम्भक-संयोगादिशक्तत्वाद्गुणोऽपि स्यादित्यर्थः । तथाच, मुख्यार्थस्य गोत्वादेर्नित्यत्वसत्त्वेन मुख्यार्थबाधरूपलक्षणाबीजाभावाद्गौर्नित्येत्यादौ शक्यार्थमादायैवोपगतौ लक्षणाद्यभावस्य प्रसङ्गादिति जात्याकृतिव्यक्तिष्वेव शक्तिमत्त्वे तु मुख्यार्थे गोव्यक्तौ नित्यत्वस्य बाधाज्जात्यादौ लक्षणा सुघटेति ।

वस्य च प्रसङ्गादिति साम्प्रदायिकाः । नव्यास्तु, जातिव्यक्त्योरेकशक्तिप्राप्त्यर्थं सौत्रमेकवचनं, आकृतिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं, शक्यश्चैकपदोपस्थाप्ययोरप्याकृतिव्यक्त्योर्भेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत एव, संस्थानानुपस्थितौ

बोधार्थं । नन्वाकृतौ शक्तिरेव नास्ति, तदा कथं गवादिपदात् सास्नादिबोध इत्यत आह ।— आकृतिरूपन्त्विति ।== संस्थानस्याकृतिरूपत्वाभिधानन्तु, सूत्रस्थाकृतिपदस्य भावव्युत्पत्या प्रत्यक्षपरत्वस्यापि सम्भवात्तन्निराकरणाय । तथा चाक्रियते व्यज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या आकृतिपदं संस्थानपरमिति भावः । पृथगेव शक्यमिति ।— भिन्नशक्त्याश्रय एवेत्यर्थः । नन्वेकपदोपस्थाप्ययोर्मिथो भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादाकृतेः पृथक् शक्यत्वे व्यक्तौ भेदेन तदन्वयबोधो न स्यादित्यत आह ।— शक्यश्चेति ।== चः पुनरर्थे, समर्थनीयं पुनरिति समुदितार्थः, तस्य बोधनमिति परेणान्वयः । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति ।–आख्यातार्थयोः कृतिवर्तमानयोरन्वयेनेव, एवकारार्थयोरप्ययोगव्यवच्छेदाद्योरन्वयेन च तत्तत्स्थानीयान्यत्ववत् एतत्स्थानीयान्यत्वस्यापि तादृशव्युत्पत्तिघटकत्वादित्यर्थः । आकृतेः पृथक् शक्यत्वकल्पनस्य प्रयोजनमभिदधान एव, सम्प्रदायविदां मते ऽस्वरसं समुद्भावयति ।— अत एवेति ।== संस्थानस्य पृथक्शक्यत्वादेवेत्यर्थः । केवलगोत्वादिप्रकारेणेति ।– केवलपदेनाकृतेर्व्यवच्छेदः, व्यक्तेर्गवादेः, अवगमः शाब्दबोधः, शक्त्यैवेत्येवकारेण

(१) यदा तु गवादिपदस्य जातौ संस्थानादौ लक्षणा, तदा निर्विरोधेन गौर्नित्या गुण इति भवितुं युज्यते, किन्तु यदि त्रिषु पृथगेव शक्तिस्तदा लक्षणां विनापि गौर्नित्या गौर्गुणश्चेति भवत्वितिताश्पर्यार्थः।

(२) साम्प्रदायिकमते त्रिष्वेकशक्तित्वात् संस्थानादिप्रकारेणैव गोव्यक्तेरवगमः । नव्यमते तु शक्तिद्वयत्वात् संस्थानानुपस्थितावपि, सर्वमतसाधारणीयो गोत्वादिना व्यक्तेर्बोधः, एतन्मते एतदेवस्वरसं।

केवलगोत्वादिप्रकारेण व्यक्तेरवगमः शक्त्यैव सम्पद्यते। यद्येवं, संस्थानव्यक्त्योरेवैकशक्तिर्गोत्वादिजातावेव शक्त्यन्तरं, तद्वैशिष्ट्यं तु पदार्थविधया युष्माकमिवास्माकं वाक्यार्थविधया भासते इत्येव किं न स्यात्, न स्यादेव, समवायेन गोत्वादिमदपेक्षया

लक्षणाव्यवच्छेदः, त्रिष्वेकशक्तिपक्षेऽपि लक्षणया तादृशबोधसम्भवादिति भावः। संस्थानानुपस्थितौ गोत्वेन गवानुभवो न शक्त्या, अपि तु लक्षणयैव, अन्यथा, विनिगमकाभावेन संस्थानविशिष्टव्यक्तावेका शक्तिः, जातौ तु शक्त्यन्तरं, इत्यस्यापि सुवचत्वादित्याभिप्रायेण शङ्कते।— यद्येवमिति।= एवं संस्थानस्य पृथक्शक्यत्वे। नन्वेवं गोत्वविशिष्टस्यापदार्थतया तत्र भानं न स्यादत आह।— तद्वैशिष्ट्यमिति।= गोत्वादिजातिवैशिष्ट्यमित्यर्थः। युष्माकं जरन्नैयायिकानां, पदार्थविधया शक्तिज्ञानप्रयोज्यविषयतया, वाक्यार्थविधया शक्तिज्ञानाप्रयोज्यविषयतया, तृतीयार्थोऽभेदो, भासधात्वर्थे भाने ऽन्वेति, किं न स्यात् कथं न स्यात्, संस्थानवैशिष्ट्यस्याशक्यत्वे, गौरवमेव विनिगमकमुद्भावयन्नुक्तशङ्कां निराकरोति।— न स्यादिति।= न भवतीत्यर्थः। यत्र न स्यादितिपाठो नास्ति, तत्र प्रश्नवाक्यस्थनञर्थ एवाग्रिमहेतोरन्वयो बोध्यः। परम्परया स्वाश्रयसमवेतत्वरूप-परम्परासम्बन्धेन। अशक्यत्वादिति-। तथा च, समवायान्तर्भावेण शक्ति कल्पनामपेक्ष्य गुरुशरीर-निरुक्तपरम्परासम्बन्धान्तर्भावेण शक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भावः। यद्यपि गोत्वादेः पृथक्शक्यत्वे तदनुपस्थितिदशायां केवलाकृतिप्रकारकगवादिबोधः स्यात्, न स्याच्च केवलगोत्वादिप्रकारेण तद्बोध, इत्येव दोषो जागर्त्ति, तथापि, तत्र तत्रेष्टापत्तिसम्भवात्तन्नोक्तं। न चैवमनुभवविरोधः, अस्मन्मतासिद्धस्य केवलगोत्वप्रकारकगवानुभवस्य भवताऽऽस्वीकरणीयतयाऽनुभवापलापस्य तुल्यत्वात्। ननु, गोत्वादिजातेः संस्थान-

परम्परया संस्थानवतः परमगुरुत्वेनाशक्यत्वात्, शक्यतायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमात्, शुद्धगोत्वादौ तदयोगाच्चेत्याहुः। मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यां चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्पवन्तपदस्येव, गोत्वसंस्थानप्रभेदाभ्यामेवावच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपदस्यापि जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिकसंज्ञात्वं, सखण्डोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्नस्तथात्वादिति वस्तुगतिः। सौत्रमाकृतिपदं

गतत्वमते निरुक्तपरम्परासम्बन्धान्तर्भावेण शक्तिकल्पनमावश्यकमिति, क्व लाघवं? अतस्तन्मतेऽपि लाघवमाह।— शक्यताया इति।== शक्तिविषयताया इत्यर्थः, अतो गोत्वादेः स्वरूपतः शक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमादिति।–आकाशादिपदशक्यतायाः शब्दाद्यवच्छिन्नत्वस्याशक्तृदावेदितत्वान्न व्यभिचार इति भावः। तदयोगादिति।— शक्तिविशेषत्वासम्भवात्, आहुरित्यस्वरससूचनाय, स च सौत्रैकवचनोपादानवैयर्थ्यरूप इति। अत एव स्वमतमाह।— मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यामित्यादिना।== एतत्तत्त्वमग्रे प्रदर्शयिष्यामः। संस्थानप्रभेदः सास्ना, गवादीत्यादिना घटादिपरिग्रहः। नौपाधिकसंज्ञात्वमिति।– तथा चोभयावच्छिन्नैकशक्तिलाभार्थं सौत्रमेकवचनमिति भावः। नन्वेवं गवादिपदस्य नैमित्तिकत्ववदौपाधिकत्वमपि स्यात्, इष्टापत्तौ च तेन रूपेण विभागव्याघातो मिथो विरुद्धधर्मस्यैव विभाजकत्वादतः सखण्डोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्न औपाधिकत्व माह।— सखण्डेति।== तथा च, कारिकायामुपाधिनेत्यस्योपाधिमात्रेणेत्यर्थः, तस्य सावधारणनिर्देशपरत्वात, न च जात्येत्यस्य

(१) तथाच, संस्थानगतवैजात्यापेक्षया गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽतिगौरवमिति। गोत्वत्वन्तु गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपं तस्यानेकपदार्थघटितत्वादतिगौरवमिति भावः।

न संस्थानपरं, परन्तु, करणव्युत्पत्त्याऽऽकारानिरूपकार्थकं, जाति-व्यक्त्योः संसर्गपरमेव, अन्यथा, समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन तदनुक्त्या मुनेर्न्यूनत्वापत्तेः। कादाचित्कस्तु, जातिसंस्थानाभ्यां गवादेरवगमो, गवादिपदस्य जात्याकृति-विशिष्टे शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्ये अस्मद्गुरुचरणाः ॥ २३ ॥

जातिमात्रेणेत्यर्थपरतया विपरीतमेव किं न स्यादिति वाच्यं, गवा-दिपदानां नैमित्तिकत्वस्य सकलसिद्धान्तसिद्धत्वेन तस्य तादृशव्या-ख्यानासङ्गतेः । देवीपुत्रमतमाह ।— सौत्रमिति ।— करणेति ।— आक्रियते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या लौकिकप्रत्यक्षप्रयोजकतया संसर्गपरं, संसर्गस्य तत्प्रयोजकत्वञ्च विषयतया गुणत्वेन वेत्यन्यदेतत् । अन्यथा. सौत्राकृतिपदस्य संस्थानपरत्वे, समवायादेरपीति ।— अपि-काराज्जातिव्यक्तिपरिग्रहः । आदिना घटत्वादेः संस्थानगतत्वमते स्वाश्रयाश्रयसमवेतत्वपरिग्रहः । सम्बन्धविधया शक्तिविशेष्यताव-च्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धविषयतया, तृतीयार्थोऽभेदः, तस्य शक्यत्वे ऽन्वयः, तथा च, तादृशविषयतारूपगवादिपदशक्तिविषय-त्वेनेत्यर्थः, तदनुक्त्या समवायादिसम्बन्धस्य शक्यत्वानुक्त्या, मुनेर्गौतमस्य, न्यूनत्वापत्तेः तद्विषयविस्मारकत्वापत्तेरित्यर्थः। नन्वा-कृतेरशक्यत्वे जात्याकृतिभ्यां क्वापि गवादेरनुभवो न स्यादित्यत आह।— कादाचित्कस्त्विति।— अवगमः शाब्दबोधः। शक्ति-भ्रमेणेति।— यदा दोषादिघटितभ्रमसामग्री नास्ति, तदापि तादृश-बोधस्यानुभवसिद्धत्वेत्वाह।— लक्षणया वेति।— केचित्तु, सर्वत्र भ्रमसामग्रीसत्त्वे मानाभावादाह।— लक्षणया वेत्याहुः, तत्तुच्छं, यदा तादृशभ्रमसामग्री, तदैव तादृशबोध, इत्युक्तावपि कादाचि-त्कतादृशबोधोपपत्तेस्तादृशावतरणिकाया असम्भवात् । न्यायरह-स्ये, न्यायरहस्यनामकग्रन्थे ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ लक्षकं नाम लक्षयति ।—

॥८॥ **यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् ।**
तत्र तल्लक्षकं नाम, तच्छक्तिविधुरं यदि ॥ २४ ॥

यादृशनामार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं, तदेव तादृशार्थे लक्षकं, यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् । सैन्धवादयस्तु शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव, गङ्गादयस्तु

॥ २४ ॥ लक्षकमिति ।— क्रमप्राप्तमित्यादिः । = विवृणोति ।— यादृशनामार्थेति । = यन्नाम यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं नाम, तदेव, तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेव, तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेदिति ।— तथा च, कारिकायां तच्छक्तिरित्यत्र तत्र शक्तिरिति सप्तमीतत्पुरुष इति भावः । तथा च, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं नाम, यादृशार्थनिरूपितशक्तिशून्यत्वे सति यादृशार्थसम्बन्धवन्निरूपितशक्तिमत् , तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तन्नाम, तादृशार्थे लक्षकं । यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं, यद्धर्मविशिष्टयन्निरूपितशक्तिशून्यत्वे सति यद्धर्मविशिष्टयन्निरूपितसम्बन्धवन्निरूपितशक्तिनिरूपकं तद्धर्मप्रकारकतद्विशेष्यकबोध तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं लक्षकमिति पर्यवसितं । सत्यन्तस्य व्यावृत्तिमाह ।— सैन्धवादयस्त्वति ।— आदिना हर्यादिशब्दपरिग्रहः । तुरगादीत्यादिना विष्णादिपरिग्रहः । लवणादावित्यादिना शुकभेकादिपरिग्रहः । तुरगादावित्यादिना विष्णादिपरिग्रहः । शक्ता एवेति ।– न तु तुरगादौ शक्तिशून्या इत्यर्थः, इति तुरगादौ न लक्षका इति शेषः। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति।— गङ्गादयस्त्वति ।= शब्दा इति शेषः । तीरादावसङ्केतिता इति ।– एतेन सत्यन्तदलसत्त्वमावेदितं । इदं पुनरिहावधेयं, कारिकायां शक्तन्तु यद्भवेदित्यत्र शक्तपदं सङ्केतितमात्रपरं, अत एव विवरणे यन्नाम, सङ्केतितमि-

तीरादावसङ्केतितास्तत्सम्बन्धि-नीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव

त्युक्तं। एवं तच्छक्तिविधुरं यदीत्यत्र शक्तिपदमपि सङ्केतमात्रपरं। अत एव, विवरणादौ तस्य तथात्वाप्रतिपादनेन न्यूनतां परिजिहीर्षुर्लक्षणसङ्गमनकाले तीरादावसङ्केतिता इत्युक्तं, अन्यथा, तीरादावशक्ता इत्येव वक्तुमुचितं स्यात्। न च विवरणे तस्य तथात्वाप्रतिपादनेऽपि सत्यन्तदलव्यावृत्तिदानग्रन्थे तुरगादावपि शक्ता एव इति कथमुक्तमिति वाच्यं, शक्तिपदस्य नित्यानित्यसङ्केतपरत्वेऽपि, सैन्धवादिशब्दास्तुरगादौ नित्यसङ्केतनिरूपका इति वस्तुगतिमनुरुध्यैव तथोक्तेः। न चोभयत्र सङ्केतमात्रनिवेशनमफलमित्याशङ्कनीयं, सत्यन्तदले तदनुक्तौ, अन्यार्थशक्तं यत्पदं, यादृशार्थे आधुनिकसङ्केतनिरूपकं, तत्पदलक्षणया तादृशार्थस्य शाब्दबोधापत्तेः, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, नद्यादिशक्तनद्यादिशब्दात्, लक्षणया स्त्रीकृतेकारादिबोधस्य कैरप्यभियुक्तैरस्वीकारात्, किन्त्वाधुनिकसङ्केतेनैव तत्पदात्तद्बोधः, अन्यथा, युगपद्वृत्तिद्वयस्वीकारप्रसङ्गात्। ननु, गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यादौ तत्स्वीकार आवश्यक इति, चेन्न, एकस्मिन्धर्म्मे सङ्केतविषयतावच्छेदकत्व-लक्ष्यतावच्छेदकत्वयोर्द्वयोः स्वीकारस्यैवायुक्तत्वात्, एवमेव हि चिन्तामणिना शब्दखण्डचिन्तामणौ प्रतिपादितं, तन्निवेशेऽपि तत्पदस्य तादृशार्थे शक्तिशून्यत्वेऽपि आधुनिकसङ्केतवत्त्वात् तथापत्तिरत एव यादृशार्थे नित्यसङ्केतितोऽप्रसिद्धः तादृशार्थस्य केनापि पदेन लक्षणया बोधो न स्यात्, सत्यन्तदलाप्रसिद्धेरित्यपि समाहितं। एवं विशेष्यदले तदनुक्तौ, आधुनिकसङ्केतमात्रनिरूपकचैत्रादिपदात् कस्याप्यर्थस्य, लक्षणयाऽन्वयबोधो न स्यादिष्टापत्तावनुभवविरोधात्। न चैवं यन्नाम सङ्केतितमित्यस्याव्यावर्तकतापत्तिः, नाममात्रस्यैवाधुनिकसङ्केतनित्यसङ्केतान्यतरनिरूपकत्वादिति। विभक्त्यन्तवारणाय तदिति तु न

देश्यं, नामपदेनैव तद्वारणसम्भवादिति वाच्यं, एतन्निवेशप्रयोजनञ्च एतेनेत्यादिना स्वयमेवाग्रे प्रदर्शनीयत्वादिति सम्प्रदायविदः । तन्न, अपभ्रंशशब्दस्यापि लक्षकत्वापत्तेः, न च, तदन्यत्वमपि निवेशनीयं, अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापत्त्याऽग्रे मतान्तरदूषणासङ्गतेः, तन्मतेऽपि तन्निवेशेनैवोपपत्तेः । वस्तुतस्तु, विवरणे सङ्केतितमित्यस्येश्वरेत्यादिः, एवमग्रेऽपि, न च, विवरणमनर्थकं, शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वं पदसामर्थ्यरूपत्वं वा नेत्यावेदनायैव तथा विवरणात् । वस्तुगतिमनुरुध्येति कश्चित्, अत एव लक्षणसङ्गमनेऽपि तीरादावसङ्केतिता इत्यभिधाय तच्छक्तीत्यत्रापि शक्तिपदस्यापीश्वरसङ्केतपरत्वमावेदितं, अन्यथा, यथाश्रुते गङ्गादिपदस्य तीरादावाधुनिकसङ्केतसम्भवात् लक्षणस्यासम्भवापत्तेः, असङ्केतित इत्यस्याप्युन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेश्च । न च, नद्यादिशब्दात् स्त्रीकृतेकारादेरपि लक्षणया बोधापत्तिरिष्टापत्तौ च सङ्केतविषयतावच्छेदकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य चैकस्मिन्धर्मे स्वीकारप्रसङ्ग इति वाच्यं, एकधर्मे नित्यसङ्केतविशेष्यतावच्छेदकत्व-लक्ष्यतावच्छेदकत्वयोः स्वीकारस्यादोषत्वात् । न च, यत्पदे शक्तिरप्रसिद्धा, तत्र लक्षकत्वानुपपत्तिरिष्टत्वात् । अत एवापभ्रंशशब्दानां न लक्षकत्वं, अत एवापभ्रंशशब्दस्य लक्षकत्वापत्त्याऽग्रे मतान्तरदूषणमपि सङ्गच्छते । नामत्वनिवेशनमफलमिति तु न देश्यं, नामभिन्नानामपि धातुविभक्त्यादीनां लक्षकत्वात्, तस्य नामत्वाव्याप्यतया तेन रूपेण नामविभागानुपपत्तेः, तद्धर्मव्याप्यस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नस्य विभाजकतावच्छेदकत्वात्, अतो नामलक्षणाश्रयत्वरूपनामत्वस्य लक्षणविशेषणत्वं, अन्यत् सर्वं पूर्ववदितियुक्तमुत्पश्यामः । लक्षणाग्रहकारणतावच्छेदककोटौ सत्यन्तदलं स्वरूपसन्निविष्टं, न तु ग्रहविषयतया, तथा सति, तथात्वेन ज्ञायमानाद् गङ्गापदादपि लक्षणया गङ्गाबोधसम्भवेन सत्यन्तदलस्याव्यावर्तकतापत्तेरित्यभिप्रायेण सङ्केतितत्वेन गृहीता इत्यनुक्त्वा सङ्केतिता

इत्युक्तं, नामत्वन्तु कारणतावच्छेदके न विशिष्टं, प्रयोजनाभावात्। विशेष्यदलन्तु ग्रहविषयतया निविष्टं, इत्यभिप्रायेण ग्रहविषयतया विशेष्यदलमभिदधान एव लक्षणाग्रहकारणताबीजं अन्वयव्यतिरेकं दर्शयति।–तत्सम्बन्धीति।=तीरसम्बन्धीत्यर्थः। गृहीता एव इत्येवकारेण तथा ग्रहाविषयतीरान्वयबोधोपयोगित्वव्यवच्छेदः। बोधयन्ति विषयतया तादृशबोधजनकतावच्छेदका भवन्तीत्यर्थः। ज्ञायमानशब्दस्य कारणत्वमते यथाश्रुतमेव सम्यगिति। तत्र तीरादौ, ते गङ्गादिशब्दाः। तथा च, गङ्गादिपदजन्यगङ्गातीरान्वयबोधं प्रति तीराशक्तत्व-विशिष्टगङ्गापदत्वावच्छिन्न-विशेष्यता-निरूपिततीरसम्बन्धिस्वशक्यत्वप्रकारकताशालिज्ञानं हेतुरिति पर्यवसितः कार्यकारणभावः। केचित्तु, सत्यन्तदलं कारणतावच्छेदके न निविष्टं, परन्तु, गङ्गापदात् लक्षणया गङ्गाबोधवारणाय, विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशबोधं प्रति विशेषणतासम्बन्धेन गङ्गापदशक्यभेदस्य कारणत्वं कल्प्यते, तथा च, गङ्गायां गङ्गादिपदशक्यभेदासत्त्वेन लक्षणया न तद्बोधापत्तिरित्याहुः। तन्मन्दं, अतिरिक्तकार्यकारणभावस्वीकारे महागौरवापत्तेः, एवं द्रव्यादिपदस्य घटादौ लाक्षणिकत्वानुपपत्तेश्च, घटादौ द्रव्यपदशक्यभेदासम्भवात्, द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदमादाय तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय शक्यसामान्यभेदस्यैव निवेश्यत्वात्। न च, भवन्मतेऽपि द्रव्यपदे घटादिनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वादुक्तदोषसम्भवः, तत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तिशून्यत्वनिवेशेन तद्दोषवारणात्, तन्मतेऽपि स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तत्त्वेन तादृशबोधं प्रति हेतुतास्वीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यात्, स्वजन्यतादृशबोधं प्रति स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन हेतुत्वेऽतिरिक्तानां पदभेदेनानन्तकार्यकारणभावानां स्वीकारेण महागौरवापत्तेश्च। न च, भवन्मतेऽपि पदभेदेनानन्तकार्यकारणभावस्वीकार आवश्यकः, अन्यथा पदान्तरजन्य-तादृशतीरान्वयबोधे गङ्गापदत्वावच्छिन्नविशेष्यकतीरादि-

तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति, तत्र ते लक्षका एव। शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयु-

---

सम्बन्धिस्वशक्यताज्ञानस्य व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यं, तादृश-कार्यकारणभावानन्त्यस्योभयत्र समानत्वेऽपि निरुक्तभेदत्वेनानन्त-कार्यकारणभावानां स्वीकारेण, गौरवस्यातिरिक्तत्वात् कार्यकारण-भावानन्त्यापेक्षया क्लृप्तकारणताया अवच्छेदकगुरुताया न्याय्यत्वादि-त्यास्तां विस्तरः। लक्षका एवेत्येवकारलब्धं शक्तत्वव्यवच्छेद्यं युक्त्या व्यवस्थापयति।— शक्तत्व इति।== केचित्तु, ननु, गङ्गा-पदं तीरे शक्तं तदर्थकत्वेन वृद्धप्रयुक्तत्वात् इत्यनुमानात् तत्र तच्छक्तिः सेत्स्यतीत्यत आह।— शक्तत्व इति।== तथा च, तादृ-शानुमानं स्वरूपासिद्धमिति भाव इत्याहुः। तन्न, तथा सति पूर्व-पूर्वप्रयुक्तत्वस्यैव तत्रासिद्धेरित्यस्यैव तत्रोचितत्वात्। न चापत्तौ बाधस्यानुगुणत्वात्तदापत्तिकथनेन तत्र तदभावस्य लाभात्तथा-विधोक्त्यापि स्वरूपासिद्धिलाभसम्भव इति वाच्यं, तेन हेतुना तत्र शक्यत्वसिद्धावेव शक्यत्वरूपापादकेन तदापत्तिर्भविष्यतीति तस्यासिद्धौ शक्यत्वासिद्ध्या तदापादकापत्त्यसम्भवात् तादृश-ग्रन्थस्योक्तार्थतात्पर्यकत्वासम्भवात्। पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेरिति।— शक्तिभ्रमाजन्य-लक्षणाग्रहाजन्यतीराद्यन्वय-बोधजनकत्वापत्तेरित्य-र्थः। तथाच, यदि गङ्गापदं तीरशक्तं स्यात् तदा तादृशबोधजनकं स्यात् इत्यापत्त्या विपर्ययानुमानेन तत्र शक्तत्वाभावसिद्धिरिति भावः। ननु, शक्तत्वस्य तद्व्याप्यत्वाभावात्कथं तेन तदापत्तिरित्यत आह।— तस्येति।== शक्तत्वस्येत्यर्थः। तद्व्याप्यत्वात्-पूर्वपूर्वप्रयु-क्तत्वात्। इदमुपलक्षणं, गङ्गात्वापेक्षया गंगातीरत्वस्य गुरुतया तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनासम्भवः। नहि सम्भवति लघुधर्मे, गुरुधर्मे शक्यतावच्छेदकत्वं कश्चिदुपैतीत्यपि द्रष्टव्यं। अत एव तत्र पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वमिष्टमेवेत्युक्तौ, न कोऽपि दोष इत्यपि प्रयुक्तं। कारिकास्थशक्तमित्यस्य व्यावृत्तिमभिदधान एव चिन्तामणिकृन्मतं

क्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात्, कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयाबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति-तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा, गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्य-

---

दूषयति ।— कथञ्चिदिति ।== स्वसम्बन्धिशक्तत्वरूपतीरसम्बन्धित्वेन गृहीतात् गङ्गापदात् तीरानुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् कथञ्चिदित्युक्तं, कालिकादिसम्बन्धित्वेनेति यावत्। गृहीतादित्यस्य तीराशक्तादिति शेषः। अन्वयाबोधेन अन्वयबोधाननुभवनेत्यर्थः। तृतीयार्थहेतुत्वस्य न लक्षणेत्यत्र नञर्थेऽन्वयः। तत्सम्बन्धिता-तीरसन्धिता, मात्रपदेन स्वशक्यांशव्यवच्छेदः। निरुक्तान्वयबोधाननुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह।— गङ्गागङ्गायामिति ।== निरुक्तेति।— तीराशक्तत्वे सति तीरसम्बन्धितारूपलक्षणा इत्यर्थः। वैयर्थ्येति ।— अपार्थकत्वेत्यर्थः, शाब्दाजनकत्वमिति यावत् । अस्मन्मते च, तादृशभागस्य वाक्यतया शक्तिविरहेण वैयर्थ्यसम्भवादिति भावः। ननु, तत्सम्बन्धितामात्रमनिवेश्य तत्परत्वं तदनुभावकत्वमेव वा तत्र निवेश्यं, तथा च, गङ्गागङ्गायामिति भागस्य तीरानुभावकत्वाभावात्, न लक्षकत्वापत्तिरित्यतस्तदपि दूषयति।— एतेनेति ।== वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः। केचित्तु, तेन उक्तस्थले गङ्गागङ्गामितिभागस्यावैयर्थ्यप्रसङ्गेनेत्याहुः, तन्न, वक्ष्यमाणनिरुक्तौ तादृशदोषस्यासम्भवात्, वक्ष्यमाणग्रन्थे चकारदानप्रसंगाच्च। ननु, तत्परत्वं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं, तथा चोक्तस्थलवारणासम्भवः गङ्गागङ्गायामिति भागस्यापि तीरप्रत्यायनेच्छयोच्चरितत्वसम्भवात् । यदि च, तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वे सति तत्सम्बन्ध्यनुभावकत्वं, तदा सत्यन्तस्याव्यावर्तकतया विशेष्यदलमेव सम्यगित्यत आह।—

नुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम्, अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च, न चेष्टापत्तिः, शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे

तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वेति।== न च, तदनुभावकत्वोक्त्यापि उक्तभाववारणसम्भवे सम्बन्ध्यंशनिवेशनमफलमिति वाच्यं, तीरान्वयबोधात्पूर्वं तद्ग्रहासम्भवात्। अपभ्रंशस्यापीति।— "गाव्माव्" प्रभृतिशब्दस्यापीत्यर्थः। तस्य वृक्षादावाधुनिकसङ्केतसत्त्वेन वृक्षाद्यनुभावकत्वादिति भावः। अपिकारान्नित्यसङ्केतशून्यचैत्रादिशब्दपरिग्रहः। शङ्कते।— न चेति।== इष्टापत्तिरिति।— तथा च, तादृशापत्तिमूलकविपर्ययानुमानसम्भवित्वरूपसिद्धत्वादिति भावः। तस्य अपभ्रंशादिशब्दस्य। साधुत्वापत्तेर्वृत्त्या शाब्दबोधजनकतापत्तेः। न च, चैत्रादिपदस्यापि वृत्त्यभावात् असाधुत्वापत्तिः, इष्टापत्तौ च तस्य धर्मकर्मण्युपयोगो न स्यादसाधुत्वस्याविशेषादिति वाच्यं, चैत्रादिशब्दस्यापि साधुत्वेऽपि धर्मकर्मण्युपयोगनिषेधाभावेन तत्रोपयोगात्। अपभ्रंशादिशब्दस्य तत्र निषेधसत्त्वेन तदनुपयोगात्। "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि" श्रुतौ साधुभिः पुरुषैरित्यस्य तत्र वक्तव्यत्वात्, वस्तुत इष्टापत्तिरिति, वृत्तिमत्त्वे वृत्तिमत्त्वस्वीकारे, साधुत्वापत्तेः प्रत्यवायजनकस्वोच्चारणकान्यत्वापत्तेः। इदं पदं यदि वृत्तिमत् स्यात् प्रत्यवायजनकस्वोच्चारणकान्यत् स्यादित्यापत्तेरिति यावत्। तत्र यथाश्रुतवृत्तिमत्त्वस्य चैत्रादिपदे आपाद्यव्यभिचारित्वात् वृत्तिमत्त्वं विशेषयति।— शक्तिलक्षणान्यतरेति।== तथा च, प्रकृते शक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिमत्त्वस्य हेतुत्वेन, चैत्रादिपदे हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भावः। आधुनिकसङ्केतस्य वृत्तिमत्त्वं नास्तीति न देश्यं, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधजनकतया चैत्रादिपदे शाब्दजनकत्वानुपपत्तेः। अत एव "संकेतो लक्षणा चार्थे पदवृत्ति" रिति सामान्यतया गदाधरभट्टाचार्यलिखनमपि संगच्छते। अत एव "साधु-

तस्य साधुत्वापत्तेः, पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपाधायकत्वं, तदा घोषादिपद-

---

भिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै" इत्यादिश्रुतौ साधुभिरित्यस्य प्रत्यवायजनकस्वोच्चारणकान्यशब्दैरित्यर्थकत्वेऽपि न क्षतिः। न च, नापभ्रांशतवै इत्यादेरनाकाङ्क्षितत्वं, कस्योच्चारणे प्रत्यवाय इत्याकाङ्क्षायामेव तदुक्तेरिति वयं सूक्ष्ममीक्षामहे। निरुक्तवृत्तिमात्रस्यापादकतया स्वयमनुक्तत्वादापादकतानुक्त्या न्यूनतां परिहरन्नाह —। पदसाधुतायामिति ==। आपाद्यमानायामिति शेषः। वृत्तिमत्त्वस्य निरुक्तवृत्तिमत्त्वस्य, तन्त्रत्वात्, आपादकत्वात्। केचित्तु, आपाद्यमानायामिति न पूरयन्ति, तन्त्रत्वादित्यस्य प्रयोजकत्वादित्यर्थं वर्णयन्ति च। ननु, अनुभावकत्वं अनुभावोपधायकत्वं, तथा चापभ्रंशादिशब्दस्य तीराद्यनुभावकत्वाभावात् न लक्षकत्वापत्तिः, न वा निरुक्तवृत्तिसत्त्वेन च साधुत्वापत्तिरित्यत आह।— किञ्चेति। अथ वातिव्याप्त्यपेक्षयाऽसम्भवस्याधिकदोषतयाऽसम्भवमनुक्त्वाऽतिव्याप्तिदाने न्यूनता स्यादित्यतोऽनुभवत्वं वितर्क्य उपधायकत्वपक्षे ऽसम्भवं योजयन् स्वरूपयोग्यत्वपक्षेऽतिव्याप्तिं योजयति।— किञ्चेति।== केचित्तु, शक्यत्वमेव पदसाधुताप्रयोजकं वाच्यं, तथा चापभ्रंशादिशब्दस्य न साधुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह।— किञ्चेतीत्याहुः। तत्तुच्छं, गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदस्याप्यसाधुत्वापत्तेः, एवमाधुनिकसङ्केतनिरूपकसाधुचैत्रादिपदस्यापि, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्। अनुभवापलापे गङ्गादिपदस्य तीरादौ शक्तिस्वीकारेऽपि क्षत्यभावात्, पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वस्यापि तत्रेष्टत्वादित्यलमनभिज्ञमतदूषणप्रयासेन। उपाधायकत्वमिति।— स्वाव्यवहितपूर्वत्वस्वजनकत्वोभयसम्बन्धेन तादृशानुभवविशिष्टत्वं, गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यादौ न मत्स्यादिपदसाकांक्षगङ्गापदस्य तादृशानुभवोपाधायकत्वात्। घोषादिपदसाका-

साकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात्, तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जकत्वम्, स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं, तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात्, नीराधेयत्वस्य च तीरस-

---

ङ्गेति। — तेनेति।- घोषादिपदसाकाङ्क्षगङ्गादिपदेनेत्यर्थः । अनुभवानर्जनान्निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशानुभवविशिष्टत्वाभावात्, तथा च, तादृशगङ्गापदेऽतिव्याप्तिरिति भावः । स्वरूपयोग्यत्वन्त्विति।- यद्यपि पूर्वोक्तगङ्गागङ्गेतिभाग एवाऽतिव्याप्तिः सम्भवति, गङ्गा इत्यानुपूर्व्यास्तीरसम्बन्धिगङ्गाबोधनिष्ठजन्यता निरूपितजनकतावच्छेदकतया तद्घटितविशिष्टानुपूर्व्या अपि तादृशजनकतावच्छेदकत्वात् । न च, तादृशजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणानुपूर्वीमत्त्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं वाच्यमिति वाच्यं, तथा सति, गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्यापि अलक्षकत्वापत्तेः, तादृशबोधजन्यतानिरूपितजनकताया घोष इत्यानुपूर्व्यामपि सत्त्वेन गङ्गा इत्यानुपूर्व्यास्तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वाभावात् । तथापि, तीरादिसम्बन्धितत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वरूपस्वरूपायोग्यत्वनिवेशे तत्र नातिव्याप्तिः । गङ्गागङ्गेत्यानुपूर्व्या गङ्गात्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वादतः स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिमाह।— गङ्गायामिति ।— वाक्यस्यापीति अपिकारात् गङ्गापदस्य समुच्चयः । एतेन तादृशबोधत्वावच्छिन्नजन्यता इत्यत्र बोधत्वे जन्यतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्न निविष्टा, तन्निवेशे गङ्गापदेऽव्याप्त्यापत्तेरिति सूचितं । तस्यापि गङ्गायामिति वाक्यस्यापीत्यर्थः । तथात्वात् जनकत्वात् । ननु, तीरादिसम्बन्धिमुख्यविशेष्यकबोधे स्वरूपयोग्यत्वनिवेशे नैष दोषः, प्रकृते च तीरसम्बन्धिनो नीरस्याधेयत्वांशे प्रकारतया भानादित्यत आह।— नीराधेयत्वस्येति।—

म्बन्धित्वानपायात्। ननु, वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव, कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः, कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य, न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं, गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः, न हि तीरं गभीरं, नापि गभीरपदं, तथा, नद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः, न हि

तीरसम्बन्धित्वानपायादिति ।— तथा च, लक्षणे यथाकथञ्चित् सम्बन्धेन स्वनिविष्टतया आधेयतायां तीरसम्बन्धिनीरस्य निरूपितत्वसम्बन्धस्यैव सत्त्वादिति भावः । दूषिते चिन्तामणिकृन्मते मीमांसकः शंकते।— नन्विति। = गङ्गायामित्यादिवाक्यस्यापीत्यर्थः। लक्षकं भवत्येवेति।- शक्तिविरहस्य लक्षणभावानियतत्वादिति भावः। वाक्यस्य लक्षकत्वं युक्त्या द्रढ़यति ।— कथमन्यथेति ।== अन्यथा वाक्यस्यालक्षकत्वे, चित्रगुसमुदायस्येति।-तद्घटकपदयोरन्यतरस्य लक्षणास्वीकारे एकतरस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। बोधः शब्दबोधः, तथा च, वाक्ये न लक्षणा इति नियमः, उक्तस्थल एव व्यभिचारादिति भावः । ननु, व्यभिचारभिया समासातिरिक्तवाक्ये न लक्षणा इत्येव वा नियमोऽस्तु, अन्यथा, वाक्यमात्रस्य लक्षतास्वीकारे शक्तेरपि स्वीकारप्रसङ्गः, अनुभवापलापस्य तुल्यत्वात् इत्यत आह।— कथं वेति ।== गभीरनदीतीरस्येति बोध इति पूर्वेणान्वयः । शङ्कते ।— न हीति ।== तत्र निरुक्तस्थले, तीरलक्षकमिति गभीरनदीत्यादिः । समाधत्ते ।– गभीरायामित्यस्येति ।= अन्वयापत्तेरिति ।– उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन गभीरनद्यां गभीरत्वस्यान्वयासम्भवादिति भावः । ननु, गभीर-नदीतीर एव गभीरत्वान्वयसंभव इत्यत आह ।— न हीति ।== तीरमिति गभीरनदीत्यादिः । गभीरमिति ।— तथा चायोग्यत्वान्न तत्रापि तदन्वयसम्भव इति भावः । पुनः शङ्कते ।— नापीति ।== तथा गभीरनदीतीरलक्षकं, अनन्व-

तीरं नदी, तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः। तन्न, गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः, समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः, तादृशतीरवृत्तेश्च

यापत्तेः अयोग्यत्वापत्तेः। ननु, तादृशतीर एव नद्या अभेदान्वयो वाच्य इत्यत आह।–न हीति।=तीरं गभीरनदीतीरं, नदीति ।– तथा चायोग्यत्वान्न तत्र तदन्वयसम्भव इति भावः। उपसंहरति।–तस्मादिति।=उक्तस्थले गभीरनदीतीरान्वयबोधानुपपादनादित्यर्थः। वाक्यमेवेत्येवकारेण तद्घटकपदान्तरव्यवच्छेदः, तत्र उक्तस्थले। मीमांसका इति।–वदन्तीति शेषः। दूषयति।–तन्नेत्यादि।=तादृशतीरलक्षकत्वे गभीरनदीतीरलक्षकत्वे, आधेयत्वेन आधेयतासम्बन्धेन, तदन्वयानुपपत्तेः, तादृशतीरान्वयानुपपत्तेः। अन्वयानुपपत्तौ हेतुमाह।–समासादन्यत्रेति।= स्वमते राजपुरुष इत्यादौ राजसम्बन्धवान् पुरुष इति बोधस्य स्वीकर्तव्यत्वात् समासादन्यत्रेति, अत एव समासव्यासयोस्तुल्यार्थकत्वमिति प्राचीनप्रवादः सङ्गच्छते। अत एव च, राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणा इति चिन्तामणिकृतः। एतेन समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन, तादृशतीरवृत्तितायां नदीतीरवृत्तितायां, एवकारेण तादृशतीरव्यवच्छेदः, तद्भागस्य गभीरायां नद्यामितिभागस्य, निस्तारः गभीरनदीतीरवृत्तिर्घोष इति शाब्दोपपत्तिः। ननु, गभीरनदीतीरनिष्ठतद्भागस्य लक्षणा, तस्य च घोषेऽभेदसम्बन्धेनान्वयो वाच्यः, तथा च नोक्तव्युत्पत्तिविरोधः, तथाविधभेदान्वयस्यैवाव्युत्पन्नत्वादित्यतस्तदपि दूषयति।— तादृशेति।= गभीरनदीतीरनिष्ठस्येत्यर्थः। लक्ष्यत्वे लक्ष्यत्वस्वीकारे, तदन्वयायोगात् गभीर-

लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगात्, समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्। न च गभीरायां नदीतिभागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वं, तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेः,न हि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्या-

---

नदीतीरनिष्ठस्यान्वयायोगात्। नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारयस्थले नाम्नोः समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि अभेदान्वयबोधदर्शनात् उक्तं समासभिन्नस्थल इति। समानविभक्तिकत्वस्य स्वोत्तरविभक्तिसजातीयविभक्तिमत्त्वस्य, तन्त्रत्वात् प्रयोजकत्वात्, प्रयुज्यप्रयोजकभावश्च विशेष्यतया तादात्म्येन तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तदर्थकनामोत्तरविभक्तिसजातीयविभक्त्यन्तसमासाघटकनामोपस्थाप्यत्वस्य प्रयोजकत्वमिति रीत्या निर्वाच्यः। शङ्कते।— न चेति।— तादृशतीरेति।— गभीरनदीतीरेत्यर्थः। तथा च, सप्तम्यर्थाधेयत्वे तादृशतीरस्य निरूपकतयाऽन्वयेनाधेयत्वस्य घोषादौ स्वरूपसम्बन्धेनान्वयेन च विशिष्टबोधोपपत्तेरिति भावः। दूषयति।— तदर्थ इति।— गभीरायां नदीति भागार्थे, गभीरनदीतीरे इत्यर्थः। विभक्त्यर्थस्येति।— विशेष्यतयेत्यादिः। आधेयत्वरूपविभक्त्यर्थस्येत्यर्थः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति भावः। ननु, तद्भागस्य प्रकृतित्वेनोक्तव्युत्पत्तिविरोध इत्यत आह।— न हीति।— स भागः गभीरायां नदीतिभागः, प्रकृतिः प्रकृतिलक्षणाश्रयः, तादृशतीरवृत्त्याधेयत्वबोधे सप्तमीविभक्तिधर्मिकगभीरायां नदीतिभागनिश्चयत्वेन हेतुताया अप्रामाणिकत्वेन "स्वोपस्थाप्ययादृशान्वयबोधं प्रति अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन यादृशशाब्दनिश्चयो हेतुस्तस्य तादृशार्थे प्रकृतित्व" मित्युक्तप्रकृतिलक्षणस्य तत्रागमनादिति भावः। तदर्थे तादृशभागार्थे, विभक्त्यर्थस्येति।— आधेयत्वस्येत्यादिः। अन्वयः स्यात् अन्वयबोधः स्यादिति। ननु, विभक्त्यर्थधर्मिक-तादृशशाब्दनिश्चयत्वेन हेतुताया अप्रामाणिकत्व-

न्वयः स्यात्, गभीरायां नदीं व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म-
कत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च, तस्माद्गभीरापदं,

---

मेवाप्रामाणिकं, निरुक्तशाब्दबोधान्यथानुपपत्तेरेव तत्प्रमाणत्वात्। अन्यथा, कण्ठे कालादिशब्दानामपि प्रकृतित्वं न स्यात्, इष्टापत्तावनुभवविरोधादित्यत आह।–गभीरायां नदीं व्रजेति ।= बोधापत्तेरिति ।— तस्य प्रकृतित्वेन तदुत्तरं प्रत्ययो न जायते, इत्यस्य तदर्थे विभक्त्यर्थान्वयो न सम्भवतीत्यस्य च वक्तुमशक्यत्वादितिभावः। ननु, भवन्मतेऽपि कथं न तादृशबोधः, तस्यालक्ष्यकत्वेऽपि तद्घटकपदानामन्यतमस्य लक्षणासम्भवात्, पदान्तरस्य तादृशार्थतात्पर्यग्राहकत्वकल्पनात्, अन्यथा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादावपि शाब्दबोधो न स्यात्, न चास्मन्मते तस्य प्रकृतित्वाभावात् तदुत्तरमनादिप्रत्यय एव न जायते इति तु न देश्यं, तादृशभागस्य प्रकृतित्वाभावेऽपि तद्घटकनदीशब्दस्य प्रकृतित्वानपायादित्यत आह ।— तद्भागस्येति ।== गभीरायां नदीमिति भागस्य, गभीरनदीतीरकर्मत्वबोधे व्रजेतिभागस्यानुपयुक्तत्वात् समुदायानुक्तिः। वाक्यादन्यत्वात् मिथः साकाङ्क्षशब्दान्यत्वात्, मिथो निराकाङ्क्षत्वादिति यावत्। न चास्मन्मतेऽपि तस्य निराकांक्षत्वकल्पनान्नैतादृशबोधापत्तिरिति वाच्यं, तादृशभागस्य लक्षकत्वेन प्रकृतित्वेन निराकाङ्क्षत्वकल्पनायोगात् तद्घटकपदानां प्रत्येकं साकांक्षत्वे समुदायस्य निराकाङ्क्षत्वासम्भवात्। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगित्ताकभेदस्यानभ्युपगमात्। न च, निराकाङ्क्षत्वं आकाङ्क्षाशून्यत्वं, तस्य तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने कल्पने बाधकाभावः, फलबलेन गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ प्रत्येकधर्मावच्छेदेनेव तादृशसमुदायत्वावच्छिन्नेऽपि साकाङ्क्षत्वस्वीकारात्, अत्र फलविरहेण तदकल्पनादिति वाच्यं, तथा सति, योग्यतादेः शाब्दं प्रत्यहेतुत्वापत्तेः, वह्निना सिञ्चतीत्यादौ वह्नौ सेककरणत्वान्वयबोधा-

नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं,पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः । चटचटाद्यनुकरणस्य, हुम्फट्(हुवा३)

भावेन तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने निराकाङ्क्षत्वकल्पनासम्भवात्, अत्यन्ताभावरूपस्य निराकाङ्क्षत्वस्य तद्घटकपदानां प्रत्येकेन साकाङ्क्षत्वसत्त्वेऽपि तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने सम्भवादव्याप्यवृत्तित्वात् फलोत्पादानुत्पादयोस्तत्राकिञ्चित्करत्वात्, घटं करोतीतिवत् घटं यतते इतिप्रयोगवारणायागत्या तथात्वस्य सर्वैरेव स्वीकारात्, निराकाङ्क्षभेदरूपत्वाच्च न किञ्चिदेतत्। केचित्तु, ननु, गभीरायां नदीतिभागस्य वाक्यत्वेन शक्तिविरहात् अशक्तस्य च लक्षकत्वासम्भवात् न लक्षणया तादृशबोधापत्तिरित्यत आह ।— तद्भागस्येति ।==गभीरायां नदीतिभागस्य, वाक्यादन्यत्वात्, मिथः साकाङ्क्षशब्दव्यूहस्यैव वाक्यत्वात् इति भाव इत्याहुः। तत्तुच्छं, वाक्यस्य लक्ष्यतास्वीकर्तृमीमांसकमते वाक्ये शक्त्यभावाशङ्काया एवानवतारात्। इदानीं चिन्तामणिकृन्मतावलम्बनेन शक्तिशून्यत्वस्य लक्षणाविरहासम्पादकत्वाच्च वाक्यमपि लक्षकं भवत्येवेत्याशङ्किनां मीमांशकानां वाक्यत्वेनालक्ष्यत्वाशङ्कया महोन्मत्तप्रलपितत्वाच्चेत्यलमनभिज्ञमतदूषणप्रयासेन । उपसंहरति।— तस्मादिति।==ननु, गभीरपदस्य लक्षणा, नदीपदं तात्पर्यग्राहकं, किं वा नदीपदस्य लक्षणा, गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह ।— नदीपदं वेति ।== तत्र गभीरायां नद्यां घोष इतिवाक्ये, घटकत्वं सप्तम्यर्थः, तथा च, तादृशवाक्यघटकं गभीरपदं नदीपदं वेत्यर्थः। पदान्तरं लक्षकेतरपदं। तत्र, तादृशवाक्यार्थे, तात्पर्यग्राहकं प्रकरणादिग्राहकं वा इति शेषः। अतस्तद्धेतोरेव तत्सिद्धौ किमन्तर्गडुना इतिन्यायेन, स्वमते तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। ननु, चटचटेत्याद्यनुकरणशब्दानां स्वरूपार्थबोधकता न स्यात्, तेषु शक्त्यभावेन लक्षणाया अप्यसम्भवात्, चटचटादिशब्दे कदा-

दिस्तोभस्य,(*) च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव, गौर्वाहिक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेवास्तु, न तु ततो लक्षकाद्भिद्यते॥

चिदाधुनिकसङ्केतसम्भवादाह।— हुं फाडिति।== स्तोभस्य मन्त्रैकदेशस्य, स्वानुभावकत्वं, स्वरूपानुभावकत्वं। अपभ्रंशानामिति।— आधुनिकसङ्केताग्रहदशायामित्यादिः। अतोऽपभ्रंशादिशब्दस्याधुनिकसङ्केतेन स्वार्थानुभावकत्वेऽपि न क्षतिः। न चापभ्रंशशब्दादौ आधुनिकसङ्केतोऽपि नास्तीति वाच्यं, पारसिकादिशब्दानां तत्स्वीकारे तुल्ययुक्त्याऽपभ्रंशादिशब्दे तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वात्। न च, पारसिकादिशब्देऽपि आधुनिकसङ्केतो न मन्यत इति वाच्यं, चैत्रादिपदानामिव पारसिकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेण धर्मकर्मणि उपयोगःस्यादित्यादिना पूर्वमेव स्वयं लिखितत्वात्। शक्तिभ्रमादेवेत्येवकारेण शक्तिप्रमाव्यवच्छेदः। ननु, नाम्नश्चतुर्धाविभागोऽसंगतः, गौ र्वाहिक इत्यादौ गवादिनाम्नो रूढ़ाद्यतिरिक्तस्य सत्त्वादित्यत आह।— गौ र्वाहिक इति।== शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतयेति।— तथा च, गवादिपदस्य वहनकर्तृसदृशात्मकसम्बन्धवति शक्तत्वेन लक्षणायाः सुवचत्वादिति भावः। ततो लक्षकाद्भिद्यत इति। तथा च, न नाम्नश्चतुर्धाविभागव्याघात इति भावः।

लक्षणामूलव्यञ्जनावृत्तिवादिनामालंकारिकानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति।— स्यादेतदिति।== गौणं नाम लक्षकान्तर्गतं स्यादित्यर्थः। विकसितं स्मितमिति।— विकसितं स्मितं यत्रेति बहुव्रीहिः,

---

(*) हूं क्रोधवीजं,—"कोधाख्यो हूं तनुत्रश्च शस्त्रादौ रिपुसंज्ञकः"। फट् अस्त्रवीजं,—"फड़स्त्रंशस्त्रमायुधं"। इतिवीजाभिधानं।

स्तोभाः—सामगीतिपूरणार्थानि अक्षराणि, हावु हावु हावु इत्यादीनि। इतिछान्दोग्ये, प्र०, प्र०, १३।४॥ महा०, भा०, शा०, मो०, २००।११टीं।

स्यादेतत्, 'मुखं विकसितस्मित'(*)मित्यत्र विकसितपदेन विस्तृतार्थलक्षणया मुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्योत्तरकालं कुसुमतुल्यसौरभादिमत्त्वं, तस्य लक्षणामूलकव्यञ्जनया वृत्त्या

न तु विकसितञ्चतत् स्मितञ्चेति कर्मधारयः, प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्य इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः। विकसितपदेन प्रफुल्लस्यैव बोधनादाह।– विस्तृतार्थलक्षणयेति । == सामान्यतः प्रकाशविशिष्टे लक्षणया इत्यर्थः। "विस्तृतं विस्तृतं ततमित्यमरकोषात्। न च, विकसितपदेन शक्त्यैव सामान्यतः प्रकाशाश्रयबोधसम्भवात् कथं लक्षणास्वीकार इति वाच्यं, विकसितशब्दस्य पुष्पविकाशाश्रयशक्तेः, अत एव, "प्रफुल्लोत्फुल्ल-सम्फुल्लव्याकोषविकचस्फुटाः फुल्लश्चैते विकसिते" इत्यनेन विकसितशब्दस्य फुल्लादिशब्दैरेकपर्यायत्वं प्रतिपादितं। न च, विकसितेत्यस्य वाक्यत्वात् कथं तत्र लक्षणासम्भव इति वाच्यं, न हि विकसितपदस्य लक्षणेत्युक्तं, किन्तु, लक्षणया अनुभावकत्वमुक्तं, लक्षणा तु कसधातोरेवेत्यत्रैव ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्यात्। न च, विस्तृतार्थलक्षणया इत्यसङ्गतं, तत्र लक्षणास्वीकारे क्तप्रत्ययस्यानर्थक्यापत्तेरिति वाच्यं, विस्तृतार्थलक्षणया इत्यस्य विस्तारार्थलक्षणया इत्यर्थकत्वात्, भावे क्तप्रत्ययात्। वस्तुतो विस्तृतार्थेति सप्तमीतत्पुरुषसमासात् विस्तृतघटकीभूतार्थे विस्ताररूपे लक्षणेत्यर्थः। अत एवार्थपदप्रयोगः। स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति न किञ्चिदनुपपन्नं। केचित्तु, आलङ्कारिकैर्वाक्ये लक्षणास्वीकारात् तन्मतानुसारेणेदमुक्तमित्याहुः । तन्न, विकसितपदस्यासङ्केतितस्याग्रे एतन्मध्य एव वक्ष्यमाणत्वात्, न ह्यसङ्केतितं लक्षकं भवति। लक्षणामूलेति।– लक्षणा मूलं सहकारि यस्येति बहुव्रीहिः। विशिष्टा-

* "मुखंविकसितास्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं, समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः। उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं, वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते॥ इतिकाव्यप्रकाशे १म उ०।

बोध्यत, इति रूढादिवद्व्यञ्जकमपि शब्दान्तरमास्थेयं, न हि तत्र विकसितादिपदं कुसुमसदृशादौ रूढमसङ्केतितत्वात्, नापि यौगिकं, स्वावयववृत्त्या तदप्रापकत्वात्, नवा लक्षकं, उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधीरूपस्य लक्षणावीजस्य तत्रासत्त्वादित्यालङ्कारिका वदन्ति। तत्र अन्वयानुपपन्नज्ञानस्य लक्षणावीजत्वं हि न तज्जनकत्वं, शक्यसम्बन्धात्मिकाया लक्षणयास्तदजन्यत्वात्,

---

न्वयबोधे पदान्तरलक्षणाया अपि सहकारित्वात् । शब्दान्तरं रूढिचतुष्टयभिन्नं, आस्थेयं स्वीकार्यं, नाम्नश्चतुर्धा विभागव्याघात इति शेषः। शङ्कते ।— न हीति ।= विकसितादिपदमित्यादिना स्मितपदपरिग्रहः। रूढं रूढलक्षणाश्रयः। असङ्केतितत्वादिति।–रूढलक्षणस्य शक्तिघटितत्वादिति भावः। स्वावयववृत्त्या कसधातु-क्तप्रत्ययादिशक्त्या। तदप्रापकत्वात् कुसुमसदृशाबोधकत्वात्। अत एव योगरूढमपि नावयवार्थसहकारेण शक्तिमत्पदस्यैव तथात्वादिति हृदयं। न वा लक्षकमिति ।— सकलप्रथमान्तपदेन कुसुमसदृशादावित्यस्य सम्बन्धो बोध्यः । तत्र, मुखं विकसितस्मितमित्यत्र, असत्त्वादिति।–हास्ये विस्तृतत्वस्य, मुखे तादृशहास्यवत्त्वस्य, बोधितत्वादिति भावः। इतीति इत्यनुपपत्तिमित्यर्थः। तत्र नाम्नश्चतुर्धा विभजने। ननु विकसितपदं कुसुमसदृशादौलक्षकमेव विकसित इत्यस्यासङ्केतितत्वेऽपि तत्र तद्घटककसधात्वादीनां लक्षणास्वीकारे बाधकाभावादित्याशयेनोपस्थितार्थान्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वं वितर्क्य दूषयति ।— तत्रेत्यादि ।= वीजत्वं हि तादृशवीजशब्दप्रतिपाद्यं हीत्यर्थः। हि यस्मात्, लक्षणाया ज्ञानरूपत्वे तज्जनकत्वं कदाचित् सम्भाव्येत इत्यत आह।— शक्यसम्बन्धात्मिकाया इति ।= तस्या लक्षणायाः, तदजन्यत्वादुपस्थितार्थान्वयानुपपत्त्यजन्यत्वात्, अनुपपत्तेः प्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वादिति भावः।

नापि तज्ज्ञापकत्वं, मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि प्रमाणान्तरेण तद्ग्रहसम्भवात्, अत एव न लक्ष्यार्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमपि, प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् । न च लक्षणाजन्यान्वयबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणावीजत्वमिति

तज्ज्ञापकत्वं-तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं । मुख्यार्थान्वयेति ।- शक्यार्थान्वयेत्यर्थः । प्रमाणान्तरेण गङ्गापदं गङ्गातीरलक्षकं, तच्छक्तिशून्यत्वे सति तत्प्रतिपादकगङ्गापदत्वात् इत्यनुमाने ऽन्वयदृष्टान्ताभावे शक्तिभ्रमाधीनतीरान्वयबोधजनके गङ्गापदे व्यभिचारसम्भवेऽपि तच्छक्तिभ्रमाजन्यशाब्दजनकज्ञानविशेषविषयत्वस्य हेतुत्वे दोषाभावादिति भावः । तद्ग्रहसम्भवात् लक्षणाग्रहसम्भवादित्यर्थः । अत एव व्यभिचारादेव । केचित्तु; अत एवान्वयानुपपत्तिज्ञानं विना लक्षणाग्रहसम्भवादेवेत्यर्थः इत्याहुः । तत्तुच्छं, लक्षणाग्रहव्यभिचारस्य तात्पर्यग्रहहेतुत्वाविघटकतयोपष्टम्भासङ्गतेः । तात्पर्यग्राहकत्वं तात्पर्यग्रहजनकज्ञानविषयत्वं प्राक् सूचितं । व्यभिचारमेव स्पष्टयति ।— प्रकरणादितोऽपीति ।= अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणेत्यादिः । अपिना प्रमाणान्तरपरिग्रहः, लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् लक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहात् । इदमुपलक्षणं, स्वमते तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रत्यहेतुत्वात् , तात्पर्यग्राहकत्वस्य लक्षणावीजत्वासम्भवादित्यपि वोध्यं, अत एवानुपपत्तिज्ञानोत्तरं तात्पर्यग्रहं प्रति अनुपपत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ व्यभिचारासम्भवात् तात्पर्यग्राहकत्वस्य तद्बीजत्वसम्भवे त्वसम्भवादिति प्रत्युक्तं । यत्र च, प्रकरणादितो लक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहः, तत्र लक्षणावीजत्वस्य तत्रासम्भवेन वीजान्तरकल्पनस्यावश्यकत्वेनान्यत्रापि तथाकल्पनस्य न्याय्यत्वाच्च । लक्षणाग्रहजन्यान्वयबोधजनकत्वमेव लक्षणावीजत्वमित्यपि दूषयति ।— नचेति ।= लक्षणाजन्येति ।- लक्षणाग्रहजन्येत्यर्थः । स्वरूपसतो लक्षणायाः अन्वयबोधाजनकत्वात् । केचित्तु, जन्यत्वं प्रयोज्यत्वमित्य-

साम्प्रतं, "यष्टीः प्रवेशये"त्यादौ व्यभिचारात्, तादृशहेतुतायां प्रमाणाभावाच्च। अथास्ति नानार्थशब्दैः प्रकरणादिसाचिव्यात्कचि-

---

पि वदन्ति । अन्ये तु, लक्षणाग्रहस्येव ज्ञायमानलक्षणाया अपि हेतुत्वसम्भवाद् यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्राहुः। एतन्मतयोः समीचीनासमीचीनत्वे विदग्धैर्विविच्ये । तस्या मुख्यान्वयानुपपत्तेः । व्यभिचारादिति ।— मुख्यार्थस्य शास्त्रविशेषस्यान्वयानुपपत्तिग्रहमन्तरेणापि लक्ष्यार्थस्य यष्टिधरस्य बोधसम्भवादिति भावः। ननु, तादृशहेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वेन तत्रानुपपत्तिविरहेऽपि भ्रमात्मकानुपपत्तिज्ञानं फलबलात् कल्प्यत इत्यत आह ।— तादृशहेतुतायामिति ।== केचित्तु, अनुपपत्तिज्ञानोत्तरतादृशान्वयबोधं प्रति अनुपपत्तिज्ञानस्य हेतुत्वे न व्यभिचारः, न वा तस्या लक्षणाबीजत्वमपि इत्यत आह । — तादृशहेतुतायामिति ।= इत्याहुः, तत्तुच्छं, यत्रानुपपत्तिज्ञानं विना लक्षणया तादृशान्वयबोधः, तत्रत्यलक्षणाबीजत्वस्य तत्रासम्भवेन बीजान्तरकल्पनस्यावश्यकत्वेनान्यत्रापि तथाकल्पनस्य युक्तत्वादित्युक्तप्रायं । तादृशहेतुतायां लक्षणाजन्यान्वयबोधं प्रत्यन्वयानुपपत्तेर्हेतुतायामित्यर्थः । प्रमाणाभावाच्चेति ।— तथा च, तादृशहेतुतायाः प्रामाणिकत्व एव तादृशज्ञानविरहस्थले तत्कल्पनं युक्तं, तदेव नेति भावः। न च, आवापोद्धापावेव तत्र प्रमाणपदमावहतः, तयोरेवासिद्धेः । न च, प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति वाच्यं, तादृशहेतुत्वस्य तत्रातीन्द्रियपदार्थघटिततयाऽतीन्द्रियत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । न च, तादृशान्वयबोधस्तादृशान्वयानुपपत्तिज्ञानजन्यस्तत्त्वादित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणं, अन्वयदृष्टान्ताभावादप्रयोजकत्वाच्च। एवं शब्दोऽपि तत्र न प्रमाणं, अयोग्यत्वादित्यभिप्रायः । तथा च, स्वमते मुखादिपदस्याधुनिकलक्षणया कुसुमादितुल्यसौरभादिमत्त्वप्रतीतिरिति, तस्य लक्षकत्वान्न न्यूनतेति भावः। लक्षणामूलव्यञ्जनावृत्तिं सन्दूष्याभिधामूलव्यञ्जना-

देकविधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनंतरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः सहृदयस्य।–यथा "अयं गौरवितो महान्" इत्यादौ, यथा वा "वयस्था नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदना" मित्यादौ । स चायमनुभवो

वृत्तिं दूषयति।–अथेति।=अस्तीति।–अन्वयानुभव इति परेणान्वयः। एकमात्रशक्तिकशब्दादन्यस्यान्वयानुभवो दुर्घट इत्यत आह।–नानार्थेति।=नानाशक्तिकेत्यर्थः । प्रकरणादीति।—प्रकरणज्ञानादीत्यर्थः। आदिना शाब्दकारणान्तरपरिग्रहः। केचित्तु, आदिना तात्पर्यपरिग्रह इत्याहुः।.तन्न, स्वयं तात्पर्यज्ञानस्य हेतुताया अस्वीकारात्। न च, आलङ्कारिकैस्तत्स्वीकारात् तदुक्तिरिति तु देश्यं, प्रकरणज्ञानस्य शाब्दहेतुतास्वीकारे तद्धेतुतास्वीकारस्यानुपयुक्तत्वेन प्रकरणादिपदोत्तरादिपदेन तत्संग्रहासम्भवात्। साचिव्यात् सहकारात्, सहकृतादित्युच्छृंखलाः। अन्वयानुभवः शाब्दबोधः। सहृदयस्य तत्तद्विषयसंयुक्तमनसः । कुत्रेत्याकांक्षायामाह।—यथेति।=अयमिति।–गौरवितः पूज्यः, पक्षे अवितः मेषतः "अवयः शैलमेषार्का" इत्यमरकोषात्। न च, महच्छब्देनैव पूज्यताबोधाद् गौरवितेति पुनरुक्तं, महच्छब्देनेह पीनस्यैव बोधात्। एकशब्देनैकविधबोधानन्तरं तच्छब्दघटकानां प्रत्येकशक्त्या बोधान्तरजननस्थलमुक्त्वा एकशब्दस्यैव नानाशक्त्या नानाविधबोधस्थलमाह।–यथा वा वयस्थेति।==केचित्तु, गौरवितशब्दस्य वाक्यतया नानार्थपदत्वाभावादभिधामूलव्यञ्जनावृत्तिलक्षणघटकत्वमेव न सम्भवतीत्यत आह।—यथा वा वयस्थेत्याहुः। तत्तुच्छं, लक्षणे नानार्थशब्दत्वेनैव निवेशात्, तस्य पदत्वाभावेऽपि क्षतिविरहात्। न च, नानार्थत्वं नानाशक्तिनिरूपकत्वं, तस्य वाक्ये असम्भवात् सुतरां पदत्वनिवेश इति वाच्यं, नानार्थप्रतिपादकत्वरूपस्य नानार्थस्यैवात्र निवेशात्। न चैवं घटादिपदस्यापि नानार्थत्वप्रसङ्गः तेनापि घटघटत्वयोः प्रतिपादनादिति वाच्यं, नानाशक्तिप्रयोज्यप्रतिपत्ति-

जनकत्वस्यैव तथात्वात्, एवं वयस्थादिशब्दस्यापि वाक्यतया उक्तदोषतादवस्थ्याच्च, वयसि तिष्ठतीति व्युत्पत्तेः । न च, वयस्थाशब्दस्य रूढिरभ्युपेया, अन्यथा वृद्धादीनामपि तेन बोधापत्तेरिति वाच्यं, वयःपदस्य यौवनाधिकरणवयःपरत्वात् । न चैवं पङ्कजादिशब्दोऽपि योगरूढो न स्यात्, पङ्कशब्दस्यैव विजातीयपङ्कपरत्वादिति वाच्यं, तादृशवैजात्ये मानाभावात् । न च, पद्मजनकतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः, तथा सति तुल्ययुक्त्या शैवालजनकतावच्छेदकतयापि वैजात्यसिद्धेः, तादृशवैजात्येन सांकर्यादित्यलमनभिज्ञमतदूषणप्रयासेन । वयस्था स्त्री नागरपुरुषासङ्गात् अङ्गानां वेदनां हन्ति । पक्षे वयस्था हरीतकी, नागरः शुण्ठी, तत्सङ्गात् तत्सहयोगात्, अर्थात् भक्षिता अङ्गानां वेदनां हन्तीत्यर्थः । स च पूज्यताबोधानन्तरं जायमानो युवतिबोधानन्तरं जायमानश्चेत्यर्थः । अयं मेषावधिकत्वबोधो हरीतकीबोधश्च । वस्तुतस्तु, चस्त्वर्थे, एकविधबोधानन्तरं जायमानस्त्वित्यर्थः, अयं अन्यविधबोध इत्यर्थः, न शक्तिधीप्रभवः न शक्तिज्ञानप्रयोज्यः, तत्परत्वग्रहस्य शक्यार्थपरत्वग्रहस्य, लक्ष्यार्थबुद्धौ शक्यार्थपरत्वग्रहस्य शक्यार्थबुद्धौ लक्ष्यार्थपरत्वग्रहस्य व्यभिचारादुभयदिशि शक्यनिवेशः, इदमुपलक्षणं, वृत्तिप्रयोज्यतद्विषयकबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्येत्यपि बोध्यं । एतेनैकशक्यार्थबोधकालेऽपरशक्यार्थबोधवारणाय विशेषकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेन माध्यमिककार्यकारणभावे मानाभावेऽपि न क्षतिः । अथ तात्पर्यज्ञानस्य न हेतुत्वं तद्ग्राहकप्रकरणज्ञानादेरेव हेतुत्वोक्तौ सामञ्जस्यात्, न चैवं विनिगमनाविरहः, तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे तत्प्रति प्रकरणज्ञानादेरेव हेतुत्वोक्तौ कार्यकारणभावद्वयस्वीकारे गौरवात्, न च, प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तत्प्रति यस्य कस्यचिद्धेतुत्वस्यावश्यकतया भवन्मतेऽप्युक्तगौरवमास्थेयमिति वाच्यं, तात्पर्यस्य प्रकरणादिनाऽनुमेयत्वेन प्रकरणादिज्ञानस्य सर्वत्रावश्यकत्वेन नियतपूर्ववर्तित्वाकल्पनप्रयुक्तलाघ-

न शक्तिधीप्रभवः, शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रकरणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात्, नापि लक्षणाप्रयुक्तः, शक्यार्थे

वेन च तत्र तस्य हेतुत्वस्य युक्तत्वात्, प्रकरणग्राहकस्य तु क्वचित् सन्निकर्षरूपतया, क्वचिदनुमानरूपतया, क्वचिच्छाब्दादिरूपतयाऽननुगतत्वेन तत्र हेतुत्वासम्भवात्, न च, व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरितिन्यायात् तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दहेतुत्वं युक्तमिति वाच्यं, प्रकरणज्ञानस्य शाब्दहेतुत्वात् तात्पर्यज्ञानवादिना शाब्दं प्रति हेतुत्वास्वीकारेण तस्य तद्व्यापारत्वाभावात्, अतस्तद्धेतोरेव तत्सिद्धौ किमन्तर्गडुनेति न्यायेन, प्रकरणादिज्ञानस्यैव तत्र हेतुत्वमित्यत आह।–तद्ग्राहकेति।= तात्पर्यग्राहकेत्यर्थः, प्रकरणाद्यवगमस्य प्रकरणादिज्ञानस्य, हेतुत्वेन शाब्दं प्रति हेतुत्वेन, तदसत्त्वात् तद्विषयकशाब्दजनकप्रकरणज्ञानाद्यसत्त्वात्। केचित्तु, तदसत्त्वात् तादृशबोधस्य शक्तिज्ञानजन्यत्वाभावादित्यर्थ इत्याहुः। तत्तुच्छं, शक्तिज्ञानजन्यत्वाभावे शक्तिज्ञानाजन्यत्वस्याप्रयोज्यत्वात् न शक्तिधीप्रभव इत्यत्र तस्य हेतुत्वासम्भवात्। शंकते।–नापीति।= लक्षणाप्रयुक्त इति।–स चायमित्यनुषज्यते, तदयोगात् लक्षणायोगात्, तस्याः शक्त्यभावानियम्यत्वादिति भावः। अत एवोक्तं लक्षकलक्षणे "तच्छक्तिविधुरं यदीति"। केचित्तु, तदयोगात् लक्षणाप्रयुक्तत्वायोगादित्यर्थं व्याचक्षते, तत्तुच्छं, अर्थे लक्षणाप्रयुक्तत्वाभावस्य सहजत एव सत्त्वेन शाब्दबोधे लक्षणाप्रयुक्तत्वाभावस्य तदप्रयोज्यतया च तत्कथनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः। न च, शक्यार्थे इत्यनन्तरं तादृशबोधस्येति पूरणीयमतो नैष दोष इति वाच्यं, यथाश्रुतार्थसङ्गतौ पूरणस्यान्याय्यत्वादिति। स्वमतमुपसंहरति।--आलंकारिकः परन्त्विति।=अभिधामूलेति।—अभिधा शब्दशक्तिः, सैव मूलं सहकारि यस्या इति बहुव्रीहिः, सम्पाद्यः इति, स चायमित्यनुषज्येत, क्वचित् स सम्पाद्य इत्यपि पाठः, स च यथाश्रुत एव सम्यक्।

तदयोगात्, परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः। तदुक्तम्।—

"अनेकार्थस्य शब्दस्य, प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते ।
एकत्रार्थेऽभिधामूलव्यञ्जनान्यस्य बोधिका" ॥

इति, चेन्न, तात्पर्य्यधियो हेतुत्वस्य पूर्वं परास्तत्वात्, अत एव प्रकरणादीनामननुगतानां क्वचिदसत्त्वेऽपि क्षत्यभावात्,

---

तत्रालङ्कारिकसम्वादमाह।—तदुक्तमिति।== प्रस्तावः प्रकरणः, आदिनाऽऽकाङ्क्षासत्तियोग्यताशक्तिपरिग्रहः, तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं, तस्य नियन्त्रितैकदेशे नियन्त्रणेऽन्वयः, नियन्त्रिते बोधिते सतीति पुरणीयं। तत एव शीते पाथसि पीते इत्यादिवत् तादृशबोधानन्तर्यप्रतीतेः, अन्यस्यान्यविधार्थस्य, बोधिका इति तात्पर्यादिज्ञानं विनेत्यादिः, इति निर्वूढालङ्कारिकमतं दूषयति।-नेति।=तात्पर्यधिय इति शाब्दबुद्धाविति शेषः। पूर्वं परास्तत्वात् शाब्दप्रामाण्यविचारे निरसितत्वात्, निस्तात्पर्यकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः। अत एव तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वादेव, न च, तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि प्रकरणज्ञानादीनां हेतुत्वात् अत एवेत्याद्युपष्टम्भासङ्गतिरिति वाच्यं, तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ सत्यां लाघवादावश्यकत्वाच्च प्रकरणज्ञानस्यैव हेतुत्वं कल्प्यते, तदसिद्धौ लाघवादिरूपयुक्तेरभावात्, प्रकरणज्ञानादेर्हेतुत्वासिद्ध्या तदसत्त्वस्याकिञ्चित्करत्वामित्युपष्टम्भसंगतेः।अननुगतानामिति।-ज्ञानस्येति शेषः, एतेन तस्य हेतुत्वे गौरवमपि व्यञ्जितं। क्वचित् कस्यचिच्छाब्दस्य पूर्वं, क्षत्यभावात् कार्यानुत्पादरूपक्षत्यभावात्, प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। तथा चान्यार्थतात्पर्यज्ञानासत्त्वेऽपि शक्तिज्ञानादिसाचिव्येन अन्यार्थशाब्दबोधोत्पत्तेः सम्भवात् कुतस्तदनुरोधेन व्यञ्जनावृत्तिस्वीकार इति भावः। ननु, व्यञ्जनाया अस्वीकारे कथमेकविधार्थबोधानन्तरं अपरार्थबोधः, शक्तिज्ञानादिवशादेकदैवोभयार्थभानप्रस,

वस्तुतः, शक्त्याद्युपस्थितानामेकविधानां पदार्थानामन्वयमतेरन-

ङ्गात्। न च, तत्स्वीकारेऽपि कथं तादृशबोध इति वाच्यं, व्यञ्जना-वृत्तेः कार्यदिशि स्वशक्यैकार्थबोधानन्तर्य्यस्य निवेशेन तादृशबोधो-पपत्तेः, तथा च, तादृशशाब्दबोधान्यथानुपपत्तिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्यतस्तादृशबोधस्यैवासिद्धिमाह।--वस्तुत इति।=न चैव मिति विच्छेदः। एवमिति।–तादृशशाब्दबोधो भवतीत्येवमित्यर्थः। कथं न तादृशबोध इत्याकांक्षायामह।–तत्तदर्थेति। = भवन्मतेऽपी त्यादिः, प्रत्येव इत्येवकारेण मानसज्ञानादिव्यवच्छेदः, अन्यथा स्वयं तत्र मानसज्ञानस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात् तदसंगतेः, निस्तात्पर्यकत्वधियः निस्तात्पर्यकत्वानिश्चयस्य, प्रतिबन्धकत्वात्, प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यत्वात्, अन्यथा निस्तात्पर्यकत्वनिश्चयदशायां शाब्द-बोधापत्तेः,न चास्मन्मते तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वसत्त्वेन नोक्तनिश्चयकाले शाब्दबोधापत्तिः, तदानीं तात्पर्यज्ञानासम्भवादिति वाच्यं, शाब्दबो धात्पूर्वं वाक्यार्थज्ञानाभावेन तात्पर्यस्य वाक्यार्थघटितत्वेन च शाब्द-बोधात्पूर्वं तात्पर्यज्ञानासम्भवात, सुतरां तस्याहेतुत्वादिति शाब्द-प्रामाण्यविचारे स्वयमेवोक्तं, प्रकरणज्ञानस्य तथात्वेऽपि तादृशज्ञान-सत्त्वे निस्तात्पर्यकत्वनिश्चयसम्भवादिति। न च, स्वरूपसन्निस्ता-त्पर्यकत्वस्याविरोधितया यत्र न तादृशनिश्चयस्तत्रैव तादृशशाब्द-बोधार्थं तत्स्वीकार आवश्यक इति वाच्यं, यत्र तादृशनिश्चयः, तत्रैकविधबोधानन्तरमपरार्थबोधस्य मानसस्वरूपतायाः स्वीक-र्तव्यत्वेन सर्वत्रैव तत्स्वीकार उचित इत्यभिप्रायाद्दूषणग्रन्थस्य। केचित्तु, ननु, तात्पर्य-ज्ञानस्य शाब्दबुद्धावहेतुत्वे निस्तात्पर्यकत्वज्ञा-नदशायामपि शाब्दधीप्रसङ्ग इत्यत आह।–तत्तदर्थकेति।= निस्ता-त्पर्यकत्वधियः निस्तात्पर्यकत्वनिश्चयस्येति नार्थः संशयस्यापि प्रति-वन्धकत्वात्, न च, तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तदेवच्छेदककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्यैव निवेश्यतया तदपेक्ष्य तात्पर्यनिश्चय-

न्तरं यद्यन्यविधानामन्वयबोधः स्यात्, स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः, न चैवं, तत्तदर्थकशाब्दसामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिस्तात्पर्य्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात्, तत्तदर्थानां यथाकथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विशिष्टधीसम्भवात्, मानोरथिकसुख-

---

स्यैव हेतुत्वे तदवच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य निवेशेन लाघवमिति वाच्यं, तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वे संशयनिश्चयसाधारण मप्रामाण्यज्ञानानामनन्तानामभावनिवेशापेक्षया निस्तात्पर्यकत्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयव्यक्तीनां अभावनिवेशे लाघवात्, अप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनामनुगतरूपेण निवेशस्य शतशोनिरस्तत्वादित्याहुः, तत्तुच्छं, तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वसत्त्वेऽपि वस्तुत इत्यादिना दत्तदोषस्य सम्भवात्, वस्तुत इत्यादिकल्पे तदाशंकनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः, पूर्वकल्पे एतदाशङ्कायाः सम्भवेऽपि तत्रैव तस्या उपयोगात्, न हि पूर्वकल्पानुसारेण, परकल्पे किञ्चिदाशकंते ।— कञ्चिदिति । = एवं संशयसाधारण निस्तात्पर्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वे, यत्र तादृशसंशयस्योत्तरं तात्पर्यनिश्चयस्तत्र शाब्दबोधानुत्पत्तिप्रसंगात् तात्पर्यनिश्चयाभावविशिष्टनिस्तात्पर्यकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वोक्तौ तु महागौरवात्, एवं स्वमतेऽप्रामाण्यज्ञानानामनुगतरूपेणैव निवेशेन तद्दूषणस्याप्यनुपयुक्तत्वाच्च इत्यलमनभिज्ञमतदूषणप्रयासेन । नन्वेकार्थबोधानन्तरमपरार्थबोधस्यानुभविकतया कथमुपपद्यते इत्यत आह।— तत्तदर्थानामिति । = एकार्थबोधानन्तरमपरार्थानामिति शेषः, यथाकथञ्चिदिति ।— येन केन प्रकारेणेत्यर्थः, उपनयवशेन ज्ञानात्मकसान्निकर्षसहकारेण, विशिष्टधीसम्भवात् विशिष्टबुद्ध्युत्पादात् । ननु, तादृशबोधानन्तरं तदात्मनि सुखविशेषो जायते नान्यथा इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशसुखं प्रति तथाविध शाब्दस्य हेतुत्वात् तदपलापे सुखविशेषस्यापलापप्रसंग इत्यत आह ।— मानोराथिकेति । = मनोजन्य-

प्रभेदपर्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि शाब्दस्येव मानसस्यापि बोधस्य विशिष्य हेतुतायाः सुवचत्वात्, अतिरिक्ताया व्यञ्जनाख्य पदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्धेतुत्वस्य च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः ॥ २४ ॥

लौकिकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः। इदञ्च तादृशसुखविशेषापलापे इष्टापत्तिपरिपन्थिविधया उपयोगि। सुवचत्वादिति।--गौरवादिदोषस्यासम्भवादिति भावः। ननु, विनिगमनाविरहात् तादृशशाब्दस्यापि हेतुत्वसिद्धौ तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकार आवश्यक इत्यत आह।—व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्येति।=प्रमाणविरहेणासत्वादिति परेणान्वयः, तथा च, व्यञ्जनासिद्धावेव तदधीना तत्र शाब्दासिद्धिः, तदनन्तरं तस्य चमत्कारं प्रति हेतुत्वप्रसक्तिः तस्याप्यसिद्धिरिति भावः। अतिरिक्तपदार्थत्वकथनेन शाब्दत्वमानसत्वयोर्जातित्वाविशेषेऽपि शाब्दत्वेन चमत्कारं प्रति हेतुत्वेऽतिरिक्तव्यञ्जनाकल्पनया गौरवमिति विनिगमनाविरहोऽपि नास्तीति सूचितं, नन्वयं शब्द एतदर्थविषयकशाब्दबोधानुकूलशक्त्यन्यवृत्तिमान् एतदर्थविषयकशाब्दबोधानुकूलशाब्दत्वात् शाब्दजनकवृत्तिमतः शब्दस्य शाब्दजनकत्वनियमादित्यनुमानादितरबाधसहकारेण व्यञ्जना सेत्स्यतीति, एवं गौरवमपि फलमुखत्वान्न दोषायेत्यत आह।—स्वरूपसत्तयेति।=ज्ञानविषयतयेत्यर्थः, तथा चोक्तानुमाने साध्यघटकमनुकूलत्वं यदि शाब्दकारणपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वरूपं तदा तादृशानुकूलत्वस्य लक्षणायामेव सत्त्वेन बाधापत्तेः, यदि च जनकत्वरूपं तदा साध्याप्रसिद्धिः,लक्षणायाः स्वरूपसत्या शाब्दजनकत्वात् व्यञ्जनायाः स्वरूपसत्या शाब्दजनकत्वस्य भवन्मात्रसम्मतत्वात्, अन्यथा व्यञ्जनात्वेनैव साध्यत्वोचितत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ लक्षकमिति लक्षकं भेदकं, लक्षणा विविधा इति, ताभि-

॥ २५ ॥ लक्षकं नाम विभजते।—

११। जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थ,-निरूढाधुनिकादिकाः।
लक्षणा विविधास्ताभि, र्लक्षकं स्यादनेकधा ।२५।

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते, यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था, यथा द्रव्य-

---

र्लक्षणाभिः, तासामेव तद्भेदकत्वात्, एवं लक्षकपदमपि यौगिकं न पारिभाषिकमिति भावः। तासां निरुक्तानां लक्षणानां प्रत्येकलक्षणं निरूपयन् प्रत्येकोदाहरणमाह।–काचिदिति।=शक्यावृत्तिरूपेणेति तृतीयार्थः प्रकारत्वं,तथा च,शक्यावृत्तिधर्मप्रकारकबोधप्रयोजकतया इत्यर्थः, शक्यावृत्तित्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकतावच्छेकसम्बन्धेन, अत-स्तीरत्वस्य कालिकादिसम्बन्धेन गङ्गावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। जहत्स्वा-र्थेति।–जहत्स्वार्थं स्वाश्रय-शक्यं य इति बहुव्रीहिः, वस्तुतो जहत् अर्थात् शाब्दबोधं त्यजन् स्वार्थं स्वाश्रय-शक्यं यस्या इत्येव बहुव्री-हिः, अतः प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहेः स्वयमस्वीकारेऽपि न क्षतिः, तथा च, शक्यावृत्तिधर्मावच्छिन्नलक्षणा जहत्स्वार्था, तदाश्रयो नाम जहत्स्वार्थं लक्षकमतो लक्षकलक्षणस्यानुक्तावपि न क्षति-रिति भावः। एवमग्रेऽपि। तीरत्वादिनेति।–लक्षणेति पूर्वेणान्वयः, तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं, गङ्गादिपदस्येति षष्ठ्यर्थो निरूपकत्वं, तथा च, गङ्गादिपदनिरूपिता तीरत्वाद्यवच्छिन्ना लक्षणा ययेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। अजहत्स्वार्थलक्षणालक्षणमाह।—काचिदिति।== लक्षणेति पूर्वेणान्वयः, ननु, नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नघटपदलक्षणाया अतिरिक्तत्वे विभागव्याघात इत्यत आह।—शक्यवृत्तिनैव वेति।= तथा च, शक्यवृत्तिरूपावच्छिन्नलक्षणा अजहत्स्वार्था, तदाश्रयो

त्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचिल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वं पूर्वं प्रत्यायकत्वान्निरूढा, यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य । काचिच्च, पूर्वं पूर्वं ताद्रूप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी, यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपगृह्यते, यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना

नामाजहत्स्वार्थलक्षकं । द्रव्यत्वादिनेति ।— द्रव्यत्वावच्छिन्ना नीलघटत्वावच्छिन्ना वा घटादिपदनिरूपिता लक्षणा । निरूढलक्षणालक्षणमाह ।— काचिदिति ।== तथा चानादितात्पर्यमूलकतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधजनिका लक्षणा तद्धर्मावच्छिन्ने निरूढेति समुदितार्थः । तीरत्वावच्छिन्नगङ्गादिपदलक्षणाया अतथात्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । यथेति ।— आरुण्यादिप्रकारकारुण्याश्रयद्रव्यान्वयबोधजनिका अरुणादिपदनिरूपिता लक्षणा इत्यर्थः । यथाऽरुणया गवा सोमं क्रीणातीत्यादाविति भावः । आधुनिकलक्षणालक्षणमाह ।— काचिदिति ।== आदितात्पर्यमूलकतद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधजनिका लक्षणा तद्धर्मावच्छिन्न आधुनिकीत्यर्थः । यथेति ।— घटत्वाद्यवच्छिन्ना पटादिपदनिरूपिता लक्षणेत्यर्थः । आदिनेति ।— कारिकास्थादिपदेनेत्यर्थः, शक्यसदृशत्वावच्छिन्ना लक्षणा गौणीत्यर्थः । यथेति ।— अग्निसदृशत्वावच्छिन्नाऽग्निपदनिरूपिता लक्षणेत्यर्थः । यद्यपि निरूढादिलक्षणादिषु जहत्स्वार्थत्वमस्ति, एवं जहत्स्वार्थादिष्वपि निरूढत्वादिकमस्ति, तथापि उपाध्येयाभेदेऽपि उपाधिभेदान्न विभागव्याघातः, न च, विरुद्धधर्माणामेव विभाजकत्वात्तादृशधर्माणामविरुद्धत्वेन कथं विभाजकत्वमिति वाच्यं, तादृशधर्मविभाग एव तात्पर्यात् । लक्षणा इत्यस्य विविधधर्माश्रया इत्यर्थात्तादृशधर्मवृत्तिधर्माणाञ्च मिथो

अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादेतत्, यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः, न त्वेतदस्ति, तीराद्यन्वयबोधं प्रति

विरुद्धत्वाद्विभागव्याघातासम्भवात् । ननु, नामविभागप्रस्तावे लक्षणाविभागोऽर्थान्तरग्रस्त इति लक्षकनामविभागोपयोगितया लक्षणाविभागं सार्थकयन्नामविभागं स्पष्टयति ।— तदेवमिति ।== तत्तस्मात्, एवं प्रकारेण, विविधलक्षणावत्त्वात् विरुद्धधर्मवल्लक्षणावत्त्वात्, जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थादीत्यादिना निरूढाधुनिकगौणोपग्रहः । ननु, गङ्गादिपदात्तीराद्यन्वयबोधानुरोधात्तत्र तस्य लक्षणा स्वीक्रियते, अन्यथा गङ्गादिपदस्य तीरादावसङ्केतितत्वेन तीराद्यन्वयबोधानर्जकत्वप्रसङ्गात्, तथा च, गङ्गापदं तीरान्वयबोधानुकूलवृत्तिमत्, तीरान्वयबोधजनकयथार्थज्ञानविषयशब्दत्वात्, तदन्वयबोधजनकशब्दत्वस्य तद्वृत्तिमत्त्वे नियतत्वात्, इत्यनुमानादितरबाधसहकारेण तत्र तस्य लक्षणा सेत्स्यति, तदेव न, तादृशानुमानस्य स्वरूपासिद्धत्वादिति मीमांसकमतमुत्थाप्य निषेधयति ।— स्यादेतदिति ।== केचित्तु, लाक्षणिकस्याननुभावकत्वाल्लक्षकं नामैव नास्ति कुतस्तद्विभाग इत्याशङ्क्य निराचष्टे।– स्यादेतादितीत्याहुः, तत्तुच्छं, लक्षकस्याप्रसिद्धत्वेन लक्षकानामननुभावकत्वादित्युक्तेरेवोन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः, लक्षकानामित्यस्य लक्षकत्वेनाभिमतानामित्यर्थकत्वेऽपि लक्षकत्वेन नामविभागसमये एव तादृशशङ्काया उपयुक्तत्वेनेदानीं तादृशाशङ्कायाः सन्दर्भविरुद्धत्वात्। तीराद्यनुभवे तीराद्यन्वयबोधे, हेतुरिति तदेति शेषः । न त्वेतदस्ति तादृशगङ्गापदज्ञानस्य तीराद्यन्वयबोधजनकत्वमस्तीत्यर्थः । ननु,

(१) तीराद्यन्वयानुभवे यदि तादृशगङ्गादिपदज्ञानं हेतुर्भवेत्सैतत्स्यान्न चैतदस्तीत्यर्थः ।

तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात्, गुरूणा "मग्नौ शैत्यं स्पृशे" दित्यादौ शक्येन दहना-

---

तदन्वयबोधं प्रति तद्वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य हेतुताया अवश्यं स्वीकर्त्तव्यत्वात्, अन्यथा भक्तेरिव शक्तेरपि अस्वीकारप्रसङ्गात्, तत्रेतरबाधसहकारेण तत्कारणतावच्छेदकतया भक्तिरेव सेत्स्यतीत्यत आह।—तीराद्यन्वयबोधं प्रतीति ।= शक्तत्वेनैवेत्येवकारेण वृत्तिमत्त्वव्यवच्छेदः। लाघवेनेति।— शक्त्यतिरिक्तवृत्त्यकल्पनप्रयुक्तलाघवेनेत्यर्थः । न च, यत्र न शक्तिभ्रमस्तत्र तीरान्वयबोधो न स्यादिति वाच्यं, फलबलात् शक्तिभ्रमस्यैव तत्र कल्पनात्। न च, भवतापि तादृशभ्रमस्य कल्पनात् क लाघवमिति वाच्यं, वृत्तिमत्त्वरूपगुरुधर्मस्य विषयविधया जनकतावच्छेदकत्वकल्पनं वृत्त्यन्तरकल्पनञ्चापेक्ष्य भ्रमकल्पने लाघवस्यानपायात्। लक्षकाणां गङ्गादिपदानां, अननुभावकत्वात् तीरान्वयबोधजनकयथार्थज्ञानविषयशब्दत्वाभावात्, वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य शाब्दबुद्धिं प्रत्यहेतुत्वादिति भावः । पूर्वमपि लक्षकतयेत्यस्य वृत्तिमत्तयेत्यर्थोबोध्यव्यः, लक्षणाप्रसिद्धेः प्राक् तादृशकार्यकारणभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। ननु, मीमांसकैरन्यथाख्यात्यनङ्गीकारात्तन्मते तीरशक्तत्वेनैव गङ्गापदज्ञानमलीकमिति गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरघोषाधारत्वप्रत्ययो दुर्घट इत्यत आह।—गुरूणामिति।= केचित्तु, न त्वेतदस्तीति लक्षकतया गङ्गादिपदज्ञानस्य तीरान्वयबोधहेतुत्वमस्तीत्यर्थः, शक्तत्वेनैवेत्येवकारेण लक्षकत्वस्य गङ्गा इत्यानुपूर्वीविशेषस्य च व्यवच्छेदः। लाघवेनेति।—आनुपूर्वीविशेषस्य लक्षकत्वस्य च प्रकारतया ऽप्रवेशेन लाघवमिति भावः । लक्षकानामननुभावकत्वात् लक्षकत्वप्रकारेण पदज्ञानस्य शाब्दबोधाजनकत्वात्। ननु, गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरे घोषाधारत्वप्रत्ययो न स्यात् गङ्गापदस्य तीरशक्तत्वाभावादित्यत आह।—गुरूणामितीति प्राहुः। तच्चिन्त्यं,

दिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धमगृहीता-संसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति, चेन्न,

स्पृशेदित्यनेन विध्यसमभिव्याहृतत्वं निराकृतं, अन्यथा अग्नौ शैत्य-मित्यस्यार्थवादतया सुतरामेवाननुभावकत्वाद् दृष्टान्तत्वं न स्यादिति भावः। दहनादिनेवेति।— तथा च, यथा दहनादिना सार्द्धमगृही-तासंसर्गकस्याधारत्वस्यान्वयबोधप्रविष्टत्वं, तथेत्यर्थः, लक्षितेन शक्यसम्बन्धिना, आधेयत्वादेरित्यादिना शैत्यादिपरिग्रहः। प्रवि-ष्टत्वात विषयत्वात्, तथा च, तन्मते भ्रमासत्त्वेऽप्यगृहीतासंसर्गक-तीरशक्तत्वेन गङ्गापदग्रहात् अगृहीतासंसर्गकतीराधेयत्वप्रकारक-घोषादेरन्वयबोधो, न तु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः। योग्यता-ज्ञानादेरपि साकांक्षधर्मधर्मिविषयकान्वयबोधं प्रत्येव हेतुत्वादिति भावः। इति निर्व्यूढं गुरुमतं दूषयति।— नेति। = प्रकृत्यर्थाव-च्छिन्नस्यैवेति।— स्वप्रकृत्यर्थविशेषितस्यैवेत्यर्थः, अन्वयबोधा-योगादिति।— इदञ्चाग्नौ शैत्यमित्यादौ आधेयत्वांशे ऽग्न्यादेर्न प्रकारतया भानं, आधेयत्वस्य च शैत्यप्रकारतया भानमित्यभि-प्रायेणोपपत्तिः कृता, इत्यभिप्रायेणान्यथाऽग्नेरिवाधेयत्वस्याप्युच्छृ-ङ्खलभानेनैतद्व्युत्पत्तिभङ्ग इति ध्येयं। केचित्तु, प्रकृत्यर्थविशेषि-तप्रत्ययार्थविषयतानिरूपितापरार्थविषयताकान्वयबुद्धेरेव व्युत्प-न्नतया ऽग्नेरिवाधेयत्वस्य शैत्ये प्रकारतया ऽभानेऽपि शैत्याधेयत्व-योर्निरूप्यनिरूपकभावसत्त्वाद् व्युत्पत्तिभङ्ग आवश्यकः, निरूप्यनि-रूपकभावस्यैव मीमांसकमते आकाङ्क्षापदप्रतिपाद्यत्वात्, प्रत्ययार्थ-स्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेरित्यस्य प्रत्ययार्थविषयतानिरूपितधर्म्यन्तर-

(२) तथा च, गङ्गायां घोष इत्यादौ सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य घोषादौ विशकलितान्वयबोधप्रविष्टत्वात्तादृशबोधस्य विशिष्टबोधानात्मक-तया घोषादौ सप्तम्यर्थाधेयत्वान्वयानुरोधेन गङ्गापदस्य तीरादौ लक्षणेति भावः।

प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च, शक्तपदस्यैव स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थ-

---

विषयताकान्वयबुद्धेरित्यर्थः, इति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याहुः, तत्तुच्छं, घटमित्यादितोऽपि कर्मत्वं घटीयमित्यादिबोधानुपपत्तेः, घटाविशेषितकर्मत्वस्य घटादौ अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च, प्रकृत्यर्थभिन्नेऽतथाविधप्रत्ययार्थबोधस्याव्युत्पन्नत्वान्नोक्तदोषः, अत एवात्रापि धर्म्यन्तर इत्यत्रान्तरपदमुपात्तमिति वाच्यं, अरुणया गवा सोमं क्रीणातीत्यादावारुण्येऽपि तृतीयार्थस्य पारतन्त्र्येणान्वयबोधस्य सर्वसम्मतत्वात् आरुण्यप्रयोज्यतया क्रयादेर्बोधानुपपत्तेः, न ह्यारुण्यप्रयोज्यतयाऽऽरुण्यमन्वेतीत्यलमधिकेन । ननु, लक्षकपदज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि लक्षितार्थस्य विशिष्टबोध उत्पत्तुमर्हतीति नोक्तदोष इत्यत आह।— न चेति।— शक्तपदस्यैवेति हेतुत्वादिति परेणान्वयः, एवकारेण लक्षकपदव्यवच्छेदः, स्वं शक्तपदं, हेतुत्वादिति।— स्वज्ञानजन्यार्थोपस्थितिद्वारा इत्यादिः । लक्ष्यार्थस्य शक्यसम्बन्धिनस्तीरादेः, प्रवेशो भानं, तथा च, गङ्गायां घोषोऽस्तीत्यादौ घोषपदस्य स्वसाकाङ्क्षगङ्गापदोपस्थाप्यतीरान्वितघोषादिधर्मिकास्तित्वान्वयबोधं प्रति हेतुत्वान्न विशिष्टान्वयबोधानुपपत्तिरिति कुतो व्युत्पत्तिभङ्ग इति भावः। न च, यादृशवाक्यघटकसमुदितपद एव लक्षणा, तत्र विशिष्टान्वयबोधो न स्यादिष्टत्वादनुभवविरोधस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न च, गङ्गादिपदेन लक्षणया तीरोपस्थापने भवन्मतेऽपि कथं लक्षकपदस्याननुभावकत्वं शाब्दजनकार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वरूपस्यानुभावकत्वस्यैव तत्र सत्त्वादिति वाच्यं, अस्मन्मते शक्तत्वेन यत्किञ्चित्पदज्ञानस्य यथा-

स्याप्रवेशः, कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वय-विशेष्यत्वानुपपत्तेः। कुमतिः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वय-बोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च, तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभा-

---

कथञ्चित्सकलपदार्थोपस्थितीनाञ्चान्वयबुद्धौ हेतुत्वेन लक्षकपद-जन्यार्थोपस्थितेर्हेतुत्वेऽपि लक्षकपदज्ञानस्यान्वयबुद्धावहेतुत्वेना-ननुभावकत्वात् शाब्दजनकज्ञानविषयस्यैवानुभावकत्वरूपत्वात्। विशेष्यत्वानुपपत्तेरिति।— तत्राख्यातपदेन स्वसाकाङ्क्षकुन्तपदो-पस्थाप्यकुन्तधरान्विताख्यातार्थधर्मिकान्वयबोधस्यैव जननात् कुन्तधरविशेष्यकप्रवेशनाश्रयत्वप्रकारकान्वयबुद्धित्वस्य तत्कार्य-तानवच्छेदकत्वेन तदाश्रयबोधस्योत्पादनासम्भवादिति भावः। ननु, तत्र विशिष्टान्वयबोधो न जायत एव, किन्तु पदार्थोपस्थिति-मात्रमित्यत आह।— कुमतिरिति। == यद्वा स्वसाकाङ्क्षपदोप-स्थाप्यार्थविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकान्वयबुद्धौ शक्तपदस्य हेतुत्वे नोक्तदोष इत्यत आह।— कुमतिरिति। == तत्र कुमति-पदेन कुमतिविशिष्टस्य, पशुपदेन पशुसदृशस्य लक्षणयोपस्थाप-नेन विशिष्टान्वयबोधौपयिकशक्तपदाभावात्, तन्मते विशिष्टान्व-यबोधो न स्यादिति भावः। इदमत्रावधेयं, तत्र विशिष्टान्वयबो-धानुभविकत्वमेवानुभविकं, अन्यथाऽग्नौ शैत्यमित्यत्रापि विशिष्टा-न्वयबोधस्य नैयायिकानुभवसिद्धतया मीमांसकैः स्वीकारप्रसङ्गात्, न हि वाद्यनुभवसहस्रं प्रमाणमावहति, किन्तूभयवादिसिद्धोऽनुभव एव, स च न प्रकृते सम्भवतीत्युपसंहरति।— तस्मादिति। == भक्तेरपि लक्षणाया अपि, प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः, ज्ञानं अर्थोपस्थिति-रूपं, अनुभावकं शाब्दबोधजनकं, तथा च, शक्तिप्रयोज्यार्थोपस्थि-तिरिव लक्षणाप्रयोज्यार्थोपस्थितिरपि शाब्दबोधजनिका भवत्येवे-त्यर्थ इति केचित्, तन्न, तैरपि लक्षणाप्रयोज्यार्थोपस्थितेः शाब्द-बोधं प्रति हेतुतास्वीकारेण उपसंहारविरोधात्। वस्तुतस्तु,

वकं भवत्येव, कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः।२५।

॥२६॥ योगरूढं नाम लक्षयति ।—

शक्तेरित्यादिकं षष्ठ्यन्तं, प्रकारकत्वं षष्ठ्यर्थः, ज्ञानं पदज्ञानं, तथा च, शक्तिप्रकारकमिव लक्षणाप्रकारकमपि पदज्ञानं शाब्दजनकमेव भवतीत्यर्थः, एवकारस्य भिन्नक्रमान्वयपरत्वात् । ननु, लक्षकत्वेन पदज्ञानस्यापि हेतुत्वे शक्तिप्रकारकज्ञानजन्ये शाब्दे लक्षणाप्रकारकज्ञानस्य लक्षणाप्रकारकज्ञानजन्ये च तत्र शक्तिप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचार इत्यत आह ।— कार्यतावच्छेदकस्येति ।— सङ्कोचात् शक्तिज्ञानादिरूपविशेषणविशेषितत्वात् । चस्त्वर्थे, न व्यभिचारः न कार्ये कारणाभाववद्वृत्तित्वरूपोऽव्यभिचार इत्यर्थः, तथा चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन शक्तिप्रकारकपदज्ञानविशिष्टान्वयबोधं प्रति शक्तत्वेन पदज्ञानस्य, एवं लक्षणाप्रकारकपदज्ञानविशिष्टान्वयबोधं प्रति लक्षकत्वेन पदज्ञानस्य च, हेतुत्वेन व्यभिचारासम्भवादिति भावः । न चाव्यवहितोत्तरत्वस्याननुगतत्वेन तेन सम्बन्धेन पदज्ञानवैशिष्ट्यस्य तद्व्यक्तिवैशिष्ट्यपर्यवसानात् तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वौचित्यं किं गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वकल्पनेनेति वाच्यं, अव्यवहितोत्तरत्वानामननुगमेऽपि पदज्ञानप्रतियोगिकत्वेन तत्तत्संयोगानां वन्हिप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वादिनैवानुगमसम्भवात् , अनुगतस्याव्यवहितोत्तरत्वस्यापि सम्भवाच्च ॥२५॥

॥ २६ ॥ योगरूढमिति ।— क्रमप्राप्तमित्यादिः, स्वान्तर्निविष्टेति ।– स्वं लक्षकत्वेनाभिमतपरं, स्वान्तर्निविष्टाः स्वघटका ये शब्दास्तेषामर्थस्वशक्यार्थयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिबोधजनकं योगरूढमिति यथाश्रुतकारिकार्थः, व्यासेन विवृणोति ।– यन्नामेति ।= नामेति प्रकृतत्वाल्लभ्यते, स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन, इदञ्च स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थप्रतीकलभ्यं । समं सह, यद्यपि साहित्यस्य कारिकयाऽप्राप्तत्वेन कुतो विवरणे तथोक्ति, स्तथाप्यवयवार्थ-

॥१२॥स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः
योगरूढं न यत्रैकं, विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः२६

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृत्,

स्वशक्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधजनकत्वोक्त्यैव विशेष्यविशेषणभावेनान्वयबोधप्राप्तिः, अन्यथा मिथःपदोपादानवैयर्थ्यापत्तेः, पर्यवसितार्थकथनस्यापि विवरणत्वात्। स्वार्थस्य स्वशक्यार्थस्य, अन्वयबोधकृत् अन्वयबोधजनकं, तथा च, यादृशानुपूर्वी स्वाश्रयशक्ययादृशार्थधर्मिकस्वाश्रयावयववृत्त्युपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमन्नाम तादृशार्थघटिततादृशार्थे योगरूढमिति पर्यवसितं। अतस्तादृशबोधानुपधायके योगरूढे नाव्याप्तिः, न वा पङ्कज इत्यानुपूर्वीप्रकारकभ्रमविषयघटादिनाम्नि पङ्कजनिकर्तृपद्मार्थकयोगरूढत्वं, न वा घटादिघटकघादिलक्षणालभ्यपङ्कजनिकर्तृघटितसमुदितलक्षणालभ्ये पद्मबोधजनके नाम्नि तथेत्यादिकं दूषणं, तादृशानुपूर्वीमत्त्वात्, तदभावात्पद्मादेर्घटपदशक्यत्वाभावाच्च। तत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं, तच्च स्वव्यापकत्वरूपं, न तु तदभाववदवृत्तित्वं पूर्वपूर्ववर्णविशिष्टचरमवर्णत्वरूपानुपूर्व्या अन्यत्र वृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः, तादृशजनकतात्वावच्छिन्नाधिकरणताशून्यनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वानुपूर्वीत्ववत्त्वमित्युक्तौ च न विवदामहे, अतो विशिष्टान्वयबोधजनकतायां पङ्कज इत्यानुपूर्व्याः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः। न च, पङ्कज इत्यानुपूर्व्यास्तादृशविशिष्टबोधानुपधायकपङ्कजादिपदेऽपि सत्त्वात् कुतस्तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वमिति वाच्यं, स्वरूपयोग्यताया एव लक्षणे निविष्टत्वात्। न च, स्वरूपयोग्यत्वंतादृशजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वरूपं वाच्यं, तथा च, पङ्कजेत्याद्यानुपूर्वीप्रकारकभ्रमविषयघटादिपदे तद्बाधादतिव्याप्त्यसंभवाद-

तन्नाम योगरूढं, यथा—पङ्कज-कृष्णसर्पाधर्मादि, तद्धि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं स्वशक्यस्य पद्मादेरन्वयानुभावकं, पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तृ

वच्छेदकानुसरणमफलमिति वाच्यं, पदनिष्ठस्वरूपयोग्यताया अनकज्ञानविषयत्वरूपत्वेन घटादिपदे तदसत्त्वात्। निरुक्तस्वरूपयोग्यत्वस्य निवेशे पङ्कजादिपदेऽपि तदभावादसम्भवापत्तेः, घटजनकतावच्छेदकदण्डत्वस्य कालिकादिसम्बन्धेन पटादावपि सत्त्वेन पटादेर्घटजनकत्ववारणाय तन्निष्ठजनकतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धत्त्वस्यावश्यं वक्तव्यतया विषयितासम्बन्धेनानुपूर्व्याः पदवृत्तित्वाभावात् । तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशानुपूर्वीघटकवर्णसमुदायत्वं, अतो न चरमवर्णरूपानुपूर्व्याश्चरमवर्णपर्यवसन्नत्वेनातिव्याप्तिः, एवं विपरीतानुपूर्व्या अपि तादृशावच्छेदकत्वेन पूर्वादिवर्णेऽपि । अधिकन्तु प्रागेव प्रपञ्चितं । लक्ष्यं प्रदर्श्य लक्षणं संगमयति । —यथेति ।—तद्धि पङ्कजादिपदं हीत्यर्थः, स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कजादिपदघटकानां, पङ्कजादीत्यादिना जनधातु-डप्रत्ययपरिग्रहः । पङ्कजनिकर्त्रादिनेति आदिना कृष्णसर्पादिपरिग्रहः, पङ्कजपदेन पङ्कस्य, जनधातुना जनेर्डप्रत्ययेन च कर्त्तुर्वृत्या उपस्थापनादिति भावः । स्वशक्यस्य पङ्कजादिपदशक्यस्य, अन्वयानुभावकं पद्मविशेष्यकपङ्कजनिकर्तृप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटकवर्णसमुदायत्ववदित्यर्थः । पङ्कजादिपदस्य तथात्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह।—पङ्कजमित्यादित इति ।= ननु, पङ्कजादिशब्देन कदाचित् पद्ममात्रस्य, कदाचिच्च पङ्कजनिकर्तृमात्रस्य बोधनात्तदानुपूर्व्यास्तादृशविशिष्टान्वयबोधजनकतातिरिक्तवृत्तित्वेनासम्भवः, यदि च, योगार्थबोधजनकतावच्छेदिका सती रूढ्यर्थबोधजनकतावच्छेदिका यादृश्यानुपूर्वी तद्वत्त्वमेव तल्लक्षणं, अवच्छेदकत्वन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपो निवेश्य इत्युक्तौ नैष दोषः, तथापि किञ्चिदर्थयौगिके किञ्चिदर्थरूढे

पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्रूढमपि मण्डप-रथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ्यर्थस्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे शेते, इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव, मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य

मण्डपरथकारादिशब्देऽतिव्याप्तिस्तस्यापि तादृशानुपूर्वीमत्त्वादित्यतो लक्ष्यतानियामकमभिदधान एव कारिकापरप्रतीकं व्याकरोति ।- इयांस्त्विति ।= तथा च, न यत्रैकमित्यादिना एकं स्वावयवलभ्यार्थं विना रूढ्यर्थस्य शाब्दधीर्यत्र नास्ति तदेवैतल्लक्षणलक्ष्यमिति सूचितं, न तु तल्लक्षणघटकमिति भावः । रथकारादीत्यादिना यक्षकर्दमादिपरिग्रहः,तेनापि कदाचित् "कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दम" इत्यादिलभ्यस्य, कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलकर्दमविशेषरूपस्य कदाचिद्यक्षसम्बन्धिकर्दमरूपयोगार्थमात्रस्य बोधनात् । योगार्थविनाकृतस्येति ।— गृह-सूत्रधरादिविनाकृतस्येत्यर्थः । योगार्थस्य मण्डपानकर्त्तृरथकर्त्रादेर्बोधनमिति ।— तथा च, मण्डपादिकं नैतल्लक्षणलक्ष्यमिति, तत्र लक्षणागमनेऽपि न क्षतिरिति भावः । ननु, मण्डपादिशब्दस्यैकार्थं विनाकृतापरार्थबोधकत्वमेवासिद्धमिति कथं तस्य लक्ष्यतास्वीकार इत्यत आह ।- मण्डपे शेते इत्यादाविति ।= आदिना मण्डपे गच्छति उपविशतीत्यादिपरिग्रहः, योगार्थस्यावयवशक्तिलभ्यस्य, मण्डपानकर्त्रादेरिवेति ।— यथा मण्डपानकर्त्रादेरयोग्यत्वेनान्वयबोधजनकत्वं तथेत्यर्थः । भोजयेदित्यादाविति ।— आदिपदेन मण्डपे गच्छति उपविशति पश्यतीत्यादिपरिग्रहः । समुदितार्थस्य, समुदायशक्तिलभ्यस्य, अयोग्यत्वेन बाधितत्वेन, मण्डपानकर्त्तरि शयनाधिकरणत्वस्य गृहादेर्भोजनकर्मत्वादेर्बाधितत्वेन शाब्दकारणीभूतस्य बाधविरहरूपस्य विशेष्यविशेषणवत्त्वरूपस्य वा योग्यत्वस्य तत्रासम्भवादिति भावः । न च, बाध-

गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढन्तु, पङ्कजादिपदमवयव-वृत्त्या रूढ्यर्थमेव, समुदायशक्त्या चावयवलभ्यार्थमेवानुभाव-

---

विरहरूपाया योग्यतायाः स्वरूपसत्या हेतुत्वेन यदा नास्ति बाधनिश्चयस्तदा तादृशबोधोत्पत्तौ बाधकाभावः,यदि च, योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचामनुभवरक्षार्थं विशेष्यविशेषणवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानमेव हेतुस्तदापि तद्भ्रमात्तादृशबोधोत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यं । कदाचित्तादृशबोधोपपादने बाधनिश्चयादिवशेनैकार्थमात्रविषयकबोधस्यापि कुत्रचित् सम्भवेन प्रकृतासिद्धेः। अन्वयाबोधादिति ।— अन्वयबोधाजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं पङ्कजं शैवालमित्यादौ समुदितार्थपद्मादेरिव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ योगार्थस्य पङ्कजनिकर्त्रादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधाल्लक्ष्याप्रसिद्धिरित्यत आह।— योगरूढन्त्विति। == रूढ्यर्थमेवेति न तु रूढ्यर्थविनाकृतं केवलं योगार्थमन्यं वेति शेषः । अवयवलभ्यार्थमेवेति, न तु योगार्थविनाकृतं रूढ्यर्थमन्यं वेति शेषः । क्वचित्त्वन्यमिति पाठः, तत्र तस्यैव तदुभयार्थकत्वं बोध्यं, न तु पूरणं, व्युत्पत्तिवैचित्र्येणानुभवस्य विलक्षणत्वेन तथैव तादृशविशिष्टान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षत्वात्, पङ्कजेत्याकांक्षाया हेतुत्वात्। केचित्तु, योगार्थबोधजनकतावच्छेदिका सती या रूढ्यर्थबोधजनकतावच्छेदिका यादृश्यानुपूर्वी, तादृशानुपूर्वीमत्त्वं योगरूढत्वं, अवच्छेदकत्वं चात्र स्वरूपसम्बन्धविशेषो ऽनतिरिक्तवृत्तित्वं वेत्यन्यदेतत् । अत एव स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्द्वन्द्वसमासात् परं बोधजनकार्थकबोधकृत्पदोपन्यासः । न चैवं विवरणे स्वावयववृत्तिलभ्येन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृदित्यसङ्गतं स्यात्, एकार्थेऽपरार्थबोधजनकताया लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं, तत्र साहित्यस्य बोधजननेनान्वयेनोक्तार्थस्यैव लाभात् पुत्रेण सहागत इत्यादावप्युभयगमनस्यैव प्रत्ययादेवं लक्षणसङ्गमनेऽपि सममित्यस्य तादृशान्वयस्तत्र बोध्यः।

यति, नत्वन्यत् व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अत एव "पङ्कजं कुमुद" मित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन, "भूमौ पङ्कजमुत्पन्न" मित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इति वार्त्तिकम् ।

ननूक्तलक्षणस्य मण्डपादिशब्दे ऽतिव्याप्तिवारकविशेषणसम्पादकतया कारिकापरप्रतीकं व्याकुर्वाणो मण्डपादिशब्दे लक्षणागमनं व्यञ्जयति ।— इयांस्त्विति ।== इदं पुनरित्यर्थः । विशेष इति ।- योगरूढयोरित्यादिः, वैलक्षण्यमिति तदर्थः । नन्वेकशब्दार्थयोर्द्वयोर्मिथोऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् कथं पङ्कजशब्दादितः पङ्कजनिकर्तृपद्मयोः परस्परमन्वय इत्यत आह ।— व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति ।== व्युत्पत्तिसङ्कोचादित्यर्थः । आख्यातार्थयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोर्मिथोऽन्वयानुभवेन तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु, तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचेऽपि एकार्थविनाकृतापरार्थबोधः कथं न जायते, आकाङ्क्षादिघटितसामग्रीसत्त्वादित्यत आह ।– तथैवेति ।= तादृशशाब्दं प्रत्येवेत्यर्थः, साकाङ्क्षत्वात्, आकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वात्, तथा चैकार्थविनाकृतापरार्थबोधस्याकाङ्क्षाज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया पङ्कजादिपदेनापत्त्यसम्भवादिति भावः । तथा च, शक्त्या समुदायशक्यान्यविशेष्यकबोधजनकतावच्छेदकत्वमपि लक्षणघटकानुपूर्वीविशेषणं, मण्डपाद्यानुपूर्व्या अतथात्वेन तादृशानुपूर्वीमस्वमादाय न तत्रातिव्याप्तिरित्यावेदनायैव कारिकापरार्द्धमित्यभिप्रायः, अन्यत् सर्वं पूर्ववदवसेयमिति प्राहुः । पङ्कजादिशब्दस्यैकार्थमात्रस्याबोधकत्वे वार्त्तिकमपि प्रमाणयति ।– अत एवेति ।= पङ्कजादिशब्देनशक्त्या एकार्थमात्रस्य बोधनादेवेत्यर्थः । पङ्कजनिकर्तृत्वेनेति ।— पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदबोध इति योजना । लक्षणयैवेत्येवकारेण शक्तिप्रयोज्यत्वप्रतिक्षेपः । शङ्कते ।= नन्विति ।– पञ्चम्यन्तद्वयं तन्त्र-

ननु, पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात्, बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव, तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्था-

---

भित्यत्रान्वयि, निर्विभक्तिकेनेति ।– सामान्यतः पङ्कजपदोपस्थाप्यर्थान्वयबोधं प्रति सामान्यतः पङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वे पुष्पं पङ्कजमित्यादौ व्यभिचारः, अतः कार्यदिशि पङ्कजं पुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधानुत्पादात् सविभक्तिकपङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वस्यैव तत्र सत्त्वाद्व्यभिचारो, ऽतः कारणदिशि निर्विभक्तिकत्वनिवेशः, तथा च, विशेष्यतया निर्विभक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन निर्विभक्तिकपङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वं कारणत्वमिति पर्यवसितं । अत्रेदमवधेयं, पुष्पं पङ्कजमित्यादौ पङ्कज एव पुष्पाभेदो भासते, न तु, पुष्पे पङ्कजाभेद इत्युक्तौ कार्यदिशि निर्विभक्तिकत्वनिवेशनमफलं । न च, पङ्कजे रूपमित्यादौ सविभक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यपङ्कजाधेयत्वप्रकारकान्वयबोधे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यं, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया एव निवेश्यत्वान्न तत्र व्यभिचार इति न देश्यं, पङ्कजरूपमित्यादिवद्रूपं पंकजमित्यादितो रूपे आधेयतया पंकजप्रकारकबोधवारणाय सम्बन्धांतरस्थलेऽपि तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्, तथापि पङ्कजाधेयत्वस्य पंकजपदोपस्थाप्यत्वादुक्तस्थले व्यभिचारासम्भवादिति । एवं यदि पंकजपदोपस्थाप्यत्वं पंकजपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वं, तदा साविभक्तिकपंकजपदस्य वृत्तेरप्रसिद्धत्वादुभयत्रैव तन्निवेशनमफलमित्यपि विवेच्यं । नन्वेवं पुष्पं पंकजमित्यादाविव पुष्पे पुष्पस्य वा पंकजमित्यादावपि पुष्पधर्मिकपंकजप्रकारकान्वयबोधः कथन्न जायते, यदि च सविभक्तिकपंकजपदोपस्था-

ष्यत्वं तन्त्रम्, एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनु-रोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति, स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च, अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्क-

ष्यार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तादृशपंकजपदपूर्वसमानविभक्तिकप-दान्तरोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वमित्युच्यते, तदा पंकजं पुष्पमित्यादौ व्यभिचारः, यदि च तादृशबोधं प्रति तादृशपंकजपदोत्तरसमानविभ-क्तिकपदोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमित्युच्यते, तदा पुष्पं पङ्कजमित्यादौ व्यभिचारः, अतः सविभक्तिकपंकजपदस्थले स्वतन्त्रप्रयुज्यप्रयोजक-भावमप्याह। — अत इति। = निर्विभक्तिकत्वमन्तर्भाव्य कार्य-कारणभावस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। पंकजमित्यादावित्यादिपदेन पंकजं पुष्पमित्यादिपरिग्रहः। अन्वयबोधदर्शनात्, पुष्पधर्मिक-पंकजप्रकारकान्वयबोधदर्शनादित्यर्थः। तदनुरोधेन, तादृशबोधा-नुरोधेनेत्यर्थः। सविभक्तिकेत्यादि। — विशेष्यतया सविभक्तिक-पंकजपदोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वोत्तरविभक्तिसजा-तीयविभक्त्यन्तस्वसाकाङ्क्षपदोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमित्यर्थः। पुष्पं पंकजं, द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्ये पंकजबोधवारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः। न च, कार्यदिशि सविभक्तिकत्वनिवेशनमफलं निर्विभक्तिकपंकज-पदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्य धर्तुमशक्यतया व्यभि-चारासम्भवादिति वाच्यं, पंकजपुष्पमित्यादौ पंकजपदोत्तरविभक्तेर-प्रसिद्धावपि पंकजं पुष्पमित्यादिस्थलीयपंकजपदस्य विभक्तिमत्त्वेन

(१) तथा च, पुष्पं पङ्कज इत्यस्मान्निर्विभक्तिकपङ्कजपदोत्तर-शब्दोपस्थाप्यन्वान्न शाब्दधीः पङ्कजपुष्पमित्यस्मात्तादृशपङ्कजपदो-त्तरपदोपस्थाप्यत्वसत्त्वादन्वयधीरिति भावः। तथा च, सामान्यतो व्युत्पत्तिव्यभिचारेण विशेषव्युत्पत्तेः स्वीकरणीयतयात्रापि तादृश-व्युत्पत्तिः स्वीकरणीयेति भवत्येव पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादाव-न्वय इति भावः।

जातादेः कथं पदान्तरानुपस्थापितपङ्कजादावन्वय इति, चे"द-पङ्कजवृत्तिः सत्ते" त्यादौ "स्खलदक्षरसंशोभि तरुण्या मुख-पङ्कज"मित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः संकोचेनेति

तत्साकाङ्क्षपदोपस्थाप्यत्वाभावाद्व्यभिचारसम्भवात् कार्यदिशि स-विभक्तिकत्वनिवेशः । न च, पंकजपुष्पमित्यादावपि विभक्ते-रवर्त्तमानत्वात्तस्य कथं सविभक्तिकत्वमनुस्वारस्यैव विभक्तिकार्य-कारित्वात्, "आगमा यद्गुणीभूतास्ते तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इति न्यायान्नुरागमस्यापि विभक्तिग्रहणगृह्यत्वाद्विभक्तिपदस्य विभक्त्य-नुसन्धानपरत्वादेतद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, अत एव तादृशप्रयो-ज्यप्रयोजकभावद्वयस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तदुपस्थापितस्य, सविभक्तिकेन, निर्विभक्तिकेन वा पंकजपदेनोपस्थापितस्य, पदान्त-रानुपस्थिते, सविभक्तिकपंकजपदसाकाङ्क्षसमानविभक्तिकेन नि-र्विभक्तिकपंकजपदोत्तरवर्त्तिना पदान्तरेण वा ऽनुपस्थापिते अन्वय इति । — विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः फलजन-कत्वनियमादिति भावः । तथा चोक्तलक्षणमसम्भवीति पूर्वपक्षिणा मभिप्रायः । समाधत्ते । — अपंकजेति । == पंकजभिन्नेत्यर्थः । इत्यादावित्यस्य व्युत्पत्तिसंकोचहेतुव्यभिचारादित्यनेनान्वयः, तथा च, पंकजभिन्नवृत्तिसत्तेति बोधस्य निर्विभक्तिकपंकजपदोप-स्थाप्यपंकजप्रकारकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन नञर्थे भिन्ने तादृश-पंकजपदोत्तरशब्दानुपस्थाप्येऽप्युत्पत्तेः प्रथमकार्यकारणभावे व्य-भिचार इति भावः । तत्र पंकजवृत्तिरित्युक्तौ पंकजवृत्त्याधेयत्वस्य

---

(१) अपङ्कजवृत्तिः सत्तेत्यादौ निर्विभक्तिकपङ्कजपदार्थेन नञ-र्थभेदान्वयबोधे तादृशपङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वाभावाद्व्यतिरेक-व्यभिचारः। एवं "स्खलदक्षरसंशोभि"इत्यत्र सविभक्तिकतरुणीमु-खपङ्कजपदार्थभेदान्वयबोधे स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाभा-वाद्भवति व्यभिचारः ।

तादृशपदोपस्थाप्यत्वान्न व्यभिचारः सम्भवतीत्यतो नञर्थानुसरणं। ननूक्तस्थले पंकजवृत्तिभिन्न इत्येव बोध इति न व्यभिचारः, अतः सत्तापदोपन्यासः, तथा च, तादृशबोधस्य भ्रमत्वेनाभ्रान्तस्य दोषाद्यसत्त्वदशायां यस्य कस्य वा तादृशबोधो न स्यादिति गूढाभिप्रायः । न च, भेदस्यैव नञः शक्यत्वात् सत्ताया भेदवृत्तित्वाबाधात् सत्तापदोपादानेऽपि भवदभिप्रेतबोधस्य भ्रमत्वं दुर्वारमिति सत्तापदोपादानं व्यर्थं, व्यभिचारोऽपि दुःशक्यनिर्वाह इति वाच्यं, तथा सत्त्वेऽपि भेदस्याश्रयतयान्वयादभिन्नलाभात् । न हि नञर्थस्यान्वये तत्साकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं, असुर इत्यादौ च व्यभिचाराल्लक्षणया तथालाभसम्भवाच्च, भवतु तावदेवं, तथापि, अपङ्कजमित्यस्यैव सम्यक्त्वे शेषवैयर्थ्यमिति तु रिक्तं वच स्तादृशबोधस्य प्रथमकार्यकारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वाद्द्वितीयस्य तथात्वेऽपि तत्र सत्त्वादुभयत्रैव व्यभिचारासम्भवात् । अपङ्कजरूपमित्यादौ च वयं न विवदामहे, वैयर्थ्यविरहात् स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वाच्च । द्वितीयकार्यकारणभावेऽपि व्यभिचारं घटयति ।— स्खलदिति ।== तथा च, मुखस्य स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति भावः । इदमत्रावधेयं, तादात्म्यसम्बन्धेन पङ्कजपदार्थप्रकारकान्वयबुद्धौ निरुक्तस्य हेतुत्वोक्तौ प्रथमे न व्यभिचारः, द्वितीये समासाघटकपङ्कजपदस्य कार्यदिशि निवेशात् स्वसमानविभक्तिकेत्यस्य स्वोत्तरविभक्तिविजातीयविभक्तिराहित्ये पर्यवसानात्, व्यभिचार इत्युक्तव्युत्पत्तेः कार्यकारणभावद्वयस्य, सङ्कोचेन समुदायशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्ननामार्थविशेष्यकत्वस्य कार्यतावच्छेदकविशेषणत्वेन, यद्वा, उक्तव्युत्पत्तेर्विशेष्यतारूपोक्तकार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सङ्कोचेन समुदायशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्ननामार्थनिष्ठत्वविशेषितत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयनियमे च स्वसमानविभक्तिकत्वस्य विजातीयविभक्तिराहित्यार्थकत्वेनेत्यर्थः । अन्वय इति पूर्वेणान्वयः । गृहाण अवधारय, स्वीकुर्विति तदर्थः ।

गृहाण । न च, धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टे पद्मादौ रूढिरेवास्तु, न तु योगरूढिरिति सांप्रतं, अन्यत्र क्लृप्तशक्तिभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पंकजनिकर्तृत्वादेर्लाभसंभवे, तद्विशि-

---

पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः । केचित्तु, सङ्कोचेनेति । — तथा च, प्रकारतया तादृशबोधं प्रति तादृशपङ्कजपदोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं, न तु विशेष्यतया तादृशबोधं प्रति तादृशपङ्कजपदोपस्थाप्यत्वमिति भावः । शेषं पूर्ववदित्याहुः । तच्चिन्त्यं, पुष्पं पङ्कजेत्यादितोऽपि तादृशबोधाद्व्यभिचारापत्तेर्वारणासम्भवात् । शङ्कते । — न चेति । == साम्प्रतमित्यग्रेणान्वयः । धानकर्मत्वं दोहनकर्मत्वं, न तु वत्सकर्तृकदुग्धपानकर्मत्वं, द्रवद्रव्यगलाधःसंयोगानुकूलव्यापारात्मकपानकर्मत्वस्य गलाधःसंयोगस्य दुग्धादावेव सत्त्वेन गवि सद्भावात्, परम्परया धानकर्मत्वस्य वैशिष्ट्यनिवेशे वयं न विवदामहे । गवीति । — अन्यथा धेनुपदान्महिष्यादिबोधापत्तेरिति भावः । पङ्कजादीत्यादिपदात् रथकारादिपरिग्रहः । जनधातुडप्रत्ययपरिग्रहो वा, पङ्कजातत्वादिविशिष्टे पङ्कजनिकर्तृत्वादिविशिष्टे, रूढिरेवेत्येवकारव्यवच्छेद्यं स्वयमेवाह । — न त्विति । == अन्यत्र पङ्कोत्पत्त्याश्रयादिषु । क्लृप्तेति । — पङ्के शैवालभिन्यादौ पङ्कादिशब्दस्य कर्दमे शक्तेरावश्यकत्वादिति भावः । पङ्कजादीत्यादिना डप्रत्ययपरिग्रहः, आकाङ्क्षादिसाचिव्येन आकांक्षादिसहकारेण, तद्विशिष्टस्य पङ्कजनिकर्तृत्वादिविशिष्टस्य । गुरोरिति पद्मत्वापेक्षया निरुक्तपद्मत्वस्य गुरुत्वादिति भावः । समुदायाशक्यत्वात् तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नस्य समुदायशक्यत्वासम्भवात्, तादृशपद्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवादिति यावत् । इदञ्चानन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत्र हेतुः । शङ्कते । — यद्यपीति ।==

ष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि, कर्तृवाचक-डप्रत्यय एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया भानसंभवान्न पंकजभागस्य तत्र शक्तिरुचिता, प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात् । कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि¹ कर्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य संभवित्वात्, तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे, ग्रहेऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधी-

कर्त्तृवाचकेति 'सप्तमीपञ्चम्यन्ताज्जनेर्डः' इति सूत्रेण कर्त्तरि डप्रत्ययविधानादिति भावः। तत्र पद्मत्वविशिष्टे। औचित्ये हेतुमाह।— प्रकारान्तरालभ्येति।== उक्तत्वात् भवतैवेत्यादिः, अन्यथा पङ्कजनिकर्त्तृत्वादिविशिष्टपद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव समुचिता स्यादिति भावः। नन्वेकपदोपस्थाप्यार्थयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नतया डप्रत्ययार्थयोः कर्त्तृपदयोरन्वयासम्भवेन पङ्कजनिकर्त्तृ पद्ममिति बोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरेव तत्र तत्कल्पने बाधिका भविष्यत्यत आह।— कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवेति ।== तथा च, फलानुरोधेन तत्र तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचेऽत्रापितत्संकोचे बाधकाभाव इति भावः। सम्भवित्वादिति ।— तथा च, पङ्कजादिकं नाम यौगिकमेवेति योगरूढनामाप्रसिद्ध्या कुतो नाम्नश्चतुर्धा विभागः। समाधत्ते।— तथापीति।== अवयवानां शक्तिग्रहे पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरुपेयेत्येका योजना, तत्रावयवशक्त्यग्रहदशायां तद्घटितलक्षणाग्रहासम्भवात्तदानीं पङ्कजपदात्पद्मत्वविशिष्टबोधो नाभ्युपेयत एव, त्वयापि लाक्षणिकपदान्तरस्थले शक्तेरग्रहे लक्ष्यार्थस्य ग्रहोऽवश्यवक्तव्य इत्यत आह।— ग्रहेऽपि वेति ।==

(१) तर्ह्येकपदार्थत्वात्तयोः कथं परस्परमन्वय इत्यत आह।— कृतिवर्तमानयोरिति ।

विरोधिधीदशायां पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरुपेया, इतरथा, प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया डप्रत्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्व-

---

तदर्थस्य पङ्कजनिकर्त्तत्वरूपावयवार्थस्य, अन्वयधीविरोधिधीदशायां, पङ्कजनिकर्तृभिन्नं पद्ममित्यादिबाधनिश्चयदशायामिति तु नार्थः, तादृशविरोधिज्ञानकाले डप्रत्ययादिना लक्षणया पद्मत्वविशिष्टबोधे बाधकाभावेन निरुक्तयुक्तेः शक्तिस्वीकारानुपयुक्तत्वात्, किन्तु तदर्थस्यावयवार्थस्य, अन्वयधीविरोधीति ।— अन्वयः सम्बन्धः, तद्विरोधी तदभावादिः, तज्ज्ञानदशायां, तथा च, शक्यसम्बन्धाभावग्रहदशायां लक्षणाया अग्रहकालेऽपीति यावत् । डप्रत्ययादेर्लक्षणाऽग्रहकालेऽपि पद्मादिशब्दात् पद्मत्वविशिष्टबोधो नानुपपन्न इत्यत आह ।–पङ्कजमस्तीत्यादित इति ।=पद्ममस्तीति, सर्वजनसिद्धेत्यादिः। रूढिरुपेया शक्तिः स्वीकार्या, इतरथेति ।–पद्मत्वविशिष्टे रूढ्यस्वीकारे इत्यर्थः । अन्वयश्चास्यास्तित्वादिना सह । अन्वयस्यानुपपत्तेरित्यत्रानुपपत्तौ हेतुमाह ।— प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैवेत्यादि ।=स्वप्रकृतिभिन्नपदोपस्थापितार्थे, तत्प्रत्ययार्थान्वयबोधसामग्रीत्वं तत्प्रत्ययार्थे स्वार्थान्वयबोधसामग्रीत्वव्याप्यमिति व्युत्पत्तेरिति भावः । अन्यथा, देवदत्तस्य पुत्रो घटं करोतीत्यादौ सम्बन्धवान् पुत्रः कर्मतानिरूपककृतिमानित्यादिबोधापत्तेः । न च, देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्यावश्यकत्वेन तत्र प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थभानमावश्यकमिति वाच्यं, तत्र तद्भानप्रतिबंधकसद्भावस्थल एव तादृशापत्तिसंभवात्, स्वप्रकृत्यर्थेन सह स्वार्थान्वये व्यभिचारात् स्वप्रकृत्यर्थभिन्नत्वं पदविशेषणं, यत्किञ्चित्पदोपस्थापितार्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधसामग्रीत्वं स्वार्थविशेष्यकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधसामग्रीत्वव्याप्यमित्युक्तव्यभिचारविरहेऽपि न क्षतिः । यथासन्निवेशेन वैयर्थ्यात्, अन्तरेति ।–स्वरूपकथ-

यानुपपत्तेः, अत एव पङ्कजादिपदागृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः, प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कखादिप्रत्येक-

---

नामित्यपि कश्चित्। डप्रत्ययोपस्थापितस्येति।– "तुष्यतु दुर्जन" न्यायेनोक्तं, अन्यथा, डप्रत्ययस्य लक्षणाया अग्रहकाले तस्य डप्रत्ययोपस्थापितत्वासम्भवात् । पद्मस्येति।– अवयवशक्तेरग्रहकाले डप्रकृत्यर्थजन्यावच्छिन्नत्वेन पद्मादेर्भानासम्भवेनोक्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः, तत्र रूढ़िस्वीकारे तु तस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन नोक्तव्युत्पत्तिभङ्ग इति । रामभद्रसिद्धान्तवागीशस्तु चैत्रो गच्छतीत्यादौ गतिमांश्चैत्र इति बोधापत्तिं तादृशव्युत्पत्तिवीजतयोक्तवान्, तदर्थस्तु अभियुक्तैर्विवेचयितव्यः। निरुक्तव्युत्पत्तेर्वीजं स्वयमाह।–अत एवेति।–निरुक्तव्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः, पङ्कादिपदशक्तिग्रहकाले डप्रयार्थे कर्त्तरि पङ्कजन्यादेर्भाने बाधकाभावादाह।– पङ्कजादिपदागृहीशक्तिकस्येति।—आदिना जनधातुपरिग्रहः । जात्वपि कदाचिदपीत्यर्थः, ननूक्तव्युत्पत्तिभयेन किं सामग्रीकार्यं नार्जयतीत्यत आह ।— प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्येत्यादि ।== प्रकृत्युपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्यत्रान्वयात् प्रत्ययेति । प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य प्रत्ययार्थस्यापि प्रत्ययोपस्थाप्यत्वान्मात्रपदं, प्रकृतिजन्योपस्थित्यसहकारेण प्रत्ययोपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थानवच्छिन्नस्य प्रत्ययार्थस्येति यावत् । वक्ष्यत इति, तत्प्रकरण इत्यादिः । नन्ववयवशक्त्याद्यग्रहकालेऽपि पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य प्राच्यैरस्वीकारादेतद्दूषणन्तु मणिकृन्मत एव शोभते, तैर्योगार्थं विना रूढ्यर्थस्य बोधानुपगमादतो दोषान्तरमाह।—किञ्चैवमिति।== एवं, पङ्कजपदस्य शक्त्यस्वीकारे, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहस्य शक्तिग्रहसापेक्षत्वादाह ।— एकाक्षरकोषादावधृत-

वर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वसंभवाद्वक-नखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्विलीयेत,कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि वकादिशब्दाद्वकादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं, डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्व-सिद्धत्वात् । न चैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वाम्यादौ

शक्तिकानामिति, कोषाप्तवाक्यादिति श्रुतेः कोषस्य शक्तिग्राहकत्वा-दिति भावः । तत्तदर्थेति ।— वकोऽस्ति नखोऽस्तीत्यादौ वकार-नकारादेरेव लक्षणया बलाकानखरादिबोधकत्वसम्भवादिति तदर्थः । तत्र बलाकानखरादौ । शङ्कते ।— कादीति ।== शक्तिग्रहमिति ।— एकाक्षरकोषादित इत्यादिः । विनापीति ।– क-न-खादिवर्णानां बला-कानखरादौ लक्षणाया अग्रहकालेऽपीत्यर्थः । एतेन प्रत्येकवर्णानां शक्तिग्रहसत्त्वेऽपि कथञ्चित्प्रतिबन्धकवशेन लक्षणाया अग्रहकाले-ऽपि बलाकाद्यनुभवार्थं समुदायशक्तिस्वीकारसम्भवेऽपि न क्षतिः, अनुभवार्थं प्रामाणिकानुभवार्थं । तत्र, वक-नखादौ, शक्तिः बलाका-दिशक्तिः, आवश्यकीति शेषः ।समाधत्ते ।— प्रकृतेऽपीति ।== पंक-जपदेऽपीति तदर्थः । समानं पद्मशक्तेरावश्यकत्वं । ननु, डादेर्वृत्ति-त्वाग्रहकाले पंकजपदात् पद्मबोधो न प्रामाणिकः, ततकुतस्तदनु-रोधेन समुदायशक्तिरावश्यकी, वकनखादिस्थले च प्रत्येकवर्ण-शक्त्याद्यग्रहकालेऽपि तादृशबोधः सर्वजनसिद्ध इत्यत आह ।— डादिप्रत्ययमात्रस्येति ।= समुदायस्य वृत्तिमत्त्वाग्रहे केनापि तादृश-बोधास्वीकारान्मात्रपदं । समासशक्तिवादी वैयाकरणः, शंकते ।— न चैवमित्यादि ।== एवं पंकजेत्यादि समुदायस्य शक्तिस्वीकारे,

---

(१) तुल्यत्वं प्रतिपादयति डादीत्यादिना, तथा च, पंकजादि-शब्दात्पद्मादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरावश्यकीति भावः ॥

समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः, समासत्वस्याविशिष्टत्वादिति वाच्यम्, अगृहीतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां वृत्तेरवश्यापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २६ ॥

॥२७॥ पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा बोधव्युदासार्थं तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते, परन्तु, रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति, रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वे, तेन रूढेरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव "पङ्कजं कुमद"

शक्तिप्रसङ्ग इति भवन्मत इत्यादिः, समाधत्ते ।— अगृहीतावयववृत्तिकस्येति ।= ततश्चित्रगुसमुदायात्, तेषामवयवानां, तथाविधार्थेति चित्रगवः स्वाम्यादीत्यर्थः, वक्ष्यमाणत्वादिति समासप्रकरण इत्यादिः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ मीमांसकाभिप्रायं प्रकाशयन्नवतारणिकामाह ।— पङ्कजादीति ।== केवलस्य योगार्थरूढ्यर्थयोरेकतरासमभिव्याहृतस्य, इदञ्च रूढ्यर्थस्येत्यत्रापि सम्बध्यते, तथा च,पद्माद्यसमभिव्याहृतपङ्कजनिकर्त्रादेः पङ्कजनिकर्त्राद्यसमभिव्याहृतपद्मादेर्वेति समुदितार्थः । बोधेति पङ्कजादिपदेभ्य इति पूर्वेणान्वितं, तथा च, पङ्कजादिपदजन्यतादृशशाब्दबोधव्युदासार्थमित्यर्थः । तेन तादृशप्रत्यक्षादिसम्भवेपि न क्षतिः । तादृशार्थयोर्योगार्थरूढ्यर्थयो, र्मिथः परस्परं । ननु, तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमे रूढेरप्रतिसन्धानदशायां

---

(१) मीमांसकमतमुपन्यस्तुमारभते।—पंकजादीत्यादि।=केवलस्यैव योगार्थस्यावयवशक्त्यार्थस्य पद्मार्थस्य पंकजनिकर्तृत्वमात्रेण कुमुदादिबोधस्य पद्मत्वेन स्थलपद्मादिबोधस्य निरासार्थमित्यर्थः । तादृशार्थयोर्मिथःसाकाङ्क्षत्वनियमस्तादृशैकतरार्थे तादृशापरपदार्थान्वयबोधसामग्रीसमवधान एव तादृशापरार्थान्वयबोधनियम इत्यर्थः।

मित्यादौ पङ्कजनिकर्तृत्वादिना कैरवादेरवगमः । तथा चावयवशक्तेरनुपस्थितौ समुदायशक्त्यैव "भूमौ पङ्कजमुत्पन्न" मित्यादौ पद्मत्वप्रकारेण स्थलपद्मादेः, अत एव च तैलपदं योगेन

योगार्थस्य, योगशक्तेरप्रतिसन्धानदशायां च रूढ्यर्थस्य पङ्कजादिपदाद्बोधो न स्यादित्यत आह ।— परन्त्विवति । = रूढ्यर्थयोगार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यपि रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वे प्रकृतासिद्धिरतो रूढ्यर्थभिन्नेति। प्रतिबन्धकत्वमिति ।--तथा च,तादृशपदजन्यतादृशपदरूढ्यर्थभिन्नधर्मिकतादृशपदावयवशक्यार्थप्रकारकबोधं प्रति तादृशपदरूढिधियः प्रतिबन्धकत्वामिति पर्यवसितं । न च, रूढेरप्रतिसन्धानदशायां केवलस्य योगार्थस्य बोधे निरुक्तसाकाङ्क्षत्वनियमो भज्येत इति वाच्यं, तादृशनियमस्य रूढिधीघटितत्वात् । निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनाप्रयोजनमाह ।— तेनेत्यादिना ।== अवयवशक्त्यैवेत्येवकारेण समुदायशक्तिव्युदासः । कैरवादेरवगम इति ।— तथा च, तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्याकल्पने तादृशबोधो न स्यादिति भावः । रूढ्यर्थविशेष्यकयोगशक्यार्थभिन्नमात्रप्रकारकपङ्कजपदजन्यशाब्दबोधं प्रति योगशक्तिधियः प्रतिबन्धकत्वं, पङ्कजमस्तीत्यादौ योगशक्तिभिन्नस्यास्तित्वादेर्बोधोपपत्त्यर्थं मात्रपदं । योगार्थाप्रकारकेति तदर्थः, अन्यथा समुदायशक्त्या भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ पद्मादिबोधो न स्यादित्याह ।— तथेति ।== निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेत्यर्थः, समुदायशक्त्यैवेत्येवकारेणावयवशक्तिज्ञानव्युदासः । पङ्कजमुत्पन्नमित्यादितोऽपि कदाचित् पङ्कजनिकर्तृत्वादिना बोधः सम्भवतीत्यत उक्तं भूमाविवति ।== स्थलपद्मादेरवगम इति पूर्वेणान्वयः । ननु, रूढ्यादेरप्रतिसन्धानदशायां तादृशबोधो नानुभवसिद्ध इति तथाविधप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इत्यतः सकलजनानुभवसिद्धबोधोपपत्त्यर्थं तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनं सार्थकयति ।— अत एव चेति ।= तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनादेव चे-

तिलप्रभवं, रूढ्या च विलक्षणद्रवद्रव्यपर्य्यवसितं स्नेहं बोधय-द्योगरूढमपि तैलं पत्रमित्यादौ, सर्षपस्य तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य बोधकमिति मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति।—

॥१३॥ रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थ,-बुद्धौ रूढेर्विरोधिताम्,
वदन्ति केचिदेकैक,-बुद्धिस्तैः क्वचिदिष्यते॥२७॥

क्वचित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्थले। यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयधीसामान्यं प्रति, पङ्कजपदं पद्मशक्तमित्येवं रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं, तादृशधीसत्त्वेऽपि कर्दमजादिशब्देभ्यस्तादूरूप्येण कैरवादेरवगमात्, नापि पङ्कजपद-जन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथात्वे न विरोधित्वं, रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन

त्यर्थः। ननु, तैलपदं योगरूढमेव न, कुतस्तज्जन्यबोधोपपत्त्यर्थं तादृश-प्रतिबन्धकत्वकल्पनमित्यतस्तैलपदस्य योगरूढत्वं सम्पादयति।— योगेनेति।— योगशक्त्येत्यर्थः। विलक्षणद्रवद्रव्यपर्यवसितं स्नेहमिति तैलत्वजात्यवच्छिन्नमिति यावत्, रूढ्यर्थं विना योगार्थबोधमुक्त्वा योगार्थं विना रूढ्यर्थबोधमाह।— सर्षपस्येति।— प्रत्येकस्येति।- तिलप्रभवत्वावच्छिन्नस्य तैलत्वजात्यवच्छिन्नस्य बोधकमित्यर्थः। केचिन्मीमांसकाः, रूढ्यर्थभिन्नधर्मिकयोगार्थप्रकारकबुद्धौ रूढि-धियः प्रतिबन्धकत्वं वदन्ति, अत एव समुदायावयवयोरेकशक्तिप्रति-सन्धानस्थले एकैकबुद्धिस्तैरिष्यत इति समुदितार्थः। क्वचिदित्यस्य स्वयमर्थमाह।— समुदायेति।— शङ्कते।— यद्यपीति।— तादृशेति पङ्कजपदं पद्मशक्तमितिधीसत्त्वेऽपीत्यर्थः। तादूरूप्येण पङ्कजातत्व-प्रकारेण, तादृशबोधं प्रति पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधत्वाव-

कुमुदबोधस्य सर्वैरुपगमात्, तथाप्यवयवशक्त्या[१] पङ्कजपदजन्य-पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव निरुक्तरूढ़िज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्। न च, कुमुद एव पद्मत्वेन रूढ़िभ्रमदशायां तादृ-रूप्येण कुमुदस्य बोधो न स्यात्,विरोधिन्या रूढ़िधियः सत्त्वादिति वाच्यं, पद्मान्यधर्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्व-स्योक्तत्वात् । पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्यत्वधीदशाया-

च्छिन्नं प्रति, तथा पङ्कजपदं पद्मशक्तमिति ज्ञानत्वेन। ननु, पङ्कजपद-जन्येत्यस्य पङ्कजपदशक्तिज्ञानजन्येत्यर्थ, स्तथा च, रूढ़िज्ञानदशायां लक्षणाजन्यबोधसम्भवेऽपि न क्षतिरत आह।— शक्तिभ्रमेण वेति ।= समाधत्ते ।— तथापीति ।== अवयवशक्त्या पङ्कादिपदशक्त्या, निरुक्तेति।-पङ्कजपदं पद्मशक्तमिति ज्ञानत्वेनेत्यर्थः । न चेति।-वाच्य-मिति परेणान्वयः, पद्मत्वेन पद्मत्वावच्छिन्नकुमुदनिष्ठविशेष्यताक-रूढ़िभ्रमदशायामित्यर्थः । तादृरूपेण पङ्कजातत्वप्रकारेण, कुत इत्या-काङ्क्षायामाह ।— विरोधिन्या इत्यादि ।== रूढ़िधियः पद्मत्वावच्छि-न्नविशेष्यताकरूढ़िधियः, पद्मान्यधर्मिकेत्यनेनेति। — यद्यपि पद्मत्वा-वच्छिन्नविशेष्यताकयथार्थरूढ़िज्ञानत्वेन विरोधित्वमित्युक्तौ नोक्त-दोषस्तथाप्यांशिकयाथार्थ्यस्योक्तज्ञानेऽपि सत्त्वेन सर्वांशे यथार्थत्व-स्यावश्यनिवेश्यत्वेन शक्तिघटकपदार्थांशे पदत्वांशे च भ्रमात्मक-तादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तिरतः पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यता-कत्वेन प्रतिबन्धकीभूतज्ञानं विशेषितं। न च, पद्मत्वान्यधर्मावच्छिन्न-विशेष्यताकत्वं कथं न निवेशितमिति वाच्यं, जले पङ्कजमुत्पन्नमि-त्यादौ निर्द्धर्मितावच्छेदककपङ्कजातत्वान्वयबुद्धेरप्रतिबध्यत्वापत्तेः। ननु, पङ्कजपदं कुमुदशक्तमित्यादिज्ञानकालीननिरुक्तरूढ़िज्ञानदशायां

(१) पङ्कजपदाद्रूढ़िज्ञानदशायां समुदायशक्तिभ्रमेण पंकजात-त्वेन कुमुदादेरन्वयबोधोपपत्तयेऽवयवशक्त्येत्यभिहितं ॥

मन्वयवशत्तया पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु, कुमुदादिशक्तत्वज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिवध्यं विशेषणीयम्। न च, यत्र तात्पर्य्यादिधीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना प्रतिबन्धाद्वा

पङ्कजं कुमुदमिति ज्ञानानुपपत्तिः, न च, तदानीं पद्मत्वस्यापि भानसम्भवेन पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकान्यत्वेन प्रतिवध्यतानाक्रान्तत्वेन तादृशज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यं, तादृशज्ञानविशेष्यतावच्छेदकतया पद्मत्वस्य भानेऽपि पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्याक्षतत्वात् । पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकान्यत्वस्य निवेशे तु पङ्कजं कुमुदं, पद्मं जलवृत्तीति ज्ञानस्याप्रतिवध्यतापत्तेः । न च, निरुक्तसमूहालम्बनरूढिज्ञानदशायां नियमत एकत्र द्वयमिति रीत्या कुमुदत्वपद्मत्वभानसामग्रीसम्पत्तिः, मानाभावात्, तादृशरीत्या धर्मितावच्छेदकतया भानानभ्युपगमात् प्रत्यक्ष एव तथाविधभानस्वीकाराच्च । नाप्येकविशिष्टेऽपरभानसामग्रीनैयत्यं, तादृशभानप्रतिवन्धकसत्त्वस्थले व्यभिचारात्, अतः प्रतिबध्यदिशि विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य तादृशज्ञानस्याप्रतिवन्धकत्वं सम्पादयति।—पद्मस्येवेति।== वस्तुतस्तु, तथाविधरूढिज्ञानदशायां पंकजं कुमुदमिति ज्ञानानुदयेऽपि न क्षतिः, न हि तदानीं तादृशज्ञानं समकालाभियुक्तानुभवसिद्धं मानाभावादिति प्रतिबध्यदिशि विशेषणान्तरदानमनुचितमित्याशयेन स्वीकारे त्वित्युक्तं । शंकते।— न चेति।== तात्पर्यादीत्यादिनाऽऽसत्त्यादिज्ञानपरिग्रहः । ननु, तात्पर्यादिज्ञानासत्त्वदशायां पङ्कजातत्वेन कुमुदादेरपि बोधो न जायत एवेतीष्टापत्तिसम्भवादाह ।— अयोग्यतेति ।== पद्मं पङ्कजनिकर्त्तृभिन्नमित्याद्ययोग्यताभ्रमादिनेत्यर्थः, तादृशायोग्यतानिश्चयस्य पद्मत्वावच्छिन्नधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबुद्धावेव विरोधितया पङ्कजं कुमुदमिति बोधसम्भवान्नेष्टापत्तिसम्भव इति भावः । कुमुदादौ शक्तिभ्रमकालीनरूढिज्ञानस्याविरोधित्वमते तादृशभ्रमासत्त्वदशाया-

रूढ्योपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुरन्वयस्तत्रावयव-शक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात्, विरोधिनो रूढि-ज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं, मीमांसकानामिष्टत्वात्, ते हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयव-शक्त्या मण्डपालकर्त्रादेर्न मन्यते बोधं, भ्रमत्वग्रहानास्कन्दित-स्यैव रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभावविशिष्टस्यैव रूढि-ज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च, समुदाय एव

नियमापत्तिर्बोध्या, कुत इत्याकांक्षायामाह ।— विरोधिन इति ।== इष्टापत्तौ मीमांसकानुभवं प्रमाणयति ।— ते हीति ।== मीमांसका हीत्यर्थः । भोजयेदित्यनेन तदानीं गृहादिबोधस्यात्यन्तासम्भवि-त्वं सूचितं, उक्तस्थले कुमुदादिबोधस्वीकारेऽप्याह ।– भ्रमत्वेति ।= सुवचत्वाच्चेति ।== तथा चायोग्यताग्रहकालीनरूढिज्ञानस्याविरो-धितया तदानीं पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधे बाधकाभाव इति भावः। शङ्कते ।— यदि चेति ।== प्रमाभ्रमाभ्यामिति पङ्कजपदनिरूपित-पङ्कजनिकर्त्तृत्वावच्छिन्नशक्तिभ्रमेण तथाविधपद्मत्वावच्छिन्नशक्ति-प्रमया चेत्यर्थः । वस्तुतो भ्रमप्रमाभ्यामित्येव पाठः, अन्यथा, तृतीयान्तपदाभ्यां क्रमान्वयानुपपत्तेः, व्युत्क्रमान्वये च ग्रन्थकर्त्तु-र्न्यूनतापत्तिरिति ध्येयं । केचित्तु, पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन चेति पाठं कल्पयन्तः प्रमाभ्रमाभ्यामिति पाठं सङ्गमयंति । प्रामाणिक इति।– यदि चेति पूर्वेणान्वितं, अवयवशक्त्यग्रहकाले पङ्कजनिकर्त्तृत्वेना-न्वयबोधोऽप्रामाणिकः, अन्यथा प्रत्येकशक्त्यभावनिश्चयदशाया-मपि तादृशबोधसम्भवेनानुभवविरोधापत्तेः, न च, तदानीं तादृश-बोधस्यानुभवविरुद्धत्वे तुल्ययुक्त्या समुदायशक्तिभ्रमात् पङ्कजातं कुमुदमिति बोधोऽप्यनुभवाविरुद्धः स्यादिष्टापत्तौ तु समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वेत्यादिपूर्वग्रन्थासङ्गतेरिति वाच्यं, अवयव-

पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तेः प्रमाभ्रमाभ्यां पङ्कजातं पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिक, स्तदानीं च पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्वयधीः, तदावयवशक्त्येत्यपहाय पंकजपदघटकशब्द-शक्त्येति प्रतिबध्यकुक्षौ निक्षेपणीयं, तद्घटकत्वश्चेह तद्विषयिता-कत्वमात्रं, तदवयव इव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु, स्वावयव-

---

शक्त्यग्रहदशायां पङ्कजातत्वेन पद्मबोधस्यैवानुभवविरुद्धत्वात् । केचित्तु, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्तादृशबोधोऽप्रामाणिक एवेत्यत उक्तं यदि चेतीत्याहुः । तन्न, यतस्तादृशार्थे महदसमञ्जसमिति, तत्र हर्य्यादिनानार्थशब्दैरेकदा हरिसिंहादिबोधो न स्यादित्येकस्मिन् धर्मे शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोर्विरोधस्यैव वृत्ति-द्वयविरोधार्थत्वमिति महदसमञ्जसं । तदानीं पङ्कजातत्वेन पद्मानु भवदशायां नान्वयधीरिति, यदि चेति प्राक्तनेनान्वितं, तदानीं पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्यावयवशक्त्यप्रयोज्यत्वेन प्रतिबध्यतया तादृशबोधो जायत एवेत्याशयेन यदि चेत्युक्तं । ननु, घटकत्वं यदि तदन्यत्वे सति तद्विषयताव्यापकविषयताकत्वं तदा स्वस्मिन् स्व-घटकत्वाभावेनोक्तदोषतादवस्थ्यं, अतः स्वसाधारणस्वघटकत्व-माह ।— तद्घटकत्वञ्चेति ।== मात्रपदेन तदन्यत्वव्युदासः, तथा च, पङ्कजनिकर्तृत्वेन शक्तिभ्रमेण पद्मबोधेऽपि तदानीं पङ्कजपदघट-कशक्तिप्रयोज्यपद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकपङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुद-बोधो न सम्भवतीति भावः । तन्निरुक्तघटकत्वं, अवयव इवेति, पङ्कादिपद इवेत्यर्थः । तत्रापि, समुदाये पङ्कजपदेऽपीत्यर्थः । अवि-शिष्टमिति।- स्वघटकत्वस्य स्वभेदाघटितत्वादिति भावः । पद्मत्वस्य प्रयोगोपाधित्ववादिनां प्राचीनमीमांसकानां मतमुपन्यस्य दूषयति।-यत्त्विति ।== ननु, विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशबोधं प्रति समवायेन पद्मत्वस्य हेतुत्वे भाविनि विनष्टे वा पद्मे तादृशबोधो न स्यात्, न च, भाविनि विनष्टे जातिमत्त्वे बाधकाभाव इति वाच्यं, सविषयक-

शक्त्या पंकजपदजन्यं पंकजकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पद्मत्वं हेतुस्तत्र कार्य्यस्य विशेष्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं वा, प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्य्यादया कुमुदादेर्बोधव्युदाससम्भवात्, उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः, पद्मत्वं पंकजपदप्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्ता-

---

भिन्नवस्तुनो भाविनि विनष्टेऽभावस्य सर्वैः स्वीकारात्, न च, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या भाविविनष्टादेः प्रत्यक्षं न स्यात्तस्य सामान्यानाश्रयत्वेन तत्कार्यतावच्छेदकाघटकत्वादितिवाच्यं, तथापि, पद्मत्वेन तथाविधकुमुदभ्रमासम्भवादित्यत आह ।— तदवच्छेदकत्वं वेति । == प्रत्यासत्तिरिति परेणान्वयः । समवाय इति विशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वाभिप्रायेण । तदवच्छेदकत्वस्य सम्बन्धत्वाभिप्रायेणाह ।— तादात्म्यमिति । == एतावतैव तादृशकार्यकारणभावेनैव, योगार्थमर्यादया अवयवशक्तिज्ञानेन, कुमुदादेरिति पङ्कजनिकर्तृत्वादिप्रकारेणेत्यादिः । वस्तुतः, योगार्थमर्यादया योगलभ्यार्थप्रकारेण, पङ्कजनिकर्तृत्वादिप्रकारेणेति यावत्, इति तु परमार्थः । व्युदाससम्भवादिति ।– रूढ़िज्ञानदशायामित्यादिः । उक्तक्रमेणेति ।– पङ्कजपदघटकशक्तिप्रयोज्यपद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकपङ्कजनिकर्तृत्वादिप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रति पद्मत्वावच्छिन्नरूढ़िज्ञानत्वेन । मानाभाव इति ।– रूढ़िज्ञानदशायां तादृशकुमुदबोधाभावरूपप्रमाणस्योक्तरीत्यैव चरितार्थतया तदतिरिक्तप्रमाणाभाव इत्यर्थः । ननूक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वे तस्य प्रयोगोपाधित्वं व्याहन्येत, प्रतिबन्धकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैव तथात्वात्, पङ्कजातं कुमुदमिति बुद्धौ पद्मत्वाभावस्य प्रतिबन्धकत्वे उक्तप्रतिबन्धककल्पनापेक्षया लाघवस्य दुष्करत्वं, न च, तस्य प्रयोगोपाधित्वविरहे का क्षतिरितिपद्मत्वं प्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादासङ्गतेः । अतः प्रवादस्थप्रयोगोपाधिपदस्यैतादृशार्थे तात्पर्यमाह ।— पद्मत्वमित्यादि । = पर्य-

र्थ एव पर्य्यवसानादिति। तत्तुच्छं, पद्मागृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पंकजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, न च, रूढ़िज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं, तथा सति रूढ़िधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य पंकजातत्वेन कुमुदबोधस्य सामान्यसामग्रीमहिम्ना दुर्वारतापत्तेः, रूढ़िज्ञानासमानकालीन-

---

वसानादिति।–तथा च, प्रयोगः, पङ्कजातत्वप्रकारकान्वयबोधजनकः स एवोपाधिधर्म इति तदर्थात् इति भावः। रूढ़ेरज्ञानदशायामपि पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात् इत्याशयेन दूषयति।== तत्तुच्छमिति।== अनुभवविरोधादिति।== भूमौ पङ्कजमुत्पन्नं तैलं पत्रं, मण्डपं भोजयेत्याद्यनुभवविरोधापत्तेरित्यर्थः। प्रतिबध्यदिशि रूढ़िज्ञानकालीनत्वं प्रक्षिप्योक्तानुभवविरोधं वारयति।—न चेति।= बोधं प्रतीति।== विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेत्यादिः। उक्तरीत्या तादात्म्यसम्बन्धेन। तदसमानकालीनस्य रूढ़िज्ञानासमानकालीनस्य, सामान्यसामग्रीमहिम्ना यादृशसामग्रीतः पङ्कजातत्वेन पद्मबोधः पद्मत्वेतरतादृशसामग्रीवशेनेत्यर्थः। दुर्वारतापत्तेरिति।—कारणविरहस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुत्पादस्यैव नियामकतया पद्मत्वविरहेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः। न च, सामान्यसामाग्रया विशेषसामग्रीं विना न फलजनकत्वमिति वक्तुं युज्यते, तथा सति सामान्यकारणताया आनर्थक्यापत्तेः, परन्तु, विशेषसामग्रयाः सामान्यसामग्रीं विना क्वचिदपि फलाजनकत्वात्सामान्यसामग्रीसहिताया एव विशेषसामग्रयाः फलजनकत्वमित्येव नियम इत्यन्यदेतत्। ननु, रूढ़िज्ञानसमानकालीनतादृशबोधं प्रति रूढ़िज्ञानाभावो हेतुरिति तदभावादेव तदानीं न तादृशबोधापत्तिरत आह।— रूढ़िज्ञानसमानकालीनेति।== अक्लृप्तत्वादिति।– रूढ़िज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमते तस्यानावश्यक-

तादृशबोधं प्रति विशेषतो हेत्वन्तरस्याक्लृप्तत्वात्, तत्कल्पने चातिगौरवात् । यद्यपि पंकजननकर्तृषु पंकजादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि पंकजपदान्न तादूरूप्येण पद्मस्य बोधः, परन्तु पद्मत्वमात्रेण, योगार्थमर्यादया पंकजातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव

त्वादित्यर्थः । ननु, रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य हेतुत्वं क्लृप्तमेव, परन्तु, तन्मते पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वं कार्यतावच्छेदके निविष्टं, एतन्मते रूढिज्ञानासमानकालीनत्वमिति विशेषः, अतो दोषान्तरमाह ।— तत्कल्पने चेति । == रूढिज्ञानासमानकालीन-तादृशबोधं प्रति रूढिज्ञानाभावस्य हेतुत्वकल्पने चेत्यर्थः । पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वापेक्षया रूढिज्ञानासमानकालीनत्वस्यानेकपदार्थघटिततया गुरुत्वेन कार्यतावच्छेदकगौरवं । अधिकं पुनारूढिज्ञानसमानकालीनतादृशबोधं प्रति पद्मत्वस्य हेतुत्वकल्पनेनेत्याशयेनोक्तमति गौरवादिति । वैयाकरणमतमुपन्यस्य दूषयति ।— यद्यपीति ।== पङ्कजनिकर्तृष्विति बहुवचननिर्देशेन द्वन्द्वसमासो व्यञ्जितः। पङ्कजादीत्यादिना डप्रत्ययपरिग्रहः, शक्तिसत्त्वेऽपीति क्रमान्वितं, तथा च, पङ्कजपदस्य पङ्के,जनधातोर्जनौ, डप्रत्ययस्य कर्तरि, शक्तिसत्त्वेऽपीत्यर्थः । तादूरूप्येण पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारेण । ननु, पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रप्रकारकबोधो माभूत्, पद्मत्वसमभिव्याहृतेन तादूरूप्येण बोधो भवत्येवेति भ्रमनिराशायाह ।— परन्त्विति ।== ननु, पंकजपदमपार्थकमित्यत आह ।— परन्त्वितीत्यपि कश्चित् । मात्रपदेन पंकजनिकर्तृत्वव्यवच्छेदः । योगार्थमर्यादया सावयवशक्त्या, तथा च, स्वावयवशक्तिप्रयोज्यपंकजातत्वप्रकारकान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति पद्मत्वावच्छिन्नरूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं। रूढेरज्ञानदशायां पंकजातत्वेन कुमुदादेः पद्मादेश्च बोधात् न प्रतिबध्याप्रसिद्धिः, पंकजातत्वेन शक्तिभ्रमाधीनतादृशबोधे व्यभिचारवारणाय अवयवशक्तिप्रयोज्येति बोधविशेषणं। ननु, पद्मा-

पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघवेन विरोधित्वात्, पद्मान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण प्रतिबध्यकोट्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात्। यदुक्तमभियुक्तैः।--

---

न्यधर्मिकत्वं प्रतिबध्यदिशि निःक्षिप्य पंकजपदस्य योगरूढत्वं स्थापयामीत्यत आह ।— पद्मान्यधर्मिकत्वादेरिति ।== गौरवेणेति तादृरूप्येण पद्मबोधस्यानुभवविरोधेन चेति शेषः । नास्तीति ।– न प्रसिध्यतीत्यर्थः । अन्यथा सिध्यसिद्धिव्याघातापत्तेः । तथा च, रूढं च लक्षकं चैवेत्यादिना चतुर्धाविभागव्याघात इति भावः । ननु, योगरूढासत्त्वे युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिना कुन्तीपुत्राद्यवगमो न स्यादित्यत इष्टापत्तिमाह ।— युधिष्ठिरादिशब्दादपीति ।== वैजात्येति तच्छरीरवृत्तियुधिष्ठिरत्वरूपवैजात्येत्यर्थः । केचित्तु, धर्मसुतत्वरूपवैजात्यपरतया वैजात्यविशेषपदं व्याचक्षुः । तन्मन्दं, धर्मसुतत्वस्य जातिरूपत्वाभावात्, तथा सति कुन्तीसुतत्वादेरपि जातित्वापत्तेः, कृष्णत्वादेर्जातित्वानुपपत्तेश्च, तत्रापि देवकीपुत्रत्वस्यैव तथात्वसम्भवात् शरीरवृत्तिकृष्णत्वादिजातौ प्रमाणासत्त्वप्रसङ्गात् । न च, देवकीसुतत्वं जातिरेव, कृष्णत्वजातिस्तु तद्व्याप्येति वाच्यं, देवकीपुत्राणामनेकत्वेन तादृशजातेः शरीरवृत्तित्वे मानाभावेन शरीरवृत्तिकृष्णत्वजातेर्व्यधिकरणत्वात् । न च, कृष्णत्वजातिरप्यात्मवृत्तिकृष्णात्मन एकत्वेनानेकवृत्तित्वाभावात् कृष्णशरीरस्याप्येकत्वमिति तु न देश्यं, बाल्यादिभेदेन तस्यानेकत्वात् ; परन्तु, देवकीसुतत्वं जातिर्देवकीसकलपुत्रसाधारणी, कृष्णत्वजातिस्तु तद्विरुद्धा कृष्णशरीरवृत्तिरिति युज्यते वक्तुं । कुन्तीपुत्रादीत्यादिना पद्मनाभपरिग्रहः। इदं च रूढिज्ञानसत्त्वदशायां बोध्यं, तदज्ञानदशायां च रणस्थिरत्वादिना तद्बोधो भवत्येवेति ध्येयं। अत्रैव श्रीपतिदत्तसंवादमाह ।— यदुक्तमिति ।= अजहत्स्वार्था-

"या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता ।
जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ॥
पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिरः" ।

इति। तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयं, अन्यथा, अवयवशक्तेरपि प्रतिबध्यताया-मप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजातत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रवत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् ।

नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तीत्यादितो द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं पद्ममपि प्रतीयते, नामार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति, चेत्, सत्यं

शक्यवृत्तिरूपेणैवानुभाविका, अत्र ग्रन्थे, जहत्स्वार्था शक्यावृत्तिरूपेणानुभाविका, यत्र कुत्र इत्याकाङ्क्षायामाह ।— पङ्कजमित्यादि ।= मनसादेवीत्यलुक्समास इत्यत्र,मतमित्यस्यानादेयमिति परेणान्वयः, अनादेयत्वे हेतुमाह ।— पंकजमस्तीत्यादित इति ।== गौरवस्य रूढिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदके पद्मान्यधर्मिकत्वनिवेशगौरवस्य, प्रामाणिकत्वात् पंकजातं पद्ममित्याद्यनुभवान्यथानुपपत्तिप्रमाणसिद्धत्वात् । अन्यथा सकलजनसिद्धानुभवस्याप्यपलापे । अवयवशक्तेः अवयवशक्तिप्रयोज्यत्वस्य । प्रतिबध्यतायां रूढिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ। सुवचत्वादिति।—पंकजनिकर्त्तरि समुदायशक्तिभ्रमदशायां नेष्यत एव पंकजातत्वप्रकारकबोधः , अनुभवापलापस्य तुल्यत्वादिति भावः । स्वमतव्यवस्थापनासमर्थो वैयाकरणो लज्जान्वितः प्रकृतमते दोषमाशङ्कते।— नन्वेवमित्यादिना।= एवं योगरूढस्य सत्त्वे, सरोजमिवेति।— भवन्मते यथा द्रव्यनिष्ठं सरोजं प्रतीयते, तथा द्रव्याभिन्ने सरसि जातं पद्ममित्यपि प्रतीयेत,

सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरान्वये वृत्तिशब्दैकदेशान्यनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वादिति ॥ २७ ॥

इत्यर्थः। समानविभक्तिकत्वस्येति।—विरुद्धविभक्तिराहित्यस्येत्यर्थः। तेन नीलपीतौ घटपटौ इत्यत्र समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः। पूर्वपक्षस्य दृढत्वसूचनायोक्तं सत्यमिति। समाधत्ते।— सविभक्तिकेति।== विशेष्यतयाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नसविभक्तिकनामोपस्थाप्यार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिशब्दान्यस्वसमानविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं। राजपुरुषोऽस्तीत्यादौ राजपदार्थस्य राजसम्बन्धितस्तादात्म्येन पुरुषपदार्थे ऽन्वयेन व्यभिचारवारणाय समानविभक्तिकेति। द्रव्ये सरसिजमित्यादौ सविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वस्य सत्त्वेनाभेदान्वयवारणाय वृत्तिशब्दैकदेशान्यनैवेति, "पदानां प्रत्ययैर्योगः समासाश्चेह वृत्तयः"। तथा च, प्रत्ययसाकांक्षपदान्यत्वे सति सामान्यत्वं निविष्टमिति भावः। ननु, द्रव्ये सरसिजमित्यत्र सरोरूपनाम्नः समासान्यत्वात् प्रत्ययसाकांक्षपदान्तरत्वाच्च कुतस्तत्राभेदबोधवारणं, प्रत्ययसाकांक्ष इत्यत्र प्रत्ययपदस्य विभक्त्यन्यप्रत्ययपरत्वमावश्यकं, अन्यथा नीलो घट इत्यत्रापि तथान्वयानुपपत्तेरिति, चेन्न, समासान्य इत्यस्य समासघटकान्यत्वार्थकत्वात्। न च, सामान्यविशेषेणैवोपपत्तौ प्रत्ययसाकांक्षपदान्यत्वनिवेशनमफलमितिवाच्यं। प्रकृते तन्निवेश एव तात्पर्यात्। शोभने सारसमित्यादौ सरसः समानविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वाभावादेव शोभनादेरभेदान्वयबोधासम्भवात्। सुन्दरं दधीत्यत्र शाब्दबोधोपपत्तये समानविभक्तिकेत्यस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यार्थकताया वाच्यतया शोभनसारसमित्यादौ बोधवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति वस्तुगतिः। ननु, स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकपदार्थस्य पाकादावभेदान्वयेन व्यभिचारवारणाय नामार्थनिष्ठविशेष्यतायाः

कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपगन्तव्यं, अत एव नामार्थान्वये इत्युक्तं। नीलेन घट इत्यादौ घटपदार्थे नीलादेरभेदान्वयवारणाय समानविभक्तिकेति नामांतरविशेषणं, तदर्थश्च विरुद्धविभक्तिराहित्यमित्युक्तप्रायत्वात्, सविभक्तिकेत्यत्र विभक्तिपदं यथाश्रुतमेव न तु तदनुसंधानपरं। न च, शोभनं दध्ना जुहोतीत्यादौ शोभनादेर्दध्यादावन्वयप्रसङ्ग इति वाच्यं, नामार्थस्याभेदेन नामांतरार्थान्वये विरुद्धविभक्त्यनुसंधानराहित्यस्य तन्त्रत्वात्। न च, शोभनं तद्दधि प्राप्त इत्यादौ शोभनादेर्दध्यादावभेदान्वयप्रसङ्ग इति वाच्यं, असमासस्थल इव समासस्थलेऽपि तादृशबोधस्येष्टत्वात्। आनुपूर्व्याः साम्येनाकाङ्क्षाविरहस्य वक्तुमशक्यत्वात् समानानुपूर्वीज्ञानस्य सकलकारणसमभिव्याहृतस्य क्वचित् शाब्दबोधजनकत्वं, क्वचिन्नेत्येकशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। अत एवाग्रे तत्पुरुषलक्षणविचारे लुप्तविभक्तेरनुसंधानस्वीकारे समृद्धं ग्रामगत इत्यादौ समृद्धादेर्ग्रामादावभेदान्वयप्रसङ्ग इति वक्ष्यति। वस्तुतः, सविभक्तिकेत्यत्र विभक्तिपदं लुप्तविभक्तिसाधारणं, अत एव शोभनं दध्ना जुहोतीत्यादौ शोभनादेर्नाभेदान्वयः। न वा लुप्तविभक्तिस्थले व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना। शोभनं तद्दधि प्राप्त इत्यादौ निरुक्तग्रामपदोत्तरविभक्तेरनुसंधानस्वीकारपक्षेऽपि नाभेदान्वयप्रसङ्गः, वृत्तिशब्दादन्यसविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वाभावात्। न च, समृद्धं ग्रामगत इत्यादावभेदान्वयप्रसङ्ग इति वक्ष्यमाणग्रंथासङ्गतिरिति वाच्यं, लुप्तविभक्तेरनुसंधानस्वीकारे तत्प्रकृतिग्रामपदस्यापि तदानीमनुसंधानात्, वृत्तिशब्दादन्यग्रामपदोपस्थाप्यत्वरूपनिरुक्तहेतोस्तत्र सत्त्वात्, न हि समासघटकं यद्ग्रामपदं तदेव विग्रहघटकमिति वक्तुं युज्यते, उच्चारणभेदेन पदभेदात्, अन्यथा समृद्धं ग्रामगत इत्यादावप्यभेदान्वयबोधो न स्यात्, तत्रत्यग्रामपदस्य वृत्तिघटकत्वात् इत्यादिकं तत्र विवेचनीयमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं, सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः, पदैः समधिगम्यते" ॥

इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्यादाहत्यान्वयबुद्धिस्थल एव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो न तु तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं, अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा, प्रमाणाभावात्, एवञ्च, यत्र

॥ २८ ॥ मणिकारमतं दर्शयितुं भूमिकामाह ।— यद्यदिति ।== आकाङ्क्षितं साकाङ्क्षशब्दोपस्थाप्यं, योग्यं योग्यताविशिष्टं, सन्निधानं आसन्नपदोपस्थाप्यत्वं प्राप्नोतीदमुपलक्षणं, वक्तृतात्पर्यविषयत्वेन ज्ञातमित्यपि बोध्यं । पदैः स्वार्थाद्युपस्थापकपदैः । समधिगम्यते बोध्यते। इति इत्यतः । आकाङ्क्षादिसाचिव्यात् आकाङ्क्षादिसहकारात् । आदितः प्रथमतः, अन्वयबुद्धिस्थल एवान्वयबुद्धिदशायामेव । नान्यत्र रूढ्यर्थभिन्ने, योगार्थस्य प्रकारतया रूढ्यर्थे च योगार्थविनाकृतसमुदायशक्यतावच्छेदकस्य नान्वय इत्यर्थः। तथा चाकाङ्क्षाज्ञानादिसत्त्वे कुमुदादेः पङ्कजातत्वेन स्थलपद्मादेः पद्मत्वेन च बोधो भवत्येवेति भावः । प्रकृतमते मीमांसकमते चाननुगतत्वं व्यञ्जयति ।— नान्यत्रेति ।== अन्यत्र रूढ्यर्थभिन्ने, प्रतिबन्धकत्वं वेति न त्विति पूर्वान्वितं, कुत इत्याकांक्षायामाह ।— प्रमाणाभावादिति ।= रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थप्रकारकान्वयबुद्धेः स्वीकृतत्वेन तत्र तादृशबुद्ध्यभावान्यथानुपपत्तिप्रमाणस्य सुदूरपराहतत्वादिति भावः । उपसंहरति ।– एवञ्चेति ।= तयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वविरहे रूढिधियः प्रतिबन्धकत्व विरहे च, यत्र स्थलविशेषे, तात्पर्याद्यग्रहात् , पङ्कजपदं पङ्कजनिकर्तृत्वेन पद्मं बोधयतु इति तात्पर्यग्रहो नास्ति परन्तु पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदबोधो भवत्विति तात्पर्यग्रहस्तत्र तादृरूप्येण पद्मबोधौपयिकतात्पर्यग्रहाभावात् न तादृशबोध इति । ननु, कुमुदबोधौपायिकतात्पर्य-

योगार्थरूढिलभ्यार्थयोस्तात्पर्य्याद्यग्रहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्वयधी, एतत्र योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वेन कुमुदादेः, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिकृन्मतं दर्शयति ।—

१४ रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र, यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः तदैव तत्र योगार्थ-स्यान्वयो मणिकृन्मतः ॥२८॥

समुदायशक्त्युपस्थापिते, पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा, यत्र धर्मिणि अवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य, यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तस्यान्वयबोध उत्पद्यते, सम्भूतसामग्रीकत्वात्, रूढ्यर्थभिन्ने

ग्रहदशायां पद्मबोधौपयिकतात्पर्यग्रहे बाधकाभावः, तादृशतात्पर्यग्रहप्रतिबन्धककल्पने तादूरूप्येण पद्मबोधप्रतिबन्धककल्पनस्यैवौचितत्वादित्याशयेनाह ।—विरोधीति ।—पद्मं पङ्कजनिकर्तृभिन्नमिति बाधादिसमवधानाद्वेत्यर्थः । न च, तात्पर्यादीत्यादिना योग्यतादेः संग्रहात् बाधग्रहकाले योग्यताज्ञानविरहस्यावश्यकत्वेनास्य कल्पान्तरत्वमनुपपन्नमिति वाच्यं । सिद्धान्तिमते बाधविरहरूपयोग्यता स्वरूपसती हेतुरित्यादिपदात् तत्संग्रहासम्भवात् । न च, बाधविरहस्याविशिष्टधीसामान्यहेतुत्वेन तस्य शाब्दं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमफलमिति वाच्यं, इच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षादिकं प्रति पृथक् पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन शाब्दं प्रति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । प्रथममिति सम्पातायातं, प्राथमिकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात् । योगार्थमर्यादया योगशक्त्या, कुमुदादेरिति बोधो-भवत्येवेति परेणान्वितं । समुदायशक्त्युपस्थापित इति रूढ्यर्थ इत्यस्य विवरणं । अन्यत्र कुमुदादौ, आकाङ्क्षादीत्यादिना तात्पर्यादिपरिग्रहः, वस्तुत आकाङ्क्षानिश्चयादित्येव पाठः, तत्रादिना तात्पर्यनिश्चय-

योगार्थस्यान्वयबोधव्युदासाय तु रूढेर्योगापहारिताप्रवादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्रीस्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतां मतम् ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ योगरूढं विभजते ।—

१५ सामासिकं तद्धिताक्तमितितद्द्विविधंभवेत्, योगरूढं कृदन्तस्य, समासत्वव्यवस्थितेः॥२९॥

तद् योगरूढं, सामासिकं समासात्मकं, कृष्णसर्पादि ।

योग्यतासत्तिपरिग्रहः। अन्यथाऽऽकाङ्क्षादिपदोत्तरादिपदेन स्वरूपसद्धेतुभूतयोग्यतादेःपरिग्रहासम्भवेन न्यूनतापत्तेः। तस्यावान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य । सम्भूतसामग्रीकत्वादिति ।– सम्भूता संधृता सामग्री येन इति बहुव्रीहिणा शाब्दसामान्यसकलकारणाधिकरणत्वादित्यर्थः। ननु, रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधवारणाय रूढेर्योगापहारित्वं प्राच्यैरुक्तं तदसङ्गतमित्यत आह ।— रूढ्यर्थभिन्न इति । == मात्रपदेन रूढ्यर्थेतरव्यवच्छेदः, मतं सम्मतं, तच्चास्वरससूचनाय, स च पङ्कजात्वेन पद्मबोधदशायां तादूरूप्येण कुमुदबोधवारणाय तत्र कारणविरहकल्पनस्यावश्यकत्वेन कुमुदबोधोपपादकशक्तिभ्रमकल्पनापेक्षया लाघवविरहेणानुभवविरुद्धस्य रूढिज्ञानदशायां कुमुदादिबोधस्वीकारोऽनुचित इति ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ योगरूढं विभजते ।— सामासिकमिति ।== कारिकास्थतत्पदार्थमाह ।— तद्योगरूढमिति ।== ननु, सामासिकमित्यत्रेकण्प्रत्ययस्य वैयर्थ्यमित्यतः सामासिकपदं व्याकुरुते ।— समासात्मकमिति ।— तथा च, स्वार्थे इकणिति भावः । तदेव किमित्याकाङ्क्षायामाह ।— कृष्णसर्पादीति ।== तच्च कृष्णाभिन्नसर्पत्वादिना कृष्णसर्पत्वरूपजातिविशेषावच्छिन्नस्य बोधकं । आदिना लोहितशाल्यादिपरिग्रहः । वासुदेवपदमपि वसुदेवापत्यत्वेन कृष्णत्व-

तद्धिताक्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।—

॥१६॥योगलभ्यार्थमात्रस्य,बोधकंनामयौगिकम्
समासस्तद्धिताक्तंच,कृदन्तञ्चेतितत्त्रिधा॥३०॥

यन्नाम, स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतु, स्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम् । योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं, योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं, न तु तन्मात्रस्य । तच्च, यौगिकं त्रिविधं, समासः, तद्धिताक्तं, कृदन्तञ्चेति, द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव ।

जात्यवच्छिन्नस्य बोधकं । आदिना गार्ग्यकाश्यपादिपरिग्रहः । ननु, पङ्कजादिकृदन्तनाम्नोऽपि योगरूढत्वाद्द्विधाविभजनमसङ्गतमित्याशङ्कायामुक्तस्य कारिकापरार्द्धस्य भावार्थमाह ।— कृदन्तस्येत्यादिना ।= नाधिक्यमिति न त्रिविधत्वमिति भावः ॥ २९ ॥

॥३०॥ यौगिकमिति क्रमप्राप्तमित्यादिः । कारिकापूर्वार्द्धं व्याख्याय मात्रपदव्यावृत्तिं दर्शयति ।- यन्नामेत्यादिना न तु तन्मात्रस्येत्यन्तेन ।= यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं स्वघटकशब्दमात्रलभ्ययादृशविशिष्टार्थविषयकशाब्दं प्रति विषयतया जनकतावच्छेदकं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थे यौगिकत्वमिति पर्यवसितं। तद्धिताक्तमिति ।-बहुगुड इत्यादौ तद्धितान्तत्वाभावात् तन्नोक्तमिति भावः। ननु, द्वन्द्वसमासस्य विशिष्टार्थबोधकत्वाभावात् तस्य यौगिकत्वं न स्यादित्यत आह ।— द्वन्द्वोऽपीत्यादि ।== धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया धवखदिराद्यर्थस्य यत्किञ्चित्क्रियान्वयबोधकतयेत्यर्थः, तथा च, तत्र तादृशा-

सर्वञ्चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयं, नातः कृष्णसर्पादौ, वासुदेवादौ, पङ्कजादौ च, योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणी, श्वश्रूः, शूद्रेत्यादौ, ङीबादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव, अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव, नातो विभागस्य व्याघातः ॥ ३० ॥

॥ * ॥ इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां नामप्रकरणं समाप्तं ॥ * ॥

र्थान्वितक्रियारूपविशिष्टार्थप्रसिद्ध्या न यौगिकत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत एवोक्तं "एकदैव क्रियायोगाद्भवति द्वन्द्वसंज्ञक" इति । विशेषलक्षणेऽपि रूढान्यत्वं निवेशयति ।— सर्वं चेदमिति ।— इदं यौगिकविशेषलक्षणं । तथा च, रूढान्यत्वे सति समासत्वं समासात्मकयौगिकलक्षणं । न तु केवलसमासत्वं पङ्कजादिसमासेऽतिव्याप्तेः । अनयैव रीत्या अन्यदपि लक्षणद्वयं कार्यं, अत एव विशेषलक्षणाक्रान्तस्यैव समासान्यलक्षणाक्रान्तत्वमिति नियमोऽप्युपपद्यत इति भावः । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवन्नामत्वावच्छिन्नभिन्नं रूढान्यत्वं, तच्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लक्षणविशेषणं, तत्प्रयोजनं स्वयमाह ।— नात इति ।— ननु, ङीबादिप्रत्ययान्तस्य यौगिकत्वात् विभागव्याघात इत्यत आह ।— ब्राह्मणीत्यादि । — ङीबादेरित्यादिपदात् उङ्, आप्, इत्यादिप्रत्ययपरिग्रहः । तादृशब्राह्मण्यादिकं स्वमते ङीबादेः स्वरूपार्थकत्वेन ब्राह्मणपदमेव स्त्रीत्वविशिष्टब्राह्मणवाचकं, तन्मतमाहान्यथेति ।— ङीबादेः स्त्रीत्ववाचित्वे विभागव्याघातः, यौगिकनाम्नस्त्रिविधत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ * ॥ इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशविरचितशब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां नामप्रकरणटीका समाप्ता ॥ * ॥

वाराणसीस्थकाशीयन्त्रालये मुद्रिता ।

॥ श्रीः ॥

काशीयन्त्रालये काश्याम्
शब्दशक्तिप्रकाशिका ।
मुद्रिता ह्यादितस्सेयम्
नामप्रकरणान्तिका ॥ १ ॥

समासप्रकरणम् ।

॥ ३१ ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।—

॥ १ ॥ यादृशस्य महावाक्य-
स्यान्तस्त्वादिर्निजार्थके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः
स समासस्तदर्थकः ॥ ३१ ॥

यादृशमहावाक्योत्तरस्त्वतलादिः,स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं, तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु, पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि, स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वविरहा-

---

॥ ३१ ॥ यौगिकेष्विति—निर्द्धारणे सप्तमी । समासमिति—क्रमप्राप्तमित्यर्थः । अन्तशब्दोऽव्यवहितोत्तरार्थः, त्वादीत्यादिना तलादिपरिग्रहः, निजार्थक इति—स्वार्थे कप्रत्ययः, स्वार्थे इत्यर्थः। यादृशार्थस्येति षष्ठ्यर्थः प्रकारित्वं, इत्यादिकं विमृष्य निष्कृष्टार्थमाह।—यादृशेति।=स्वार्थेति स्वं त्वतलादि, षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं, अन्वयश्चास्य विषयतेत्यनेन, यादृशार्थावच्छिन्नत्वं यादृशार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वं, । तथाचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारक-त्वतलादिविशेष्यकज्ञानं, यादृशार्थनिष्ठप्रकारताक-त्वतलाद्यर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं, महावाक्यघटक-तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं, तादृशार्थे समासत्वमिति फलितं। नीलोत्पलत्वमित्यादौ त्वप्रत्ययार्थविशेष्यकनीलोत्पलप्रकारकान्वयबोधे, नीलोत्पलादिशब्दोत्तर-त्वप्रत्ययनिश्चयत्वेन हेतुत्वान्नीलोत्पलादिभागस्य नीलाभिन्नोत्पलाद्यर्थे समासत्वं, एवं क्रमेण सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। ननु, घटादिभागस्य वाक्यत्वाभावादेव व्युदाससम्भ-

न्न महावाक्यं, प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा, प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं, तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्नवा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। क्षीरपायीत्यादिकस्तु, प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि, न प्रकृत्यर्थमात्रा-

---

वात्, वाक्ये महत्त्वनिवेशनमफलं, इत्यतस्तन्निवेशं सार्थकयति।— पाचकादिकं त्विति।= पाककर्त्राद्यर्थकमित्यनेन तस्य विशिष्टार्थाप्रसिद्धिभ्रमनिरासः। वाक्यमपीत्यनेन वाक्यत्वेन तद्वारणासम्भवः सूचितः, एवं पाचकादिः, तादृशार्थकत्वविरहात् पाककर्त्राद्यर्थकत्वविरहात्, तथाच, यादृशानुपूर्वीविशेषः, स्वघटकानेकनामलभ्ययादृशविशिष्टार्थबोधजनकतावच्छेदकः, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं, तथाविधार्थे महावाक्यत्वमिति भावः। वाक्यनिष्ठमहत्त्वमपि स्वातन्त्र्येण निर्वक्ति।—प्रकृत्यर्थेति।=तथाच, यादृशानुपूर्वीविशेषः, स्वार्थधर्मिकस्वप्रकृत्यर्थमात्रप्रकारकान्वयबोधजनकतानवच्छेदकः, तादृशानुपूर्वीमत्त्वं महत्त्वमिति भावः। नचैवं घट इति भागस्य महत्त्वापत्तिरिष्टत्वात्, महत्त्वसत्त्वेऽपि वाक्यत्वाभावादेवातिप्रसंगभंगात्, अत एव वाक्यत्वनिवेशनमपि सफलं। पूर्वकल्पपरित्यागे स्वयं बीजमाह।—तेनेत्यादि।=तेन नामाद्यघटितमहत्त्वनिर्वचनेन, नाव्याप्तिरिति—अन्यथा निपातस्य नामत्वाभावेन अनेकनामलभ्यविशिष्टार्थकत्वविरहादव्याप्तिः स्यादिति भावः। उपकुम्भादावित्यादिना घटादेः परिग्रहः। ननु निपातस्य नामत्ववादिमते तत्र नाव्याप्तिः, तदस्वीकारपक्षेऽपि स्वघटकधातुभिन्नानेकपदलभ्यत्वं महावाक्यलक्षणे निवेशनीयं, अतो दोषान्तरमाह।—नवेति।=अतिप्रसंग इति तादृशानेकपदलभ्यार्थकत्वादिति भावः। एतत्कल्पे तु, भावप्रत्ययार्थधर्मिकनीलघटमात्रप्रकारकान्वयबोधस्वरूपयोग्यतया, नातिप्रसंग इति भावः। मात्रपदव्यावृत्तिमाह।—क्षीरपायीत्यादि।=आदिना ओदनभोक्तृकुम्भकारादिपरिग्रहः, प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृदर्थस्य, पानशीलावच्छिन्नकर्तुरन्वयबोधसमर्थोऽपि अन्वयबोधस्वरूपयोग्योऽपि, न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्येति, अन्वयबोधेसमर्थ इति पूर्वेणान्वयः।

वच्छिन्नस्य, ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्यादितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते, न तु राजपुरुषस्य भावः, तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः । पायं पायमित्यादिणमन्तभागस्तु, स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको, न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य । प्रस्थायेत्यादौ (१) समासव्यपदेशो ल्यबादिशब्दसं-

ननु, राज्ञः पुरुष इतिभागेऽतिव्याप्तिः, तस्य निरुक्तमहावाक्यत्वात्, तदुत्तर-त्वतलादिप्रत्ययार्थधर्मिकस्वार्थप्रकारकबोध-जनकत्वाच्चेत्यत आह।-राज्ञः पुरुषत्वमिति।=राजन्येवेति—एवकारो भिन्नक्रमे, तथाच, राजनि पुरुषभाव एव प्रतीयत इत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह।-नत्विति।= कुत इत्याकांक्षायामाह ।-तद्धितानामिति।—प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वात् प्रकृत्यर्थेतरविषयत्वानिरूपकस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वात्, तथाच, प्रकृत्यर्थकोटौ राजसम्बन्धादेर्भानासम्भवादिति भावः । न प्रसङ्ग इति ।-तथाच, स्वार्थधर्मिकराजसम्बन्धवत्पुरुषप्रकारकान्वयबोधजनकत्वात् तथाविधार्थे राज्ञःपुरुषभागो न समास इति भावः । केचित्तु,त्वतलादिधर्मिकत्वनिवेशव्यावृत्तिपरतया तादृशग्रन्थं व्याचक्षते, तन्मन्दं, राजस्वत्ववत्पुरुषरूपविशिष्टार्थकत्वाभावादेव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवात्, प्रकृते विषयतात्वेनैव महावाक्यविषयत्वत्वतलादिविषयतायानिवेशाच्च । ननु, त्वतलादित्वेन कथं तन्निवेश इत्यत आह ।-पायं पायमिति। =स्वार्थेति पौनःपुन्यार्थक-णमाद्यर्थेत्यर्थः । धात्वन्तरार्थस्य कृत्यादिरूपधात्वन्तरार्थस्य। पायं पायं व्रजतीत्यादितः पुनः पुनः पानक्रतिसमानकालीनत्वस्य, व्रजनादौ बोधनात्, । "णमुचाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पद"मित्यादिक्त्वापवादकानुशासनादिति केचित् । वस्तुतः, स्वार्थावच्छिन्नस्य आभीक्ष्ण्यरूपस्वार्थावच्छिन्नस्य, धात्वन्तरार्थस्य पानरूपस्य, तेन णमः प्रकृतिपाधातोर्धात्वन्तरत्वाभावेऽपि न क्षतिः ।

(१) ननु प्रस्थायेत्यादौ निरुक्त महावाक्यत्वाभावात् समासलक्षणाप्राप्तिरत आह प्रस्थायेत्यादि ॥

स्कारप्रयोजको गौणः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ विभजते ।—

॥ २ ॥ स चायं षड्विधः कर्म-
धारयादिप्रभेदतः ।
यश्चोपपदसंज्ञोऽन्य
स्तेनासौ सप्तधा मतः ॥ ३२ ॥

स चायं निरुक्तः, समासः, कर्मधारय–द्विगु–तत्पुरुषाव्ययीभाव–बहुव्रीहि–द्वन्द्व–भेदात्षड्विधः, यश्च, कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति, तेन समं समासः सप्तविधः । सङ्काश–निभ–नीकाशादीनामिव, कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया, तथाविधनामान्तत्वमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः ।

॥ ३३ ॥ ननु, यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य

ननु, प्रस्थाय इत्यादौ ल्यप् न स्यात्, प्रपूर्वस्य स्थाधातोर्निरुक्तमहावाक्यत्वाभावेन समासत्वाभावात् समास एव क्त्वास्थाने तस्य विधानात् इत्यत आह ।–प्रस्थाय इत्यादाविति।=समासव्यपदेशः समासपदप्रयोगः, गौणः भाक्तः, नतु शाक्त इति भावः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ विभजते ।–समासमित्यादिः ।=कारिकां विवृणोति ।–स चायमिति ।=सच, यौगिकनामविभाजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नश्च, निरुक्तः निरुक्तलक्षणाश्रयः । समासः समासपदार्थः । केचित्तु, सचायमिति कारिकास्थपाठधारणं स इत्यस्यार्थमाह निरुक्त इति । यौगिकनामविभाजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नः, अयमित्यस्यार्थमाह ।–समास इति ।= निरुक्तलक्षणाश्रय इति तदर्थ इत्याहुः । ननु, षड्विधत्वं कुत इत्याकांक्षायामाह ।—कर्मधारय इत्यादि ।= तेनेत्यस्य तृतीयाया असावित्यदस्शब्दस्य चार्थं माह तेन समं समास इति ।

पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेयतस्तामुपपादयति ।—

॥ ३ ॥ पूर्वमध्यान्तयसर्वान्य-
पदप्राधान्यतः पुनः ।
प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः,
समासो वाभटादिभिः ॥ ३३ ॥

कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते, यथा—प्राप्तजायार्द्धपिप्पली-पूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः, यथा ।–वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः, पुरुषसिंहादि–कर्मधारयश्च । कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो, यथाप टानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः ।

ननूपपदसमासस्यापि तत्पुरुषतया कुतस्तेन रूपेण विभागः, मिथोविरुद्धधर्माणामेव विभाजकत्वादित्यत आह ।–संकाशनिभनीकाशादीनामिवेति ।= तथाविधेति ।–उपपदार्थानन्वितस्वार्थबोधकपदान्तत्वमेवेत्यर्थः । विशेषस्तत्पुरुषत्वादविरुद्धो विभाजकः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ वाभटाद्युक्तं समासस्य पंचविधत्वं नास्मदुक्तविरुद्धमित्यावेदयितुं भूमिकामारचयति ।—नन्वित्यादि । = तस्य समासस्य, तां पंचविधोक्तिं उपपादयति तदविरुद्धत्वेन ज्ञापयति । उच्यत इति ।–तथाच, पूर्वपदप्राधान्यं स्वघटितसमासघटकापरपदार्थविशेष्यतया स्वार्थबोधकत्वमितिभावः । जायां प्राप्त इत्यर्थे प्राप्तजायः, पिप्पल्यर्द्धमित्यर्थे अर्द्धपिप्पली. । कायस्य पूर्वमित्यर्थे पूर्वकायः, कुम्भस्य समीपमित्यर्थे उपकुम्भं, पुरुषः सिंह इव इत्यर्थे पुरुषसिंह इति । कश्चिदिति ।—समास इति पूर्वेणान्वयः । मध्यपदार्थधर्मिकोमध्यपदार्थमुख्यविशेष्यक इत्यर्थः । अन्यथा, त्रिपदघटितद्वन्द्वान्यसमाससमात्रस्यैव मध्यपदप्रधानत्वापत्तेः ।

पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात्, बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्य्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात् । कश्चिदन्त्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः, यथा-राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो, नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो,

---

ननु,न अधिकरणं,पटस्यानधिकरणं पटानधिकरणमिति समासेनैव सामञ्जस्ये मध्यपदप्रधानसमास एव दुर्घट इति विग्रहं दर्शयन् मध्यपदप्रधानत्वं संगमयति ।-पटस्य नाधिकरणमित्यादिना ।= तथाच, नञोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः अधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदादेरप्रसिद्धेः, अनधिकरणादिशब्दस्यापार्थकतया तेन सह समासासम्भवादिति भावः । इदमत्रावधेयं, तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमितिलक्षणव्याख्यायां गदाधरभट्टाचार्यादिभिर्नञो मध्यानिपातस्य समर्थितत्वात्, न पटस्याधिकरणं इति विग्रहेऽपि पटानधिकरणमितिसमासस्सम्भवात्, पटस्य न अधिकरणमितिविग्रहाकारप्रदर्शनानौचित्यमिति । नचादिपदग्राह्यः सोऽपि विग्रहो भवितुमर्हतीतिवाच्यं, तत्रत्यादिपदेन प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं इत्यादेरेव ग्राह्यत्वात्, अन्यथा, तस्यापि पूर्वमुक्तत्वात् तदाकाराप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तेः । ननु, बहुपदे कुतस्तत्पुरुषः "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरोद्वन्द्वान्यः समास" इति नियमादित्यत आह—बहुपदे इति ।= तथाच, बहुपदे इत्यत्र पदशब्दो नामार्थक इति भावः । तात्पर्यमिति नञो नामत्वाभावादिति भावः । अन्त्यपदप्रधानकं समासं दर्शयति—कश्चिदिति ।= तत्समासघटकान्त्यपदार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दधीहेतुत्वादित्यर्थः । राजपुरुष इत्यादौ नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया, राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा, तस्य चाभेदसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वयात्, राजसम्बन्धी पुरुष इति शाब्दबोधः, नच, व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वमिति प्राचीनप्रवादभंग इतिवाच्यं, तादृशप्रवादस्य कर्मधारयादिसमासाभिप्रायकत्वात् । किञ्च, तुल्यार्थकत्वमित्यस्य

द्विगार्ग्याद्यव्ययीभावश्च । कश्चित्सर्वपदार्थधर्मिकबुद्धि-हेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः, यथेतरेतरद्वन्द्वो, द्वन्द्वमात्रं वा । कश्चित स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वादन्य-पदार्थप्रधानः, यथा ।—बहुव्रीहिः, खले यवाद्यव्ययी-भावश्च । तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरु-क्तमतो न विरोधः । नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति, यदुक्तं जयादित्येन ।—

"विभक्तिमात्रप्रक्षेपाञ्जिजान्तर्गतनामसु ।
स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकौ"॥इति—

कोऽर्थः, समानप्रकारविशेष्यकबोधजनकत्व समानविषयक-बोधजनकत्वं वा, नाद्यः, बहुव्रीह्यादिव्यासजन्यबोधेऽन्यपदार्थस्या-विशेष्यत्वेन, समानाकारबोधजनकत्वाभावात् । न द्वितीयः, समा-हारद्वन्द्वजन्यबोधेऽधिकस्य साहित्यस्य भानात् तत्र तत्र तद्भानेन नित्यसमासस्थले च व्यासाभावात् तादृशप्रवादस्यासार्वत्रिक-त्वात् । स्वमते राजपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणास्वीकारात्तत्पुरुष-स्थलेऽपि तादृशप्रवादभंगाभावादिति । उदाहरणवैशद्यार्थमाह ।—नी-लोत्पलादिक इति ।= नीलाभिन्नमुत्पलमित्यर्थे नीलोत्पलं, द्वौ गार्ग्यौ इत्यर्थे द्विगार्ग्यं, सर्वत्रान्त्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वादितिभावः । सर्वपदार्थेति —स्वघटकसर्वपदार्थइत्यर्थः । इतरेतरद्वन्द्व इति, पाणि-पादमित्यादिसमाहारद्वन्द्व उत्तरपदस्य लक्षणायाः प्राच्यैः स्वीका-रात्, तत्र साहित्यविशेष्यक एवान्वयबोध इत्यत इतरेतरेत्युक्तं, स्वयं तदस्वीकारात् स्वमतानुसारेणाह ।—द्वन्द्वमात्रम्वेति ।=अन्यप-दार्थधर्मिकधीहेतुत्वं सर्वत्र समासे अस्तीति तेन रूपेण विभागानु-पपत्तिरतः स्वघटक इति ।=उदाहरणवैशद्यार्थमाह । खल इति ।= खले यवा यदा, इत्यादिविग्रहेण तत्र कालस्यैव विशेष्यतया भाना-दितिभावः । उपसंहरति-तदेवमिति ।=न विरोध इति प्रकारान्तरेण विभागस्य प्रकान्तरेण विभागाविरुद्धत्वादिति भावः । अतएव, कैश्चित् समासस्य द्वैविध्यमुच्यते, तदपि न विरुद्धमित्यभिप्रायेणाह नित्यानित्यभेदेनेति । तत्र जयादित्यसंवादमाह ।—यदुक्तमिति ।=

स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः, स नित्यः समासः, यथा–कृष्णसर्प–निर्मक्षिकासुरादिः, कृष्णः सर्पो, मक्षिकाया निः, न सुर इत्यदितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात् । यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यसमासो यथा–राजपुरुष–पूर्वकायादिः, तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः। स्फुरद्वाणी, चलच्चैत्र इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्य-

---

व्याचष्टे स्वान्तर्गतेति तथाच यः समासः स्वघटकयादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानजन्यबोधविषययादृशार्थबोधं प्रति स्वघटकविभक्तिमत्तावन्नामघटितानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य तत्त्वेनाहेतुत्वं तादृशानुपूर्वीमत्समासस्तादृशार्थे नित्यसमास इत्यर्थः, नच, निर्मक्षिकासुर इत्यादि स्थलेऽनेकत्वरूपस्यापि यावत्त्वस्याप्रसिद्धिरितिवाच्यं, स्वघटकनामत्वव्यापकविभक्तिघटितानुपूर्वीप्रकारकेत्यस्य वक्तव्यत्वात् । यद्यपि नञो नामत्वाभावेन न सुर इत्यादौ स्वघटकनामत्वव्यापकविभक्तिघटितानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वेन वैजात्यावच्छिन्नविषयकबोधं प्रति हेतुत्वमस्त्येव, अन्यथा सविभक्तिकासुरादिशब्दादपि, तादृशवैजात्यावच्छिन्नस्य बोधो न स्यात्, तथापि तादृशवैजात्यावच्छिन्नविषयकबोधे सविभक्तिकासुरादि पदज्ञानस्याहेतुत्वात् न किंचिदनुपपन्नमिति। वैजात्यादा वित्यादिनाऽभाव विरोधाद्यखण्डधर्मपरिग्रहः । यल्लभ्यस्य च बोध इति, तथा च, यः समासः स्वघटकानुपूर्वीप्रकारकज्ञानजन्य–विषय यादृशार्थबोधं प्रति स्वघटकनामत्वव्यापकविभक्तिघटितानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य तत्वेन हेतुत्वं, तादृशानुपूर्वीमत्समासः, स तादृशार्थेऽनित्यसमासः । इदंच, व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वमादृत्य, अन्यथा, राजसम्बन्ध्यभिन्नपुरुषबोधे राज्ञः पुरुष इत्याद्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वादेव्याप्त्यापत्तेः, प्रतीतेरिति ।—तथा चोभयानुपूर्वीप्रकारकज्ञानमेव तादृशबोधे हेतुरिति भावः। ननु, स्फुरद्वाणीत्यादेरनित्यसमासत्वं न स्यात्, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थविशेष्यकशतृजर्थ—प्रकारकशाब्दबोधस्य प्राचैरनंगीकारात्, "वर्त्तमाने शन्तृजानशावप्रथमैकाधिकरणामन्त्रि तयौ रित्यनुशासनात्, स्फुरन्ती वाणीत्यादेर्विग्रहासम्भवादित्यतआह ।

नित्य एव समासः, स्फुरन्ती वाणीत्यादिविग्रहस्य वाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि[१] स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात्, स्फुरन्तीं वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवाच्च, विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं, न तु समासे विग्रहार्थस्य, विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्य्येण प्रायशः समासाबोध्यत्वात् । अत एव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमोऽपि, यथा—

स्फुरद्वाणीत्यादि ।= तदर्थप्रकाशकत्वात्, समासलभ्यार्थप्रकाशकत्वात्, तथा च, तादृशबोधे शतृजर्थस्योद्देश्यदिशि निविष्टत्वेन विधेयत्वाभावात् धर्मितावच्छेदकादिव्यावृत्तविषयताया एव विधेयत्वात्, अन्यथा, रूपवान् पर्वतो वह्निमानित्यादौ, पर्वते रूपमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेः, अनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वस्य विधेयित्वस्य वा, कर्मप्रत्ययार्थत्वादिति भावः। ननु, सूत्रेऽप्रथमेत्यादिना प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थविशेष्यकशतृजर्थप्रकारकबोधमात्राभ्युपगमः सूचितः, अन्यथोक्तरीत्या सर्वत्रैव तादृशबोधसम्भवेन निषेधवैफल्यात्, चलदेक इत्यादेस्तथाप्यसंग्रहाच्च चलदभिन्ने एकत्वविशिष्टे एकत्वान्वये चलदेक इत्यादेर्निराकांक्षत्वेन विग्रहत्वासम्भवात् । समाधानान्तरमाह ।—स्फुरन्तीमित्यादिना ।= आदिना चलन्तमेकं चैत्रं वा, इत्यादेः संग्रहः। ननु, तादृशवाक्यस्य विग्रहत्वमेव न सम्भवति, व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वानियमेन, तल्लभ्यकर्मत्वादेः समासेनाबोधनादित्यत आह ।— विग्रह एवेति ।= तन्त्रमिति परेणान्वयः, विग्रहत्वनियतमिति तदर्थः । विग्रहार्थस्येति, बोधकत्वं समासे तन्त्रं, समासत्वं तन्नियतमिति समुदितार्थः । समासत्वस्य विग्रहार्थबोधकत्वानियतत्वे व्यभिचारं हेतुमाह ।—विग्रहलभ्ययोरिति ।= व्यंजकवैधुर्येण बोधकविरहेण, प्रायस इत्यस्य स्वयमेव फलमाह—अत एवेति ।= लिंगसंख्ययोःसमासाबोध्यत्वस्यासार्वत्रिकत्वादेवेत्यर्थः । तयोर्लिंगसंख्ययोः । तत्र समासे, तयोरि-

(१) प्रथमान्तार्थेऽभेदसम्बन्धेनाविधेयतयान्वयबोधने शतृङानोऽसाधुत्वादितिभावः॥

जरतीचित्रगुर्जनः, प्रियतिस्रा पुरुष, इत्यादौ स्त्रीत्वादेः स्त्रीप्रत्यय–तिस्रादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात्, यथा–वा, अक्षपरि, शलाकापरि, प्रिययुवया, हस्त्यश्वमित्यादावेकत्वादेः, अक्षशलाकयोरेकत्व एवाव्ययीभावस्य, युष्मदस्मदोर्द्वित्व एव युवावाद्यादेशस्य, सेनाङ्गानां बहुत्व एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तैः ।—

"सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत् ।
यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र सङ्ख्या प्रकाशते ॥"

त्यनुषज्यते । कुत्र इत्याकांक्षायामाह ।— यथेति ।= जरती चित्रा गौर्यस्येत्यर्थे, प्रियास्तिस्रो यस्येत्यर्थे जरतीचित्रगुः, प्रियतिसेति समासः । अत्र, न पुंवद्भावः, उत्तरपदे एव तद्विधानात्, स्त्रीत्वस्यावगम इति पूर्वेणान्वयः । नन्वत्र कथं व्यंजकसद्भाव इत्यत आह ।— स्त्रीप्रत्ययेति ।= तदभिव्यञ्जकयोः संख्याव्यंजकसद्भावस्थलमाह ।— यथा वेति ।= एकस्याः शलाकाया द्यूतेऽन्यथापातनमित्यर्थे शलाकापरि, प्रियौ युवां यस्या स्तेन इत्यर्थे प्रिययुवया, हस्तिनामश्वानां समाहार इत्यर्थे हस्त्यश्वमिति,एकत्वादेरित्यादिपदात् द्वित्वबहुत्वयोः परिग्रहः । अक्षशलाकयोरेकत्व एवेति, "अक्षशलाकयोरेकत्व" इत्यनुशासनेन एकत्वे वर्त्तमानयोरक्षशलाकयोर्द्यूते अन्यथापातनमित्यर्थे परिणा सहाव्ययीभावस्य व्युत्पन्नत्वादिति भावः । अव्ययीभावस्येति, विधानादिति परेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । द्वित्व एवेति "युवावौ द्विवाचिष्वि" त्यनुशासनादिति भावः । बहुत्व एवेति "प्राणितुर्यकांगानां सेनांगानां च बहुत्वे" इत्यनुशासनादिति भावः । अत्र, वैयाकरणसंवादमाह ।— तदुक्तमिति ।= अव्यक्ता समासजन्यशाब्दबोधाविषयः,प्रातरादिवदिति ।— यथा, प्रातरादिगतसंख्या प्रातरादिशब्दजन्यशाब्दबोधाविषयस्तथेत्यर्थः । यत्र समासे संख्यादेर्व्यंजकं किंचिदास्ते, तत्र, संख्या प्रकाशते, बोधविषयो भवतीत्यर्थः । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह ।— शलाकापरि हस्त्यश्वमिति ।= शलाकादिगतैकत्व एवाव्ययीभावस्य, हस्त्यश्वगतबहुत्व एव द्वन्द्वस्य, काया·

शलाकापरि हस्त्यश्वं पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति ।" *

पूर्वादेरर्द्धस्य च ङसर्थैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात्, सरसिजादौ कण्ठे कालादौ चालुक्समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न चातिः, तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि संख्या न बुध्यत इति तु समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ समासेषु कर्मधारयं लक्षयति ।—

॥ ४ ॥ क्रमिकं यन्नामयुग,-
मेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।

दिगतैकत्व एवार्द्धशब्दस्य, नपुंसकत्व एव च तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वादिति भावः । ननु, पूर्वकाय इत्यादौ कथमेकत्वस्य, अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पिप्पल्येकत्वस्य, अर्द्धादौ नपुंसकत्वस्य च प्रतीतिरित्यत आह ।— पूर्वादेरिति ।— पूर्वादिवाचकशब्दादेस्तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वादिति परेणान्वयः । अर्द्धस्य नपुंसकलिङ्गार्द्धशब्दस्य चेत्यर्थः, ङसर्थैकत्वकायादिशब्दोत्तरङस्विभक्त्यर्थमेकत्वं, अवयविना, अवयववाचकेन सहेत्यर्थः । व्युत्पन्नत्वादुक्तानुशासनादिति भावः । ननु, कण्ठेकाल-सरसिजाद्यलुक्समासे, नित्यसमासत्वं न स्यात्, कण्ठकालसरोजेत्यादिसमासबोध्यार्थबोधे, विभक्तिघटितोक्तानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह ।— सरसिजादाविति ।= केचित्तु, जरतीचित्रगुरित्यत्र स्त्रीत्वस्येव, कण्ठेकाल इत्यादावपि, एकत्वव्यञ्जकैकवचनस्य सत्त्वात्तस्यापि नित्यसमासत्वं न स्यादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह ।— सरसिजादावितत्याहुः । तन्मन्दं, नित्यसमासलक्षणस्य संख्यादिव्यंजकासत्त्वाघटितत्वेन तादृशावतारणिकाया असम्भवात् तादृशवाक्यस्य नित्यसमासत्ववादिनां मतमाह ।— तत्रेति ।= सरसिजादावित्यर्थः । न, बुध्यते इति, तेषां मते यौगिकत्वाभावात् सरसिजादेरिति भावः ॥ ३३ ॥

(*) कलापपरिशिष्टे श्रीपतिदत्तः ॥

तादात्म्येन भवेदेष,
समासः कर्मधारयः ॥ ३४ ॥

क्रमिकं यन्नामद्वयं, तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं,तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः ।नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः । तथा, पुरुषसिंह इत्यादावपि,पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे "प्रायेणोपमे-

---

॥३४॥ कर्मधारयलक्षणस्यावतरणिकामाह ।— समासेष्विति ।= निर्धारणे सप्तमी, कर्मधारयमिति—क्रमप्राप्तमित्यादिः । व्याचष्टे—क्रमिकमिति ।= यन्नामद्वयमिति, तथाचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन यन्नामविशिष्टयन्नामत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतन्नामार्थप्रकारतानिरूपिततन्नामार्थविशेष्यताशालियादृशशाब्दबोधं प्रति स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं निरुक्तसम्बन्धेन तादृशबोधे कर्मधारयसमासत्वमिति निष्कर्षः । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति ।— नीलोत्पलमित्यादाविति ।= अन्वय इति. नीलोत्पलभागस्य तादृशबोधे कर्मधारयसमासत्वमिति शेषः । एवमग्रेऽपि । ननु, पुरुषसिंह इत्यादौ, पुरुषे तादात्म्येन सिंहस्य बाधितत्वेनान्वयासम्भवादव्याप्तिः, तत्पुरुषादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे,यथार्थबोधस्यैव निवेशनीयत्वादित्यत आह।— तथेति ।= पुरुषपदलक्षितस्य पुंस्त्वविशिष्टनरसदृशस्य सिंहादौ तादात्म्येनान्वयस्थले, पुरुषसिंह इत्यस्य पुरुषादौ सिंहपदलक्षितस्य सिंहपदस्यान्वयबोधस्थले सिंहपुरुष इत्यस्य च न समासत्वं । उपमेयपूर्वकोपमानपदस्य कर्मधारयानुशासनात्, तत्सूचनाय पूर्वपदलक्षितस्येति विहायोत्तरपदलक्षितस्येत्युक्तं, यत्रोत्तरपदस्यैवोपमानत्वं तत्रैव तथासमास इत्यत्रानुशासनरूपप्रमाणमाह ।— पुरुषः सिंह इवेति ।= इत्यादिविग्रहे इति सावधारणं, तथा च, पुरुष इव सिंह इति विग्रहे, सिंह इव पुरुष इति विग्रहे च न तादृशसमास इति

यस्योपमानैरिति" कर्मधारयानुशासनात् । कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकैस्तूपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः, प्रबलमपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात्, सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च । नीलमुत्पलमित्यादिकं तु समानाविभक्तिकं नाम-

---

भावः । न च, "प्रायेणोपमेयस्योपमानै" रित्यनुशासने उपमेयस्य पूर्वत्वं कुत इति वाच्यं, उपमेयस्येति षष्ठीनिर्देशादेव तस्य पूर्वपदत्वप्राप्तेः । "षष्ठ्याः पूर्वस्यैवे" ति परिशिष्टानुशासनात् । तादात्म्येनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— कुम्भस्येति ।= उपशब्दस्य सामीप्यलक्षणास्थले तादृशकर्मधारय इष्ट एवेत्यत आह ।— इत्याद्यर्थक इति ।= न तादात्म्येनान्वयबोधक इति, किन्तु निरूपितत्वेनेति शेषः । ननु, स्वमते प्रादेर्नामत्वाभावात् निरुक्ताव्ययीभावेऽतिव्याप्तिरेव नास्ति, कुतस्तादात्म्येनेत्यस्य व्यावृत्तिदानमित्यत आह ।— प्रबलमित्यादि ।= प्रकृष्टं बलं, अपकृष्टं द्रव्यं, इत्याद्यर्थे प्रबलादेः कर्मधारयत्वरक्षार्थं लक्षणस्थनामपदस्य धातुभिन्नपरत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु, नामपदस्य धातुभिन्नपरत्वे "स्तोकनम्रा स्तनाभ्या" मित्यादौ कर्मधारयो न स्यात्, तत्र नामधात्वर्थ एव स्तोकस्याभेदान्वयादित्यत आह ।— सार्थकसामान्येति ।= क्षत्यभावाच्चेति । सुपचतीत्यादौ शोभनादेः पाकादावभेदान्वयेऽपि तस्य समाससामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वेनातिव्याप्त्यभावात् । विशेषलक्षणे सामान्यलक्षणाश्रयत्वे सतीति विशेषणस्यावश्यकत्वादिति । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यरूपक्रमिकत्वनिवेशस्य व्यावृत्तिमाह ।— नीलमुत्पलमित्यादाविति ।= समानविभक्तिकमिति, अभेदान्वयबोधसम्पादकं, न क्रमिकं नाव्यवहितोत्वरत्वसम्बन्धेन नीलपदवदुत्पलपदं, अव्यवधानांशनिवेशेऽप्येतद्वारणासम्भव इत्यत आह ।— विभक्त्या व्यवधानादिति ।= नन्वत्र, तादात्म्यस्य विशेषणविभक्त्यर्थतया तस्य प्रकारतया भानात् अतिव्याप्तिविरहेण क्रमिकत्वमनर्थकमित्यत्रेष्टापत्तिमाह ।— यदि चेत्यादिना ।= ननु, विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वं न

द्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि[१] न कामिकं, विभक्त्या व्यवधानात्। यदि च[२] तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतो न तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु, विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्य एवाधेयत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवं द्वन्द्वात्मकनाम्नैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येना-

---

युक्तिसहं, तथा च, तत्राभेदेनैवान्वयो भवितुमर्हति, यद्वा विशेषणविभक्तिरभेदार्थिका इत्यादिग्रन्थस्तु विभक्तेरभेदार्थकत्वं सम्पादयन्नपि तस्य प्रकारतया भानं न सम्पादयति, न च, प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रकारतालाभ इति वाच्यं, तादृशव्युत्पत्तेः संसर्गतागर्भत्वेऽपि चत्यभावादित्यतो नामार्थस्याभेदान्वयप्रयोजकत्वमाह।—नीलादिनामार्थस्येति।= तन्त्रं प्रयोजकं, अवश्यवक्तव्यमिति शेषः। अन्यथा, द्रव्ये सरसिजमित्यादौ द्रव्यसरसोरभेदान्वयबोधापत्तेः। तत्प्रयोजकस्य समानविभक्तिकत्वस्य सत्वादिति भावः। अत इति।— यतः नामार्थप्रकारकाभेदान्वयबोधे निरुक्तोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं, अत इत्यर्थः। तत्र, नीलमुत्पलमित्यादिविग्रहस्थले, उत्पलपदार्थे इत्यपि कश्चित्। ननु, तत्र कीदृग्बोध इत्याकांक्षायामाह।— परन्त्विति ।= आधेयत्वेनेति।— नीलादेरन्वय इति पूर्वेणान्वयः, तथा च, नीलतादात्म्यवदुत्पलमित्याकारकस्तत्र बोध इति भावः। ननु, नामार्थप्रकारकाभेदान्वयबोधे निरुक्तोपस्थाप्यत्वं न तन्त्रं, नीलघटपटावित्यादावभेदसम्बन्धेन नीलप्रकारकबोधस्य पटेऽपि सत्त्वेन, तत्र, नीलपदोत्तरनामोपस्थाप्यत्वाभावाद्व्यभिचारापत्तेः, तत्राव्यवधानांशानिवेशे, नीलमुत्पलमित्यादावपि तादृशबोधो भवत्येवेत्यत आह।— नीलघटेत्यादि।=

---

(१) इदञ्च विशेषणविभक्तेर्निरर्थकत्वमताभिप्रायेण ॥
(२) विशेषणविभक्तेः सार्थकत्वमताभिप्रायेणाशङ्कते यदिचेत्यादि।

न्वयान्न व्यभिचारः। स्तोकं पचति, धान्येन धनं, प्रकृत्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः, किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्य एवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते, तदा कर्मिकत्वमनुपादेयमेव। राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो, न पुरुषे पूर्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः, समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेः, परन्तु, राजसम्बन्धस्यैव, अत एव राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्ब-

---

ननु, तथापि स्तोकं पचति, धान्येन धनं, प्रकृत्या पटुरित्यादौ, स्तोकधान्यप्रकृत्यादीनां पाक-धन-पटुत्वादावभेदसंसर्गेणान्वयेन, तत्र निरुक्तोपस्थाप्यत्वाभावाद् व्यभिचार इत्यत आह।— स्तोकं पचतीत्यादि ।= कर्मिकत्वमनुपादेयमेवेति,इदमापाततो विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वं न युक्तिसहमित्युक्तं, निरुक्तोपस्थाप्यत्वमपि न तादृशबोधे तन्त्रं, अपितु, सविभक्तिकनामार्थप्रकारकाभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकवृत्तिशब्दान्यनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतो द्रव्ये सरसिजमित्यादावभेदेन नान्वयबोध इति नव्यभते कर्मिकत्वं देयमेवेति ध्येयं। ननु, राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषेऽतिव्याप्तिः, नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणाया आवश्यकत्वेन राजपदार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदान्वयबोधजनकत्वादित्यत आह।— राजपुरुष इत्यादि।= तुल्यार्थहान्यापत्तेरिति।— अत्र तुल्यत्वं नान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं, विग्रहबोध्यलिङ्गसंख्यादेः प्रायेण समासाबोध्यत्वात्, किन्त्वनतिरिक्तविषयकत्वमिति नानुपपत्तिः, तदा कस्यान्वयबोध इत्याकाङ्क्षायामाह।— परन्त्विति।= ननु, समासे षष्ठीविभक्तेरभावात् राजसम्बन्धोपस्थितिरेव दुर्घट इत्यत आह।— अतएवेति।= पुरुषे राजसम्बन्धान्वयबोधस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः। पूर्वपद इति, सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं, तस्य लक्षणेत्यत्रान्वयः। सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थकत्वकथनात् विग्रहजन्यबोधविषयानतिरिक्तत्वं सम्बन्धस्य व्यञ्जितं। संगच्छत इति।— तथाच, सम्बन्धोपस्थितिर्न दुर्घटे 'ति भावः। ननु, नामार्थयोर्भेदान्वयस्वीकारे सिद्धान्तविरोध

न्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि सङ्गच्छते। यथा च, नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते। किञ्चिद्विशिष्टसुबर्थानवच्छिन्नस्यैव(१)वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम्।

न चैवमपि, पञ्चपुल्यादि-द्विगौ, द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगार्ग्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्।

इत्यत आह।— यथाचेति।= उपरिष्टात्, तत्पुरुषलक्षणव्याख्यायां वक्ष्यत इति—तथाच, नामार्थयोरित्यादौ निपातातिरिक्तमिव तत्पुरुषातिरिक्तत्वमपि विशेषणं वक्ष्यत इत्यर्थः, अन्यथा घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावे घटान्वयानुपपत्त्या, तत्रापि लक्षणास्वीकारापत्तिरिति भावः। तत्पुरुषातिरिक्तत्वविशेषणासहिष्णुं प्रत्याह-किञ्चिद्विशिष्टेति।= केचित्तु, तत्पुरुषातिरिक्तत्वनिवेशे गौरवादाह।— किंचिद्विशिष्टेतीत्याहुः। तन्मन्दं, तत्र तन्निवेशापेक्षया लक्षणेऽनवच्छिन्नान्तनिवेशेऽतीवगौरवादिति। सुबर्थ इति।—तत्पुरुषविग्रहघटकसुबर्थेति यावत्। तत्रापि सुबर्थत्वं न निविष्टं प्रयोजनाभावादिति तु न वाच्यं, तत्तदर्थानवच्छिन्नत्वनिवेशे राजसम्बन्धिपुरुष इति कर्मधारयेऽव्याप्तेः। न च, सुबर्थत्वं, वस्तुगत्या तत्तत्सुप्प्रतिपाद्यत्वं, अन्यथा, निरुक्ततत्पुरुषजन्यबोधे विग्रहस्थसुब्जन्यसम्बन्धोपस्थितेरसहकारित्वेन, तथोपस्थितिसहकारेणेत्यस्य वक्तुमशक्यत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवात्। तथाचोक्ताव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं, तत्तत्पुरुषान्यत्वनिवेश एव तात्पर्यात्। ऋजवस्तु, अर्थानवच्छिन्नत्वनिवेशे ऽसम्भवः, नीलत्वादेरप्यर्थत्वात्, प्रत्ययार्थानवच्छिन्नत्वनिवेशे दण्डिपुरुष इति कर्मधारयेऽव्याप्तिः। राजसम्बन्धिपुरुष इत्यादावव्याप्तिवारणाय किञ्चिद्विशिष्टेति।— सुब्विशेषणं, तत्पुरुषविग्रहस्थ इति।— तथर्दइत्याहुः। तन्मन्दं,

(१) तथाच-क्रमिकनाम्नोरेकतरार्थे धर्मिणि तादात्म्यसंसर्गेण किञ्चिद्विशिष्टसुबर्थानवच्छिन्नापरनामार्थस्य बोधजनकतादृशनामसमुदायत्वं कर्मधारयत्वमिति स्थितं, तेन राजनिरूपितषष्ठ्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नस्य तादात्म्येन पुरुषादावन्वयबोधजनके राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे नातिव्याप्तिरिति भावः॥

अत्र च, मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुष इत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः। प्रमेयधूम इत्यादौ तु नरस्य शरीरं, राहोः शिर, इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुष एवेति वृद्धाः ।

चन्दनतरुर्विन्ध्यगिरिर्वसन्तसमय इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात्, विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं, न तु विशेषणस्यापि

राजसम्बन्धिपुरुष इति कर्मधारयविषयराजसम्बन्धस्यैव तत्पुरुषविग्रहसुपा प्रतिपादनेनोक्ताव्याप्तिवारणासम्भवादिति ध्येयं । पञ्चानां पुलानां समाहार इत्यर्थे पञ्चपुली द्विगुः, द्वौ गार्ग्यौ इत्यर्थे द्विगार्ग्यमित्यव्ययीभावः । तदन्यत्वं ताभ्यामन्यत्वं, तत्तदव्ययीभावद्विगुभिन्नत्वमिति यावत् । विशेषणीयत्वादिति ।— निरुक्तलक्षणस्येत्यादिः । नन्वेवं ब्राह्मणमानुषः मानुषब्राह्मण इत्यादिकर्मधारयः कथं न स्यात्, इत्याकाङ्क्षायां प्राचीनसमाधानमाह ।— अत्र चेति ।= इति वृद्धा इति परेणान्वयः, वदन्तीति शेषः । साधुरिति, तथा च, लक्षणे स्वव्यभिचार्यर्थे तद्व्यभिचारिणः स्वस्यान्वयबोधकत्वं निवेशनीयमिति भावः । ननु, प्रमेयधूम इत्यत्राव्याप्तिः, प्रमेयभेदाप्रसिध्या तद्व्यभिचाराप्रसिद्धेरित्यत आह ।-प्रमेयधूम इति ।= तत्पुरुष एवेति, तथाचालक्ष्यमेव, तत्कुतस्तत्राव्याप्तिरिति भावः । नव्यमतमाह-चन्दनतरुरित्यादि।=प्रामाणिकत्वात् साधुत्वात्,विशेष्यस्यैवेति षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं, अन्वयश्चास्य व्यभिचारित्वमित्यनेन । अत्रेति सप्तम्यर्थस्तादात्म्यं कर्मधारयान्वयि। न चैवं,ब्राह्मणमानुष इति प्रयोगः, कर्मधारयत्वेन साधुः स्यादिति वाच्यं, इष्टापत्तेः, प्रत्युत मानुषब्राह्मण इत्यादिकमपि तत्पुरुषत्वेन प्रामाणिकमेव। प्राचीनमते चन्दनतरुरित्यादिकं तथा प्रामाणिकमेवेति ध्येयं । ननु विशेष्यस्य विशेषण व्यभिचारित्ववत्, क्वचित् विशेषणस्यापि विशेष्यव्यभिचारित्वं तन्त्रं वक्तव्यं, अन्यथा, पुरुषोत्तम इति कर्मधारयानुपपत्तिः । तथाच पुरुषत्वं नपुंस्त्वरूपं, उत्तमपदार्थे नित्यज्ञानादिमति तदाश्रये भेद-

तद्व्यभिचारित्वं। पुरुषोत्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वं, किन्तु भ्रमविधुरत्वम्, अत एव, तत्र पुरुषस्यैव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशो नेष्यते, नीलतदस्तीत्यादितो जात्वपि नीलोत्पलादेरस्तित्वाद्यप्रतीतेः ।

"पक्वयद्भोजनं रम्यमामतद्भञ्जनं वृथा ।
नीलयद्रस आस्वाद्यः कटुतद्रूपमीक्ष्यते" ॥

इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि, प्रयुक्तश्च जुम-

बोधात् कर्मधारयो नेष्यत एव सर्वैरित्यव्याप्तिदानासंगतेः । नाप्यात्मत्वरूपं सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धाया आत्मत्वजातेः परमात्मन्यसत्त्वादुक्तदोषग्रस्तत्वात् । नापि परमात्मत्वरूपं, तद्धि-नित्यज्ञानादिमत्त्वं । निरुपाधिपरदुःखप्रहरणवत्त्वं वा, आद्ये उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्येन निराकाङ्क्षत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये, विशेषणस्य विशेष्यव्यभिचारित्वस्य तन्नत्ववादिमते, तस्य तथात्वानुपपत्तेः, किन्तु, स्त्रीनपुंसकत्वशून्यत्वं ध्वंसरहितत्वं वा तत्, उत्तमाभिन्नस्य पुरुषस्य सम्भवेऽपि पुरुषभिन्नस्योत्तमस्यासम्भवात्, इत्यत आह।—पुरुषोत्तम इति ।=अत एव भ्रमशून्यत्वस्योत्तमपदार्थत्वादेव । पुरुषस्यैव पुरुषनिरूपितस्यैव वा, पुरुषेऽपि पुरुषनिष्ठस्य तस्योत्तमनिरूपितस्योत्तमनिष्ठस्य च व्यभिचारस्य सत्त्वादित्यर्थः । अपिना, उत्तमपुरुषपरिग्रहः । अत एव दुर्गसिंहेनापि कर्मधारयोदाहरणमध्ये "उत्तमपुरुषः पुरुषोत्तम इति विशेषणं परस्या" दित्युक्तं । तद्धनं तद्घट इत्यादौ तदादिपूर्वपदकः कर्मधारयः, सर्वैरिष्यते इत्यत उक्तं, तदाद्युत्तरपदक इति ।=नेष्यते इति बुधैरिति शेषः । कुत इत्याकांक्षायामाह।— नीलतदस्तीत्यादित इति ।= जात्वपि कदाचिदपि। अप्रतीतेरिति तथा च, निरुक्तलक्षणस्य तत्रागमनादिति भावः । तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायो नेष्यत इत्यत्र प्रायःपदव्यावृत्तिमाह ।— पक्वयद्भोजनमिति।=पक्वं यस्य भोजनं रम्यमित्यर्थः । यदुत्तरपदककर्मधारयस्थलमुक्त्वा तदुत्तरपदकमपि तमाह ।— आम-

रनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे "परमसः" "परमता" वित्यादि । तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः[१] ।

ननु, विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं, न तु तादा-

---

तद्भञ्जनमिति ।= यथार्थस्थल इवायथार्थस्थलेऽपि तदाद्युत्तरपदकर्मधारयो भवतीति सूचनायाह ।— नीलतद्रस इत्यादि ।= रसे नीलाभेदस्य, रूपे कट्वभेदस्य च वाधितत्वात्, अयथार्थत्वसम्पादनाय वैपरीत्येनोक्तं, केचित्तु, एतदुभयमपि यथार्थे बोधाभिप्रायेणोदाहृतं, तथाहि, नीलस्य तस्य रस आस्वाद्यः कटोस्तस्य रूपं ईक्ष्यते इत्यर्थ इत्याहुः । तन्न, तथा सति उदाहरणचतुष्टयदानस्यानाभासत्वापत्तेः । अत एव, "कटुतद्रस अस्वाद्य नीलतद्रूपमीक्षयते" इत्येवपाठः, विपरीतपाठस्तु प्रामादिक इति वालप्रलपितमपास्तं । विशेषणे विशेष्यव्यभिचाराभावाच्च कर्मधारयस्यासम्भव इति सम्प्रदायविदः । तदपि न, नीलतदिति कर्मधारयोत्तरं रसशब्देन सह पुनः कर्मधारयस्याभिप्रेतत्वे तदाद्युत्तरपदकत्वं विनापि तदुपपत्तेः । तद्रस इति कर्मधारयोत्तरमपि, नीलेन सह कर्मधारयेऽपि तादृशप्रयोगसम्पत्तेः । वस्तुतो नीलतस्य रसः कटुतस्य रूपमित्यादि कर्मधारयोत्तरतत्पुरुष एवाभिप्रेतः, नतु,कर्मधारयोत्तरं कर्मधारयो बाधितत्वात् । अत एव वैपरीत्यं नोक्तं, प्रयोगवाहुल्यन्तु व्युत्पत्तिवैशद्यमैच्छिकमिति तु परमार्थः । ईदृक् प्रयोगे प्राचीनस्वरसमप्याह ।— प्रयुक्तान्त्विति ।= समासान्तरभ्रमनिराकरणायेत्याद्यर्थे इत्युक्तं । आदिना—परमौ तौ इत्याद्यर्थपरिग्रहः । द्वितीयादीत्यादिना परम–ते इत्यादिपरिग्रहः । कर्मधारयवत् तदाद्युत्तरपदकस्तत्पुरुषोऽपि नांगीक्रियते, अंगीक्रियते च प्रयोगानुसारादित्याह ।— तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यात इति ।= तथाच, "पादपद्मं-शिवायद्धि,विधृतं शम्भुतद्धृदि" इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदीष्यतेऽपीति भावः । समासशक्तिवादिनां मतमाह ।— विशेष्यतयेति ।= विशे-

---

(१) तत्पुरुषलक्षणमप्येतदनुसारेण कथितं, तच्च क्रमिकनाम्नोरेकतरार्थे किञ्चिद्विशिष्टसुवर्थावच्छिन्नस्यान्यतरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधकत्वं तत्पुरुषलक्षणं पर्यवसितं ॥

त्म्यसम्बधानवच्छिन्नतत्प्रकारताबुद्धिं प्रति, गौरवादतो नामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासो न यौगिकः, किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव, तदुक्तं भर्त्तृहरिणा।—

"अबुधान् प्रत्युपायाश्च, विहिताः प्रतिपत्तये।
शब्दान्तरत्वादत्यन्तं, भेदो वाक्यसमासयोः"॥

इति वैयाकरणाः। तन्मन्दं, नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादिप्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन

ष्यतासम्बन्धेन नामार्थनिष्ठप्रकारताकेत्यर्थः। बुद्धिमात्रं बुद्धिसामान्यं, एवकारव्यवच्छेद्य माह।— नतिवति। = तथा नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं। गौरवात् कार्यतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः। ननु, नीलोत्पलमित्यादौ व्यभिचारात् तादृशगौरवं फलमुखतया न दोषायेत्यतस्तस्य फलमुखत्वं निराकुर्वन्नुपसंहरति।—अत इत्यादि। = तथा च, निरुक्तव्यभिचारस्य प्रकारान्तरेण वारणसम्भवे तस्य फलमुखत्वाभावादितिभावः। रूढ एवेति—तथाच, नीलोत्पलशब्दात् कस्यापि नामार्थस्योत्पलादौ विशेष्यतयाऽनन्वयेनाव्यभिचारादिति भावः। ननु, समासस्य रूढत्वं न केनाप्युक्तं, इत्यत उक्तं तदुक्तमित्यादि, अबुधान् अपण्डितान् प्रति उपाया विहिताः कथिताः, प्रतिपत्तये ज्ञानाय इत्येको ग्रन्थः। ननु, समासे शक्तिस्वीकारे तस्य वाक्यत्वं न स्यात्, योगेन विशिष्टबोधजनकपदसमूहस्यैव वाक्यत्वात्, यदुक्तं परिशिष्टकृता "समर्थः पदसमूहो वाक्य"मिति इत्यत्रेष्टापत्तिमाह।— शब्दान्तरत्वादिति। = योगेनार्थप्रतिपादकशब्दभिन्नत्वात्। अत्यन्तमिति भेदविशेषणत्वात्, स्तोकं पाक इतिवद्द्वितीया। केचित्तु, शब्दान्तरत्वादित्यस्य विग्रहवाक्यभिन्नत्वादित्यर्थ इत्याहुः। तन्न, समासस्य यौगिकत्वेऽपि, विग्रहवाक्यभिन्नत्वात् तस्य रूढत्वासम्पादकत्वात्। वैयाकरणमतं दूषयति।— तन्मन्दमिति। = प्रामाणिकत्वादिति—तथाच, तदानीं तादृशबोधस्यानुभविकत्वेन व्यभिचारवारणार्थं कार्यतावच्छेदकगौरवस्यागत्या स्वीकारात्, कुतः समा-

गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्, अन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमुरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयोर्नान्वयबोधः, परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचयेः । न च, समासस्याशक्तत्वे नीलो द्रव्यञ्च घट इत्यादाविव, नीलघटो द्रव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यं[१] नामार्थस्य मुख्य-

सस्य रूढत्वमिति भावः । प्रामाणिकगौरवस्यापि दोषत्वे प्रतिबन्धिमाह ।— अन्यथेति ।= किं नरोचयेरिति — तथाचात्र यथा व्यभिचारवारणाय नामार्थधर्मिकत्वं गौरवग्रस्तमपि कार्यतावच्छेदके निवेश्यते, तथात्रापीति भावः । वैयाकरणः स्वमतव्यवस्थापनाशक्तोऽपि न्यायमते दोषमाशंकते न चेति ।— वाच्यमिति परेणान्वयः । अन्वयापत्तिरिति समासस्य शक्तत्वे तु, नीलघटभागस्य नीलाभिन्नघटवाचकतया तादृशघट एव द्रव्यान्वय इतिभावः । शङ्कां निरस्यति नामार्थस्येति ।= मुख्यविशेषताक इवेति — यथा, नामार्थविशेष्यताकबोधे प्रथमान्तत्वं तन्त्रं तथेत्यर्थः । नामार्थस्येत्यस्य तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नविधेयताकेऽपीत्यत्रापि सम्बन्धः । तथाच, तन्नामार्थनिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतासम्बन्धेन शाब्दबोधं. प्रति प्रथमान्ततन्नामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमित्यर्थः । उक्तस्थले नीलस्यातथात्वात् न तादृशसम्बन्धेन शाब्दबोधापत्तिरितिभावः । ननु, प्रथमान्तत्वं, यद्यव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन प्रथमाविशिष्टत्वं, तदा, इदं दधीत्यादौ व्यभिचारापत्तेः, दधिपदस्य तादृशप्रथमान्तत्वाभावात्, यदि च, तादृशसम्बन्धेन प्रथमोपस्थितिमदुपस्थितिकत्वं, तदा उक्तापत्तिवारणासम्भवात् तत्र नीलपदेऽपि तादृशप्रथमान्तत्वात्, तथापि प्रथमाजन्यस्वार्थोपस्थितिसहकार्युपस्थितिकत्वं तत्, । तथाचेदं दधि

(१) समासशक्तिवादिनामस्माकन्तु नीलघटोद्रव्यमित्यादिस्थले नीलाद्यवच्छिन्नघटादावेव समासस्य शक्तिस्वीकारात् तत्र द्रव्यस्यैव तादात्म्येनान्वयबोधो नत्वेकत्र द्वयमिति रीत्या घटे धर्मिण्युभयोरन्वयबोध इति भावः ॥

विशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकेऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात्, विधेयत्वन्तु, विषयतावच्छेदकत्वान्यप्रकारत्वं,[१] प्रकारताप्रभेदो वेत्यन्यदेतत् । पटमित्यादौ तु कर्मत्वादौ पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः ।

ननु, नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र, इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव, नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्मधारयोऽ

इत्यादौ प्रथमाजन्योपस्थितिसहकारित्वान्न व्यभिचारः । नीलो घटो-द्रव्य—मित्यादौ नीलपदोत्तरलुप्तप्रथमाजन्योपस्थितेरनपेक्षित—त्वेन नीलपदजन्यनीलपदार्थोपस्थितेः, तत्सहकारित्वाभावेन नीलपदस्य तथात्वाभावात्, उक्तापत्त्यसम्भवादिति ध्येयं । चैत्रः पचतीत्यादौ आख्यातार्थकृतौ घट इत्यादौ सुवर्थैकत्वादौ च व्यभि-चारवारणाय नामार्थनिष्ठेति विधेयताविशेषणं । चैत्रस्य धनमि-त्यादौ चैत्रे व्यभिचारवारणाय तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति, विशेष्ये विशेष्यतावच्छेदके वा व्यभिचारवारणाय विषयतामुपेक्ष्य विधेयता-निवेशः । ननु, धर्मितावच्छेदकस्यापि विधेयत्वेन, तत्र व्यभिचारो-दुर्वार इत्यत आह ।—विधेयत्वन्त्विति । = विशेष्यतादि वारणाय प्रका-रत्वमिति ।—अवच्छेदकत्वं प्रकारतात्वव्याप्यमितिमतानुसारेणेदं । अन्यथा प्रकारतायां तद्भेदनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः । इतरबाधप्रयुक्त-महानसीयवह्निमानित्यनुमितिविधेयत्वस्य, महानसीयवह्न्यावभा-वात् आह ।— प्रकारताप्रभेदो वेति । = पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमिति-विधेयत्वं साध्येनास्तीतिमतानुसारेणेदं । तादात्म्यसम्बन्धावच्छि-न्नत्वस्य स्वयं व्यावृत्तिमाह ।— पटमित्यादाविति । = न च, नीलो-त्पलमित्यादौ व्यभिचार इति वाच्यं, तत्रैकत्वस्यैव विधेयत्वात् । न चैवं नामार्थस्य तादात्म्येन विधेयत्वासिद्धिः, अयं घट इत्यादावे-कत्वविशिष्टेदमर्थस्य घटादावेव तत्सम्बन्धेन प्रकारत्वात् । शङ्कते नन्विति । = कथं न स्यादिति ।—अत्र नीलादेर्विधेयत्वा-

---

(१) विषयतावच्छेदकभेदनिवेशान्न नीलघटोद्रव्यमित्यादिसमासे व्यभिचारः ॥

प्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नो-त्पलनिष्ठधर्मिताकधीजनकः कथं न स्यादिति, चेन्न, "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास" इत्यनुशिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव स्वानिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नताद्दशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थ-त्वात्। "नीलपीतोत्पले रम्ये, पीतनीलोत्पलाश्रित"-मित्यादौ तु नीलोत्पलं, पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारक एव बोधो, न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं, तद्रम्य-मित्याकारः। अत एव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्ब-न्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र

भावेन, निरुक्तकार्यकारणभावेनापि वारणासम्भवादिति भावः। समाधत्ते चेन्नेति।-स्वनिविष्टेति।— स्वं बहुव्रीहिः। तादृशेति स्वनि-विष्टेत्यर्थः। समासान्तरस्य बहुव्रीहिभिन्नसमासस्य, तादृश-विधिं प्रति स्वानिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृश-नामान्तरार्थविषयताकबोधं प्रतीत्यर्थः। असमर्थत्वादिति तथा-चाकाङ्क्षाज्ञानकारणतासंकोचेन तादृशसमासवारणादितिभावः। ननु, नीलं पीतं च उत्पलं रम्यमित्याद्यर्थे "नीलपीतोत्पले रम्ये" इत्यादिप्रयोगात् तादृशकारणतासंकोचो दुर्घट इत्यत आह।— नील-पीतोत्पल इति।= इत्याकार एवान्वयबोध, इत्येवकारव्यवच्छेद्य-माहनत्विति।= तथा च, नीलञ्च पीतञ्च ते नीलपीतं, नीलपीते च ते उत्पले चेति द्वन्द्वानन्तरं कर्मधारय इति भावः। अस्य कर्म-धारत्वाभावे युक्तिमाह।— अत एवेति।= तादृशप्रयोगस्य निरुक्त-समूहालम्बनबोधजनकत्वादेवेत्यर्थः। प्रत्येकाभिसम्बन्धार्थमित्य-स्य वर्णयन्तीत्यत्रैवान्वयः। तथाचास्य त्रिपदकर्मधारयत्वे, द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धस्थलतया तत्समासप्रदर्शनं प्राचामसं-गतं स्यादिति भावः। एवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति।=त-दुत्पलं चेति विग्रहं वर्णयन्तीति पूर्वेणान्वयः। ननु, घटानधिकरण-

विग्रहं वर्णयन्ति, न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषो, न बहुनामगर्भो, नवैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः ॥

स्यादेतत्, समासानां समुदायशक्तत्वे "वाचस्पतिमितायाः," "स श्यामे कण्ठेव्रणः पुमान्," इत्यादौ वाचि मितायाः, कण्ठे च श्यामादेर्नाभेदेनान्वयो, वागादेःपदार्थैकदेशत्वेन तत्र पदान्तरार्थस्य पशुरपशु[१] र्गगनं समवेतमित्यादाविव, निराकाङ्क्षत्वात्, एवं "पत्न्या द्विजातिस्वाध्यायो," "जटाभिस्तापसस्पृहेत्यादौ

मित्यादि तत्पुरुषस्यापि स्वघटकनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नस्वघटकनामान्तरार्थविषयताकबोधजनकतया नोक्तनियम इत्यत आह ।— घटस्यानधिकरणमित्यादि ।= विग्रह इति, अनधिकरणशब्देन सह समासे नियमभंगप्रशक्तिरेव नास्तीत्यतो विग्रहपर्यन्तं प्रदर्शितं। न बहुनामगर्भ इति ।—नञो नामत्वाभावात् । तस्य तथात्वेऽप्याह नवेति ।=तथा चैकत्र द्वयमिति रीत्या नामार्थद्वयावच्छिन्नत्वस्य तत्र निविष्टत्वेन नानुपपत्तिरिति भावः । समासशक्तिवादी पुनः शङ्कते–स्यादेतदिति ।=एतद्दूषणं स्यादित्यर्थः । मितायाः इति नाभेदेनान्वयः, कथमित्याकांङ्क्षायामाह ।—वागादेरिति ।= तत्र वागादौ, । पदार्थान्तरस्येति निराकांङ्क्षत्वादिति परेणान्वयः तत्र दृष्टान्तमाह ।— पशुरपशुरित्यादि ।= नन्वत्रायोग्यत्वादेव न शाब्दबोध इति तु, नाशंकनीयं, पशुपदार्थैकदेशस्य पशुत्वस्य शब्दसमवायि कारणरूपगगणपदार्थैकदेशस्य च शब्दस्य, पश्वादिभिन्नतया समवेततया च योग्यतानपायात्, पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्याभेदेनान्वये निराकांङ्क्षत्वमुक्त्वा भेदेनान्वयेऽपि तदाह—एवमिति ।=तत्र दृष्टान्तमाह यथेति ।=आकाशपदार्थैक-

(१) लोमवल्लाङ्गूलावच्छिन्नपशुपदार्थैकदेशे लोमादौ नञर्थभेदस्यान्वये शब्दाश्रयरूपाकाशपदार्थैकदेशे शब्दादौ समवेतान्वये च यथा निराकाङ्क्षत्वं तथात्रापीति ॥

पत्नीसहभावस्य द्विजातौ, जटावैशिष्ट्यस्य च तापसे, भेदेनापि नान्वयो यथाकाशमभिघातादित्यादौ[२]। यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तथाविधान्वयो दुर्वारो वाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति,[३] चेन्न, वृत्त्यैकदेशपदस्यार्थसम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्यविभक्तेः स्वार्थानुभावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वात्, अत एव "चैत्रस्य गुरुकुलं," "शरैः शातितपत्रक" इत्यादौ गुर्वादिपदस्य वृत्त्येकदेशत्वेऽपि तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयाद्यर्थ-करणत्वादेश्चान्वयः सर्वसिद्धः । समासस्येव क्यजा-दिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात् ।–

देशे शब्देऽभिघातप्रयोज्यत्वस्य भेदेन यथानान्वयस्तथेत्यर्थः उपसंहरति ।= यौगिकत्वेत्विति ।= तत्र तत्र तयोस्तयोः स्थल-योः । तथाविधान्वयः वाक्प्रभृतौ मितादेरभेदान्वयः । अत्र, समादधाति चेन्नेति ।= वृत्त्यैकदेशेति ।–प्रत्ययान्तपदसमासैकदेश इत्यर्थः । "पदानां प्रत्ययैर्योगः, समासश्चेहवृत्तयः" इत्यनुशिष्टेः । प्रत्य-योऽत्र विभक्तिभिन्नो ग्राह्यः । अन्यथा, नीलं घटं स्तोकं पचती-त्यादौ प्रत्ययान्तपदैकदेशार्थे घटपाकादौ नीलस्तोकादेरन्वयो न स्यादिति भावः "चैत्रस्य दासभार्येयमित्यादौ" सम्बन्धस्य, "शरैः शातितपत्रोयमित्यादौ " कारकस्य बोधकविभक्तेः स्वार्थानुभावक-तायां साकांक्षत्वादन्यान्तं । अन्यत्वनिवेशस्य स्वयं व्यावृत्तिमभि-दधाति ।— अत एवेति ।= अन्यान्तनिवेशादेवेत्यर्थः. तदर्थे वृत्ये-देशपदार्थे गुर्वादौ, करणत्वादेरित्यादिना कारकान्तरपरिग्रहः । वृत्तित्वादिति न सामर्थ्यमिति परेणान्वयः । पदानां प्रत्ययैर्योग इत्या-दिशाब्दिकस्मृतेरितिभावः । ननूक्तस्थले वाचि परिष्कृतादेः समा-सस्यैकदेशत्वादेव न भवतीति । इदं क्यजादिप्रत्ययान्तस्य वृत्तित्वं

(२) पञ्चम्यर्थो जन्यत्वं, तथाच, शब्दाश्रयरूपाकाशपदार्थैकदेशे शब्दे निराका-ङ्क्षत्वादभिघातजन्यत्वस्य यथा नान्वयस्तद्वदित्यर्थः ॥

(३) समासानां यौगिकत्वे तु समासघटकतत्तत्पदानां तत्र तत्र प्रत्येकशक्त्ते स्तेषां पदार्थत्वमिति भावः ॥

"परिष्कृतायाः सततं, यस्तु वाचस्पतीयते ।
सम्पदा जटया वापि, पुत्रीयति स पूरुषः"

इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः, पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः, सहभावादेर्बोधकतायां न सामर्थ्यं, अत एव

"प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत कारकादपि ।
वृत्तिशब्दैकदेशार्थे, न तस्यान्वय इष्यते" ॥ *

न साधयेदित्यतः स्थलान्तरमाह—" सम्पदा जटया वापीति" इत्यादेरपीति न सामर्थ्यमिति परेणान्वयः । परिष्कृतादेरिति—अभेदेनेत्यादिः, तच्च बोधकतायामित्यन्वयि । सहभावादेरित्यादिना वैशिष्ट्यपरिग्रहः । सम्पदादिपदोत्तरतृतीयायाः सहार्थत्वस्येव विशेषणार्थत्वस्यापि सम्भवात् । क्वचित् सहभावादिबोधकतायामिति पाठः? स च न सन्दर्भशुद्धः, तथासति, समस्तैकदेशबोधकतायामित्यत्र परिष्कृतादेरनन्वयापत्तेः, नच सहभावादीत्यादिना अभेदपरिग्रहः, अभेदेनेति प्राङ्न पूरणीयं, आदिपदार्थे च परिष्कृतादेरित्यस्यान्वय इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति वाच्यं, तथासति, अभेदसहभावादिबोधकताया इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्, अत्र शाब्दिकसंवादं प्रमाणयति ।—अत एवेति ।=प्रतियोगिपदात् षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रतियोगिवाचकपदोपस्थाप्यात्, कारकात् कारकविभक्त्यन्तपदोपस्थाप्यादित्यर्थः । यथाश्रुतस्तु न सङ्गच्छते, सम्बन्धकारकयोरपि तथात्वेन तयोरपि वृत्त्येकदेशार्थेऽन्वयानुपपत्तेरिति सम्प्रदायविदः । वस्तुतस्तु, प्रतियोगिपदात् सम्बन्धात्, प्रतियोगिना पदं ज्ञानं यस्येति व्युत्पत्तेः, अथवा, पद्यते ज्ञायतेऽनेन, पदं ज्ञापकं, ज्ञापकं प्रतियोगिपदं यस्येति व्युत्पत्तेः स्वीकारात् प्रतियोगिविशिष्टज्ञानजन्यं सम्बन्धज्ञानमितियावत् । सम्बन्धज्ञाने सम्बन्धिद्वयज्ञानस्य हेतुत्वात्, कारकादिति तु यथाश्रुतमेवेति तु परमार्थः ।

ननु, " उत्तिष्ठ गम्यतां दाहो, त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः ।
कर्मचाण्डालयोगोत्थं, कुरु पापक्षयं मम ॥ "

(*) कलापपरिशिष्टे श्रीपतिदत्तः ॥

इत्यपि पठन्ति । "कर्म चाण्डालयोगोत्थं कुरु पापक्षयं मम" त्यत्र च योगोत्थमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः, स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः ।

"यस्मिन् राशिगते सूर्य्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः ।
तेषां तत्रैव कर्त्तव्याः पिण्डदानादिकाः क्रियाः ॥"

इति वचनन्तु अमूलं, समूलत्वे तु "यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये" इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः ॥ ३४ ॥

इत्यत्र पापक्षयैकदेशे पापे कथं योगोत्थपदोपस्थाप्यस्य योगजन्यत्वस्यान्वयः, कथं वा योगोत्थपदोत्तरं द्वितीयाः इत्यत आह।—कर्मचाण्डालेति ।—योगप्रयोज्यमितीति ।—योगः सूर्येण चन्द्रेण च सह राहोः सम्बन्धः, तत्प्रयोज्यत्वञ्च प्रतियोगिद्वारा पापक्षये बोध्यं, प्रतियोगिताया ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो हेतुत्वादिति भावः । केचित्तु, ममेत्यव्ययं, ममपापेत्यनेन योगोत्थान्तस्य कर्मधारयात्, तथाच, "कर्मचाण्डालयोगोत्थममपापक्षयं कुरु" इति पाठं कल्पयन्ति । तच्चिन्त्यं, वस्तुतस्तु, क्षयमिति कर्तृविहितकृन्निष्पन्नं, तथा च, चाण्डालयोगोत्थं चन्द्रराहुसम्बन्धजन्यं दुरदृष्टरूपं कर्म क्षयं ध्वस्तं कुरु इत्यर्थः, इत्यन्यापरिशीलितः पन्थाः । ननु, तथापि—

"यस्मिन्राशिगते सूर्ये, विपत्तिं यान्ति मानवाः ।
तेषां तत्रैव कर्तव्याः, पिण्डदानादिकाः क्रियाः ॥"

"उदकक्रिया" इत्यपि क्वचित् पाठः, इति वचने कथं यत्पदार्थस्य वृत्त्येकदेशे राशावन्वयः ? इत्यत आह ।—यस्मिन्नित्यादि ॥—अमूलमिति पुराणाद्यनन्तर्गतमित्यर्थः । ननु, तस्य पुराणाद्यनन्तर्गतत्वे किं मानं ? आधुनिकग्रन्थकृद्धृतत्वमेवतदिति तु रिक्तं वचः, विध्यनुपयुक्तवचनादौ व्यभिचारात्, तत्तत्पुराणादावदृष्टत्वस्य च विवादग्रस्तत्वादित्यत आह ।— समूलत्वेति ।—इत्येव पाठ इति । तथा च, राशेर्वृत्त्येकदेशत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ द्विगु लक्षयति ।—

॥ ५ ॥ संख्याशब्दयुतं नाम,
तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत्स्वार्थे,
स द्विगुस्त्रिविधो मतः ॥ ३५ ॥

संख्यावच्छिन्नशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम, स्वार्थधर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं, तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते। त्रिकटु, त्रिभुवन, चतुर्युग, चतुर्वर्ग,

---

॥ ३५ ॥ द्विगुमिति।—क्रमप्राप्तमित्यादिः। विवृणोति संख्येति।= तथाच, कारिकास्थसंख्याशब्देत्यस्य संख्यावच्छिन्नशक्तशब्देत्यर्थः। युतशब्दस्यार्थमाह—उत्तरत्वविशिष्टमिति ।=स्वार्थधर्मिकमिति, तथाच, स्वार्थ इति सप्तम्या विशेष्यत्वमर्थः, अभेदेनेत्यस्यार्थमाह ।— तादात्म्येनेति ।= तदलक्ष्यार्थबोधस्योपधायकतानिवेशे प्रयोजनविरहश्चाव्याप्तिश्चातः स्वरूपयोग्यतां निवेशयति।— अन्वयबोधं प्रति समर्थमिति ।— तथाच, समासत्वे सति यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वघटकसंख्यावच्छिन्नशक्तनामोत्तरतादृशनामप्रतिपाद्ययादृशार्थधर्मिकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशनामलक्ष्यार्थभिन्नयादृशार्थनिष्ठप्रकारताकान्वयबोधजनकं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशनामतादृशार्थभिन्नतादृशनामतादृशार्थद्विगुत्वमितिनिष्कृष्टार्थः। पञ्चमूलानीति–विग्रहेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं । नीलोत्पलेति कर्मधारयेऽतिव्याप्तिवारणाय संख्यावच्छिन्नशक्तपदोत्तरेति । मूलपञ्चकेति कर्मधारयेऽतिव्याप्तिवारणायोत्तरत्वं । "पञ्चभार्या द्रौपदीयं धर्मिष्ठाति पतिव्रता" इत्यत्र पञ्चभार्या इतिभागेऽतिव्याप्तिरतस्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेतिप्रकारताविशेषणं। अन्यत्तु स्वयमूह्यं। लक्ष्यार्थाभिन्न इत्यस्य व्यावृत्तिं स्वयमाह ।— त्रिकटु, त्रिभुवनेति ।= व्युत्पत्तिवैशद्यार्थं प्रयोगवैशद्यार्थं प्रदर्शितं। न पूर्वपदा-

पञ्चगव्य, पञ्चामृत, षड्रस, षट्पदार्थ, सप्तर्षि, अष्टनाग, अष्टवसु, नवरस, नवग्रह, दशमूल, एकादशरुद्र, द्वादशादित्येत्यादिकस्तु कर्मधारयः, शुण्ठ्यादिपर्य्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकस्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः । पञ्चमूलीत्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषे तात्पर्य्यं, न तु विशेषरूपेणापि, अत एव—

"कण्टकार्य्यादिकं स्वल्पं, गाम्भीर्य्यादि च यन्महत् ।
पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतं ॥"

इत्यादिकस्ताद्रूप्येण बोधस्थलीयप्रयोगः । "वर्षाकाले मघर्क्षेण युक्ता चापि त्रयोदशी" त्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् । द्वयोरूपमित्याद्यर्थे द्विरू-

---

लक्ष्यार्थस्य बोधक इति ।= न पूर्वपदशक्यार्थबोधक इत्यर्थः । ननु, त्रिकटुप्रभृतिभिः कदाचित् त्रिकटुसामान्यस्यापि बोधनात् तत्रातिव्याप्तिरेवेत्यत आह ।— त्रिकटुप्रभृभ्य इति ।= लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।— पञ्चमूलीत्यादि ।= तात्पर्यमिति ।— तथाच, तात्पर्यवशादेव विशेषभानं न तु तत्रापि लक्षणादर इति भावः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।— नत्विति ।= मूलविशेषे तात्पर्यमिति पूर्वेणान्वयः । ननु, विशेषरूपेण तात्पर्यस्थलेऽपि द्विगुर्भवत्येव, इति तदलक्ष्यार्थ इति, व्यर्थमित्यतस्तादृशस्थले द्विगोरभावं दर्शयन् तादृशतात्पर्याभावं दर्शयति ।— अत एवेति ।= तात्पर्यविशेषस्य नियामकत्वादेवेत्यर्थः, ताद्रूप्येण विशेषरूपेण, प्रयोग इति—अन्यथा पञ्चमूलीत्वेव प्रयोगः स्यादितिभावः । ननु, तर्हिकथमेकवचनातन्ता इत्यत आह ।— वर्षाकाल इत्यादि ।= साधुत्वसम्भवादिति—तथाच, मघानां त्रयोदशीनाञ्च नानात्वेऽपि यथैकवचनान्तता, तथात्रापीतिभावः । तादात्म्यनिवेशव्यावृत्तिं स्वयमाह ।– द्वयोरूपमिति ।= इत्याद्यर्थ इत्यन्तेन कर्मधारयत्वनिराकरणं ।

धादिपदं, नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम्, एकत्वसंख्यया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्य्याप्तिसंसर्गेण तदवच्छिन्नस्य बोधकं, द्वितयादिपदं पर्य्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं, वाक्यत्वात्, अतो नैकघटद्वितयपटेत्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । "सप्त-

---

नन्वेकघट इत्यादिकर्मधारयेऽतिव्याप्तिरित्यत आह।— एकत्वेति ।= तदवच्छिन्नस्य एकत्वावच्छिन्नस्य, तथाच, संख्यावच्छिन्न इत्यत्र संख्यानिष्ठावच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नं वाच्यमितिभावः। यदिचैकत्वमेकस्मिन्नेव पर्याप्तं न तु द्वित्वमित्यादिप्रतीतिबलादेकत्वस्यापि पर्याप्तिः स्वीक्रियते इति विभाव्यते, तदाव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं वाच्यमिति । संख्यावच्छिन्नशक्त इत्यस्य शक्तिनिवेशव्यावृत्तिमाह।–द्वितयादिपदमिति ।= तत्र शक्तं, पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकशक्तिनिरूपकं। शक्त्यभावे बीजमाह ।– वाक्यत्वादिति ।= उपसंहरति अत इति ।= ननु, सप्तशती पठ्यतामित्यादौ सप्तशतीत्यस्य द्विगुत्वानुपपत्तिः. सप्तपदशक्याभेदस्य शतत्वसंख्याविशिष्टे शते बाधात्, सप्तपदस्य सप्तगुणितपरत्वे तस्य लक्षार्थभिन्नत्वभावादित्याशंक्य परिहरति।— सप्तशतीत्यादि ।= पदार्थैकदेशे शतपदार्थैकदेशे, तस्याः शतत्वसंख्यायाः सप्तत्वसम्भवादिति । न च गुणानां गुणवृत्तित्वाभावात्,कथमेतदिति वाच्यं,समवायेनैव गुणानां गुणवृत्तित्वानङ्गीकारात् पर्याप्तिसम्बन्धेन तेषां तथात्वे बाधकाभावात् । अन्येतु, समवायेनेव पर्याप्तिसम्बन्धेनापि गुणानां गुणवृत्तित्वं नाङ्गीक्रियते, संख्यागतद्वित्वादिकन्तु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपं, नतु संख्यारूपमिति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याहुः। व्युत्पत्तिवैचित्र्येण एकदेशान्वयस्वीकार इत्यावेदनाय वदन्तीत्युक्तं। ननु, द्वौ गार्ग्यौ इत्याद्यर्थे द्विगार्ग्यमित्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह ।— द्विगार्ग्यमिति ।= द्विगार्ग्यमित्यस्यैकवचनान्तत्वे द्वित्वविशिष्टभेदबाधात् द्विवचनान्तत्वप्रतिपादनायाह ।— गच्छत इति ।= पूर्ववदिति ।— यथाकर्मधारयलक्षणे तत्पुरुषान्यत्वं तथात्रापि अव्ययीभावादन्यत्वस्य निवेश्यत्वादितिभावः। कारिकाशेषचरणं व्याकुरुते।– सचायमिति ।=॥३॥

शती पश्यतामित्यादौ च यद्यपि शते धर्मिणि सप्ताना-मभेदेन नान्वयो बाधितत्वान्नापि सप्तपदलाक्षितस्य सप्तगुणितस्य, द्विगुत्वहान्यापत्तेः, तथापि, शत-पदार्थैकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्याः सप्तत्वसम्भवा-दिति वदन्ति । द्विगार्ग्यं गच्छत इत्याद्यव्ययीभाव-वारणन्तु पूर्ववत् । स चायं द्विगुस्त्रिविधः तद्धितार्थो-त्तरपद–समाहारभेदात् ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ तत्र तद्धितार्थे द्विगुं लक्षयति ।—

॥ ६ ॥ तद्धितार्थान्वितस्वार्थ-,
स्तद्धितार्थद्विगुर्मतः ।
तद्धितार्थे लाक्षणिक-,
स्त्वान्त्यनामा त्वसर्वगः ॥ ३६ ॥

यो द्विगुः, स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्धितार्थद्विगुः । द्विमुद्रो वृष, इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य, द्विवर्षा गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्न-वयस्कस्य, द्विदलं पवित्रमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां नि-र्मितस्य, द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां

॥ ३६ ॥ तत्र, तेषु मध्ये, कारिकापूर्वार्द्धेन तद्धितार्थद्विगुं लक्षयन् परार्द्धेन परमतं निराकुर्वन् कारिकामाह ।— तद्धितार्थान्वितेति ।= विवृणोति यो द्विगुरिति ।= तथाच, द्विगुत्वे सति यादृशानुपूर्वीप्र-कारकज्ञानत्वं स्वाश्रयोत्तरत्वेनोपस्थिततद्धितार्थोपस्थाप्ययादृशार्थ-विशेष्यकयादृशार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वी-मच्छब्दत्वं तादृशतद्धितार्थे तादृशार्थप्रकारकान्वयबोधे द्विगुत्व-मिति निष्कृष्टार्थः । उदाहरति ।— द्विमुद्र इति ।=क्रीतस्य इत्यादि-षष्ठ्यन्तानां षण्णां बोधन इत्यत्रान्वयः। व्युत्पत्तिवैशद्याय उदाहरणवै-

तुलितस्य, त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य, पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य, बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात्, परिशिष्टकृतां मतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते, न तु लुप्तष्ठगादिरप्यपेक्ष्यते ऽतस्तद्धितार्थलाक्षणिकस्वान्त्यनामको द्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति फणिभाष्यमतन्तु न युक्तम्, असर्वगत्वात्, पाञ्चपुरुषिरित्यादौ

शयं दर्शितं।लुप्तस्यैव ठगादीति-"द्विगोस्तद्धितस्यालपत्ये" इति सूत्रेण अतादेर्लुक्,परमतस्य निराकार्यत्वात् स्वोक्तस्य प्रामाण्यसम्पादनाय परिशिष्टकृतां मतेनेदमिति ।—फणिभाष्यकृतां मतं दूषयितुमाह ।— उक्तप्रयोगेष्वित्यादि । = पूर्वपदस्य तादृशार्थलक्षकत्वेऽन्त्यपदस्य निरर्थकत्वापत्तेराह ।— अन्तिमेति । = उपसंहरति।—अत इति । = स्वान्त्यनामकः स्वघटकान्त्यनामकः । दूषयति ।— न युक्तमिति । = असर्वगत्वात् स्थलविशेषेऽव्याप्तत्वात्, कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— पाञ्चपुरुषिरित्यादाविति । = अपत्यस्येति बोधने इति परेणान्वयः । अपत्यप्रभृतेरुपस्थापनादिति।—तथाच, तत्र द्विगावव्याप्तिरितिभावः। ननु, उक्तस्थले पुरुषपदेनैव लक्षणया पुरुषापत्यादेरुपस्थापनात्, तदैकदेशे व्युत्पत्तिवैचित्र्ये णपञ्चपदार्थस्यान्वयसम्भवादिणादिप्रत्ययस्याकाङ्क्षासम्पादकत्वान्नाव्याप्तिरत आह ।— द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादि । = स्वर्णमुद्र इत्यस्य वाक्यतया शक्तिविरहादितिभावः । तद्घटकवर्णानां शक्तिमत्त्वेन तदेकतरवर्णस्य लक्षणया क्रीतादेर्बोधसम्भवात् फणिभाष्यकृतां मते न कोऽपि दोष इति तु विभावनीयं ॥३६॥

॥ ३७ ॥ उत्तरपदद्विगुं लक्षयतीति ।—उत्तरपदद्विगुलक्षणानुकूलव्यापारवान् कारिकाकार इत्यर्थः । विवृणोति ।— यो द्विगुरिति । = तथाच, द्विगुत्वाश्रयत्वे सति यः स्वाभिन्नसमासघटकस्वघटकान्यपदसाकांक्षपदद्वयघटितस्तत्त्वमुत्तरपदद्विगुत्वमिति पर्यवसितमिति प्राञ्चः । तदसत्, स्वाभिन्नत्वस्य स्वघटितत्वस्य च वैयर्थ्यापत्तेः,परन्तु, द्विगुत्वाश्रयत्वे सति स्वघटकनामद्वयसाकांक्षनामान्तरघटितसमा-

पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य, पञ्चगर्गरूप्यो गौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् । द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगाच्च ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।—

॥ ७ ॥ स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां,
शब्दान्तर–समासगः ।
यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः,
स उत्तरपद--द्विगुः ॥ ३७ ॥

यो द्विगुः, स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः, स उत्तरपदद्विगुः । यथा–पञ्च गावो धनमस्येत्यादिविग्रहे, पञ्चगवधनः पुरुष,इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः ॥ ३७ ॥

सघटकत्वं तथा, घटितत्वञ्च तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वं, घटकत्वञ्च तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वं । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।— यथेति ।= द्विगुत्वसम्पादकतुल्याधिकरणत्वस्य घटकनामद्वयसाकाङ्क्षत्वस्य च व्यञ्जनाय तादृशविग्रहः प्रदर्शितः । धनमस्येत्यादीत्यादिपदात् पञ्चजना दासा यस्येत्यादिविग्रहपरिग्रहः, इत्यादाविल्यादिपदात् पञ्चजनदास इत्यादिपरिग्रहः । बहुव्रीह्यादीत्यादिना स्थलान्तरीयबहुव्रीहिपरिग्रहः, न तु समासान्तरस्य, कर्मधारयतत्पुरुषाव्ययीभावानां त्रिपदाघटितत्वात्, द्वन्द्वस्य त्रिपदघटितत्वेऽप्यभेदाबोधकत्वात् ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ समाहारद्विगुं लक्षयति ।—

॥ ८ ॥ स्वार्थान्वितसमाहार,-
लक्षकस्वान्त्यशब्दकः ।
उक्ताभ्यामितरः किं वा,
समाहारद्विगुर्द्विगुः ॥ ३८ ॥

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्ष्यको यदीयान्त्यशब्दः, स द्विगुः समाहारद्विगुः । पञ्चपुलीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्थपुलशब्देन लक्ष्यते, न तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्त्ययोगात्, अत एव न लक्षणापि, शक्यसम्बन्ध-

---

॥३८॥ समाहारद्विगुं व्याख्यातुमुत्थापयति ।— समाहारद्विगुं लक्षयतीत्यादिना ।= प्रथमलक्षणं व्याचक्षाणः स्वार्थ इत्यस्यार्थमाह ।— स्वोपस्थाप्यस्वार्थस्येति ।= अन्वितत्वं लक्षणे न निविष्टं, किन्तु फलकथनमत एव विवरणे तत्परित्यक्तं । तथाच, द्विगुत्वाश्रयत्वे सति स्वोपस्थाप्यार्थसमाहारलक्ष्यकान्त्यपदकत्वं समाहारद्विगुत्वमिति प्रथमलक्षणार्थः । तथाविधकर्मधारयेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, उत्तरपदद्विगावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं, पूर्वपदलक्ष्यकपदघटितद्विगावतिव्याप्तिवारणाय अन्त्येति । ननु, अन्त्यपदत्वं किञ्चिदपेक्षया पूर्वपदेऽपि सत्त्वात्तन्निवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति, चेन्न, स्वघटकपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपान्त्यत्वस्य निवेश्यत्वात्, पूर्वपदघटकचरमवर्णाव्यवहितोत्तरत्वस्यान्त्यपदघटकादिवर्णे सत्त्वेऽपि पदत्वाश्रयाव्यवहितोत्तरत्वस्य पदत्वाश्रयेऽक्षतत्वात्, पदत्वस्य वर्णसमुदाये वृत्तित्वात् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन् कारिकास्थस्वार्थशब्दस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागे वीजमाह ।- पञ्चपुलीत्यादि ।= हि यतः, परस्थः स्वघटकपदोत्तरस्थः, तत्र पञ्चपुलसमाहारे, अयोगादिति ।—

स्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तदसम्भवात् । यदि च, पञ्चपुलीत्यतः, पञ्चानां पुलानामेव बोधो, न तु तत्समाहारस्यापि, अत एव पञ्चपुलीं छिनत्तीत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम्, अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य च्छिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः, पुलादेर्द्वित्वबहुत्वेऽप्येकवचनन्त्वानुशासनिकं, दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते । न च, द्रव्यप्राधान्ये पञ्चखट्वीत्यादौ ह्रस्वो न स्यात्, गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समासान्त्यस्योपसर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं, समाहारसंज्ञकद्विगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्रस्वविधेर्वक्तव्यत्वात्, प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः, पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च,

---

तदेकदेशपञ्चपुलादेः पञ्चपुलादिशब्दशक्यत्वात्, समाहारमात्रे शक्तिस्वीकारे पञ्चपुलादेर्बोधासम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणं, वाक्यत्वादित्यपि बोध्यं, अत एव तत्र द्विगोः शक्त्यभावादेव, तदसम्भवात्, शक्याप्रसिद्ध्या लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः । शङ्कते ।— यदि चेति ।= इति सूक्ष्ममीक्ष्यत इति परेणान्वयः । अत एव पञ्चपुलीत्यत्र समाहारस्याबोधादेव । प्रमाणमिति ।— आकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वादिति भावः, अन्यथा, तस्य समाहारबोधकत्वे, तदयोग्यतापत्तेः पञ्चपुलीं छिनत्तीति वाक्यस्यायोग्यतापत्तेरित्यर्थः । ननु, पुलादेर्बहुत्वेन एकवचनप्रतिपाद्य एकत्वविशिष्टे कर्मताबोधने भवन्मतेऽपि तदयोग्यमित्यत आह ।— पुलादेरिति ।= आनुशासनिकमिति ।— तथा चाकाङ्क्षासम्पादकमेवैकवचनं, न तु तदर्थस्य शाब्दबोधे भानमिति भावः । तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति ।— दारादेर्बहुवचनवदिति । = शङ्कते ।— न चेति ।= तद्विधानाद्ध्रस्वविधानात्, द्रव्यप्राधान्ये उपसर्जनत्वासम्भवादिति भावः । ननु, पृथग्ह्रस्वविधेः कल्पने गौरवमत आह ।— पञ्चपाचकीति ।= बोध्य इति कारिकापरार्द्धव्याख्या, । तथा, तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुभिन्नो यो द्विगुः, स

तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नाद्विगुरेव समाहारद्विगुर्बोध्यः । एवञ्च द्विगोः कर्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ तत्पुरुषं लक्षयति ।—

॥९॥ यदीयेन सुबर्थेन,
युतयद्बोधनक्षमः ।
यः समासस्तस्य तत्र,
स तत्पुरुष उच्यते ॥ ३९ ॥

यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यःसमासःस्वरूपयोग्यःस तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः,

---

समाहारद्विगुरित्यर्थः । ननु, पञ्चाभिन्नपुलमात्रबोधने समाहारद्विगुसमासस्य कर्मधारयत्वापत्तिरत आह ।— एवञ्चेति, न क्षतिरिति ।= संख्यावाचिनामार्थविषयकबोधजनकत्वरूपोपाधिभेदमादायैव षड्धा विभागोपपत्तिरिति भावः ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ क्रमप्राप्तं तत्पुरुषलक्षणं व्याख्यातुमुत्थापयति ।—तत्पुरुषं लक्षयतीति ।= विवृणोति ।— यदर्थगतेनेति ।= विशेषणे तृतीया व्यञ्जनाय विशिष्टस्येत्युक्तं । तस्य तत्र इत्येतयोर्विवरणं तदर्थस्य तदर्थे इति, तथाच, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं यदर्थविशेषितसुबर्थावच्छिन्नयदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं, तदर्थविषयतानिरूपितसुबर्थविषयतानिरूपितयदर्थविषयताशालिबोधजनकमिति यावत्, तादृशानुपूर्वीमत्समासत्वं, तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषत्वमिति निष्कर्षः । राज्ञः पुरुष इति व्यासवारणाय समासत्वनिवेशः। स्वमते व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वरक्षणाय राजपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणास्वीकारात्

न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तन्नामैव, तदर्थयोस्तत्पुरुषः, पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्तेः । स्तोकपक्के-त्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय एव, महाकविर्महाविज्ञ इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेऽप्येकनामार्थैकदेशेपचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात्, स्तोकं पक्केत्यादौ अमस्तादात्मयवाचित्वे तु

नामार्थयोर्भेदान्वयस्य तत्पुरुषातिरिक्तस्थल एवास्वीकारान्नासम्भवः । सुवर्थविषयता तु, संसर्गविषयतान्या ग्राह्या, अतो विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वेऽपि 'नीलोत्पलमित्यत्र नातिव्याप्तिः । यन्मते यदर्थविशेषितसुवर्थावच्छिन्नतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकयदर्थविशेष्यकबोधो निवेशनीय इति विशेषः । नानामतसाधारणैकलक्षणस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु,तादृशसुवर्थविषयतानिरूपितयदर्थविषयतानिरूपितयदर्थाविषयतानिवेशादुभयसाधारण्यं सम्भवतीति ध्येयं । कस्यचिन्मतं निरस्यति ।— नत्विति ।=अव्याप्तेरितिकायपदार्थे पूर्वपदार्थस्याबोधनादिति भावः । ननु, स्तोकपक्केत्यादिद्वितीयातत्पुरुषेऽव्याप्तिः, तज्जन्यबोधे सुवर्थस्याप्रकारत्वादित्यत आह ।— स्तोकेत्यादि ।= ननु, तत्पुरुष इत्यनुक्तौ तदा कः समास इत्याकाङ्क्षा स्यादतःकर्मधारय एवेत्युक्तं, एवकारेण तत्पुरुषव्यवच्छेदः । नन्वेकपदार्थेऽपरपदार्थस्याभेदसम्बन्धेनान्वयबोधजनकत्वाभावात् कुतः कर्मधारयत्वमित्यत आह ।— महाकविरित्यादि ।= तथात्वसम्भवात् कर्मधारयत्वसम्भवात्, तथाच, तत्र नामार्थत्वं नामजन्यबोधविषयतामात्रं निविष्टमितिभावः । क्रियाविशेषणपदोत्तरद्वितीयाया अभेदार्थकत्वमते कथं न तत्पुरुष इत्याकाङ्क्षायां तन्मते इष्टापत्तिमाह ।—स्तोकमित्यादि ।=तन्मते तादात्म्यस्यासंसर्गत्वेन तदर्थे तदर्थस्याप्रकारत्वेन कर्मधारयत्वासम्भवादिति भावः । ननु, क्रियाविशेषणैः समास एव न स्वीक्रियत इत्यनर्थक एवैता-

तत्पुरुषः सम्भवत्येव, क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं, "स्तोकनम्रा स्तनाभ्या"मित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् । द्विगौ कर्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो गौणः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ तत्पुरुषं विभजते ।—

॥ १० ॥ द्वितीयादिसुबर्थस्य,
भेदादेव च षड्विधः ।
क्रियान्वयी द्वितीयादे-
रर्थः प्रायोऽत्र योजितः ॥ ४० ॥

ग्रामगतः, चैत्रनीतः, ब्राह्मणदत्तः, वृक्षपतितः, चैत्रधनं, मैत्रगतिः, गृहस्थित, इत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य-

---

वान् विचार इत्यत आह ।— क्रियाविशेषणैरिति । ननूक्ततत्पुरुषत्वस्य द्विगुत्वकर्मधारयत्वविरुद्धत्वान्महाराज इत्यादेरदन्तता न स्यात्, "प्रागुक्तो विधिस्तत्पुरुष एव" इति नियमा दित्यत आह ।— द्विगावित्यादि ।= पदनिष्पत्त्यर्थं गौणो भाक्तः । तत्र तत्पुरुत्वं बहुव्रीहिद्वन्द्वाव्ययीभावान्यसमासत्वं, तत्पुरुष–द्विगुकर्मधारयान्यतमत्वं वा निविष्टमिति भावः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ विभाजकलक्षणानि व्याख्यातुमुपक्रमते ।– तत्पुरुषं विभजत इति ।= द्वितीयादितत्पुरुषत्वादीनां लक्ष्याणि दर्शयन् लक्षणानि विभाजकरूपाणि आह ।— ग्रामगत इत्यादि ।= ननु, सुबर्थभेदो न तत्पुरुषविभाजकः, अतिप्रसङ्गादतः कारिकास्थसुबर्थबोधपरतया तत्पदं व्याचष्टे ।— सुबर्थस्येति ।= यदर्थगतेत्यादिबाधभेदाद्बोधघटिततत्तद्धर्मभेदाद्बोध एव विशेषो यत्र इति व्युपत्तेः । स्वनिरूपितयदर्थविशेष्यताकत्वं षष्ठ्यर्थः, तथाच, यदर्थगतद्वितीयार्थावच्छिन्न

कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः । स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयार्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासादेर्धर्मषट्कस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु विशेषो, यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः । पीठं परितः, पुण्येन सुखं, शमाय विद्या, दण्डाद् घटः, गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा, तिलेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात्, वर्षसुखी, लोष्टकाणः, कुण्डलहिरण्यं, घटान्यः, कुबेरबलिः, कर्मकुशल, इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः ।

विषयकबोधकसमासत्वं द्वितीयातत्पुरुषत्वं । एवं तृतीयादितत्पुरुषत्वं, तान्येव विभाजकानीति भावः । निष्कृष्टार्थमाह ।— स्वघटकैकेति ।= निष्ठेतिघटके त्वर्थः, ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपदस्य स्वमते ग्रामकर्मता लक्षकत्वात् । केचित्तु, ननु, मिथो विरुद्धधर्मवत्त्वैव विभागस्य साधुत्वात् कथमेतदित्यत आह ।— स्वघटकैकेति ।= इत्याहुः । धर्मषट्कस्य विभाजकधर्मषट्कस्य । कारिकापरार्द्धं व्याकरोति ।— इयांस्त्विति ।= यद्यस्मात्, एतेष्विति—अत्रेत्यस्य विवरणं । धात्वर्थान्वय्येवेति—तथाच, क्रियान्वयीति सावधारणनिर्देशः । ह्रस्वपाठस्तु प्रामादिकः । द्वितीयायाः पदत्वेन तत्र पदार्थस्यान्वयासम्भवात् । क्रियान्वितार्थबोधकत्वमत्र क्रियान्वयित्वमिति केचित् । योजित इत्यस्यार्थमाह—घटक इति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।— पीठं परित इति ।= कर्मप्रवचनीयैर्योगे द्वितीया, सा तु न कारकविभक्तिरिति भावः । पुण्येन सुखमित्यत्र हेतौ तृतीया, शमाय विद्या, इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी, तथाच, एतासां कारकविभक्तित्वाभावात् न तदर्थमादाय तत्पुरुषः साधुरिति भावः । प्रायःपदस्य प्रयोजनमाह ।— वर्षसुखीत्यादि ।= विशेषविधेरिति—तथाच, विशेषविधिं विना कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव तत्पुरुष इति भावः ।

ननु, ग्राम गत इत्यत्र गतौ ग्रामकर्मत्वस्य, राज-पुरुष इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमो, न ग्रामादि-पदेभ्यो लुप्तसुपः स्मरणात्, तल्लोपमजानतोऽप्यन्वय-बोधात्, समृद्धं ग्रामगत इत्यादितः समृद्धग्रामयोरभे-दान्वयधीप्रसङ्गाच्च, । सम्पन्नं दधि पश्येत्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्याविशिष्टत्वात्, नापि-ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षकत्वात्, अभेदान्य-

---

शङ्कते ।— नन्विति ।= तल्लोपमजानत इति ।— ग्रामादिपदोत्तर-त्वेन सुपोऽनुभवरहितस्येत्यर्थः, स्मरणहेतुभूतानुभवविरहेण स्मर-णायोगादिति भावः । यथा श्रुतन्तु न सङ्गच्छते, तत् स्मरणे तल्लो-पज्ञानस्याहेतुत्वादिति ध्येयं । यदि च, तादृशानुभवरहितस्यान्वय-बोध एव न जायत इत्युच्यते तदा ऽप्याह ।— समृद्धमिति ।= ननु, नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् प्रकृते ग्रामपदस्य सविभक्तिकत्वात् कथमापत्तिरित्याशयेन तत्र समा-नविभक्तिकत्वं न तन्त्रं, अपि तु समानविभक्तिप्रतिसन्धानं, अन्यथा, सम्पन्नं दधि पश्येत्यादौ अभेदान्वयबोधो न स्यात्, तच्च, प्रकृतेऽप्यक्षतमित्याह ।— सम्पन्नं दधीत्यादि ।= न च, द्रव्ये सरसि-जमित्यत्राभेदान्वयवारणाय वृत्तिशब्दान्यसमानविभक्तिकपदोपस्था-प्यत्वस्य नामार्थयोरभेदान्वयबोधे तन्त्रत्वस्य वक्तव्यत्वात् कथमेत-दिति वाच्यं, तस्य समानविभक्तिकनामार्थद्वयोरभेदान्वयस्थल एव तन्त्रत्वात्, प्रकृते ग्रामपदस्य समानविभक्तिकत्वाभावेनापत्तिसम्भ-वादित्यभिप्रायः । इदमत्रावधेयं, नामार्थद्वयोरभेदान्वयस्थलमात्र एव तस्य तन्त्रत्वोक्तौ न कोऽपि दोषः, आपत्तिदानाय स्थलसङ्कोच-स्यान्याय्यत्वादिति । पुनः शङ्कते—नापीति ।= लक्षकत्वादिति ।— ग्रामकर्मत्वादेरवगम इति पूर्वेणान्वयः । तथाच, लुप्तविभक्तेः समास-स्थले स्मरणाकल्पनादिति नोक्तापत्तिः । दूषयति ।— अभेदा-न्वेति ।= विशेष्यताया अभेदातिरिक्तसंसर्गेण, तन्नामार्थप्रकारका-

सम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात्, । न च, ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति साम्प्रदायिकानां मतमेव साम्प्रतं, तत्पुरुषस्यापि समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः, ग्रामं गतः, राज्ञः पुरुष, इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति, चेन्न, प्रत्ययान्त-तत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्त्रत्वोपगमेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात् । न चैवं, गतो ग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलाक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादे

न्वयबुद्धौ तन्नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वादिति भावः । नीलोत्पलमित्यादौ व्यभिचारवारणायाभेदान्येति । पौत्र इत्यादौ तद्धितार्थे भेदान्वयेन व्यभिचारादाह ।— तादृशेति ।= नामोत्तरेत्यर्थः । शङ्कते—न चेति ।= साम्प्रतमिति परेणान्वयः । दूषयति ।— तत्पुरुषस्यापीति ।=कर्मधारयत्वापत्तेरिति ।-एकार्थेऽपरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधकक्रमिकनामद्वयस्यैव कर्मधारयत्वादिति भावः। ननु, तत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वेऽपि न क्षतिः, उपाधिभेदेनैव विभागोपपत्तेः, अत एव किञ्चिन्निष्ठसुबर्थानवच्छिन्नत्वं निवेशितं इति यदि ब्रूयात्, तदाप्याह–ग्रामामित्यादि ।= हान्यापत्तेश्चेति ।— विग्रहाधीनबोधे ग्रामकर्मत्वादेरप्रकारकत्वादिति भावः । इदञ्च व्यासमासयोस्तुल्यार्थकत्ववादिवैयाकरणमतानुसारेण, समाधत्ते—चेन्नेति ।= तन्त्रत्वेति ।= कार्यकारणभावस्य फलानुरोधित्वादिति भावः। बाधकाभावादितिं ।— समासघटकनाम्नः प्रत्ययान्तत्वाभावादिति भावः। शङ्कते—न चैवमिति ।= एवं कार्यतावच्छेदकघटकनाम्नि प्रत्ययान्तनिवेशे । प्रसङ्ग इति ।—तत्र ग्रामपदस्य प्रत्ययान्तत्वाभावेन

६

र्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः, प्रत्ययान्तान्य-तत्तन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अत एवार्द्धपिप्पलीच्छेद इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्त्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां अर्द्धाद्यर्थे, घट-पट-मठानामित्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यानन्त्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थेऽन्वयः, तथा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बहुजर्थे प्रकृत्यर्थस्येषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुचो विधानादिति ।

ननु, यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्न-

तादृशबोधस्य निरुक्तकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । विशेष्यतया प्रत्ययान्तान्य-तत्तन्नामार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति बाधकं विना प्रत्ययान्तान्य-तत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वं स्वीकृत्य समाधत्ते ।— प्रत्ययान्तान्येत्यादि ।= बाधकं विनेत्यस्य फलमाह ।— अत एवेति ।= बाधकं विनेति निवेशादेवेत्यर्थः । पिप्पलीपदस्य प्रत्ययान्तान्यत्वरक्षार्थं छेद इति । बाधकव्यञ्जनार्थं पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्येति । तथाच, तत्र तदन्वये तादृशानुशासनमेव बाधकमिति भावः । अर्द्धाद्यर्थ इति, अन्वय इति परेणान्वयः । ननु, तत्तन्नामाव्यवहितनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वोक्तौ न कोऽपि दोषः, अव्यवहितत्वं पूर्वोत्तरसाधारणं कथञ्चिन्निर्वाच्यं, इत्यतः स्थलान्तरमाह ।— घट-पट-मठानामित्यादावित्यादि ।=सर्वपदप्रधानत्वेनेति कथनात् अनन्त्यपदार्थानां सुबर्थेऽन्वयस्यावश्यकत्वं सूचितं । ननु, सुबर्थान्यविशेष्यतया प्रत्ययान्तान्य-तत्तन्नामोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधसामान्यं प्रति तत्तन्नामाव्यवहितनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वोक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आह ।— तथेति ।=अन्वय इत्यर्थः । विधानादिति ।— तथाचात्र सुबर्थबहुजर्थेषु तत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वाभावेनोत्सर्गत इत्यस्यानिवेशे व्यभिचारः स्यादिति भावः । शङ्कते ।- नन्वित्यादि ।= समा-

स्तर्हि ग्रामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु, कृतं ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षणयेति चेत्, सत्यं, विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात्, मास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मत्वादौ लक्षणा, कर्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः, ग्रामगत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्यनुसन्धानवशादेव कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात्, ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात् । अत एवाघटः पट इत्यादावन्यस्य, असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिक्षुः शर इत्यादौ सदृशस्य, अब्राह्मणो वार्द्धुषिक इत्यादावपकृष्टस्य,

---

धत्ते ।— चेत् सत्यमिति ।= विग्रहस्थले कर्मत्वादीनां संसर्गस्यापि भानादिति भावः । कर्मत्वादिसम्बन्धेन ग्रामादेरन्वयस्वीकारेऽपि विग्रहसमासयोस्तुल्यार्थकत्वं सम्पादयति ।— न क्षतिरिति ।= लक्षणे सुबर्थप्रकारकत्वस्यानिवेशादिति भावः । अनुसन्धानं समभिव्याहारः । सम्भवादिति ।— विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया भानानियमादिति भावः । नन्वेवं, कर्मत्वार्थकत्वं द्वितीयाया अफलमित्यत आह ।— ग्राममित्यादाविति ।= अत एव लक्षणे विषयत्वमात्रनिवेशादेवेत्यर्थः । केचित्तु, लक्षणान्तरपरित्यागवीजतयैव तद्वर्णयन्ति, तन्मन्दं, तद्बीजस्य पूर्वकाय इत्यादावप्रसक्तस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् । अन्यस्येत्यादि ।— षष्ठ्यन्तपञ्चकस्य वाचकेन नञ्निपातेन इत्यत्रान्वयः, तस्य चानुभावनेऽपीत्यत्रान्वयः । स्वार्थे नञर्थेऽन्यादौ प्रतियोगित्वादित्यादिना कर्मत्व-निरूपितत्वाधेयत्व-तादात्म्यानां परिग्रहः । घटादेरित्यादिना असुरेक्षुब्राह्मणोक्तराणां परिग्रहः । विरोधिनः द्वेषिणः, सदृशस्येति ।— शरे इक्षुसादृश्यं मधुररसवत्त्वेन बोध्यं । अब्राह्मणो वार्द्धुषिक इत्यादौ ब्राह्मणवृत्ति-

अनुदरमुदरन्तरुण्या इत्यादौ स्वल्पस्य, वाचकेन नञ् निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्रत्यतत्पुरुषे नाव्याप्तिः। पटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणं, तेनापटं वर्त्तत इत्याद्येव तत्र प्रयोगः, तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वानियमात् इति वृद्धाः। प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिकस्तत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययीभावः, नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात्, अत एव "वादिनामाविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग" इति तु पक्षधरमिश्राः। युज्यते चोत्तरः कल्पः। न चेदेवं।

प्रकर्षरहित इत्यर्थः। ननु, शूद्रेऽपि तादृशप्रयोगः स्यात्, ब्राह्मणवृत्तिप्रकर्षाभावस्य तत्रापि सत्त्वादिति, चेन्न, अप्रकृष्टस्य तादात्म्येन ब्राह्मणादावन्वयात् न तथा प्रयोगः। नाव्याप्तिरिति ।= अन्यथा प्रकारतानिवेशेऽव्याप्तिः स्यादिति भावः। ननु, नञर्थस्य षड्विधत्वात् कथं पञ्च प्रयोगा दर्शिता इत्याकाङ्क्षायामाह ।— पटस्याभाव इति ।= कथन्तानिवृत्त्यर्थमाह ।— तेनेति ।= तत्पुरुषेऽपि तादृशः प्रयोगः कथं न स्यादित्यत आह।— तत्पुरुषस्येति ।= तथाच, तत्पुरुषत्वे पुंलिङ्गत्वापत्तिरिति भावः। ननु, अव्ययपूर्वभागकत्वे सति स्त्रीलिङ्गरहितसमासस्यैवाव्ययीभावत्वात् अपटमित्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तिरेवेति, तद्वारणायाव्ययीभावान्यत्वं लक्षणे निवेशनीयं, तदपेक्षया तस्य तत्पुरुषत्वस्वीकार एवोचितः, उपाधेयसङ्करेऽप्युपाध्यसङ्करात् विभागव्याघातविरहेण तत्राव्ययीभावत्वमपि। न चैवं तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमो भज्येतेति वाच्यं, नियमभङ्गभयस्य तत्पुरुषत्वस्थितावबाधकत्वात्, अकारणमित्यस्योभयात्मकत्वे बाधकाभावाच्च, इत्यतोऽव्ययीभावापवादकत्वं तत्पुरुषस्य स्वीकृत्य लक्षणे तदन्यत्वं न निवेश्यते इत्यभिप्रायेणापट इति पुंलिङ्गप्रयोगस्यैव साधुतामभिदधतां मिश्राणां मतमाह ।— प्रसज्यनञापीत्यादिना ।= तस्य तदपवादकत्वे प्रमाणमा-

"दृश्यैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः ।
चैत्रो ग्रामगतस्तत्र, मैत्रः किं कुरुतेऽधुना" ॥

इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्षकत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात्, विशेष्यविधया वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानां ।

"न हि प्रजावतीयं मे, त्वं तस्मै देहि कम्बलम् ।
नीलो मणिर्गुणः सोऽत्र, भ्रात्रादिर्बोध्यते तदा" ॥

ह ।— अत एवेत्यादिना ।= तथाच वृद्धमतापेक्षया एतन्मतस्यासौष्ठवदर्शनेन स्वस्यापि मिश्रमते निर्भरो व्यञ्जित इति भावः । तत्पुरुषे द्वितीयाद्यर्थस्य सम्बन्धविधया भानकल्पे युक्त्यन्तरमाह ।— युज्यते चेति ।= न चेदेवमिति ।— तत्पुरुषे द्वितीयाद्यर्थस्य सम्बन्धविधया भानं यदि न तदेत्यर्थः । तस्यैव राज्ञ एव, तत्र ग्रामे, राजसम्बन्धादेरित्यादिना ग्रामकर्मत्वादेः परिग्रहः, राजादीत्यादिना ग्रामादिपरिग्रहः, एवमग्रेऽपि । तदेकदेशस्य राजादिपदलक्ष्यार्थैकदेशस्य, तदा तच्छब्देन, कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— विशेष्यविधयेत्यादि ।= भूतलं घटवत्, अत्र "शब्दो वैशेषिको गुण" इत्यादौ करणत्वसम्बन्धेन पूर्वोपस्थापितस्य गगणस्य तदा परामर्शापत्तेरतो वृत्त्या इत्युक्तं "कीर्तिस्तस्यैव सर्वत्र निर्मलज्ञानवान् कविः" इत्यादौ तच्छब्दस्य कविपरामर्शकत्ववारणाय पूर्वेति, न च योजनाव्यत्यासेन यत्पदाध्याहारेण च तत स्तत्परामर्शकत्वसम्भवादुक्तनियमो व्यभिचारीति वाच्यं, तत्र तत्र नियमसङ्कोचात्। अत्र श्रीपतिसंवादमाह।– न हीति।=बोध्यत इति परेणान्वयः। इयं मे भ्रातृजाया, तस्मै भ्रात्रे, स मणिः, (?) भ्रात्रादीत्यादिना मणिपरिग्रहः। इदमापाततः, तच्छब्दस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्ततया तात्पर्यादिसत्त्वे तत्र तत्र तादृशबोधो भवत्येव, अन्यथा "पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाड़ी तस्य कफापहा" इत्यादावसङ्गत्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वात्। वस्तुतस्तु, विशेष्यविधया इत्यस्य वृत्तिज्ञानविशेष्यविधया इत्यर्थः। पूर्वोपस्थापितस्यैवेति एवकारो भिन्नक्रमे,

नन्वयैव ऋचा "निषादस्थपतिं याजयेदिति" श्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः, परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो व्याहन्येत, तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्मधारयस्वीकारस्तन्मूलको निषादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयो-

---

तथा च, वृत्तिज्ञानविशेष्यविधयैव पूर्वोपस्थापितस्येत्यर्थः । तथा च, तदादिशब्दानां पूर्वोपस्थापितस्य पदार्थैकदेशस्य परामर्शकता नास्तीत्याभिप्रायः । इदमपि तदादेः प्रक्रान्तवाचितावादिनां प्राचां मतमालम्ब्योक्तं । (? तदादेर्बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्तिवादिनां नव्यानां मते तु पूर्वोपस्थित्यादेरनपेक्षणात्, तत्र प्राचीनसंवादमाह ।— न हीत्यादि ।= नहीत्यस्य बोध्यते इत्यत्रान्वयः । तदा तच्छब्देन, भ्रात्रादेः पदार्थैकदेशत्वादिति, न चैवं नीलो मणिर्गुणः सोऽत्र" इत्यादौ मण्यादेः पदार्थैकदेशत्वाभावेन तदादेस्तत्परामर्शकतानिषेधः प्राचामसङ्गत इति वाच्यम्, तत्र मणिपदस्य मणिसम्बन्धिनि लाक्षणिकतया मणेरपि पदार्थैकदेशत्वात्, न च स्वमते तत्पुरुषे लक्षणाविरहात् प्राचीनकारिकाया अपि स्वयमुत्थापनमसङ्गतमिति वाच्यं, स्वमते भ्रात्रादिरित्यादिपदेन नीलगुणस्य परामर्शात्, अनुपपत्तिविरहान्नीलपदस्य नीलगुणविशिष्टपरतया नीलगुणस्य पदार्थैकदेशत्वात् । न च नीलो मणिगुणः सोऽत्र इत्येव पाठः सम्प्रदायसिद्धः, तत्र गुणपदस्य नीलगुणपरत्वात् एतेन विशेष्यविधया इत्यस्य यथाश्रुतार्थमभिप्रेत्य शक्तिविचारे गदाधरभट्टाचार्येण "पटोलपत्रं पित्तघ्न" मित्यत्र विशेषणतया उपस्थितस्य पटोलस्य परामर्शकत्वेन जगदीशलिखनमसंगतमित्युक्तं तदपि प्रत्युक्तं, अत एव बहुव्रीहिलक्षणविचारावसरे लक्षणाद्वयस्वीकर्तृमतदूषणे "चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽति मनोहरः" इत्यादौ तदादेर्गवादिपरामर्शकत्वापत्तिः, पदार्थैकदेशपरामर्शकताया एव तदादेरव्युत्पन्नत्वादित्यनेन स्वयमेव स्पष्टीकृतं । ?) शङ्कते ।— नन्विति ।= एवं तत्पुरुषे लक्षणाविरहे, सिद्धान्तो मीमांसासिद्धान्तः । व्याहन्येतेति ।— कथं व्याघात इत्याकाङ्क्षायामाह ।— तत्पुरुष इति ।= भक्तिर्लक्षणा, हि यतः, तत्र निरुक्तश्रुतौ, तन्मूलकः कर्मधारयस्वीकारमूलकः ।

गश्च कल्प्यते, कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययनेऽपूर्व-निषेधविधिबाधात् स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामिति श्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं धातोः, शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात् । यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा, तदा, तत्पुरुष एव तत्रौचित्यं त्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तेस्तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वादिति, चेन्न, तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि किमिति कर्मधारय एव

प्रयोग इति परेणान्वयः । आधाने ग्रहणे, अपूर्वविद्याप्रयोगः अप्राप्तवेदविद्याध्ययनं, कल्प्यते विधिशेषतयानुमीयते । कल्पान्तरमाह ।— कल्प्यते चेति ।= श्रुताविति सप्तम्यर्थो घटकत्वं, अन्वयश्चास्य धातोरित्यनेन, तथा च, निरुक्तश्रुतिघटकधातोर्निषादीयतत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं कल्प्यते, वक्तुरभिप्रायविषयतयानुमीयत इत्यर्थः । नन्वेवं निषादस्याध्ययनेऽपि न निषेधविधिबाधः स्त्रीशूद्रयोरेव तन्निषेधादित्यत आह ।— शूद्रपदस्येति ।= त्रैवर्णिकेत्यादि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्योपलक्षकत्वादित्यर्थः । न च शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्यपरत्वेनैवोपपत्तौ किं धातोरध्ययनविशेषपरत्वकल्पनेनेति वाच्यं, तथा सति निषादस्य वेदसामान्याध्ययनाधिकारापत्तेः । ननु, तत्पुरुषे लक्षणाविरहेऽपि कथमेतत् सर्वं नोपपद्यत इत्यत आह ।—यदि चेत्यादि ।= तत्र निषादस्थपतिमित्यत्र, औचित्ये हेतुमाह ।— त्रैवर्णिकस्यैवेति ।=एवकारेण तदन्यस्य व्यवच्छेदः, प्राप्ताविति ।— त्रैवर्णिकोऽपि निषादानां स्थपतिर्भवितुमर्हतीति भावः । अपूर्वविद्याप्रयुक्तेरिति—अकल्प्यत्वादिति परेणान्वयः, त्रैवर्णिकवेदाधिकारित्वस्य प्राप्तत्वादिति भावः । तन्मूलकेति अपूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पनामूलकेत्यर्थः निषेधविधिसङ्कोचस्य निरुक्तश्रुतिघटकधातोरध्ययनविशेषपरत्वस्येत्यर्थः । तथा च, तत्र तत्पुरुषस्वीकारे कल्पनालाघवमेव वीजमिति तादृशसिद्धान्तो व्याहत एवेति पूर्वपक्षो निर्व्यूढः । समाधत्ते ।— तत्पुरुष इति ।=किमिति तत्पुरुषे लक्षणासत्त्वेऽपि अपूर्वविद्याप्रयुक्तेर्निषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वेन

तत्राभ्युपेयते, न तु तत्पुरुषः, निषादानां[१] स्थपतिरिति व्युत्पत्या निषादस्थपतिपदान्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसहस्रस्य सर्वसिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात्, न हि निषादस्थपत्यादिपदं, निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं, तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौचित्यात्। अथवा बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां

लाघवस्याक्षततया कर्मधारयापेक्षया तत्पुरुषस्यौचित्यमेवेति तत्पुरुषत्यागस्य निर्बीजतया भवन्मतेऽपि तुल्यत्वमिति भावः। ननु, तत्पुरुषे लक्षणायाः कल्प्यत्वमेव तत्त्यागवीजमित्यत आह।— निषादानामिति।= अनुभवसहस्रस्येति।— तादृशानुभवस्य दार्ढ्यप्रदर्शनार्थमुक्तं, तदनुरोधेन तादृशानुभवानुरोधेन, क्लृप्तत्वादिति।— वेदातिरिक्तस्थले इत्यादिः, तथा च, तत्र लक्षणायाः कल्प्यत्वमेव नेति तदपि न तत्त्यागवीजं भवितुमर्हतीति भावः। ननु, तादृशबोधे निषादस्थपतिपदस्य निराकाङ्क्षत्वात् न कुत्रापि तादृशबोधः सम्भवतीति किमनुरोधेन उक्तलक्षणाया आवश्यकत्वमित्यत आह।—न हीति।= हि यस्मात्, नेत्यस्य निराकाङ्क्षत्वमित्यत्रान्वयः, कुत इत्यत आह।— तथा सतीति।= तद्बाधकत्वेन तत्पुरुषबाधकत्वेन। ननु, मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु लक्ष्यार्थे, मुख्ये हि शब्दस्वरस इति मीमांसासिद्धान्तत्वात्, तथाचेदमेव लक्षणा पक्षे तत्पुरुषपरित्यागवीजमित्यत आह।-अथ वेति।= केचित्तु, तत्र कर्मधारयस्वीकारे वीजाभावात् तादृशसिद्धान्तप्रवादोऽपि निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेय इति बाधकान्तरं निराकुर्वन् तत्र तत्पुरुषमेव व्यवस्थापयति।- अथ वेत्यादि।=इति प्राहुः। बाधकं विनेति।—"जपहोमौ च गङ्गायामनन्तफलदायकौ" इत्यादौ मुख्यार्थे श्रुतीनामप्रामाण्यादाह।- बाधकं विनेति।= मुख्यार्थ एवेति शक्यार्थ एवेत्यर्थः। एवकार-

(१) "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियां।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारसवोऽपि वा॥ याज्ञ०।१।९१॥
शूद्रायां विप्रायां निषादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातोपजीवी जाति विशेषः॥

प्रामाण्यं, न तु प्रमाणान्तराविषयेऽपि लक्ष्यार्थे, "मुख्ये हि शब्दस्वरस" इत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति, चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविधयैव वेदानां प्रामाण्यं, न तु प्रमाणान्तराविषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्मधार-

व्यवच्छेद्यमाह ।— न त्विति ।= सामान्यतो लक्ष्यार्थस्य व्यवच्छेद्यत्वे, "जपहोमौ च गङ्गायामित्यादौ गङ्गापदलक्ष्यार्थे तीरेऽपि श्रुतीनां प्रामाण्यादसंङ्गतिरिति । प्रमाणान्तराविषय इति ।— एतद्वाक्यातिरिक्तप्रमाणाविषय इति तदर्थः । अन्यत्राक्लृप्तलक्षणाके अर्थे इति समुदितार्थः, तथा च, गङ्गापदस्य तीरलक्षणाया गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादावेव क्लृप्तत्वादिति भावः । ननु, "मुख्ये हि शब्दस्वरस" इति मीमांसासिद्धान्तग्रन्थस्य सावधारणपरत्वस्यावश्यकत्वात्, तद्व्यवच्छेद्यः सामान्यतो लक्ष्यार्थ इति तादृशग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह ।— मुख्ये हीत्यादि ।= मीमांसया मीमांसाग्रन्थेन, तथैव उक्तार्थस्यैव, संप्रतिपत्तेस्तात्पर्यादिवशात् बोधनादित्यर्थः । तथा च, तत्पुरुषे लक्षणापत्ते इदमेव तत्त्यागे बीजमिति भावः । प्रतिबन्धिमुद्रया समाधत्ते ।— तर्हीत्यादि ।= बाधकासत्त्व इति बाधकसत्त्वे क्वचित् तत्पुरुषविधयापि प्रामाण्यं, यथा ।— "चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपं" इत्यादौ, "पिण्डं दद्याद् गयाशिरे" इत्यादौ च तत्पुरुष एव इत्यत उक्तं ।— बाधकासत्त्व इति ।= एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।— न त्विति ।= निरुक्तस्थले तत्पुरुषविधयापि प्रामाण्यमत उक्तं ।— प्रमाणान्तराविषय इति ।= तत्पुरुषातिरिक्तसमाससम्पादकप्रमाणाविषये, कर्मधारयार्थप्रतिपादकयोग्यतादिप्रमाणविषय इति यावत्, यत्र कर्मधारये न किञ्चिद्बाधकं तत्र, इति निष्कृष्टार्थः । क्वचित्प्रमाणान्तरविषय इति नञ्रहितः पाठः, तत्र एतद्वाक्यातिरिक्ततत्पुरुषसम्पादकयुक्तिविषय इत्यभिप्रायेणोक्त एवार्थः । तथा च, तत्पुरुषे विभक्तिविरहे तत्पुरुषत्यागे युक्तिसम्भवे इति भावः । ननु, कर्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्वल्यमिति मीमांसया तत्पुरुषस्य दुर्बलत्वं प्रतिपादितं, तद्बीजन्तु लक्षणैवेति भवन्मते तादृशग्रन्थोऽसङ्गत इत्याह ।— कर्मधारयादिति ।= तथैव निरुक्तार्थस्यैव, सम्पत्तेस्तात्पर्यादिवशेन

यात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचये:। तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या, न हि बहुव्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम्, एकपदमात्रलक्षणयापि बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ अव्ययीभावं लक्षयति।—

॥ ११ ॥ उत्तरार्थान्वितस्वार्था-
व्ययपूर्वस्तु यो भवेत्।
समासः सोऽव्ययीभावः,
स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जितः ॥ ४१ ॥

यः समासः, स्वोत्तरपदोपस्थाप्येन पदार्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्वभागकः, स, तद्विशि-

---

प्रतिपादनात्। किन्नरोचयेरिति, तथा च, तेषां निर्युक्तिकप्रवादस्याश्रद्धेयत्वात् अपूर्वविद्याप्रयुक्त्यादिकल्पनागौरवाच्च तत्पुष एव उचित इति गूढाभिप्रायः। नन्वेवं भवन्मते तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्वे सर्वपदलक्षणावीजं न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह।— तत्पुरुषादिति।= उक्तेति, तथा च, तेषां निर्युक्तिकप्रवादो न श्रद्धेय इति, परन्तु कल्पनागौरवादिसत्त्वे तदेव, तदसत्त्वे वक्तुरभिप्राय एव वहुव्रीहित्यागे वीजमिति रीतिरित्यर्थः। लक्षणाया वीजत्वमते दूषणमाह।— न हीति।= व्यवस्थाप्यत्वादिति।— चित्रगुरित्यादौ गोपदस्यैव चित्राभिन्नगोस्वामिनि लक्षणा, पदान्तरस्य तात्पर्यग्राहकत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ अव्ययीभावलक्षणस्यावतरणिकामाह।— अव्ययीभावं लक्षयतीति।= अव्ययीभावलक्षणप्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारवान् ग्रन्थकार इति शेषः। विवृणोति।— यः समास इति।= तथा च, यादृ-

ष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययीभावः। गृहे निर्मक्षिकम्, उपकुम्भमित्यादौ हि मक्षिकाया अभावः, कुम्भादेश्च सामीप्यादिर्मक्षिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराद्यव्ययेनानुभाव्यते। अर्द्धशरीरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमप्यर्द्धपदं नाव्ययं, निर्मक्षिका भूमिः, निर्मनुष्यो देश, इत्यादौ तु मक्षिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मक्षिकादिकस्तत्पुरुषो न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्य्यविधुर इति तत्र न प्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

॥४२॥ नन्वेकस्याक्षस्य शलाकाया वा द्युतेऽन्यथापातनमित्यर्थेऽक्षपरि, शलाकापरि, इत्यव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तस्याव्ययगर्भत्वेऽपि तत्पूर्वकत्वाभावात्, एवं

शानुपूर्वीस्वघटकोत्तरपदप्रतिपाद्य–यादृशार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपित–यादृशार्थविशेष्यताकबोधजनकतावच्छेदिकाव्ययपूर्वभागकत्वे सति–स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुरत्वे च सति तादृशानुपूर्वीमत् समासत्वं, तादृशार्थान्वित–तादृशार्थस्य बोधने ऽव्ययीभावत्वमिति निष्कर्षः । स्वपदं लक्ष्यत्वेनाभिमतपरं। लक्ष्ये लक्षणं योजयति ।— गृह इति ।= प्राग्वर्तिना इत्यनेन अव्ययपूर्वभागकत्वं मक्षिकादेरुत्तरपदार्थत्वं व्यञ्जितं, अव्ययपूर्वभागकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— अर्द्धशरीरमित्यादाविति ।= आदिना अर्द्धपिप्पल्यादिग्रहः, स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुरत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— निर्मक्षिका भूमिरिति ।= पुमित्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— निर्मनुष्यो देश इति ।= तादृशार्थे निर्मक्षिकादेरभाववत्तारूपार्थे, तत्पुरुषस्य उत्तरपदलिङ्गकत्वादिति भावः । तत्र विरुक्ततत्पुरुषे, प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ अव्ययीभावलक्षणप्रतिपादककारिकान्तरमवतारयितुं भूमिकामारचयन् पूर्वकारिकायां दोषमाह ।— नन्विति ।= एकस्याक्षस्यान्यथा पातनं, एकस्याः शलाकाया अन्यथा पातनमिति लिङ्गव्यत्यासेनान्वयः । अव्याप्तौ हेतुमाह ।— तस्येति ।= ननु, अव्ययगर्भत्वमेव निवेशनीयं न त्वव्ययपूर्वभागकत्वमित्यत आह ।– एवमिति = द्विगार्ग्यमित्यव्ययीभावस्य द्विवचन एवानुशासितत्वा–

द्वौ गार्ग्याविल्यर्थे द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादौ, द्वाभ्यां दण्डाभ्यामित्यर्थे द्विदण्डि प्रहरतीत्यादौ, तिसृणां यमुनानां समाहार इत्यर्थे त्रियमुनं स्नातीत्यादौ, लोहिता गङ्गा यस्मिन्नित्यर्थे लोहितगङ्गं देश इत्यादौ, दण्डेन मिथः प्रहृत्य रणंवृत्तमित्यर्थे दण्डादण्डि रणमित्यादौ, केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्तमित्याद्यर्थे केशाकेशि युद्धमित्यादौ, खले यवा यदा, संहृता यवा यदा, तिष्ठन्तो गावो यदेत्याद्यर्थे खलेयवं, संहृतयवं, तिष्ठद्गु, वा काल इत्यादौ द्विगार्ग्य–द्विदण्ड्यादिष्वपि तेष्वव्ययगर्भत्वस्याप्य-

द्विवचनान्तप्रतिपादनाय गच्छत इति क्रियापदमुक्तं । वस्तुतो द्वौ गार्ग्यौ इति विग्रहप्रदर्शनेनैव तस्य द्विवचनान्तप्रतिपत्तेः, वस्तुगतिमनुरुध्यैव क्रियापदस्योल्लेखः, न च तस्य प्रथमान्तत्वप्रतिपत्तये तदुपादानमिति वाच्यं, तस्य द्वितीयान्तत्वेऽपि अनुशासनविरोधाभावात् तत्प्रतिपत्तेरकिञ्चित्करत्वात्, सामान्यतो द्विवचनान्तसंख्यावाचकाव्ययीभावेऽव्याप्तिमुक्त्वा करणार्थकतथाविधाव्ययीभावेऽव्याप्तिमाह ।—द्वाभ्यां दण्डाभ्यामिति ।= कारकस्य क्रियापदनियतत्वात् प्रहरतीति क्रियापदमुक्तं । समाहारार्थकेऽपि तादृशि तामाह ।— तिसृणामिति ।= उत्सर्गतः प्रथमान्तमेव तत्र साधु, न तु द्वितीयाद्यन्तमिति भ्रमनिराकरणाय अस्तीत्यनुक्त्वा स्नातीत्युक्तं । ननु, संख्याशब्दभिन्नत्वे सति यदव्ययभिन्नं तदन्यगर्भत्वमेव निवेश्यमित्यत आह ।— लोहिता गङ्गा यस्मिन्निति । स्थलमित्याद्युक्तौ तस्याव्ययीभावत्वप्रतिपादनं न सम्भवतीति देश इत्युक्तं, देशबोधकेऽव्याप्तिमुक्त्वा क्रियाबोधकेऽपि तामाह ।— दण्डेनेति ।= मिथः परस्परं, तच्च प्रहाराम्वितं, समानकालीनत्वं क्त्वार्थः, तथा च, दण्डकरणकपरस्परप्रहारकालीनवृत्तिमदित्यर्थे इत्यर्थः। प्रहारक्रियागर्भितार्थके तामुक्त्वा ग्रहणक्रियाघटितार्थकेऽपि तामाह।–केशेष्विति ।= केशाधिकरणकग्रहणगर्भितार्थ एव तस्य साधुत्वात् केशं केशमिति नोक्तं। क्रियाविशेषबोधकेऽव्ययीभावेऽव्याप्ति मुक्त्वा कालविशेषबोधके तामाह।- खले यवा यदा इति।= इत्याद्यर्थे खले यवमित्यादौ,

भावादतः प्रकारान्तरेण निर्वक्ति ।—

॥ १२ ॥ अमादेशं विना श्रूय-
माणषष्ठी न बोधिका ।
स्वार्थे यदर्थस्य यद्वा,
सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४२ ॥

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी, स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यसमर्था, स एव वाऽव्ययीभावः। श्रुयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधने

एवमग्रेऽपि, काल इति स्थलत्रय एव सम्बध्यते। द्विगार्ग्य-द्विदण्ड्यादिष्वपीति, अव्याप्तिरिति पूर्वेणान्वयः। अत उक्तस्थलेष्वव्याप्तितः, यदर्थस्य इत्यस्य विवरणं यत्समासार्थस्येति।— फलोपधायकतारूपकारणताया निवेशे तादृशबोधानुपधायके समासान्तरेऽतिव्याप्तिरिति स्वरूपयोग्यत्वमेव निविष्टमित्यभिप्रायेणाह।—समर्था इति।=तथा च, यादृशः शब्दः समासत्वे सति स्ववृत्त्यमादेशाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वविशिष्ट-यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं श्रूयमाणषष्ठ्यर्थधर्मिकस्वीययादृशार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः, तादृशानुपूर्वीमांस्तादृशशब्दस्तादृशार्थेऽव्ययीभाव इति पर्यवसितार्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानुपूर्व्या। उपकुम्भमित्यस्य कुम्भभागेऽतिव्याप्तिः कुम्भसामीप्यबोधकाव्ययीभावलक्षणस्य तत्र गमनादतः सत्यन्तं, अमादेशं विनापि अकारान्ताव्ययीभावस्य तृतीयापञ्चमीसप्तम्याद्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधक्षमत्वात् तत्राव्याप्तिरिति सुबर्थमपहाय षष्ठ्यर्थेत्युक्तं इति स्वयमेव वक्ष्यते। अनकारान्ताव्ययीभावमात्रस्यामादेशं विनापि लुप्तषष्ठ्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधक्षमत्वात् तत्राव्याप्तिः अतः श्रूयमाणेति षष्ठीविशेषणं। केचित्तु, नीलोत्पलरूपमित्यादौ लक्षणया नीलोत्पलसम्बन्धस्य भानात् लुप्तषष्ठ्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधाक्षमत्वेन कर्मधारयादावतिव्याप्तिरतः श्रूयमाणेति। तथा च, श्रूयमाणषष्ठ्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधक्षमत्वात् तत्र

समर्था, न तु लुप्तापि। कृतयोरक्षपरि व्यर्थत्वमित्यादौ त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि, कृतयोरेकाक्षान्यथापातनयोर्निष्फलत्वमित्यन्वये लुप्तषष्ठ्यैव पातनस्य सम्बन्ध-

---

नातिव्याप्तिरित्याहुः। तन्मन्दं, आनुपूर्व्या ऐक्ये नीलोत्पलत्वरूपानुपूर्व्याः षष्ठ्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधजनकतावच्छेदकत्वात् अतिव्याप्त्यसम्भवात्, न चैवं लुप्तापीत्यन्तग्रन्थेन लुप्तषष्ठीमादाय समासान्तरेऽतिव्याप्तेरेव प्रत्ययनात् तादृशग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं, समासान्तरार्थस्येत्यस्याकारान्ताव्ययीभावाभिन्नाव्ययीभावार्थस्याव्ययीभावविशेषार्थस्येति यावत्। बोधने असमर्था इत्येव पाठः, तथा च, उपबधु इत्यादौ लुप्तषष्ठ्यास्तादृशबोधसमर्थत्वादव्याप्तिरित्यर्थकरणात्। वस्तुतस्तु, अमादेशसहकारेण श्रूयमाणा षष्ठी स्वार्थे यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नीययादृशार्थबोधेऽसमर्था समासत्वे सति तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थेऽव्ययीभावत्वमित्यर्थे यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयं। ननु षष्ठीत्वावच्छेदेन तादृशबोधासमर्थत्वं वाच्यं, न तु श्रूयमाणत्वमतो नातिव्याप्तिरित्यव्याप्तिमाह।— कृतयोरिति।= नव्यास्तु, यथाश्रुतलक्षणे श्रूयमाणैव इत्यादिग्रन्थेनातिव्याप्तिः प्रतिपादिता। तद्वारणाय आनुपूर्वीघटितलक्षणकरणेऽपि दोषमाह।— कृतयोरितीति प्राहुः। उच्छृङ्खलास्तु श्रूयमाणैवेत्येवकारफलमाह।—कृतयोरिति।= लुप्तापीति समर्था इत्यनुषज्यते। लुप्तषष्ठ्यैवेति। — अन्यथा कृतयोरिति षष्ठ्यापि सम्बन्धप्रत्यायनात्, श्रूयमाणत्वनिवेशेऽपि अक्षपरिभागे अतिव्याप्त्यापत्तेरिति भाव इत्याहुः। तदशुद्धं, विशेषणविभक्तेर्निरर्थकत्वात्, सार्थकत्वेऽपि अभेदार्थकत्वात्। विशेषणषष्ठ्याः कथञ्चित् सम्बन्धार्थकत्वेऽपि तत्र विशेष्यस्यान्वयासम्भवात् प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। ग्रन्थकृता लक्षणवाक्ये एवकारस्यानुक्तत्वादेवकारार्थनिवेशस्य ग्रन्थकृदनभिप्रेतत्वात् प्रयोजनविरहाच्च न किञ्चिदेतत्। अक्षपरि व्यर्थत्वमित्यस्य समस्तत्वेन लक्षणयैव तत्सम्बन्धप्रत्यायनात्, तत्र श्रूयमाणत्वानिवेशव्यावृत्तिर्न सम्भवतीति भ्रमनिरासाय कृतयोरिति। तदुक्तौ तु एकदेशान्वयस्वीकारात् तादृशभ्रमो न सम्भवतीति भावः। लुप्तापीति।— अपि

प्रत्यायनात् । स्निग्धस्योपगङ्गं पावित्र्यमित्यादौ, स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समीपादेः सम्बन्धः, श्रुतयाऽप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाव्यते, इति न तत्रोपगङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः, अनुगङ्गेन सञ्चारः, उपगङ्गेषु पूतत्वमुपकुम्भादानीतमित्या-

---

देवार्थे लुप्तैवेत्यर्थः । अत एव लुप्तषष्ठ्यैवेत्येवकारसम्वलित उत्तरग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते, तथा च, श्रूयमाणत्वानिवेशे लुप्तषष्ठ्यास्तादृशबोधसमर्थत्वादक्षपरिभागेऽव्याप्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं, अनकारान्ताव्ययीभावमात्रेऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या । अमादेशं विनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।– स्निग्धस्येति । = समीपादेः सम्बन्धः श्रुतयापि षष्ठ्या । अमादेशवशादेव अमादेशसहकारादेव, अनुभाव्यत इति योजना । तथा च स्निग्धपदोत्तरश्रुतषष्ठ्या गङ्गासमीपबोधस्वरूपयोग्यत्वादव्याप्तिः । तदुपादाने च अमादेशासहकृत-षष्ठ्यास्तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । इदन्त्ववधातव्यं, विशेषणपदोत्तरषष्ठ्यास्तादृशबोधस्वरूपायोग्यत्वादव्ययीभावोत्तर-षष्ठ्याः श्रूयमाणत्वाभावादव्याप्तिरेव न सम्भवतीत्यमादेशं विना इत्यनर्थकमिति । यदि चैकदेशस्यापि विशिष्टान्वयबोधस्वरूपयोग्यत्वात् विशेषणषष्ठ्या अपि तादृशविशिष्टान्वयबोधस्वरूपयोग्यत्वं, तच्च अमादेशसहकारादेव स्निग्धस्योपगङ्गं पावित्र्यमित्यतः कदाचिदपि तादृशबोधानुदयेन अमादेशसहकृतषष्ठ्यास्तादृशबोधास्वरूपयोग्यत्वादित्युच्यते, तदा सुन्दरस्य उपवधु पूतत्वमित्यत्र उपवधुभागे ऽव्याप्तिस्तदुपादानेऽपि दुर्वारा, इति । स्वार्थधर्मिकयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नार्थप्रकारकबोधत्वावच्छिन्नजन्यताया एव लक्षणघटकत्वस्यावश्यकत्वेन विशेषणषष्ठ्या अतथात्वेन निरुक्ताव्याप्त्यसम्भवात् अमादेशं विनेत्यस्य व्यर्थताया दुर्वारत्वात्, इत्यलं पल्लवितेन । सामान्यतः सुपमपहाय षष्ठीपर्यन्तानिवेशव्यावृत्तिमाह ।— अनुगङ्गेनेत्यादि । = "वा तृतीयासप्तम्यो" रिति सूत्रेणामादेशस्य वैकल्पिकविधानात् तृतीयान्तस्थलमुक्त्वा सप्तम्यन्तस्थलमाह । — उपगङ्गेष्विति । = कारकविभक्तिस्थलमुक्त्वा उपपदविभक्तिस्थलमाह ।— उपगङ्गेष्वितीत्यपि कश्चित् "अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनाममपञ्चम्या" इति

दावमादेशं विनापि श्रूयमाणाभिस्तृतीयासप्तम्यादिसुब्भिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठीपर्य्यन्तानुसरणम् ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ बहुव्रीहिं लक्षयति ।—

॥ १३ ॥ बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थ-
सम्बन्धित्वेन बोधकः ।
निरूढया लक्षणया,
स्वांशज्ञापकशब्दवान् ॥ ४३ ॥

समास इति प्रकृतं, तथा च, स्वांशस्य निरूढलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः, स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

सूत्रेण पञ्चमीभिन्नविभक्तीनाममविधानात् पञ्चम्यन्तस्थलमाह ।—उपकुम्भादानीतमिति ।= अधिकरणत्वादीत्यादिना अवधित्वपरिग्रहः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ बहुव्रीहिं लक्षयतीति ।— बहुव्रीहिलक्षणानुकूलव्यापारवान् ग्रन्थकृदिति भावः। शुक्लस्य सम्बन्धी घट इत्यसमासवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे समासत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तदनुपादाने ग्रन्थकर्तुर्न्यूनत्वमिति तत्परिहारायाह।—समास इति।=प्रकृतं प्रकरणे लब्धं विवृणोति।— तथा चेति।=तथा च,समासत्वे सति यादृशार्थधर्मिकयादृशार्थघटितार्थसम्बन्धित्वप्रकारकान्वयबोधं प्रति यादृशार्थबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटितयादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वरूपयोग्यं निरूढलक्षणाधीनतादृशार्थबोधकजनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटिततादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं, तादृशार्थधर्मिकतादृशार्थघटितार्थसम्बन्धित्वप्रकारकान्वयबोधे बहुव्रीहित्वमिति पर्यवसितार्थः । सत्यन्तं लक्षणविशेषणं । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति।— आरूढेति ।= बहुव्रीहिं बोधयतीति परे-

आरूढवानरो वृक्ष, इत्यत्रारूढो वानरो यमितिव्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्त्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्षं, पीतपयस्कं पात्र,मित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं, पक्वतण्डुलश्चैत्र, इत्यत्र पक्वस्तण्डुलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्मतण्डुलसम्बान्धित्वेन चैत्रं, दत्तदक्षिणो द्विज, इत्यत्र दत्ता दाक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं, पतितपत्रस्तरु, रित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादितिविग्रहेण स्वापादानकपत-

णान्वयः । एवमग्रेषु, द्वितीयान्ताद्यन्यपदार्थभेदेन बहुव्रीहेर्नानात्वात् क्रमेण तत्तदुदाहरणान्याह ।— पीतपयस्कमिति ।= आरूढो वानरो यमित्यस्य स्वकर्मकारोहणकर्त्रभिन्नो वानर इति व्यासस्यार्थः । पीतं पयो येन, इत्यस्य स्वकरणकपानकर्माभिन्नं पय इति व्यासस्यार्थः । ऊर्ध्वसंयोगानुकूलव्यापार आरोहणं, द्रवद्रव्यगलाधःसंयोगानुकूलव्यापारः पानं, पात्रमुखसंयोगद्वारा तत्र पात्रस्य करणत्वं बोध्यं । एवं पीतं पयो येन इति व्युत्पत्त्या स्वकर्तृकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन जनं, पीतपयस्को जन इति बहुव्रीहिः । पीतं पयो यस्या इति व्युत्पत्त्या स्वावधिकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पानकर्मस्वीयजलसम्बन्धित्वेन वा नदीं, पीतपयस्का नदीति बहुव्रीहिर्बोधयतीत्यपि बोध्यं । पक्वस्तण्डुलो येनेत्यस्य स्वकर्त्तृकपाककर्माभिन्नस्तण्डुल इति विग्रहस्यार्थः । दत्ता दक्षिणा यस्मा इत्यस्य स्वसम्प्रदानकदानकर्माभिन्ना दक्षिणेति विग्रहस्यार्थः । तण्डुलावयवविभागानुकूलव्यापारस्तादृशशिथिलाख्यसंयोगानुकूलव्यापार एव पाकः, तण्डुलपदस्य तण्डुलावयवे लक्षणा । स्वस्वत्वध्वंसानुकूलपरस्वत्वप्रकारकेच्छा दानं । पतितं पत्रं यस्मादित्यस्य स्वापादानकातीतपतनकर्माभिन्नं पत्रमिति व्यासस्यार्थः, पतनत्वन्तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । केचित्तु, अधःसंयोगानुकूलव्यापारः पतनमित्याहुः, तन्न, तथा सति पतधातोः स्वकर्मकत्वापत्तेः, यदि च नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषो-

नाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं, चित्रगुश्चैत्र इत्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रं, रक्तपटः काय, इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् । एवं वाणच्छिन्नकरो नर, इत्यादावपि वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादिविग्रहेण वाणकरणकस्वकर्तृकच्छिदाकर्म-करसम्बन्धित्वादिना नरादिकं, बहुव्रीहिर्बोधयतीति। सर्वत्रैव स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्मिणामवगमः। दक्षिणपूर्वा, पूर्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणया पूर्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्व-

---

दाहरणदातृदुर्गासिंह इव तस्य सकर्मकत्वमिच्छन्ति, तदा तदपि साधीय इति दिशान्यदवसेयं । एकविभक्त्यन्तान्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकबहुव्रीहेस्तात्पर्यादिवशादन्यविभक्त्यन्तान्यपदार्थविशेष्यकत्वं सम्भवतीत्यावेदनायाह ।— एवमिति ।= अत एवोक्तं येन यस्य वेति ।— येनेत्यन्तविग्रहे स्वकर्तृकवाणकरणकच्छिदाकर्मसम्बन्धित्वेन, यस्येत्यन्तविग्रहे च वाणकरणकच्छिदाकर्मकस्वकरसम्बन्धित्वेन नरादिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीत्युक्तौ ग्रन्थगौरवं स्यादतो निरुक्तप्रकारद्वयसाधारणरूपेणैकदैव प्रकारद्वयमुक्तं, न तु, ताद्रूप्येण शाब्दे भानमिति ध्येयं । केचित्तु, यस्येति विग्रहाभिप्रायेण करणकेत्याद्युक्तं । येनेति विग्रहाभिप्रायेणादिपदमुक्तं, तथा चादिपदात् स्वकर्तृकवाणकरणकच्छिदाकर्मकरसम्बन्धित्वपरिग्रह इत्याहुः। तच्च करसम्बन्धित्वादिनेत्यतः स्वकरसम्बन्धित्वादिपाठकल्पनं विना न शोभते ॥ लक्षणे स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वप्रकारताया एव निविष्टत्वात् । उपसंहरति ।— सर्वत्रैवेति ।= प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहेरपसिद्धान्तत्वात् । "विदिक्तथे" ति यदनुशासनं प्राच्यैरुक्तं, तन्न सङ्गच्छते इत्याशङ्क्य तदपि प्रथमान्तान्यपदार्थत्वं विनैवोपपादयति ।— दक्षिणपूर्वेत्यादिना ।= आदिपदेन पूर्वया उत्तरा यस्येति विग्रहपरिग्रहः । " विदिक्तथे " त्यादिना स्व-

स्थदक्षिणसहितपूर्वसम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः। अस्तिक्षीरा, नास्तिक्षीरा, गौरित्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्स्वक्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः। इयांस्तु विशेषो, यत्त्वेकेषां मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति(१)। उप समीपे दश येषामिति समीपगणितार्थकषष्ठ्या विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ, स्वसमीपगणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणामवगमः। तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्य्याप्तसंख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः। अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे, अधिकदशाः पुरुषा इत्या-

पार्श्वस्थपूर्वसहितोत्तरसम्बन्धिविदिगादिपरिग्रहः । प्रभृतिपदादैशान्यादिपरिग्रहः । तासां दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशः समीपवर्त्तित्वादिति भावः । नन्वाख्यातान्तेन समासाभावात् कथमस्तिक्षीरेति बहुव्रीहिस्तदस्वीकारे प्राचीनानां लिखनविरोध इत्यतः प्रकारान्तरेण तदुपपादयति ।— अस्तिक्षीरेत्यादि ।= किमेतावताऽऽख्यातेन समासः स्वीकृत इत्यत आह ।— इयांस्त्विति ।= एकेषां वैयाकरणानां, अन्येषां तत्प्रतिरूपकं आख्यातान्तास्तितादेः प्रतिरूपकं। उपेत्यस्य विवरणं समीप इति, समीपगणितार्थकषष्ठ्या इति समासस्थदशशब्दस्य समीपपरिगणितदशत्वावच्छिन्ने निरूढलक्षणाज्ञापनाय, दुर्गसिंहप्रभृतीनां मतमाह ।— तत्रेति ।= उपदशेति समासस्थले, लक्षणया इत्यस्य निरूढया इत्यादिः, स्वपर्याप्त इति, स्वं अन्यपदार्थो नरादिः, स्ववृत्तिसंख्येत्युक्तावष्टादेरपि बोधः स्यादतः स्वपर्याप्तेत्युक्तं । न चाष्टादेः स्ववृत्तिसंख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वाभावान्न तद्बोध इति वाच्यं, अष्टादेरपि दशत्वस्य यथा कथञ्चित् सम्बन्धवत्त्वात्, यदि च दशत्वसमीपगणित-

(१) अतिथिर्बालकश्चैव, राजाभार्या तथैव च। अस्तिनास्ति न जानन्ति, देहि देहि पुनःपुनः॥

दावपि, स्वपर्य्याप्तसंख्याधिकदशवृत्तिसंख्यापर्य्याप्त्यधिकरणदशसम्बधित्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः। द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे "द्वित्राः पावित्राः परमा" इत्यादौ द्वित्रयन्यतरपर्य्याप्तस्वपर्य्याप्तसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्राणां बोधः। पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकताया व्युत्पाद्यत्वात्, तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः। पञ्च षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः। परे तु, द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य

संख्यापर्य्याप्त्यधिकरणरूपः सम्बन्धः प्रवेश्यते, तदा पर्याप्त्यनिवेशेऽपि न क्षतिरिति ध्येयं। स्वपर्याप्तसंख्याधिकेति।— पर्याप्त्यनिवेशेऽष्टादेरपि बोधः स्यादतस्तन्निवेशः। उदीच्यपर्याप्त्यनिवेशे एकादशपर्याप्तसंख्याधिकदशवृत्तित्वाद्दशत्वसंख्याश्रयसम्बन्धित्वेनैकादशादेर्बोधः स्यादतस्तन्निवेशः। ननु, वाशब्दस्यान्यतरार्थकत्वं न दृष्टचरमित्यत आह।— पटे घटे वेति।= व्युत्पाद्यत्वादिति, तथा च घटत्वं घटपटान्यतरवृत्तीत्येव तत्र शाब्दबोध इति तदनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकत्वमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यं, अन्यथा परोक्षज्ञानस्यानाहार्यत्वनिश्चयत्वनियमाच्चतुष्कोटिकसंशयस्यानभ्युपगमाच्च घटत्वं घटवृत्ति पटवृत्ति वेति शाब्दानुदयेन तादृशवाक्यस्यापार्थकत्वापत्तेरिति भावः। ननु, व्यासे वाकारश्रवणात् समासे कथं तस्याश्रुतिरित्यत आह।— तस्य च वृत्ताविति।= तस्य वाकारस्य, वृत्तौ निरूढलक्षणायां, गतार्थत्वान्निविष्टार्थत्वात्। तत्र द्वित्र्यन्यतरशब्दस्य निरूढलक्षणया द्वित्र्यन्यतरपर्याप्तस्वसंख्यासम्बन्धिन एव बोधादिति भावः। न च, चित्रगुरित्यादौ तात्पर्यग्राहकाचित्रादिपदस्येतरस्य कथन्न स्थितिरिति वाच्यं, तस्य तात्पर्यग्राहकत्वाकल्पनात्, फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति भावः। पञ्च षड्वेति।— उक्तरीत्यैवेति, पञ्चषड्न्यतरपर्याप्तस्वसंख्यासम्बन्धित्वेन पञ्चानां षण्णां वा बोध इति भावः। केषाञ्चिन्मतमाह।— परेत्विति।—

संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहेः स्वधर्मिक-संशयकोटितापन्नद्वित्रिसम्बन्धित्वेन द्विप्रभृतिबोधक-त्वमित्याहुः, द्विस्त्रयो येषामितिविग्रहे तु, द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन द्विगुणितत्रिपर्य्याप्तस्ववृत्तिसंख्या-सम्बन्धित्वेन द्वित्रा रसा इत्यादौ षण्णामवगमः, सुज-न्तर्भावेणैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च। पञ्चकृत्वो दश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न समासः, सर्व-त्रोक्तबहुव्रीहौ राजादित्वादतिचरमस्वरादेर्लोपः। स्वधनसम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्पत्त्या स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैत्रं बोधयन्नपि

स्वधर्मिकेति।— स्वमन्यपदार्थो द्वित्वादिसंख्याश्रयः, द्वित्रिसम्ब-न्धित्वेन, द्वित्रिसंख्याया आश्रयत्वसम्बन्धवत्त्वेन, आहुरित्यस्वरस-सूचनाय, स च तादृशबहुव्रीहिमात्रस्यापि बोधापत्तिरूपस्तद्धर्मि-कस्यापि द्वित्वादिसंशयस्य सम्भवात्तादृशसंख्याश्रयत्वस्यापि तत्र सत्त्वात्। न च, स्वपर्याप्तद्वित्वादिसम्बन्धिनि लक्षणास्वीकारान्नैष दोष इति वाच्यं, द्वयोस्त्रिषु वा द्वित्रिसंख्ययोरुभयोरपर्याप्तत्वात् तादृशबोधस्य भ्रमत्वापत्तेः, द्वित्वत्रित्वान्यतरस्मिन् स्वपर्याप्तस्य व्यासेऽन्यतरबोधकपदाभावेन निवेशासम्भवात्। व्यासवाक्यात् स्वघटकयत्पदोपस्थापितयादृशार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधो भवति समासस्थतादृशार्थबोधकपदस्यैव स्वघटिततादृशार्थसम्बन्धिलक्ष-णाया एव निरूढत्वात् त्रिपर्याप्तस्वसंख्येति पर्याप्त्यनिवेशे पञ्चानामपि बोधः स्यादतस्तन्निवेशः॥ अन्यत् प्रागुक्तप्रायं। ननु, द्विस्त्रयो येषा-मिति सुजन्तर्भावेण विग्रहस्वीकारं कृत्वसादि-तद्धितान्तर्भावेणापि विग्रहे बाधकाभावात्तादृशविग्रहस्थले समासः स्यादित्याशङ्कां नि-राचिकीर्षुराह।— सुजन्तर्भावेणैवेति।= एवकारेण तद्धितान्तर-व्यवच्छेदः, व्युत्पन्नत्वाच्चेति, चस्त्वर्थे, कल्पनायाः फलानुरो-धित्वादिति भावः। सर्वत्रेति उपदशा अधिकदशा द्वित्रा पञ्चषा इत्यादिषु सर्वत्रेत्यर्थः। निरूढलक्षणया स्वांशज्ञापकपदघटितत्व-विनेशव्यावृत्तिमाह।— स्वधनसम्बन्धीत्यादि।= घटित इति तत्र

तत् पुरुषो न स्वांशस्य निरूढलक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः। तथा आधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पटसम्बन्धीत्यादिरपि। मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः, स्वमातृत्वेन निरूढलक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्सम्बन्धित्वेन बोधकः। न च द्वौ मुनी, त्रयो वा मुनयो यस्येति वक्तृत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहे स्ववक्तृमुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके द्विमुनि, त्रिमुनि, वा ग्रन्थ इत्यादौ द्विमुन्याद्यव्ययीभावे, स्वमातृसम्बन्धित्वेन बोधके मातृसम्बन्धीत्यादितत्पुरुषे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। इदमत्रावधातव्यं, चित्रगुरस्तीत्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतीनां प्रतीत्यर्थं न चित्रगुसमुदायस्य

स्वपदेन स्वस्य षष्ठ्यादिनिरूपितत्वस्य, सम्बन्धिपदेन सम्बन्धिन उपस्थापनादिति लक्षणाया अस्वीकारादिति भावः। निरूढ इत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— तथेति, न निरूढलक्षणया स्वांशज्ञापकपदघटित इत्यर्थः। लक्षणाया निरूढत्वञ्च, आजानिकत्वं, अनादितात्पर्यमूलकत्वमिति यावत्। स्वघटितार्थसम्बन्धित्वप्रकारतानिवेशव्यावृत्तिमाह।— मातृभक्त इति।= तत्र भजधात्वर्थभक्तौ विषयितासम्बन्धेन मातुरन्वयात् तत्सम्बन्धिनि लक्षणाया अनावश्यकत्वादिति भावः। ननु, मातृभक्त इत्यत्र नातिव्याप्तिः, निरूढ इत्यस्य बोध इत्यनेनान्वयस्य कर्त्तव्यत्वादिति चेन्न, तस्य लक्षणान्तरत्वात्। यत्र गोपदस्य स्वीयत्वविशिष्टे आधुनिकी लक्षणा, गोसम्बन्धिनि निरूढा तत्रापि बहुव्रीहिप्रसङ्गाच्च। शङ्कते।— न चेति।= अतिव्याप्तिरिति परेणान्वयः। अव्ययीभाव इति।— नन्वत्र सम्बन्धित्वप्रकारकान्वयबोधे मानाभावः, स्ववक्तृमुनिद्वयकत्वेनैवान्वयबोध इति यद्युच्यते तदाप्याह।—स्वमातृसम्बन्धित्वेनेति।= समाधत्ते।— तदन्यत्वेनापीति।= विशेषणीयत्वादिति लक्षणस्येत्यादिः। बहुव्रीहिस्थार्थकपदस्य कुत्र लक्षणेति विवेचयति।— इदमत्रावधातव्य-

लक्षणा, तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात्, वाक्ये लक्षणायाः प्रागेव परास्तत्वात् । न च चित्रपदमेव तत्र चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिलक्षकं, गोपदन्तु तादृशार्थे तात्पर्यग्राहकं, लक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं वेति वाच्यं, चित्रपदस्य प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वाद्यन्वयस्यानुपपत्तेः, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात् । अन्यथा, राजपुरुषोऽस्तीत्यादावपि राजन्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात्, प्रकृत्यर्थ एव सुपः संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेः, गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्येकत्वबोधना-

---

।मिति ।= तस्य चित्रसमुदायस्य, लक्षकत्वायोगादिति ।— वाक्यस्य कुत्राप्यशक्ततया शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया असम्भवादिति भावः। अत एव "यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु तद्भवेत् । तत्र तल्लक्षकन्नाम तच्छक्तिविधुरं यदी" तिस्वयमुक्तं । ननु, लक्षणा शक्यसम्बन्धरूपैव न परन्त्वतिरिक्तेति, वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव, कथमन्यथा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्यानुभव इत्यत आह ।— वाक्ये लक्षणाया इति ।= प्रागेवेति लक्षणाविचारे मीमांसकमतदूषणे तन्नेत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, गभीरायां नद्यामित्यत्र नद्यामिति भागस्य तादृशतीरलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तिरिति दोषस्य तत्र दत्तत्वादिति भावः । शङ्कते ।— न चेति ।= तात्पर्यज्ञानहेतुतायाः स्वयमनङ्गीकारादाह ।— लक्षणाया इति ।= दूषयति ।— चित्रपदस्येति ।= कुत इत्यत आह ।— प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैवेति ।= अत्र प्रथमान्तत्वं स्वोत्तरत्वेनोपस्थितप्रथमाकत्वं, अतो दध्यस्तीत्यादौ दधिपदस्य यथाश्रुतप्रथमान्तत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तादृशनियमे विप्रतिपन्नं प्रत्याह ।— अन्यथेति ।= उक्तनियमानङ्गीकार इत्यर्थः, प्रसङ्गादिति प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादाह ।— प्रकृत्यर्थ एवेति ।= एकत्वबोधनायोगाच्चेति, अन्यथा गङ्गायां घोषावित्यत्र द्वित्वस्य तीरान्वयप्रसङ्गात् । चिन्तामणिकृन्मतमाह ।—

योगाच्च। यत्तु, गोपदमेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं, चित्रपदन्तु तत्र तात्पर्य्यादिग्राहकमिति मणिकाराद्युक्तं, तन्न युक्तं, पूर्वपदार्थसाकाङ्क्षस्यैव स्वार्थस्योपसर्जनतायां गोपदस्य ह्रस्वविधानात् चित्रपदार्थेन समं तदर्थस्यानन्वये तदनुपपत्तेः,(१) अन्यथा,(२) गौरस्तीत्यादावपि चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणायामुदन्तत्वापत्तेः, न च नामोत्तरवर्त्तिन एव गोपदस्य स्वार्थोपसर्जनतायां ह्रस्वविधिर्यत्र गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयः, तत्र चित्रगवोऽस्तीत्यादिकर्मधारयेऽपि गोपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गात्। वस्तुतः, कृतपाकश्चैत्र इत्यादौ, स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धित्वादिना चैत्राद्यवगमः, पूर्वपदस्य परपदस्य वा लक्षणया न सम्भवदुक्तिकस्तयोरशक्तत्वेन तद्भक्तत्वायोगात्। न च, तत्र कादि-

---

यात्त्विति।= गोपदमेवत्येवकारेण चित्रादिपदव्यवच्छेदः। तादृशेति चित्राभिन्नेत्यर्थः, तथा च, प्रकृत्यर्थ एव सुपः संख्याबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽपि नास्तीति भावः। तदर्थस्य गोपदार्थस्य, तदनुपपत्तेरित्यर्थः। "गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनाञ्चेतिह्रस्व" इति सूत्रेऽन्तशब्देनैव पूर्वपदार्थसाकाङ्क्षस्वार्थकत्वप्रतीतेरिति भावः। ननु, स्वार्थोपसर्जनगोपदस्यैव ह्रस्वविधानं अतो नोक्तदोष इत्यत आह।— अन्यथेति।=उदन्तत्वापत्तेरिति।—न चेति-ह्रस्वविधाविति परेणान्वयः। ह्रस्वप्रसङ्गादिति, तत्र गोपदस्य नामोत्तरवर्त्तित्वादप्रधानत्वाच्च। ननु, निरूढलक्षणया स्वार्थोपसर्जनतायां ह्रस्वविधानान्नैष दोष इत्यत आह।—वस्तुत इति।=पूर्वपदस्य कृतपदस्य, परपदस्य पाकपदस्य, तयोः पूर्वपरपदयोः, अशक्तत्वेनेति, वाक्यत्वादित्यादिः। तद्भक्तत्वायोगात् तल्लक्षकत्वायोगादित्यर्थः। शङ्कते।- न चेति।= स्वरूपशक्तस्य कत्वावच्छिन्नशक्तस्येत्यर्थः। ननु, कादिवर्णस्य स्वरूपशक्तत्वेऽपि तादृशशक्त्यग्रहकाले तथाविधशाब्दानुपपत्तिः, लक्ष-

---

(१) ह्रस्वानुत्पत्तेरित्यर्थः॥ (२) तादृशनियमं विनेत्यर्थः॥

वर्णस्य स्वरूपशक्तघञादिप्रत्ययस्य वा स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा, तन्निरूढत्वसम्पादकश्च शब्दान्तरमिति साम्प्रतं, कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्वयबोधप्रसङ्गात्, घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तन्मात्रोपस्थाप्यार्थे सुबर्थान्वयायोगात्, प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव कृदर्थस्य पदार्थान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नत्वाच्च, तस्माच्चित्रगुरित्यत्र, गोपदं, स्वगोसम्बन्धिलक्षकं, तदेकदेशे च गवि तादात्म्येन चित्रपदस्यान्वयः । न च, गोधर्मिकान्वयबुद्धौ तद्धर्मिकवृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात्, पदार्थैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयो दुर्घटः, चित्रव्रजोऽस्तीत्यादौ, गोस्थानरूपस्य व्रजस्यै-

---

णाग्रहस्य शक्तिग्रहाधीनत्वादित्यत आह ।— घञादीति ।= शाब्दबोधात् पूर्वं तच्छक्तिज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ननु, तथा सत्येतत् सकलपदानां वैयर्थ्यं, तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दहेतुतायाः पूर्वं दूषितत्वात्तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनस्यासम्भवादत आह ।— तन्निरूढत्वेति ।= उक्तलक्षणाया निरूढत्वेत्यर्थः । दूषयति ।— कृतादिपदेभ्य इति ।=स्वार्थेति ।— कृतिविषयाद्यनुपस्थितावपीत्यर्थः । तादृशबोधप्रसङ्गस्येष्टत्वेऽप्याह ।— घञादीति ।= मात्रपदेन प्रकृत्यसमभिव्याहारः सूचितः, नामत्वाभावेनेति ।— प्रकृतिसहितघञाद्यन्तभागस्यैव कृदन्तनामत्वादिति भावः । तन्मात्रोपस्थाप्येति, घञादिमात्रोपस्थाप्यकृतिविषयपाकसम्बन्धिनीति यावत् । सुबर्थस्यैकत्वादेरन्वयायोगादित्यर्थः, कुत इत्यत आह ।— प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैवेति ।= व्युत्पन्नत्वाच्चेति, अन्यथा पक्ता गच्छतीत्यादितोऽपि कर्त्ता गच्छतीति बोधापत्तेरिति भावः । उपसंहरति ।— तस्मादिति ।= दुर्घट इति, ।— गोधर्मिकवृत्तिज्ञानाविरहादिति भावः । गोपदार्थधर्मिकान्वयबुद्धौ गोपदार्थधर्मिकस्य गोमुख्यविशेष्यकान्वयबुद्धौ च गोधर्मिकस्य वृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वोक्तौ नासम्भवोऽतो दुर्घटत्वमुक्तं एकदेशान्वयास्वीकारे युक्तिमाह ।— चित्रव्रजोऽस्तीत्यादाविति ।=

कदेशे गवि चित्रस्यानन्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यं, घटशून्यं चैत्रनप्तेत्यादि–तत्पुरुषे भेदेनैव चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदार्थैकदेशधर्मिकान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सम्भवात्, फलानुरोधित्वात् कल्पनायाः। प्राच्यैरपि, सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेशे राजन्यन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च। यत्तु, गोपदं, तत्र स्वकीयगोत्वेन सम्बन्धित्वेन च लक्षकमतश्चित्रस्य गोपदार्थ एव स्वकीये गवि, तस्य च सम्बन्धिनि अन्वयान्न पदार्थैकदेशान्वयित्व, मेकपदार्थयोश्च मिथोऽन्वयः, कृतिवर्त्तमानत्वयोरिव नाव्युत्पन्न इति, तन्मन्दं, तथा सति, "चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहर" इत्यादौ तदादेः स्वकीयगवादिपरामर्शत्वापत्तेः, पदार्थैकदेशस्यैव परामर्शकतायास्तदादावव्युत्पन्नत्वादिति।

तादृशव्युत्पत्तेरिति "पदार्थः पदार्थ एवान्वेति, न तु पदार्थैकदेश" इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः। घटशून्यमित्यत्र शून्यं पदार्थोऽत्यन्ताभाववत्, तदेकशोऽत्यन्ताभावे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः। चैत्रनप्ता इत्यादौ नप्तृपदार्थस्य च दुहितृपुत्रस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकत्वसम्बन्धेन चैत्रस्यान्वयः। आदिपदाच्चैत्रप्रजावती मैत्रश्याल इत्यादिसंग्रहः। भेदेनैवेति, अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनैवेत्यर्थः। अभेदेनाभेदसम्बन्धेन, वैचित्र्येणेति, तत्पुरुषबहुव्रीह्यघटकः पदार्थः, "पदार्थः पदार्थ एवान्वेतीति" व्युत्पत्तेरिति स्वीकारादिति भावः। ननु, भेदसम्बन्धेन क्वचिदन्वयबोधस्वीकारेऽप्यभेदसम्बन्धेन तस्य केनाप्यनङ्गीकारादिदमसङ्गतमित्यत आह।— प्राच्यैरिति।= तस्य च गोश्च, नन्वेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोर्मिथोऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत आह।— एकपदार्थयोरिति।= कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवेति, यथा पचतीत्यादावाख्यातार्थयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोः परस्परमन्वयस्तथात्रापीति भावः। अव्युत्पन्नत्वादिति, अस्मन्मते च गवादेरेकदेशत्वान्न तत्परामर्शक-

एवञ्चारूढवानरो वृक्ष इत्यादावपि, रुहधातुना स्वकर्मकारोहणस्य, क्तेन कर्त्तु, वानरपदेन च वानरसम्बन्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसाचिव्यादेव स्वकर्मकारोहणकर्त्रभिन्नवानरसम्बन्धित्वादिना वृक्षादेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ न चारूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानरपदं स्वकीयवृक्षारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि बहुव्रीहिः स्यादतस्तादृग्वाक्यस्य विग्रहत्वं खण्डयन्नाह ।—

॥ १४ ॥ अस्यैकं प्रथमान्तं सत्,
सुबन्तैरितरैः सह ।
यदा भेदसुबन्तेन,
साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ॥४४॥

अस्य बहुव्रीहे र्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत्सुब-

त्वापत्तिरिति भावः । इदमत्रावधेयं, तत्पदस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्तत्वादेकदेशपरामर्शकत्वमस्त्येव कथमन्यथा ।— "पटोलपत्रं पित्तघ्नं, नाड़ी तस्य कफापहा, फलं तस्य त्रिदोषघ्नं, मूलं तस्य विरेचकं" । इत्यत्र तत्पदस्य पटोलपरामर्शकत्वमिति, भवन्मतेऽपि तदापत्तिः समाना, समानः समाधानश्चेति । नन्वारूढवानर इत्यत्रोक्तदिशा वानरपदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षकत्वेऽपि स्वांशज्ञापकत्वासम्भवादारूढ इत्यस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात्, ततस्तादृक्शाब्दबोधोऽनुपपन्न इति, तत्र तमुपपादयति ।— एवञ्चेति ।= बहुव्रीहावेकदेशान्वयस्य युक्तिसिद्धत्वे चेत्यर्थः । साचिव्यादेव सहकारादेव ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ अस्येति ।— षष्ठ्यर्थो वृत्तिः, सा च वृक्षेऽन्विता, विग्रहलक्षणमाह । — अस्यैकमिति । = विवृणोति । — अस्य

न्तैरितरनामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते, नचोक्तवाक्ये तथा, सुबन्तस्यापि यदस्तत्र वृक्षपदेनैव साकाङ्क्षत्वात्। आरूढो वानरो य इत्यादौ तु यच्छब्दो न भेदार्थकसुबन्त, इति न तादृशस्यापि वाक्यस्यार्थे बहुव्रीहिः । पतितस्य धनं यस्य, दण्डाद्‌घटो यस्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुब्द्वयीमन्तर्भाव्य न बहुव्रीहिविग्रहः, सम्प्रदायविरोधात्। एवं घटेन पटो यत्रेत्यादिकः सहाद्यर्थमन्तर्भाव्यापि । सुबन्तैरिति तु सम्भवाभिप्रायं,तेनाघटो देश इत्यादि-

---

बहुव्रीहेरिति ।= तथा च, यद्‌बहुव्रीहिघटकं यन्नाम, प्रथमान्तीभूय स्वघटकसुबन्तसकलनामसाकाङ्क्षभेदार्थकसुबन्तयच्छब्दसाकाङ्क्षं, तादृशं तन्नाम, तद्‌बहुव्रीहौ विग्रहः कथ्यत इत्यर्थः । न चेति ।- उक्तेति, आरूढो वानरो यस्य वृक्षमिति वाक्ये, तथा निरुक्तविग्रहत्वं, कुत इत्यत आह ।— सुबन्तेति ।= सुबन्तस्य भेदार्थकसुबन्तस्य, यदः यच्छब्दस्य, एवकारेण स्वघटकसुबन्तसकलनामव्यवच्छेदः । भेदार्थकत्वव्यावृत्तिमाह ।— आरूढ इति ।= ननु, तस्य विग्रहत्वे का क्षतिरित्यत आह ।— इति नेति ।=विरोधादिति, तथा च,समानार्थकसुब्द्वयाघटितत्वमपि, लक्षणविशेषणमिति भावः। न च, समानाधिकरणबहुव्रीहियोग्यवाक्यमात्रस्यैव समानार्थकप्रथमाद्वयघटितत्वात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, प्रथमान्यतादृशसुब्द्वयाघटितत्वस्यैव निवेश्यत्वात् । चैत्रस्य धनं यस्मादित्यादि विग्रहेऽव्याप्तिवारणाय समानार्थकेति सुब्द्वयविशेषणम्, तदर्थश्च तुल्यार्थकशब्दोत्तरत्वमतः पतितस्येत्यादौ पतितपदोत्तरषष्ठ्याः स्वामित्वार्थकत्वविरहेऽपि न क्षतिः, एवञ्च विग्रहलक्षणे भेदार्थकत्वं सुब्विशेषणमावश्यकं, एवं सहाद्यर्थकसुब्घटितत्वमपि विशेषणं देयमिति । न च, दक्षिणया पूर्वा यस्या इतिविग्रहेऽव्याप्तिर्विशेषविधानादिति मामकीनोऽभिनवः पन्थाः । अन्तर्भाव्यापीति ।— न विग्रह इत्यादेरनुषङ्गः । सम्भवाभिप्रायमिति ।— तथा च सुबन्तत्वेनोपस्थितिमत्त्वमेव लक्षणे निविष्टमिति भावः। कुत इत्यत आह ।—

बहुव्रीहेर्न घटो यत्रेत्यादिविग्रहेण नञादेः सुबन्तत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः। सपुत्र इत्यादौ तु, सह पुत्रो येनेत्यादिरेव विग्रहो, न तु पुत्रेण सहेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः, सघटो देश इत्यादौ च सह घटो येनेत्यादिविग्रहे सहार्थो वैशिष्ट्यं, न तु सामानाधिकरण्यं, घटे देशस्य तद्बाधात्। जीवत्पितृक इत्यादेस्तु, जीवन् पिता यस्येति विग्रहो, यस्य च पिता जीवन्नित्येवं जीवद्विधेयकान्वये निराकाङ्क्षोऽपि जीवदभिन्नः पिता यदीय इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः। इदन्तु बोध्यं, यत्र विग्रहवाक्ये सुबन्तपदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भित एवार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिर्व्युत्पन्नः, तेन गन्तव्यो ग्रामो यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकश्चैत्र इत्यादितः स्वकर्तृकगतिकर्मग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेरौत्सर्गिको बोधः, कदाचित्तु, तात्पर्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन। यत्र तु पदस्तत्साकाङ्क्षत्वासम्भवस्तत्र विशेषविध्यसत्त्वे यन्नामार्थमुख्यविशेष्यको विग्रहवाक्याद्बोधः,

---

तेनेति।= इत्यादिरेवेति।— सहशब्देनैवैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यबोधात् पुत्रकर्तृकक्रियाजातीयस्वक्रियासम्बन्धित्वेन पितुरवगमः, अप्राप्तेः अज्ञानात्, सहशब्दस्य यत्र न तादृशार्थकत्वं तत्रापि बहुव्रीहिरित्याह।— सघट इति।= तद्बाधात् सामानाधिकरण्यबाधात्। ननु, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थधर्मिकशन्तृङन्तपदार्थविधेयकबोधानङ्गीकारात्, जीवन् पिता यस्येति विग्रहो न सम्भवतीत्यत आह।— जीवदिति।= इत्यन्वय एव साकांक्ष इति, तथा च, जीवत उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विधेयत्वाभावान्नानुपपत्तिगन्धोऽपीति भावः। तदर्थान्वितक्रियेति यदर्थान्वितेत्यर्थः, बाधकं विनेत्यस्य फलमाह।— कदाचित्त्विति।= सम्बन्धित्वेनेति बोध इति पूर्वेणा-

सुबन्तयदर्थान्विततन्नामार्थगर्भित एवार्थे, अत एव धनी दासो यस्येत्यर्थे, यदीयधनवान् दासस्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः, किन्तु धनवत्स्वदाससम्बन्धिन एव। चन्द्रश्चूड़ायां यस्येत्यादिकस्तु विग्रहो, न यदीयश्चन्द्रश्चूड़ायामित्यर्थकः, किन्तु यदीयचूड़ायां चन्द्र इत्यर्थक,स्तादृशार्थ एव, सप्तम्यन्तेनेन्द्वादेर्विशेषतो बहुव्रीहिविधाना,त्तेन चन्द्रचूड़ः शिव इत्यादौ स्वचूड़ावृत्तिचन्द्रसम्बन्धित्वेनैव शिवस्यावगमो, न तु चूड़ावृत्तिस्वकीयचन्द्रसम्बन्धित्वेन तस्य, गगनादेर्वा बोधः। ससम्बन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वस्थले तु सुबन्तयदर्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि, अत एव "चैत्रः पुत्रकृतोत्कर्ष" इत्यादौ स्वपुत्रकृतोत्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीयते, नत्वन्यदीयपुत्रकृतोत्कर्षाश्रयः ॥ ४४ ॥

न्वयः । तत्साकाङ्क्षत्वासम्भवः क्रियासाकाङ्क्षत्वासम्भवः । एवार्थ इति ।— बहुव्रीहिर्व्युत्पन्न इति पूर्वेणान्वयः, एवमग्रेऽपि, तस्येतिनावगम इति परेणान्वयः । सम्बन्धिन एवेति अवगम इति पूर्वेणान्वयः । विशेषविध्यसत्त्व इत्यस्य फलमाह ।— चन्द्र इति ।= तस्य शिवस्य, अवगम इति पूर्वेणान्वयः । ननु, तेन रूपेण बोधे का क्षतिः ? शिवस्यान्यपदार्थत्वाविशेषात्तादृशानुव्यवसायस्यापि सन्दिग्धत्वादित्यत आह ।— गगणादेर्वेति ।= तथा च, चन्द्रचूड़शब्दात् प्रथमात्मकगगणबोधः कदाचिदपि न जायते, सोऽपि स्यादिति भावः । ससम्बन्धिकेति ।= नियतप्रतियोगिसाकाङ्क्षपदार्थस्येत्यर्थः । तादृशेति ।— ससम्बन्धिकेत्यर्थः, गर्भितेऽपीत्यर्थे बहुव्रीहिर्व्युत्पन्न इत्यनुषज्यते, अत एव तादृशार्थे बहुव्रीहेर्व्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः । प्रतीयत इति विग्रहे सुबन्तयदर्थचैत्रसम्बन्धस्य ससम्बन्धिकपदार्थपुत्रादिविशेषणत्वादिति भावः । अन्यत्र साधुत्वे का क्षतिरित्यत आह ।— न त्विति ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ बहुव्रीहिं विभजते ।—

॥ १५ ॥ तदतद्गुण-संविज्ञा-,
नौ द्वौ भेदौ तदादिमः ।
विग्रहस्य विशेष्यो य-,
स्तद्विशेष्यकबोधकृत् ॥४५॥

तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ । तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्बहुव्रीहिः, तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञान,स्तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञाकत्वात्, तद्भिन्नश्चातद्गुणसंविज्ञानश्चरम, इत्यर्थाद्गम्यते ।

॥ ४५ ॥ बहुव्रीहिविभाजकरूपनिरूपककारिकावतारणिकामाह।— बहुव्रीहिमित्यादिना ।=विवृणोति ।— तदतद्गुणसंविज्ञानेति ।= तथा च, कारिकायां तच्चातद्गुणसंविज्ञानश्च तौ तदतद्गुणसंविज्ञानौ, तत्पदेन समभिव्याहारवशात् तद्गुणसंविज्ञानस्यैव बोधनात् कथकानां तथैवव्युत्पत्तेरिति भावः । अत एव "संसर्गान्योन्याभावभेदत" इत्यपिसङ्गच्छते । कारिकास्थविग्रहपदस्य विग्रहवाक्यपरतया व्याचष्टे।— विग्रहवाक्यस्येति।— वाक्यस्य विशेष्यत्वासम्भवात् तस्य व्यापारानुबन्धित्वसूचनायाह ।— विशेष्यविधयेति।= तदादिम इति भागं व्याचष्टे ।— तयोरिति ।= तद्गुणसंविज्ञान इत्यस्य व्युत्पत्तिमभिदधान एव स्वोक्तलक्षणस्य स्वरससिद्धत्वं सम्पादयन्नाह ।— तस्येत्यादि ।=स्वार्थेति, स्वं बहुव्रीहिः, तदर्थप्रकारीभूतस्येत्यर्थः,। तत्पदस्य बुद्धिस्थवाचकत्वादिति भावः । समित्यस्यार्थमाह ।— सम्यगिति, तन्निष्कृष्टार्थमाह ।— विशेष्यविधयेति ।=सान्वयसंज्ञाकत्वादन्वर्थसंज्ञाकत्वादित्यर्थः, तदन्तिमलक्षणस्यानुक्तत्वान्न्यूनतापरिहाराया ।—तद्भिन्नश्चेति ।=तद्गुणसंविज्ञा-

घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितो हि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले, स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमेव विशेष्यविधया बोध्यते। घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन। कुटादिर्गण इत्यादिरपि, कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः॥ ४५॥

नभिन्न इत्यर्थः। चरम इत्यनुषज्यते, तथा च, तयोश्चरमश्चातद्गुणसंविज्ञानस्तद्गुणसंविज्ञानाभिन्न इत्यर्थः। अर्थादिति, प्रतियोगिज्ञाने सति तद्भिन्नस्य सुग्रहत्वात् प्रतियोगिनिरूपणे तन्निरूपणस्यानावश्यकत्वादिति भावः। तथा च, स्वयोग्यविग्रहवाक्यप्रयोज्यबोधमुख्यविशेष्यकबोधजनकबहुव्रीहित्वं तद्गुणसंविज्ञानलक्षणं, तदन्यबहुव्रीहित्वमतद्गुणसंविज्ञानलक्षणमिति फलितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति।— घटस्वरूप इति।= हि यस्मात्, अन्वयश्चास्य बोध्यत इत्यत्र। उद्देश्यवाचकपदस्य पूर्ववर्त्तित्वानियमाभिप्रायेणाह।— घटाभिन्नेति, अलक्ष्ये लक्षणागमनव्याजेन चरमविशिष्यत्वे मुख्यविशेष्यत्वनिवेशव्यावृत्तिं व्यञ्जयति घटस्येति, विशिष्यं घटभिन्नस्वरूपं, अन्यद्दण्डादिसम्बन्धित्वेनेति, इदमुपलक्षणं, घटाभिन्नस्वजन्यसम्बन्धित्वेनेत्यपि बोध्यं, इति न तत्र प्रसङ्ग इति पूरणीयं, तथा च, मुख्यत्वानिवेशे घटस्य स्वरूपस्य वा विशिष्यत्वानपायादतिव्याप्तिरिति भावः। ननु, तन्निवेशे कुटादीत्यादिबहुव्रीहावव्याप्तिस्तत्र स्वार्थविशेषणस्य कुटो मुख्यविशेष्यतयाऽभानादित्यत आह।— कुटादिर्गण इति।= व्यवस्थाज्ञानं व्यवस्थाधर्मिणोऽत्रादिपदार्थत्वमिति भावः। तच्चापेक्षात्मकं कुटमपीति, तथा च, तल्लक्षणे तद्विशेष्यक इत्यत्र तन्मात्रविशेष्यकत्वं मया न निवेशितं, येनाव्याप्तिः स्यादिति भावः॥ ४५॥

॥ ४६ ॥ प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्वक्ति ।—

॥ १६ ॥ यः स्वार्थघटकार्थस्य,
स्वार्थान्वयिनि बोधने ।
अनुकूलो बहुव्रीहिः,
स तयोरथवादिमः ॥ ४६ ॥

यो बहुव्रीहिः, स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्यार्थस्यान्वयबोधने समर्थः, स, तयोस्तद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः । लम्बकर्णमानय, हारग्रीवं पश्य, त्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बस्वकर्णसम्बन्धिनः, स्वग्रीवावृत्तिहारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृश-कर्ण-हारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयबोधने समर्थ, इत्येवं विध एव तद्गुणसंविज्ञान,

---

॥ ४६ ॥ प्राचीनमते लक्षणान्तरस्योक्तत्वात् तस्यावतारणिकामाह ।— प्राचामित्यादि ।= विवृणोति ।— यो बहुव्रीहिरिति ।= तथा च, स्वघटकार्थविषयतानिरूपितविषयतावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताशालिबोधजनकत्वं तद्गुणसंविज्ञानत्वं पर्यवसितमिति भावः । एतन्मते तस्य स्वार्थघटकस्य गुणस्य विशेषणस्य सम्यक् स्वार्थान्वयिनि प्रकारतया ज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्तिर्बोध्या । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।— लम्बकर्णमानयेत्यादि ।= ननु, लम्बकर्णमानयेत्यत्र कर्मत्वादौ तस्यान्वये मानाभावः, तादृशवाक्यश्रवणान्तरं तदानयनं न स्यादिति तु न देश्यं, पुरुषानयनस्य तदानयननियतत्वादित्यत आह ।— हारग्रीवमिति ।= अत्र हारं विनापि पुरुषानयनसम्भवात्तत्र तदन्वस्यावश्यकत्वमिति भावः । हि यस्मात्, अन्वयश्चास्य बोधने समर्थ इत्यत्र, इतीति मत इत्यर्थः ।

स्तद्भिन्न एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः, यथा दृष्टसागरमानय, इत्यादीति प्राचां मतम् ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमन्यथापि पुनर्विभजते।—

॥ १७ ॥ स्वान्तर्निविष्टद्व्यादि,-
नामभिर्विग्रहात् पुनः ।
बहुव्रीहिर्बहुविधो,
द्विपद-त्रिपदादिकः ॥ ४७ ॥

द्वि-त्रि-चतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपद-त्रिपद-चतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्यः । चित्रा गौर्यस्येति विग्रहाच्चित्रगुरित्यादौ द्विपदस्येव, जरती चित्रा गौर्यस्य, महन्नीलमुत्पलं यत्रे,त्यादि विग्रहाज्जरतीचित्रगुश्चैत्रो, महन्नीलोत्पला सरिदित्यादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात्, जरती चित्रगवी

एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्रान्वयासम्भवात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वेन प्रत्ययस्य व्युत्पन्नत्वाच्चाह ।— व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति ।= अन्तिमस्य लक्षणमाह ।— तद्भिन्न एव चेति ।= उदाहरणमाह ।— यथेति ।= चित्रगुमानयेत्यादौ तादृशबोधौपयिकयोग्यतादिसत्त्वादाह ।— दृष्टेति ।= तथा चात्र योग्यताविरहेण तादृशबोधसमर्थत्वाभावान्न तद्गुणसंविज्ञानत्वप्रसक्तिरिति भावः ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ननु, बहुव्रीहेरेवं विभजने द्विपदादेरविभाजकत्वात् कथमभियुक्तानांताद्रूप्येण कथायामुपन्यास इति तद्रूपाणां विभाजकत्वव्यञ्जककारिकावतारणिकामाह ।— व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमिति ।= विवृणोति ।— द्वि-त्रिचतुरादिभिरिति ।= तथा च, स्वघटकनामद्वयघटितविग्रहको बहुव्रीहिर्द्विपदः, एवं त्रिपदादिकं निर्वाच्यमिति फलितं । ननु, त्रिपदादिबहुव्रीहिरेवासिद्धः, मत्तबहुमातङ्ग-

यस्य, महन्नीलोत्पलं यत्रेति, द्विपदविग्रहे जरतीशब्दे पुंवद्भावस्य, महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयोर्विधानात् समासान्तपदस्य चोत्तरपदत्वात्, एकत्र द्वयमिति न्यायेन गवि चित्रजरत्योरभेदानुभवस्योक्त-रीत्या सम्पादयितुमशक्यत्वेन तदर्थमेव त्रिपदादिबहु-व्रीहेरावश्यकत्वाच्च ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ द्वन्द्वं लक्षयति ।—

॥ १८ ॥ यद्यदर्थकयन्नाम,-
व्यूहो यद्यत्प्रकारके ।

मित्यादौ कर्मधारयोत्तरं द्विपदबहुव्रीहेरेव तादृशार्थकत्वसम्भवादि-त्यत स्त्रिपदादित्वं तत्र सम्पादयति ।— चित्रा गौर्यस्येत्यादिना आवश्यकत्वादित्यन्तेन ।= कथमित्याकाङ्क्षायामाह ।— जरती-त्यादि । प्रसङ्गादिति ।= ननु, तत्स्वीकारेऽपि कथं न तयोः प्रसङ्ग इत्यत आह ।— उत्तरेति ।= पद इत्यस्य पर इति शेषः । "भाषित-पुंस्कानुङ्पुरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरण" इति पुंवद्भावानु-शासनात् "आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे" इत्याकारा-नुशासनादिति भावः । ननु, चित्रापद – नीलपदयोरपि स्वापेक्षयो-त्तरत्वमस्त्येवेति तत्स्वीकारेऽपि कथन्न प्रसङ्ग इत्यत आह ।– समा-सान्तेति ।= ननु, कर्मधारयाघटकनामान्तराव्यवहितोत्तरनाम्नि तयोर्विधानं वक्तव्यमित्यत आह ।– एकत्र द्वयमिति ।= तथा चानुभवा-नुरोधेनैव त्रिपदादिबहुव्रीहेः स्वीकारः, अन्यथाऽन्यपदार्थबोधार्थ-बहुव्रीहिसामान्यस्य स्वीकारो न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं, द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थत्वमपि विभाजकं बोध्यं, यदुक्तं भर्तृहारिणा ।– " यत्सुबन्तयदर्थेना,-न्वितः स्यात्तस्य विग्रहे । नामार्थस्तत्सुब-न्तान्य,-पदार्थोऽसौ निगद्यते " ॥ इति स्वघटककाश्चिन्नामार्थो यस्य बहुव्रीहेर्विग्रहघटकयत्सुबन्तार्थयदर्थेनान्वितःस्यात् तत् सुबन्तान्य-पदार्थत्वेनासौ कथ्यते इति तदर्थः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ द्वन्द्वलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।— द्वन्द्व-

बोधे समर्थः स द्वन्द्वः,
समासस्तावदर्थकः ॥ ४८ ॥

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चय, स्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थ, स्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः। पाणिपादं षादय,(*)धवखदिरौ छिन्धी,त्यादौ, हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम्, अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः। यत्तु, पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वत्रोत्तरपदे पाणि-

मिति ।= क्रमप्राप्तमित्यादिः। विवृणोति ।— यद्यदर्थोपस्थास्थापकस्येति ।= तथा च, स्वघटकयद्यन्नामोपस्थाप्ययद्यदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं, तादृशानुपूर्वीमत्समासत्वं तत्तदर्थबोधे द्वन्द्वत्वमिति पर्यवसितार्थः। पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमिति प्रतीकेऽतिव्याप्तिरतः समासत्वनिवेशः। धवखदिरौ च्छिन्धीत्यत्र धवेतिभागेऽतिव्याप्तिवारणाय आनुपूर्वीनिवेशः। न च, तस्य समासत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं, तथापि घटपटावित्यस्य कुड्यकुशलबोधने द्वन्द्वापत्तेः, समूहालम्बननिश्चयस्य तादृशबोधं प्रति हेतुत्वात्। न च, तादृशबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यं, भ्रमसाधारण्याय निरूप्यनिरूपकनिवेशस्यावश्यकत्वेन विशिष्टवाक्यार्थबोधत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वाद्व्यापकत्वनिवेशापेक्षया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वघटितलक्षणस्य लघुत्वादिति भावः। लक्ष्ये लक्षणं योजयति ।— पाणिपादमिति ।= द्वन्द्वस्य द्वैविध्यात् समाहारद्वन्द्वमुक्त्वेतरेतरद्वन्द्वमप्याह ।— धवखदिराविति ।= हि यस्मात्, तच्च कारणमित्यन्वयि प्राचां मतं दूषयन् तमुपन्यस्यति ।— यत्वि-

(*) अत्र धावयेति पाठ एव साधुः।

पादादिसाहित्ये लक्षणा, अत एव नित्यं तत्रैकवचनं, समाहारस्यैकत्वात्, पदान्तरन्तु तादृशलक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं, तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राच्यैरुक्तं, तन्न युक्तं, तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं, तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्गतद्वित्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । साहित्यस्य द्वित्वबहुत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाकाङ्क्षत्वं

ति ।= लक्षणायां युक्तिमाह।–अत एवेति । = साहित्ये लक्षणास्वीकारादेव । ननु, लक्षणास्वीकारेऽपि कथमुपष्टम्भसङ्गतिरित्यत आह ।– समाहारस्येति ।= एकत्वादिति ।– तथा च, लक्षणां विनोभयबोधकत्वेन द्विवचनप्रसक्तावेकवचनानुपपत्तेरित्युपष्टम्भासङ्गतिरिति भावः । ननु, पादादिपदस्य पाणिपादादिसाहित्ये लक्षणास्वीकारे पाण्यादिपदं व्यर्थमित्यत आह ।– पदान्तरन्त्विति ।= निरूढेति स्वयं तात्पर्यज्ञानहेतुताया अनङ्गीकारात् तात्पर्यग्राहकत्वं नोक्तमिति । द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादेः साहित्यनिष्ठत्वाभावेऽपि तस्यायोग्यत्वं वारयति ।– तथाविधेति ।= पाणिपादसाहित्यस्येत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वादन्वयनिरूपकत्वात्, यथाश्रुते आकाङ्क्षायाः शब्दनिष्ठत्वेनासङ्गत्यापत्तेः। दूषयति।– तन्नयुक्तमिति ।= तुल्यवदिति एकजातीयक्रियानिष्ठसाक्षादेकजातीयसंसर्गनिरूपकत्वं । बुद्धिविशेषेति नानैकत्वप्रकारकबुद्धीत्यर्थः । द्वित्वादिबोधार्थमिति ।— तथा च, यत्र तादृशसाहित्यगतद्वित्वान्वये तात्पर्यं तत्र समाहारद्वन्द्वस्यापि द्विवचनान्ततापत्तेरिति भावः । शङ्कते ।– साहित्यस्येति ।= बहुत्वेऽपि नानात्वेऽपीत्यर्थः । तादृशेति समाहारेत्यर्थः, "द्वन्द्वैकत्वं" "तथा द्विगो "रित्यनुसासनवशात्तथैव कल्पनादिति भावः । वक्तुमुचितमिति युक्तेस्तौल्यादिति शेषः । भक्त्या लक्षणया । ननु,

तादृशद्विगोरिवेति चेत्, तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं, कृतं साहित्यभक्त्या। हस्त्यश्वं धनमित्यादेरयोग्यताया दुर्वारतापाताच्च, नामार्थयोर्भेदान्वयाव्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात्, तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च, समाहारपरिभाषा तु क्लीबलिङ्गत्वनित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना, न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका। एतेन

पाणिपादं न द्रव्यमित्यनुभवानुरोधेन तत्र भक्तिरावश्यकी, न च, तादृशानुभव एवाप्रामाणिकः, प्रामाणिकस्तु पाणिपादं द्रव्यमित्येवान्वय इति वाच्यं, अनुभवापलापे पदार्थमात्रस्यापि खण्डनसम्भवात्, स्वाश्रयनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्ये पाणिपादान्वयस्थल एव तादृशप्रयोगसम्भवाच्चेत्यत आह। — हस्त्यश्वं धनमित्यादि।= दुर्वारतापाताच्चेति। — धनादौ निरुक्तसाहित्यस्याभेदविरहादिति भावः। ननु, स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धनादौ हस्त्यश्वसाहित्यस्यान्वयसम्भवान्नायोग्यत्वमित्यत आह। — नामार्थयोरिति।= ननु, साहित्यस्य धनादावभेदविरहेऽपि तादृशसाहित्ये धनस्यैवाभेदान्वयो भवितुमर्हतीत्यभिमानं निराकर्त्तुमाह। — तादृशेति।= केचित्तु, ननु, नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेऽप्यभेदान्वये बाधकाभावाच्चेत्यत आह। — तादृशेतीत्याहुः।= तन्मन्दं, अयोग्यताया दुर्वारत्वादिति ग्रन्थेन चरितार्थतया पुनस्तादृशाशङ्कनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात्, तथा सति साहित्यस्यान्वयप्रतियोगितया धनादौ तादृशसाहित्यस्याभेदविरहाच्चेत्येव लिखनस्यौचित्याच्च। परे तु अयोग्यताया इत्यस्य स्वरूपसम्बन्धेनायोग्यताया इत्यर्थ इत्याहुः। तन्न, लिखनानौचित्यस्य तादवस्थ्यात्। नन्वेवं तस्य समाहारबोधकत्वे समाहारसंज्ञायाः किंफलमित्यत आह। — समाहार इति।= तथा च, समाहारबोधार्थं न तत्संज्ञा, किन्तु, एकत्वादिविधानार्थमेवेति भावः। अर्थव्यवस्थापिका समाहारार्थकत्वज्ञा-

"धवखादिरावित्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा, अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्येव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखादिरावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति" मीमांसकानां मतमप्यपास्तं। तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेषविशेष्यत्वं वा धवखादिरयोः साहित्यं, तदाश्रयश्च धवद्वयादिकमपीति, तादृशसाहित्याश्रयलक्षकत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिबोधस्य दुर्वारतापत्तेः। न च, त्रितयाविशेष्यकधवखदिरधर्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखारिदयोः साहित्यं, तच्च न धवद्वयादेरिति वाच्यं, तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनास्पर्शात्, तस्मात् यत्र नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं,तत्र तत्तद्धर्मावच्छिन्ने समुदित एव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं, न तु

पिका । मीमांसकमतं दूषयति ।— एतेनेत्यादिना ।= वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः। अन्यथा तादृशलक्षणाया अस्वीकारे, द्विवचनादेरित्यादिना बहुवचनपरिग्रहः, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति ।— प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यतावच्छेदकेत्यर्थः, एवकारेण वस्तुगत्या प्रकृत्यर्थीभूतव्यवच्छेदः। ननु, धवखदिरोभयगतद्वित्वस्य समवायसम्बन्धेन प्रत्येकं धवत्वादिविशिष्टेऽपि धवत्वादेरप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेऽपि नैतद्व्युत्पत्तिबाध इत्यत आह।—पर्याप्तिसम्बन्धेनेति।= अन्यथैकपदार्थतात्पर्येऽपि द्विवचनापत्तेरिति भावः। दुर्वारतापत्तेरिति।–योग्यतासत्त्वादिति भावः। शंकते।–न चेति।= त्रितयाविशेष्यकेति।–तथा च, धवौ खदिरावित्यादिज्ञानमादाय न द्वयोः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वमिति भावः। प्रकृते धवखदिरावित्यत्र, एतेन धव-खदिर-पलाशा इत्यत्र चतुष्टयाविशेष्यकेति बोध्यं। अस्पर्शादविषयीकरणात्, भवद्विधानामपीति शेषः।

तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने, यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च बोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम्।

घटघटेत्यादिकस्य, घटकलसेत्यादिकस्य घटतद्घटेत्यादिकस्य च, क्रमिकनामस्तोमस्य, निश्चयत्वेन घटादेरन्वबोधं प्रत्यहेतुत्वमतो न तादृङ्नामनिबहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः। अत एव समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा

अन्यथा, कस्यापि साहित्यस्य स्वमतेऽभानात्तादृशसाहित्यादेरसङ्गतत्वापत्तेः। उपसंहरति।— तस्मादिति।= तथाविधेति, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेत्यर्थः। तथा चैकधर्मस्य तथात्वस्थल एवोक्तव्युत्पत्तेरिति भावः। तत्त्वमिति।— तथा च, साहित्ये भक्ति विनाऽप्यापत्त्यसम्भवात् कृतं तादृशसाहित्ये भक्त्येति भावः।

यद्यत्प्रकारताबोधसमर्थत्वानिवेशव्यावृत्तिमाह।— घटघटेत्यादिकस्येति।= एकघटतात्पर्थकस्येति शेषः एव मग्रेपीऽति सम्प्रदायविदः। तत्र वीप्साया अनिवेशेऽपि घटप्रकारकान्वयबोधं प्रति घट घट इत्यानुपूर्वी–प्रकारक–निश्चयत्वेनाहेतुत्वादतिव्याप्त्यसम्भवात्, निष्कृष्टे च समासत्वाभावादेव तत्प्रसक्त्यभावाच्च। वस्तुतस्तु, कर्मधारयाद्यन्यत्वे सति तदर्थकनामस्तोमत्वं तदर्थकद्वन्द्वत्वमिति कुतो न कृतमित्याकाङ्क्षायामाह।—घटघटेत्यादि, द्वन्द्व इति।— तथा च भवन्मते स द्वन्द्वः स्यादिति भाव इति तु परमार्थः। नव्यास्तु, वीप्साया अप्रवेशे घटघट इत्यादिसप्तमीतत्पुरुषेऽतिव्याप्तिः, तस्य घटवृत्तिघटप्रकारकान्वयबुद्धावपि तादृशानिश्चयत्वेनहेतुत्वात्, समासत्वाच्चेत्याशङ्क्य तादृशान्वयबुद्धौ तेन रूपेण हेतुत्वेऽपि स्वघटकनामोपस्थाप्यैकार्थ-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यतावच्छिन्नापरार्थ-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताक-बुद्धौ तेनाहेतुत्वान्न प्रसङ्ग इत्याह।— घटघट इत्यादीति प्राहुः। नीलोत्पलेति — कर्मधारयस्य नीलाभिन्नोत्पलाद्यर्थक-द्वन्द्वापत्तिवारणाय वीप्साप्रवेश इति तत्वं। अत एवैकतात्पर्यक-घटघट इत्यादेर्द्वन्द्वत्वाभावादेवेति साम्प्रदायः। लक्षणान्तरं परित्यज्यैतादृश-लक्षणादेवेति वस्तुगतिः। यद्यत्प्रकारकेत्यत्र वीप्साप्रवेशादेवेत्यर्थ इति तु नव्याः।

यत्र मिथो भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय "चार्थे द्वन्द्व" इति पाणिनिः प्राह। अत एव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं शब्दमन्तर्भाव्य धवश्च खदिरश्चेत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः, समुपाददते च, तत्र मिथो भेदप्राप्त्यर्थश्चकारद्वयं। पीत-तत्पटयोस्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्व-तत्पटत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरस्त्येव भेदः, सुबर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति, पर्य्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात्, सुबर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात्, परन्तु, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्व-तत्पटत्वयोरेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत एव "द्व्यणुका-

---

"अप्येकदन्त-हेरम्ब" इत्यादौ द्वन्द्वोपपत्त्यर्थमाह।— तत्त्वावच्छेदकयोरिति।= समस्यमानपदार्थतावच्छेदकयोरित्यर्थः। चार्थ इति।— परस्परभिन्नार्थ इति तदर्थः, चशब्दस्य भेदगर्भसमुच्चयबोधकत्वादिति भावः। अस्य द्वन्द्वस्य, समुपाददते इति वृद्धा इति पूर्वेणान्वयः। पदार्थतावच्छेदकभेदवत् पदभेदस्यापि द्वन्द्वानियामकत्वं, कथमन्यथा पीततत्पटयोस्तादात्म्यमिति प्रयोग इति वैयाकरणा वदन्ति। तन्मन्दं, तत्र पदार्थतावच्छेदकभेदस्यापि सत्त्वात् पदभेदस्य तन्नियामकत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्याह।—पीतेत्यादि।= एकतात्पर्यकत्वसूचनाय तादात्म्यमुक्तं। अस्त्येव भेद इति।— तथा च, किं पदभेदस्य तथात्वमुच्यते इति भावः। ननु, पदार्थैकदेशे पदार्थान्वयासम्भवात्तत्र द्वित्वान्वयानुपपत्तिरित्यत आह।— सुबर्थस्त्विति।= तत्र पीतपटयोरित्यत्र, प्रकृत्यर्थे पीते पटे च, तादृशसम्बन्धेन पर्याप्तिसम्बन्धेन, एवकारेण स्वाश्रयवृत्तित्वस्वरूपादिसम्बन्धव्यवच्छेदः। साकाङ्क्षत्वादिति।—तथा च, पर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वनियमेऽपि सम्बन्धान्तरेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदक साकाङ्क्षत्वे बाधकाभावः। नन्वेतावता प्रकृते किमायात मित्यत आह।—परन्त्विति।= पीतत्वतत्पटत्वयोरेवेति द्वित्वसत्त्वे-

रम्भकसंयोगनाशेभ्यः कार्य्यद्रव्यं नश्यतीति" भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुबर्थैकत्वस्य कार्य्यद्रव्यत्वेऽन्वयमभिधित्सुनाचार्य्येण "जात्यभिप्रायकमेकवचन"मिति गुणकिरणावल्यामभिहितम् । अत एव च " श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः, स्वामिनो देवृदेवरौ " इत्यत्र द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो भ्रातरौ देवृदेवरोभयपदवाच्या इत्यर्थः सुभूत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते । यदि च, पटद्वयासत्त्वे ऽपि भूतले पीतपटावित्यादिकः प्रयोगः स्यात्, पीतत्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वात्, एवं पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च, तदर्थे सुबर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादि सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति । विद्यति-विन्दति-विनत्तीनामनिट्, इत्यत्र विद्यत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्था-

---

ऽपीत्यनुषज्यते । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति ।– "पदार्थः पदार्थ एवान्वेति न तु पदार्थैकदेश"इतिव्युत्पत्तेः सङ्कोचादित्यर्थः। पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकान्वयो न दृष्टचर इत्यत आह ।– अत एवेति । = द्व्यणुकारम्भकेति ।– परमाणुद्वयसंयोगनाशेभ्य इत्यर्थः । कार्यद्रव्यं त्र्यसरेण्वादिकं, योग्यतासम्पत्तय इति ।– कार्यद्रव्याणामनेकत्वात्तत्रैकत्वस्य बाधादिति भावः । ननु, तत्र द्रव्यपदं तादृशद्रव्यत्वपरं, तस्य च स्वाश्रयप्रतियोगित्वसम्बन्धेन नाशेऽन्वय इत्येव जात्याभिप्रायकमित्यस्याभिप्राय इति कुद्युच्यते, तदाप्याह ।— अत एव चेति ।= सङ्गच्छत इति परेणान्वयः । सुभूतिः कोषटिप्पनी, तथा च, तत्र द्वित्वस्य पदार्थतावच्छेदकपद एवान्वयात्तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वादिति भावः । शङ्कते ।– यदि चेति ।= इति सूक्ष्ममीक्ष्यत इति परेणान्वयः, कुत इत्यत आह ।– पीतत्वेति ।= इष्टापत्तावप्याह ।— एवमिति ।= शुद्धेति ।– द्वित्वानवच्छिन्नेत्यर्थः । तदर्थे पटत्वादिरूपार्थे, समाधत्ते ।– तदेति ।= गोदाविति ।— ग्रामवाचकगोदशब्दस्य द्वि-

पकः, किन्तु सत्ताद्यर्थकताद्दृशधातुत्वेनैव । मृगपाण्डरयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि हरिणहरिणावित्यप्रयोगात्, समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषो व्युत्पत्तिसिद्धस्तेन हरिणावित्यत्र लुप्तश्रुताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डरयोर्बोधः । हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोरवगतिः, अन्यथा, हरिहरी नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः, हरी च हरयश्चेति विग्रहस्थले तु यत्र हरय इत्यादितः समस्यमानपदार्थानामवान्तरसंख्यागम,स्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य लुप्तस्य हर्य्यादिपदस्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्य्यादिपदं, तथाविधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं, तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरिपदं विष्णुद्वयस्य

वचनमात्रसाकाङ्क्षत्वादिति भावः । साधुत्वार्थमिति ।— आनुपूर्व्वीरूपाकाङ्क्षासम्पादनार्थमिति भावः । न विदधातुत्वेनेति ।— तथा सत्यानुपूर्व्या ऐक्येन पदार्थतावच्छेदकभेदासत्त्वाद्द्वन्द्वानुपपत्तिः स्यादिति भावः । ताद्दशेति विदेत्यर्थः, तथा च, सत्तालाभविचाराणां पदार्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् पदार्थतावच्छेदकभेदसत्त्वेन द्वन्द्वो नानुपपन्न इति भावः । समानशब्दयोरेकानुपूर्वीकयोः शब्दयोः, प्रयोजनमाह ।— तेनेति ।= लुप्तहरिपदस्मरणेनैव । ननु, द्विवचनादिमात्रसाकाङ्क्षं प्रकृत्यन्तरमवे स्वीक्रियते किमेकशेषादरेणेत्यत आह ।— अन्यथेति ।= एकशेषानादर इत्यर्थः । ननु, प्रकृत्यन्तरास्वीकारे हरी च हरयश्चेति विग्रहे हरय इत्यादितः सिंहत्रय-विष्णुद्वय-बोधो न स्यात्, लुप्तहरिपदस्मरणेऽपि सङ्ख्यावाचकसुबाद्यभावात् संङ्ख्याऽवगमो न स्यादतस्तदप्युपपादयति।— हरी चेति ।= तत्तदित्यादि द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नविष्णुलक्षकस्य । प्रतिसंहितमेव ज्ञातमेव, तथाविधेति।— त्रित्वावच्छिन्नसिंहस्येत्यर्थः। ननु, यत्र ताद्दशप्रतिसन्धानं नास्ति, तत्र ताद्दशबोधो न स्यादित्यत आह।— तदप्रतिसन्धानेत्विति।= लक्षणयेति लाघवादाह।— शक्ती-

सिंहवयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा। न च, विग्रहस्थसुबर्थस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमात्तथाविधद्वित्वत्रित्वान्तर्भावेण द्वन्द्वस्यैवासाधुत्वादुक्तक्रमेणैकशेषो न युक्तः, "शलाकापरि हस्त्यश्व"मित्यादौ व्यभिचारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात्। "एकत्वे चैकत्वानि चेति विग्रहे चैकत्वानी"त्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्य्यैरभिहितत्वाच्च। हंसश्च हंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्रयोगात्, तत्रापि "पुंसा स्त्रियाः सारूप्ये" इत्यनुशिष्टेर्हंसीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय स्त्रीपुंसयोर्बोधः, तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणाया वा ग्रहादेव। यत्तु, तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसीत्वेन,

---

ति ।= बोधकमित्यनेनान्वयः। शङ्कते।—न चेति।= नियमादिति।—कदाचिल्लुप्तविभक्तिस्मरणेन नीलोत्पलेति कर्मधारयात् प्राचां नीलाभिन्नोत्पलप्रतीत्यापत्तेरिति भावः। न युक्त इति।— द्वन्द्वप्रसक्तावेवैकशेषविधानादिति भावः। अक्षशलाकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेव परिणा सहाव्ययीभावस्य विधानादेकत्वसङ्ख्यायाः समासप्रतिपाद्यत्वादिति भावः। नन्वेकत्वस्य समासाप्रतिपाद्यत्वनियमो मया नोक्तः, परन्तु द्वित्वादेरित्यत आह।— एकत्वे चेति।= अनुशिष्टेरिति लोप इत्यन्वयि। "पुंसा सह स्त्रियाः सारूप्ये स्त्रिया लोप" इत्यनुशासनार्थत्वात्तस्य लोपप्रयोजकत्वं। शक्तेरिति ग्रहादेवेत्यत्रान्वयः। विभिन्नरूपावच्छिन्नैका शक्तिस्तु पुष्पदन्तपद एव प्रसिद्धेति भावः। वृत्तिभ्रमं विनाप्युपपादयति।— लक्षणाया वेति।= स्त्रीपुंसयोर्बोध इति पूर्वेणान्वयः। प्राचीनमतं दूषयितुमुपन्यस्यति।— यत्त्विति।= बोधकमिति, तथा च, हंसश्च हंसश्चेति विग्रहात् स्वरूपैकशेष एवेति भावः। ननु, सुबर्थपुंस्त्वस्य हंस्यां बाधादयोग्यत्वमित्यत आह।— सुबर्थस्त्विति।= दूषयति।—

शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं, सुबर्थस्तु पुंस्त्वहंस एवान्वेति, न तु हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं । तन्न, तथा सति, स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथो भेदविरहेण द्वन्द्वाप्रसक्तावेकशेषस्य दुष्करत्वापत्तेः, अन्यथा, घट-तद्घटावित्यपि द्वन्द्वप्रसङ्गात् । हंस्यौ च हंसाश्चेति विग्रहेऽपि हंसा, इत्यतो हंसीद्वयहंसत्रययोः प्रागुक्तरीत्यावगमः । दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे दुन्दुभी सुन्दरावित्यत्राप्युभयोर्बोधस्थले पुंलिङ्गस्यैव दुन्दुभिशब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं । युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्त-

---

तन्नेति, भेदविरहेणेति विशिष्टहंसत्वे हंसत्वभेदासत्त्वादिति भावः । दुष्करत्वापत्तेरिति ।— न च पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथो भेदविरहेऽपि हंसे हंसीभेदसत्त्वेन कुतो द्वन्द्वाप्रसक्तिरिति वाच्यं, तथापि, हंस्यां हंसभेदासत्त्वेन पदार्थयोरपि भेदविरहात् । अस्मन्मते च स्त्रीत्वविशिष्टहंसत्वावच्छिन्नपुंस्त्वविशिष्टहंसत्वावच्छिन्नयोरिव तद्द्वयोरपि मिथोभेदसत्त्वान्नानुपपत्तिगन्धोऽपीति भावः । ननु, निरुक्तभेदयोरननुगतत्वाद्व्यभिचारेण द्वन्द्वनियामकत्वं न सम्भवतीत्येकपदार्थत्वसामानाधिकरण्येनापरपदार्थत्वावच्छिन्नभेदस्यैव नियामकत्वं वाच्यं, तथा च, हंसे हंसीभेदसत्त्वान्न द्वन्द्वाप्रसक्तिरित्यत आह ।— अन्यथेति ।= नियामककोटौ परस्परार्थाप्रवेश इत्यर्थः । केचित्तु, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् पदार्थतावच्छेदकभेद एवास्तीत्यत आह ।— अन्यथेति ।= केवलविशिष्टयोर्म्मिथो भेदस्वीकार इति तदर्थ इत्याहुः । प्रागुक्तरीत्येति ।— तत्तत्संख्यावच्छिन्नलुप्तहंसीपदोत्तरत्वेन प्रतिसंहित-हंसपदं तथाविधस्यार्थस्य लक्षणया बोधकमित्यादिरीत्येतीत्यर्थः । ननु, दुन्दुभी सुन्दरावित्यादौ कथं सुन्दरादेः पुंस्त्वमित्याकाङ्क्षायामाह ।— दुन्दुभीचेति । शिष्टतयेति "स्त्री पुंसयोःपुमान् शेष" इत्यनुशासनादिति भावः । तद्विशेषणत्वादेवेति ।— अजहल्लिङ्गविशेषणशब्दस्य

रीत्यैव युवतियौवनवतोर्बोधः। वरटा-हंसौ (*) लक्षणा-सारसावित्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदसारूप्यविरहान्नैकशेषः। दम्पत्यर्च्चनप्रकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इति विग्रहे प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभार्य्यापत्योरवगमः। एकश्चैका चेत्यत्र एकौ, द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ, उभौ चोभे चेत्यत्र उभौ, त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च विग्रहे त्रय, इत्यादिरेकशेष इष्यत एव। "ग्राम्यानेकशफेष्वतरुणेषु" स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक्, तेन मेष्यश्च मेषाश्चेत्यर्थे मेष्य, इत्यत्रापि लुप्त बहुमेषाणां लक्षकं मेषपदं प्रतिसन्दधत एव बहुमेषाणामनेकमेषीणाञ्चावगमः। एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे महिष्य, इत्यत्रापि महिषपदं बहूनां महिषाणां। मृगाश्च मृग्यश्चेत्यर्थे मृगा, इत्यत्र तु मृगादे-

---

विशेष्यशब्दसमानलिङ्गकत्वनियमादिति भावः। उक्तरीत्यैवेति—पुलिङ्गयुवन्शब्दस्यैव शिष्टतया तत्रैव सुबर्थपुंस्त्वान्वयइति रीत्यैवेत्यर्थः। ननु, स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेवैकशेषविधानाद्वरटा च हंसश्चेत्यादिविग्रहे हंसावित्येकशेषःस्यात्, न स्याच्च वरटा हंसाविति द्वन्द्वः, एकशेषस्य तद्बाधकत्वादित्यत आह।— वरटेत्यादि।= पदसारूप्यविरहादिति। नन्वेकशेषनियामकं किमेतावता पदसारूप्यं? न चैकानुपूर्वीमत्त्वं, हंस हंसीपदयोस्तथात्वाभावात्, नाप्येकपदानुपूर्वीव्यापकपरपदानुपूर्वीमत्त्वं, हंसभार्याहंसावित्यत्राप्येकशेषप्रसङ्गादिति वाच्यं, समस्यमानपदयोः स्त्रीत्वादिव्यञ्जकविधुरयोरेकानुपूर्वीकत्वस्यैव तन्नियामकत्वं बोध्यं। इष्यत एवेति।— बाधविरहाद्युक्तेस्तौल्याच्चेति भावः। अनेकशफेष्वनेकखुरेष्वित्यर्थः। महिषाणामिति लक्षकं प्रतिसन्दधत एवावगम इत्यनुषज्यते, अर्थादनेकमहिषमहिषीणामिति भावः।

(*) हंसस्य योषिद् वरटा, सारसस्य तु लक्षणा। इत्यमरः।

रग्राम्यत्वान्न पुंसो लुक्, परन्तु स्त्रियाः। तथा गर्दभाश्च गर्दभ्यश्चेत्यर्थे गर्दभा, इत्यत्रापि खराणामेकशफत्वात्। वर्कराश्च वर्कर्यश्च इत्यर्थे वर्करा, इत्यत्रापि तरुणार्थकत्वात्। स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातराविन्यत्र, पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः। "ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च ज्यैष्ठे मासि न कारये"दित्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः। स च मैत्रश्चेति विग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादिपदमनुसन्दधत एव मैत्राद्यवगमः। स च त्वञ्चेत्यादिविग्रहे किंपदान्यत्यदादिद्वयगर्भद्वन्द्वे तु पूर्वस्यैव स्वानुत्तरस्य वा त्यदादेर्लुकि युवामित्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः। स च सचेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितोऽपि तदादिः स्वोत्तरापठित एव। "तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्वियाति-

---

ग्राम्यपदव्यावृत्तिमाह।— मृगाश्चेति।= स्त्रिया इति "स्त्रीपुंसयोः पुमान्शेष" इति समान्यानुशासनादिति भावः। एकशफत्वादितिन पुंसो लुगित्यनुषज्यते, एवमग्रेऽपि। तरुणभेदनिवेशव्यावृत्तिमाह।— वर्कराश्चेति। ="वर्करस्तरुणो युवा" "तरुणः पशु"रिति वेत्यमरः। परिचिन्तनीयः।— एकशेषबाधकाभावादिति भावः। पुत्रत्वदुहितृत्वाभ्यामेकशक्तिमत्प्रकृत्यन्तरस्वीकारेण कथञ्चिदुपपादनीय इति ग्रन्थकृदभिप्रायः। तदन्यस्य त्यदाद्यन्यस्य लुकीत्यनेनान्वयः। उक्तक्रमेणैव लुप्ततत्पदानुसन्धानेनैव। स्वानुत्तरपदस्येति।—परकल्पानुसरण बीजमाह।—स च स चेति।=एकार्थद्वन्द्वे द्वन्द्वाशक्तयैकशेषासम्भवादाह।—विभिन्नार्थयोरिति।=स्वपूर्वागणितोऽपीति।— त्यद्तद् यदित्यादित्यदादिगणनायां स्वस्य स्वपूर्वागणितत्वादिति भावः।

निर्मले" त्यादौ तु न त्यदादिगणेन द्वन्द्वः, परन्तु, तदाद्यव्ययेन, यथा "तत्तत्तासमभूतभीतय" इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात्, प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः। कश्च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्यस्यैव त्यदादेर्लाक्षणिकावित्यादिक एव प्रयोगः। चैत्रस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणात् मातुरवगमः, तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु, मात्रा पितुर्द्वन्द्वे मातापितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदर्शनाच्चैत्रस्य पितरा-

---

स्वोत्तरापठित एवेति अतस्तस्य लुगिति शेषः। नन्वेवं "तत्तन्मानुषतुल्योऽसा" वित्यादिकाव्यं कथं संगच्छत इत्यत आह।— तत्तन्मानुषेति।=तदाद्यव्ययेनेति, अतो नैकशेष इति शेषः। उक्तस्थले तदाद्यव्ययेन द्वन्द्वोक्तेः प्रमाणार्थं तादृशप्रयोगान्तरमुपन्यस्यति।— यथेति।=इत्यादाविति, तथा च, "तत्तत्तामसभूतभीतय" इत्यादौ तदाद्यव्ययेन यथा द्वन्द्वस्तथाऽत्रापित भावः। ननु, तत्रैकार्थे स्वरूपैकशेषो न स्यादित्यत आह।—यत्तदादीति।=ननु, क्किमिदं राज्ञामाज्ञेत्यत आह।— प्रयोगेति।=किंपदान्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह।— कश्चेति।=किमा किम्शब्देन, तदन्यस्यैव किम्पदान्यस्यैव, लक्षणया अजहत्स्वार्थलक्षणया। कालापिकानां मतमाह।— कौमारास्त्विति।= मात्रा मातृशब्देन, पितुः पितृशब्दस्य, प्रयोगद्वयीदर्शनादिति।—तथा च, पितरावित्यत्रैकशेषस्वीकारेऽपि मातापितरौ मातरपितराविति प्रयोगद्वयानुरोधात् प्रकृत्यन्तरस्वीकारस्यावश्यकत्वे पितरावित्यत्राऽपि तथा स्वीकार उचित इति भावः। पुष्पवन्तादिपदवदिति।— यथा पुष्पवन्तपदं चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नैकशक्तिमद्द्विवचनमात्रसाकांक्षं तथेत्यर्थः। अत एव "एकयोक्त्या पुस्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" वितिवत् "मातापितरौ, पितरौ,

वित्यत्र नैकशेषः, परन्तु, पुष्पवन्तादिपदवत् मातृत्व-पितृत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियत-द्विवचनाकाङ्क्षं पितृपदं प्रकृत्यन्तरम्। एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरौ, इत्यत्र श्वशुरपदमपि श्वश्र्वा श्वशुरस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः ॥४८ ॥

॥ ४९ ॥ द्वन्द्वं विभजते ।—

॥ १९ ॥ द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ,
समाहारेतरेतरौ ।
एकान्यवचनाकाङ्क्षा-,
हीनोपादानतश्च तौ ॥ ४९ ॥

अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ, समाहार-इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ । तत्रैकवचनान्यसुबाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः, तथाविधसुबाकाङ्क्षश्चेतरेतरः । पाणिपादं, हस्त्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहूनामप्यवगतावेकवचनमेव प्रमाणं, धवखदिरावित्यादौ तु द्विवचनादिः ।

मातरापितरौ च तातजनयित्र्यौ" वित्यमरसिंहानुशासनस्याविशेषादिति भावः । श्वशुरपदमपीति ।— विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमन्नियतद्विवचनसाकाङ्क्षमित्यनुषज्यते, श्वश्र्वा श्वश्रूपदेन सहेति शेषः, श्वशुरस्य श्वशुरपदस्य ॥ ४८ ॥

॥४९॥ द्वन्द्वविभाजकनिरूपणकारिकावतारणिकामाह ।— द्वन्द्वमिति ।= तत्रेति ।— न्यूनताभङ्गाय पूरितं, तयोर्निरुक्तभेदयोर्मध्य इति तदर्थः । तथाविधेति ।- एकवचनान्य इत्यर्थः । द्विवचनादिरित्यादिपदाद्बहुवचनपरिग्रहः । ननु, अदि-तुदि-नुदि-खुदि-स्विद्यति-विद्यति-विन्दति-विनत्ति-छिदि-भिदि-हदि-सदि-शदि-पदि-स्कन्दि-खिदेर्दादित्यनिड्विधायकसूत्रे खिदेरितिपञ्चम्येकवचनमसङ्गतं,

"पादिस्कन्दिखिदेर्वा" दित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः खिदिरिति विगृह्य मध्यपदलोपी कर्मधारयो, यथा "अव्याप्त्यतिव्याप्ते" रिति मणिग्रन्थादौ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ उपपदसमासं लक्षयति ।—

॥ २० ॥ यदुत्तरपदं नामा-,
नुत्तरं सदबोधकम् ।
धातुकृद्भ्यामुपपद-,
समासः स तदन्तकः ॥ ५० ॥

धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं, शब्दान्तरानुत्तरं सत् यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं, तादृशार्थकान्त्यपदकः समासः उपपदसंज्ञकः । कुम्भकारः क्षीरपायी-

---

न च, समाहारत्वादेकवचनमिति वाच्यं, तथा सति नपुंसकलिङ्गत्वान्वागमापत्तेरिति, तदुपपादयति पदीत्यादि ।= पदिस्कन्दिभ्यामिति, यद्यपि पदिस्कन्दिभिरिति बहुवचननिर्देशोयुक्तस्तत्पूर्वं मद्यादेरपि सत्त्वात्, तथापि, सूत्रस्य स्वयमेकदेशधारणात्तत्रायोग्यत्वभिया बहुवचनोल्लेखो न कृतः । केचित्तु, मद्यादिसहितः पदीति कर्मधारयोत्तरं तादृशकर्मधारयाभिप्रायेण द्विवचननिर्देश इत्याहुः । सुपां सुप् इत्युच्छृङ्खलाः । बहुवचनसम्वलित एवात्र पाठः, द्विवचनसम्वलितपाठस्तु प्रामादिक इत्यपरे । स्वोक्तस्य प्रामाण्यार्थं दृष्टान्तमुद्भावयति ।– अव्याप्त्यतिव्याप्त्येरितीति ।= मणिग्रन्थादौ चिन्तामणिग्रन्थादौ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ उपपदसमाससंज्ञापककारिकावतारणिकामाह ।— उपपदसमासं लक्षयतीति ।= सप्तधाविभागे, क्रमप्राप्तमित्यादिः । विवृणोति ।— धातुकृद्भ्यामिति ।= तथा च, यस्य समासस्य यादृशार्थकं धातुकृद्घटितयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नयद्यत्पदं शब्दान्तरानुत्तरं सत्, यादृशार्थबोधं प्रत्यसमर्थं, तादृशार्थकतादृशानुपूर्वीमदुत्तरपदकः समासस्तादृशार्थे उपपदसंज्ञक इति पर्यवसितं । लक्ष्ये लक्षणं

त्यादिके तूपपदसमासे धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं कर्त्राद्य-र्थकं कारादिपदं, पदान्तरानुक्तं सन्न कर्त्रादेरन्वय-बोधक्षमं। चन्द्रनिभमित्यादौ तु तत्पुरुषे, निभादिपदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुकृद्भ्यां निष्पन्नमिति तद्व्युदासः ॥ ५० ॥

॥ ५१ विभजते च ।—

॥ २१ ॥ कारकैकोपपदकः,
षड्विधोऽयमिति भ्रमः ।
कर्मकर्त्राद्युपपद-,
भेदाद्बहुविधस्त्वसौ ॥ ५१ ॥

कारकेषु उत्तानशयः, पूर्वसर, इत्यादावुत्तानादिः कर्त्ता । कुम्भकारः सौवीरपायीत्यादौ कर्म । कच्छपः, पार्श्वशय, इत्यादौ करणम् । उखाश्रत्, वहभ्रट् इत्यादावपादानं । खशयः, कुरुचरः, इत्यादावधिकरणं

सङ्गमयति ।— कुम्भकार इत्यादि ।= धातुकृद्भ्यामित्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— तत्पुरुष इति ।= अन्यमिति शेषः । सप्तम्यर्थो घटकत्वं, तादृशमपि शब्दान्तरानुक्तं सत् तादृशार्थबोधक्षममपीत्यर्थः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ विभजते चेति ।— उपपदसमासमित्यर्थात् । कारकैकोपपदकः कारकमात्रोपपदकः, अतः षड्विधः । अयं उपपदसमासः, भ्रमत्वहेत्वनुपन्यासन्यूनताभङ्गाय न्यूनत्वादिहेतोर्वक्ष्यमाणत्वात्, तत्सम्पादनाय कारिकामव्याख्यायैवादौ संप्रदानातिरिक्तकारकोपपदकान् तद्भिन्नोपपदकान् उपपदसमासान् प्रमाणयति ।— कारकेष्वित्यादि ।= कर्त्तेति,- उपपदमिति परेणान्वयः, एवमग्रेऽपि । उत्तानः शेते, पूर्वं सरतीत्यादेस्तद्विग्रहत्वादिति भावः, कर्मेति ।— कुम्भं करोति, सौवीरं पातुं शीलमस्येत्यादेस्तद्वि-

उपपदं। सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते, दृश्यते च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यसावनेकविध एव । न तु कारकमात्रोपपदकत्वात् षड्विध एव, न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति। असूर्य्यम्पश्येत्यप्युक्तसमासः, परन्त्वव्ययपदस्येव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थबोधने व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ॥ ५१ ॥

(इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां समासप्रकरणं समाप्तं ॥)

———:o:———

॥५२॥ यौगिकेषु क्रमप्राप्तं ताद्धिताक्तं नाम लक्षयति ।—

॥ १ ॥ यन्नाम तद्धितं यच्च,

यत्क्रमं सद्यदर्थकम् ।

ग्रहत्वात्, करणमिति ।— कच्छेन पिबति, पार्श्वेन शेत इत्यादेस्तद्विग्रहत्वात् । अपादानमिति ।— उखायाः श्रंसते, वहाद्भ्रश्यत इत्यादेस्तद्विग्रहत्वात्। अधिकरणमिति ।- खे शेते, कुरुषु चरतीत्यादेस्तद्विग्रहत्वात्। न कुत्रापि दृश्यत इत्यनेन न्यूनत्वं व्यञ्जितं। अधिकत्वं दर्शयन्नाह ।— दृश्यते चेति ।— न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यामिति, संप्रदानोपपदकास्यभावात् कारकभिन्नोपपदकस्यापि सत्त्वादिति भावः । उक्तसमासः उपपदसमासः ।ननु,असूर्यम्पश्या इत्यतोऽपि तादृशार्थप्रतीतिः स्यादित्यत आह ।—परन्त्विति ।=व्युत्पन्नत्वादिति नञ्तत्पुरुषानन्तरं तादृशसमासेन प्रकृतार्थस्यानभिधानादिति भावः । केवलेति नञरहितेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णकान्तशर्मविद्यावागीशकृतौ समासटीका समाप्ता ।

———:o:———

॥ ५२ ॥ तद्धिताक्तनामप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।—यौगिकेष्विति ।= नामोत्तरतद्धितत्वं, तद्धितोत्तरनामात्वं वा लघु-

तद्द्वयं तत् क्रमं तत्र,
तद्धिताक्तं निगद्यते ॥ ५२ ॥

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं, तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं बहुगुड़ो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ चाव्यापकमेव, तद्धिताक्ते नाम्नि, तथापि, यादृशं नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सद्यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तद्द्वयमपि तादृशार्थे तद्धिताक्तं नामेत्यर्थः। पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव, न प्रागेव तु तद्धिताक्तत्वं, तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्त-

---

लक्षणं कुतो न कृतमित्यस्य समाधानमभिदधानः कारिकां व्याचष्टे।- यद्यपीत्यादि ।= उभयलक्षणस्याव्याप्तिः कुत्रापि नास्तीत्यतः प्रत्येकमिति, अव्यापकमिति, क्रमेणेत्यादिः । यादृशमिति ।— नाम, तथाच, तद्धितघटित-यादृशानुपूर्वी-प्रकारकनिश्चयत्वं यादृशार्थबोध-जनकतावच्छेदकं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थे तद्धिताक्तना-मत्वमिति पर्यवसितं । ननु, पचतितरामित्यादावव्याप्तिः पचती-त्यादेर्नामत्वाभावात्, तादृशानुपूर्व्या नामाघटितत्वमिति तस्यालक्ष्य-त्वमाह ।— पचतीत्यादि ।=प्रागेव सुतरामेव,तद्धिताक्तं नामेत्यनुष-ज्यते, तद्धिताक्तत्वस्य नामत्वव्याप्यत्वादिति भावः । नन्वसौ सार्थक एव न स्यात्, प्रकृतिप्रत्ययनिपातान्यस्य सार्थकत्वासम्भवात्, न चासौ प्रकृतिर्नामधातुभिन्नत्वात्, नापि प्रत्ययो वृत्तिमत्त्वाभावात्, नासौ निपातः स्वोपस्थाप्यार्थधर्मिकतादात्म्येनान्वयबोधाक्षमत्वा-दिति तस्य नामत्वमवश्यमभ्युपेयं, तथा च, न नामत्वघटितनिरु-क्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः सुदृढैवातो लक्षणे नामत्वमनिवेश्यैव तद्धिताक्तनामत्वं व्यवस्थापयति ।— तस्यापीति ।= लक्ष्यत्वे प्रामाणिकत्व इति शेषः। पठनीयं कारिकायामित्यादिः, निष्कृष्टेऽपि तद्धिततद्धितेतरशब्दघटितयादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं निवेश-

द्धितं यच्चेति वा पठनीयं। टावादेरपि तद्धितत्वोपगमा-
दजा-ब्राह्मणीत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ कृदन्तं नाम लक्षयति।—

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थ-
धीकृत् कृद्यादृशं भवेत्।
तद्धातूत्तरगं तत् कृत्,
कृदन्तं नाम तादृशम् ॥ ५३ ॥

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपू-
र्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं, तद्धातूत्तरगं
तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम।
यथा पाचक-पाच्यमानादि, तद्धि धात्वर्थेनान्वितस्य
स्वार्थकर्त्रादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे

यितव्यमित्यभिप्रायः। ननु, टावादेस्तद्धितत्वाभावात्तदाक्तनाम-
स्वव्याप्तिः, न च तदलक्ष्यमेव, नामत्वव्याघातापत्तेः। रूढाद्यन्यतम-
भिन्नस्य नामत्वाभावादित्यत आह।— टावादेरपीति।=वदन्तीत्य-
स्वरससूचनाय। स च स्वमते टावादेर्निरर्थकत्वेन प्रत्ययत्वा-
सम्भवात्, सुतरां न तद्धितत्वमित्येतच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥ ५२॥

॥ ५३ ॥ कृदन्तनामलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह।—
कृदन्तमित्यादि।= विवृणोति।— यद्धात्वर्थान्वितेति।=
यद्धातुयादृशनिष्ठ-विषयता-निरूपित-यादृशार्थनिष्ठविषयताभिन्न-
विषयतानिरूपितकिञ्चिद्विशेष्यताकान्वयबोधम्प्रति यादृशानुपूर्वी-
प्रकारकनिश्चयत्वं जनकतावच्छेदकं, तादृशार्थक तद्धातु-
घटित-तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थधात्वर्थान्विततादृशस्वार्थ-
बोधने कृदन्तनामत्वमिति पर्यवसितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति।—
यथेत्यादि,।= तद्धिधात्वर्थेनेति।— पचपाच्यादिधात्वर्थेनेत्यर्थः।
कर्त्रादेरित्यादिना कर्मादिपरिग्रहः। प्रथमांशे तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-

तादृशानुपूर्वीकत्वेन निश्चीयमानं हेतुः । चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं बोधयदपि तव्यादिकं, धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थनिष्ठविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव । भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव॥९३॥

॥ ९४ ॥ तदेवं रूढायोगरूढाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं, सम्प्रति शब्दसंस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमप्याह ।—

स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं,
क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।
शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं,
भाषया नाम भिद्यते ॥ ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गं, पुंलिङ्गं, नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते, । तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं,

---

प्रकारकनिश्चयत्वस्य तादृशस्वार्थप्रकारकान्वबोधजनकतानवच्छेदकत्वात् । द्वितीयाद्यंश इति, न च, स्वार्थविषयतात्वेन निवेशान्नैव दोष इति वाच्यं, तादृशविषयितात्वस्य सांसर्गिकविषयतासाधारणत्वेन तज्जन्यतानवच्छेदकत्वात्, पाचकमित्यतः पाककर्त्ता कर्मत्ववानिति बोधस्यापि प्रसङ्गाच्च । ननु, धात्वर्थान्वितेति यथाश्रुतशब्दात्तादृशप्रकारतैव लभ्यत इति विषयतात्वेन कुतस्तन्निवेश इत्याकाङ्क्षायामाह ।—चैत्रेणेत्यादि ।= ननु, भावकृतः स्वार्थाप्रसिद्ध्या तदन्तनामस्वव्याप्तिरित्यत आह ।— भावकृतामपीति ।= व्युत्पादितमेवेति-प्रत्ययलक्षण इत्यादिः ॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥ नाम्नां त्रिधाविभागप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।—तदेवमित्यादिना ।= भाषया भिद्यत इत्यनेन स्त्रीत्वादिवाचक-

तटः तटी तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यत्वापत्तेः । परन्तु,स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं, परिभाषायाः प्रयोजनश्चेह पदसंस्कारः, सोऽपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादिसद्भावः, तटीत्यादौ स्त्रीत्वेन ङीबादिप्रत्ययः, तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेर्लुगादिरिति । दुन्दुभी सुवर्ण(१) इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभो, न ह्ययं दुन्दुभिरिदं सुवर्णमित्यादितोऽक्षस्याशीतिरत्तिकपरिमितस्वर्णादेश्चावगमः । यत्र च सम्पदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य विशेष-

---

ता नास्तीति सूचितं, तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाह ।— तत्रेति ।= अयोग्यत्वापत्तेरिति ।— तटादेर्योन्यादिमत्त्वाभावादिति भावः । संस्कार आकाङ्क्षा, सोऽपि संस्कारोऽपि । शाब्दे इवार्थविशेषलाभोऽपि पदसंस्कारफलमित्याह ।— दुन्दुभीति ।= अर्थविशेषस्याक्षस्याशीतिरत्तिकापरिमितसुवर्णस्य च, लाभः अवगमः । ननु, पुल्लिङ्ग दुन्दुभीशब्दादपि नपुंसकलिङ्गसुवर्णशब्दादपि तादृशतादृशार्थावगमात् कुतः शब्दसंस्कारस्य तल्लाभकत्वमित्यत, आह ।— न हीति ।= हि यस्मात्, अवगमो नेति योजना । ननु, सम्पदादि शब्दानां पदसंस्कारविशेषाभावात् स्त्रीलिङ्गत्वेन परिभाषावैफल्यमित्यत आह ।— यत्र चेति ।= विशेषः ङीबादिप्रत्ययः, तत्साकाङ्क्षे सम्पदादिपदसाकाङ्क्षे, यत्र शोभनादिपदं, तस्मिन्नस्तीति, पदसंस्कारस्य विशेष इति पूर्वेणान्वयः । तत्र हेतुमाह ।— विशेषणपदानामिति ।= नियमादिति ।— असति बाधके विशेषणपदस्य विशेष्य पदसमानलिङ्गत्वनियमात्, विशेषणपदस्य विशेष्यलिङ्गानुमापकत्वमिति भावः । हरितक्यः फलानीत्यादौ व्यभिचारादाह ।— विनेति ।= तथा च "द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रिया" मित्यनुशासनस्यैव समानलिङ्गकत्वबाधकत्वादिति भावः ।

---

(१) सुवर्णो ऽशीतिरत्तिः स्यादित्यमरः ।

स्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपद एवास्ति, विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गग्राहित्वस्य विना बाधकं नियमात् । यत्तु, तटादिकं द्रव्यमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः । प्रत्ययानान्तु तद्व्यञ्जकतामात्रमिति वैयाकरणैरुक्तं, तन्न युक्तं, तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेव धर्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् ।

वैयाकरणमतमुत्थाप्य निषेधयति ।— यत्त्विति ।= द्रव्यमिव जलसन्निहितभूमिरूपद्रव्यमिवेत्यर्थः । तद्गतं तादृशभूमिगतं, पदार्थान्तरमपि तटादिपदाशक्यमपि, तटादिपदस्यार्थः तटादिपदप्रतिपाद्यः । नन्वेवं ङीबादिप्रत्ययानां वैफल्यमित्यत आह ।— प्रत्ययानामिति ।= ङीबादिप्रत्ययानामित्यर्थः । तद् व्यञ्जकतामात्र तटादिपदजन्यस्त्रीत्वादिबोधसहकारित्वमात्रमित्यर्थः । ननु, शाब्दबोधे वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया तटादिपदस्य स्त्रीत्वादौ वृत्तिविरहात् कथं तस्मात् स्त्रीत्वादिबोधः, कथं वा प्रत्ययानां तद्व्यञ्जकतेति, चेन्न, घटेन जलमाहरेत्यादौ मीमांसकमते छिद्रेतरत्वस्येव वैयाकरणमतेऽपि तात्पर्यादिवशात्तत्र तद्भानादिति सम्प्रदायविदः । तन्न, तथापि स्त्रीत्वादिना भानानुपपत्तेर्जागरूकत्वात् । वस्तुतस्तु, शक्त्या तटत्वावच्छिन्नस्य, लक्षणया च स्त्रीत्वस्य बोधकं तटादिपदमित्येव वैयाकरणाभिमतं । अत एव लक्षणाज्ञापनायैव पदार्थान्तरमपीत्युक्तं, प्रत्ययानां तद्व्यञ्जकतामात्रमित्यस्य तादृशलक्षणाग्राहकतामात्रमित्यर्थः । एकधर्मावच्छिन्न एव युगपद्वृत्तिद्वयस्य विरुद्धत्वात्, एतेन वस्तुगत्या स्त्रीत्वाश्रयतटस्य तटत्वादिना भानं, न तु स्त्रीत्वादिनेत्युक्तौ स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेनेति दूषणग्रन्थासङ्गतिरित्यपि प्रत्युक्तमिति युक्तमुत्पश्यामः । तटादिपदेभ्य इति ।— पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं, तस्याननुभवैकदेशेऽन्वयः । तथा च, तटादिपदानां तादृशानुभवाजनकत्वेनेति यावत् । तादृशपदार्थान्तरे स्त्रीत्वादिरूपपदार्थान्तरविषयकबोधजनकत्व इति केचित् । सप्तम्यर्थो विषयत्वं, तच्च प्रमाणैकदेशप्रमित्यन्वयि, तथा च, तत्र तादृशपदार्थान्तरविषयकबोधजनकाभावादित्यर्थ इति वस्तुगतिः । स्त्रीत्वादेः

"न विप्रा वेदमुच्चरे"दित्यादौ च टाबादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्यादिमत्त्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात्। "न प्राणि प्राप्नुयाद्दायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत्" इत्यादावपि लुप्तालुप्ताभ्यां सुब्भ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि, पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते । न चेदेवं दधि भुञ्जीत इत्यादौ कर्मत्वादेरनुभवार्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किन्न स्यात्, स्यादेवेति चेत्, संख्याया अपि स्यादिति किन्न रोचयेः, रोचयेत्तदपि प्रत्ययानामपि तत्तदर्थव्यञ्जकतामात्रस्वादिति तु प्रमाणरिक्तं वचः, प्रत्ययानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादिवाचकत्वव्यवस्थितेः,अन्यथा,प्रत्ययानामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकतामात्रस्य सुवच-

---

प्रकृत्यर्थत्वे साधकाभावमुक्त्वा प्रत्ययार्थत्वे साधकमप्याह ।— न विप्रा इति ।= एवकारेण प्रकृतिव्यवच्छेदः, अनुभावनादिति ।— अयमभिप्रायः योन्यादिमत्त्वरूपस्त्रीत्वादेः प्रकृत्यर्थत्वे तटीत्यादौ तादृशस्त्रीत्वावगतावयोग्यत्वापत्तेरिति स्त्रीत्वादिकमतिरिक्तपदार्थो वाच्यः, तदेवोक्तं पदार्थान्तरमित्यनेन, तथा च, न विप्रा इत्यादौ योन्यादिमत्त्वरूपस्त्रीत्वभानस्यानुभवसिद्धत्वाद्भवन्मते तन्नोपपद्यते, तस्य त्वयापि प्रकृत्यर्थत्वास्वीकारादिति । ननु,टाबादिप्रत्ययस्य स्त्रीत्वादिवाचकत्वे यत्र तन्नास्ति, तत्र कथंस्त्रीत्वादिबोध इत्याशंक्य समाधत्ते ।— न प्राणीति ।=इत्यादावपीति ।— आदिना " योषिद्धनं कामुकानां, योगो योगविदां धन" मित्यादिपरिग्रहः । ननु, लुप्तविभक्तेः स्मरणकल्पनमपेक्ष्य तस्य प्रकृत्यर्थत्वं युक्तमित्यतः प्रकृत्यर्थत्वे प्रतिबन्धिमप्याह ।— दधीत्यादि ।= तस्यापि कर्म्मत्वादेरपीत्यर्थः । स्यादेवेति ।— कर्म्मत्वादेः प्रकृत्यर्थत्वं स्यादेवेत्यर्थः । अपिस्यादिति ।— प्रकृत्यर्थत्वमित्यनुषज्यते, तदपि प्रकृत्यर्थत्वमपीत्यर्थः,प्रत्ययानां वैफल्यमपि नास्तीत्यतस आह ।—प्रत्ययानामपीति ।= वचसः प्रामणरिक्तत्वे हेतुमाह ।— प्रत्ययानामिति ।=अन्यथेति ।—

त्वात् । अस्तु वा "न प्राणि प्राप्नुयाद्दाय" मित्यादौ प्राण्यादिमात्रबोधकस्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसकप्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ फणिभाष्योक्तं नाम्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति ।—

॥ २ ॥ एकैकेन तथा द्वाभ्यां,
वचनैस्त्रिभिरेव च ।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु,
नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५५ ॥

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन, द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन, बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन, द्विवचननिराकाङ्क्षत्वेन, वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च, नाम्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः । एकादिकं विंशत्यादिकं

अन्वयव्यतिरेकसत्वेऽपि यदि प्रत्ययानां तद्वाचकत्वं न स्वीक्रियेत, तदेत्यर्थः । तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां कर्मत्वादिविशिष्टघटादिबोधकतायां । ननु, विभक्तेरसद्भावस्थले लुप्तविभक्तेः स्मरणकल्पनगौरवमेव तेषां प्रकृत्यर्थे विनिगमकमित्यत आह ।—अस्तुवेति । = तथा च, प्रत्ययसहभावस्थले तेषां प्रत्ययार्थत्वे भवन्मतेऽपि बाधकाभाव इति प्रत्ययासद्भावस्थलमालभ्य वयं न विवदामह इति हृदयं ॥५४॥

॥ ५५ ॥ फणिभाष्योक्तनाम्नः पञ्चविधत्वस्योपपादककारिकावतारणिकामाह ।—फणिभाष्योक्तमिति । = विवृणोति ।– सुपामिति, एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेनेत्येवकारार्थमात्रस्य त्रिभिर्वचनैरित्यत्रान्वयप्रयोजनाभावात् तत्पूर्वस्थलद्वय एव सम्बन्धः, तथा चैकेनैव साकाङ्क्षत्वं, द्वाभ्यामेव साकाङ्क्षत्वं, वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वं प्राप्तं, तत्र, प्रथमेन तत्तद्वचनमात्रसाकाङ्क्षत्वलाभः, द्वितीयेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वलाभः । तृतीयेन वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वलाभः ।

सार्थकभावकृदन्तं, श्रूयमानभवितव्यादिकं, क्रियाविशेषणार्थकं, समाहारद्विगु-समाहारद्वन्द्वावन्योन्यपरस्परादिकश्च, सुपामेकवचनमात्रेण साकाङ्क्षं, "भवितव्यानां भवन्ति द्वाराणी"त्यादौ च भवितव्यानामित्यस्य प्राप्तव्यानामित्यर्थः । उभपदं, द्विपदं, पुष्पवन्तपदं, स्ववैद्येऽश्विनादिपदं, भू-स्वर्गयोरोदस्यादिपदं, ग्रामे गोदपदश्च द्विवचनमात्रेण,प्राणप्रभृतिकं, त्रिचतुरादिकपदं, कतिपदश्च बहुवचनेनैव, उभयपदमेकवचनबहुवचनाभ्यामेव । घटपटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः । यथा चैतत्तथाग्रे प्रतिपादयिष्यामः ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ नाम-धातुभेदात् प्रकृतेर्द्वैविध्यमुक्तं, तत्र सामान्यतो विशेषतश्च नाम निरूप्यावसरसङ्गत्या धातुं निरूपयति ।—

॥ १ ॥ यो यत्स्वार्थस्योत्तरस्थ-,
तृजर्थे बोधनक्षमः ।

तथा द्वाभ्यामित्यस्यैकवचनबहुवचनाभ्यामित्यर्थादिति भावः। पञ्चविधत्वव्यपदेश इति ।— भाष्यकृतापि रूढत्वादेर्नामविभाजकत्वमवश्यं स्वीकरणीयं, एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वादिकन्तु न विभाजकत्वं, तथा सति,तत्तद्व्यक्तित्वादेरपि तथात्वापत्तेरित्यावेदनायैव व्यपदेश इत्युक्तं । ननु, भावविहितभवितव्यादिशब्दस्य नैकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वं, "भवितव्यानां भवन्ति द्वाराणी" त्यादौ बहुवचनस्यापि दर्शनादित्यतस्तस्य भावकृदन्तत्वमेव नास्तीत्याह ।— भवितव्यानामिति ।= द्विवचनमात्रेणेति ।— साकाङ्क्षमिति पूर्वेणान्वयः, एव मग्रेऽपि । एतेषां तत्तद्वचनसाकाङ्क्षत्वे प्रमाणाकाङ्क्षायामाह ।- यथा चैतदिति ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ धातुलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।—

स तादृशार्थकः शब्दो,
धातुस्त्रिविध ईरितः ॥ ५६ ॥

यः शब्दः, स्वोत्तरतृचः शक्याऽर्थे स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थः, स, तादृशार्थे धातुरुच्यते । पच-पिपच्चादयो हि शब्दाः पक्तृ-पिपक्षि-त्रादिनामनिविष्टाः स्वोत्तरतृजर्थे कर्त्रादौ स्वोपस्था-

---

नामधातुभेदादिति ।=तत्र तयोर्मध्ये, सामान्यतः सामान्यलक्षणतः, विशेषतः विशेषलक्षणतः। न्यूनतापरिहारायावसरस्यँ सङ्गतित्वमाह ।- अवसरसङ्गत्येति ।= धातुं धातुपदप्रतिपाद्यं। विवृणोति ।— यः शब्द इति ।= सामान्यत उत्तरत्वस्यासत्त्वात्, सत्त्वे वाऽव्यावर्त्तकत्वात्, उत्तरपदस्य स्वोत्तरपरतया व्याचष्टे ।—स्वोत्तरेति ।= स्वं धातुत्वेनाभिमतं, शक्यार्थे शक्तिप्रतिपाद्यार्थे इत्यर्थः।तेन यद्धातुःस्वोत्तरतृचो लक्ष्यार्थ एव स्वार्थबोधकस्तत्र नाव्याप्तिः, न वा गुरुतरशक्तिनिवेशवैफल्यं, एकस्य धातोरपरार्थे धातुत्ववारणाय स्वोपस्थाप्य-इति। अन्यार्थस्य लक्षणया तत्प्रतिपाद्यत्वसम्भवात्, तथा च, स्वजन्योपस्थितिसहकारेण स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकारक इति तदर्थः । फलोपधायकत्वनिवेशे फलानुपधायकेऽव्याप्तिरिति स्वरूपयोग्यतां निवेशयति ।— समर्थ इति ।= एकार्थेऽपरार्थस्य धातुत्ववारणाय तादृशार्थे इति ।— तथा च, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वं स्वाश्रयोत्तरतृजर्थधर्मिकस्वाश्रयज्ञानजन्योपस्थितिसहकारेण स्वाश्रयप्रतिपाद्यार्थप्रकारकशाब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थे धातुत्वमिति पर्यवसितं । धर्मिविषयताया आकाङ्क्षाज्ञानकार्यतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादसम्भववारणाय व्यापकत्वनिवेशः, न च, कर्त्तृधर्मिकपाकप्रकारकान्वयबोधं प्रति तृचि पचप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतया धर्मिविषयताया अपि तत्कार्यतावच्छेदकनिविष्टतया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि न दोष इति वाच्यं, पाकः पाच्यमानः पक्तेत्यादिनानाविधबोधसाधारणैककार्य-

प्यानां पचन-पाकेच्छादीनामन्वयधियं प्रति प्रभवो, न त्वन्ये घटाद्याः। स चायं, मूलधातुः सौत्रः प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविध इति ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ सुबर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां मते धातुं लक्षयति।—

॥ २ ॥ यः सुबर्थे निजार्थस्य,
स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना।
यादृशस्यान्वयाहेतुः,
स वा धातुस्तदर्थकः ॥ ५७ ॥

यः शब्दः, स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना सुबर्थे यादृशस्य निजार्थस्यान्वयधियं प्रत्यसमर्थः, स एव तादृशार्थको धातुः। पाकं कुरु, सम्पदं पश्येत्यादौ हि पचा-

---

कारणभावस्य लाघवेन कल्पनीयत्वाद्, विशेषसामग्रीविरहादेवैकविधबोधस्थलेऽपरबोधापत्त्यसम्भवादिति। लक्ष्याणि प्रदर्शयन् तेषु लक्षणं सङ्गमयति।—पच-पिपक्षेत्यादि।=प्रभवः समर्थाः, अलक्ष्ये लक्षणागमनं व्यञ्जयति।— न त्विति,।= त्रिविध इत्यस्यार्थमाह।— स चायमिति,।= निरुक्तप्रकृतिलक्षणाश्रय एतल्लक्षणाश्रयश्चेत्यर्थः, ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ प्राचीनमतमुत्थापयति।— सुबर्थेऽपीति,।= विवृणोति।— यः शब्द इति,।= तथा च, स्वाश्रयोत्तरकृच्चिन्तनाभावविशिष्टयादृशानुपूर्वीप्रकारकानिश्चयत्वं सुबर्थधर्मिकस्वाश्रयोपस्थाप्ययादृशार्थान्वयबोधजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं, तादृशधातुत्वमिति पर्यवसितार्थः। असम्भववारणाय विशिष्टान्तं। प्रभावश्चैकलक्षणावच्छिन्नैकार्थवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः, अन्यथा, घटादौ नाम्नि घटरूपाद्यर्थकधातुत्ववारणायानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यापत्तेः।

दिको धातुः स्वोत्तरस्य भावकृतः प्रतिसन्धानदशायामेव सुबर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेरन्वयबोधमाधत्ते, न त्वन्यथा, स्वरूपस्य घञाद्यशक्यत्वेन तत्र धात्वर्थस्यान्वयायोगादिति प्राञ्चः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ धातोर्विधात्रयं लक्षयति ।—

॥ ३ ॥ मूलधातुर्गणोक्तोऽसौ, सौत्रः सूत्रैकदर्शितः ।

आख्यातार्थे स्वार्थान्वयबोधजनकतावच्छेदकत्वात्पदाद्यानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयस्येति प्रत्ययार्थमुपेक्ष्य सुबर्थे इत्युक्त। चैत्रेण पच्यते इत्यादौ स्वार्थविशेष्यकसुबर्थप्रकारकबोधाजननात् पचनेति सुबर्थधर्मितानिवेशः, अन्यत् स्वयमूहनीयं । ननु, सुबर्थे धात्वर्थान्वयः कथं स्वीक्रियते, भावविहितकृतां स्वरूपे शक्तिस्वीकारात्तादृशार्थं एव धात्वर्थान्वयादित्यत आह।— स्वरूपस्येति। = अशक्यत्वेनेति।— सुबर्थधात्वर्थयोरन्वयबोधानुपगम एव भावविहितप्रत्ययानां स्वरूपे शक्तिकल्पनबीजं, तादृशान्वयबोधस्वीकारे च स्वरूपे तच्छक्तिकल्पनस्यानावश्यकत्वादिति भावः। न च, प्रत्ययलक्षणं तत्राव्याप्तं, तस्य कुत्राप्यर्थे प्रशस्तवृत्तिमत्त्वाभावात्, एवं धात्वर्थरूपभावस्य धातुनैव प्रत्यायनाद्धि फलयं, कथं वा प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमः, कथं वा स्तोकं पाकः, स्तोकः पाक इति प्रयोगद्वयस्य साधुत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, भावप्रत्ययादीनाममीषां धात्वर्थ एव शक्तत्वात्, पाक इत्यादावभेदेन धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधस्वीकारान्न काचिदनुपपत्तिरित्यस्य प्राचामभिप्रेतत्वात्। न च, धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नत्वमिति तु न देश्यं, करोति यतत इत्यादौ तथादर्शनादेककृतेरेव तत्र भानं, सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्याभावादिति तु रिक्तं वचः, तथा सति, प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमानुपपत्तेरशक्यपरिहारत्वात्,तत्र तादृशनियमसङ्कोचे ममापि सुबर्थधात्वर्थयोरन्वयाबोधनियमसङ्कोचस्य सुवचत्वात्। किञ्च तादृशनियमे धात्वर्थ इत्यस्य प्रत्ययानुपस्थाप्यधातूपस्था-

योगलभ्यार्थको धातुः,
प्रत्ययान्तः प्रकीर्त्तितः ॥५८॥

गणोक्तो गणपठितः पच-भूप्रभृतिः, सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः स्कन्भु-जु-प्रभृतिकः, योगलभ्यार्थकःस्वावयवलभ्यार्थस्य बोधकः :पाचि-पिपच्चादिः, तितिक्षादिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावेण यौगिक एव । हिन्दोलान्दोलादेर्लौकिकस्यापि सत्त्वाच्चतुर्विध एव धातुरिति वोपदेवः । सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यतरपरमतो लौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवति अतस्तदपि निर्वक्ति ।—

॥४॥ यो यत्पदार्थकर्तृत्वे,
यादृक् स्वार्थस्य बोधकः ।

र्थ्यार्थ इत्यवश्यं भवतापि वक्तव्यं, तथा चास्मन्मतेऽपि न तादृशनियमभङ्ग इत्यलं पल्लवितेन । उच्छृङ्खलास्तु प्राञ्च इत्यस्वरससूचनाय, तादृशास्वरसबीजान्येतान्युक्तानीत्याहुः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ धातोर्विधात्रयलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।—धातोरिति । = विवृणोति । = गणोक्त इति ।— सौत्र पाठसाधारणं एकपदस्य केवलार्थकत्वमभिप्रेत्यसूत्रैकदर्शितइत्यस्य पर्यवसितार्थमाह ।-- सूत्रमात्रोपात्त इति । = गणोक्तस्य पचादिधातोरपि सूत्रोपात्तत्वात्तेन रूपेण विभागानुपपत्तिः, परस्परव्यावर्त्तकधर्मस्यैव विभाजकत्वान्मात्रपदम् । यौगिक एवेति, इति न विधात्रयानुपपत्तिरिति शेषः ॥ ५८ ॥

॥५६॥ व्युत्पत्तिवैशद्याय धातोरन्याविधाविधात्रयं दर्शयितुं भूमिकामाह ।-- परस्मैपदित्वादीति । = विवृणोति ।— यो धातुरिति ।=

स तत्पदी भवेद्धातु-,
स्तादृशः स्वार्थबोधने ॥ ५९ ॥

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृत्वेऽन्वयबोधं प्रति समर्थः, स धातुस्तत्पदी। गमभूप्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थ एव कर्तृत्वेऽन्वयधियं प्रति प्रभवाः। सत्यपि योग्यतादिग्रहे चैत्रो गच्छति, भवति इत्यादित इव, गच्छते भवते प्रभृतिभ्यो गतिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेः। सङ्गच्छते-भवते-इत्यादितः सङ्गतिप्राप्त्यादिकर्तृत्वावगमात्तादृशार्थे आत्मनेपदिन एव ते। यजति करोतीत्यादित इव, यजते कुरुते इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृत्वस्यावगतेर्यागाद्यर्थे यजिकृञादिरुभयपदी। तदुक्तमभियुक्तैः।—

तथा च, धातुत्वे सति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानत्वं यत्पदोपस्थाप्यकर्तृत्वधर्मिकस्वाश्रयोपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थकतत्पदिधातुत्वमिति पर्यवसितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति।— गम-भूप्रभृतय इति।=अन्वयधियं प्रति प्रभवं इति परेणान्वयः। गौणेवेत्येतेन कारिकास्थस्वार्थपदस्य स्वशक्यार्थपरत्वे लक्ष्यार्थासंग्रहः, लक्ष्यार्थपरत्वे शक्यार्थासंग्रहः, इत्युभयसंग्रहाय स्वोपस्थाप्यार्थ इति विवृतं। तेन रूपेणैव तस्य लक्षणघटकत्वमिति सूचितं। ननु, परस्मैपदोपस्थाप्य इव आत्मनेपदोपस्थाप्येऽपि कर्तृत्वगत्यादिबोधं प्रति गमाद्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य स्वरूपयोग्यत्वात् कुतस्तेषां नात्मनेपदित्वमित्याशङ्क्य तस्य तत्र स्वरूपयोग्यत्वमेव नास्तीत्याह।- सत्यपीत्यादि।= ननु, योग्यतादिज्ञानरूपकारणान्तरविरहादेव तादृशानुपूर्वी ज्ञानात् न तत्र तादृशान्वयबोध इत्यत आह सत्यपि योग्यतादिग्रह इति।= आदिनाऽऽसत्तितात्पर्यपरिग्रहः। सम्पूर्वगमधातोः प्राप्त्यर्थे,

"पदद्वयेन साकाङ्क्षाः, स्वरिञ्ञिण्ण्यन्तधातवः।
सनन्ताः प्रायशो मूल-, धातुवत्पदिनो मताः॥
क्यङ्-यङन्ता ङानुबन्धा, रुचाद्याश्चात्मनेपदैः।
परे परस्मैपदिनो, नित्यं कर्त्तरि धातवः"॥

स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा यज-पचाद्याः, ञितो ञ्यनुबन्धाः, कृञ्सुञादयो, ण्यन्ताश्च भाविप्रभृतयः, कर्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं साकाङ्क्षाः। सनन्तास्तु स्वप्रकृतिपदभाजस्तेन बुभूषते, विवर्द्धिषति, इत्यादिको न प्रयोगः। स्मृदृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयोरात्मनेपदित्वमेव, अत उक्तं प्रायश इति। क्यङन्ता हंसायाद्याः, यङन्ता बोभूयाद्याः, ङानुबन्धाः शीङाद्याः, रुचादिगणश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव साकाङ्क्षाः। परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः॥ ५९॥

॥ ६०॥ प्रत्ययोऽसौ चतुर्विध इति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधा दर्शयति।—

भूधातोस्तत्तदर्थे चात्मनेपदित्व इष्टापत्तिमाह।= सङ्गच्छत इत्यादिना अत्र प्राचीनसंवादमाह ।= तदुक्तमित्यादि ।= समाहारेति –"ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्तस्तद्विपरीतश्चानुदात्त, उदात्तानुदात्तयोर्मिश्रश्च समाहार" इति दुर्गसिंहः। पदद्वयेनेत्यादौ पूरयति।— कर्त्तृत्ववाचिनेति,।=अन्यथा, परस्मैपद्यादिधातूनामप्युभयपदित्वापत्तेरितिभावः। प्रायश इत्यस्य फलमाह।= स्मृदृशोरिति ।=आत्मनेपदित्वमेवेति ।= "स्मृदृशी च सनन्तौ तु, रुचादौ शुरनाङ् प्रति। अनुज्ञाश्च विज्ञेया" इत्याद्यनुशासनादिति भावः। परे उभयपद्यात्मनेपदिभिन्नाः, परस्मैपदेनैवेति।—साकाङ्क्षा इति पूर्वेणान्वयः॥५९॥

॥६०॥ कालापमतमाह।— तदनुपगम इति।= अत एवेति।— कादिप्रत्ययानां तद्धितत्वाभावादेवेत्यर्थः। नौत्वादिरिति।—ङीवादेस्तद्धितत्वे तस्मिन् परे "उवर्णस्त्वोत्वमापाद्य" इत्यनेन पटुशब्दस्योकार स्यौत्वं स्यादिति भावः॥ ६०॥

॥ १ ॥ विभक्तिश्चैव धात्वंश,
स्तद्धितं कृदिति क्रमात् ।
चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः,
कादिभिः पञ्चधाऽथवा ॥६०॥

धात्वंशः सन् क्यचादिः । वत्सकोऽश्वक इत्यादौ दयाकुत्साद्यर्थकस्य कादेः, अजा ब्राह्मणी श्वश्रुरित्यादौ स्त्रीत्वाद्यर्थकटावादेश्च तद्धितत्वोपगमे चतुर्विध एव प्रत्ययः। तदनुपगमे तु पञ्चविध एव, अत एवाश्वकभार्य्य इत्यादौ पुंवद्भावस्तद्धितकृतोरेव कोपधस्य तन्निषेधादेवमौपगव इत्यादाविव पट्वीत्यादौ नैत्वादिरिति कालापाः ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ प्रत्ययेषु विभक्तिं लक्षयति विभजते च ।—

॥ १ ॥ संख्यात्वव्याप्यसामान्यैः,
शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः ।
सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता,
सुप् तिङ् चेति विभेदतः ॥६१॥

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः, सा विभक्तिः सुप्तिङ् चेति भेदतो द्विविधा, एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः, प्रत्ययश्च तृजादिर्न संख्याशक्त इति तयोर्व्युदासः ॥६१॥

॥६१॥ विभक्तिलक्षणविभक्तिविभाजकप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।— प्रत्ययेष्विति ।= निर्द्धारणे सप्तमी, विवृणोति ।— संख्यात्वावान्तरेति ।= जात्यवच्छिन्नेत्यनेन कारिकास्थतृतीयाया

॥ ६२ ॥ यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे प्रमाणं तदान्यथा निर्वक्ति ।—

॥ २ ॥ प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे,
विधेयत्वेन बोधने ।
समर्थः सोऽथवा शब्दो,
विभक्तित्वेन गीयते ॥ ६२ ॥

यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः, सा सुबादि विभक्तिरित्युच्यते। घटमित्यादौ सुपा कर्मत्वं घटीयमित्यादाविव, पचतीत्यादौ तिङापि कृतिः पाकीयेत्यादिरुद्देश्यविधेयभावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धीरुत्पाद्यते, न तु प्रत्ययान्तरेण, तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालिन्येव

अवच्छेदकत्वमर्थ इति सूचितं । प्रत्ययत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।— एकत्वत्वेति।= ननु, प्रत्ययत्वमेव विभक्तित्वमिति कथं नोच्यत इत्यत आह।— प्रत्ययश्चेति।= न संख्याशक्त इति, तथा च, सुतरां संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान्नेति भावः। तयोस्तदादितृजाद्योः, न च, लक्षणे संख्याशक्तत्वमेव निवेश्यतां किं तादृशजात्यवच्छिन्नत्वनिवेशेनेति वाच्यं, संख्याविशिष्टबोधकपदोत्तरतलादिप्रत्ययेऽतिव्याप्त्यापत्तेः। तृजादेरपि क्वचिल्लक्षणया संख्याबोधकत्वसम्भवाच्छक्तिनिवेशः ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ लक्षणान्तरप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह।— यद्याख्यातेति।=विवृणोति।—यः शब्द इति।= तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं स्वार्थधर्म्मिकस्वाश्रयप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं विभक्तित्वमिति पर्यवसितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन्नलक्ष्ये लक्षणागमनं स्पष्टयति।— घटमित्यादावित्यादिना।= प्रत्ययान्तरेण तृजादिप्रत्ययेन, कुत

शाब्दे समर्थत्वात् । न हि दाक्षिरित्यादितोऽपत्यं दक्षस्येत्यादिरुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि, किन्तु दक्षापत्यत्वाद्यवच्छिन्ने धर्मिण्येव सुवर्थैकत्वादेः। अन्यथा अपत्यं दक्षस्य चैत्रस्य चेत्यादाविव दाक्षिश्चैत्रस्य चेत्यादावप्यपत्यादिधर्मिकस्य दक्षचैत्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्वयस्य दुर्वारतापत्तेः। प्रथमाप्यभेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव। न चेदेवं नीलो घट इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य पूर्वमप्रतीतौ महावाक्यार्थबोधस्य तत्पूर्वकत्वहान्यापत्तिरतो न तस्यामव्याप्तिः ॥ ६२ ॥

इत्याकाङ्क्षायामाह ।— तस्येति ।= तृजादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । समर्थत्वादिति ।-तथा च, प्रकारतावच्छेदके विधेयतानङ्गीकारात् विधेयतानिवेशादेव तद्वारणादिति भावः । ननु, दाक्षिरित्यादौ अपत्यं दक्षीयमित्युद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधात्तादृशेण—प्रत्ययेऽतिव्याप्तिरित्यत आह ।— न हीति ।= तदा कीदृग्बोध इत्याकाङ्क्षायामाह ।— किन्त्विति ।= सुवर्थैकत्वादेरिति ।-बोध इति पूर्वेणान्वयः, उक्तार्थे विप्रतिपन्नं प्रत्याह ।— अन्यथेति ।= अपत्यावच्छिन्नदक्षस्य विधेयत्वेनान्वयस्वीकार इत्यर्थः । दुर्वारतापत्तेरिति ।— सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति भावः। अस्मन्मते च प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालिबोधत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्य कार्ये दक्षपत्यविशेष्यकबोधे सत्यपि चरितार्थत्वात् दक्षविधेयकबोधस्यापादयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः । ननु, प्रथमायामव्याप्तिः, घट इत्यादावेकत्ववान् घट इत्येव बोधात्तत्र प्रकृत्यर्थस्याविधेयत्वादित्यत आह ।— प्रथमापीत्यादि ।=तादृशान्वयबोधजनकत्वे युक्तिमाह।।—न चेदेवामिति ।=तत्पूर्वकत्वेति ।-अवान्तरवाक्यार्थबोध जन्यत्वेत्यर्थः । हान्यापत्तिरिति ।— तथा च, तादात्म्यं नीलीयमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधासत्त्वे नीलतादात्म्यवान् घट इति महावाक्यार्थबोधानुपपत्तिरिति भावः । तस्यां प्रथमायां ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ विभक्त्योः सुपं लक्षयति, विभजते, च ।—

॥ १ ॥ प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्या-,
न्वयधीहेतवः सुपः ।
प्रथमादिप्रभेदेन,
ताश्च सप्तविधा मताः ॥ ६३ ॥

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुप उच्यन्ते । ताश्च प्रथमा-द्वितीयादिभेदेन सप्तविधाः, तिङस्तु स्वार्थभावनाद्यन्वयिन्येव स्वार्थसंख्यामेव-बोधयन्ति, न तु स्वप्रकृत्यर्थ इति तासां व्युदासः॥६३॥

॥ ६४ ॥ सुप्सु प्रथमां लक्षयति ।—

॥ २ ॥ तादात्म्यभिन्ने स्वार्थे या,
प्रकृत्यर्थस्य बोधने ।
न समर्था विभक्तिः सा,
प्रथमा परिकीर्त्यते ॥६४ ॥

या विभक्तिस्तादात्म्यभिन्नस्वार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थ-

॥ ६३ ॥ सुब्लक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।— विभक्त्योरिति ।= विवृणोति ।— प्रकृत्यर्थेति ।= स्वार्थेति स्वशक्येत्यर्थः, विभक्तय इति फलकथनं, न तु तत्त्वेन निवेशः, आनर्थक्यात् । विभक्त्यन्यप्रत्ययानां संख्याशक्तत्वात् तत्रातिव्याप्त्यसम्भवात् । प्रकृत्यर्थ इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— तिङस्त्विति ।= भावना कृतिः, अन्वयिनि नामार्थ एवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ प्रथमाविभक्तिलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।— सुप्स्वित्यादि ।= विवृणोति ।— या विभक्तिरिति ।= तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं तादात्म्यभिन्नस्वाश्रयार्थ-

बोधं प्रति न स्वरूपयोग्या सा प्रथमा । द्वितीयादयस्तु स्वार्थे कर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति समार्थाः । प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था तादृशि तादात्म्ये तथान्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने, तथा प्रथमाया द्विवचनम् औ, द्वितियाया पुनः औट् इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति ॥ ६४ ॥

धर्म्मिकप्रकृत्यर्थप्रकारकान्वयबोधजनकतानवच्छेदकं, विभक्तित्वे सति तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं प्रथमात्वमिति पर्यवसितं । स्वार्थनिष्ठविधेयतानिवेशे प्रकृत्यर्थे स्वाश्रयसंख्याप्रकारकबोधजनकत्वाद्यसम्भवः स्यादतो धर्म्मितानिवेशः । प्रकृत्यर्थप्रकारतायास्तु न तत्त्वेन निवेशः, प्रयोजनाभावात्, अत एव प्रकृत्यर्थधर्म्मिकस्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वे सति विभक्तित्वं प्रथमात्वमित्यस्तु लाघवाद्द्वितीयादेस्तु प्रकृत्यर्थविशेष्यकस्वार्थकर्म्मताद्यर्थप्रकारकबोधजनकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति परास्तं । स्वार्थसंख्याप्रकारकबोधजनकत्वमादायातिव्याप्त्यापत्तेः, न हि कर्म्मत्वमिवैकत्वादिर्विशेष्यतया भासत इति नियमः, संख्यातिरिक्तसुबर्थानां प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेनान्वयबोधकत्वनियमादिति । यद्यपि लक्ष्ये लक्षणगमनमभिधायैवालक्ष्ये तदगमनाभिधानं ग्रन्थकारीयरीति, स्तथापि, तादृशबोधजनकत्वप्रसिद्धिं विना तदन्यत्वरूपतल्लक्षणगमनन्न सम्भवीति द्वितीयादिसकलविभक्तीनां तथाविधबोधजनकत्वाभिधानेनैव परिशेषात् प्रथमायां तदन्यत्वं सुग्रहमित्यभिप्रेत्य तादृशलिखनसौष्ठवेन लक्ष्ये लक्षणगमनं व्यञ्जितं । द्वितीयादय इति ।– सावधारणं, तथा च, द्वितीयादय एव तादृशबोधं प्रति समर्था न तु प्रथमेति तदर्थः । भिन्नान्तव्यावृत्तिमाह ।— प्रथमात्विति ।= तादृशि स्वोपस्थाप्येऽर्थे, तथान्वयं प्रकृत्यर्थान्वयं, तथा स्वार्थे तथान्वयं बोधयन्तीति योजनया तादृशार्थस्य लाभेऽपि तादशीत्यस्य व्यवहितत्वात्तथेत्युक्तं । ननु, प्रथमाद्विवचनवृत्त्यानुपूर्व्या द्वितीयाद्विवचनेऽपि सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ।– प्रथमाया इति ।= तथा चौत्वजातेस्तत्रासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । वदन्तीत्यस्वरससूच-

॥ ६५ ॥ यदि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्यत्वस्य यागादावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिघटककृत्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यान्वयः प्रामाणिको, यदि वा धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न प्रथमा, परन्तु, प्रथमैवोद्देश्यत्वबोधिका, तदा तस्यामव्याप्तेरसम्भवो वा स्यादतोऽन्यथा निर्वक्ति ।—

॥ ३ ॥ धात्वर्थेन विशिष्टस्य,
तिङर्थस्यान्वयं प्रति ।
यदन्तनामबोध्यत्वं,
तन्त्रं सुप् साथवा तथा ॥ ६५॥

धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं, तादृशी सुबेव प्रथमा। यजेते-

---

नाय, स चोपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्यात्तत्र प्रथमात्वद्वितीयात्वयोः स्वीकारेऽपि न क्षतिरित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥ ६४ ॥

॥६५॥ ननु, स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य नियोज्यत्वादिरूपस्वार्थस्य तादात्म्यभिन्नस्य यागादावनन्वयादव्याप्तिरित्याशङ्कते।—यदीत्यादिना। नियोज्यत्वस्य ममेदं कार्यमिति बोधत्वस्य, नियोज्यत्वभानस्य यागादौ मीमांसकमतसिद्धत्वात् न्यायमतानुसारेणाह ।—आधेयत्वस्य वेति ।= प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्येत्युभयत्रान्वयि प्रामाणिक इति ।— नियोज्यत्वभानस्य नैयायिकैरनङ्गीकारादाधेयत्वस्य च संसर्गतयैव भानात्तयोः प्रथमार्थत्वमेवासिद्धमित्याशयेन यदीत्युक्तं, उदीच्य यदीत्यस्यास्वरसः स्फुट एव । परन्त्विवाति ।— उद्देश्यत्वबोधिका इत्यत्र प्रामाणिक इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः ।असम्भवो वे ति ।— तादृशबोधं प्रति, तत्तत् प्रथमात्वेन न हेतुता, किन्तु प्रथमात्वेनैव, तथाच, प्रथमान्तरस्यापि

त्यादौ तिङर्थस्येष्टसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः, किन्तु केवलस्य, अतस्तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः। चैत्रमैत्रौ स्त इत्यादौ च द्वन्द्वेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योपस्थापनान्न व्यभिचारः ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ द्वितीयादिविभक्तिषट्कं संक्षेपार्थमेकग्रन्थने निर्वक्ति ।—

॥ ४ ॥ धातुभेदानुपादाय,
तदर्थे कर्मतादिकान् ।
बोधयन्त्यो द्वितीयाद्या,
निर्वक्तव्या विभक्तयः ॥ ६६ ॥

धातुभेदाः पचाद्याः। तथा च, तिबन्तपचधातूपस्थाप्य-पाकधर्मिककर्मत्वानुभवानुकूलसुप्सजातीयत्वं

तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वादसम्भव इति भाव। विवृणोति।— धात्वर्थावच्छिन्नेति ।= तथा च, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ननामोपस्थाप्यत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन प्रयोजकं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं प्रथमात्वमिति पर्यवसितं । विशिष्टान्तमव्याप्तिवारकतया सार्थकयति ।—यजेतेत्यादि।=केवलस्येति ।— तिङर्थस्येष्टसाधनत्वादेरिति पूर्वेणान्वय इति सम्प्रदायविदः। वस्तुतः, असम्भववारणाय विशेष्यतेत्यन्तं, अयाथा व्यभिचारेण तादृशबोधं प्रति प्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वस्यातन्त्रत्वात् प्रथमायां एव लक्षणागमनादिति तु परमार्थः। व्यभिचारान्तरमाशङ्क्य निषेधति।—चैत्रमैत्रौ स्त इति। = उपस्थापनादिति ।— तथा च, चैत्रनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेऽपि प्रथमान्तत्वस्वरूपनामोपस्थाप्यत्वस्य तत्राक्षतत्वात्। न व्यभिचार इति, तादृशप्रयोज्यप्रयोजकभावे इत्यादिः।न व्यभिचारो नासम्भव इत्यर्थ इति भावः॥६५॥

॥ ६६ ॥ द्वितीयादिविभक्तीनां प्रत्येकलक्षणप्रतिपादकैककारिकावतारणिकामाह।— द्वितीयादीति।= विवृणोति।— धातुभेदा

द्वितीयाया लक्षणं। (२) चौरस्य हिनस्तीत्यत्र तिबन्त-धात्वर्थे कर्मतादिप्रतिपादिकापि षष्ठी न पाके, तण्डुलस्य पाचक इत्यादौ पाके तादृश्यपि न तिबन्त-पच्यर्थे। ग्रामं गच्छतीत्यादावमादेः पाकादौ कर्मत्वा-द्यननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजातीयत्वान्नाव्याप्तिः। काष्ठेन पचतीत्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका, न तु कर्मत्वस्य। पटौ स्त इत्यादौ द्विवचन-स्यौकारस्य प्रथमात्वमिव द्वितीयात्वं न च्चातिकरम्, उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यात्, प्रकृत्यर्थमुख्यवि-शेष्यकान्वयबोधानर्जकत्वे सतीति वा वक्तव्यम्। अधिकमभिहितं प्राक्॥*॥ पच्यर्थधर्मिककरणत्वान्वय-बोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं तृतीयात्वं (३)। शताय

इति,।= तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं तिबन्तपचधातू-पस्थाप्यार्थधर्म्मिककर्म्मत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं, तादृ-शानुपूर्वीमत्त्वे सति विभक्तित्वं द्वितीयात्वमिति पर्यवसितं। धातुविशे-षोपादानव्यावृत्तिमाह।— चौरस्येति,।= तिबन्तत्वनिवेशव्यावृत्ति-माह।— तण्डुलस्येति । तादृश्यपि पचधातूपस्थाप्ये कर्म्मत्वबोधि-कापि, स्वरूपयोग्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।— ग्राममिति।= कर्म्म-त्वानिवेशव्यावृत्तिमाह।— काष्ठेनेति।= ननु, स्वरूपयोग्यत्वनिवेशे-ऽपि प्रथमाद्विवचनेऽतिव्याप्तिरित्यत आह।— पटाविति।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।— उपाधेयेति।= धर्म्मिणोऽभेदेऽपि धर्म्मयो-र्भिन्नत्वादित्यर्थः। द्वितीयालक्षणे विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य साङ्कर्य्यं निराकरोति।— प्रकृत्यर्थेति।= तादृशबोधजनकतानवच्छेदकत्वे सतीत्यर्थः। वक्तव्यमिति, लक्षणे विशेषणतयेत्यादिः। प्रागिति प्रथमाया औ द्वितीयायाः पुनरौट् इति ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ २ ॥ तृतीयालक्षणमाह।— पच्यर्थेति।= तथा च, यादृशधर्म्मा-वच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वं पच्यर्थधर्म्मिककरणत्वप्रकारकान्वयबो-धजनकतावच्छेदकं, तादृशधर्म्मवत्त्वं तृतीयात्वमिति पर्यवसितं।

परिक्रीणातीत्यादौ धात्वर्थे करणत्वबोधं प्रत्यनुकूलापि चतुर्थी न पच्यर्थे,तथा परिक्रीञः करणतायामेव तद्विधानात् । काष्ठात् पचनमित्यादौ तु पञ्चमी न करणत्वस्य बोधिका, असामर्थ्यात्,किन्तु कारणत्वस्यैव हेतुतायां तदनुशासनात् ॥*॥ ददात्यर्थदानधर्मिकसम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं चतुर्थीत्वं (४) । दास्या मालां प्रयच्छतीत्यत्र दाने सम्प्रदानत्वस्यानुभाविकापि तृतीया, न ददात्यर्थे, दानधातोर्योग एव सम्प्रदानतायां "दाणोऽनाचार" इत्यनेन तृतीयानुशासनात्, रीतिरुक्तैव । सम्प्रदानत्वशक्त्या सुप्चतुर्थीति तु न युक्तं, सम्प्रदानत्वाद्यपेक्षया लघुन्येकत्वादावेव चतुर्थ्याः शक्तिमत्त्वादनुशिष्टेर्मत्सरादिपद इव निरूढलक्षणा-

पच्यर्थनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— शतायेति, ।= करणत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— काष्ठादिति ।= असामर्थ्यात् शक्तिहीनत्वात्, किन्त्विति ।—तथा च, कारणत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति व्यञ्जितं, अत एव सप्तम्यादावतिव्याप्तिर्नोक्ता,कारणत्वनिवेशेऽपि तद्वारणसम्भवादिति भावः ॥ ३ ॥ चतुर्थीलक्षणमाह ।— ददात्यर्थेति ।= तथा च, दाधातुविशेषोपस्थाप्यदानधर्मिकसम्प्रदानत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं यादृशधर्मावच्छिन्ननिश्चयत्वं, तादृशधर्म्मवद्विभक्तित्वं, चतुर्थीत्वमिति पर्यवसितं । धातुविशेषोपादानव्यावृत्तिमाह ।— दास्या इति ।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।—दानधातोर्योग इति ।= रीतिरुक्तैवेति,।-तद्धातुजन्योपस्थितिसहकारेणेति तदर्थः,अन्यथोक्तदोषवारणासम्भवादिति भावः । मतान्तरं दूषयति ।— सम्प्रदानत्वेति ।=नन्वनुशिष्टेः शक्तिग्राहकत्वात् "सम्प्रदाने चतुर्थी" त्यनुशासनात्तत्र शक्तिरावश्यकीत्यत आह ।—मत्सरादिपद इवेति ।=तथा च, यथा मत्सरादिपदस्य मात्सर्ये शक्तिः, स्ताद्धिशिष्टे निरूढलक्षणेति कोषस्य निरूढलक्षणाज्ञापकत्वं, तत्रापीत्यकामेनापि कारिकास्थशक्तिग्रह इत्यत्र शक्तिपदस्यानादितात्पर्यमूलकवृत्तिपरत्वमावश्यकमिति

भिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः ॥*॥ पतधात्वर्थतावच्छेदक-रूपावच्छिन्नधर्मिकविभागबोधानु-कूलसुप्सजातीयत्वं पञ्चमीत्वं (५)। खले पतंस्तरुं त्यजतीत्यादौ वस्तुगत्या पतत्यर्थ विभागस्य बोधिकापि द्वितीया,न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने, तस्या एव पतत्यर्थतावच्छेदकत्वात्। नरकं पतित इत्यादौ तु भोगावच्छिन्नस्वदुरितस्य पतत्यर्थत्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभाव्यते, परन्त्वाधेयत्वं ॥*॥ तिबन्तदाधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयबोधस्व-

---

भावः ॥ ४ ॥ पञ्चमीलक्षणमाह।—पतधात्वर्थेति।= तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं, पतनत्वावच्छिन्नधर्मिकविभागप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं, विभक्तित्वे सति तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं पञ्चमीत्वमिति पर्यवसितं। पत्यर्थत्वमुपेक्ष्य तादृशजातिपर्यन्तानिवेशव्यावृत्तिमाह।— खले पतन्निति।= खलवृत्तिपतनाभिन्नो य स्तरुवृत्तिविभागानुकूलव्यापार स्तद्वानिति बोधः, तत्र तादृशव्यापारस्य पतनत्वेऽपि न तेन रूपेण भानं, किन्तु तादृशव्यापारत्वेनेति भावः। ननूक्तलक्षणमसम्भावि, पतेर्विलक्षणसंयोगावच्छिन्नव्यापारवाचित्वेन पतनत्वजातेः कुत्राप्यभानात्, अत एव तस्य सकर्म्मकत्वेन द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमध्ये नरकपतित इति दुर्गेणोदाहृतमित्यत आह।— तस्या एवेति।= तथा च, लाघवात्तादृशजातेरेव पतधातोः शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। न च, तादृशजातौ मानाभाव इति वाच्यं, गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। स्वार्थबोधकत्वमपहाय विभागबोधकत्वनिवेशव्यावृत्तिच्छलेन जातेः शक्यतावच्छेदकत्वपक्षे नरकपतित इति प्रयोगमुपपादयति।— नरकं पतित इत्यादाविति।= तथा च, लक्षणे विभागनिवेशान्न द्वितीयायामतिव्याप्तिरिति भावः।ननु, किन्तत्र द्वितीया निरार्थिकेत्यत आह।—परन्त्विति।= इदमत्रावधेयं, तादृशदुरिते पतनत्वजात्यभावात् कुतोऽतिव्याप्तिरिति।न च,तत्र तदपि स्वीकरणीयमिति वाच्यं, गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतया सिद्धायास्तादृशजातेरत्यन्तासम्भवित्वात्, अन्यथा तादृशजातेरप्रामाणिकत्वापत्ते-

रूपायोग्यत्वे सति प्रथमान्यसुप्त्वं षष्ठीत्वं (९)। धनं करेण विप्राय पात्रात् काश्यां ददात्यसावित्यत्र द्वितीयादिर्ददात्यर्थे स्वार्थान्वयबोधकतया तत्स्वरूपयोग्य एव, प्रथमा तु तदयोग्यापि प्रथमैव, धनस्य दातेत्यत्र दाने स्वार्थबोधिकापि षष्ठी न तिबन्तस्य दाधातोरर्थे, येनासम्भवः॥*॥ हिनस्त्यर्थहिंसाधर्मिकस्वार्थकर्मत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं वा (६) चौरं ज्वरयतीत्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकीभूतहिंसायां कर्मत्वबोधिकापि द्वितीया न हिनस्त्युपस्थाप्यायां, दण्डेन हिनस्तीत्यादौ तादृश्यामपि हिंसायां करणत्वादेरेव बोधकस्तृतीयादिर्न तु कर्मत्वस्य॥*॥ सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे

रिति ॥ '९ ॥ षष्ठीलक्षण माह।— तिबन्तेति = तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं तिबन्तादिधात्वर्थधर्म्मिकस्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं प्रथमान्यत्वे सति तादृशानुपूर्वीमत्सुप्त्वं षष्ठीत्वमिति पर्यवसितं। सत्यन्तदलव्यावृत्तिच्छलेनालक्ष्ये लक्षणागमनं व्यञ्जयति।— धनमित्यादि। = रीतिरुक्तैव, तत्स्वरूपयोग्य एव तादृशबोधस्वरूपयोग्यः, न तु, तदन्यः, एवमग्रेऽपि। प्रथमान्यत्व व्यावृत्तिमाह।— प्रथमेति। = तिबन्तेत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— धनस्येति ॥ ६ ॥ लाघवाल्लक्षणान्तरमाह।— हिनस्त्यर्थेति। = तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं हिनस्त्युपस्थाप्यहिंसाधर्म्मिकस्वार्थकर्म्मत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं सुप्त्वे सति तादृशानुपूर्वीमत्त्वं षष्ठीत्वमिति पर्यवसितं। हिंसाधर्म्मिकत्वमुपेक्ष्य हिनस्तुपस्थाप्येत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— चौरं ज्वरयतीत्यादाविति। = न हिनस्त्युपस्थाप्यायामिति।— हिंसायां कर्म्मत्वबोधिका द्वितीयेति पूर्वेणान्वयः। रीतिरुक्तैवेत्यत्र रीतिरुक्तैव। कर्म्मत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।— दण्डेनेति। = तादृश्यां हिनस्त्युपस्थाप्यायां ॥ ६ ॥ मतान्तरमुपन्यस्यति।- सम्बन्धसामान्यइति।= सम्बन्धत्वावच्छिन्नेत्यर्थः, शक्तेति परेणान्वयः। ननु, सम्बन्धत्वं विशिष्टधीनियामकत्वं, तच्च गुरुशरीरमिति तदपेक्षया स्वरूपसम्बन्ध

वा शक्ता सुप् षष्ठी, (६) ग्रामं गच्छति, पटं ददातीत्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकीभूते संयोगस्वत्वादौ द्वितीयया ऽऽधेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि वदन्ति॥*॥पचधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकस्वार्थाधेयत्वबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं सप्तमीत्वं, (७)शाकसूपयोः पाचक इत्यादौ द्विवचनस्य लक्ष्यत्वादि पूर्ववत्॥*॥ अधिकरणतायामाधेयत्वे वा शक्ता सुप् सप्तमी (७) ग्राम-

---

रूपसम्बन्धत्वं षष्ठीशक्यतावच्छेदकमस्तु, सम्बन्धान्तरभानन्तु लक्षणयैव भवतीत्यत आह।— सत्त्वे वेति।= ननु, ग्रामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयादेः संयोगरूपकर्मत्वशक्तत्वात् संयोगे सम्बन्धत्वस्य च सर्वसिद्धत्वादतिव्याप्तिरित्यत आह।—ग्राममिति।= सत्त्वे शक्तिपक्षे नैष दोष इति स्थलान्तरमाह।— पटमिति।= वदन्तीत्यस्वरससूचनाय, स च, एकत्वादौ शक्तः, क्लृप्ततया सम्बन्धादौ शक्तिकल्पने मानाभावः। अनुशासनस्य निरूढलक्षणासम्पादकतयाऽप्युपपत्तेरिति॥ ६॥ सप्तमीलक्षणमाह।— पचधात्वर्थेति।= तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं रूपादिपरावृत्तिफलजनकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रियात्वावच्छिन्नविशेष्यकस्वार्थाधेयत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं सुप्त्वे सति तादृशानुपूर्वीमत्त्वं सप्तमीत्वमिति पर्यवसितं। ननु, शाकसूपयोः पाचक इत्यादौ षष्ठीद्विवचनस्यापि सप्तमीत्वापत्तिः, न च, तत्र षष्ठ्या शिथिलाख्यसंयोगरूपकर्म्मत्वप्रतिपादनात् स्वार्थाधेयत्वाबोधकत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं, स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव तत्र षष्ठ्यर्थत्वादित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। लक्ष्यत्वादित्यादिनाऽलक्ष्यत्वपरिग्रहः। पूर्ववदिति।— तथा च, द्वयमेवेष्टं, उपाधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसाङ्कर्यात्। अथ वा, तद्व्यक्तिभिन्नत्वे सतीति वा वक्तव्यमिति भावः। पचंश्चुल्यां तुषं क्षिपतीत्यादौ द्वितीयायामतिव्याप्तिवारणाय पचधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति। मतान्तरमाह।— अधिकरणतेति।= वृत्त्यनियामकसम्बन्धानां प्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपगन्तृमतानुसारेणाह।—आधेयत्वे वेति।= शक्तिनिवेशव्यावृत्तिमाह।— ग्राममिति,।= न शक्ता इति "अधिकरणे सप्तमी" त्येवानुशिष्टेरिति भावः

मध्यास्ते इत्यादावधिकरणत्वं बोधयन्त्यपि द्वितीयादिस्तत्र न शक्ता, ग्रामाय गच्छतीत्यादौ कर्मत्वादिष्वेव चतुर्थ्यादिः ॥*॥चैत्रधर्मिकस्वार्थाधिकरणत्वान्वयबोधकसुप्समानानुपूर्वीकत्वं वा सप्तमीत्वमित्यपि वदन्ति।(७) स्वादित्रिकान्यतमत्वं, प्रथमात्वम्, एवममादित्रिकान्यतमत्वादिना द्वितीयादिकं निर्वाच्यमित्यप्याहुरिति कृतं विस्तरेण ॥ ६६ ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां तद्धितादिसुब्विभक्तिप्रकरणम् समाप्तं ॥

———:o:———

॥ ६७ ॥ क्रियाकारकयोरन्वयव्युत्पत्तयेऽन्यथापि सुपं विभजते ।—

॥ १ ॥ करकार्थेतरार्था च, सुप्द्विधा च विभज्यते ।

ननु, ग्रामाय गत इत्यादौ चतुर्थ्यामतिव्याप्तिरित्यत आह ।— ग्रामायेत्यादि, ।= कर्म्मत्वादिष्वेवेति, न त्वधिकरणत्वादिष्वित्यर्थः । "गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इत्यनुशिष्टेरिति भावः । मतान्तरमाह ।— चैत्रधर्म्मिकेति ।= वदन्तीत्यस्वरससूचनाय, स चैकत्वादौ शक्तेरावश्यकतयाऽधिकरणत्वादौ तत्शक्तेरकल्पनादनुशिष्टेर्निरुक्तलक्षणाज्ञापकतयाऽप्युपपत्तेः । शेषलक्षणे स्वार्थेत्यस्य स्वोपस्थाप्यार्थकत्वेऽतिव्याप्तिरिति ॥७॥ प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनां प्रकारान्तरेण लक्षणवादिनां मतमाह ।— स्वादीति ।= आहुरित्यस्वरससूचनाय, स च, सुप्त्वादिजातौ मानाभावेन तत्तद्व्यक्तित्व एव पर्यवसानादनन्तलक्षणापत्तिरिति ॥ ६६ ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृततद्धितादिसुब्विभक्तिनिरूपणटीका समाप्ता ॥

———

धात्वर्थांशे प्रकारो यः,
सुबर्थः सोऽत्र कारकम् ॥ ६७॥

वृत्त्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागः । तत्र यद्धातूपस्थाप्य-यादृशार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः, स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम् । वृक्षात् पतति, व्याघ्रात् बिभेति, इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण छिनत्ति, घटत्वेन जानातीत्यादौ, स्थाल्यां पचति, शुक्तौ भासते, इत्यादौ, ग्रामं गच्छति, घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते, घटेन भूयते, इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितो विभागादिः प्रकारीभूय भासत इति । तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते । यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः, स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया

॥६७॥अथ कारकं। सुपां विभागप्रस्तावे कारकलक्षणाभिधानमर्थान्तरग्रस्तमिति तन्निरासाय मध्ये सुपो द्विधा विभागोऽप्युक्तः, तदवतारणिकामाह ।-क्रियाकारकयोरिति ।=तत्र कारकलक्षणप्रतिपादकं कारिकाशेषार्द्धं विवृणोति ।- तत्रेति। =तयोरित्यर्थः। घटकत्वं सप्तम्यर्थः लक्षणं स्फुटमेव । अपादानादिषु लक्षणं सङ्गमयति ।—वृक्षादिति ।=नन्वेतावता कारकविभक्तित्वस्यानिर्वचनात्तेन रूपेण विभागानुपपत्तिरित्यतस्तदपि निर्वक्ति ।— धात्वर्थे स्वार्थेति ।=नन्वेवं वृक्षादौ कथं वैयाकरणानां कारकव्यवहार इत्यत आह ।— यादृशेनेति ।= तत् क्रियाकारकव्यवहारं प्रति तत्क्रियाधर्मितानिरूपितप्रकारत्वाभिन्ना या सुबर्थविशेष्यता,तन्निरूपितप्रकारतावच्छेदकत्व-

व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं, सुपानुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव। स्तोकपाक इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव । षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अत एव ।—

"क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः, कारकं तच्च षड्विधम्, ॥
कर्तृकर्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यते ॥"

इति शाब्दिकाः स्मरन्ति। शेषः कारकादवशिष्टः, सम्बन्धः कारकादन्य इत्यपि पठन्ति । रजकस्य वस्त्रं

मेव तन्त्रमिति भावः। तेनेति।-अपिरेवार्थकः, सुबर्थत्वानिवेशव्यावृत्तिमाह।— स्तोकमित्यादि, ।= ननु, तत्र द्वितीयार्थ एव प्रकारः, अन्यथा,द्वितीयाया आनर्थक्यापत्तेरित्यत आह।-द्वितीया त्विति।= तथा च, तत्र द्वितीयाऽऽकाङ्क्षासम्पादिका, न तु तदर्थस्य शाब्दि प्रवेश इति भावः । ननु, तत्र द्वितीयाया उपपदविभक्तित्वे कथं स्तोकपाक इत्यादिकस्तत्पुरुष इत्यत आह ।— स्तोकपाक इत्यादि ।= विशेषविधेरेवेति, षष्ठ्यर्थे लक्षणागमनं व्यञ्जयति ।— षष्ठ्यर्थस्त्विति।= वस्तुतस्तु, कारकविभक्तित्वनिर्वचनेनैव धात्वर्थे प्रकारीभूतसुबर्थत्वं कारकत्वमिति सामान्यलक्षणं भङ्ग्या प्रतिपादितं, तत्र प्रत्येकपदार्थव्यावृत्तिपर एतावान् ग्रन्थः,तत्र धात्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।-- षष्ठ्यर्थस्त्विति।= अत एव सम्बन्धो न कारकमिति सामान्यतयोक्तमिति युक्तमुत्पश्यामः। सम्बन्धस्य कारकत्वाभावे प्राचीनसम्वादमपि प्रमाणयति।- अत एवेति। =अर्थशब्दः सुबर्थपरः, शेष इत्यस्यार्थमाह।- शेष इति। = सम्वादान्तरमाह।- सम्बन्ध इति।=उभयत्रैव सम्बन्धत्वेन कीर्त्तनात्, कर्मत्वादिरूप-

ददातीत्यादौ च परिष्कार्य्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धो वस्त्रादावेव षष्ठ्याऽनुभाव्यते, तण्डुलस्य पाचकः, मैत्रस्य भोक्तव्य, मित्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिकं कारकमेव, धात्वर्थे पचनादौ कृद्योगे कर्तृकर्मणोः षष्ठ्यनुशिष्टेः । "गुरु-विप्र-तपस्वि-दुर्गतानां, प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः" "पद्मस्यानुकरोत्येष कुमारीमुखमण्डलः" " सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषा" मित्यादावपि, मातुः स्मरति, चौरस्य हिनस्ति, जलस्योपस्कुरुते, इत्यादाविव क्रियाविशेषयोगे कारकार्थैव षष्ठी । प्रयोगदृष्ट्या प्रत्यनूपेभ्यः करोतेः कर्मण्यपि वैकल्पिकस्य षष्ठीविधेर्वक्तव्यत्वात् । न हि गुरून् प्रतिकरोतीत्यादित इवोक्तवाक्येभ्यो गुर्वादिकर्मकत्वं प्रतिकारादिक्रियायां नावगम्यते । अत एव सामान्यवत्त्वे सति, वाह्यकरणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासना-

---

षष्ठ्यर्थःकारकमेवेति व्यञ्जितामित्यत्र पदमेव व्यक्तीभविष्यति। वस्त्रादावेवेति।—न तु, अर्पणक्रियायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वरूपसम्बन्धस्तथा सति रजकपदोत्तरसप्तमीप्रसक्तेः, कर्म्मत्वादिषष्ठ्यर्थानां कारकत्वमिष्टमेव, तदर्थकषष्ठीनां कारकविभक्तित्वमित्याह ।— तण्डुलस्येति ।= पचनादाविति, ।—षष्ठ्याऽनुभाव्यत इति पूर्वेणान्वयः । तस्यास्तदर्थकत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— कृद्योग इति ।= अनुशिष्टेरिति ।— "कर्त्तृकर्मणोः कृति नित्य" मिति सूत्रेणेति शेषः । कृद्योग इव धातुविशेषयोगेऽपि षष्ठ्या कर्म्मत्वं प्रतिपाद्यते, तच्च कारकमेवेत्याह ।— गुरुविप्रेति ।= प्रतीकारश्चिकित्सा, धातुसाम्यानुकूलव्यापार इति यावत्, अनुकारो धर्म्मसम्बन्धः, कर्त्तृत्वमाश्रयत्वं, कर्मत्वमाधेयत्वं, उपकारः परदुःखप्रहरणानुकूलव्यापारः, वक्तव्यत्वात्, ग्रन्थकर्तुरभिप्रेतत्वात्, वैकल्पिक इत्यत्रानुभवमाह ।— न हीति ।= चिन्तित इति ।—शब्दमण्यालोके

सत्त्वेऽपि "सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थश्चिन्ता मणौ चिन्तितः"। दण्डेन घटः, भूतले पट, इत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं, धात्वर्थानन्वितत्वात्, अत एव तादृशवाक्यार्थे दण्डघटः भूतलपट इत्यादिर्न समासः, कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् । मम प्रतिभाति, स्फुरति, रोचते, इत्यादौ प्रतिभादिक्रियायामस्मदादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम् अकारकविभक्तित्वादिति तु विभावनीयम् ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ कारकं विभजते ।—

॥ २ ॥ अपादानसम्प्रदान-, करणाधारकर्मणाम् ।

पक्षधरमिश्रैरिति शेषः । क्वचित् षष्ठ्यर्थस्य कारकत्वमुक्त्वा तृतीयार्थकरणत्वस्यापि तदन्यत्वमाह ।— दण्डेनेति ।= अत एव तस्य कारकत्वाभावादेव, कुत इत्यत आह ।— कारकेति ।= सपुत्रक इत्यादिसमासदर्शनादाह ।— विशेषेति । ममेति क्रियात्रये सम्बध्यते, विभावनीयमिति, ।— अकर्म्मकत्वेन कर्म्मणि षष्ठीविधेर्वक्तव्यत्वाप्रसक्तेरिति भावः । अत्र विभावनीयमित्यनेन स्वकल्पितार्थगोपनमिति व्यञ्जितं, प्रतिभातिः, स्फुर्तिश्च ज्ञानविषयत्वं, इच्छाविषयत्वं रोचनं, तत्र ज्ञानेच्छयोर्वाऽऽधेयतात्वेनास्मदादेः सम्बन्धो भासते, न तु सम्बन्धत्वेन,सम्बन्धत्वावच्छिन्नस्यैवाकारकत्वोक्तेरिति सप्तमीप्रसक्तौ विवक्षातः षष्ठीति। अथ वा चिन्त इति पदमध्याहार्यमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ क्रमेणापादानत्वादिकारकलक्षणानां वक्तव्यतया तत्क्रमविधायिकां विभाजकतावच्छेदकधर्माणां प्रतिपादिकामपि कारिकामादावुपन्यस्य विवृणोति ।— कारकमित्यादि ।= भेदत इत्यस्यार्थमाह ।— भेद इति ।= वैधर्म्यं विशेषधर्म्मः, अथ वा, वैधर्म्यमितर-

कर्तुश्च भेदतः षोढा,
कारकं परिकीर्त्तितम् ॥ ६८ ॥

अपादानादीनां भेदो वैधर्म्यमपादानत्वादि, तत्प्रयुक्तः कारकस्य षड्विधत्वव्यवहारः ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ तत्रापादनत्वं लक्षयति ।—

॥ ३ ॥ क्रियाधर्मिणि यः स्वार्थः,
पञ्चम्या विग्रहस्थया ।
अनुभाव्यः कारकन्त-,
दपादानत्वसंज्ञकम् ॥ ६९ ॥

क्रिया धात्वर्थः, तथा च, यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे

भेदानुमापकं, पञ्चम्यर्थप्रयोज्यत्वस्य संख्यायामसम्भवात्, परिकीर्त्तितशब्दस्य व्यवहृतपरतया तदेकदेशे व्यवहारे तदन्वयमाह ।— तत्प्रयुक्त इति ।= तादृशव्यवहारे अपादानादीनां परस्परभेदग्रहस्यापेक्षणीयतया तत्र चापादानत्वादेर्लिङ्गविधया प्रयोजकत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ अपादानत्वलक्षणप्रतिपादककारिकामवतारयति ।— तत्रेति ।= तेषु मध्य इति तदर्थः । क्रियापदस्य स्पन्दपरत्वे घटात् स्पन्द इत्यत्र जन्यत्वस्यापादानत्वकारकत्वापत्तिः, धातूपस्थाप्यपरत्वे वृक्षात् पततीत्यत्र विभागस्य गमनापादानत्वरूपतापत्तिः, तद्धातूपस्थाप्यत्वाविशेषणक–तादृशार्थस्य तद्धातूपस्थाप्यापादानरूपत्वे द्व्यर्थकधातूपस्थाप्ययोरर्थयोरेकत्र विशेषणस्य तादृशार्थस्यापरार्थापादानरूपतापत्तिरतः क्रियापदस्य तद्धातूपस्थाप्यतदर्थपरत्वमावश्यकं, तच्च तस्य धात्वर्थपरत्वे सुघटमित्यत आह ।— क्रियेति ।= समुदितार्थमाह ।— तथा चेति ।= तथा च, कारकत्वे सति यद्धातूपस्थाप्य- यादृशार्थधर्मिकान्वयबोधप्रकारो

विग्रहवाक्यस्थपञ्चम्या यः स्वार्थोऽनुभावयितुं शक्यः, स तद्धातूपस्थाप्य-तादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते । वृक्षात् पतति, इत्यतो वृक्षावधिकाविभागानुकूलपतनकर्त्तेत्यन्वयबुद्धौ धातूपस्थाप्यपतने पञ्चम्युपस्थाप्यो विभागः स्वानुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकार इति, स एव तत्रापादानत्वम् । न च, वृक्षादिव स्वस्मात् पतितश्चैत्र इत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र पञ्चम्यर्थ इति तदप्यपादानत्वं स्यात्, इष्टत्वात् । वस्तुतः, परसमवेतत्वं न पञ्चम्यर्थः, तथा सति द्रव्यान्यसमवेतस्य पतनस्याप्रसिद्धया, द्रव्यात् पतति खग इत्यादेरयोग्यतापत्तेः, परन्तु, स्वावधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य सामानाधिकरण्यानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वान्न तादृशप्रयोगः, चैत्रावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणनिष्ठं यच्चैत्रविभागानुकूलं पतनं,तस्य चैत्रे बाधात्, स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य

यः पञ्चम्यर्थः, स तद्धातूपस्थाप्य-तादृशक्रियायामपादानत्वमिति पर्यवसितं । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।– वृक्षादिति ।= स एव विभाग एव । शङ्कते ।— न चेति ।= परेति प्रकृत्यर्थभिन्नेत्यर्थः, तथा च, स्वभिन्नसमवेतपतनस्य स्वस्मिन् बाधान्न तादृशप्रयोग इति भावः । इदञ्च प्राचीनमतानुसारेणोक्तं, अत एवैतन्मतस्यास्वरसं दर्शयन् स्वमतमाह ।— वस्तुत इति ।= तादृशेति ।— स्वस्मात् पततीत्यादिप्रयोगो भवितुमर्हतीति शेषः । अत्र हेतुमाह ।— चैत्रेति ।— न च, चैत्रक्रियायाश्चैत्रावधिकाविभागाननुकूलत्वादेव तादृशप्रयोगवारणसम्भवे सामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं, क्वचित् प्रतियोगिक्रियातोऽपि विभागसम्भवात्, तादृशक्रियावारणायैव तन्निवेशात् । स्वसमानाधिकरणाक्रियान्तरमादाय तादृशप्रयोग-

स्वस्मिन्नसत्त्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। प्रासादमारुह्य प्रेक्षक इत्याद्यर्थे तु प्रासादात् प्रेक्षक इत्यादिवाक्यं न विग्रहः, तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादिशब्दानामसमासत्वादतस्तन्निविष्टपञ्चम्यर्थे आरोहणानन्तर्यादौ नातिप्रसङ्गः। अपादानशब्दस्तु, तत्तत्कर्मानधिकरणत्वे सति तत्तत्कर्मजन्यविभागाश्रये शक्त इति न तत्र तद्व्यवहारः। तरुकर्मकस्त्याग एव तरुतः पतनमतस्तस्य त्यागे कर्मवदपादानं तरुर्भवत्येव, धात्वर्थतानवच्छेदकीभूत एव विभागे पञ्चम्याः साधुतया तरोस्त्यजतीत्यादिको न प्रयोगः, त्यजेर्विभागावच्छिन्नक्रियावाचित्वात्, वृक्षादपैतीत्यादावपि लक्षणया पतनमेव धात्वर्थः, विभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे वृक्षं त्यजति, जहातीत्यादिवत् वृक्षमपैतीत्यपि प्रमा-

---

वारणायानुकूलत्वनिवेशः। विग्रहस्थयेति लभ्यस्य सत्यन्तस्य व्यावृत्तिमाह।— प्रासादमित्यादि।= केचित्तु, सामान्यलक्षण एव तन्निवेशस्यावश्यकतया विशेषलक्षणेऽपि सत्यन्तदलघटकतया तन्निवेश इति, सामान्यलक्षणे तन्निवेशव्यावृत्तिपरतयैतद्ग्रन्थं व्याचक्रुः। ननु, विभागस्यापादानरूपतया तदाश्रयत्वस्याविशेषाद् वृक्ष इव खगेऽपि तादृशव्यवहारः स्यादित्यत आह।— अपादानशब्दस्त्विति।= तत्तदिति।— तथा च, स्वजनकीभूतक्रियानाश्रयत्वे सति स्वाश्रये शक्त इत्यर्थः, स्वं विभागः, तत्र तादृशक्रियाश्रये खगादौ, तद्व्यवहारो भवत्येवेति। नन्वेवं तरोस्त्यजतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह।— धात्वर्थतेति।= तथा च, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यार्थतानवच्छेदको विभागः, तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नसमभिव्याहृतपञ्चमी विभागबोधे हेतुरिति। लक्षणया कदाचित् त्यजेः स्पन्दनाश्रयार्थकत्वेऽपि तरोस्त्यजतीति न प्रयोग इति भावः। वस्तुतस्तु, तादृशार्थे तरोस्त्यजतीति प्रयोगाभावादिति यथाश्रुतमेव सम्यक्। नन्वेवं वृक्षादपैतीति प्रयोगो न स्यात्, अपपूर्वेण-

णमेव। पतिस्तु न विभागावच्छिन्नं स्पन्दमभिधत्ते, किन्त्वधःसंयोगावच्छिन्नं गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नं वा, वृक्षाच्चलतीत्यादिवच्च वृक्षात् स्पन्दते, इत्यपि प्रयोगो भवत्येव, चलिस्पन्द्योर्द्वयोरप्यकर्मकधातुत्वेन तत्प्रयोगस्याविशिष्टत्वात् । यत्तु, तरुं त्यजतीत्यत्र विभागो धात्वर्थः, क्रियाजन्यविभागत्वेनापादानत्वमिव धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलत्वेन कर्मत्वमपीत्यपादानत्वकर्मत्वयोर्विभक्तिप्रसक्तौ, कर्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका द्वितीयैव प्रवर्त्तते, न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी, तथैव साकाङ्क्षत्वात्,

"अपादानसम्प्रदान,-करणाधारकर्मणाम् ।
कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ, परमेव प्रवर्त्तते ॥"

इत्यनुशासनादिति, तच्चिन्त्यं । वृक्षाद्विभजते खग, इत्यत्रावधित्वमवधित्वानिरूपकत्वं वा धात्वर्थे-

---

धातोरपि विभागावच्छिन्नक्रियावाचित्वादित्यत आह।-वृक्षादिति।= ननु, यत्र तादृशलक्षणाया अग्रहस्तत्र वृक्षमपैतीति प्रयोगः प्रमाणं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह ।— विभागेति ।= तथात्वे शक्यत्वे, किन्त्विति ।— तथा चाधोदेशस्य भूम्यादेर्धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वेऽपि धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया न भूमिं पततीति प्रयोगः, कर्मत्वलक्षणे गगणमुत्क्षिपतीति प्रयोगवारणाय तद्भेदनिवेशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु, तथापि पतधातोः सकर्मकत्वव्यवहारापत्तिः,फलावच्छिन्नस्पन्दवाचित्वादित्यत आह।-गुरुत्वेति ।= नन्वेतावता ऽकर्मकधातोर्योग एवापादानपञ्चम्याः साधुतया वृक्षात् स्पन्दत इति प्रयोगः स्यादित्यत स्तत्रेष्टापत्तिमाह ।— वृक्षाच्चलतीत्यादि ।= मतान्तरमाह ।— यत्त्विति ।= तच्चिन्त्यमिति ।- त्यजेःस्पन्दमात्रे लक्षणास्थले तरोस्त्यजतीति प्रयोगापत्तिः। एवं वृक्षादारुह्य पततीतिवारणाय आहूय दीयत इत्यादौ तादृशानियमस्य व्यभिचारित्वमित्येव चिन्ताबीजं, वृत्त्यनियामक-

ऽन्वितं पञ्चम्या प्रतिपाद्यते, तेन वृक्षनिष्ठावधिताक-विभागवान् खग इत्याकारकस्तत्र बोधः, स्वप्रति-योगिकसंयोगस्येव स्वावधिकविभागस्यापि स्वस्मिन्न-सत्त्वादेव स्वस्माद्विभजते इत्यादिको न प्रयोग इत्यु-क्तप्रायम् । अवधित्वन्तु, स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः, पदार्था-न्तरं, वा इत्यन्यदेतत् । व्याघ्राद् बिभेति, त्रस्यतीत्यादौ हेतुत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः, तच्च भावित्वेन स्वानिष्ट-चिन्तनपर्य्यवसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तन एव वान्वितं, तथा च, व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान्, व्याघ्रहेतुकत्वेन भाव्यनिष्टधर्मिकचिन्तन-वानिति वा तत्र बोधः । पापान्निवर्त्तते, अधर्माद्विरम-तीत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः, तत्र प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः, तेन

सम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकर्तृमतेनाह ।— अव-धित्वनिरूपकत्वं वेति ।— एव मग्रेऽपि । पूर्वं स्वावधिकविभाग-समानाधिकरणपतनस्य स्वस्मिन्नसत्त्वमुक्तमित्यत उक्तमुक्त-प्रायमिति ।— नन्ववधित्वं विभागप्रतियोगित्वं, तथा च, विभाग-प्रतियोगिप्रतियोगिकविभागस्य भाने तादृशवाक्यस्य निराका-ङ्क्षत्वापत्तिरित्यत आह ।— अवधित्वन्त्विति ।— पञ्चम्यर्थस्य भयेऽन्वये व्याघ्राद्विभेतीति प्रयोगो न स्याद्व्याघ्रस्य भयाजनक-त्वादतिप्रसङ्गभङ्गायासाधारणहेतुताया एव पञ्चम्यर्थत्वस्य वक्तव्यत्वात् । प्रत्युत, स्वस्माद्बिभेतीत्यपि स्यात्तस्यापि भय-समवायित्वादित्यत आह ।— तच्चेति ।— हेतुत्वजन्यत्वान्य-तरच्च, यस्य व्याघ्रहेतुकमनिष्टमप्रसिद्धं तत्रापि तादृशप्रयोगं सङ्गमयति ।— व्याघ्रेति ।= तथा च, जन्यत्वस्य न स्वरूपसम्ब-न्धेनानिष्टेऽन्वयः, परन्तु, स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभाव्यनिष्टत्वा-वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वेन भयेऽन्वयः, अत एव नैकदेशा-न्वयस्वीकारोऽपीति भावः । तत्र द्वेषे, तस्य च द्वेषस्य च । मता-

पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः। तत्र विषयत्वं पञ्चम्यर्थः, तथा च, पापगोचरनिवृत्तिमानित्यर्थ इत्यन्ये। रणात् पराजयते, इत्यत्र युद्धनिवृत्तिः पराजेरर्थः, पञ्चम्यास्तु द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः। कृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः, पञ्चम्यास्तु विशेष्यत्वं, तच्च धात्वर्थैकदेशे युद्धावन्वितं, तेन रणधार्मिकस्वकृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि वदन्ति। शत्रुं पराजयते, इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः पराजेरर्थ इति, धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः कर्मत्वमेव। पापाज्जुगुप्सते, इत्यत्र गर्हापूर्वकनिवृत्तिर्गुपधातोरर्थः, सुपो विषयित्वं, तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि, तथा च, पापविषयकगर्हाप्रयुक्तपापगोचरनिवृत्तिमानित्याकारबोधः।
"वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य" त्यत्र धातोरर्थः प्राक्प्रकाशनं, तत्र पञ्चम्या अधिकरणत्वमाधेयत्वं वा प्रत्याय्यते, "यत्र प्रकाशनं प्रभुव" इति सूत्रे णाधिकरणस्यैवापादानत्वोपदेशात्। एवञ्च, वल्मीकाग्रवृत्तिप्रथमप्रकाशनवदाखण्डलस्य धनुः खण्डमित्या-

---

न्तरमाह।— तत्रेति।= अन्य इत्यस्वरससूचनाय, स च पापजनकान्निवर्त्तत इत्यत्र तथाप्रयोगापत्तेः, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, अनतिप्रसञ्जकविषयताविशेषस्य दुर्वचत्वादिति। मतान्तरमाह।— कृत्यसाध्यत्वधीत्यादि।= रणे प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसत्त्वदशायामपि तत्प्रयोगापत्तिरित्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः। अभिभवोऽपकर्षः, दुरदृष्टविशषो वेत्यन्यदेतत्। गर्हा निन्दा, मन्दत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापार इति यावत्। तद्विषयता च व्यापा-

कारकस्तत्र बोधः । "वल्मीकः सातपो मेघः ।" आख-ण्डलः शक्रः । वल्मीकाग्रे आविर्भवति, इत्यादौ च प्रकाशपर्य्यवसितोऽप्याविर्भावो न प्रपूर्वस्य भवतेरर्थ, इति तत्राधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम् । धर्मादुत्प-द्यते सुखं, दण्डात् जायते घट, इत्यादौ धातुना स्वाधि-करणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपस्तत्तत्सम-यवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्सम-यसम्बन्धरूप एव वा उत्पादः प्रत्याय्यते, पञ्चम्या च तन्निष्ठं जन्यत्वं, तथा च, धर्मजन्यो यः स्वाधिकर-णसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् सुखम्, इत्याकारस्तत्र बोधः ।

वार्त्तिककृतस्तु, उत्पद्यते, इत्यादौ प्रागभावप्रति-योगितारूपमेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थ, स्तत्र च तिङर्थस्य वर्त्तमानादिकालस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेनान्वयात्,

---

रानुयन्धिनी, शब्दविशेषस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वमनुभवसिद्धं, सूत्रेऽग्रे इत्युपादानफलमाह ।— वल्मीकाग्र आविर्भवतीति ।= उत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः, तद्घटकमाद्यत्वमनिर्वाच्यैत्र लाघवात् समुदितवाक्यार्थमाह ।— स्वाधिकरणेति ।= निरुक्तोत्पत्तेः स्वत्व-घटितत्वेनाननुगमात् प्रलयोत्पत्तावव्याप्तिश्चातस्तत्समयवृत्तीति, तत्पदमुत्पत्तिक्षणपरं । धात्वर्थ इति ।— तथा च, प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः, धर्मजन्यवर्त्तमानकालावच्छिन्नप्रागभावप्रतियोगित्व-वत्सुखमिति बोध इति भावः । अथोत्पन्नेऽप्युत्पद्यते इति प्रयोगापात्तिः, यदि च, तिङर्थवर्त्तमानत्वस्य तद्घटकप्रागभावे ऽन्वयान्न तादृशप्रयोग इत्युच्यते, तदा भाविनि तथाप्रयोगो दुर्वारः, वर्त्तमानत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वेऽन्वयेऽपि तद्दोष-वारणासम्भवादित्यवच्छेद्यतासम्बन्धेन वर्त्तमानकालस्य तत्रान्वयं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गं वारयति ।— तत्र चेति ।= तदसत्त्वात्

भाविन्युत्पद्यते इत्यादिको न प्रयोगः । किन्तु, उत्पत्स्यत इत्यादिः। तत्र भविष्यत्कालावच्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यतदसत्त्वात्, अत एव नाशं प्राप्नोति प्राप्स्यतीत्यादावपि प्रतियोगित्वपर्य्यवसितायां प्राप्तौ, लडादिना वर्त्तमानादिकालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते, न तु वर्त्तमानत्वादिकं, नाशप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भावि नाशं प्राप्नोति, नष्टो नाशं प्राप्स्यतीत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः, वर्त्तमानं भाविकालवृत्ति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं, तस्य च भाविनि विनष्टे च सत्त्वात्, नश्यति नङ्क्ष्यतीत्यादावपि धात्वर्थस्य नाशस्य प्रतियोगित्वं स्वार्थेन वर्त्तमानादिकालेनावच्छिन्नं तिङा बोध्यते, तेन भावि नश्यति, नष्टो नङ्क्ष्यतीत्यादिको न

प्रागभावप्रतियोगित्वासत्त्वात्, अयमभिप्रायः, प्रतियोगित्वं न केवलाभावस्वरूपं, किन्तु तत्तदभावोभयस्वरूपमिति भाविप्रतियोगिनो वर्त्तमानकालावृत्तितया तत्प्रतियोगित्वस्य तत्कालावच्छेद्यत्वमिति वर्त्तमानकालावच्छेद्यप्रतियोगित्वभाविष्यत्कालानवच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्विरुद्धत्वमिति तादृशप्रतियोगित्वस्य तत्कालावच्छेद्यत्वे युक्त्यन्तरमाह ।— अत एवेति = न त्विति, नञर्थे हेतुमाह ।– नाशेति । = नाशप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भाविनाशप्रतियोगित्वस्य वर्त्तमानत्वाभावादतीतनाशप्रतियोगित्वस्य वा वर्त्तमानकालावृत्तित्वान्न तत्तत्प्रयोगापत्तिरित्यत उक्तं ।– व्याप्यवृत्तित्व इति । = न तत्तत्कालावच्छेद्यत्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि नष्टो नाशं प्राप्नोतीति प्रयोगवारणासम्भवात्तन्नोक्तं । प्रयोगस्य प्रयोगसामान्यस्य, योग्यताया असत्त्वे तादृशापत्तिर्न सम्भवतीत्यतस्तत्सत्त्वमाह ।— वर्त्तमानमित्यादि । = सत्त्वादिति ।– अस्मन्मते च तस्य वर्त्तमानकालावच्छेद्यत्वाभावान्न तादृशप्रयोग इति भावः। ननु, व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकाप्रसिद्धेः कथं भवन्मतेऽपि नाशं प्राप्नोतीति प्रयोग इति, चेन्न,

प्रयोगः, सम्प्रत्यादिकालावच्छेद्यस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्यादावसत्त्वात्। यत्तु, नश्यति, नङ्क्ष्यति, ननाशेत्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना भाविन्यतीता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङर्थः, तथा च, वर्त्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं, न भाव्यादौ "भाव्युत्पत्तिकस्य, न नष्टादौ, अतो भावी नश्यतीत्यादिको न प्रयोग" इति दीधितिकृदुक्तं, तन्न युक्तं, कथितक्रमेणैव सामञ्जस्ये लडादेरुत्पत्तावपि वृत्त्यन्तरकल्पने गौरवात्, अत एव ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्वापरकालावच्छेद्यत्वप्रवादोऽपि, पक्षधरमिश्राद्यनुमोदितः सङ्गच्छते। न चैवं, प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्माद्यजन्यत्वात् धर्मादुत्पद्यते सुखमित्यादेरयोग्यतापत्तिः, सुखादेराद्यक्षणसम्बन्ध-

---

वर्त्तमानकालावच्छेद्यत्वं हि वर्त्तमानकालविशिष्टत्वं, न तूपलक्षितसाधारणवैशिष्ट्यमात्रं, इति तस्य व्याप्यवृत्तावपि सत्त्वे बाधकाभावात्, एवमग्रेऽपि। सम्प्रत्यादिकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशकालविशेषितस्यासत्त्वादिति तदानीं तत्कालरूपाविशेषणाभावेन विशिष्टाभावादिति भावः। न च, तस्य व्याप्यवृत्तितया वर्त्तमानकालविशेषितस्यापि प्रतियोगित्वस्य भाव्यादौ सत्त्वात् कथं न तादृशप्रयोग इति वाच्यं, गुणवृत्तिसत्ता द्रव्यवृत्तिरित्यादेरयोग्यतासम्पत्तये गुणवृत्तित्वावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वानवगाहिताया द्राव्ये भावित्वावच्छेदेन वर्त्तमानकालविशेषितप्रतियोगित्वासत्त्वात्तादृशप्रयोगासम्भवात्। दीधीतिकृन्मतमुपन्यस्य दूषयति।— यत्त्विति।= गौरवादिति।— अस्मन्मते च तादृशावच्छेद्यत्वस्य संसर्गतयैव भानान्न वृत्तिकल्पनापेक्षेति भावः। नाशप्रतियोगितायाः कालावच्छेद्यत्वे प्रमाणमाह।— अत एवेति।= शङ्कते।— न चैवमिति।= एवमुत्पत्तावपि लडादेर्वृत्त्यकल्पने, मतान्तरेऽपि उत्पत्तौ लडादिवृत्तित्वादिमते ऽप्यापत्तेः साम्यमुक्त्वा समाधानस्य साम्यमाह।—

रूपायामप्युत्पत्तौ धर्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्त-दोषस्य मतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्य धर्माद्यजन्यत्वेऽपि तदधीनत्वोपगमेन पञ्चमीसमर्थने प्रागभावप्रतियोगित्वरूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवच-त्वादिति प्राहुः । कूपादन्धं वारयति, विषाद्बालं निवारयति, इत्यादौ च क्रियाधर्मिकनिवृत्यनुकूलव्या-पारो वारणं, तन्निविष्टनिवृत्तौ पञ्चम्या कूपादिप्रकार-कत्वं, द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याय्यते । क्रिया च पतनभोजनादिर्विशेषतो ग्राह्या, तथा चान्धनि-ष्ठायाः पतनधर्मिककूपप्रकारकनिवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्मिकविषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानि-त्याकारकस्तत्र बोधः । तथाविधनिवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थधीद्वारा कूपे मा पत, ।विषं मा भुङ्क्ष्व, इत्याद्यभि-लापरूपः स्फुट एव ! यत्तु, पतनादिप्रतिकूलव्यापार एव वारणं, तदेकदेशे च पतनादावन्धादेराधेयत्वेन कूपादेः कर्मत्वेनान्वयादन्धनिष्ठस्य कूपकर्मकपतनस्य प्रति-कूलव्यापारवानित्यादिरूपः, कूपादन्धं वारयतीत्या-दितो बोध इति, तत्तुच्छं, तादृशपतनस्याप्रसिद्धस्थले तथाविधवाक्यस्यायोग्यतापत्तेः । परस्वेभ्यः पाणिं

आद्यक्षणेति ।= प्राहुरित्यनेनैतन्मते दीधीतिकृन्मतापेक्षया प्रकर्षो-निजनिर्भरश्च सूचितः । प्रकारकत्वमित्येव पाठः, प्रकारमिति पाठस्तु प्रामादिकः, घञन्तत्वेन तस्य पुंलिङ्गत्वात् । स्फुट एवेति ।—कूप-मागत इत्यादिवाक्यार्थज्ञानात् कूपपतने द्विष्टसाधनत्वं गृह्यते, तादृशग्रहश्चानुमित्यात्मकः, कूपपतनं द्विष्टसाधनं शिष्टनिषेधितत्वात्, यद्यच्छिष्टनिषेधितं तत्तद्द्विष्टसाधनमिति व्याप्तेरौत्सर्गिकत्वादिति भावः । वैयाकरणमतमुपन्यस्य दूषयति ।— यत्त्विति ।= करा-

निवारयतीत्यत्रानयनधर्म्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो निवारणं, तदन्तर्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्वादेश्च प्रकारत्वेनान्वयः, तादृशव्यापारः कराकुञ्चनादिरेव । स्वाङ्गाद्बाणं वारयतीत्यत्र च, यद्यपि वाणनिष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरोधिव्यापारो नार्थः, तादृशसंयोगस्याप्रसिद्धेः, तथापि, वाणसंयोगाभावनिष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितायाः प्रयोजकव्यापारवत्त्वं । तथा च, संयोगाभावनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वारणं, तन्निविष्टे च संयोगे द्वितीयान्तलभ्यस्य वाणप्रतियोगिकत्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च पञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्यान्वयः, कार्य्याभाव इव तन्निष्ठे अधिकरणविशेषवृत्तित्वेऽपि प्रतिबन्धकस्य प्रयोजकत्वात् । अत एव मणिः काष्ठे दाहाभावस्य प्रयोजकः, न तु पाथसीत्यादिकः सार्वलौकिकव्यवहार इति वाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्य प्रयोजकत्वं वाणापसारणादिव्यापारस्य नासिद्धत्वम् । दण्डाद् घट, इत्यादौ पञ्चम्यर्थोऽपि जन्यत्वादिकं न कारकं, धात्वर्थानन्वयित्वात्, अत एव दण्डघट इत्यादिकस्तत्र न प्रयोग इत्युक्तप्रायम् ॥ ६९ ।

कुञ्चनादिरेवेति ।— तथा च, परस्वप्रकारकानयनधर्म्मिकपाण्यवच्छिन्ननिवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति बोध इति शेषः । अत्र वारणं वृधातुजन्यबोधविषयः, अतः स्वाङ्गवृत्तितायाः पञ्चम्यन्तलभ्यत्वेऽपि न क्षतिः । ननु, वाणसंयोगप्रतिबन्धकीभूतव्यापारस्य कुतस्तादृशवृत्तिताप्रयोजकत्वमित्यत आह ।— कार्याभाव इति ।= तन्निष्ठे कार्याभावनिष्ठे, तत्रैव युक्तिमाह ।— अत एवेति ।= उपसंहरति ।—इतीति ।=कारकसामान्यलक्षणघटकविग्रहस्यसुबर्थत्वमपि तत्र

॥ ७० ॥ सम्प्रदानत्वं लक्षयति ।—

गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे,
चतुर्थ्या विग्रहस्थया ।
यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्,
सम्प्रदानत्वमीरितम् । ७० ॥

गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्थ-चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते, स, तद्धातूपस्थाप्य-तादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ, ददातेः स्वत्वजनकस्त्यागोऽर्थ, स्तन्नि-विष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते, इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं, ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्धनवृत्ति स्वत्वं, तज्जनकस्त्याग, इत्येवं तत्र प्रत्ययात्, धात्वर्थ-तावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्म्म-

नास्तीत्याह ।— अत एवेति ।= न प्रयोग इति ।— अतोऽपादान-लक्षणस्य तत्र नातिव्याप्तिरिति शेषः । प्रासादात् प्रेक्षत इत्यत्र पञ्चम्यर्थस्यारोहणानन्तर्यस्य धात्वर्थप्रकारस्याप्यनपादानत्वोक्ते-रुक्तप्रायमित्युक्तं ॥ ६६ ॥

॥ ७० ॥ सम्प्रदानत्वलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिका-माह ।— सम्प्रदानत्वमिति ।= क्रमप्राप्तमित्यादिः । विवृणोति ।— गत्यादिभिन्न इत्यादि ।= तथा च, कारकत्वे सति यद्धातूपस्थाप्य-गत्यादिभिन्नयादृशार्थधर्मिकान्वयबोधप्रकारो यश्चतुर्थ्यर्थस्तद्धातू-पस्थाप्यतादृशार्थे सम्प्रदानत्वमिति निष्कर्षः । ननु, धने ब्राह्मणस्य स्वत्वमित्यादिप्रतीत्या यदि ब्राह्मणप्रतियोगित्वं स्वत्वे स्वीक्रियते, तदा घटे दानस्य विषयत्वमिति प्रतीत्यापि विषयत्वे ज्ञानप्रतियो-गिकत्वं स्वीक्रियतां युक्तेस्तौल्यादित्यत आह ।— निरूपितत्वं

स्वात्। नचैवं, पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिः, तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं, तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं, सत्वध्वंसजनकक्रियापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे सत्वध्वंसेऽपि द्वितीयार्थस्यान्वये, पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विग्रहस्थचतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं, न गत्यादिभिन्ने। वृक्षाय सेचक, इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयोऽपि सम्बर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्थयेति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु, स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त, इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानमित्यादिको न प्रयोगः। न च, दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः "सप्त वित्तागमा धर्म्या, दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रति ग्रहएव च" (मनु, १०।११५)

इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं, ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि, गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादि सर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाण-

---

वेति।= शङ्कते।— न चैवमिति।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।— तादृशेति।=पशुफलकस्येत्यर्थः। गत्यादिभिन्न इत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— ग्रामायेत्यादि।= विग्रहस्थत्वनिवेशलभ्यसत्यन्तस्य व्यावृत्तिमाह।= वृक्षाय सेचकेत्यादि।= ननु, स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानकारकमिति व्यवहारः स्यादित्यत आह।— संप्रदानशब्दस्त्विति।= स्वेति।— स्वं स्वत्वप्रतियोगित्वं, तदाश्रयो ब्राह्मणादिः, तद्गोचरस्त्यागः, इदममुकस्य स्वत्ववद्भवत्वित्याकारकेच्छा तज्जन्येत्यर्थः। न चेति, वाच्यमिति परेणान्वयः।

त्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च । अत एव विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते, अन्यथा,तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं, दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति, चेन्न, "लब्धा चाष्टगुणं फलं" इत्यादिस्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशदानसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्ज्जये"दित्यादिश्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्ज्जनपदार्थत्वात् । दासाय भक्ष्यं ददाति, भृतकाय वेतनं ददातीत्यादा-

---

वित्तागमाः स्वत्वप्रयोजकाः, एतेन सप्त धर्म्मा इत्यर्थः । शङ्कां निरस्यति ।—ब्राह्मणायेति ।= त्यक्तायामिति सावधारणं, तथा च, त्यक्तायां सत्यामेवेत्यर्थः, त्यागानन्तरमेवेति यावत् । ननु, तदनन्तरं स्वत्वबोधकप्रतीतिस्तस्य स्वत्वजनकत्वसाधकत्वेऽतिप्रसङ्गादाह ।—प्रदानमिति ।= दानस्य स्वत्वहेतुत्वे युक्तिमपि प्रमाणयति ।— अत एवेति ।= शङ्कते ।— नन्वेवमिति ।— तादृशदानेति ।— प्रतिगृहीतद्रव्यदानसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रतिग्रहस्य स्वत्वाजनकत्वे याजनाध्यापनेत्यादिश्रुतिविरोध, इति दानप्रतिग्रहयोरेव स्वत्वजनकत्वमाह ।— याजनेत्यादि ।= प्रागुक्तेति ।— सप्तवित्तागमा इत्यादिस्मृत्या चेत्यर्थः । अपिना दानस्य परिग्रहः । ननु, श्रुतौ स्वत्वजनकत्वबोधकपदाभावात् कुतः प्रतिग्रहस्य स्वत्वहेतुत्वमित्यत आह ।— स्वत्वजनकेति ।= प्राच्यैर्दासाय भक्ष्यं ददातीत्यादिप्रयोगाणां मुख्यत्वं न स्वीक्रियते, तेषां मते ऽदृष्टजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्, भवन्मते तत्र ददातिर्मुख्यः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह ।— दासायेति ।= भृतिग्राही भृतकः, भृतिः कर्म्म-

वपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। यत्तु, स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं, मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं, किन्तूत्सर्गमात्रं, प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, "उपेक्षा तु, स्वत्वध्वंसजनकस्त्यागो, न तु तत्र स्वत्वजनकत्वस्यान्तर्भाव" इति मैथिलैरुक्तं, तन्न युक्तं, लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिला-

---

मूल्यं। मैथिलोक्तमतमुपन्यस्य दूषयति।—यत्त्विति।= अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यग्रहणं स्वीकारः, अदृष्टजनकीभूतत्यागविषयधार्म्मिकस्वस्वत्वप्रकारकज्ञानमिति यावत्। तज्जन्यस्वत्वजनकत्वे सति स्वत्वध्वंसजनकेच्छा दानमित्यर्थः। तथा च, दासाय भक्ष्यं ददातीत्यादौ ददातिर्न मुख्यः, तत्र भक्ष्यादेरदृष्टाप्रयोजकत्यागविषयत्वादिति भावः। नन्वेवं मनसा पात्रोद्देशस्थले त्यागस्य दानत्वं न स्यात्, तस्य प्रतिग्रहाधीनस्वत्वाजनकत्वादित्यत्रेष्टापत्तिमाह।—मनसेति।=उत्सर्गमात्रं, त्यागमात्रं, न दानमित्यत्र नञर्थे हेतुमाह।—प्रतिग्रहजन्येत्यादि।= तथात्वात् दानत्वादिति साम्प्रदायिकाः। तन्न मनोरमं, प्रतिग्रहजन्येत्यादिहेतुप्रदर्शनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः। वस्तुतो, मनसा पात्रोद्देशस्थलीयत्यागस्य दानव्यवहारो न स्यादित्यत आह।—मनसेति।= न दानं न दानत्वेन व्यवह्रियमाणः, व्यवहार प्रयोजकरूपमाह।—प्रतिग्रहेत्यादि।= तथात्वाद् दानत्वेन व्यवह्रियमाणत्वात्, अत एवावैधदाने दानत्वव्यवहाराभावात् तत् प्रयोजककोटौ वैधत्वनिवेशोऽपि सार्थक इति युक्तमुत्पश्यामः। ननु, स्वत्वध्वंसजनकत्यागस्योपेक्षात्वेन दानमात्रस्योपेक्षात्वोपपत्तिरित्यत।=आह।—उपेक्षात्विति।=मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह।—न त्विति।=तथा च, स्वत्वाजनकत्याग उपेक्षेति भावः। केचित्तूपेक्षाया उत्सर्गत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह।—उपेक्षात्विति।=न त्विति।—तथा च, स्वत्वजनकत्यागस्यैवोपेक्षात्वादिति भाव इत्याहुः। लाघवेन शक्यतावच्छेदकलाघवेन, ददात्यर्थत्वात् दाधातोः शक्यतावच्छेद-

नस्मै प्रतियच्छति, तुरगमस्मै विक्रीणीत, इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं, मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय, इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते, तिलादिकञ्च न मूल्यं(१) पद्मपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। "अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह" इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः।(२)

मैत्राय रोचते मोदक, इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं, धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते, तिङा तु प्रकाशत इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं, तथाच, मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयत्ववान् मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धारयते, इत्यत्र धृङा गृहावस्थिति,र्द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वं, चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते, तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। धातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु "धारेरुत्तमर्ण" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय

कत्वात्, मानसपापोद्देशस्थले धनादित्यागस्य दानत्वेऽपि क्षतिविरहादिति शेषः। ननु, तिलादेरपि मूल्यतया प्रतिदानस्यापि विक्रयत्वापत्तिरित्यत आह।–तिलादिकञ्चेति।= तथात्वोपदेशात्। मूल्यत्वोपदेशात्। ननु, प्रतिदानस्यापि दानत्वेन स्वीकर्त्तुः प्रत्यवायः स्यादित्यत आह।— अदृष्टार्थमिति।= गुरवे गां धारयत इत्यादौ कालापिकसम्मतशाब्दप्रकारमाह।—गुरव इत्यादि।– इत्यादावपीत्यादिना गुरवे गां धारयतं इत्यादि स्थलपरिग्रहः, तेन तादृशस्थलीयशाब्दप्रकारस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि न क्षतिः। ननु, "शत्रु,-

(१) "ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा।
अव्ययस्वमपि मातङ्ग-तिल-लोहांश्च वर्जयेत्॥" (ब्रह्मपु०)

(२) "रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः।
कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः॥"
"भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः।
क्रिमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति॥" (मनु० १०।९१—९४)

शतं धारयते, इत्यादाविव गुरवे गां धारयते, इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं, दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः, तथाच, गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारकस्तत्र वाक्यार्थः। पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्चद्रव्यमृणमित्याहुः। पुत्रायराध्यति,पत्रायेक्षत,इत्यादौदैवनिरूपणं धात्वर्थः तन्निविष्टे च दैवं सुबर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिशृणोति, आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थः, तत्र, गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयः, तेन, गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ, हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थः, तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयः, तेन, होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय कुप्यति, क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थ उत्कटद्वेषः, तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते,तेन,चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः । "पुत्रे कोपो न युज्यते" इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे। पटाय यतते, इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते, तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः,कथमन्यथापटेच्छया तन्तु-

---

भ्यो युज्यते कोपः, पुत्रे कोपो न युज्यते" इत्यादौ पुत्रपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य संप्रदानत्वापत्तिरित्यत आह ।—पुत्र इति ।= अर्थस्वरूपे शत्रुभ्य इति पञ्चम्यर्थस्तु धात्वर्थ एवान्वित इति भावः। पटायेत्यादि।— न च, पटं करोतीति वत् पटं यतत इत्यपि स्यात्, कृधातु-यतधातोरेकपर्यायत्वादिति वाच्यं, तादृशबोधे तथाविधानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतयाऽनतिप्रसङ्गात्। मतान्तरमाह।—तत्रोद्देश्यत्वमिति

निर्म्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्रोहः, तेन, मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः। शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुपेक्षणमीर्ष्या, तथाच, शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषः, तेन, पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारकस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति, शिष्यमीर्ष्यति, पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युन्नीयते। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्म्मणः सम्प्रदानत्वं, द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्म्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्म्मणः कर्म्मतैव, न तु सम्प्रदानता, अत एव शिष्यस्याभिक्रोद्धा मित्रस्याभिद्रोढ़ेत्यादौ कृद्योगे कर्म्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्॥ ७०॥

॥ ७१॥ करणत्वं लक्षयति।—

॥ ५॥ योऽर्थो विकरणाक्तस्य, धातोरर्थे तृतीयया।

तत्र पटाय यतत इत्यादिस्थले, तत्र युक्तिमाह।—कथमित्यादि।= अन्यथा, विषयितामात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे। प्रयोग इति—तत्र साध्यत्वाख्यविषयतायाः पटे ऽसम्भवादिति भावः। वदन्तीत्यस्वरससूचनाय। मयातु स च साध्यताचतुर्थ्यर्थ इति नोच्यते, परन्तु, विषयतामात्रमिति न कोऽपि दोषः। प्रत्युत अन्योद्देशेन पटनिर्म्माणदशायां पटाय यतत इति प्रयोगो भवन्मते न स्यादनुभवविरोधेनेष्टापत्त्यसम्भवादिति। उन्नीयत इति।—ग्रन्थकर्तुरभिप्रेततयाऽनुमीयत इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तादृशप्रयोगद्वयमुपपादयतां मत माह।— कोपपूर्वकस्येति।=उत्कटद्वेषपूर्वकस्येत्यर्थः, तथात्वे द्रुहादिधातुवाच्यत्वे षष्ठ्येवेति, अन्यथा सम्प्रदानत्वे षष्ठी न स्यादिति भावः॥ ७०॥

बोध्यते करणं नाम,
कारकं तदिहोच्यते ॥ ७१ ॥

सविकरणस्य यद्धातोरुपस्थाप्ययादृशार्थतृतीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते, स, तद्धातूपस्थाप्य-तादृशक्रियायाः करणसञ्ज्ञकं कारकमुच्यते । दात्रेण छिनत्ति, घटत्वेन जानातीत्यादौ धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वादि, ज्ञानादौ च घटत्वादेः प्रकारित्वादिकं तृतीयया बोध्यते, तदेव तत्र करणत्वं। चैत्रेण पक्वमित्यादौ धातोरर्थे तृतीयया बोध्यमपि कर्तृत्वं, न विकरणाक्तस्य । हस्तेन रुणद्धीत्यादौ विकरणान्तभिन्नोऽपि रुधादिधातुर्विकरणाक्त एव । घृतेनात्ति, जुहोतीत्यादावपि लुप्तमेव प्रतिसन्धीयमान-विकरणमस्तीति मतेनेदं, नातस्तत्र घृतादेः करणत्व-

---

॥ ७१ ॥ करणत्वमिति क्रमप्राप्तमित्यादिः, विवृणोति ।—सविकरणस्येत्यादि ।= तथा च, यादृशार्थो विकरणविशिष्टयद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थ–धर्म्मिकान्वयबोध–निरूपित–तृतीयाज्ञान-प्रयोज्य-प्रकारताश्रयः, तद्धातूपस्थाप्य तादृशार्थे तादृशार्थः करणत्वमिति पर्यवसितं । वैशिष्ठ्यञ्चाव्यवहितपूर्ववर्त्तिघटितत्वसम्बन्धेन, प्रयोजनञ्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।=दात्रेणेति। विकरणवैशिष्टचनिवेशव्यावृत्तिमाह ।—चैत्रेणेत्यादि ।=विकरणान्तत्वमुपेक्ष्य विकरणाक्तत्वनिवेशप्रयोजनं दर्शयति— हस्तेनेति। विकरणाक्त एवेति, इतिमतेनेदमित्यस्वरससूचनाय, स च, विकरणानुपूर्वीप्रकारज्ञानस्याहेतुत्वात्तत्र तत्प्रतिसन्धानमनर्थकमिति । लक्षणे विकरणवैशिष्ट्यं न निवेश्यते, परन्तु, चैत्रेण पक्वमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्वार्थे कर्तृत्वादिभिन्नत्वं निवेश्यत इति । ननु, चाक्षुषे चक्षुः करणमित्यादिव्यवहारो न स्यात् तत्र निरुक्तकरणत्वबोधकपदाभावेन तद्बोधाभावादित्यत आह ।—

व्याहतिः । करणशब्दस्तु व्यापारप्रत्यासत्त्या जनकस्य वाचकः । चाक्षुषादौ चक्षुरादिः संयोगेन, अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादिः परामर्शादिना,स्मृत्यादावनुभवादिः संस्कारादिना,स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः । शरीरात्मप्रभृतयस्तु ज्ञानादौ तदात्म्येनैव,अतो न तेषां तत्र करणत्वप्रसङ्गः । श्रावणेऽपि प्रत्यक्षे कर्णावच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणैव सम्बन्धेन श्रोत्रं करणं, स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव वहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः

करणशब्दस्त्विति ।= व्यापारप्रत्यासत्त्या व्यापारसम्बन्धेन वाचक इति । ननु, व्यापारत्वस्यानुगतस्याभावात् सम्बन्धभेदेन जनकतायां भिन्नत्वाद्व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नजनकताभयं करणशब्दस्य शक्तिकल्पनमसम्भवीति । चेन्न, स्वजन्यत्वस्वजन्यजनकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वं व्यापारत्वमनुगतं निरूप्य तादृशव्यापारतोपलक्षितधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकजनकत्वविशिष्टस्य शक्यत्वात् । संयोगेनेति ।— स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुरिति परेणान्वयः, एवमग्रेऽपि । तादात्म्येनैवेत्येवकारेण व्यापारव्यवच्छेदः । तेषां शरीरात्मप्रभृतीनां, तत्र ज्ञानादौ, करणत्वप्रसङ्ग इति योजना, तादात्म्यस्य व्यापारत्वाभावादिति भावः । ननु, श्रोत्रप्रत्यासत्तेः समवायस्य नित्यतया व्यापारत्वायोगात्तत्र करणत्वानुपपत्तिरित्यत आह ।— श्रावणेऽपीति ।= कर्णानवच्छिन्नशब्दस्य श्रोत्राजन्यत्वात् कर्णावच्छिन्नेति ।— संसर्गतानियामकसम्बन्धस्तादात्म्यमित्यभिप्रायः । श्रोत्रमिति ।—कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभो भागः श्रोत्रं । ननु, शब्दस्य श्रोत्रव्यापारत्वमपसिद्धान्तमित्यतो युक्तिमाह ।— स्वव्यवस्थापकेति ।= गुणानामित्यादिः । स्वं वहिरिन्द्रियं, व्यवस्थापको व्यापारः, पुरस्कृत्य अवच्छेदकीकृत्य, एवकारो भिन्नक्रमे, तथा च, गुणानां मध्ये स्वव्यापारीभूतगुणमेवावच्छेदकीकृत्य वाहिरिन्द्रियाणां शक्तेरित्यर्थः । तेन चक्षुरादिशक्तेश्चक्षुष्ट्वजात्यवच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । इदञ्च गगणपदशक्तेः स्वावच्छिन्नत्वमतेन । नन्वेवं, शब्दसामान्याभावस्य प्रत्यक्षं न

शब्दसामान्याभावस्य श्रावणत्वविरहेऽपि क्षत्य-भावात्, श्रोत्रमनसोः संयोग एव वा तत्र व्यापारः। ज्ञानस्य धारावहनस्थले च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्यासत्तिस्तत्सम्बन्धेन हेतुत्वे मानाभावात्। फलायोगव्यवच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणमेव करणं, ज्ञानादावात्मादेः करणत्वस्येष्टत्वात्, उपाधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधेरसाङ्कर्यादेव कारकस्य षड्विधत्वादत एव "आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मने"त्यादिकः प्रयोगः। अत एव च,

---

स्यात्तत्र व्यापारीभूततादृशशब्दस्य तादात्म्येनासत्त्वादित्यत स्तत्रेष्टापत्तिमाह।— शब्दसामान्याभावस्येति।=श्रावणादावित्यादिः। तेन शब्दादौ तत्सामान्याभावस्य तादृशशब्दतादात्म्यवद्विशेषणतया प्रत्यक्षसम्भवेऽपि न क्षतिः, अन्यथा, शब्दत्वादेरश्रावणत्वापत्तेरिति ध्येयं। केचित्तु, तादृशशब्द एव व्यापारः, शब्दसामान्याभावस्येति, शब्दत्वादीनामप्युपलक्षणं, अत एवानुभवापलापात् कल्पान्तरानुसरणामितीत्याहुः। श्रवणादौ शब्दसामान्याभावस्याश्रावणत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह।-श्रोत्रमनसो रिति।=तथा च, तादृशसंयोगाश्रयविशेषणताया एव तत्राभावग्राहकतयैतत्कल्पानुपपत्तिरिति भावः। ननु, घटघटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरमयं घट इत्याकारकज्ञानद्वयस्थले द्वितीयज्ञानरूपव्यापारसम्बन्धेन प्रथमज्ञानस्य तृतीयं प्रति जनकतया प्रथमस्य तृतीयं प्रति करणतापत्तिरित्यत आह।—ज्ञानस्येति।= मानाभावादिति, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य तदलौकिकप्रत्यक्षे तज्ज्ञानस्य समवायेनैव हेतुत्वादिति भावः। मतान्तरमाह।—फलायोगेति।= अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगिव्यधिकरणफलाभावाविशिष्टान्यादित्यर्थः। स्वरूपयोग्ये करणत्वमसहमान आह।— फलोपधायकेति।= तादृशसम्बन्धेन फलविशिष्टमित्यर्थः। इष्टत्वादिति।—नन्वात्मनः कर्तृतया करणत्वानुपपत्तिरित्यत आह।-उपाधेयेत्यादि।=षड्विधत्वादिति।— न विभागव्याघात इति शेषः। अत एव, कर्तृत्वकरणत्वादीनामेका-

"विवक्षातोहि कारकविभक्तयो भवन्ती"त्यपि प्रवाद इत्यन्ये । पशुना रुद्रं यजते, इत्यत्र पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः, "करणं कर्म्म यजेः कर्म्म च सम्प्रदान"मित्यनुशासनात् कर्म्मत्वादावपि तृतीयादेः साधुत्वात् । एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टिरियमिति वृद्धाः । पायसेन विष्णुं यजते, इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवेत्यपरे । दण्डेन घट इत्यत्रापि तृतीयार्थः करणत्वं, परन्तु, तन्न कारकं क्रियानन्वयित्वात् ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ अधिकरणत्वं लक्षयति—

॥ ६ ॥ यत्क्रियायां यादृशार्थः,
सप्तम्या विग्रहस्थया ।
बोध्यस्तस्यां तदेवाधि-
करणं नाम कारकम् ॥ ७२ ॥

त्मनि सत्त्वादेवेत्यर्थः । अत एव च कर्त्तृत्वादीनामेकत्र सम्भवादेव चेत्यर्थः, अन्यथा, एककारकस्य विवक्षयापि अपरकारकत्वासम्भवेन विवक्षातो हीत्यादेरुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति भावः । अन्य इत्यस्वरससूचनाय, स चाकरणत्वेन सर्व्वजनसिद्धानां साधारणकारणानां करणत्वमनुभवविरुद्धं, अत एव "करणं साधकतम" मित्यमरः। कविराजेनापि "व्यापारवत् कारणं करण"मित्युक्तमिति । साधुत्वादिति ।— न चैवमुपाधिसाङ्कर्य्यमिति वाच्यं, अत्र विकरणानुसन्धानं विनैव शाब्दोदयात् सविकरणानुपूर्वीज्ञानस्याहेतुत्वेन विरकणाक्तत्वदलेनावारणादित्यभिप्राय इति ध्येयं। सामान्यत एवेति, अनुशिष्टिरियमिति, वृद्धा इति पूर्वेणान्वयः। क्रियानन्वयित्वादिति।— तथा च, तस्यालक्ष्यत्वान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥७१॥

॥ ७२ ॥ अधिकरणत्वलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह।—अधिकरणत्वमिति । = विवृणोति ।—क्रिया धात्वर्थ इति । =

क्रिया धात्वर्थः, तथा च, यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहस्थया सप्तम्या यो यः स्वार्थोऽनुभाव्यते, तदेव तद्धातूपस्थाप्य-तादृशक्रियायामधिकरणत्वं नामकारकम्। ग्रामे गन्तेत्यत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं, तन्निरूपितमाधेयत्वं वा सप्तम्यानुभाव्यत इति, तदेव तद्धातूपस्थाप्य-तादृशक्रियायामधिकरणत्वकारकम्। अत एव ग्रामगन्तेत्यादिकस्तत्र समासः। यद्यपि चैत्रादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृत्तित्वं बाधितं, कालिकादिना तद्वृत्तित्वञ्चातिप्रसक्तं, स्पन्दे गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि, ग्रामे गच्छत्ययं, न तु गृहादावित्याद्यनुभवसाक्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम्। यत्तु, संयोगावच्छिन्न-

---

व्याख्याततत्त्वमेतत्, तथा च, यादृशार्थो, यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थविशेष्यतानिरूपितान्वयबोधीयसप्तमीज्ञानप्रयोज्यप्रकारताश्रयः, कारकत्वे सति स, तद्धातूपस्थाप्य-तादृशार्थेऽधिकरणत्वमिति पर्यवसितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति।—ग्रामे गन्तेत्यादि। = नव्यमतमनुसृत्याह।—तन्निरूपितमाधेयत्वं वेति। = शङ्कते।— यद्यपीत्यादि। = बाधितमिति, तथा च, ग्रामे गच्छतीत्यादेरयोग्यत्वादिति भावः। अतिप्रसक्तत्वे हेतुमाह।—स्पन्द इति। = गतेः कालिकसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तित्वादिति भावः। तथात्वं ग्रामादिवृत्तित्वं, न च, द्रव्यगुणकर्म्मणां स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वं न दृष्टचरमिति वाच्यं, गिरिनितम्बो हुताशनवान्, वृक्षाग्रं कपिसंयोगवत्, चैत्रो जानातीत्यादाववच्छेदकत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धेन वह्निसामानाधिकरणवान् पर्वतः, द्रव्यत्वसामानाधिकरणवद् द्रव्यमित्यादौ निरूपकत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धेनाधिकरणत्वानुभवस्य सर्व्वसिद्धत्वात्। न च, तादृशसम्बन्धानां वृत्त्यनियामकतयोक्तप्रतीतिरसिद्धेति तु न देश्यं, द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमित्यादौ निरूपकतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्याभावावगाहित्वस्योक्तप्रतीतेर्दीधितिकारोक्तत्वात्॥

क्रियाया गतित्वात् तन्निविष्टसंयोगे समवायेनैव-ग्रामवृत्तित्वसत्त्वान्नासङ्गतिरिति, तन्न, ग्रामादेर्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलान्वयित्वेन कर्म्मतापत्त्या ग्रामं गच्छतीत्येव नियमतः प्रयोगापत्तेः। विक्लित्त्यवच्छिन्न-क्रियायाः पाकत्वेन, तस्यामिव तन्निविष्टविक्लित्तावपि-समवायादिना स्थाल्यादिवृत्तित्वासम्भवेन स्थाल्यां पचति तण्डुलमित्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च, तण्डुलाद्यवयवविभागप्रभेदस्यैव विक्लित्तित्वादिति । घटत्वं घटे भासते, इत्यत्र, विषयतापर्य्यवसन्ने भासने, घट-निष्ठं विशेष्यत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्यानुभाव्यत इति, तत्रापि तदेवाधिकरणता-नामकं कारकम् । ज्ञाने घटत्वं भासत इत्यादौ, निरूपितत्वमपि । घटे

सिद्धान्तवागीशमतमुत्थाप्य निराकरोति ।— यत्त्विति ।= नियमत इति ।— अधिकरणत्वापेक्षया कर्म्मतायाः परत्वादिति भावः । ननु, धात्वर्थतावच्छेदकफलान्वयित्वं न कर्म्मत्वं, किन्तु, यगन्तधात्वर्थ-विशेष्यीभूततिङर्थः । तत् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलशालिकर्म्म-पदस्य शक्तिः, तथा च, उक्तापत्तिर्भवन्मतेऽपि तुल्या, तुल्यसमाधा-नापीत्यत आह ।— विक्लित्त्यवच्छिन्नेति ।= असम्भवेनेति ।—तस्य तण्डुलावयवमात्रसमवेतत्वादिति भावः। अवच्छेद्यतेति।—निरूपकते-त्यर्थः । केचित्तु, विषयता पर्यवसन्नेत्येव पाठः, अग्रे च विशेष्यित्व-मिति पाठः, तथा च, यथाश्रुतमेव साधित्याहुः । अन्ये तु, विषयितयोरिव विषयतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते, अत एव समुच्चयतो वैलक्षण्यार्थं संशये प्रकारताद्वयोस्तथात्वं स्वीकृतं गदाधरभट्टाचार्यैरित्याहुः । अनुभाव्यत इति, तथा च, घटनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतावद्घटत्वमित्याकारकस्तत्र बोध इति भावः। निरूपितत्वमपीति ।—अधिकरणता-नामकं कारकमिति पूर्वेणान्वयः । ननु, तुल्ययुक्त्या घटे पटत्वं जानातीत्यादौ घटनिष्ठ-विषयत्वमप्यधिकरणत्वकारकं स्यादित्यत आह ।— घटे पटत्व-मिति ।=ताद्रूप्येण घटत्वपटत्वरूपेण, प्रयोगापत्तेरिति।—घटः पटश्चे-

पटत्वं जानातीत्यादौ तु, विशेष्यतारूपः सप्तम्यर्थो न धात्वर्थेऽन्वेति, घटपटयोस्ताद्रूप्येण प्रमास्थलेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः, परन्तु, द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत्व एवावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन। यथा च, सुबर्थयोर्मिथोऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते। अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकन्तु न सम्बन्धमात्रं, घटाद्यात्मनस्तदधिकरणत्वापत्तेः। वृत्तिनियामकः सम्बन्धस्तथेत्यपि न, कुण्डादौ बदरादेरिव बदरादावपि कुण्डादेरधिकरणत्वापत्तेर्वृत्तिनियामकस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे पर्यवसानाच्च, नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वं, तुल्यन्यायेनाधिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वेन परस्पराश्रयप्रस-

---

त्यादिज्ञानेऽपि घटत्वविषयिताशालित्वस्य घटविषयितानिरूपकत्वस्य पटविषयितानिरूपकत्वस्य च सत्त्वादिति भावः। अवच्छेद्यतासम्बन्धेनेति, विशेष्यतारूपत्वे सप्तम्यर्थोऽन्वेतीति पूर्वेणान्वयः। ननु, सुबर्थयोर्मिथोऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत आह।— यथा चेति।=वक्ष्यत इति।—निर्द्धारणार्थविवेचनायामिति शेषः। तदधिकरणत्वापत्तेः घटाधिकरणत्वापत्तेः, तादात्म्यसम्बन्धस्यैव तत्र सत्त्वादिति भावः। शङ्कते।—वृत्तिनियामक इति।=तथा चाधिकरणपदशक्यतावच्छेदकः, अधिकरणत्वापत्तेरिति।— संयोगस्य द्विष्ठत्वादिति भावः। यद्यपि बदरादेः कुण्डाधिकरणत्वापत्तिर्न सम्भवत्यापादकाभावात्, तथाप्यनधिकरणत्वप्रयोजकविरहादेवापत्तिरभिहिता। नन्वेवं, घटाधिकरणस्यापि पटाधिकरणत्वापत्तिरिति तद्वाचकपदसमभिव्याहृताधिकरणपदशक्तिनियामकत्वं तन्निष्ठाधेयतानियामकसम्बन्धे स्वीकर्त्तव्यं, तथा च, नोक्तापत्तिरित्यत आह।— वृत्तिनियामकस्येति ।= सम्बन्धनिष्ठस्येत्यादिः, पर्यवसानाच्चेति।—तथा चाधिकरणपदशक्तिग्रहाधीनाधिकरणतावच्छेदकग्रहः, तदधीनश्च तादृशशक्तिरित्यन्योऽन्याश्रय इति भावः। शङ्कते।— नापीति ।= अधिकरणत्वमिति।— तथा च, तदेवाधिकरणपदशक्यतावच्छेदकमिति भावः। परस्पराश्रयप्रसङ्गात् अन्योन्याश्रे-

ङ्गात् । परन्त्वाधेयतावत्पदार्थान्तरमेवाधिकरणत्वं, तच्च नैकं, सर्वस्य सर्वाधिकरणात्वापत्तेः। किन्त्वाधेयताभेदेन नानैव, प्रतीत्यनुगमस्तु, रूपत्वादिना रूपादेरिवाधिकरणतात्वेनैवाखण्डेन तस्य । न चैकधर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितं, रूपत्वेन नीलस्याधिकरणं स्फटिकमित्यपि प्रयोगापत्तेः । अत एव तद्रूपरसयोः समनियतमप्यधिकरणत्वं विभिन्नमेव, अन्यथा, तद्रूपत्वेन तद्रसस्याधिकरणं घट इत्यादेरपि योग्यतापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ कर्म्मत्वकारकं लक्षयति ।—

॥ ७ ॥ यगन्तधातोरर्थो य,
स्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते ।

यप्रसङ्गात्, उपसंहरति ।—परन्त्विति,=आधेयत्वस्याधिकरणतानिरूपकत्वे ऽधिकरणत्वाधेयत्वयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकभावासम्भवेन तल्लिखने ग्रन्थकर्त्तुरुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरित्याधेयत्वस्यातिरिक्तत्वं सर्वसिद्धमतो दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । ननु, तयोः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वाभावेनाधेयत्ववदधिकरणत्वानामैक्यापत्तिरित्यत आह ।—तच्चेति ।= चः पुनरर्थे, अधिकरणत्वं पुनरित्यर्थः । अधिकरणत्वापत्तेरिति ।—तथा चाधेयत्वापेक्षयाऽधिकरणत्वस्यायमेव विशेष इति भावः । उपसंहरति ।— किन्त्विति ।= नन्वेवमनुगतप्रतीतिर्न स्यादित्यत आह ।— प्रतीत्यनुगमस्त्विति ।= तस्याधिकरणत्वस्य, तथा च, यथा रूपादीनां नानात्वेऽपि रूपत्वजातेरनुगतत्वात्तदवच्छिन्नविषयताकत्वेन रूपमित्यादिप्रतीतीनामनुगमः, तथा ऽधिकरणत्वानां नानात्वेऽप्यधिकरणतात्वरूपाखण्डधर्म्मावच्छिन्नविषयताकत्वेनाधिकरणत्वप्रतीतीनामप्यनुगम इति भावः । शङ्कते ।— न चेति ।= उचितमिति परेणान्वयः, प्रयोगापत्तेरिति ।— शुक्लनिरूपिताधिकरणतायां नीलस्यापि निरूपकत्वादिति भावः । अत एवोक्तापत्तेरेव, समनियतमपीत्यैक्यप्रदर्शनाय ॥ ७२ ॥

यत्रासौ कर्म्मता नाम,
कारकं कर्तृतेतरः ॥ ७३ ॥

यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्थतिङा यत्र स्वार्थे तदीयो यादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः, कर्तृताभिन्नः कर्म्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामो गम्यते, इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो, न तु त्यजतीत्यादाविव विभागादौ, धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव तत्र गतिक्रियायाः कर्म्मत्वं, न तु विभागादिः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे, तरुं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ कर्मत्वमिवानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्यपि

॥ ७३ ॥ कर्म्मत्वलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।— कर्म्मतेत्यादि ।= विवृणोति ।— यगन्तस्येति ।= उत्तरस्थेति।— तथा च, कारिकास्थधातोरित्यन्तस्य तिङेत्यनेनापि सम्बन्ध इति भावः। तथा च, यगन्तयद्धातूत्तरवर्त्तितिङ्‌ यादृशस्वार्थधर्मिकतद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकान्वयबोधजनिका, कर्तृताभिन्नतादृशार्थस्तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कर्म्मत्वमिति पर्यवसितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन् कर्तृताभिन्नत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।— ग्रामो गम्यते इत्यादि व्युदास इत्यन्तेन ।= एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।— नत्विति ।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— धात्वर्थतावच्छेदकस्येति ।= स्पन्दत्वादेस्तथात्ववारणाय फलस्येति गम्यते रथः, स्वयमेवेत्यादावित्यत्र गमिरिनन्तः, तथा च, ग्रामकर्म्मकगमनानुकूलव्यापारजन्यफलवान् गत्यनुकूलव्यापारवानिति तत्र बोध इति भावः। शङ्कते ।— नन्वित्यादि ।=

न तत् कर्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः । ननु, चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात्, न स्यात्, तिङर्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बधेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधात् । अत एव, चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः । तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बधेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बधेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधितत्वात् ।

यत्तु, फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, परत्वञ्च तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्वितीयादिमुपात्तप्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते । तथा च, चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्य-

---

समाधत्ते ।— न स्यादिति ।= चैत्रे बाधादिति ।—एकस्मिन्नेकसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वासम्भवात्, स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति भावः । केचित्तु, गच्छतीत्यादौ ग्रामप्रतियोगिकसंयोगो भासते, गम्यते इत्यादौ तु कर्तृप्रतियोगिकसंयोगो भासते, इत्यत्र समाधानमेतावतोक्तमित्याहुः । सिद्धान्तवागीशमतमुपन्यस्य निरस्यति ।— यत्त्विति ।= परत्वस्य केवलान्वयित्वात् परसमवेतत्वस्य कर्मतावाचिप्रत्ययार्थत्वविवक्षणेऽप्युपपत्त्यवारणादाह ।— परत्वञ्चेति ।= तिङेति प्रत्याय्यत इति परेणान्वयः, स्वार्थेति ।—तथा च, तिङर्थीभूतं यत् फलं संयोगादि, तदन्वयिग्रामादिप्रतियोगिकमित्यर्थः । एतावता चैत्रं गच्छति चैत्र इति प्रयोगवारणासम्भवादाह ।—द्वितीयादिमुपात्विति ।= प्रकृत्यर्थेति ।—

समवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन, चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवात् चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधात् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु, चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोगस्तद्वान् ग्राम इत्यन्वयबोधने न किञ्चित् बाधकमिति प्राच्यैरुक्तं, तन्न युक्तं, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वानियमेन तिङर्थपरत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात्, प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्र प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्य दृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्। चैत्रेण गम्यते

द्वितीयाप्रकृत्यर्थेत्यर्थः। क्वचित् स्वप्रकृत्यर्थेत्येव पाठः, उपसंहरति।— तथा चेति।= अप्रसिद्धत्वेनेति।—असम्भवादित्यत्रान्वयि। कर्तृविहितप्रत्ययस्थलेऽपि तादृशापत्तिं वारयति।—एवमिति।= स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोगिकभेदस्य द्वितीयान्तर्भाव इत्यर्थः। इत्यादिरपीति।—न प्रयोग इति पूर्वेणान्वयः। ननु, तिङर्थफलान्वयित्वस्य केवलान्वयित्वात्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादिरपि प्रयोगो न स्यादित्यतो यत्र यद्धर्मावच्छिन्न तादृशफलान्वयः, तत्र तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव कर्मतावाचिप्रत्ययार्थघटकतेति प्रकटयन्नाह।— चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ त्विति।= तिङर्थसंख्यायाः प्रायशः कर्तृत्वविशेषणत्वेनैवान्वयादाह।— संख्याकालातिरिक्तस्येति।= परत्वादेरिति परत्वमादि घटकं यस्येति व्युत्पत्त्या परसमवेतत्वस्येत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। केचित्तु, परत्वादेरिति खण्डशक्त्यभिप्रायेणोक्तं। आदिना स्वाश्रयसमवायादिपरिग्रह इति व्याचक्रुः। तन्न, तथापि परत्वस्य धात्वर्थानन्वयित्वादसंगत्यापत्तेः। यजेत इत्यादौ तिङर्थेष्टसाधनत्वादौ व्यभिचारादाह।— प्रथमान्तोपस्थाप्येति।= अन्यत्रेति फलितं। चैत्रेत्यादौ अभेदातिरिक्तप्रतियोगित्वसम्बन्धेन नञर्थेऽन्वयदर्शनात् प्रत्ययार्थ इति। ओदनो भुज्यते इत्यादौ, धृतिः स्वाहा इत्यादौ, च

द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैत्र, इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रतिसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु, फलमिव भेदोऽपि कर्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, तथा च, चैत्रेण गम्यते ग्राम, इत्यत्र तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात्, प्रतियोगित्वसम्बन्धेन च प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वान्न व्युत्पत्तिविरोधो न वाऽतिप्रसङ्गः, चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात्, चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्, तादृशगतेश्चैत्रे बाधाचैत्रं गच्छति चैत्र, इत्यादिको न प्रयोगः।

प्रत्ययार्थेऽपि तस्य दृष्टत्वात् तिङर्थेति। ननु, तादृशान्वयस्यादृष्टचरत्वेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह।—चैत्रेण गम्यते द्रव्यमिति। = द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदमादायोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यभिया ऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव निवेश्यत्वादिति भावः। नव्यमतमुत्थापयति।— नव्यास्त्विति। = फलमिव संयोगादिरिव। कर्तृतावाचिप्रत्ययस्यापि भेदार्थकत्वस्वीकारे चैत्रं गच्छति चैत्र इत्यादिप्रयोगो वारयितुं न शक्यते, घटादिभेदस्यैव चैत्रे सत्त्वात्। प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्र तदन्वयेऽपि न तथा, घटादिनिष्ठभेदस्यैव चैत्रे सत्त्वात्, न च द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्यापि आधेयतया भेदे, तादृशभेदस्य च प्रतियोगितया कर्त्तर्यैवान्वयेन नातिप्रसङ्गः, स्ववृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति वाच्यं, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमभङ्गप्रसङ्गात्। अतः कर्तृतावाचिप्रत्ययस्थले अवश्यं प्रकारान्तरस्य वक्तव्यत्वादाह।- कर्मतावाचीति। = न व्युत्पत्तिविरोध इति।—संख्याकालातिरिक्तेत्यादिः। अतिप्रसंगः चैत्रेण गम्यते चैत्र इति प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।— चैत्रकर्तृकेति। = कर्तृतावाचिप्रत्ययस्थलेऽतिप्रसङ्गं वारयितुमुपक्रमते।—चैत्रं गच्छतीत्यादावपीति। = तादृशगतेः चैत्रभेदसमानाधिकरणगतेरित्यर्थः। द्वित्वा-

प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नं, धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यं, अतो द्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राहुः तच्चिन्त्यम्। वृक्षं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः, द्वितीयायास्तु विभागः,तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया, तद्वान्

द्यवच्छिन्नभेदमादायातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह ।— प्रतियोगित्वंचेति ।= उभयावृत्तित्वञ्च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं । तत्रैकमात्रवृत्तिधर्मस्यापि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वात् 'स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणत्वाच्च द्वयोः संसर्गघटकतयानिवेशः। न च, तथापि, तद्व्यक्तित्वस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिवृत्तित्वात् तद्दोषतादवस्थ्यात् स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्थले स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वक्तव्यत्वे प्रमेयत्वादेरपि तथात्वापत्तेरिति वाच्यं, उक्तानुगमस्य प्रमेयत्वादिसाधारण्येऽपि क्षतिविरहात्।— द्वित्ववारणस्यैव प्रकृतोपयुक्तत्वात्। अत एव स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वञ्च यदि यथाकथंचित् संसर्गेणोच्यते, तदा तद्व्यक्तित्वस्याप्यतथात्वापत्तिः, स्वरूपसम्बन्धेन तथात्वोक्तौ च द्वित्वस्याप्यवारणात्, समवायेन तथात्वोक्तौ च प्रमेयत्वादेरपि तथात्वापत्तिरिति प्रत्युक्तं । तथा च, गौरवादाह।— धर्मद्वयानवच्छिन्नमिति ।= धर्मविधयाऽवच्छेदकताद्वयानिरूपकत्वमित्यर्थः । न क्षतिरिति ।— तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्यैव तत्र सत्त्वादिति भावः। तच्चिन्त्यमिति।—चिन्तावीजन्तु, अस्मदुक्तरीत्यैव सामञ्जस्ये तिङादेः शक्यान्तरकल्पने गौरवं। भेदानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वञ्चेति । वृक्षं त्यजतीत्यादावपि शाब्दबोधमुपपादयति ।— वृक्षमित्यादि ।= विभाग इति ।—अर्थ इति पूर्वेणान्वयः । परस्परोपश्लेषावगाहिसमुदितार्थविषयकबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।=ननु, स्वनिष्ठक्रियाया अपि स्वावाधिकाविभागजनकत्वात् केवलजनकत्वसम्बन्धेन विभागस्य क्रियायामन्वये खगं त्यजति खग इत्यपि प्रयोगः स्यात्, अत एव न सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनापि तत्र तदन्वयः,

खग इत्याकारस्तत्र बोधः, वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां ग्राह्य-मतः खगाद्यवधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खग इत्यादिको न प्रयोगः । खगेन त्यज्यते खग इत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः ।

विभागस्य द्विष्ठतया स्वनिष्ठक्रियाया अपि स्वनिष्ठविभागसमानाधिकरणत्वात्, अतः संसर्गविशेषेण क्रियायां विभागान्वयं स्वीकृत्य तादृशप्रयोगं वारयति ।— वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्चेत्यादि ।= प्रयोग इति स्वावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात् । खगनिष्ठक्रियाया निरुक्तोभयसम्बन्धेन वृक्षावधिकविभागवत्त्वेऽपि खगावधिकत्वाभावादिति भावः । नन्वेवं केवलसामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन तादृशविभागान्वयेनाप्युक्तदोषवारणसम्भवे किं जनकत्वस्य संसर्गघटकतया प्रवेशेनेति वाच्यं, वृक्षं गच्छतीत्यादावपि वृक्षं त्यजतीति प्रयोगापत्तेः, गमनक्रियाया अपि तादृशविभाग-समानाधिकरणत्वात्, कर्मतावाचिप्रत्ययस्थलेऽपि तादृशप्रयोगं वारयति ।— खगेन त्यज्यत इति ।= प्रागुक्तरीत्येति ।— अत्र केचित्, तत्र तिङर्थविभागस्वजन्यत्वस्वाश्रयावधिकत्वोभयसंसर्गेण त्यागस्यान्वयेनेत्यर्थ इति तु नार्थः, खगक्रियाधीनवृक्षावधिकविभागतात्पर्येण खगेन त्यज्यो वृक्ष इति प्रयोगानुपपत्तेः । तादृशविभागस्य खगावधिकत्वाभावात् । प्रत्युत, खगक्रियाधीनखगावधिकविभाग-तात्पर्येण खगेन त्यज्यते खग इति प्रयोगवारणासम्भवाच्च । न च, यस्य क्रियाजन्यो विभाग स्तस्यैव तदवधित्वनियमात् खगक्रियाधीनविभागावधित्वस्य वृक्षादावसम्भवात् स्वावधिकविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वाच्च नोक्तापत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, पर्वताद्विभजते खग, इत्यादिप्रयोगानुरोधात् स्वजनकीभूतक्रियानाश्रयेऽपि स्वावधिकत्वस्वीकारात् । परन्तु, स्वजन्यत्वस्वाश्रयभिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेति तदर्थ इत्याहुः । तन्मन्दं, स्वजनकक्रियाश्रय एव स्वावधित्वमिति नियमाभावेऽपि स्वावधिकविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वनियमात् प्रागुक्तरीत्येत्यस्योक्तार्थकरणे बाधकाभावात् । अन्यविधार्थस्य प्रागनुक्तत्वात् प्रागुक्तरीत्येत्यस्यान्यार्थपरत्वासम्भवाच्च । प्राचीनमतमाह ।— प्राञ्चस्त्वित्यादिना आहुरित्यन्तेन । पर्या-

प्राञ्चस्तु, ग्रामं गच्छति, त्यजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्यजिगम्योश्च पर्यायत्वेऽपि क्षत्यभावात्। गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाश्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात्, तरु त्यजतीत्यादौ संयोगस्य, तरु गच्छतीत्यादौ च विभागस्य, द्वितीयादितो नावगमः। परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं, स्पन्दो न स्पन्द इत्यादेरिव, त्यागो न गतिरित्या-

---

यत्वेऽपि एकार्थत्वेपि, क्षत्यभावात् त्यजतीत्यत्र गच्छतीति प्रयोगप्रसङ्गरूपक्षत्यभावादित्यर्थः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।— गत्यर्थक्रियायामिति।= संयोगस्यैवेति।— बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वादिति योजना। उपसंहरति।— तरु त्यजतीत्यादाविस्यादि।= अत्र, तथा च तरु त्यजतीत्यादावपि क्वचित् पाठः। तदसत्त्वे तथा चेत्यध्याहार्यं। केचित्तु, क्षत्यभावादित्यत्र व्युत्पन्नत्वादित्यन्तो न हेतुः, अपि तु नावगम इत्यत्रैव, तथा च, तथा चेति नाध्याहार्यमित्याहुः। तदसत्, क्षत्यभावप्रयोजकानभिधाने ग्रन्थकर्त्तुर्न्यूनतापत्तेः। न च, नावगम इत्येव तत्प्रयोजकमिति वाच्यं, तत्र तत्र विभागसंयोगाद्यवगमाभावस्य क्षत्यभावपर्यवसायितया स्वस्मिन् स्वस्य प्रयोजकत्वासम्भवात्, नावगम इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वाभावाच्च। क्षत्यभावादित्यनन्तरं यत इत्याध्याहारे तु वयं न विवदामहे। ननु, धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने द्वितीयात्वादिना शक्तिमपेक्ष्य संयोगत्वावच्छिन्ने तत्तद्द्वितीयात्वादिना शक्तिकल्पने गौरवमित्यत आह।— परैरपीति।= गम्यादेः फलावच्छिन्नवाचकतावादिभिरित्यर्थः, अन्यथा, सामान्यशक्तिस्वीकारे। अतिप्रसङ्गात् गच्छतीत्यादौ विभागस्य, त्यजतीत्यादौ संयोगस्य, प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः। न च, परमते तत्तत्फलस्य तत्तद्धातुप्रतिपाद्यत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं, संयोगादेर्द्विधाभानभयेन तत्र धातोः क्रियामात्रार्थकत्वस्वीकारात्, द्वितीयादित एव संयोगादिभानस्योपगन्तव्यत्वात्। शङ्कते।— न चैवमि-

देरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिः, तत्र त्यजिगम्यो-र्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोग्यता - सम्भवात् द्वितीयासाकाङ्क्ष-तुमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च धातूनां सकर्मकत्वव्यपदेशो, न तु फलावच्छिन्न-क्रियावाचित्वप्रयुक्तः, ज्ञाप्रभृतावव्याप्तत्वात् । स्मृत्यर्थ-धातूनां कर्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च, ग्रामं गच्छति, तरुं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोग-जनकक्रियावांस्तरुविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधः, न तु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्न-क्रियावांस्तरुविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानि-त्याकारकः, संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघट-जनक-घटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्ष-त्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः ।

त्यादि ।= निराकाङ्क्षतापत्तिरिति ।— परोक्षज्ञानस्यानाहार्यत्व-निश्चयत्वनियमादिति भावः । शङ्कां निरस्यति ।— तत्रेति ।= नन्वेवं, फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वरूप-सकर्मकत्वमनुपपन्नमित्यतः प्रकारान्तरेण सकर्मकत्वमुपपादयति ।— द्वितीयासाकाङ्क्षेति ।= तथा च, द्वितीयासाकाङ्क्ष-तुमन्तवृत्त्यानुपूर्वीमद्धातुत्वं सकर्मकत्वमिति भावः । व्यपदेशः व्यवहारः, एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।— नत्विति ।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।—ज्ञाप्रभृताविति ।= अव्याप्तत्वादिति ।— तत्र तादृशफलाप्रसिद्धेरिति भावः । ननूक्तरूपस्य सकर्मकत्वे स्मृधातोः सकर्मकत्वं न स्यात्, तदुत्तरतुमः षष्ठीमात्र-साकांक्षत्वादित्यत आह ।— स्मृत्यर्थधातूनामिति ।= द्वितीयाया अपि साधुत्वादिति "उत्तरत्र नित्यग्रहणादनित्यमिह प्रक-रणे स्या" दिति दुर्गसिंहोक्तत्वादिति भावः । एतन्मते बोधप्रकार-माह ।— एवञ्चेति ।= ननु, संयोगादेर्द्विधाभानेऽपि बाधकाभा-वात् किं पारिभाषिकसकर्मकत्वनिर्वचनरूपकष्टाश्रयणेनेत्यतो बाध-कमप्याह ।— संयोगविभागयोरित्यादि ।= उद्देश्यतावच्छेदकवि-धेययोरैक्यस्थले निराकाङ्क्षत्वदार्ढ्याय सुगमं दृष्टान्तमप्याह ।— नीलघटजनकेत्यादि ।= नव्यैर्विधेयांशे ऽधिकावगाहिशाब्द-

परे तु, संयोगः क्रिया च, द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं, तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्यादया भासते, एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवन्तपदे च चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः । इयांस्तु विशेषो, यत्तत्र सूरशशिनोर्मिथो नान्वयः, प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्त-

---

स्वीकारात् तन्मतसाधारणं दोषमाह ।—अनुभवविरोधाच्चेति ।= आहुरित्यस्वरससूचनाय, स च, लक्षणाया अग्रहदशायां त्यागो न गतिरित्यादेरयोग्यत्वप्रसङ्गरूपः । न च, भवन्मतेऽपि निराकाङ्क्षत्वं दुष्परिहरमिति वाच्यं, करोतीत्यादाविव सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्याभावेन संयोगादेरेकदैव भानादिति । खण्डशक्तिवादिनां मतमाह ।—परेत्विति ।= विशिष्टशक्तित्ववादिनामपि संयोगक्रियायाः शक्तिस्वीकारात् मतवैलक्षण्यायाह ।— प्रत्येकमिति ।= संयोगादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्ना या गमपदजन्यशाब्दबोधविषत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविशेष्यता, तद्वत्त्वमित्यर्थः । वाक्यार्थमर्यादया पदार्थयोः सम्बन्धविधयेत्यर्थः । नन्वेकपदोपस्थाप्ययोः परस्परमन्वयो न दृष्टचर, इत्येकमात्रे गमिप्रयोगः स्यादित्यत आह ।— एवार्थयोरिति ।= शङ्खः पाण्डर एवेति अयोगव्यवच्छेदस्य, नीलं सरोजं भवत्येव इत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य, एवार्थत्वाभावेऽपि न क्षतिः । शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डरत्वान्वयबोधे। सरोजत्वसामानाधिकरण्येन नीलान्वयबोधे चैवकारस्य तात्पर्यग्राहकतयाऽप्युपपत्तेरित्यन्ययोगव्यवच्छेदयोरित्युक्तं । यद्यप्येवकारार्थभेदाश्रयसम्बन्धाभावेषु प्रत्येकशक्तिस्वीकार उचितः, तथापि, लाघवसम्भवेऽपि, अप्रसिद्धध्यसम्भवात्, अन्ययोगव्यवच्छेदयोरिति द्विवचनमुपात्तं । ननु, नानाशक्तिकल्पने गौरवमित्यत आह ।— पुष्पवन्तपदे चेति ।= न क्षतिः नैकमात्रे गमिप्रयोगः । कुत इत्याकांक्षायामाह ।—इयांस्त्विति ।= यत् यस्मात्, तत्र पुष्पवन्तपदप्रयोगस्थले, नान्वय इत्याकांक्षाया विरहादित्यादिः । प्रकृते गमधातुप्रयोग-

थेति, तथा च, ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थ,स्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात्, ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः। तरुं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थ,स्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्, तरुवृत्तिस्तदवधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः। संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव ग्राह्य, मतो नातिप्रसङ्गः। सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं, जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः।

स्थले, तथेत्यस्य मिथ एव साकाङ्क्षत्वादित्यादिः। क्वचिद्यस्तत्रेति प्रथमान्तयच्छब्दप्रयोगः, स च, प्रामादिकः, तु शब्दस्य हेत्वर्थकत्वे तु तादृशपाठे वयं न विवदामहे। उपसंहरति।— तथा चेति।= आधेयत्वमिति।— प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नमित्यादिः। वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादाह।—प्रतियोगित्वं वेति।=शाब्दप्रकारमाह।— तेनेति।=आधेयत्वमित्यस्य अवधित्वसम्बन्धावच्छिन्नमित्यादिः। अवधिमत्त्वं वेति कल्पान्तरानुसरणबीजमुक्तमेव। नातिप्रसङ्ग इति।— स्वप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिक्रियायाः स्वप्रतियोगिकविभागाश्रयः वृत्तिक्रियायाश्च स्वस्मिन्नसत्त्वात्, न स्वं स्वं गच्छति, त्यजतीत्यादिप्रयोगाप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु, धात्वर्थतावच्छेदकफलावच्छिन्नक्रियाबोधकत्वरूपसकर्मकत्वव्याघात, इत्यतः प्रकारान्तरेण सकर्मकत्वं निर्वक्ति।— सकर्मकत्वमपीति।= अस्मदुक्तप्रकारस्यैव सम्यक्त्वात्, किं व्युत्पत्तेः सङ्कोचेन। मिथः साकांक्षत्वकल्पनेत्यस्वरसः आहुरित्यनेन सूचितः। रूपपरावृत्तिरारम्भकसंयोगनाशानन्तरसंयोगः, तज्जनकतेजःसंयोग इत्यर्थः, विक्लित्त्यवच्छिन्नसंयोगेतियावत्। ये तु, अवयवविभाग एव विक्लित्तिः, तदनुकूलव्यापारः

तण्डुलं पचतीत्यत्र, रूपादिपरावृत्तिफलकतेजः-संयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः । परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यत एव, अत एव "स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते" इति किरणावल्यामाचार्य्याः । ओदनं पचतीत्यादौ तु, तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा, तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । तृणं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया, छिदेरर्थ, स्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन तृणादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजते, इत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन, द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वय,स्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वानित्याकारस्तत्र बोधः, । स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेश-स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयः, तेन द्रव्येण विष्णुं यजते, इत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दा-

---

पचेरर्थः, तदेकदेशेऽवयवे समवेतत्वसंसर्गेण तण्डुलस्यान्वय इति वदन्ति, परमाणुं पचतीति प्रयोगमपि स्वीकुर्वन्ति, वाग्भंग्या तादृशप्रयोगस्वीकारेण तन्मतं दूषयति ।— परमाणुमित्यादिना ।= तादृशप्रयोगो ऽपि नापसिद्धान्त इत्यावेदनायाचार्यसम्वादमप्याह।— अत एवेति ।= ओदनपदस्य तण्डुलादौ लक्षणां विनापि ओदनं पचतीति प्रयोगमुपपादयतां मतमाह ।— तत्रेति ।= तथा च, ओदनानुकूलविक्लित्त्यवच्छिन्नव्यापारवानिति तत्र बोधः । कश्चिदित्यस्वरससूचनाय, स च गङ्गायां घोष इत्यादिस्थले ऽपि लक्षणानुपपत्तिरूपः। तत्रापि सम्बन्धाविशेषेण गङ्गापदस्यान्वयासम्भवादिति। स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेनेति ।— तथा च, परमाणुं छिन

सत्त्वेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति, उपास्ते, पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नाक्रिया धात्वर्थः, तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वय, एतेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया, तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदो येयं भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजत इत्यादिकः प्रयोगः । परमात्मानमुपास्ते, इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्ताक्रियामात्रे धातोर्लक्षणा, नातः परमेशितुः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः । घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यधिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्राकरणकक्रिया हुधातोरर्थः, प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयः, तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधः । तादृशी च क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणन्युब्जीकरणादिरेव । अत एव घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेर्न यष्टृत्वं, किन्तु, होतृत्वमेव, । वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थो न धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति, वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः, परन्तु, तदवच्छिन्नक्रियायामेव, प्रति-

---

क्षीति न प्रयोग इति भावः । शाब्दासत्त्वेऽपीति ।— उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्ये न निराकाङ्क्षत्वादित्यादिः । न क्षतिर्न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः । तेनाग्न्यधिकरणस्येति पतनक्रियायाः स्वरूपसम्बन्धेन वह्निवृत्तित्वं समवायेन घृतवृत्तित्वं बोध्यं । इत्यग्रे व्यक्ती भविष्यति । अत एव ।— एतादृशार्थकरणादेव । घृतादेरिति कर्मणि षष्ठी, तथा च, घृतकर्मक-त्यागित्वविरहादित्यर्थः । ऋत्वि-

मादौ घृतादिस्नपनं मन्त्रकरणकमपि नाग्न्यधिकरणकं, वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकं तत्पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः, प्राजापत्येऽपि होमे मानस एव मन्त्रः करणं । यद्वा, वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थः, तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद्घृतस्य पतनं, तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः। न चैवं, परम्परया हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यपि प्रयोगापत्तिः, साक्षात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वात्। अन्यथा, गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मताया दुर्वारतापत्तेः, ऊर्द्धसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात्, न चोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं, प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य

गादेः पुरोहितादेः । अग्न्यधिकरणकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— प्रतिमादाविति ।= मन्त्रकरणकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— वह्नावित्यादि ।= न होमो न हुधात्वर्थः । ननु, प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रभावनापूर्वकप्राजापत्यहोमे मन्त्रकरणकत्वाभावात्, तत्र-जुहोतीति प्रयोगो न स्यादित्यत आह ।— प्राजापत्येऽपीति ।= पतनक्रियायाः स्वरूपसम्बन्धेन वह्निवृत्तित्वं न सकलानुभवसिद्धमित्यतः कल्पान्तरमाह ।— यद्वेति ।= शङ्कते ।— न चैवमिति ।= समाधत्ते ।-साक्षादिति = धात्वर्थतावच्छेदकतानवच्छेदकफलान्वयिन एव कर्मत्वादित्यर्थः । साक्षात्त्वनिवेशनं कर्मत्वलक्षणमनुभवेन द्रढयति ।— अन्यथेत्यादि ।= साक्षात्त्वस्य कर्मत्वाघटकत्वे । नन्वेवं धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलमेव नास्तीत्याशङ्कायामाह ।— ऊर्द्धसंयोगेत्यादि ।= शङ्कते ।— न चेति ।= सङ्करेणेति ।—गगणाक्षे-

जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गाच्च । अत एव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतवहिःक्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थं "अकथितञ्चेति" सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते ।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रह, इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं, विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तल्लब्धस्य स्वीकारो न प्रतिग्रहः । ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयः, तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयः, तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, ग्रामनिष्ठं यत् स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः. परस्वत्वजनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयः, तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान्, ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः । मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं, न तु द्रव्यमात्रं, तेन तिला-

---

पणे च न प्रवेशनत्वं, भूतत्वादिप्रवेशने च नोत्क्षेपणत्वं, एकस्मिन्नूर्द्ध्वमूर्त्तप्रवेशने च द्वयोः समावेशादिति भावः । नानाजातिस्वीकारे साङ्कर्याभावादाह ।— लोष्टादेरिति ।=साक्षात्त्वस्य कर्मत्वघटकत्वे युक्त्यन्तरमप्याह ।— अत एवेत्यादि ।= साक्षात्त्वस्य कर्मत्वघटकत्वादेवेत्यर्थः । सङ्गच्छत इति ।— अन्यथा सामान्यसूत्रेणैव पयःप्रभृतेः कर्मत्वोपपत्तौ सूत्रान्तरप्रणयनमनर्थकं स्यादिति भावः । भोगावच्छिन्नमिति, भोगः साक्षात्कारः । दुःखविशेषश्च नरकपदार्थः । तेनेति ।— विजातीयदुःखसाक्षात्कारानुकूलदुरदृष्टवानित्यर्थः । पत-

दीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाशः इत्युक्तमेव (*)। नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थः, तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः, नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायकमेव, पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः। स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्देशपरत्वात्। धनं लभते, प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तन्निविष्टे स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः॥७३॥

॥७४॥ ननु, यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नास्तिङर्थो यदि कर्मत्वं, तदा दुहादेर्मुख्यकर्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं, तद्वती गौरित्येवमन्वये, मोचन-

---

धातोरेतदर्थकत्वे वृत्तिकारस्य संवादमाह।— नरकपतित- इति।= वृत्तिकारस्य कलापवृत्तिकारस्य। एतदभिप्रायकमिति।— पतधातोरेतदर्थकत्वाभिप्रायकमित्यर्थः। पतनक्रियायाः गुरुत्वजन्यतावच्छेदकपतनत्वजात्यवच्छिन्नक्रियाया इत्यर्थः। तथात्वे पतधातोरर्थत्वे। ननु, भोगावच्छिन्नपातित्यरूपनरकपदार्थस्य पतनक्रियाधिकरणत्वासम्भवात् कथं तादृशप्रयोगो युक्त इत्यत आह।—स्वर्गमिति।=स्वर्गादिपदस्येवेति।— यथा स्वर्गपदस्य भोगावच्छिन्नपुण्यबोधत्वेऽपि स्वर्गं गच्छतीत्यादौ यादृशवृत्तित्वावच्छेदेन पुण्यभोक्तृत्वं तादृशपरत्वं, तथा नरकपदस्य दुरितविशेषवाचकत्वेऽपि यद्देशवृत्तित्वावच्छेदेन दुरितभोक्तृत्वं तद्देशपरत्वादित्यर्थः॥ ७३॥

॥७४॥ कर्मत्वलक्षणान्तरप्रतिपादककारिकावतरणिकामाह।— नन्वित्यादिना।= अव्याप्तिरिति।—दुहादेर्मुख्यकर्मणस्तिङाऽप्रतिपादनादितिभावः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।—गोपेनेत्यादि।= मोचनं क्षरण-

---

(*) उक्तमिति सम्प्रदानलक्षणे। अन्यत् निषिद्धं विक्रयादि, तिलानां कुरुते तेन पापेनेत्यादि। इत्येवमर्थः पूर्वतः १३६ पृष्ठीयमनुवचनस्येतिज्ञेयं।

वहिःक्षरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यत् मोचनरूपं, तस्यैव कर्म तिङाद्यैर्बोधनात् "गौणं कर्म दुहादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते" इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वक्ति।—

॥ ८ ॥ यस्य धातोर्यदर्थे यः,
प्रकारीभूय भासते ।
द्वितीयया स्मारितोऽर्थ,
स्तद्वा तत्कर्मतोच्यते ॥ ७४ ॥

यद्धातोर्यादृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते, तद्धात्वर्थतादृशक्रियायां तत्कर्मत्वं। तच्च, गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयोगात् पयः प्रभृतेरप्युक्तं। पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थः।

नुकूलव्यापारः। क्षरणञ्च वहिःसंयोगः, तथा च, गोपकर्तृकव्यापारजन्यो यः पयोनिष्ठवहिःसंयोगानुकूलव्यापारस्तद्वती गौरित्यन्वयबोध इति भावः। तत्र च प्राचीनसंवादमाह।— गौणं कर्मेत्यादि।= न च, गगणे लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगणादेः कर्मत्ववारणाय तल्लक्षणे साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्यैव निवेशितत्वात् कथं पयसो दुहधात्वर्थकर्मत्वं, तन्निष्ठक्षरणस्य साक्षाद्धात्वर्थतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं, क्रियाभेदेन कर्मत्व-लक्षणस्य नानात्वात्, दुहादिद्विकर्मकधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वलक्षणे तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वात्, अन्यथा द्विकर्मकत्वानुपपत्तेः, कर्मणः प्राधान्यं गौणत्वं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। विवृणोति।— यद्धातोरित्यादि।= तथा च, यद्धातूपस्थाप्ययद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयादृशार्थप्रकारकशाब्दबोधजनिका द्वितीयाविभक्तिः, तद्धर्मवत्त्वं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वमिति पर्यवसितार्थः। तच्च तादृशकर्मत्वञ्च, यद्धातूपस्थाप्य इत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— पाकमित्यादि।= विषयत्वमित्यस्य द्वितीयार्थे

भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगित्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः। चौरं रुजन्, पयः परिष्कुर्वन्नित्यादावेव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थकर्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं, शतृशानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणं कर्मत्वमेव, अत एवाक्षा दीव्यन्ते, द्यूता वा, इत्यादौ क्रीडाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्मप्रत्ययाः। दुहादयस्तु, फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकाः, तेन गां पयो दोग्धि गोप, इत्यत्र दुहेर्मोचना

त्यादिः। न यतेरर्थ इति।—तथा च, तत्र तादृशविषयत्वस्य यद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वापत्तिवारणाय तदिति भावः। यद्यपि कृतेर्यतधातुजन्योपस्थितिविषयत्वस्य सत्त्वात्, तन्निवेशेऽपि तद्वारणासम्भवः, तथापि, यद्धातुजन्योपस्थितिसहकारेण तादृशबोधजनकत्वं निविष्टमिति। यादृशार्थ इत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— भवते ग्राममित्यादि।= प्राप्तौ संयोगानुकूलव्यापारे। तथाभूतं प्रकारीभूतं, प्रकार इति।— तथा च, तत्र तादृशसंयोगस्योत्पत्तिनिरूपितकर्मत्वापत्तिवारणाय तदिति भावः। भूधातोः कालादिभेदेन भिन्नत्वेऽपि धातुभेदेन लक्षणभेदवारणाय यादृशत्वेन धातोर्निवेशनीयत्वादिति भावः। ननु, रुजादिधातुयोगे षष्ठीविधानात् तत्कर्मत्वे उक्तलक्षणेऽव्याप्तिः, तादृशार्थस्य तत्र द्वितीयाविभक्त्याऽप्रतिपादनादित्यत आह।—चौरं रुजन्नित्यादि।= सुलभमिति।— तथा च, तादृशप्रयोगस्थलीयहिंसादिनिरूपितप्रकारत्वमादायाधेयत्वस्य प्राणवियोगावच्छिन्नव्यापाररूपहिंसानिरूपितकर्मत्वलक्षणसमन्वय इति भावः। तत्र कथं न षष्ठीत्याकाङ्क्षायामाह।— शतृशानजादेरिति।= प्रतिषिद्धत्वादिति।— "न निष्ठादिष्वि"तिसूत्रेणेत्यादिः। अक्षान् दीव्यतीत्यादौ करणत्वेऽतिव्याप्तिमिष्टापत्त्या परिहरति।—अक्षानित्यादि।= गौणमिति करणत्वस्य द्वितीयाशक्यत्वादिति भावः।

नुकूलव्यापारोऽर्थ, इति तत्रत्यमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोवृत्तिमोचनं, तदनुकूलव्यापारवान्, इत्याकारकबोधः, तत्र वहिः-क्षरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं, तदनुकूलव्यापारो दोहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं वहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसो मोचनात्मकञ्च, तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम् । एवं शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशत्याचष्टे, इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ, इति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन, धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान्, इत्याकारको बोधः, तादृशव्यापारो धर्मः सेव्यतामित्यादिको गुर्वाद्यभिलापः । शतं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयत्यर्थः, तथा च, शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्मकः पराभवस्तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः, पराभवश्च तिरस्कारः । प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र, ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डयर्थः, तथा च, शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं, तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः, शासनं नियन्त्रणम् । सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थः, तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योम्मन्थनं, तत्कर्त्तेत्यर्थः, उन्मन्थनमालोड़नम् । पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथा च, पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं, तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः । अभिधानमिहाभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्च, केन पथा गन्तव्यमित्यादि प्रश्नः । नृपमर्थं प्रार्थयते, याचते भिक्षते, इत्यादौ

दानाय प्रेरणं धात्वर्थः, तथा च, नृपनिष्ठयदर्थस्य दानं, तत्प्रेरणवानित्यर्थः, प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति, नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थः, तेन, ग्रामकर्मकं यदजानिनिष्ठं गमनं, तदनुकूलव्यापारवानित्येव तत्र बोधः, तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा च, पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः, तथाविधो व्यापारः सन्ध्यां विधेहि, समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्राममाकर्षतीत्यत्र, गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थः, तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः, विकर्षणं नम्रीकरणम्। गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थः, तेन, गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयः। वृक्षं फलानि अवचिनोति इत्यत्र, छिदाहेतुर्विघट्टनं चिनोतेरर्थः, तथा च, फलकर्मकच्छिदानुकूलं यत् वृक्षस्य विघट्टनं चालनं, तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलकक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः। यदुक्तमभियुक्तैः।—

"दुहि-वदत्यर्थ-जि-दण्ड-मन्थि-पृच्छार्थनार्थौ नयनार्थशासू कृषीरुधिश्चिञ्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः"।

तथार्थवृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ।

"गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थध्रौव्यधातुषु।
कर्तृत्वं हेतुविहितणयन्तेष्वेतेषु कर्मता॥"

इत्यादिशाब्दिकस्मृतेर्गोपान् गमयति, द्विजान् भोज-

यति, गुरूननुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयतीत्यादौ, मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः, तथा च, गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः । पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च, प्राप्तिर्न गतिः । चैत्रो ग्रामं भावयते, ग्रामस्य भावक, इत्यादौ प्राप्त्यर्थस्य भवतेः स्वार्थविहितण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्मतानिरासाय णिचो हेतुविहितत्वमनुसृतं, "हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षेरेवं वहेरपि । ण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदी"ति स्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारं, भक्षयति लतां छागमित्यादावेव भक्षेः कर्त्तरि कर्मता, न तु भक्षयत्योदनं भृत्येनेत्यादौ, भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुनृप इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः । वाहयति रथमश्वान् सारथिः, वाहयति गोणीं वृषभान् वाहिक, इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन धनिक, इत्यादौ स्वचेष्टया वाहको न धनिकादिः ।

"हृक्रोस्तु कर्त्तुः कर्मत्वं, ण्यन्तत्वे स्याद्विभाषया ।
अभिवादिदृशोरेव,मात्मनेपद इष्यते ॥"

इत्यनुशिष्टेः, हारयति, कारयति, वा पटं कुविन्देनेत्यत्रेव, कुविन्दमित्यतोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वावगमः । तथा, अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी, विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्त, इत्यपि प्रमाणम् । परन्तु, पूर्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्ता-

प्राप्त्यर्थकधातोः स्वतन्त्रेणोपादानबीजमाह ।— पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीति ।= हिंसायामित्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— न तु भक्षयत्योदनमिति ।= परान्त्विति ।-पूर्वयोर्हरणार्थक-यत्नार्थकयोः हृक्रो

वेव कर्मत्वस्य वैकल्पिको विधिः। गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः, ध्रुवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः। अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादिकम्। छात्रेणार्थं निर्णाययति, चैत्रेण ओदनं खादयति, शङ्खेन शब्दाययति, दारैः क्रन्दयति, पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतेर्बुद्ध्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि।—

"न नी-खाद्यदि-शब्दाय-क्रन्दि ह्वयतिषु क्वचित्।
हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता स्यात्तिङादिषु॥"

इति भर्तृहरिवचनान्निषिध्यते। अत्र च, क्वचित्तिङादिष्वितिकथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णाय्यमाणस्तिष्ठति, मैत्रेण पूगं खाद्यमानो ब्रूते, इत्यादौ कर्मविहितस्य शानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति।

सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः, परम्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं

रित्यर्थः। एतयोर्भोजनार्थकद्द-विकारार्थकाकर्मकयोरित्यर्थः। सुखं प्राप्नोतीत्यादौ भोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः, तत्त्वावच्छेदकभोगाश्रयत्वात् सुखादेर्मुख्यकर्मत्वमिति वदतां केषाञ्चिन्मतमाक्षिपन्नाह।—सुखं प्राप्नोतीत्यादाविति। = प्राप्तिः प्रपूर्वापधात्वर्थः, उत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः। साक्षात्सम्बन्धेन तदाश्रयत्वस्य सुखिन्यसत्त्वादाह।— परम्परयेति। = स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरम्परयेत्यर्थः। तिङर्थ इति।— तथैव साकांक्षत्वादिति शेषः। अतः सुखं प्राप्नोति सुखमिति प्रयोगस्य नापत्तिः। तथा सुखभोक्ता इतिवत् सुखप्रापक इति समानापत्तिरेव तन्मत-परित्यागवीजमिति भावः, एवं सुखोत्पत्तिक्षणे तादृश-

विषयिता वा द्वितीयार्थः । (दिवाकरस्तु, संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थ, इत्युक्तस्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह । तन्मन्दं, ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् । घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा, घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसङ्गाच्च । अत एव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ इति, तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति भट्टमतमप्यनादेयं, ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां माना-

---

प्रयोगानुपपत्तिरपि तथा । विषयिता वेति ।— वृत्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वास्वीकर्तृनव्यमतेन ज्ञाप्रभृतेर्मुख्यकर्मकत्ववादिदिवाकरभट्टमतमुपन्यस्य निरस्यति ।— दिवाकरस्त्विति ।= एवकारेण संस्कारज्ञानयोः खण्डशक्तेर्व्यवच्छेदः । उक्तस्थले सुखं प्राप्नोतीत्यादौ । दूषयति ।— तन्मन्दमिति ।= संस्काराप्रतीतेरिति आनुभविकत्वादितिशेषः । अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह ।— लाघवेनेति ।= अधिकावच्छेदककल्पनापेक्षयेत्यादिः । ननु, ज्ञाधातोरकर्मकत्वापत्तिभयेनैव संस्कारस्य शक्यतावच्छेदकत्वमावश्यकं, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादित्यतो दोषान्तरमाह ।— घटस्येत्यादि ।= तथाचागत्या सकर्मकत्वमपि पारिभाषिकमत्र वाच्यमिति भावः । ज्ञान इति सप्तम्यर्थो विषयत्वं, तच्च प्रयोगान्वयि । अप्रसङ्गात् अभावप्रसङ्गात् । उपेक्षायाः स्वातन्त्र्येण संस्कारादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वे तज्ज्ञानस्यापि संस्कारस्वरूपयोग्यत्वादाह ।— निर्विकल्पके वेति ।= संस्कारजनकज्ञानस्य समानप्रकारकत्वादिनियमस्य सर्वसिद्धत्वादितिभावः । तुतादिभट्टमतं (?) दूषयति ।— अत एवेति ।= वक्ष्यमाणदोषादेवेत्यर्थः । तत्र, घटं जानातीत्यत्र । तत्त्वं धात्वर्थत्वं । ज्ञानविषयतारूपज्ञाततायाः सर्वसम्मतत्वाभावादतिरिक्तायामित्यन्तं । मानाभावादिति ।— ज्ञातो घट इत्यादिप्रतीतेर्ज्ञाताविषयत्वानवगाहित्वादिति । ननु, विनिगमनाविरहोऽतिरिक्तपदार्थकल्पनागौरवस्य तु सकर्मकत्वा-

भावात्,अन्यथा, ज्ञाततायाइव कृततादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोम्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः, पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात्, विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति।)

घटं पश्यति, शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे, साक्षात्कारनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं, घटादेरुपनीतचाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात्। आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयो वक्ष्यते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन, तण्डुलं करोतीत्यादिको न प्रयोगः, पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयायामनुकूलत्वेलक्षणा तण्डुलादिक्रयणकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात्। वर्द्धमानस्तूक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति, तत्रौदनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमत एव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया, यथा, घटाय यतत, इत्यादावित्याह, तन्न कृत्यादिपदाद् यत्नमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात्।

न्यथानुपपत्तिप्रमाणसिद्धत्वादित्यत आह।— अन्यथेति।= मुख्यसकर्मकत्वानुपपत्तिप्रमाणसिद्धगौरवस्यादोषत्वे कृततादेरपीत्यादिना अनुभूततद्विशिष्टत्वादिपरिग्रहः। विषयताप्रभेद इति।— तथाच, विधेयतात्वं विषयतात्वव्याप्योऽतिरिक्तपदार्थ इति भावः। अतिरिक्तत्वे हेतुमाह।— पर्वत इति।= इत्यादीत्यादिपदात् ह्रदे

मीमांसामहार्णवे तु, पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयेव फलविधयौदनादेरपि विषयत्वमुक्तं, यदाह वत्सेश्वरः ।—

"सिद्धं साध्यं फलञ्चेति, प्रवृत्ते र्विषयस्त्रिधा ।
तत्र सिद्धमुपादानं, क्रिया साध्यं फलं सुखं ॥"

इति । तथा च, तन्मते तण्डुलपक्कृत्वदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः । मासं जीवति, क्रोशं स्वपिति, गोदोहं तिष्ठति, कुरून् क्रीड़ती, त्यादावधिकरणत्वरूपं गौणमेव कर्मत्वं सुपानुभाव्यते ।

"कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि ।
आधारता ध्रौव्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषया"

इतिस्मृतेः । अतएव मासश्चैत्रेण जीव्यते, जीवित इत्यादौ कर्मतार्थकतिङादयः, तथाच, मासाधिकरणताकजीवनवांश्चैत्रः, चैत्रकर्तृकजीवनाधिकरणतावान् मास इत्यादिक्रमेण तत्र बोधः । सन्ध्यायां पचतीत्यादौ तु, न ध्रौव्यस्य धातोरर्थेन योगः, किन्तु सकर्मकस्य । दिवसं सुप्यते, सुन्दरीभिः, क्रोशं तत्सेनया स्थितमित्यादौ तु, द्वितीयया कालाध्वनोरभिव्याप्तिरेव बोध्यते, नत्वधिकरणत्वं । जीवृज्जनपदः, शय्यामधिशेते, अध्यास्ते, अधितिष्ठतीत्यादावप्यधिकरणत्वमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः, तथैव, शय्याधिशय्यते, अधिशयितेत्यादौ कर्मतार्थकयोराख्यातकृतोः सम्भवात्, "ध्रौव्याणामधिशीङासस्थानां कर्मत्वमेव"

धूमाभावः इत्याद्यनुमितिपरिग्रहः । अग्रे चादिपदात् ह्रदमनुमिनोमीत्याद्युपग्रहः । तथाच, व्याप्तिच्छलेनैव विधेयत्वस्यातिरिक्तत्वं सप्रमाणीकृतमितिभावः । वदन्तीत्यन्तं सुखं प्राप्नोतीत्यादि क्रोडपत्रं ॥ ७४ ॥

तदितिस्मरणात् तदाधारत्वम्। अत्राधिष्ठानं कुर्वित्यादौ त्वाधिष्ठानस्याधारत्वं नैतस्य भासते, किन्तु कृत,: तदलाभस्थले त्वेतस्याधिष्ठानं कुर्वित्यादिकमेव प्रमाणं। काशीमनुवसति, काश्यनूष्यते, इत्यादावप्यधिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याय्यते, अनूपाध्याङ्गो वसतेराधारस्य कर्मतातिदेशात्। गृहेऽनुवस्ते, इत्यादौ तु वास्तिर्न वसतिः, शय्यामुपवसतीत्यादौ तूपवसतेर्निवासार्थकत्व एव तदाधारस्य कर्मत्वं, तत्रैव तदनुशासनादनशनार्थकत्वेऽधिकरणत्वमेव, अत एव "गृहेऽप्युपवसेद्रङ्कः प्रान्तरेऽपि नृपः सुखीत्यादिकः प्रयोगः॥७४॥

॥७५॥ कर्त्तृत्वकारकं लक्षयति।—

॥ ९ ॥ तिङा विकरणाक्तस्य,
धातोरर्थस्तु यादृशः।
स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत्,
कर्तृत्वं तदिहोच्यते ॥७५॥

सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं कारकमित्यर्थः। कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः। पचति, जानातीत्यादौ, स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यत, इति पाकस्य

॥ ७५ ॥ कर्तृत्वकारकावतरणिकामाह।— कर्तृत्वकारकं लक्षयतीत्यादिना। सुगमत्वाल्लक्षणं न व्याख्यातं != अनुकूलत्वं षष्ठ्यर्थ इति।—कृत्यर्थकधातुयोगे उद्देश्यत्वाख्यविषयत्वमेव द्वितीयया प्रत्या-

यत्नवत्त्वं ज्ञानस्याश्रयत्वं, एव नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं, प्रतिबिम्बत इत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिबिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्तृत्वं । कर्तृशब्दस्तु अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिक एव न तु शक्तः, प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात्, निरूढलक्षणया शक्त्यैव वाश्रयस्य तृचा प्रत्यायनात् । घटस्य कर्त्तेत्यादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः, फलस्य प्रायशः कृत्याविषयत्वात् । घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्यनुकूला, प्रमाणाभावात्, अतो न घटादिभोक्तुस्तत्कर्तृत्वप्रसङ्गः । क्रियाश्रये कर्तृशब्दो रूढस्तेन रथादेर्गत्यादिकर्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तम्, क्रिया हि नात्र स्पन्दश्चेतनस्य पाककर्तृत्वानुपपत्तेः, प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः, नापि धात्वर्थमात्रम्, तत एव, नापि स्पन्दानुकूलव्यापारः, चलनानुकूलो व्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ अस्ति, जुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगम इति मतेनेदं, तदप्रतिसन्धानेऽपीति मते त्वाह ।—

॥१०॥ यगन्तभिन्नधात्वर्थ,-
वत्तया योऽनुभाव्यते ।
लटा स्वार्थः स धात्वर्थः,
कर्तृता वा निगद्यते ॥७६॥

ध्यते । अन्यथा, पाककर्तृत्वदशायां तण्डुलं करोतीति प्रयोगापत्तेरित्युक्तमेव । कृत्याविषयत्वात् कृत्यनुद्देश्यत्वात्, स्वतः प्रयोज्य एवोद्दिश्यत्वाख्यविषयत्वस्वीकारात् फलं मुख्यमित्युक्तेः ॥ ७५—७६ ॥

यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं, स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्तृत्वं । पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य, पक्ष्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते, न तद्विशेषणलटेति तद्व्युदासः ॥ ७६ ॥

॥७७॥ अथापादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति, तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह ।—

॥११॥ धात्वर्थस्य धर्मितया,
तिङाद्यैरनुभाव्यते ।
यत्तदुक्तं धर्मतया,
त्वनुक्तं कारकं भवेत् ॥७७॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं, तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं, न तु धातुसाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तत्वं तण्डुलं पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः; पचति, पच्यत, इत्यादौ तिङा, पाचकः, पच्यमान,

॥ ७७ ॥ कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेरिति ।— कर्मत्वस्यापि धातुसाकाङ्क्षप्रत्ययाभिधेयत्वात् । अस्मन्मते च तत्र धात्वर्थप्रकारककर्मत्वबोधाभावात् नापत्तिरितिभावः । यथाक्रमं करणत्वादिकं धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते इति योजना । आदिना संप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्व-परिग्रहः । तथाच, पचनमित्यत्र करणत्वं, दानीय इत्यत्र संप्रदानत्वं, भीम इत्यत्रापादानत्वं, शयनमित्यत्राधि-

इत्यादौ च कृता, कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते । तथा, पचनं काष्ठं, दानीयो द्विजः, भीमो गजः, शयनं गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादिव्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् "सेवितुं साम्प्रतं विज्ञैर्गुरुः परुषवागपि"(*) "विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रत"मित्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तत्वम्॥७७॥

॥७८॥ धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह ।—

॥१२॥ दुहादिभ्यः प्रत्ययेन,
मुख्यं कर्मत्वमुच्यते ।
णिजन्तेभ्यः कर्तृताख्यं,
तदसत्त्वेऽन्यकर्मता ॥ ७८ ॥

दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं, साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं, यत्कर्मत्वं, तदेवोच्यते, धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते । तेन गौः पयो दुह्यते, दुग्धा वेत्यत्र, पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः । तत्र, मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्य-

करणत्वं, यथाक्रममनुभाव्यत इति भावः । ननु, पाचक इत्यादौ एकदेशान्वयभयेन धात्वर्थवत्त्वया कर्तृत्वान्वयासम्भवात् तत्र तस्योक्तत्वानुपपत्तिरित्यत आह ।— व्युत्पत्तीति ।— प्रत्ययं विनापि कर्मकारकस्योक्तत्वं दर्शयति ।— सेवितुमित्यादि ।= परुषवागपि निष्ठुरवागपीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ कारिकापूर्वप्रतीकं विवृणोति ।— दुहाद्युत्तरप्रत्ययेनेत्यादि ।= मोचनस्य साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— मोचनावच्छिन्नेति ।= वह्निप्रभृतेरिति ।— प्रभृति-

(*) "इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयं ।" इति पूर्वार्द्धं ।(कुमारे । २ ।)

तया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात्। वह्निप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः, कृषेश्च गत्यवच्छिन्न-विकर्षणं वाच्यं, अतः साक्षात्तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं, न तु तद्घटकं संयोगादि, तथा च, भारो भवनमुह्यते, नीयते, इत्यादौ, शाखा ग्रामं कृष्य-ते, इत्यादौ च, यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापार-जन्यगतिमान् भारः, ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षण-कर्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुक्तव्युत्पत्त्यैव सम्प-त्तौ, "दुहादेर्गौणकं कर्म नीवहादेः प्रधानक" मित्यायु-क्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानामनादेयम्। णिजन्तो-त्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्तृतायां कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते, यथा, चैत्रो ग्रामं गम्यते, गमितो वेत्यादौ, ग्रामकर्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि, यत्र तु, न तदतिदेशस्तत्र मूल-

---

पदात् नीप्रभृतेः परिग्रहः। उदीच्यवाच्यमित्यस्य लिङ्गव्यत्ययेना-न्वयः। विकर्षणमिति विकर्षणत्वं जातिविशेषः। संयोगादीति।— गतिघटकसंयोगादीत्यर्थः न साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकमिति योजना। उक्तव्युत्पत्तौ वेति।-साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलस्योक्तत्वाभिधाने-नैव कारिकापरप्रतीकं व्याचष्टे।— णिजन्तोत्तरमिति।= तादृ-शमेव मूलधातोःकर्मत्वादिकमेव। इत्यादीति बोध इति शेषः। तदसत्वे अन्यकर्मतेत्यस्यार्थमाह।—यत्रेति।= न तदतिदेशः, मूल-धातोः कर्मतायाः कर्मत्वातिदेशः। तैस्तङाद्यैः, उच्यते धात्वर्थवि-शेष्यतया बोध्यते। ननु, कर्तृतायाः कर्मत्वातिदेशाभावस्थले कथं शानजादिना मूलधातोः कर्तुरुक्तत्वमित्याशङ्कां परिहरति।— चैत्रेण पूगमिति।= पूगं गुवाकं। प्राक्परिचिन्तित इति पूर्वोक्तभर्तृहरिका-रिकायां। क्वचित्तिङादिष्विति कथनात् शानजादिषु पर्यन्तकर्तुः कर्मत्वं न निषिद्धमितिभावः॥ ७८॥

धातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते, यथा, ओदनः पाच्यते, खाद्यते, वा भृत्येन भर्त्रेत्यादौ, तत्र भर्तृकर्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बुध्यते, मैत्रेण पूगं खाद्यमानश्चैत्रो-व्रजतीत्यादौ, कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ अथ भिद्यते, अभेदि, वा कुशूलः स्वयमित्यादौ भेदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुशूलादावन्वयः, भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात्, यगिचोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह ।—

॥१३॥ एकक्रियाधर्मितया,
कर्तृता-कर्मतोभयोः ।
बोधने कर्मताकाङ्क्षै,-
वापेक्ष्योत्सर्गतो भवेत् ॥७९॥

कर्मताकाङ्क्षा कर्मत्वान्वयस्यैवानुकूला, आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा, व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया, न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकर-

---

७९ ॥ पदान्तरस्य आत्मनेपदस्य । असामर्थ्यादाकाङ्क्षारहितत्वादित्यर्थः । ननु, कर्तृविहितस्यात्मनेपदस्यापि कर्तृत्वबोधजनकत्वात् कुतोऽसामर्थ्यमित्यत आह ।— यगिचोरिति ।= विगुणत्वात् तद्बोधप्रतिबन्धकत्वात् । कर्मताकाङ्क्षा इत्यस्यार्थमाह ।— आत्मनेपदयगादीत्यादि ।= उत्सर्गत इत्यस्यार्थमाह ।—व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति ।= एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।— न तु कर्मत्वान्वयस्येति ।= अनुकूलेति पूर्वेणान्वयः । सैव का इत्याकाङ्क्षायामाह ।—

यादिसन्दंशरूपा । यद्येवं, तण्डुलचैत्रौ पच्येते इत्यपि प्रयोगः स्यात्, न स्यात्, सामग्र्योर्मिथो विरोधेन विभिन्नधर्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्तृताकर्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् । अत एव पचेलिमौ मैत्रतण्डुलावित्यादिको न प्रयोगः ।

"आत्मने ध्रौव्यधातूनां सनन्तण्यन्तयोः किरः ।
ग्रन्थिग्रन्थ्योस्तथा ब्रूञः कर्तृकर्मत्वबोधने ॥
यगिचौ न दुहेर्नो यगजन्तस्य च तस्य च ।
इच् वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपदं" ॥

परस्मैपदत्यादि ।= सन्दंशः समभिव्याहारः । शङ्कते ।— यद्येवमिति ।= एवं यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्यापि,कर्तृत्वकर्मत्वोभयबोधकत्वे । प्रयोगः स्यादिति ।— तण्डुले कर्मत्वस्य, चैत्रे कर्तृत्वस्य क्रियाविशेष्यतया बोधमादाय इत्यादिः । सिद्धान्तयति ।— न स्यादिति ।=सामग्र्योः विभिन्नधर्मिकर्तृत्वकर्मत्वबोधकसामग्र्योः, विरोधेन एककालावृत्तित्वेनेत्यर्थः । तथाच,परस्पराभावस्य परस्परसामग्रीघटकत्वादिति भावः । तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनबीजमाह ।— विभिन्नधर्मावच्छिन्न इति ।= तादृशानुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वे युक्तिमाह ।— अत एवेति ।= इदमत्रावधेयं, तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिककर्तृत्वबोधं प्रति, तदन्यधर्मावच्छिन्नधर्मिककर्मत्वबोधकसामग्र्याः, तादृशकर्मत्वबोधं प्रति च, तथाविधकर्तृत्वबोधकसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकत्वे चैत्रस्तण्डुलं पचति इति प्रयोगो न स्यात्, यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदजन्यतद्धर्मावच्छिन्नधर्मिककर्तृत्वबोधं प्रति तादृशात्मनेपदजन्यधर्मावच्छिन्नधर्मिककर्मत्वबोधसामग्र्याः तादृशकर्मत्वबोधं प्रति च तादृशकर्तृत्वबोधकसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकत्वे च तण्डुलः पच्यते स्वयं ग्रामो गम्यते इति समूहालम्बनबोधो न स्यात् । परन्तु, तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकयगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदजन्यतद्धातूपस्थाप्यार्थधर्मितया कर्तृत्वबोधं प्रति तदन्यधर्मावच्छिन्नधर्मिकतादृशात्मनेपदजन्यतद्धातूपस्थाप्यार्थधर्मितया कर्मत्वबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं, एवं तादृशकर्मत्वबोधं प्रति तादृश

इतिवृद्धस्मृतेः । स्वयं विकुरुते युवेत्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते, गौरुत्पुच्छयते, चोरयते इत्यादौ, स्वयमवाकिरत करीत्यादौ, स्वयं श्रथ्नीते, ग्रथ्नीते, वा मालिकेत्यादौ, स्वयं ब्रूते, कथेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, धात्वर्थकर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये कर्मत्वान्वयानुकूलस्य यक्तो नापेक्षा, तथा, स्वयं व्यकृत युवा, स्वयमचिकीर्षत कट, इत्यादौ इचोऽपि, एवं स्वयमलावि, अलाविष्ट, वा केदार इत्यादौ, स्वरान्तस्य धातोः । स्वयमदुग्ध, अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेश्चार्थस्य तदुभयभानार्थमिचोऽनावश्यकत्वमत उक्तमुत्सर्गत इति । "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते, येषां न चेतांसि त एव धीरा" (*) इत्यादौ तु यक्तो गतिश्चिन्त्या ॥ ७९ ॥

ननु, शाकः पचता पश्यता वा भुज्यते, इत्यादितः कुतः पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः, सुवर्थस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे धर्मिणि साकाङ्क्षत्वादत आह ।—

कर्तृत्वबोधकसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं, तत्रैकबोधं प्रति अपरबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनैवोक्तप्रयोगवारणसम्भवे किं मिथः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेति । आत्मने ध्रौव्यधातूनां अकर्मकात्मनेपदिधातूनामित्यर्थः । प्राचीनकारिकायाः स्वयमर्थमाह ।—स्वयं विकुरुते युवा इत्यादिना ।=अत्राश्रयत्वमेव कर्मत्वं, तदनुकूलव्यापारश्च कर्तृत्वं, तथाच, विकाराश्रयो विकारानुकूलव्यापारवान् युवेतिबोधः । एवमग्रेऽपीत्यपीति ।— धात्वर्थकर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपदन्वये इचोऽपि, नापेक्षेति योजना, दुहेश्चेति कारिकास्थतस्य चेत्यस्यार्थः । अर्थस्य तदुभयभानार्थं दोहनादिरूपक्रियायाः कर्तृत्वकर्मत्वभानार्थं । नावश्यकमित्यनेन छलतो वैकल्पिकत्वमुक्तं । चिन्त्या इति अनुकूलव्यापाररूपकर्तृत्वबोधस्थल एव तदनुशासनमित्युक्तौ न दोष इति भावः ॥ ७८ ॥

(*) "प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।" इति कुमारे ।४।

॥१४॥ स्वकर्मकैकधात्वर्थ,-
कर्तृकापरकर्मता ।
यत्रान्वेत्यस्य कर्मत्वे,
प्रथमैवानुशिष्यते ॥८०॥

स्वकर्मताकत्वाविशिष्टैकधात्वर्थकर्तृ-कर्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं, यत्र धर्मिणि अन्वेति, तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते, न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते, येन शाकः स्वकर्मताकपाककर्तृ-कर्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र न स्यात् । अत एव "प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते" इति पठन्ति । "शक्तिः कारकमिति शाब्दिकाः" । कर्मतामात्रन्तु ज्यायः, तेन हस्तेन पचता भुज्यते शाक, इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमाशक्तिः ॥ ८० ॥

॥ ८० ॥ कारिकान्तरावतारणिकामाह ।— नन्वित्यादिना ।= विवृणोति ।— सकर्मकताकत्वेत्यादि ।= कारिकास्थपरपदस्य धात्वर्थपरत्वे सेवितुं शाम्प्रतमित्याद्युक्तस्थलद्वये प्रथमा न स्यात्, निपातार्थपरत्वे च प्रकृतानुपपत्तितादवस्थ्यं, अतो व्याचष्टे ।— धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्येति ।= अस्य कर्मत्वे इत्यस्यार्थमाह ।— तदीयत्वेनेति ।= तदीयत्वेन कर्मत्वे प्रथमेति यथाश्रुतमयोग्यं स्यात्, अतोऽनुभवान्तर्भावः । तद्विषयतानिरूपिततादृशकर्मताविषयताशाल्यनुभवजनिका प्रथमाविभक्तिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा एवेति भावः, अत्र शाब्दिकानां स्वरसं व्यञ्जयति ।— अत एवेत्यादिना = प्रधानेति ।— विशेष्यीभूतक्रियाकारकस्याभिधाने उक्तत्वे गुणशक्तिः विशेषणीभूतक्रियाकारकं अभिहितवत् उक्तवत् प्रकाशते इत्यर्थः । अभिहितवदित्यनेन अनभिहिताधिकारीयद्वितीयाया अप्रसक्तिः

॥ ८१ ॥ ननु, यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधानभावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारीभूय एकविधस्यैव कर्मत्वादिकारकस्य भानं, तत्र तन्न स्यात्, यथा, पक्त्वान्नस्य भोक्ता पश्यन्नन्नस्य दाता, भोक्तुमन्नस्य पाचकः, पुरस्य गत्वा गन्ता, भुक्त्वा चैत्रस्य स्थितिः, पक्त्वा सूदस्य गमनमित्यादौ क्त्वादेर्निष्ठादित्वेन तदन्तधात्वर्थे षष्ठ्याः कर्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात्। एवं यत्र तादृशक्रियाद्वये नानाविधकर्मत्वसम्प्रदानत्वादिप्रकारस्तत्रापि तथा, यथा, ब्राह्मणायाहूय ददाति, वृक्षात् आरुह्य पततीत्यादौ कर्म्मत्वादौ चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।—

॥ १५ ॥ गौणप्रधानक्रिययोः, प्रकारीभूतकारके ।

सूचिता । शक्तिपदस्यार्थमाह ।– शक्तिः कारकमिति ।= स्वयं शक्तिशब्दार्थमाह ।– कर्मतेति ।= कारकमात्रपरत्वे दोषमाह ।— तेनेति ।= शक्तिपदस्य कर्मत्वमात्रपरत्वेनेत्यर्थः प्रथमा सक्तिः—प्रथमाप्रसक्तिरित्यर्थः । तथाच, शक्तिपदस्य कारकमात्रपरत्वे उक्तस्थले हस्तपदोत्तरं प्रथमा स्यादिति भावः । इदमापाततः प्रधानान्वयियादृशशक्तेरभिहितत्वं, गुणान्वयितादृशशक्तेरपि तथात्वं, इति शाब्दिकाभिप्रायात्, अन्यथा, हस्तः पचतः भोजन इत्यादौ, हस्ते पाककरणत्वे गम्यमाने प्रथमा न स्यादिति कर्मतामात्रपरत्वन्तु न ज्यायः इति ध्येयं ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ कारिकान्तरावतरणिकामाह ।— नन्वित्यादिना ।= तन्न स्यात्, कर्मत्वभानं न स्यात् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह ।— यथेत्यादि ।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।—क्त्वादेर्निष्ठादित्वेनेत्यादि । एकविधकारकस्य तादृशभानस्थलमुक्त्वाऽन्यविधस्य तथाभानस्थलमाह ।— एवमित्यादि ।= तथा कर्मत्वादिभानं न स्यात्, कुत्रेत्याकाङ्क्षाया-

एकस्मिन् वा भिन्ने वा,
प्रधानापेक्षया स्थितिः ॥८१॥

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारीभूयैकविधमनेकविधं वा यदीयत्वेन कारकं भासते, तत्र प्रधानक्रियामपेक्ष्यैव स्थितिः कारकविभक्तेर्व्यवस्थितिः, न तु गौणक्रियां। तथाच, पक्त्वान्नस्य भोक्ता, इत्यादौ अन्नकर्मताकपाकोत्तरान्नकर्मताकभोजनत्वादिना। ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादौ च, ब्राह्मणकर्मताकाह्वानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदानत्वादिना बोधने व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव, पचनाह्वानादिगौणक्रियायां षष्ठीचतुर्थ्यादिना कर्मत्वादेर्भानमिति भावः ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ननु, शत्रवे कुप्यतीत्यत्र, शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्यामपादानत्वसम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे, पुत्रेण ददातीत्यत्र पुत्रस्य सम्प्रदानत्वकरणात्वाभ्यां दाने, पात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्र पात्र्याः करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां भोजने, ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्याधिकरण-

---

माह।—यथेत्यादि।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।— कर्मत्वादाविति। = विवृणोति।— यत्रेत्यादि। = एवकारव्यवच्छेद्यमाह।— व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेवेति। = तत्र तत्रार्थे षष्ठीचतुर्थ्यादेः सामर्थ्यादिति भावः ॥ ८१ ॥

॥८२॥ कारिकान्तरावतरणिकामाह।— नन्वित्यादिना। = कोप इति।— कथमन्वयधीरिति योजना। एवमग्रेऽपि। द्वेषानुकूलव्यापारः कोपः। अपादानसंप्रदानत्वबोधस्थलमुक्त्वा सम्प्रदानकरणत्वबोधस्थलमाह।—पुत्रेण ददातीति। = पुत्रसम्प्रदानकदाने पुत्रकरणकत्वं सम्भवत्येवेति भावः। करणाधारत्वबोधस्थलमाह।—पात्र्यां भुङ्क्ते इति। = आधारकर्म बोधस्थलमाह।— ग्रामं

स्वकर्मत्वाभ्यां गमने, चैत्रस्य चलनमित्यादौ च चैत्रादेरधिकरणत्वकर्तृत्वादिना चलनादौ, युगपत्कथमन्वयधीरपादानत्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।—

॥ १६ ॥ एकस्यैकक्रियायान्तु,
कारकद्वयबोधने ।
यत्परं कारकं तत्र,
विहिता सुबपेक्षिता ॥८२॥

एकस्मिन् धात्वर्थे यदैकनामार्थनिरूपितयोः कारकद्वयोर्युगपद्बोधस्तत्र लक्षितक्रमेण यत्परं कारकं, तत्र विहितानुशिष्टैव सुप्, आकाङ्क्षानिर्वाहिका, न तु पूर्वत्र, व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यर्थः । ब्राह्मणायाहूय ददातीत्यादावेकनिरूपितमपि नैकक्रियायां, दण्डेन गा-

---

गच्छतीत्यत्रेति ।= एकस्मिन् कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपद्भानं प्रायशो न सम्भवतीति । आधारत्वकर्तृत्वबोधस्थलमाह ।–चैत्रस्येत्यादि ।–कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।—अपादानत्वादिबोधने इति ।=विवृणोति ।–एकस्मिन् धात्वर्थ इति ।=एकस्यां क्रियायां नामार्थद्वयनिरूपितयोः कारकयोर्युगपद्बोधने सुब्द्वयस्यैवापेक्षितत्वात् । पूरयति ।—एकनामार्थनिरूपितयोरिति ।=ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वस्य ध्वंसवृत्तित्वरूपस्य वा परत्वस्य सर्वत्रैव कारके सत्त्वात् । पूरयति ।—लक्षितक्रमेणेति ।= अनुशिष्टक्रमेणेत्यर्थः । विहित इत्यस्य सावधारणत्वं विना सुबन्तव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्यत आह ।– अनुशिष्टैवेति ।= एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।– न त्विति ।= अनुशिष्टा सुबाकाङ्क्षानिर्वाहिका इत्यन्वयः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।–व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति ।= शाब्दजनकाकाङ्क्षाया विलक्षणत्वादितितदर्थः । एकस्मिन् धात्वर्थ इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।– ब्राह्मणायाहूयेत्यादि ।= एकनामार्थनिरूपितत्वव्यावृत्तिमाह ।– दण्डेन

मभ्याजेत्यादावेकक्रियायामपि नैकानिरूपितं कारक-द्वयमन्वेति। अत्र।—

"अपादान-सम्प्रदान-करणाधार-कर्मणाम्।
कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते॥"

इति भर्तृहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरेकदा अन्वयस्थले ऽधिकरणत्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राञ्चः। करणत्वार्थिकैव तथेति कालापाः, तैराधारत्वं निरुच्यैव करणत्वस्य निर्वचनादिति ध्येयम्॥ ८२॥

॥ ८३॥ कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुक्तविधयान्वयबोधोपयुक्त-विभक्तीर्वक्तुमुपक्रमते।—

॥ १७॥ क्रियायां धातुलभ्यायां,
कर्तृत्वस्यावबोधिका।
तृतीया, कर्मतायास्तु,
द्वितीयोत्सर्गतो भवेत्॥ ८३॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नाम्नस्तृतीया, कर्मत्व-स्य च द्वितीया उत्सर्गतो हेतुः। सत्ता अस्ति, ग्रहो गृह्यते, इत्यादौ वस्तुगत्या धात्वर्थेऽपि कर्तृत्वकर्मत्वा-

---

गामभ्याजेति।= तथेति, तादृशस्थले विभक्तिरपेक्षितेत्यर्थः। कथ-मित्याकाङ्क्षायामाह।— तैरिति।= कालापैरित्यर्थः। इति ध्येय-मिति।— एतच्च न वृत्तिकारस्य सम्मतं, तेन कांस्यपात्र्यां भुङ्क्त इत्याधिकरणमेवेत्युक्तेः॥ ८२॥

॥ ८३॥ कारिकान्तरावतारणिकामाह।— कर्तृत्वकर्मत्वयोरि-ति।= विवृणोति।—धात्वर्थ इति।=धातुलभ्यायामित्यस्य व्यावृत्ति-माह।— सत्ताऽस्तीति।= धर्मिणोः धात्वर्थस्य। अपेक्ष्यत इति।—

ऽन्वयो न धर्मिणो धातुजन्यामुपस्थितिमपेक्षते, किन्तु, नामजन्याम्तस्तत्र न व्यभिचारः ॥ ८३ ॥

॥८४-८५॥ सामान्यविधिरुत्सर्गः, स, चापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्त्तते, इति कर्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति ।—

॥ १८ ॥ कर्मत्वस्य गतौ बोधे,
द्वितीयावच्चतुर्थ्यपि ।
अर्थे दयेशोः संज्ञश्च,-
नाथ्यर्थाशंसने स्मृतौ ॥

॥ १९ ॥ पणि-व्यवहृ-दिव्यर्थ,-
क्रयाद्यर्थेषु षष्ठ्यपि ।
कृञर्थप्रतियत्ने च,
हिंसने चाप्यपेक्षिता ॥८४—८५॥

ग्रामं गच्छतीत्यादित इव ग्रामाय गच्छतीत्यादितोऽपि गतौ ग्रामादिकर्मताकत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ

तथा च, धातुजन्योपस्थिति सहकारेणेति तदर्थं इति भावः । तत्र, तादृशबोधे, न व्यभिचारः तृतीयारूपकारणस्य न व्यभिचारः ॥८३॥

॥८४-८५॥ कारिकास्थ उत्सर्गत इत्यस्यार्थमभिदधान एव कारिकान्तरमवतारयतीति ।— सामान्यविधिरिति ।= इति हेतोः हेतुता च स्वप्रयोजकाकाङ्क्षोत्थापकतारूपा इत्यर्थः । विवृणोति ।—ग्रामं गच्छतीत्यादित इवेति ।= प्रथमकारिकापरार्द्धं विवृणोति।— तथेत्यादि ।= स्मृतौ इत्यस्योदाहरणद्वयं चिन्तयति स्मरतीति ।

कर्मत्वस्य बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपेक्षिता। तथा, दीनं दयते, ईष्टे इत्यादित इव दीनस्य दयते, ईष्टे, संजानीते, चिन्तयति, स्मरतीत्यादितोऽपि दयादौ, पुत्रस्य नाथते, इत्यादित आशंसायां।

शतस्य पणायते, व्यवहरति, दीव्यतीत्यादितः पणत्वोपगमक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु, स्वर्णस्योपस्कुरुते, इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रतियत्ने, चौरस्य हिनस्तीत्यादितो, हिंसायाश्च कर्मत्वस्यान्वयबोधे षष्ठ्यपि। मैवं अनुनाथतीत्यादौ, नाथ्यर्थोऽपि प्रार्थनादिर्नाशं सनं, नृपं पणायति, बन्धुं व्यवहरति, दिवं दीव्यतीत्यादौ पण्यादेरर्था अपि स्तुति तोष-गत्यादयो न क्रयादिरूपाः ॥ ८४—८५ ॥

॥ ८६ ॥ धात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्बोधने द्वितीयातृतीयादेर्नित्यापवादमाह।—

॥ २० ॥ निष्ठाद्यन्यकृदन्तार्थे,
कर्तृत्वस्यान्वयं प्रति।
कर्मत्वस्य च षष्ठ्येव,
हेतुर्बाधविधिं विना ॥ ८६ ॥

कारिकान्तरं व्याचष्टे।— शतस्य पणायये इति।=पणत्वोपगम इति पणेरर्थः। कारिकाशेषार्द्धं विवृणोति।— स्वर्णस्योपस्कुरुते- इति।= नाथ्यर्थासंशन इत्यत्राशंसनपदव्यावृत्तिमाह।— मैत्रमित्यादि।= क्रयादिपदव्यावृत्तिमाह।— नृपमित्यादि।= क्रयादिरूपा इति क्रयविक्रयव्यवहाररूपा इत्यर्थः॥ ८४—८५॥

॥ ८६ ॥ कारिकान्तरमवतारयति।— धात्वर्थ इति।= विवृणोति।- निष्ठादिभिन्नमिति।= कृदन्तशब्दस्य यथाश्रुतार्थे चैत्रेण

निष्ठादिभिन्नं कृन्मात्रमन्ते यस्य, न तु तदुत्तर प्रत्ययान्तरं तादृशधातोरर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये नाम्नः षष्ठ्येव तन्त्वं, न तु तृतीयादिः । यथा, चैत्रस्य गतिः, ग्रामस्य गमनमित्यादौ । चैत्रेण दृष्टचरः, तण्डुलं पाचकतर इत्यादौ, तु धातोरुत्तरं न कृन्मात्रं । अत एव निष्ठादिभिन्नयोरपि न जिन्नखो र्नित्यं तद्धितान्तत्वात्, अङ्गानि व्यात्युक्षी, धनानि सांग्राहिणमित्यादौ कर्मतायां न षष्ठीप्रसङ्गः, प्रापकाभावात् । ग्रामस्य गन्तृमान् देशः, चैत्रस्य गतिमद्गृहमित्यादौ तु गतिश्चिन्ता, अत्र गन्त्रादावेव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते, न तु धात्वर्थे, कर्मत्वादिरित्यपि कश्चित् । चैत्रेण भुक्तो, मैत्रेण दत्त इत्यादौ, सुकरः कटो मया, दुष्करः पटस्त्वया, इत्यादौ, सुपानः सोमो मया, दुष्पानः सोमस्त्वयेत्यादौ च कर्तृत्वस्य । तेमनं पचन्, ग्रामं गतवान्, पारायणमधीयन्, उपनिषदं धारयन्नित्यादौ, घटं विद्वान्, तण्डुलं पेचिवान्, इत्यादौ, भक्ष्यं भुञ्जान इत्यादौ, सोमं पवमानः, कवचमुद्वहन् इत्यादौ, कटं चक्राण इत्यादौ, दाधिर्घटं, चक्रिः कटमित्यादौ, शत्रुं जिष्णुरित्यादौ, स्त्रियमल-

---

दृष्टचर इत्यादौ तृतीया न स्यात् अतस्तदर्थमाह ।—कृन्मात्रमिति ।— तथा च, कृदेवान्ते यस्येति मध्यपदलोपी समास इति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह ।– न तु तदुत्तरेति ।= निरुक्तव्युत्पत्तेः फलमाह ।– चैत्रेणेत्यादि ।= कृन्मात्रमितीति ।—तत्र षष्ठीप्रसंग इति शेषः । निरुक्तधातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वान्वये षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादेवेत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— प्रापकाभावादिति ।= षष्ठीविधायकानुशासनाभावादित्यर्थः । गतिश्चिन्त्येति ।—तत्र गमधातोः कृन्मात्रा-

क्षरिष्णुः, कष्टं सहिष्णुरित्यादौ, धनं गृध्नुः शरं क्षिप्नुरित्यादौ, कटं चिकीर्षुः, पुंयोगमाशंसुः, तण्डुलं भिक्षुरित्यादौ, शतं दायीत्यादौ, ग्रामं, ग्रमी, ग्राममागामीत्यादौ, कटं कारको व्रजतीत्यादौ, तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते इत्यादौ, पयः पायं पायं व्रजतीत्यादौ, पटं कर्त्तुं गच्छतीत्यादौ, वदिता जनापवादमित्यादौ, ग्रामं कामुकः, सुखमभिलाषुक इत्यादौ च, कर्मत्वस्य धात्वर्थे विनैव षष्ठीमन्वय इत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति ॥ ८६ ॥

॥ ८७-८९ ॥ निष्ठादिकं विवृणोति ।—

॥ २१ ॥ सम्प्रत्याधारवाच्यन्यः,
क्तः क्तवन्तुश्च शन्तृङ् ।
वन्सुरान-शान-कानाः,
किःष्णुगिष्णुक्नुरुस्तथा ॥

॥ २२ ॥ ऋण्यर्थकणिनिर्भावि-
त्वार्थकेन् वुण् तुमर्थकम् ।
खल् खलर्थकयुः क्त्वा,
णम् तुमौ तृण्णुकञपि ॥

न्तत्वाभावादिति भावः। अलुक्समासस्वीकारेण कथंचिदुपपादनीयमिति निर्गर्भः। निष्ठादिभिन्नेत्यस्य फलमभिधान एव निष्ठादिपद प्रतिपाद्यान् प्रत्ययान् दर्शयति चैत्रेण भुक्त इत्यादिना । कर्तृत्वबोधस्थलमुक्त्वा कर्मत्वबोधस्थलमाह ।— तेमनमित्यादि ।= तेमनं व्यञ्जनं ॥ ८६ ॥

॥ ८७-८८-८९ ॥ निष्ठादिगणविधायककारिकात्रयावतारणि-

॥२३॥ निष्ठादिः कथितः कृत्सु,
प्रत्ययानामयं गणः ।
कमेरुकञ् गणे नास्मिन्,
द्विषःशन्तृङ् विभाषया॥८७-८९॥

वर्त्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः क्तस्तदन्तधात्वर्थैककर्तृत्वकर्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा भीतं मृगाणां, मतः साधूनाम्, इष्टः प्रजानां, पूजितो जनानामित्यादौ । सुप्तमरण्यं पथिकानां, गतं नभो नक्षत्राणां, पीतमागारं पयस इत्यादौ, भुक्ता पात्री करम्भस्य मित्राणामित्यादौ च । अत उक्तं सम्प्रत्याधारवाच्यन्य इति । धनस्य ग्राहीत्यादावृण्यर्थे न णिनिः । ओदनस्य पाचक इत्यादौ च न तुमर्थे वुण् । स्त्रियाः कामुक, इत्यादिदर्शनान्नात्र गणे कमेरुकञ् ग्राह्यः । तथा द्विषः शन्तृङ् विभाषया चौरं द्विषन्नितिवच्चौरस्य द्विषन्नित्यपि प्रयोगादिति ॥ ८७-८९ ॥

॥ ९० ॥ कृदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये षष्ठ्येव, बाधकं विना तन्त्रामित्युक्तं बाधकमाह ।—

कामाह ।— निष्ठादिकमिति ।= सम्प्रत्याधारवाच्यन्यः वर्त्तमानत्वाधिकरणत्ववाचकान्य इत्यर्थः । एतन्निवेशव्यावृत्तिमाह ।— वर्त्तमानत्वस्याधारत्वस्य च वाचको य इत्यादिना ।= वर्तमानत्वबोधकक्तप्रत्ययस्थलमुक्त्वाऽधिकरणत्वबोधकक्तस्थलमाह ।—सुप्तमरण्यमित्यादि ।= ऋण्यर्थक इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— धनस्येति ।= वुणस्तुमर्थकत्वानिवेशव्यावृत्तिमाह ।— ओदनस्य पाचक इति ।= कमेरुकञ् गणेनास्मिन्नित्यस्यार्थमाह ।—स्त्रियाः कामुक इत्यादि ।= ॥ ८७-८८-८९ ॥

॥२४॥ स्त्र्यधिकारोक्तभावान्य-, कृदन्तस्यार्थधर्मिके । द्वयोर्बोधे कर्मताया, मेव षष्ठी न कर्त्तरि ॥ ९० ॥

स्त्र्यधिकारविहिताः ये भावप्रत्ययाः, तदन्यकृदन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपद् बोधने कर्मतायामेव षष्ठी तन्त्रं, न तु कर्तृत्वे । यथा ओदनस्य पाकश्चैत्रेण, दोहः क्षीरस्य गवां गोपेन इत्यादौ, स्त्र्यधिकारोक्तभावान्तस्य धातोरर्थे तु कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपदन्वये द्वयोरपि षष्ठ्येव । यथा, भिदा तमसामर्कस्य, छिदा वृक्षाणां दात्रस्य, इत्यादौ, चिकीर्षा पुण्यानां पुरुषस्य, ईहा धनानां दीनस्येत्यादौ, मम भोजिका शक्तूना, तव शायिका रात्रीणामित्यादौ, यथा वा, तीर्थानां गतिरास्तिकस्य, गुरूणां परिचर्य्या शिष्यस्य, पितॄणामुपासना सन्तानस्य, रजनीनां जागर्य्या चौरस्य, पुण्यानामकरणिर्जाल्मस्य, जन्तूनां हत्या व्याधस्य,

---

॥ ९० ॥ कारिकान्तरावतरणिकामाह ।- कृदन्तेति ।= विवृणोति ।- स्त्र्यधिकारविहिता ये इत्यादि ।= उदाहरति ।- ओदनस्य पाकश्चैत्रेणेति ।= द्विकर्मकस्थलेऽप्युदाहरति ।- दोहः क्षीरस्य गवां गोपेनेति ।= स्त्र्यधिकारोक्तभावान्यत्वानिवेशव्यावृत्तिमाह ।- स्त्र्यधिकारोक्तेति ।= कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह ।— यथेत्यादि ।= व्युत्पत्तिवैशद्यायानेकोदाहरणप्रदर्शनं । ननु, हानिशब्दःप्रकृत्यन्तरमिति कथं हानिरर्थानां विरक्तस्येत्युदाहरणमित्यत आह ।—हाग्याम्लाग्लाभ्यः कृत्यर्थे निरिति ।=हानिरर्थानां विरक्तस्य, विरक्तेन वा तीर्थानां गतिरास्तिकस्य आस्तिकेन वा इति प्रयोगद्वयस्वीकर्तॄणां मतमाह ।—उक्तार्कि न्याद्यन्तस्येति ।—॥ ९० ॥

हानिरर्थानां विरक्तस्य इत्यादौ चेति, "हा-ज्या-ग्ला-म्लाभ्यः क्त्यर्थे निः ।" उक्तक्तिन्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपद्बोधे कर्तृत्वांशे तृतीयाषष्ठयोर्वैकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः ॥ ९० ॥

॥ ९१ ॥ षष्ठ्येव तन्त्रमिति प्रागुक्तबाधकं विशेषविध्यन्तरमाह ।—

॥२५॥ कृत्यान्तधातोरर्थे तु,
कर्तृत्वस्यैव बोधने ।
षष्ठी वा स्याद्द्वयोर्बोधे,
न द्वयोरपि सा भवेत् ॥ ९१ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत् तृतीयापि तन्त्रं । कर्त्तव्यः, करणीयः, कृत्यः, कार्य्यः, प्रदेयो, वा पटश्चैत्रस्येतिवच्चैत्रेणेत्यपि साकाङ्क्षत्वात् । तादृशधात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्द्वयोर्बोधने तु न द्वयोरपि षष्ठी । यथा, नेतव्यः प्रापणीयो वा ग्रामं गौर्गोपेनेत्यादौ, गन्तव्यं ग्राममनेनेत्यादौ च । "तव्यानीयौ क्यप् ध्यण्यौ पञ्चैते कृत्यसंज्ञकाः" ॥ ९१ ॥

॥ ९१ ॥ कारिकान्तरावतारणिकामाह ।— षष्ठ्येवेति ।= प्रागुक्तस्य बाधकमित्यर्थः । विवृणोति ।—कृत्यप्रत्ययान्तस्येति ।=चैत्रेणेत्यपीति प्रयोगः साधुरिति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् शाब्दबोधजनकीभूताकाङ्क्षावत्त्वादित्यर्थः । तादृशाकाङ्क्षाया अपि शाब्दबोधजनकत्वादिति भावः । द्वयोर्बोधे इत्यादिकं विवृणोति ।—तादृशधात्वर्थ इत्यादि ।= कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह ।—यथा नेतव्य इति ।=ननु, कृत्यप्रत्ययाः के इत्याकाङ्क्षायामाह ।— तव्यानीयाविति ।= ॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥ ननु, स्थितं चैत्रस्येत्यादौ कर्तृत्वस्य, गतं ग्रामस्येत्यादौ कर्मत्वस्य, गतं ग्रामस्य चैत्रस्येत्यादौ च कर्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियायां कथमन्वयः, निष्ठाद्यन्यकृदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्तृत्वाद्यन्वयं प्रति षष्ठयास्तन्त्रत्वादत आह ।—

॥२६॥ द्वितीययेव कर्मत्वं,
कर्तृत्वं वा तृतीयया ।
षष्ठयापि बोध्यते भाव-,
क्तान्तधात्वर्थधर्मिणि ॥ ९२ ॥

भावक्तान्तस्य धातोरर्थे कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य वान्वये द्वितीयादिवत् षष्ठयपि तन्त्रम्, उभयथैव प्रयोगात्, सर्वत्रैव कार्यतावच्छेदकसङ्कोचान्न व्यभिचारः ॥९२॥

॥ ९३ ॥ करणत्वादेरनुक्तता-प्रयोजकाः सुपः संक्षेपेणाह ।—

॥२७॥ तृतीया च चतुर्थी च,
पञ्चमी सप्तमी तथा ।

॥ ९२ ॥ कारिकान्तरमवतारयति ।—नन्वित्यादिना ।—ननु, तादृशान्वये किं बाधकमित्यत आह ।— निष्ठाद्यन्यकृदन्तस्यैवेति ।= विवृणोति ।— भावक्तान्तस्येति ।= उभयथैवेति ।— द्वितीयाषष्ठीभ्यामिव प्रयोगादित्यर्थः । ननु, यत्र यत्रोभयोस्तन्त्रत्वमुक्तं तत्राकाङ्क्षाद्वयस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मिथो व्यभिचार इत्यत आह ।— सर्वत्रैवेति ।= यत्र यत्रोभयोस्तन्त्रत्वमुक्तं सर्वत्र तत्रेत्यर्थः । कार्यतावच्छेदकसंकोचात् स्वाव्यहितोत्तरशाब्दं प्रति तत्तदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्, न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

धात्वर्थे करणत्वादे,
बोधिकोत्सर्गतो मता ॥ ९३ ॥

शतेन शताय वा परिक्रीणीत इत्यादौ चतुर्थ्याः, सर्पिषा सर्पिषो वा पूर्णः, फलेन फलस्य वा तृप्त इत्यादौ च षष्ठ्याः करणत्वस्य, दास्यै दास्या वा सम्प्रयच्छते मालामित्यादौ च तृतीयायां सम्प्रदानत्वस्य बोधनादत उक्तमुत्सर्गत इति ॥ ९३ ॥

॥९४॥ कारकार्थां सुपं निरूप्य तदन्यार्थां निर्वक्ति ।–

॥ १ ॥ यत्सुपो यादृशार्थो न,
प्रकारीभूय भासते ।
धात्वर्थे तादृगर्थे सा,
कारकान्यार्थसुब्भवेत् ॥ ९४ ॥

प्रथमादीनां सप्तानामपि विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्था न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासन्ते, परन्तु प्रकृत्यर्थे पाक

॥ ९३ ॥ कारिकान्तरमवतारयति ।– करणत्वादेरिति ।= सुगमत्वात् कारिकामव्याख्यायैवोत्सर्गत इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।– करणत्वस्येति ।= बोधनादिति परेणान्वयः । उत्सर्गत इतीति ।– विशेषविधिं विनेति तदर्थः ॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥ उपपदविभक्तेर्लक्षणमभिधातुं तत्प्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।– कारकार्थामित्यादि ।= विवृणोति ।– यत्सुप इत्यादि ।= तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकयादृशस्वार्थप्रकारकशाब्दजनकतानवच्छेदकं, तादृशानुपूर्वीमत्सुप्त्वं तादृशार्थे कारकभिन्नार्थकसुप्त्वमिति निष्कर्षः । स्वपदं लक्ष्यपरं, लक्ष्ये लक्षणं संगमयति ।– प्रथमादीनामित्यादि ।= असम्भवमाशङ्क्य निराचष्टे ।– पाक इत्यादावपीति ।= तदा कुत्रेत्याकाङ्क्षाया-

इत्यादावपि, सुबर्थसंख्या न धात्वर्थे प्रकारः, परन्तु पचनादिस्वरूपे नामार्थ इत्युक्तप्रायं। समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वा वक्तव्यं, नहि ग्रामगत इत्यादौ धात्वर्थे कर्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुबर्थः प्रकारः, अत एव प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ, ल्यबर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः, प्रासादप्रेक्षक इत्यादौ समासनिविष्टस्य धातोरर्थे ल्यबर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेरप्रकारत्वात् । शलाकापरीत्यादौ समासनिविष्टस्य नाम्नोऽर्थे प्रकारीभूतमप्येकत्वादिकं न धातोरर्थे, न च, कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादति-

---

माह ।– परन्त्विति ।= स्वोक्तेः प्रामाण्यार्थमाह ।– इत्युक्तप्रायमिति ।= प्रत्ययलक्षणे भावविहितघञादिप्रत्ययेऽव्याप्तिमाशंक्य समाधानमुखेन स्तोक इत्यत्र स्वरूपार्थे स्तोकस्यान्वय इति न द्वितीया इत्युक्तेरुक्तप्रायमिति । भावविहितकृत्प्रत्ययस्य स्वरूपार्थकत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह ।– समास इति ।= ननु, स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगोपपत्त्यर्थं भावकृतः स्वरूपार्थकत्वस्य तादृशार्थे स्तोकादेरन्वयस्य स्वीकारेऽपि अत्र धात्वर्थे संख्याद्यन्वये बाधकाभाव इत्यत आह ।– समासनिविष्टस्येति ।= इति वस्तुगतिः । तथा च, लक्षणे धात्वर्थगतिधर्मिक इत्यत्र समासघटकधातूपस्थाप्यार्थधर्मिकत्वं निविष्टमिति भावः। तन्निवेशेऽपि कथं नासम्भव इत्यत आह ।– न हीति ।– अत्र युक्तिमप्याह ।= अत एवेति ।= कारकभिन्नसुबर्थस्य समासघटकधात्वर्थेऽप्रकारत्वादेवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु, समाधानान्तरबीजं स्वयमेवाह ।– अत एवेति ।= एतादृशार्थकरणादेवेत्यर्थः । अप्रकारत्वादिति ।– तादृशप्रयोगस्यैवाभावादित्यर्थः । धात्वर्थधर्मिकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— शलाकापरीत्यादि ।= एकया शलाकया द्यूतेऽन्यथापातनमित्यर्थेऽव्ययीभावविधानात् तृतीयायाः समासनिविष्टशलाकाधर्मिकैकत्वप्रकारकत्वेऽपि तत्र नाव्याप्तिरिति भावः । शङ्कते ।— न चेति ।= उपाधेः कारकान्यार्थकमुपलक्षणकारकार्थकमुपलक्षणस्य चाशङ्क्यात् इत्यर्थ, । ननु, चैत्र

प्रसक्तिः, उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्यात् । चैत्र व्रजेत्यादौ एकत्वादिसंख्यावत् सम्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थः, तच्च क्रियाकरणाय वक्त्रभिप्रेतत्वं, वक्तृनिष्ठविलक्षणबोधविषेष्यत्वं वा । तथा च, तादृशसम्बोध्यत्ववांश्चैत्रोऽनुमतव्रजनवानित्याकारस्तत्र बोधः, संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वानियमात् ।

व्रजेत्यादौ सुबर्थसम्बोध्यत्वस्य धात्वर्थ एव प्रकारत्वमवश्यं वाच्यं, न प्रकृत्यर्थे, संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वनियमात्, तथा च, सम्बोध्यत्वार्थकप्रथमाविभक्तावव्याप्तिरित्यत आह ।— चैत्र व्रजेत्यादाविति ।= तच्चेति ।— सम्बोध्यत्वञ्चेत्यर्थः । क्रियाकरणायेति ।— तथा च, गमनरूपक्रियासम्बन्धप्रयोजिका या चैत्रस्य गमनं भवत्वित्याकारकवक्तुरिच्छा तद्विषयत्वमित्यर्थः । ननु, वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वेन लाघवादावश्यकत्वाच्च तादृशज्ञानविशेष्यत्वमेव तथास्तु इत्यत आह ।— वक्तृनिष्ठेत्यादि ।= श्रोतृनिष्ठतादृशज्ञानस्य शाब्दबोधप्रागसम्भवित्वादाह ।— वक्तृनिष्ठेति ।— तच्च बोधविशेषणं । ननु, चैत्र व्रजेत्यत्रावश्यं भासमानवस्त्वन्तरेऽपि तादृशसम्बोध्यत्वभानापत्तिः, तादृशवस्तुनोऽपि विशेष्यतया ज्ञानस्य यदा कदाचित् वक्तृनिष्ठत्वसम्भवेनायोग्यत्वासम्भवादतो विलक्षणेति ।= फलतो विशेष्यताविशेषणं, तथा च, स्वप्रयोजकतावच्छेदकस्ववक्तृबोधीयविशेष्यत्वं स्वजन्यशाब्दबोधविषयसम्बोध्यत्वमिति निष्कर्षः । स्वपदं सम्बोध्यत्वबोधकवाक्यपरमिति नातिप्रसङ्गः । अनुमतव्रजनवानिति ।—स्ववक्त्रनुमतव्रजनवानित्यर्थः । लोटस्तादृशार्थकत्वस्य च "स्ववक्त्रनुमतत्वस्य, धात्वर्थान्वयबोधने । अनुकूला यादृशी तिङ्, सैव लोट् परिभाष्यते ॥" इत्यनेन स्वयं वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेतावता उक्ताव्याप्तेर्निरासेऽपि व्युत्पत्तिभङ्गरूपदोषोऽस्त्येवेत्यत आह ।- संख्यातिरिक्तेति ।= तथा च फलानुरोधित्वात् कल्पनायास्तादृशव्युत्पत्तेरत्र सङ्कोचादिति भावः । ननु, निरुक्तसम्बोध्यत्वविशेष्यत्वं मुख्यविशेष्यत्वं वक्तव्यं, अन्यथा विशेष्यतात्वेन निवेशस्याव्यावर्तकतापत्तेः, तथा च, छत्रिन् तुष्टो व्रजेत्यादौ तादृशसम्बोध्यत्वान्वयो न स्या-

छत्रिन् तुष्टो व्रजेत्यादौ तु छत्रिण्येव तुष्टस्याभेदो भासते, न तु तुष्टे छत्रिणः, प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यक एव स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात्, अन्यथा छत्री दण्डीत्यत्रेव छात्रिन् दण्डिन्नित्यत्रापि छत्रिदण्डिनोरभेदबोधापत्तेः, तदुपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्याविशिष्टत्वात्, छत्रिन् ! तुष्टो व्रजतु इतिवत् छात्रिन् दण्डी व्रजतु इत्यपि प्रयोगापाताच्च । हे चैत्रेत्यादौ तु सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम् । "सुमित्रामात ! नैतत्ते, विचित्रं चित्रयोधिन" इत्यादौ सम्बोध्यत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुपामर्थः, तत्रैव मातृकस्य ऋकारादेरकारोदेशात् । धृतिः स्वाहेत्यादौ प्रथमादेश्चतुर्थ्याद्यनादेशे तस्या एव उद्देश्यत्वमर्थः ।

त्वयोग्यत्वादित्यत आह ।– छत्रिन्नित्यादि ।= सामर्थ्यादिति ।– तथा चायोग्यत्वमेव नास्तीति भावः । अन्यथा, इतरविशेषणतापन्नेऽपि, प्रकृत्यर्थे स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये, सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्ये अविशिष्टत्वादिति, अस्मन्मते चोभयत्र सम्बोध्यत्वान्वयबोध एव विशेष्यविशेषणभावे बाधक इति भावः । ननु, तादृशान्वयबोधे उक्ताकाङ्क्षाया अप्रयोजकत्वकल्पनादेव तादृशवाक्यादभेदान्वयबोधापत्तिर्न सम्भवति, कथमन्यथा घटं करोतीति वाक्यादिव घटं यतते इत्यादि वाक्यात् न घटकर्मताककृतिबोध इत्यत आह ।— छत्रिन् ! तुष्टो व्रजत्वित्यादि ।= इत्यपि प्रयोगापाताच्चेति ।– नाम्नि प्रयुज्यमाने प्रथमानुशासनादिति भावः । ननु, सम्बोध्यत्वस्य प्रथमार्थत्वे हे चैत्र इत्यादौ हेशब्दार्थसम्बोध्यत्वविशिष्टे प्रथमार्थस्य तस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वेन शाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह ।— हे चैत्रत्यादौ त्विति ।– सम्भेदे एकार्थबोधकपदद्वयसमवधाने, नान्यतरवैयर्थ्यं न तादृशपदद्वयान्यतरवैयर्थ्यमित्यर्थः । अन्यथा करोतीत्यादौ शाब्दबोधो न स्यादिति भावः ।सुमित्रामातेति ।— हे सुमित्रामात !

दक्षिणेन ग्राममुत्तरेण पन्थानमित्यादौ एनप्रत्ययान्तस्य योगे ग्रामस्यादूरदक्षिणादिशीत्याद्याकारिका धीः, "दक्षिणोत्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्याः" इत्यनुशासनात्। "तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय" मित्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्ग इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात् पञ्चम्यपि। वृक्षमभि, परि प्रति अनु वा द्योतते विद्युदित्यादावभ्यादेः कर्मप्रवचनीयस्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, तेन वृक्षं लक्षीकृत्याश्रित्य प्रकाशते विद्युदित्येव वाक्यार्थ इत्याश्रितत्वान्वयिनिरूपितत्वमेव तत्र द्वितीयया बोध्यते । अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थे निरूपितत्वादिसम्बन्धेन वृक्षादेरन्वयधियं प्रत्येव वा तदर्थकपदोत्तरं द्वितीयापेक्षिता। प्राज्ञं प्रति-

---

लक्ष्मण ! चित्रयोधिनस्तव एतन्न, चित्रमाश्चर्यमिति योजना । तत्रैव तादृशार्थ एव, मातृकस्य मातृकभागस्य ऋकारादेः ऋकारादिवर्णत्रयस्थाने अकारादेशादकारादेशादित्यर्थः । क्वचित्तथैवपाठः। धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थीस्थाने प्रथमादेशो येन स्वीक्रियते, तन्मते ऽनुपपत्त्यभावादाह ।– चतुर्थ्याद्यनादेश इति ।= तस्या एव प्रथमाया एव । उपपदविभक्तिकथनप्रस्तावे प्रथमामभिधाय द्वितीयामप्याह ।= दक्षिणेन ग्राममित्यादि ।= ननु, एनप्रत्ययान्तयोर्द्वितीयानुशासनात् कथं "तत्रागारं धनपतिगृहा" दिति पञ्चमीत्यत आह ।= तत्रागारमित्यादि ।= उत्सर्गत इति ।— सामान्यविधिरुत्सर्गः, विशेषविधिरपवादः, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्यापि समावेश इति न्यायादिति शेषः । बोध्यते इति।— तथा च, वृक्षनिरूपिताश्रितत्ववती विद्युत् प्रकाशते इत्यर्थः । अभ्यादेर्वीप्सार्थस्थले द्वितीयायास्तदर्थकत्वासम्भवात् कल्पान्तरमाह ।— अभ्यादेरिति।=तथा च, निरूपितत्वादेः संसर्गमर्यादया भानं, द्वितीया तु तात्पर्यग्राहिकेति भावः । ननु, प्राज्ञं प्रतिभोऽयमर्थ इत्यादौ प्रतिशब्दस्य लक्षीकरणार्थकत्वे उपसर्ग-

भोऽयमर्थः, प्राज्ञं प्रतिभाय वर्त्तते इत्यादौ, प्रतिभातिस्त्वरया स्फुरणमर्थः, न तु प्रतेर्लक्ष्यीकरणं, उपसर्गे त्वातो डस्य, क्त्वो ल्यपश्च विधानानुपपत्तेः परन्तु, प्रतिभातेर्योगे षष्ठ्येव द्वितीययापि तदर्थः सम्बन्धोऽनुभाव्यते, "षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभाते" रित्यनुशिष्टेः, तेन प्राज्ञस्य या प्रतिभा झटितिस्फूर्त्तिस्तद्विषयतावानयमर्थ इत्येवं तत्र बोधः। वृत्तं वृक्षमभि परि प्रति अनु वा वायसा, इति वीप्सास्थलेऽपि प्रतिवृक्षवृत्तयो वायसा इत्यर्थः। पितरमभि परि प्रत्यनु वा चैत्र, इत्यत्र इत्थम्भूतार्थकैरभ्यादिभिः पितरीत्थम्भूतश्चैत्र इत्यन्वयबोधः। यन्मां प्रति परि वा तद्देहीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया बोध्यते। तेन यो मदीयो भागस्तं देहीत्येवं तत्र बोधः। कारीरीमनुवृष्टिरित्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात्, कारीरी निष्ठहेतुताका वृष्टिरित्यर्थः, कारीरी यज्ञविशेषः, शूरमनुयुध्यते, दरिद्रमनु याचते इत्यादौ च तस्य सहार्थत्वात्

त्वाभावेन डप्रयो न स्यात्, उपसर्गत्वे तु कर्मप्रवचनीयताविरहेण द्वितीया न स्यादित्यत आह।— प्राज्ञमित्यादि ।= अनुपपत्तेरिति ।— धात्वर्थद्योतकत्वाभावे उपसर्गत्वाभावादिति भावः। ननु, तर्हि कथं द्वितीया इत्यत आह।— परन्त्विति ।= शाब्दबोधं दर्शयति।— तेनेत्यादि।= प्रतिवृक्षवृत्तयो वायसा इति।— तथा चाधेयतासम्बन्धेन तत्तद्वृक्षत्वव्यापका वायसा इत्यर्थः। पितरित्थंभूत इति ।— इत्थंभूतत्वं साधर्म्यं। कारीरी यागविशेषः। हेतुतावाचित्वादिति।— न च, "लक्षणवीप्सेत्थम्भूतेष्वभिभागे च परिप्रती। अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते"। इत्यत्रानोर्हेतुतार्थे कर्मप्रवचनीयत्वस्याकथनात् नेदं युक्तमिति वाच्यं, तत्र लक्षणशब्दादे-

शूरेण सह युध्यते इत्यादिरर्थः । उपार्जुनं क्षत्रियाः, अनु देवं दानवा, इत्यादावुपानुभ्यां हीनबलस्याभिधानात्, क्षत्रिया अर्जुनाद्धीनबला इत्याद्याकारकस्तत्र बोधः । तदुक्तमभियुक्तैः—

"लक्षणवीप्सेत्थंभावेष्वभिर्भागे परिप्रती ।
अनुरेषु सहार्थे च, हीने उपश्च कथ्यते ।"

"नरमधि गुणदोषयोश्चिन्ता" "निशार्द्धे वा पूजा समयमधि वा यस्तु पठती"त्यादिप्रयोगात् लक्ष्यीकृत्यार्थकस्याधिशब्दस्यापि योगे द्वितीयामिच्छन्ति । समया निकषा चाव्ययं सामीप्यार्थकं, तेन तद्योगे समया ग्राममित्यादौ च ग्रामस्य समीपमित्यन्वये ग्रामाद्यवधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया बोध्यते। विद्यामृते, अन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्य, इत्यादौ ऋतेप्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्वैशिष्ट्यं वार्थ इति, विद्यात्यन्ताभाववान्नरः शोच्य इत्यन्वये ऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगित्वम् द्वितीयार्थः । गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदोऽप्यर्थः, तेन गगनभिन्नं द्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः । हा पुत्रमित्यत्र, हाव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते । धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थगर्हायां पुत्र-

---

रहेतुताया अपि प्राप्तेः । अधिशब्दस्यापि कर्मप्रवचनीयतामाह ।— नरमधीति ।= महाकालसंहितोक्तकालिकास्तवमपि प्रमाणयति- निशार्द्धे वेति। = समयमथ वेति पाठस्तु प्रामादिकः।वाकारेणैव कल्पान्तरमाह ।— तद्वैशिष्ट्यं वेति ।= प्रयोजकतारूपात्यन्ताभाववैशिष्ट्यं वेत्यर्थः । इत्याकारकस्तत्र बोध इति ।= अत्रात्यन्ताभावबोधने, अवच्छेदकावच्छेदेन तादृशबोधो न स्यादयोग्यत्वादिति भावः । बोध्यते

विषयित्वम् । "हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स" इत्यादौ स्वगतमेव कष्टं हाशब्देन बोध्यते, न तु पित्रादिगतं । पुत्रस्य धिक्कार इत्यादौ तु, न धिगित्यस्यार्थे पुत्राद्यन्वयः, किन्तु धिक्कारादिपदस्य । एवं पुत्रेण विनाकृतश्चैत्र इत्यादौ, न विनेत्यस्यार्थे, परन्तु, विनाकृतपदस्य । विनाऽव्ययस्य योगे द्वितीयामिव तृतीयापञ्चम्यावपीच्छन्ति, घटेन विना, घटाद्विना, इत्यपि प्रयुक्तेः । उपर्युपरि गृहं पताकेत्यत्र, द्विरुक्तस्योपरि निपातस्य सन्निकृष्टोऽर्द्धभागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकृष्टोर्द्धभागे पताकेत्यर्थः । अधोऽधो मेघमम्भः, अध्यधि शिखरं घन, इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः, द्विरुपर्य्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः ।

इति ।— तथा च, पुत्रसमवेतं कष्टमिति बोधः । कष्टं दुःखं, पुत्रविषयत्वमिति बोध्यते इति पूर्वेणान्वयः, तथा च, पुत्रविषयकद्वेषानुकूलव्यापार इति बोधः। नन्वेवं हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इत्यादौ कथं न द्वितीयेत्यत आह ।— हा पितरित्यादि ।= स्वगतमेवेति ।— तथा च, पितृगतकष्टस्याबोधनात् न द्वितीयेति भावः । ननु, पुत्रस्य धिक्कारइत्यादौ कथं न द्वितीयेत्यत आह ।— पुत्रस्येति ।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— किन्त्विति ।= तथा च, पुत्रकर्तृकं धिक्करणमित्यर्थः । विनाकृतपदस्येति । — तथा च, पुत्रकर्तृकं यदत्यन्ताभावविशिष्टीकरणे, तदाश्रयश्चैत्र इति बोध इत्यर्थः । परमतानुसारेणाप्युपपादयति ।— विनाऽव्ययस्येति ।= प्रयुक्तेरिति ।— तथा च, एतन्मते पुत्रविनाकृत इत्यादिकं यथाश्रुतमेव सम्यगिति भावः । उक्तदिशैवेति ।— जलधरस्य सन्निकृष्टाधोभागे अम्भः । शिखरस्य सन्निकृष्टाधोभागे घन इति भावः । तद्योगे उपर्यधोऽधीनां योगे, द्वितीयानुशिष्टेरिति ।— "उपर्य्यधोऽधीनां सामीप्य एव" ति वृत्तिकारोक्तेरिति

"सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्य्युपरि वर्त्तते ।
अत्राता शरणं यातं यात्यधोऽधश्च दुर्गतेः" ॥

इत्यादौ द्विरुक्तस्याप्युपर्य्यादेर्न सामीप्यमर्थः,परन्त्वतिशयः। गृहमभितः पुरतरुणा, इत्यत्र अभितः-शब्दस्य खण्डशो वृत्त्या सर्व्वावच्छेदेनेत्यर्थः, तदेकदेशे च सर्वस्मिन् गृहावयवत्वं द्वितीययानुभाव्यते । गृहं परितः सर्वत उभयतो वा इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः। "नदीं यावन्मम पुरं, गृहं यावद्वनं तव"इत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्य्यादा, अभिविधिश्च क्रमेणार्थः, तेन नदीपर्य्यन्तं मत्पुरं, गृहाभिव्याप्तं त्वद्वनमित्याकारस्तत्र बोधः, तत्पर्य्यन्तत्वञ्च तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति

भावः । अन्यत्र न भवतीत्याह ।— सर्वेषामिति = सर्वेषां अम्लानां उपर्युपरि मद्यमिति योजना । शरणं यातं प्रति अत्राता यः स दुर्गतेरधोऽधो यातीत्यर्थः, इत्यादावित्यादिपदेन " उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय " इत्यादिपरिग्रहः । परन्त्विति ।— तथा च, सामीप्यार्थकत्वाभावान्न द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः । अखण्डस्य व्यापकत्वस्य तत्र वृत्त्यसम्भवात् खण्डशो वृत्त्या इति । अनुभाव्यते इति ।— तथा च, गृहस्य सर्वावयवावच्छेदेन पुरतरुणा इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयं, एतादृशार्थेऽभितःशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वाभावेऽपि द्वितीयानुशिष्टेर्वक्तव्यत्वमिति । एवमग्रेऽपि । उक्तरीत्यैवेति ।— परित इत्यादिशब्दानां खण्डशो वृत्त्या सर्वावयवावच्छेदेनेत्यर्थ इत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । क्रमेणार्थ इति ।— नदीं यावदित्यत्र मर्यादा, गृहं यावदित्यत्राभिविधिरित्यर्थः । शाब्दप्रकारमाह ।— तेनेति ।= ननु, किं नाम पर्यन्तत्वमित्यत आह ।— तत्पर्यन्तत्वञ्चेति ।= सामान्यतः पर्यन्तत्वस्याप्रसिद्ध्या तदिति विप्रकृष्टेऽपि आपेक्षिकसन्निकृष्टत्वसत्त्वात् सत्यन्तं । गगणगुणादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं । न च, मूर्त्तत्वनिवेशेऽपि एतद्दोषवारणसम्भवात् किं विशेष्यदलमिति वाच्यं, तथा सति क्रियायां तत्सत्त्वानुपपत्तेः क्रियायां तन्नास्त्येवेति

तत्सन्निकृष्टत्वं, तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारम्भक-यावदवयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वम् । मासं सुप्यते, क्रोशं गम्यते, इत्यादौ "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनुशिष्टद्वितीयया अभिव्याप्तिरुच्यते, तेन मासाभिव्याप्तः स्वापः, क्रोशाभिव्याप्तं गतेः कर्मत्वमित्यादिकस्तत्र बोधः, तत्र मासादेरभिव्याप्तिर्मासवृत्त्यधिकरण

तु न देश्यं, "संचारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं" इत्यादेरलग्नतापत्तेः । ननु, अभिविध्यर्थाभिव्याप्तत्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह ।— तदभिव्याप्तत्वमपीति ।= प्रतियोग्यनिरूपितत्वं व्यापकत्वमसिद्धमित्यत आह ।— तदिति ।= गृहस्य यत्किञ्चित्प्रदेशगतधनतात्पर्येण तादृशप्रयोगवारणाय निष्कृष्टमाह ।— प्रकृते इत्यादि ।= गृहं यावद्धनमित्यत्र गृहारम्भकावयवव्यापकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकं धनमित्यन्वयबोध इत्यर्थः । व्याप्यताघटकसम्बन्धः समवायः । यद्यप्येकगृहावयवावच्छिन्नधनाधिकरणतानामव्यापकत्वं, तथापि, यत्किञ्चिद्गृहावयवव्यापकत्वं विवक्षितं । व्यापकता च धनाधिकरणतात्वेन बोध्या, अतो धनानां तदधिकरणतानां च नानात्वेऽपि न क्षतिः । मासं सुप्यते, क्रोशं गम्यते इत्यादौ द्वितीययाभिव्याप्तिरुच्यते इ यत्रान्वयः । कुत इत्याकांक्षायामाह ।— कालाध्वनोरित्यादि ।= एतद्ग्रन्थस्य पश्चात्कथने सौष्ठवसम्भवेऽपि लाघवात्पूर्वमेवाभिधानं । शाब्दप्रकारमाह ।— तेनेति ।= गतेः कर्मत्वमिति ।— प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । आख्यातार्थकर्मत्वस्य गतिमुख्यविशेष्यतयैव भानमिति भावः । क्रोशं गम्यते ग्राम इत्यादौ क्रोशाभिव्याप्यगतिकर्मत्ववान् ग्राम इत्यादि बोधोऽवसेयः । यदुक्तं परिशिष्टकृता "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" द्वितियाविधानन्तु सकर्मके कर्मणि वाच्ये द्वितीयार्थं, अकर्मके च कर्मसंज्ञाव्याघातार्थं उक्तनिषेधार्थमिति यावत् । नन्वेकदिनशयनेऽपि मासं सुप्यते इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह ।— तत्रेति ।= तत्र तादृशप्रयोगस्थले, मासवृत्तिर्याऽधिकरणता तदवच्छेदकीभूतं यद्यावत्त्वं तत्पर्याप्त्य-

तावच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्य्याप्त्यधिकरणकालवृत्तित्वं, तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकत्वं वा, क्रोशादेस्तु

धिकरणेत्यर्थः तथा चैकदिनस्य । तादृशयावत्त्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् नातिप्रसंग इति । न च, मासघटकदिनत्रयादिपर्याप्तयावत्त्वस्यापि तथात्वेन दिनत्रयशयस्थले च तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं, तादृशदिनत्रयस्य तथाविधयावत्त्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनधिकरणत्वात् । न च, मासद्वयपर्याप्तयावत्त्ववारणाय तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वस्य पर्याप्त्यधिकरणत्वमवश्यं निवेशनीयं, । तथा चोक्तातिप्रसंगतादवस्थ्यामिति वाच्यं, मासवृत्तिपदेन यत्किञ्चिन्मासत्वव्याप्या याऽधिकरणता तदवच्छेदकयावत्त्वादेरुक्तत्वात् मासद्वयवृत्त्यधिकरणताया यन्मासत्वव्याप्यत्वाभावात् । मासद्वयवृत्त्यधिकरणताया मासत्वव्याप्यतया तद्वारणाय यत्किंचित्त्वानिवेशस्यावश्यकत्वात् । न चैवं, यत्किञ्चिन्मासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ किमधिकरणतावच्छेदकयावत्त्वानिवेशेन, यदि च, प्रत्येकपर्याप्तिस्वीकारे कतिपयदिनानामपि तथात्वेनातिप्रसंग इति तद्वारणायैव तन्निवेश इत्युच्यते, तदा तन्निवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं तादृशयावत्त्वस्यापि मासघटककतिपयदिनपर्याप्तत्वादिति वाच्यं, तादृशयावत्त्वव्यापकत्वस्यैव निवेश्यत्वात् । अत एव तत्कल्पापेक्षया लाघवात् कल्पान्तरमाह ।— तथाविधेति ।= मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकेत्यर्थः । प्रकृतस्थलेऽपि मासद्वयवृत्तियावत्त्वस्यापि तथात्वेन व्यापकत्वासम्भवात् यत्किञ्चिदिति यावत्त्वविशेषणं, दिनत्रयवृत्तिशयनेऽपि यत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकसत्त्वादतिप्रसंगवारणाय मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकेति तादृशयावत्त्वविशेषणं । अत्र यत्किञ्चिन्मासत्वव्यापकत्वोक्तौ न कोऽपि दोष इति चेत्, मासपदोत्तरद्वितीयार्थस्य मासपदार्थान्वितत्वे प्रकृत्यर्थान्वित इत्यादिव्युत्पत्तिभंगप्रसंगः । तादृशव्यापकत्वघटकमासत्वे = आधेयतया मासपदार्थान्वयो न सम्भवति घटवति घटत्वमित्यादिवत्निराकाङ्क्षत्वात् । क्रोशं गच्छत इत्यादिस्थलीयव्यापकत्वमाह ।— क्रोशादेस्त्विति ।= अत्रापि प्रत्येकपर्याप्तिसत्त्वे तादृशयावत्त्वव्यापकत्वस्यैवावश्यं निवेशनीयतया लाघवात्कल्पान्तरानुसरणं बोध्यं, व्यावृत्तिस्तु पूर्ववत् स्वयमूह्या ।

क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्य्याप्त्यधिकरणदेशवृत्तित्वं, यथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकं वेति मन्तव्यम् ।

अक्ष्णा काण, इत्यत्र चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वे सति सचक्षुर्गोलकवान् काणः, प्रसवान्धस्य काणत्वाभावात्, गोलकार्थकाक्षिपदोत्तरतृतीयायास्तु विकृतत्वं वृत्तिमत्वञ्चार्थः, तत्राद्यं सम्बोध्यत्वमिव प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वितं, काणत्वैकदेशे च चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थनिरूपितं चरमं, तथा च, विकृतगोलकवृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं, तद्वद्गोलकवान् सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः । पाणिनेरपि "येनाङ्गविकार" इति सूत्र-

उपपदविभक्तिषु तृतीयामाह ।— अक्षण काण इत्यत्रेति ।= इत्यानुपूर्वीप्रकारकवाक्ये घटकत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयश्चास्य काणपदार्थघटककाणपदे, तथा च, चक्षुः शून्यगोलकवत्त्वे सति सचक्षुर्गोलकवान् काणपदार्थः । ननु, विशेष्यदलं किमुपात्तं, चक्षुः शून्यगोलकवत एव काणत्वे क्षत्यभावादित्यत आह ।— प्रसवान्धस्येति ।=प्रसवकालीनान्धस्य जन्मकालीनसचक्षुर्गोलकशून्यतावदितियावत्, पश्चादन्धस्य सचक्षुर्गोलकवत्त्वविशेषणेन वारणसम्भवात्, तत्र काणत्वस्येष्टत्वादिति भावः । अत एव सिद्धान्तवागीशेनापि कारकचक्रे, जातप्रसवान्धस्य काणत्वे चक्षुस्मद्गोलकवत्त्वे सतीति विशेषणं देयमित्युक्तं । तत्राद्यं तृतीयार्थयोर्मध्ये आद्यं विकृतत्वं । सम्बोध्यत्वमिवेत्यनेन यथा चैत्र इत्यादौ प्रकृत्यर्थाविशेष्यतयैव स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः सङ्कोचः, तथात्रापीत्यावेदितं । ननु, वृत्तित्वरूपचरमार्थस्य तदा कुत्रान्वय इत्याकाङ्क्षायामाह ।— काणत्वैकदेशे इति ।= चरममिति अन्वितमिति पूर्वेणान्वयः । शाब्दबोधप्रकारमाह ।—तथा चेति ।=सचक्षुष्क इति सचक्षुर्गोलकवानित्यर्थः । ननु, "कुतसितेऽङ्ग"इति कालापसूत्रात् एतादृशार्थलाभेऽपि पाणिनिसूत्रान्नतादृशार्थलाभ इत्यत आह ।— पाणिनेरपीति ।= यथा-

स्योक्तार्थ एव तात्पर्य्यात् । विकृतत्वन्तु विरूपत्वम- यथासंस्थानवत्त्वपर्य्यवसितं, "कुत्सितेऽङ्गे" इति कलापस्यैकवाक्यत्वात् । यद्वा, स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यश्चक्षुर्विनाशस्तद्वान् सचक्षुष्कः, काणपदस्यार्थस्तादृशे इति च विनाशे अक्षिपदस्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते, तथाच, गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुःशून्यस्य चक्षुर्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः, विकारस्तु, कर्णीनिकाद्यपगमरूपो ग्राह्यः । पादेन खञ्ज इत्यत्र सहजसंस्थानशून्यचरणवान्, खञ्जः, तथाच, तत्राप्युक्तरीत्या विकृतपादवृत्तित्वविशिष्टं यत्सहज-

---

श्रुतशब्दादुक्तार्थस्यालाभादाह ।— तात्पर्यादिति ।= नन्वेवं महा- चक्षुर्नाशेऽपि काणत्वापत्तिरतः कल्पान्तरमाह ।— यद्वेति ।= स्वाधिष्ठानेति ।—अधिकरणे ल्युट्, । तथा च, स्वाधिकरणवृत्तित्व- सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावविशिष्टो यश्चक्षुर्नाशस्त- द्वान् सचक्षुष्कः इत्यर्थः । तथा च, महाचक्षुर्नाशेऽपि तादृशनाशस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुरत्यन्ताभाववत्त्वाभावात् न काणत्वापत्ति रिति भावः, चक्षुःशून्ये चक्षु र्विनाशे । उपसंहरति ।— तथा चेति ।= चक्षुर्नाशाश्रयत्वं पुरुषे स्वाश्रयसंयुक्तत्वसम्बन्धेन । उक्तरीत्येति ।–पादपदोत्तरतृतीयाया विकृतत्वं वृत्तित्वं चार्थः । तत्राद्यं पकृत्यर्थविशेषणतयाऽन्वितं । द्वितीयं खञ्जपदार्थैकदेशे सहजसंस्था- नशून्यत्वं प्रकृत्यर्थानिरूपितमन्वित मितिरीत्या । अथ वा, पादपदा- र्थस्य चरणस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया खञ्जपदार्थैकदेशे सहज- संस्थानशून्यत्वे बोध्यत इति रीत्येत्यर्थः । अत एव शाब्दबोध- प्रकारद्वयमपि दर्शितं, वैधुर्यनिष्ठप्रयुक्तत्वं तैमिकं । खञ्जपदार्थस्य नाशघटितत्वे अजातसहजसंस्थानपादकस्य खञ्जत्वानुपपत्तेरिति भावः । उक्तैव रीतिरिति । सहजसंस्थानशून्यकर्णवान् बधिरः । अजातसंस्थानशून्यदेहवान् वामनः । तत्र विकृतकर्णवृत्तित्वविशिष्टं

संस्थानशून्यत्वं तद्वचरणवान्, चरणविकारप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्य्यस्याश्रयीभूतचरणवानिति वा तत्र बोधः। श्रोत्रेण बधिरः, कायेन वामन, इत्यादावप्युक्तैव रीतिः, अङ्गपदस्य प्रयत्नावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति। मुखेन त्रिलोचनः, कायेन दशवक्त्र, इत्यादौ तु यदि लोचनत्रयादिमत्तया मुखादिवैकृत्यमवबुध्यते, तदा विकार एव तृतीयया, नोचेद्वैशिष्ट्यमात्रे। जटाभिस्तापस इत्यादितो जटाविशिष्टस्तापस इत्याद्यनुभवेन विशेषणेऽनुशिष्टतृतीयाया वैशिष्ट्यवाचितायां पर्य्यवसितेः। वैशिष्ट्यञ्चात्र नाधिकरणत्वं, सम्बन्धितामात्रं वा, मेयत्वेन घट इत्यपि प्रयोगापत्तेः, परन्त्वतद्व्यावृत्तत्वं, तथाच, अजटव्यावृत्ति-

---

यत् सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वत्कर्णवान्। कर्णविकारप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्यस्याश्रयीभूतकर्णवानिति वा बोधः। ननु, सूत्रस्थाङ्गपदेन हस्तादिरेव बोध्यते, तत्कथं कायेन वामन इति प्रयोग इत्यत आहाङ्गेति।= तथा च, प्रयत्नावच्छेदकत्वमेव प्रकृतेऽङ्गत्वमिति भावः। स्वमतेऽङ्गपदं शरीरपरं, शरीरत्वन्तु चेष्टावन्मात्रं, अतो वदन्तीत्युक्तं। ननु, अधिकाङ्गसद्भावेऽपि प्रकृतसंस्थानवत्त्वात् कथं मुखेन त्रिलोचन इत्यादिकः प्रयोग इत्यत आह।– मुखेनेत्यादि।=तदा विकार एवेति-तथा चाविकृतमुखवृत्ति यत् सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वन्मुखवांस्त्रिलोचन इति। एवं विकृतकायवृत्ति यत् सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वत् कायवान् दशवक्त्र इति बोधः। तत्र सहजसंस्थानशून्यत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह।— नो चेदिति।= तथा च, मुखवृत्तित्रिलोचनवान्, कायवृत्तिदशवक्त्रवानिति बोधः। ननु, तृतीयाया वैशिष्ट्यवाचित्वं कुत इत्यत आह।— जटाभिस्तापस इति।= पर्य्यवसितेः पर्यवसानात्। ननु, किं नाम वैशिष्ट्यमित्यत आह।— वैशिष्ट्यं चात्रेति।= आत्मनि जटासंयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वात् जटाभ्यो भारात् तृतीया न स्यात्, अतः सम्बन्धितामात्रं वेति। प्रयोगापत्तेरिति।—

मांस्तापस इत्याकारस्तत्र फलितार्थः । इदन्तु बोध्यं, प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यं यदि वर्त्तमानतया प्रत्याय्यते, तदेव विशेषणत्वेन, यदि चावर्त्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते, तथा शिखया परिव्राजको वर्त्तत इत्यादौ, यथा वा गुरुणा टीका, कुरुणा क्षेत्रमित्यादौ ।

पुत्रेण सहागतः, सूपेन सार्द्धं भुक्तः, चक्रेण सार्द्धं दण्डेन जनितः, पुत्रेण समं मित्राय दानमित्यादौ स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वादिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वरूपं साहित्यं सहाद्यव्ययस्यार्थः, तदेकदेशे च कर्तृत्वादिकारके स्वप्रकृत्य-

---

मेयत्वाधिकरणत्वादेः पटादावक्षतत्वात्, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधादिति भावः । तदा किमित्याकांक्षायामाह ।= परन्त्विति ।= अतद्व्यावृत्त्यत्वं तदभावाभाववत्त्वं, जटाव्यावृत्तिमान् जटाभावाभाववानित्यर्थः । तथा च, मेयत्वस्याव्यावृत्तेरप्रसिद्ध्या न तादृशप्रयोग इति भावः । निरुक्तेति ।— अतद्व्यावृत्तिरूपेत्यर्थः । तया तृतीयया, इदंतृतीया प्रकृतिप्रतिपाद्यजटाशिखादिकं विशेषणत्वेन व्यपदिश्यत इति परेणान्वयः, साक्षाद्व्यावर्तकत्वेन व्यवह्रियते इत्यर्थः, अवर्त्तमानत्वेनेति तया प्रत्याय्यते इति पूर्वेणान्वयः । उपलक्षणत्वेन धर्मान्तरोपस्थितिद्वारा व्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः, विशेषणतया व्यपदेशस्थलस्य जटाभिरित्यादिना दर्शितत्वात् । उपलक्षणत्वेन व्यपदेशस्थलं दर्शयति ।— यथा शिखयेति ।= इत्यादावित्यादिपदेन काकैर्गृहमित्यादिपरिग्रहः । तत्रोद्गतशिखामूलवत्त्वोद्गततृणवत्त्वादिधर्मान्तरोपस्थितिद्वारा काकशिखादेर्व्यावर्त्तकत्वादिति भावः । व्युत्पत्तिवैशद्याय स्थलान्तरमपि दर्शयति ।— गुरुणा टीकेत्यादि ।= गुरूपलक्षिता टीका, कुरूपलक्षितं क्षेत्रमित्यर्थः । स्वान्वयीत्यादि ।— स्वं समभिव्याहृतक्रिया, तथा च यादृशक्रियान्वयि यत्र

२७

र्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते, तेन पुत्रवृत्तिकर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान्, सूपनिष्ठकर्मताकभोजनकालीनभोजनकर्मतावान्। चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीनदण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान्, पुत्रसम्प्रदानताकदानकालीनं मित्रसम्प्रदानताकं दानमित्याकारकस्तत्र बोधः। "तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्य"मिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्ययोरेकजातीयक्रिययोरन्वयित्वं, समानकालीनत्वमित्यत्र तात्पर्य्यात्। पुत्रेण सहागत इत्यत्र, समभिव्याहृतापि गतिक्रिया न कर्मत्वादिनान्वयिनी, किन्तु, निष्ठार्थकर्तृत्वेनेति, पुत्रकर्मकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीनत्वस्य न तत्रावगमः। पुत्रेण सह गतं चैत्रेणेत्यादावपि तृतीयार्थ एव कर्तृत्वे गतिक्रियान्विता। यत्तु, पुत्रेण सहागत, इत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रिया-

---

यत्कारकं तत्र तत्कारकावच्छिन्नतादृशक्रियाकालीनत्वं सहार्थ इत्यर्थः। तेनेति।— इत्याकारकस्तत्र बोध इति परेणान्वयः, नन्वेवं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमितिप्राचीनप्रवादासंगतिरित्यत आह।— तुल्यवदेकेति।= तात्पर्यादिति।— उक्तार्थस्य शब्दादभानादिति भावः। कर्तृत्वादौ समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वव्यावृत्तिमाह।— पुत्रेणेति।= न कर्मत्वादिनाऽन्वयिनीति।— कर्मत्वस्य तत्राभानादिति भावः। तदा किमवच्छिन्नेत्याकांक्षायामाह।— किन्त्विति।= उपसंहरति।— इतीत्यादि।= यदि सान्वयित्वं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं तदा भावप्रत्ययस्थलासंग्रह इति विषयतात्वेन तन्निवेशयन्नाह।— पुत्रेण सहागतं चैत्रेणेति।= कर्तृत्व इति सप्तमीनिर्देशात् तस्य विशेष्यत्वं व्यञ्जितं। स्वान्वयित्वस्य यथाश्रुतार्थवादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति।— यत्त्विति।=ननु, यत्र तादृशक्रिया उभयकारकान्वयिनी

कालीनत्वमेव सहाद्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टगतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीयालब्धस्य पुत्रनिष्ठकर्तृत्वस्यान्वयादेव पुत्रकर्तृकगतेर्लाभादिति, तन्न, तृतीयार्थकर्तृत्वस्य धात्वर्थ एव साकांक्षत्वेन सहाद्यर्थे तदन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्र इत्यादौ तु तात्पर्य्यवशात् पुत्रकर्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रप्राप्तिकर्तृत्वं, कदाचिच्च पुत्रकर्मकप्राप्तिकालीनमित्रकर्मकप्राप्तिकर्तृत्वं चैत्रस्य बुध्यते, । समभिव्याहृतायाः प्राप्त्यादिक्रियायाः कर्तृत्व इव कर्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादिकालीनत्वबोधने सहाद्यव्ययस्य सामर्थ्यप्रच्यवात् । नचान्यकर्तृकधनप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमत्यपि मैत्रे धनेन सहायं ग्रामं प्राप्त इति प्रयोगापत्तिः, तस्य धनकर्मकप्राप्तिकालीनग्रामकर्मकप्राप्तिमत्त्वानपायादिति वाच्यं, घटत्वेन सह घटमवगाहते बुद्धिरित्यादौ, क्वचित् कर्तृत्वावच्छिन्नायाः समानकर्मकत्वस्येव सर्वत्र कर्मत्वावच्छिन्नायाः, समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वस्येव समानकर्तृकत्वस्यापि सहार्थे निवेश्यत्वात् । यत्तु, स्वान्वयि कर्मत्वाद्य-

---

तत्र किंनाम कारकावच्छिन्नतादृशक्रियाकालीनत्वं सहार्थ इत्याकांक्षायामाह ।— पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्र इत्यादौ त्विति ।= तात्पर्यवशादिति प्राचीनमतानुसारेण, स्वयं तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वानङ्गीकारात्, स्वमते तु प्रकरणज्ञानवशादिति बोध्यं । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— समभिव्याहृतया इति ।= शंकते ।— न चेति ।= वाच्यमिति परेणान्वयः, दृष्टान्तपूर्वं समाधत्ते ।—घटत्वेन सहेत्यादिना सहार्थे निवेश्यत्वादित्यन्तेन । क्वचिदिति ।— तथाच यथा क्वचित् कर्मसमभिव्याहारस्थले कर्तृत्वावच्छिन्नक्रियासमान-

वच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्वत्र सहाद्यव्ययस्यार्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वैककर्तृत्वोभयसम्बन्धेनैव समभिव्याहृतक्रियायामन्वयान्नोक्तदोष इति, तत्तुच्छं, शाकस्य भोजनं न सुधया सहेत्यादिवाक्यानां समानकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन सुधाकर्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामप्रामाण्यापत्तेः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः ।

पटः पटत्वेन सह भासते, इत्यादौ पटत्वनिष्ठविषयतायाः समानकालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्व-

---

कालीनत्वमिव समानकर्तृत्वमपि सहार्थे निवेश्यते, तथा सर्वत्रैव तादृशस्थले कर्मत्वावच्छिन्नक्रियाकालीनत्वमिव समानकर्तृत्वमपि सहार्थे निवेश्यत इत्यर्थः, अन्यथा, विभिन्नज्ञाननिरूपिताविषयतामादाय घटत्वेन सह घटमवगाहते इति प्रयोगापत्तेः । पुत्रेण सहागतश्चैत्र इत्यादावेककर्तृकत्वाभावेऽपि क्षतिविरहात् क्वचिदित्युक्तमिति भावः, उक्तापत्तौ समाधानान्तरवादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति ।— यत्विति ।= स्वान्वयीति ।— स्वं विशेष्यीभूता क्रिया । सर्वत्रेति ।— कर्मसमभिव्याहारस्थले इति शेषः । तस्याः स्वान्वयिकर्मत्वावच्छिन्नक्रियायाः । नोक्तदोष इति ।— अन्यकर्तृकधनप्राप्तिदशायां ग्रामकर्मकप्राप्ते सत्यपि मैत्रे धनेन सहायं ग्रामं प्राप्त इति प्रयोगापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः। दूषयति तत्तुच्छमिति।=कुत इत्याकाङ्क्षायामाह वृत्त्यनियामकेति ।= वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः । अन्यथा, सिद्ध्यसिद्धिव्याघातापत्तेः । अस्मन्मते च समानकर्तृकसुधाकर्मकभोजनकालीनत्वबोधानुपपत्तिरिति भावः। ननु, कर्मसमभिव्याहारस्थले समानकर्तृकत्वभाननियमेऽपि तदसमभिव्याहारस्थले पटः पटत्वेन सह भासत इत्यादौ विभिन्नज्ञाननियविषयतामादाय तादृशप्रयोगापत्तिरित्यत आह ।—पटः पटत्वेनसह भासत इत्यादाविति ।=पटत्वनिष्ठविषयताया इति ।—भासधातोर्विषयतार्थकत्वादिति भावः । समानप्रतियोगिकत्वमपीति ।— तथा च, विषयत्वार्थकधातुयोगे प्रतियोगित्वमेव कर्तृत्वमिति भावः । ननु,

मप्यर्थः, विभिन्नज्ञानीयविषयतायां तादृशाप्रयोगात्। पुत्रेण सह गतिरित्यादौ कर्तृत्वाद्यन्वयिक्रियासमभिव्याहारविरहेण शक्त्या पुत्रकर्तृकगतिकालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादनन्यगत्या सहादेस्तादृशार्थे निरूढ़लक्षणा। पुत्रेण सह स्थूल इत्यादावपि समभिव्याहृतनामार्थतावच्छेदकीभूतस्थौल्यादिसमानकालीनत्वे, तथाच, पुत्रवृत्तिस्थौल्यकालीनस्थौल्यवानित्याकारस्तत्र बोधः। पत्न्या सहाग्निमादध्यादित्यादौ पत्नीकर्तृकस्याग्न्याधानस्यालीकत्वेन तत्समानकालीनत्वस्य प्रमापयितुमशक्यत्वात्, सामानाधिकरण्यपर्य्यवसित सहभावमात्रं तत्र सहस्यार्थः, यथा घटेन सह पटवद्गृहमित्यादौ । एतेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेत्यादिको विधिरपि व्याख्यातः । पुत्रेणागत इत्यादौ विनापि सहादिप्रयोगं तदर्थस्य प्रतीतेस्तृतीयाया एव

विभिन्नज्ञानविषयतामादाय तादृशप्रयोग इष्ट एवेत्यत आह।— विभिन्नेत्यादि ।= तादृशाप्रयोगात् तादृशाप्रयोगस्यानुभवासिद्धत्वादित्यर्थः। ननु, कर्तृबोधकपदासमभिव्याहारस्थले कर्तृत्वाद्यन्वयिक्रियाया अभावात् तत्र का गतिरित्यत आह।—पुत्रेण सह गतिरित्यादाविति।= स्थौल्यादिसमानकालीनत्व इति ।— निरूढ़लक्षणेति पूर्वेणान्वयः। प्रमापयितुमिति ।—प्रमां प्रतिपादयितुमित्यर्थः। भ्रमात्मकज्ञानजनने बाधकाभावादिति भावः। ननु, सामानाधिकरण्यस्य सहार्थत्वं न दृष्टचरं कुत्रापीत्यत आह।— यथेत्यादि ।= एतेन सहशब्दस्य क्वचित् सामानाधिकरण्यार्थकत्वेन, कर्त्तव्यं कृतिसाध्यत्वेन विधिबोधितं, अनया पत्न्या, व्याख्यात इति।— तत्रापि सहशब्देन लक्षणया सामानाधिकरण्यस्यैव बोधनादिति भावः। ननु, यत्र सहशब्दप्रयोगो नास्ति तत्र का गतिरित्यत आह।— पुत्रेणागत इत्यादाविति।= समानकालीनत्वादिकमर्थ इत्यादिना प्राक्तनादिपदग्राह्यपदत्वेन पट-

तत्र कर्तृकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीनत्वादिकमर्थः, तन्निविष्टे च कर्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेराधेयत्वेनान्वयः। धनेन कुलं, दण्डेन घट इत्यादौ व्यापारगर्भस्य करणत्वस्याप्रतीतावपि हेतुत्वप्रत्ययात्। अभिघातेन क्रियेत्यादौ करणत्वस्य बाधाच्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थः, तथा च, धननिष्ठहेतुताकं कुलमित्याकारस्तत्र बोधः। न च, गोत्वं न धनेनेतिवत्, कुलं न धनेनेत्यपि स्यात्, निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यं, कुले धनस्य हेतुत्वं, गवि द्विजस्य सम्प्रदानत्वं, पतने वृक्षस्यापादानत्वं, वह्नौ धूमस्य ज्ञापकत्वं, धने चैत्रस्य स्वामित्वं, घटे भूतलस्याधिकरणत्वमित्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि सम्बन्धस्य क्वचिद्वृत्तिनियामकत्वात्, न हि कुलादिनिरूपितं हेतुत्वादि-

---

मवगाहते बुद्धिरित्यादिस्थलीयसमानकर्तृकत्वादिपरिग्रहः। सुब्विभक्तेरानुशासनिकातिरिक्ते न लक्षणा इत्यस्य प्रवादमात्रत्वादिति भावः। हेत्वर्थतृतीयास्थलं दर्शयति।— धनेन कुलमिति।= करणत्वप्रत्ययस्यात्यन्तासम्भवस्थलमभिप्रेत्याह।— अभिघातेन क्रियेति।= अत्र व्यापारासम्भवेन करणत्वप्रत्ययस्याप्रसक्तेरिति भावः। शाब्दबोधप्रकारमाह।—तथा चेति।= शंकते।—न चेति।= तदवच्छिन्नाभावस्येति।—तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः। अशक्यत्वादिति।— सुतरां संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतव्यत्वात् इति भावः। परिहरति।—कुले धनस्येति।= व्युत्पत्तिवैशद्यायानेकस्थलप्रदर्शनं। ननु, कुले धनस्य हेतुत्वमित्यादिषु सर्वत्र दर्शितस्थलेषु सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं, षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं, तथा च, कुलनिरूपितं हेतुत्वं धननिष्ठमित्यन्वयबोधो न तु वैपरीत्येन धननिरूपितं हेतुत्वं कुलवृत्तीत्यन्वयबोधः, तथा च, कुतो निरूपकत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतेत्यत आह।— न हीति।=तासु उक्तशाब्द-

कमेव धनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते। धनादिनिष्ठहेतुत्वादेः सम्बन्धविशेषेण कुलादिवृत्तितताया अप्यनुभावकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे, पतनमिदं वृक्षान्न तु गृहात्, गमनमिदं ग्रामस्य न तु गृहस्येत्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य विभागादेरनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्यया-योगाच्च, तत्र पञ्चम्यादिलक्षितस्य विभागाद्यनुकूलत्वस्यैव नञा विरहबोधने गोत्वं न धनेनेत्यादावपि तृतीयादिलक्षणालब्धस्य धनादिनिष्ठहेतुतानिरूपकत्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात्। अस्तु वा, हेतुत्वादिविहिततृतीयादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थः,

---

प्रतीतिषु। शङ्कां परिहरति।— धनादिनिष्ठहेतुत्वादेरिति।= सम्बन्धविशेषेण निरूपकतासम्बन्धेन। अनुव्यवसायसिद्धत्वेन दुष्करत्वात् इति तात्पर्यादिवशात् क्वचित् धननिष्ठस्य क्वचित् कुलनिष्ठत्वादेर्बोध इति प्रकृताक्षतेरिति भावः। ननु, धने कुलस्य हेतुत्वमित्यादिप्रतीतिभिया न निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वं व्यवस्थापयितुमर्हति, तासामन्यार्थकत्वसम्भवात्, कथमन्यथा सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्या गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वसामाणाधिकरण्याभावोऽपि सत्तायां न सिध्येदित्यत आह।— वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति।= प्रत्यययायोगाच्चेति।— तथा च, निरूपकत्वादिसम्बन्धानां वृत्त्यनियामकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् नोक्तातिप्रसंग इति भावः। पतनमिदं वृक्षान्न गृहादित्यादौ पञ्चम्या लक्षणया विभागाद्यनुकूलत्वाभाव एव बोध्यत इति कुतो वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकतास्वीकार इत्याशङ्कने समाधानस्य तात्पर्यमित्याह।— तत्रेत्यादि।= नञ्समभिव्याहारस्थलमात्र एव लक्षणास्वीकारोऽनुभवविरुद्ध इति लक्षणाग्रहस्यासार्वत्रिकत्वेन यत्र लक्षणाग्रहस्तत्र शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यत आह।— अस्तु वेति।= ननु, लक्षणाया

तथा च, कुलं धनजन्यतावदित्याकार एवास्तु तत्र बोधः । धूमेन वह्निरणुत्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ तु, वह्न्यादेर्धूमाद्यजन्यत्वने धूमादिनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वादनायत्या ज्ञापकत्वलक्षणं गौणमेव हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थः, तेन धूमनिष्ठं यज्ज्ञापकत्वं, तद्वान् वह्निरित्याकारस्तत्र बोधः, तद्वत्त्वञ्च, स्वप्रतियोगिविषयत्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् । न च, धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानजनकत्वं बाधितं, लिङ्गस्यानुमितावहेतुत्वादितिवाच्यं, वह्न्याद्यवगाहिनि स्वसाक्षात्कारे विषयविधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे

असार्वत्रिकत्वे धूमेन वह्निरित्यादौ कथं शाब्दबोध इत्यत आह ।— धूमेनेत्यादि ।= ननु, जन्यसामान्यं प्रति कालत्वेन जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति च द्रव्यत्वेन हेतुत्वात् तत्र कथं न लक्षणा इत्यतः स्थलान्तरमाह ।— अणुत्वेनेति ।= अणुत्वस्यापि क्वचिदनुमित्यादौ जन्यत्वसम्भवात्, अत्यन्तासम्भवाभिप्रायेण द्रव्यत्वमित्युक्तं । अजन्यत्वेनेति ।— अनिरूपकत्वादित्यत्र हेतुः, जनकतानिरूपकत्वस्य जन्यत्वनियतत्वादिति भावः । अनायत्येति ।— तथा चागत्या लक्षणास्वीकारेऽपि गत्यन्तरसत्त्वे तत्स्वीकारोऽनुचित इति भावः । ननु, व्यापकत्वं जनकत्वं, तस्य धूमपदलक्षितधूमज्ञाननिष्ठत्वेऽपि कुतो वह्न्यादिनिष्ठत्वमित्यत आह ।— तद्वत्त्वं चेति ।= स्वनिरूपकानुमितिविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । शंकते ।— न चेति ।= वाच्यमिति परेणान्वयः । शंकां परिहरति ।— वह्न्याद्यवगाहिनीति ।= स्वसाक्षात्कारे धूमसाक्षात्कारे, विषयविधयेति ।— धूमादेर्जनकत्वसम्भवादिति परेणान्वयः । तथा च, लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्य हेतुतया धूमजन्यज्ञानविषयत्वं वह्न्यादेरक्षतमिति भावः । अणुत्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ अणुत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवाद् विषयविधया जनकत्वासम्भव इत्यत आह ।— स्वनिष्ठत्वेनेति ।= अभावप्रत्यक्षे इति ।— वह्न्याद्यवगाहिनीति पूर्वेणान्वयः । धूमादिनिष्ठविशेषणतायाः धूमादिस्वरूपत्वादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु, लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्य हेतुतायामविवाद-

च सन्निकर्षघटकतया धूमादेर्जनकत्वसम्भवात्, धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञाने, अणुत्वेनेत्यादौ च त्वादिप्रत्ययस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन ज्ञापकत्वमुक्तस्थले तृतीयया बोध्यत इति तु चिन्तामणिकृतः । यद्यप्युक्तदिशा व्याप्तिभ्रमेण च वह्न्यादेरपि धूमादिज्ञापकत्वमस्त्यतो वह्निना धूमवानित्यादेरपि प्रामाण्यापत्तिः, तथापि, तत्तदर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थव्यापकनिष्ठेनैव स्वप्रतियोगिविषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेरन्वयबोधं प्रति हेतुत्वात्, धूमादेश्च वह्न्याद्यव्यापकत्वात् न तथा । न च, धूमादेरपि द्रव्यत्वादिरूपेण वह्न्यादिव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं, धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निव्यापकत्वस्य सम्बन्धत्वे च धूमो न वह्निनेत्यादेरप्रामाण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या, तेन वह्निनिष्ठज्ञापकत्वाभावस्य नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं, धूमत्वादिविशिष्टे तृतीया-

---

त्वादाह ।— स्वनिष्ठत्वेनेति ।= अर्थस्तु पूर्ववत् । अणुत्वादौ अभावलौकिकप्रत्यक्षासम्भवात् । चिन्तामणिकृन्मते निर्भरं व्यञ्जयन्नाह ।— धूमेनेत्यत्रेति ।— त्वादिप्रत्ययस्येति ।— अणुत्वस्य वाक्यतया लक्षणाया असम्भवादिति भावः । चिन्तामणिकृत इत्यनेन निर्भरः सूचितः । शंकते ।— यद्यपीत्यादि ।= उक्तदिशा वह्निपदस्य वह्निज्ञानलक्षणया. व्याप्तिभ्रमेण धूमादिव्याप्तिभ्रमेण, शंकां परिहरति ।— तथापीत्यादिना ।= स्वप्रतियोगीत्यादि ।— स्वनिरूपकनिरूपितविषयत्वादीत्यर्थः । तथाहेतुत्वेऽपि कथं तादृशप्रयोगवारणमित्यत आह ।= धूमादेश्चेति ।= न तथेति, न वह्निना धूमवानित्यादेः प्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । शंकते ।— न चेति ।= सम्बन्धत्वे ज्ञापकतायाः सम्बन्धघटकत्वे, निरुक्तसंसर्गस्य धूमत्वावच्छिन्नव्यापकताविशिष्टस्य स्वप्रतियोगिनिरूपितविषयत्वस्य, शंकां

र्थस्य वह्न्यादिज्ञापकत्वस्य बोधने विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणवह्न्यादिमन्निष्ठाभावीयधूमत्वान्यधूमवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपाया एव वह्न्यादिव्यापकतायाः संसर्गत्वेन घटादावेव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वान्निरुक्तप्रतियोगिताद्वयोरभावश्च साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितेनैव स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यः, तेन व्यधिकरणसम्बन्धद्वयावच्छिन्नयोर्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्वह्नौ सत्त्वेऽपि वह्निर्धूमेनेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः। यत्तु, वह्न्यादिपदोत्तरयोः तृतीया- पञ्चम्योर्वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं वह्न्यादिज्ञाप्यत्वमेवार्थः, तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकांक्षत्वात्, वह्निना धूम इत्यादिको न योग्यः,

---

निरस्यति।— धूमत्वादिविशिष्ट इति।= धूमेन वह्निरित्यादौ धूमाधिकरणे शिखराद्यवच्छेदेन वह्न्यभावसत्त्वात्, वह्न्यादेर्धूमाद्यव्यापकतापत्तिरतो विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणेति व्यापकताविशेषणं। जात्या विशिष्टसत्त्वावानित्यादेः प्रामाण्यापत्तिवारणाय विशिष्टेति।— स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। धूमवति वह्न्यादेर्द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् अनवच्छिन्नान्तं प्रतियोगिताविशेषणं। तादृशप्रतियोगित्वस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायैव सर्वत्र व्यापकताप्रसिद्ध्यर्थं द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वनिवेशनं, अन्यत्स्वयमूह्यं। व्यधिकरणसम्बन्धद्वयावच्छिन्नेति।— द्वयेति सम्पातादायात, व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नयोरित्यस्यैव सम्यक्त्वात्। वह्निना धूम इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यं प्रकारान्तरेण वारयतां मतमुपन्यस्य दूषयति।— यत्त्विति।= न योग्य इति।— धूमत्वावच्छिन्नप्रकार-

किन्तु, वह्निना न धूम इत्यादिरेव वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नस्य वह्न्यादिजन्यज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वादिति, तच्चिन्त्यं । वह्निना धूम इत्यादौ वह्न्यादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया भानेऽनुभवविरोधादिति दिक् । धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थज्ञापकत्वादिविशिष्टस्य च वह्न्यादेर्धूमादिमदनुयोगिकेनैव तद्व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन मतुबाद्यर्थे साकांक्षत्वादयःपिण्डं धूमेन वह्निमदित्यादिको न प्रयोगः । दण्डाद् घटो धूमाद्वह्निरित्यादौ च हेतुतार्थिकायाः पञ्चम्या अप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः।

त्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नवह्निज्ञाप्यत्वस्य व्यधिकरणत्वादिति भावः। इत्यादिरेवेति ।— वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य तादृशधूमज्ञाप्यतायाः समानाधिकरणत्वादिति भावः। वह्न्यादिजन्यज्ञानविषयत्वस्येति ।— वह्न्यादिपदस्य स्वज्ञानत्वाक्षणिकत्वाभिप्रायेणोक्तं, अन्यथा, वह्निज्ञानविषयस्य वह्निज्ञाप्यत्वरूपत्वाभावात् असंगत्यापत्तेः। क्वचिद् वह्न्यादिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्येत्येव पाठः ! दूषयति।— तच्चिन्त्यमिति ।= स्वयमेव चिन्ताबीजमाह ।— वह्निना धूम इति ।= यद्यपि धूमेन वह्निरित्यत्रापि व्यापकत्वस्य प्रकारतया भानमनुभवविरुद्ध, तथापि, तत्र संसर्गविधया व्यापकताभानस्वीकारेऽपि क्षत्यभावात्, वह्निना धूम इत्यादेः प्रामाण्यवारणस्य एतेषामुद्देश्यत्वात् तन्मात्रोक्तिः, अत एव वह्न्यादिपदोत्तरतृतीयापंचम्योरित्यादिना तन्मत दर्शितं। अनुभवविरोधादिति।— व्यापकत्वस्याखंडस्याप्रसिद्ध्या तदन्तर्भावेण तृतीयापंचम्योर्वृत्तिकल्पनासम्भवात् खण्डशो वृत्तिकल्पनापत्तिरिति भावः । ननु, धूमेन वह्निमदयोगोलकमित्यादेः प्रामाण्यापत्तिः, वह्नेर्धूमादिज्ञापकत्वस्यायोगोलके च वह्निमत्त्वस्याबाधादित्यत आह।— धूमादिनिष्ठेति ।—

घटेन शून्यो विधुरो रहित इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगित्वमेव शून्यत्वान्वयि तृतीयार्थः । प्रकृत्या कृपणः, स्वभावेन सरल इत्यादौ प्रकृत्यादिपदं याव-दाश्रयवृत्तिधर्मपरं, तृतीयार्थश्चाभेदस्तादात्म्यं वा, "प्रकृत्यादिभ्यश्चे"ति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानात् । एवञ्च, स्वाश्रयाधिकरणयावत्कालवृत्तिकार्पण्यवानि-त्याकारस्तत्र बोधः । "सुरथो नाम राजे" त्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यः, तदेकदेशे च शब्दे लुप्त-तृतीयाकेन संज्ञार्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तस्य संज्ञातादा-त्म्यस्यान्वयः, तेन संज्ञातादात्म्यवत् सुरथशब्द-वाच्यो राजेत्यर्थः । नामेत्यव्ययार्थः सम्भाव्यत्वं, तच्च सुरथेऽन्वितमिति कश्चित् । "नाम्ना चन्द्रमुखी" त्यादौ अनव्ययेनापि नामपदेनोक्तदिशैवान्वयः । धान्येन धनं, घटत्वेन साजात्यं, वाजपेयेन यजनमि-त्यादावपि धनाद्यन्वयी धान्यादेरभेद एव तृतीयार्थः

तृतीयार्थ इति ।— तथा च, घटत्वावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभाव-वान् इत्यादिकस्तत्र बोध इति भावः । स्वकार्पण्यादिव्युत्पत्ति-वैचित्र्येणैकदेशान्वयस्वीकारादिति भावः । लुप्ततृतीयाकेनेति ।— तथा च, नामेत्यव्ययस्य संज्ञा इत्यर्थः । तृतीयायास्तादात्म्यमर्थ इति भावः । मतान्तरमाह ।— नामेतीति ।= तच्च सम्भाव्यत्वं च। क्वचित्तत्रेति पाठः, तादृशप्रयोगस्थले इति तदर्थः । सम्भाव्यत्वं ज्ञानार्हत्वं, तथा च, ज्ञानार्हः सुरथो राजा इत्यन्वयबोध इति भावः। नामेत्यस्य सम्भाव्यत्वार्थकत्वेऽनुशासनाभावात् कश्चिदित्युक्तं । उक्तदिशैवेति ।– नामपदस्य संज्ञार्थः, चन्द्रमुखी चन्द्रमुखीशब्द-वाच्या, तृतीयार्थस्तादात्म्यं,तथा च, संज्ञातादात्म्यवच्चन्द्रमुखीश-ब्दवाच्या इत्यन्वयः । अभेद एवेति ।— तथा च, धान्याभिन्नं धनं घटत्वाभिन्नं साजात्यं, वाजपेयाभिन्नं यजनं, इत्यादयोऽन्वयबोधा

तत्र, धूमेन वह्निरित्यादाविव ज्ञापकत्वं तथेत्यपि वदन्ति । जात्या ब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणपदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्म एव जात्यभेदस्यान्वयः, स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मण्ये तदन्वयायोगात् । घटत्वेन जन्यत्वं, प्रकारत्वमित्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं वा तृतीयार्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ भिन्नत्वे सति धर्मवत्त्वं तुल्यता, तन्निविष्टे च भेदे तृतीयाद्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्य धर्मे चाधेयत्वस्यान्वयात्, चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्मवानित्यर्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादावपि तथैवान्वयः । "तुलोपमयोर्योगे तृतीया नेष्यत" इति पाणिनीयाः । "तुलामधारेण शरदुघनेन" "केनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य" इत्या-

---

इति भावः । धनान्तरतात्पर्येण तादृशप्रयोगस्य सम्प्रदायविरुद्धत्वादूवदन्तीत्युक्तं । ननु, तृतीयाया अभेदार्थकत्वे जात्या ब्रह्मण इत्यादेरपार्थकत्वापत्तिः, उद्देश्यविधेययोरैक्यादित्यत आह ।— जात्या ब्राह्मण इति ।= तथा चोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्वैलक्षण्यान्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु स्वरूपतो ब्राह्मणत्वे जातित्वेन तदन्वये न किंचिद्बाधकमिति लक्षणास्वीकारोऽनुचित इत्यत आह ।— स्वरूपत उपस्थित इति ।= तदन्वयायोगात् जातित्वेन ब्राह्मणत्वान्वयायोगादित्यर्थः । निर्धर्मितावच्छेदकशब्दानभ्युपगमादिति भावः । नन्ववच्छेदकत्वस्य तृतीयार्थत्वे घटत्वेन जन्यत्वं न पटत्वेन इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तिरतोऽवच्छेद्यत्वं वेति ।— चैत्रेऽपि चैत्रप्रतियोगिकभेदसत्त्वात् चैत्रेण तुल्यश्चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यादतस्तृतीयाद्यर्थप्रतियोगित्वे स्ववृत्तिचैत्रत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य सम्बन्धो वाच्यः इति तदेवाह ।— चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नान्यत्वे इति ।=तथैवान्वय इति ।— चैत्रान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्मवत्त्वमित्यन्वय इत्यर्थः । पाणिनिमतमुपन्यस्य च्छलतो

दिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । "गजेन तुल्यगमनो" "वृषस्य सदृशेक्षणः" इत्यादौ तु गत्यादिकं तृतीयार्थः, तेन गजगतितुल्यगतिमान्, वृषेक्षणतुल्येक्षणवानित्याकारस्तत्र बोधः । भोगेषु प्रसितः, उत्सुकः, इत्यादौ सप्तम्या इव, भोगैः प्रसितः, उत्सुक इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधिकरणत्वमर्थः, तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येवं तत्र बोधः । पुष्ये स्नायादित्यादौ, पुष्यादितः कालार्थकतद्धितस्य लुकि, ततः सप्तमीवत् पुष्येण स्नायादित्यादावपि तादृशार्थकतृतीयया अधिकरणत्वं बोध्यते, तथा च, पुष्ययुक्तकाले स्नायादित्येवं तत्र बोधः,पुष्ये रूपमित्यादौ,रूपादेः

दूषयति ।-तुलोपमयोरित्यादि । = ननु, तुल्यपदस्योक्तार्थकत्वे गजेन तुल्यगमन इत्यादौ गमने जगवृत्त्यसाधारणधर्मवत्ताभावादयोग्यत्वापत्तिरिति तत्रत्यतृतीयाया अर्थान्तरपरतयाऽयोग्यत्वं वारयति ।— गजेन तुल्येत्यादि ।= अधिकरणत्वमर्थ इति अधिकरणसप्तमीत्यावेदनाय । तेनेति ।— तथा च, भोगविषयकानुरागवानित्यर्थः । तादृशार्थकेति ।— सहार्थकेत्यर्थः ।— अधिकरणत्वं अधिकरणकालवृत्तित्वं इति यावत् । क्वचिदधिकरणवृत्तित्वमिति पाठः, सचोक्तार्थक एव, । ननु. पुष्ये स्नायादित्यादौ सप्तम्या अपि तादृशार्थकत्वमावश्यकं, अर्थान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वादिति पुष्ये रूपमित्यादेरयोग्यत्वापत्तिः, पुष्याधिकरणकालसमवेतत्वस्य रूपेऽसत्त्वात् । न च,जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तदधिकरणघटादिसमवेतत्वस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वस्य रूपादावबाधात् कथमनुपपत्तिरिति वाच्यं, तथापि, समवायेन पुष्ये रूपमित्यादेरयोग्यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह ।— पुष्ये रूपमित्यादाविति ।= पुष्यवृत्तित्वं पुष्यसमवेतत्वं, तादृशसामानाधिकरण्याप्रतीतौ युक्तिमप्याह ।— अत इति ।= पुष्यवृत्तित्वप्रतीतेः।

पुष्यवृत्तित्वं प्रतीयते, न तु तद्युक्तकालवृत्तित्वम्, अतः पुष्येण रूपमित्यादिको न प्रयोगः ।

"मन्यतेः कर्मणो यस्मादयुक्तैवापकृष्टता ।
नञ्बोध्यास्माद् द्वितीयावच्चतुर्थी प्राणिवर्जितात्" ।

इति भाष्यस्मृतेर्मन्यतेरनुक्तकर्मणि यदवधिकापकृष्टत्वं नञा बोध्यं, तत्र द्वितीयावच्चतुर्थ्यपि प्रमाणं, तेन, न त्वा तृणं मन्ये, इत्यादाविव, न त्वा तृणाय मन्ये, इत्यादावपि त्वां तृणादपकृष्टं मन्ये इत्यर्थः । "द्रौणिर्मर्यादया हीनो ब्राह्मणो नैष दुर्मति" रित्यादावसमस्तस्यापि नञोऽपकर्षप्रत्यायकत्वात् । "न त्वं कीटो मतो मम" त्यादौ मन्यतेः कर्मापि त्वदादिकं नानुक्तम् । "जारजं न द्विजं मन्ये" इत्यादौ जारजादेर्द्विजाद्यपकृष्टत्वं नायुक्तमबाधितत्वात् ।

न प्रयोग इति ।—अन्यथा, निरुक्तसामानाधिकरण्यस्य रूपादावसत्वात् तादृशप्रयोगः प्रमाणं न स्यादिति भावः ॥

उपपदविभक्तिकथनप्रस्तावे तृतीयापर्यन्तप्रयोगं सन्दर्श्य चतुर्थीप्रयोगं दर्शयितुमुपक्रमते ।— मन्यतेरित्यादि ।= विवृणोति ।— द्वितीयावदित्यनेन ।= द्वितीयाप्रसक्तिस्थल एव चतुर्थीविधानस्य प्राप्तत्वात् कर्मणोऽनुक्तत्वमर्थायातमिति तदेव स्पष्टयति ।— अनुक्तेति ।= विवृणोति ।— कर्मणीति सप्तमीनिर्देशात् कारिकास्थकर्मपदोत्तरषष्ठ्या आधेयत्वमर्थ इति व्यञ्जितं । यस्मादिति पञ्चम्या अवधित्वमर्थः इति व्यञ्जयन्नाह ।— यदवधिकेति ।= प्राणिवर्जितयदवधिकेत्यर्थः । अपकृष्टत्वमिति अयुक्तमितिशेषः, साकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं पूरयति ।— प्रमाणमिति ।= तेन द्वितीयावच्चतुर्थ्याः प्रमाणत्वेनेत्यर्थः । उदीच्येनार्थ इत्यनेनान्वयः । ननु, असमस्तस्य नञोऽपकृष्टार्थकत्वं न दृष्टचरं इत्यत आह ।— द्रौणिरिति ।= एष दुर्मतिः अश्वत्थामा, न ब्राह्मणः ब्राह्मणादपकृष्ट इत्यर्थः । अयुक्तत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— न त्वं कीट इत्यादि ।= अपकृष्टतानिष्ठायु-

"न नावं मन्यते योऽश्वं, न काकं मन्यते शुकम् ।
नान्नं स मन्यते सर्पि, न शृगालं स मानुषः" ॥

इत्यादौ तु नावाद्याः प्राणिन एव "नौकाकान्नशृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः" । न तृणाय युवां मन्ये, न त्वा तृणाभ्यां मन्ये, इत्यादिकस्तु न प्रयोगः । भेदस्येवापकर्षस्याप्यसमस्तनञा बोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानवचनान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् ।

"सदृशत्वं तृणादीनां, मन्यकर्मण्यनुक्तके ।
द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि, बोध्यते बाधितं यदि" ॥

इत्यापिशलेर्मतं, तेन तृणाय त्वां मन्यते, इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते इत्यर्थः । तन्मत एव "तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ, बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत्" ॥ इति भट्टिः । प्रधनं युद्धम् ।

"पुष्पमिदं विष्णवे नम" इत्यस्य विष्णुप्रीत्युद्देश्यकमन्त्रकरणत्यागस्य कर्मेदं पुष्पमित्यर्थः, तत्र, चतुर्थ्या

क्तत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह :— जारजमिति ।= अबाधितत्वादिति :— तथा च, बाधितत्वमवायुक्तत्वमिति भावः । प्राणिवर्जित इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।- न नावमित्यादि ।= ननु, प्राणिपदपरिभाषिताः के इत्याकाङ्क्षायामाह :—नौकाकेत्यादि ।= अन्येभ्योब्राह्मणो यस्तु शूद्राणामन्नपाचक इत्यादौ प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानवचनान्तत्वाभावेऽपि तथाबोधादसमस्तनञेत्युक्तं । तन्त्रत्वादिति ।— प्रायस्तन्त्रत्वादित्यर्थः अतो "वेदा नष्टा न शूद्राणामवैधाचारभाजिनां" इत्यादौ तथान्वयबोधनेऽपि न क्षतिः । ननु. नञा तादृशार्थबोधने यदि चतुर्थी तदा "तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ" इत्यादिभट्टिग्रन्थानुपपत्तिरित्यतस्तदुपपादयति ।= सदृशत्वमिति ।= तथा च, तन्मते नञोऽनपेक्षणादिति भावः ' आपिशलिः ग्रन्थकारः, तस्य मतमित्यर्थः, तेन सादृश्यार्थेऽपि द्वितीयावच्चतुर्थीविधानेनेत्यर्थः ।

प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे बोध्यते, प्रकृत्यर्थस्य च विष्ण्वादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः,ब्राह्मणप्रीत्युद्देश्यकस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणकत्वे प्रमाणाभावाद् ब्राह्मणाय नम इत्यादिको न प्रयोगः। "ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्य" मित्यादौ तु नमःपदार्थो नतिरेवेति तत्र विषयत्वं च चतुर्थ्या बोध्यते। पुष्पमिदं परमात्मने नम इत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवान्न तत्प्रीत्युद्देश्यकत्वाप्रसिद्धिः। स्वस्वकरणको हविस्त्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः, तेनेदं पित्रे स्वधा, अग्नये स्वाहेत्यादौ पित्रुद्देश्यकस्य स्वधापदकरणकस्य हविस्त्यागस्य कर्मेदमित्याकारक स्तत्र बोधः,पैतृके त्यागे स्वाहादेर्दैविके च स्वधादेर्न करणत्वं तद्ग्राहकप्रमाणाभावादतः पित्रे स्वाहा, अग्नये स्वधेत्यादिको न प्रयोगः। वषड़िन्द्रायेत्यत्राप्युक्तादिशैवान्वयः। स्वस्ति

इत्यनेनास्यान्वयः, तन्मत एव कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— तत्रेत्यादि ।= तदिच्छाधीनत्वरूपमिति ।—"इदं पुष्पं विष्णुस्वत्ववद्भवतु" इत्याकारकनमःपदार्थोपायेच्छायां फलेच्छाविधया विष्णुं प्रतीच्छाहेतुत्वादिति भावः। प्रीताविति ।— आधेयतयेत्यादिः, तदिच्छायां विष्णुप्रीतीच्छायां, विषयतयेत्यादिः, मन्त्रकरणकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— ब्राह्मणप्रीत्युद्देश्यकेति ।= ब्राह्मणाय नमः अयं गौरित्यादिः, तथा च, तदनिवेशे तादृशप्रयोगः स्यादिति भावः। नतिरेवेति।– स्वावधिकोत्कर्षप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारो नतिपदार्थस्तदेकदेशे ज्ञाने विषयत्वस्यान्वय इति भावः। तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवादिति।— फलत्वावच्छेदकरूपेणैव फलेच्छाया उपायेच्छाजनकत्वात् प्रीतित्वप्रकारतानिवेशस्यावश्यकत्वात्, विसम्वादीच्छामादायैव तत्र प्रसिद्धिरिति भावः। पित्रादेरुद्देश्यत्वं प्रीतिद्वारा बोध्यं। उक्त-

प्रजाभ्य, इत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशलमित्यर्थः, स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् कुशलस्याशंसास्थले तु स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्य, इतिवत्, स्वस्त्यस्तु प्रजानामित्यपि प्रमाणम् । "आशंसयैर्घनकुशलायुष्यार्थैर्योगे चतुर्थी वेति" भागुरिस्मृतेरित्यपि वदन्ति । चैत्रस्य सुखं, मैत्रस्य हितमित्यादित इव, चैत्राय सुखं, मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन सुखादेर्बोधात्तत्राप्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः । सुखायालं, समर्थो, योग्यं, वा भोजनमित्यादावलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्ये सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या बोध्यते । अलमनेनेत्यादौ वैफल्यमेवालंपदस्यार्थो, न तु सामर्थ्यम् । यूपाय दारुः, रन्धनाय स्थाली,त्यादौ तु यूपाद्यनुकूलत्वरूपं तादर्थ्यमेव दार्वादौ, पाकाय व्रजतीत्यादावपि पाकाद्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं व्रजनादौ, भावकृदन्तात् तुमर्थे चतुर्थ्यनुशिष्टेः । अत एव, परपाकार्थं गच्छत्यपि पुरुषे पक्तुं व्रजतीत्यादिक इव पाकाय व्रजतीत्यादिको न प्रयोगः । समानकर्तृकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात्,

---

दिशेवेति ।— इन्द्रोद्देश्यकमन्त्रकरणकहविस्त्यागस्य कर्मेदमित्यर्थः । प्रजानिष्ठमित्यादि ।— तथा चाधेयत्वं चतुर्थ्यर्थ इति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— आशंसयैरित्यादि ।= वदन्तीत्यनेन निजासम्मतत्वं व्यञ्जितं । सुखादिनिरूपितत्वमिति ।— तथा च, सुखनिरूपितप्रयोजकत्वाभाववदिति बोध इति भावः । न तु सामर्थ्यमिति ।— तथा सति चतुर्थ्यापत्तेरिति भावः । दार्वादाविति चतुर्थ्या बोध्यत इति पूर्वेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । कुत इत्याकांक्षायामाह ।— भावकृदन्तादिति ।= अत एव चतुर्थ्यास्तुमर्थोद्देश्यत्वरूपार्थकत्वादेवेत्यर्थः । न प्रयोग इति ।- ननूद्देश्यत्वस्य तत्राविशिष्टत्वात् कथं न तादृशप्रयोग इत्यत आह ।— समानकर्तृकत्वस्या-

पटाय व्रजतीत्यादौ च पटादेर्भावकृदन्तानुपस्थाप्यत्वान्न तदिच्छाधीनत्वादेर्व्रजनादाववगमः, तुम इव तदर्थकचतुर्थ्या अपि धात्वर्थ एव स्वार्थे साकांक्षत्वा-

पीति ।= "इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु तुम्" इत्यनुशासनादिति भावः । समानकर्तृकत्वविशेष्यीभूतक्रियाकर्तृकत्वं, तच्च विशेषणीभूतक्रियायामन्वितं, अथ वा स्वकर्तृकर्तृकत्वं स्वोद्देश्यकत्वं उभयमेव चतुर्थ्यर्थः । तच्च विशेष्यीभूतव्रजनादिक्रियायामन्वितं, तथा च, पाकोद्देश्यकपाककर्तृकव्रजनवानित्याकारकस्तत्र बोध इति, परकीयपाकोद्देश्यकव्रजनेनान्तरीयकपाककर्तृकव्रजने च तादृशोभयस्य बाधात् तादृशव्रजनतात्पर्येण न तादृशप्रयोग इति भावः । व्रजनादौ पाकेच्छाधीनत्वन्तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं, फलेच्छाया उपायेच्छाजनकत्वात्, तथा च, परकीयेच्छास्थले न तादृशप्रयोगापत्तिः । स्वकीयेच्छायां परकीयेच्छाया अहेतुत्वात् । न च, नान्तरीयकपाकस्थलेऽपि "अस्य पाको भवतु" इतीच्छात एवास्य व्रजनं भवतु इतीच्छा यत्र, तत्र तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं, पक्तुं व्रजतीत्यादौ स्वसमवेतपाकेच्छावान् व्रजतीत्याकारकबोधस्यानुभवविरुद्धतया इच्छासामानाधिकरण्यस्यापि उद्देश्यत्वान्तर्गतत्वात्, । केचित्तु, स्वकर्तृकत्वं, स्वेच्छासामानाधिकरण्यमित्युभयमेव चतुर्थ्यर्थः, तथा च, नोक्तापत्तिरित्याहुः । तन्न, पाकेच्छावति भोजनार्थं गच्छति पुरुषे पाकाय व्रजतीति प्रयोगापत्तेः । अस्मन्मते तु तत्रत्यगमनस्य पाकेच्छानधीनत्वान्नापत्तिरित्यास्तां विस्तरः । भावकृदन्तोपस्थाप्यस्यैवोद्देश्यत्वं चतुर्थ्या प्रत्याय्यते । "तुमर्थाच्च भाववाचिनः" इति सूत्रात्, तत् किमर्थमित्याकांक्षायामाह ।— पटायेत्यादि ।= तदिच्छाधीनत्वादेरित्यादिना एककर्तृकत्वेच्छासमानाधिकरण्याद्युपग्रहः । न च, पटादेरेककर्तृकत्वाप्रसिद्ध्या न तथा, किं सूत्रे भाववाचिन इत्यनेनेति वाच्यं, आदिपदेन सुखाय व्रजतीत्यादेपरिग्रहात्, तत्र, समवायिसमवेतत्वरूपसमानकर्तृकत्वबोधाद् व्रजनादाववगम इति तादर्थ्यावगाहितयैव पटाय व्रजतीत्यादौ प्रामाण्यसम्भवादबाधाभावेन तदापत्त्यसम्भवादिति भावः । ननु, पाकाय स्थालीत्यादौ कथं तादृशार्थावगमः, न च, स्थाल्यादौ पाक-

च्च, पाकाय स्थालीत्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्थाल्यादौ, फलेभ्यो व्रजतीत्यादेः फलान्याहर्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थकत्वानुरोधात्तत्र फलकर्मकाहरणेच्छाद्यधीनत्वं फलाद्युत्तरचतुर्थ्या व्रजनादौ बोध्यते, रीतिरुक्तैव ।

पूर्वो ग्रामादित्यत्रोदयाचलसन्निकृष्टरूपस्य पूर्वपदार्थस्यैकदेशे, तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते । ग्रामादुत्तरो, दक्षिण, इत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादिपर्य्यवसितोत्तरत्वादौ। ग्रीष्मात् पूर्वो वसन्तः,कृष्णात् पूर्वो हलायुध, इत्यादौ तु प्रागभावक्षणोत्पन्नत्वादिपर्य्यवसन्नस्य पूर्वत्वादेर्घटके प्रागभावादौ ग्रीष्मादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम्, घटादन्यो,

---

समानकर्तृकत्वपाकेच्छासामानाधिकरण्ययोर्बाधात् न तथेतिवाच्यं, तथापि पाकायाहृष्टमित्यादौ तथावगमापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह ।— पाकाय स्थालीत्यादित इति ।= स्थाल्यादाविति ।— अवगम इति पूर्वेणान्वयः, प्रथमादिपदात् पाकायाहृष्टमित्यादेः, द्वितीयादिपदात् समानकर्तृकत्वादेः, तृतीयादिपदादहृष्टादेः परिग्रहः । बोध्यत इति तादर्थ्यस्य प्रयोजकतारूपत्वेनात्र स्वकर्मकाहरणेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपप्रयोजकत्वं चतुर्थ्या बोध्यते इति फलबलात् कल्प्यत इति भावः । ननु, यस्य पुरुषस्य फलकर्मकाहरणमप्रसिद्धं तत्र तादृशेच्छाप्रसिद्ध्या कथं तादृशबोध इत्यत आह ।— रीतिरुक्तैवेति ।= फलकर्मकाहरणत्वप्रकारकेच्छाया निविष्टत्वादिति भावः । पञ्चम्या बोध्यत इति ।— तथा च, ग्रामावधिकयदुदयाचलसन्निकृष्टत्वं तद्वानिति तत्र बोधः,कैलाससन्निकृष्टत्वादित्यादिना विप्रकृष्टत्वादिपरिगृहः । उत्तरत्वादाविति ।—ग्रामाद्यवधिकत्वं पंचम्या बोध्यत इति पूर्वेणान्वयः । आदिना दक्षिणत्वपरिगहः । प्रागभावक्षणेति ।— प्रागभावाधिकरणक्षणेत्यर्थः । क्वचित्प्रागभावप्रतियोगिक्षणेति पाठः । स च प्रामादिकः । प्रतियोगिपदमधि-

भिन्नः, पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नमवधित्वं प्रतियोगित्वं वा अन्याद्येकदेशे भेदे निरूपितत्वसंसर्गेण, तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकभेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः। "गृहाद्गङ्गा मम परा, काश्याः सैवापरा मम" इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरन्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः, स च स्वरूपसम्बन्धः पदार्थान्तरं वा, तेन, गृहापेक्षया मद्विप्रकर्षवती गङ्गा, काश्यपेक्षया मत्सन्निकर्षवती गङ्गेत्याकारस्तत्र बोधः। परिगृहाद्गतः, अपगृहाद्भुक्त, इत्यादौ पर्य्यपयोः परित्यज्येत्यर्थः। स च धात्वर्थ एव साकांक्षस्तेन गृहात्परि चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः। आदेहाद्वस्त्रं, आगृहादुद्यान, मित्यत्राभिव्याप्तत्वं मर्य्यादा वाऽऽङोऽर्थः, तेन देहव्याप्तं वासो, गृहमर्य्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र बोधः, तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक्।

करणपरमित्युच्छृङ्खलाः, प्रतियोगिताकत्वमिति पञ्चम्या बोध्यत इति पूर्वेणान्वयः। एवमग्रेऽपि अभावनिरूपितावधित्वस्य प्रतियोगित्व एव पर्यवसानात् तदेवाह।— प्रतियोगित्वं वेति। आश्रयतया भेदेऽसत्त्वात् निरूपकत्वसंसर्गेणेति, इदं प्राचीनमतानुसारेण। नव्यमते तु प्रतियोगितानिरूपकत्वमेव तदर्थः। अतः पटो घटाद्भिन्नो न पटादित्यादौ नानुपपत्तिरिति। परिशब्दस्त्यागार्थकः, तथा च, गृहं परित्यज्य गतः इत्याकारकस्तत्र बोध इति भावः। स चेति तादृशार्थश्चेत्यर्थः। तेनेति तादृशार्थस्य धात्वर्थमात्रसाकाङ्क्षत्वेनेत्यर्थः। न प्रयोग इति प्रामाणिक इति शेषः। मर्यादा वेति।—तथा च, निरुक्तस्थलद्वयं यथाक्रमेणार्थद्वयमिति भावः। शाब्दबोधप्रकारमाह।— तेनेति।= ननु, किं नामाभिव्याप्तत्वं मर्यादा चेत्यत आह।— तदुभयञ्चेति।= अभिव्याप्तत्वमर्यादोभयञ्चेत्यर्थः। निरुक्तं प्रागिति।— "नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावद् धनं तवे" त्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा अभिविधिश्च क्रमेणार्थ इत्यादिग्रन्थेन-

"वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः, शूद्रेभ्यो धनिनो विशः" इत्यत्र वैश्यशौर्य्यादधिकशौर्य्यवन्तः क्षत्रियाः, शूद्रधनादधिकधनवन्तो वैश्या इत्यर्थः, सजातीयाधिक्यरूपे व्यतिरेकेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टेः, शौर्य्यादेर्वैश्यशौर्य्याद्यधिकत्वञ्च वैश्यशौर्य्यादिमात्रवृत्तिसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमत्संख्यापर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तच्छौर्य्यपर्य्याप्तसंख्यासामान्य-

---

त्यर्थः । तत्पर्यन्तत्वं तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्निकृष्टत्वरूपं मर्यादापदार्थः । तदभिव्याप्तत्वं तदारम्भकावयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वमित्यादि स्वयमेवोक्तत्वादिति भावः । वैश्यशौर्यादिमात्रवृत्तीति ।-वैश्यशौर्यत्वव्यापकेत्यर्थः । तथा च, वैश्यशौर्यत्वव्यापकसङ्ख्यात्वव्यापकत्वं भेदे लभ्यते, तच्च न निविष्टं, अनतिप्रयोजनकत्वात्, अपि तु वैश्यशौर्यवृत्तिसंख्यात्वव्यापकत्वमेव भेदे निवेश्यते, तत एव क्षत्रियस्य यत्किञ्चिच्छौर्यसंख्याया वैश्यशौर्यसंख्याभेदसत्त्वेन न क्षत्रियेभ्यो वैश्याः शूरा इत्यादिप्रयोगवारणसम्भवात् तादृशभेदस्य क्षत्रियशौर्यवृत्तिसंख्यात्वाव्यापकत्वात्, केचित्तु, तन्मात्रवृत्तित्वं तत्पर्याप्तत्वं, तदनिवेशे तत्प्रयोगापत्तेरित्याहुः । तन्मन्दं, व्यापकत्वादन्यस्य सामान्यत्वस्य दुर्वचतया निरुक्तव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तेः । न च, तत्तत्संख्यात्वव्यापकत्वमेव भेदे निवेश्यते वृत्त्यन्तं परिचायकमेवेति वाच्यं, अनन्तव्यापकतयाः पञ्चम्यर्थत्वकल्पने गौरवात् । न च, यस्य कस्यचिद् वैश्यस्य क्षत्रियापेक्षयाऽधिकशौर्यसमशौर्यवत्त्वे तादृशप्रयोगो न स्यादिष्टत्वात् । तादृशसंख्यात्वव्यापकत्वन्तु संख्यानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं, अतो वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । न पचतीत्यादौ अन्वयबोधानुरोधेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाः सर्वैः स्वीकारात् । न्यूनशौर्यवत्यपि समवायेन तादृशसंख्यावत्त्वात् पर्याप्तिनिवेशः । केचित्तु, तादृशजातिमत्संख्यात्वेनानन्तसंख्यायास्तदर्थप्रवेशे गौरवात् बहुत्वत्वेन तन्निवेशनमुचितमित्याहुः । तन्मतमुपन्यस्य दूष-

निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमद्बहुत्ववत्त्वन्तु न तथा, यस्यैकमेव शौर्य्यं, यस्य च शौर्य्यद्वयमेव, तद्वतः स शूर इत्यादेरयोग्यतापत्तेः, तदुभयशौर्य्ययोः पर्य्याप्तसंख्याबहुत्वयोरप्रसिद्धेः। इदन्तु बोध्यं, निरुक्तवैश्यादिशौर्य्याद्यधिकृत्वे वैश्यादेः प्रकृतिलभ्यत्वादितरभागः खण्डशो वृत्त्या पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति। चैत्रस्य धनं, वृक्षस्य शाखाः, स्फटिकस्य लौहित्यमित्यादौ स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्विक-

---

यति।– तच्छौर्यपर्याप्तेति।=अत्रापि प्राप्ते इति सम्पातायातं, तत्तत्संख्यात्वव्यापकतानिवेशे च प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेरिति ध्येयं। वस्तुतः, स्वमते वृत्तित्वमात्रं निविष्टं, एतन्मते पर्याप्तत्वं, अत एव पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोरप्रसिद्धेरित्यनेन पर्याप्तिनिवेशनमपि दूषयिष्यतीति। तद्वत एकविधशौर्यवतः। स शौर्यद्वयवान्, तदुभयशौर्ययोः तयोरेकविधशौर्ययोः, पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोरिति।– तथा चैकविधशौर्ये पर्याप्तसंख्याया द्विविधशौर्ये च बहुत्वस्य चाप्रसिद्धेरित्यर्थः। यद्यपि तदुभयेत्यसंगत तथापि तत्तद्वृत्तित्वेनोभयवमुक्तं। केचित्तु, तदुभयोरिति यथाश्रुतार्थकं पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोरित्यत्र पर्याप्तबहुत्वसंख्याया इति कल्पयन्ति, अत एव एकत्वं एकस्मिन्नेव पर्याप्तं न तु द्वित्वे इति प्रतीतिबलादेकत्वसंख्यायाः पर्याप्तिसत्त्वेऽपि ग्रन्थसंगतिरित्याहुः। प्रकृत्यर्थस्य प्रकृतिलभ्यत्वेन अवशिष्टस्यार्थस्याप्रसिद्ध्या तत्र पञ्चम्या वृत्तिकल्पनमसम्भवीति प्रकृतेस्तात्पर्यग्राहकत्वे प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानियमो भज्येतेति पञ्चम्यास्तादृशविशिष्टार्थघटकाभावप्रतियोगित्वाधिकरणत्वजातिसंख्यादिषु खण्डशोवृत्तिमभ्युपगच्छति इदन्तु बोध्यमित्यादिना। इतरभागः शौर्याधिकरणत्वान्तभागः। समवेतत्वादिकमित्यादिना च स्वाश्रयसंयुक्तत्वादिरूपपरम्परादिपरिग्रहः। ननु, किमेतत् सकलानामेव सम्बन्धानामेकत्रैव षष्ठ्यर्थत्वं इत्याकांक्षायामाह।—प्रातिस्विकरूपेणेति।= प्रत्येकमात्रवृत्तिस्वत्वत्वादिनैव न तु सम्बन्धत्वतादृशा-

रूपेणैव षष्ठ्यर्थः सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्थे परधने नेदं चैत्रस्येत्यादेरयोग्यतापत्तेः, सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वाच्च ।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं, तच्च, समुदितं न षष्ठ्यर्थः, सामान्यतन्निष्ठधर्मयोः स्वपदोपात्तत्वात्, किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तत्वं च विशेषस्तु समभिव्याहृतः क्षत्रियादिर्विशेष्य ग्राह्यः, व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं, तथा च, नराणां क्षत्रियः शूरतम, इत्यत्र क्षत्रियस्य नरविशेषतया षष्ठ्यर्थे न क्षत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत्प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽ-

---

न्यतमत्वादिनेत्यर्थः । केचित्तु प्रातिस्विकरूपेण क्रमिकत्वेन क्रमेणेति यावदित्याहुः । तन्मन्दं, तथा सत्येवकारव्यवच्छेद्ये दोषदानस्य समुचितत्वेन सम्बन्धत्वेन तथात्वे इत्यादिग्रन्थस्यानुपष्टम्भत्वापत्तेः । अर्थान्तरकरणे च उदक्षरत्वापत्तेश्च । अयोग्यतापत्तेरिति ।—आधेयत्वरूपस्यैव चैत्रसम्बन्धस्य तद्धने सत्त्वादिति भावः । ननु, तदादिपदशक्यतावच्छेदकानुगमकबुद्धिविषयत्ववत् सम्बन्धत्वमप्यनुगमकं अतो नैष दोष इत्यत आह ।—सम्बन्धत्वस्येति ।=दुर्वचत्वाच्चेति ।— इदमुपलक्षणं तादृशान्यतमत्वादेर्दुर्ज्ञेयत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। निर्द्धारणस्थले शाब्दबोधप्रकारमभिधातुं भूमिकामाह ।—विशेषस्येति ।=तच्च तादृशधर्मवत्त्वञ्च । तन्निष्ठेति ।—सामान्यनिष्ठेत्यर्थः । स्वपदोपात्तत्वात् सामान्यवाचकपदोपात्तत्वात् । ननु, विशेषत्वस्य सार्वत्रिकत्वात् नराणां न क्षत्रियः शूरः इति प्रयोगः यत्किञ्चिद्विशेषान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य क्षत्रियेऽसत्त्वात् विशेषसामान्यभेदनिवेशे च नराणां क्षत्रियः शूर इति प्रयोगो न स्यात् तादृशभेदस्याप्रसिद्धेरित्यत आह ।—विशेषस्त्विति ।=तथा चेति इत्याकारस्तत्र बोध इति परेणान्वयः । तादृशनरत्वावच्छिन्नेति ।— क्षत्रियान्यनरत्वव्यापकाधेयत्वेत्यर्थः ।

न्वयलब्धस्य क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे, शूरतमस्य च क्षत्रिये तादात्म्येनान्वय, इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्ववच्छूरतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः, क्षत्रियान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्रियः सुन्दर इत्यपि प्रयोगापत्तेः, क्षत्रियान्यकुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात्, एवञ्च, नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतापत्तिरतः षष्ठ्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः । न च, घटानां क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात्, क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वादिति वाच्यं, राहोः शिर इत्यादाविव प्रकृतेऽपि क्षत्रियान्वयिनः स्वप्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात् । न च, संख्यान्यसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वानियमात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोग इति वाच्यं, सम्बोध्यत्वादौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । न च, नराणां क्षत्रियो द्रव्यमि-

संसर्गघटकव्यापकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।—क्षत्रियान्यनरस्येति ।= नरत्वव्यापकत्वमुपेक्ष्य विशिष्टनरत्वव्यापकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।—एवञ्चेति ।= नरत्वव्यापकत्वनिवेशे चेति तदर्थः । उक्तवाक्यस्य नराणां क्षत्रियः शूर इति वाक्यस्येत्यर्थः । अयोग्यतापत्तिरिति ।— क्षत्रियभेदाधेयत्वस्य नरत्वव्यापकत्वादिति भावः । घटत्वावच्छेदेनेति कथनात् तादृशाधेयत्वं न प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धः, परन्तु, स्वनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेव लाघवादिति व्यञ्जितं । बोध्यत्वादिति—। तथा च, घटाभेदस्य क्षत्रिये बाधात् न तादृशप्रयोग इति भावः । शङ्कते—न चेति ।—व्यभिचारेणेति सम्बोध्यत्वस्य तत्र

त्यपि स्यात्, क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदेन क्षित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं, द्रव्यत्वादिविशिष्टे धर्मिणि द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्द्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात्, यद्यपि भेदः प्रतियोगित्वञ्च द्वयमेव निर्द्धारणषष्ठ्यर्थः, क्षत्रियशब्देनैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे, तस्य च नरे, नरस्य च पुनर्भेदे, पुनर्भेदस्यच प्रतियोगित्वे ऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवात्, तथापि क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थ एव भेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थे तदन्वयासम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थो, न त्वन्यतामात्रं, न च, नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात्, पाणिपादस्य पाणिः पवित्र इत्यत्रेवान्यत्राप्येकवचनस्य निर्द्धारणार्थकत्वे क्षत्यभावात्,अत एव "द्वन्द्वः सामासिकस्य चे"ति गीतापि सङ्गच्छते, एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठीसप्तम्यो

प्रकृत्यर्थप्रकारतयैव भानादिति भावः। शंकते।— न चेति।—समर्थत्वादिति।— फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति भावः। ननु, क्षत्रियपदादेव क्षत्रियलाभसम्भवे किं षष्ठ्यर्थमध्ये तन्निवेशनेत्याशंक्य समाधत्ते।—यद्यपीत्यादिना। ननु, निर्धारणस्थले एकवचनप्रयोगोऽपि स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह।— न चेत्यादि।= तथाप्रयोगे साधकमाह।—अत एवेति।= सामासिकस्येति स्वार्थे इकण्। ननु, पाणिपादस्य पाणिः पवित्र इति प्रयोगोऽसिद्ध एव पाणिपादोभयत्वावच्छिन्ने पाणिभेदासत्त्वात्, तत्समाहारे पाणिभेदसत्त्वेऽपि समाहारभेदस्य पाणावभावात्, किन्तु सम्बन्धे षष्ठी। एतेन गीताग्रन्थोऽपि व्याख्यात इत्यत आह।—एकवचनेति।=अप्रसिद्धेरिति। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-

रुक्तनिर्द्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीकाराद्वा। ननु, पाथःपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलाभिन्नयोः पाथःपृथिव्योरप्रसिद्धयपाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य स्नेहवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः, न च, द्विपदद्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगित्वमेवार्थः, तन्निष्ठे चान्यतरस्मिन्नेकपदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्वयः, तथा च, जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तन्निष्ठस्य भेदस्य प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्तत एवेति वाच्यं, तावतापि पाथःपृथिव्युभयतादात्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतातादवस्थ्यात्, पाथःपृथिव्योस्ते न उष्णमित्याद्ययोगेन निर्द्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यवाचिताध्रौव्याद् घटतद्भिन्नयोर्घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति, चेन्न, द्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्याः पर्य्याप्तसंख्याश्रयेऽपि शक्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदो-

---

न्नानुयोगिताक एकदेशभेदास्वीकारादिति भावः। शङ्कते।—न चेति।= तन्निष्ठ चेति।—तथा चान्यत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्ने एकदेशभेदसत्त्वे बाधकाभाव इति भावः। तादात्म्यस्येति।—तस्यापि षष्ठ्यर्थत्वस्योक्तत्वादिति भावः। तादवस्थ्यादिति। — अन्यतराभेदस्य षष्ठ्यर्थत्वे नरघटयोः क्षत्रियः शूर इति प्रयोगापत्तेरिति भावः। ननु, घटेषु क्षत्रियः शूर इति प्रयोगवारणाय तत्रत्यषष्ठ्यास्तादृशार्थकत्वेऽपि पाथःपृथिवीति द्वन्द्वोत्तरषष्ठ्यास्तादृशार्थकत्व न वाच्यमित्यत आह ।— पाथःपृथिव्योस्तेज इत्यादि । = ननु, तथाप्युच्चारणभेदेन षष्ठ्यादिभिन्नत्वे तत्रत्यषष्ठीव्यक्तेस्ता-

पात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्य्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् । पाथःपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नो यः पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिसस्नेहाभिन्नं पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रयो जलमित्यन्वये बाधकाभावात् । घटपटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्येनान्वयबोधसामग्री, तत्रैव निर्द्धारणषष्ठ्या भेदप्रतियोगित्वमर्थः, यत्र तु, सम्बन्धान्तरेण, तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतो नराणां क्षत्रिये शौर्य्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्य्यादौ प्रतीयते, न तु, तादृशभेदस्य, नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि प्रयोगापत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर, इत्यादौ तु निर्द्धारणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे हेचैत्र इत्यादाविव नाम्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः शूर, इत्यादौ निर्द्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । यत्तु

दृशार्थकत्वं न वाच्यं इत्यत आह ।– घटतद्भिन्नयोरिति ।= मसाधत्तं ।– चेन्नेति ।= बाधकाभावादिति ।– तादृशसंख्याया द्वित्वरूपत्वेऽपि संख्यात्वस्य व्यासज्यवृत्तितानवच्छेदकत्वादिति भावः । उक्तरीत्यैवेति ।– तथापि घटभिन्नो यः घटपटमठपर्य्याप्तसंख्याश्रयः तदवच्छिन्नवृत्तिकभेदस्य प्रतियोगिकम्बुग्रीवादिमदभिन्नो घटपटमठपर्याप्तसंख्याश्रयः कम्बुग्रीवादिमानित्यन्वयधीरित्यर्थः । न तु तादृशभेदस्येति ।– प्रतियोगित्वं शौर्यादौ प्रतीयत इति पूर्वेणान्वयः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।– नराणामित्यादि । = सम्भेदे समभिव्याहारे । इत्यादाविवेति । –तत्रापि प्रथमाया इव हेशब्दस्यापि सम्बोध्यार्थकत्वादिति भावः । मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति । – यत्त्विति । =

नराणां क्षत्रियः शूरतम, इत्यादौ राहोः शिर इत्यत्रेवाभेद एव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा, तथा च, नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थः ,तेन नराणां क्षत्रियोऽर्जुन इत्यादिको न प्रयोगः, नराभिन्न क्षत्रियत्वावच्छेदेनार्जुनाभेदस्यासत्त्वात्, न वा नराणां वानरः पशुरित्यादिकः, कीशे पश्वभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति, तत्तुच्छं, नराणां क्षत्रियः प्राणी, क्षत्रियाणां नरः शूर, इत्यादिवाक्यस्य दुर्वारतापत्तेः। केचित्तु, नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्यो नरः शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूर, इत्येवमन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छेदेन धियमुरीकुर्वन् भेदमभेदञ्च निर्द्धारणवाचिषष्ठीसप्तम्योरर्थमाहुः, तच्चिन्त्यं, नामार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागापत्तेः, स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्याशून्यसुवर्थस्य शब्दान्तरार्थेन सहान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः।

क्षितौ घट, स्तन्तुषु पटः, स्फटिके लौहित्यमित्यादौ दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्ग-

---

लाघवादाह।—तादात्म्यं वेति ।=वाक्यार्थ इत्यनेनावच्छेद्यावच्छेदकभावो वाक्यार्थमर्य्यादया भासत इति व्यञ्जितं। तेनावच्छेदकभाननियमेन, न प्रयोग इत्यत्र हेतुमाह ।- नराभिन्नेति ।= अर्जुनाभेदस्य नराभिन्नक्षत्रियत्वाव्यापकत्वादिति भावः। दुर्वारतापत्तेरिति। — क्षत्रियाभिन्ननरत्वावच्छेदेन प्राण्यभेदस्य नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूराभेदस्य सत्त्वादिति भावः। मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति।-केचित्त्विति ।=परित्यागापत्तेरिति -तथा च, नरस्य मुख्यविशेष्यत्वानुपपत्तिरिति भावः। ननु, क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्न-

वाचिशब्दासमभिव्याहृतसप्तम्या बोध्यते, तथैव तस्या साकाङ्क्षत्वात्, अन्यथा, क्रियायां, मूर्त्तान्यद्रव्ये वा पटत्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः, क्रियादावपि कालिकादि-सम्बन्धेन पटत्वादेर्वृत्तिमत्त्वात् घटे कालिकेन दिक्-

---

वृत्तिकः शूरभेद इत्यादिबोधे न किञ्चिद्बाधकमित्यत आह ।—स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैवेति ।= कथमित्याकाङ्क्षायामाह ।- तथैवेति ।= नन्वाधेयतामात्रस्य तादृशसप्तम्यर्थत्वे क्षतिविरहात् किं सप्तमी-विशेषस्याधेयताविशेषबोधकत्वमुक्तमित्यत आह ।- अन्यथेति ।= क्रियायामिति ।- ननु, कालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता-बोधकत्वोक्तौ नैष दोष इत्यत आह ।-मूर्तान्यद्रव्यइति ।= मूर्त्त इत्यस्यैव सम्यक्त्वाद्द्रव्यपदं गोबलीवर्द्दन्यायादविरुद्धं, क्वचिन्मूर्तान्येति पाठः, स च प्रामादिकः, मूर्त्तस्यैव दिगुपाधितया मूर्तान्यस्मिन् दिक्कृतविशेषणतया वृत्त्यसम्भवात् । न च, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताबोधसम्भावनायां स्थलद्वयमुक्तं दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयताबोधस्थलन्तु ग्रन्थकृता नोक्तमित्युक्तौ न कोऽपि दोष इति वाच्यं, तथापि मूर्त्तान्यत्वोपादानवैयर्थ्यापत्तेः, व्यावर्त्तनीयस-कलाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तेश्चेति सम्प्रदायविदः। नव्यास्तु, ननु, क्रियायां पटत्वमित्यस्येदानीं पटत्वमित्यादिभिः समानविषयकतया सप्तमी न निरुक्तरूपाक्रान्तत्याधेयताविशेषोपादानव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह ।—मूर्त्तान्यद्रव्य इति ।= तत्र मूर्ते पटत्वं, द्रव्ये पटत्व-मिति प्रयोगद्वयं युज्यत एव पटस्य मूर्ततया द्रव्यतया च समवायेन पटत्वस्य तत्र वृत्तेः । मूर्तान्यस्मिन्नपि ज्ञानादौ विषयितया पटत्वस्य वृत्तेर्मूर्तान्यद्रव्य इत्युक्तं । मूर्त्तान्यद्रव्य इति पाठः प्रामादिकः, द्रव्य-इत्यस्य वैयर्थ्यात्, वाकारासंगतेश्च । इत्यपीत्यपिकारात् स्वासमान-कालीने पटान्यमूर्त्ते पटीयरूपमित्यादिप्रयोगसंग्रहः, क्रियादा-वित्यादिपदात् स्वासमानकालीनपटान्यमूर्त्तस्यापि संग्रहः । कालि-कादीत्यादिना दिक्कृतविशेषणतापरिग्रहः । पटत्वादेरित्यादिपदात् पटीयरूपादेः परिग्रह इति सम्यक् व्याचक्रुः । सप्तमीविशेषणासम-भिव्याहृतान्तव्यावृत्तिमाह -घटे कालिकेनेत्यादि ।= एवञ्च निरुक्त-

कृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमित्यादौ तादृशसम्बन्धवाचिशब्देन समभिव्याहृतैव सप्तमी। एवञ्च, कालत्वान्तर्भावेन शक्तिमद्भ्यः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य बोधनाय "कालभावयोः सप्तमी" इति विध्यन्तरमपि सङ्गच्छते, अधिकरणसप्तम्या तदनिर्वाहात्। तथा च, "शरदि पुष्पन्ति सप्तच्छदा" इत्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तद्वन्तः सप्तच्छदा इत्यर्थः। पुष्पतेरुत्पादरूपस्यैव कर्तृत्वस्य तिङोपस्थापनात्, तत्रैव च तिङर्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सुबर्थस्याधेयत्वस्यान्वयादत एव पलाशादेः शरत्कालीनपुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनोत्पत्तिमत्त्वेऽपि शरदि पुष्पन्ति पलाशा इत्यादिको न प्रयोगः। शरदि पुष्पन्ति पद्मिन्य इत्यादिकस्त्विष्यत एव। शरदि सुन्दरश्चन्द्रमा इत्यादावपि शरदादिकालवृत्तित्वबोधिका सप्तमी कालसप्तम्येव। शरदि पुष्पन्तीत्यत्र कालसप्तम्या

सप्तम्याः कालिकान्यसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताबोधकत्वे चेत्यर्थः। संगच्छत इति परेणान्वयः। तदनिर्वाहात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताबोधानिर्वाहात्। शाब्दबोधप्रकारमाह —तथा चेति।=ननु, पुष्पधात्वर्थस्योत्पादाघटितत्वात् कुतस्तादृशार्थ इत्यत आह।—पुष्पतेरित्यादि। ननु, शरदि पुष्पन्ति पलाशा इत्यपि प्रयोगः स्यात्, वसन्तोत्पत्तिकस्य पलाशपुष्पस्य शरत्कालेऽपि सत्त्वादित्यत आह।—तत्रैव चेति।=तिङर्थे उत्पाद एव चेत्यर्थः, सुबर्थसप्तमीरूपस्य तिङर्थसुबर्थयोरन्वयबोधास्वीकारात् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेत्युक्तं। अत एव तादृशाधेयत्वस्योत्पत्तावन्वयादेव। इष्यत एवेति।-शरत्कालेऽपि तत्पुष्पोत्पत्तेरिति। ननु, शरदि सुन्दरश्चन्द्रमा इत्यत्रापि काले सप्तमी स्यात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताबोधकेत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत्रेष्टापत्तिमाह।-शरदि सुन्दर इति =प्राचाम्मतमुपन्यस्यति।—

उत्पत्तिरर्थः, तिङस्त्वारम्भकत्वं, तथाच, शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्यारम्भकाः सप्तच्छदा इत्याकारस्तत्र बोध इति तु प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम्।

गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यत्र गवाद्यभेदान्वयसाकाङ्क्षं कालार्थककृदन्तं यन्नाम, तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशकृदन्तनामप्रवृत्तिनिमित्तीभूतं वर्त्तमानकालवृत्तित्वमर्थः, पाचकत्वमित्यादाविव प्रकृतेऽपि शब्दबोध्यतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात्, तथाच, गवाभिन्नानां वर्त्तमानदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि वर्त्तमानकाले आगत इत्याकारस्तत्र बोधः, गवां तत्कालवृत्तिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति तु फलितार्थः, सर्वसाधारणस्य वर्त्तमानत्वस्यासत्त्वाद् गोषु दुग्धास्वा-

---

शरदि पुष्पन्तीत्यत्रेति।=आरम्भकत्वमिति अर्थ इत्यन्वयि। तच्चिन्त्यमिति।—तस्य तिङर्थत्वे प्रयोजनाभावेनाधेयत्वापेक्षयोत्पत्तेर्गुरुत्वञ्चेति चिन्ताबीजं। तादृशेत्यादि।—गवाद्यभेदान्वयसाकांक्ष कालार्थकेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तीभूतं तज्जन्यबोधविषयतावच्छेदकीभूतं, इदञ्च वर्त्तमानकालान्वयि। आनशादेर्वर्त्तमानकाले विधानात्तत्कालस्य दुह्यमानपदबोध्यतावच्छेदकत्वं तादृशशब्दबुध्यतावच्छेदककाल एव प्रकृते भावपदार्थ इति भावः। ननु, शब्दबुध्यतावच्छेदकस्य भावपदार्थत्वमपसिद्धान्तं, भावपदेन क्रियायाः शक्यतावच्छेदकस्य वा बोधनात्, दुह्यमानादेर्वाक्यत्वेन शक्त्यभावात्, कालस्य क्रियात्वाभावाच्चेत्यत आह।—पाचकत्वमित्यादि।=तस्य तादृशकालस्य, भावत्वादिति।—तथा च, "तत्वौ भावे" इति सूत्रस्थभावपदस्य तादृशार्थपरत्वेऽत्रापि भावपदस्य तादृशार्थकत्वं नापसिद्धान्तमिति भावः। तत्र शाब्दबोधप्रकारमाह।—तथा चेति।—गवाभिन्नेति।—तथा च, गोष्विति विशेषणपदं आगत इति। ननु, तत्तत्प्रयोगाधिकरणकालत्वरूपवर्त्तमानत्वं नानुगतं, अत आवश्यकतत्तद्व्यक्तित्वेन तन्निवेशयति।—गवामित्यादि।=सर्वसाधारणस्येति सकलतत्तत्प्रयो-

गत इत्यत्र गवाभिन्नानां वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तत्तत्काले आगत इति बोधः। गोषु दोग्धव्यासु आगत इत्यत्र च गवाभिन्नानां विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तादृशकाले आगत इत्याकारः। नष्टेषु गोषु आगत, इत्यादौ वर्त्तमानकालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित्सम्बन्धित्वमक्षतमेव । "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"। "भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्वपेत्" इत्यादावप्युक्तदिशैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः। पाचकादिकं कृदन्तमपि, न कालार्थकतदन्तं, कालार्थकप्रत्ययान्तदृष्टचरादिकं न तदर्थककृदन्तमतश्चैत्रेषु पाचकेषु ब्रजति, मैत्रेषु

गाधिकरणसाधारणस्येत्यर्थः। तत्तत्काले वर्तमानकाले इत्यर्थः। न च, वर्त्तमानकालस्य दुग्धादिपदबोधकतावच्छेदकत्वाभावात् कथं तादृशकालवृतित्वं सप्तम्या बोध्यत इति वाच्यं, अतीतत्वभविष्यत्वयोरपि वर्तमानकालघटितत्वात्। तादृशकाले वर्तमानकाले इत्यर्थः। अधिकरणत्वमपहाय सम्बन्धित्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।—नष्टेष्विति ।= यथाकथञ्चिदिति।—स्वप्रतियोगिकनाशसम्बन्धिन इत्यर्थः। उक्तदिशैवेति ।—वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदर्शनविषयपरमात्मसम्बन्धिवर्त्तमानकालवृत्तिक्षयप्रतियोगीनि अस्य जीवात्मनः कर्म्माणीत्यर्थः। विप्रभिन्नवर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिभोजनकर्तृसम्बन्धिवर्त्तमानकालवृत्तिपिण्डकर्मताकदर्भाधिकरणकनिर्वाप इष्टसाधनमित्यर्थश्च क्रमेण बोध्यः। कालार्थकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।—पाचकादिकमिति। ननु, कालप्रत्ययान्तत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ किं कृत्पर्यन्तनिवेशेनेत्यत आह।—कालार्थकप्रत्ययान्तमपीति ।=न तदर्थेति न कालार्थेत्यर्थ । ननु, तयोस्तथात्वे का क्षतिरित्यत आह ।— अत इति ।=न प्रयोग इति तथा च, तदनिवेशे तादृशप्रयोग प्रामाणिकः स्यादिति भावः। अन्वयबोध इति आनुभविके सतीति शेषः। वाच्य

दृष्टचरेषु पश्यतीत्यादिको न प्रयोगः । स्तोकं मैत्रस्य गते तिष्ठतीत्यादौ स्तोकाद्यभिन्नस्य मैत्रीयातीतगत्यादेः काले तिष्ठतीत्येवमन्वयस्याबोधे कारककृदन्तबोध्यतावच्छेदक एव वर्त्तमानकालो भावपदार्थो वाच्यः । निरुक्तश्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ एवान्वेति, न तु नामाद्यर्थे, तथैव साकाङ्क्षत्वात्, अत एव घटादेर्दुह्यमानगवाद्यधिकरणवर्त्तमानकालवृत्तित्वेऽपि, गोषु दुह्यमानासु घट इत्यादिको न प्रयोगः । यत्तु, गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादौ पूर्वस्याः सप्तम्याः कर्मत्वं, परस्यास्तु कालवृत्तित्वं, शानजादिकृताञ्च भावविहितत्वाद्वर्त्तमानादिकालमात्रं ताद्रूप्येणार्थः, तेन गोकर्मकवर्त्तमानदोहनकालवृत्त्या गतिमानित्याकारस्तत्र बोध इति, तत्तुच्छं, गोदुह्यमानयोरभेदबोधस्यापलापापत्तेः, भावक्तान्तनाम्नो नपुंसकत्वानियमात् गोषु दुग्धासु इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः, गोषु चैत्रेण दुग्धास्वागत इति वद्गोषु चैत्रस्य दुग्धासु आगत इत्यपि प्रयोगापत्तेर्भावक्तान्तस्य कर्त्तरि तृतीयावत् षष्ठया अग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात्, सप्तम्याः कर्मादिवाचितायामनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात्, गोषु यान्तीषु गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्ये-

---

इति भावविहितक्तप्रत्ययान्तस्य कारककृदन्तत्वाभावादिति भावः । ननु, गोषु दुह्यमानासु घट इत्यपि प्रयोगः स्यात्, घटादेरपि तादृशकालवृत्तित्वादित्यत आह ।— निरुक्तश्चायमिति ।=कुत इत्याकांक्षायामाह ।— तथैवेति ।=मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति ।— यत्त्विति ।= अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह ।— भावक्तान्तेति ।= सम्पदादिशब्दवत् कथञ्चिदुपपादनेऽपि दोषान्तरमाह ।— गोषु चैत्रेणेति ।= इष्टापत्तावप्याह । — सप्तम्या इत्यादि ।= प्रमाणाभावादिति । — सुब-

वानुशिष्टस्य शतृप्रभृतेर्भावे विधानायोगाच्चेति दिक् ।

"हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात्, प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीं ।
चतुर्थीबाधिकामाहु, श्चूर्णि-भागुरि-वाग्भटाः" ॥

इति भर्त्तृहरिस्मरणात्, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः, चर्मणे द्वीपिनं बध्नाति, हिनस्तीत्यादौ द्वीपिप्रभृतिकं न हन्तेः कर्म, वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ, हन्तेः कर्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि वित्तादिकं न तदुपष्टब्धं, दन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुपष्टम्भाख्यसंयोगस्योपगमात्, अत एव शृङ्गं प्राप्तुमित्यर्थे शृङ्गे हरिणं हन्तीत्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात् ।

"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय,
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।
का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर,
शाखामृगे जरति यस्तव बाणमोक्षः" ॥

इत्यादौ तु करिण्युपष्टब्धमपि मुक्ताफलं, प्राप्तु, मिति नार्थः, किन्त्वाहर्त्तुमित्यादि ।

विभक्तेरानुशासनिकातिरिक्ते न लक्षणेति नियमादिति भावः । ननु, तादृशनियमोऽप्रामाणिकः, तथा सति तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वमित्याद्यभिधानस्य ग्रन्थकर्तृनामुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरित्यत आह ।— गोषु यान्तीष्वित्यादि ।= कारिकायामुपष्टम्भादित्यस्योपष्टम्भकसंयोगाश्रयादित्यर्थः । हिंसार्थकधातुमुपेक्ष्य हनधातुनिवेशव्यावृत्तिमाह । — चर्म्मणि द्विपिनं बध्नातीति । = उपष्टम्भनिवेशव्यावृत्तिमाह । — वित्तायेति ।= अत एव, दन्तादिष्वेव तादृशसंयोगस्वीकारादेवेत्यर्थः। कथमित्याकाङ्क्षायामाह । — समवायिनेति । = तदभावात् उपष्टम्भाख्यसंयोगास्वीकारात् । निमित्तसप्तमीस्थलमाह । — उपरागे

उपरागे स्नानं, विवाहे श्राद्धमित्यादौ स्नानादावुपरागादिजन्येष्टजनकत्वलक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यते, गोवधे प्रायश्चित्तमित्यादौ तु, दुरितनाशकत्वेन विहितत्वरूपस्य प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे दुरितादौ गोबधादिजन्यत्वलक्षणं तन्निमित्तकत्वम्॥९४॥

॥ * ॥ इतिश्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां कारकप्रकरणं समाप्तं ॥ * ॥

———:o:———

॥९५॥ तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तां तिङं लक्षयति विभजते च।—

॥ १ ॥ स्वेतरप्रथमान्तस्य,
नाम्नोऽर्थे बोधनक्षमाः।
प्रत्ययाः स्वार्थसंख्याया,
स्तिङो दशविधाश्च ताः ॥ ९५ ॥

स्नानमित्यादि। = ननु, निमित्तसप्तम्या उक्तार्थकत्वे गोवधे प्रायश्चित्तमित्यादौ का गतिः, इष्टे तादृशगोवधजन्यत्वासम्भवात् तत्रार्थान्तरमाह।—गोवध इत्यादि। = दुरितनाशकत्वेनेति दुरितनाशमात्रजनकत्वेनेत्यर्थः। विहितत्वं विधिबोधितत्वं, अत एव पापक्षयमात्रसाधकत्वेन विधिबोधितं कर्म प्रायश्चित्तमिति तु स्मार्त्ताः ॥ ६४ ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृत—कारकार्थेतरार्थनिरूपणशब्दशक्तिप्रकाशिकाटीका समाप्ता ॥ * ॥

———:o:———

विवृणोति।—स्वभिन्नेत्यादि। = स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतं, तथा च, स्वभिन्नप्रत्ययान्तनामार्थधर्म्मिकस्वार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकप्रकारताशून्यानुपूर्वीमत्प्रत्ययत्वं तिङ्त्वमिति पर्यवसितं। तत्र

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः प्रत्ययास्तिङ उच्यन्ते। प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधिकापि न स्वेतरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः। चैत्रस्तथेत्यादौ स्वार्थैकत्वबोधकोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः। ताश्च तिङो लट्-लोट्-लिङ्-लङ्-लुङ-लिट्-लुङा-शीर्लिङ्-लृट्-लृङ्-भेदेन दशविधाः।

ननु, चैत्रः पचतीत्यादौ प्रथमयैवान्यत्र क्लृप्तशक्तिकया चैत्रादेरेकत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः, चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावपि चेनैव निपातेनोपस्थितस्य द्वित्वादेश्चैत्रमैत्रादावनुभवात्। न च, तसाद्युपस्थाप्यस्य धात्वर्थावच्छिन्नकृत्यादेर्विशेष्य-

---

प्रथमायां स्वेतरत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।—प्रथमा त्विति = न स्वेतरप्रथमान्तस्येति नाम्नोऽर्थे इति पूर्वेणान्वयः। तद्व्युदासः प्रथमाव्युदासः। प्रत्ययत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।— चैत्र इत्यादि। = दशविधाश्च ता इति विभागग्रन्थं विवृणोति। = ताश्चेति। = सप्तम्या अपि संज्ञा लिङ्, अतो वैलक्षण्याशीर्लिङ् इत्युक्तं। शङ्कते।—नन्विति। = विनिगमनाविरहं निराकरोति।— अन्यत्रेति। = आख्यातासमभिव्याहारस्थले चैत्र इत्यादौ एकत्ववांश्चैत्र इत्याद्यन्वयबोधात् इति भावः। मानाभाव इति।— तथा च, स्वार्थसंख्याऽप्रसिद्ध्याऽसम्भव इति भावः। ननु, चैत्रो मैत्र श्च गच्छत इत्यादौ द्वित्ववाचकप्रथमाया अभावात् तत्रागत्या आख्यातस्य संख्यावाचिता ध्रौव्ये आख्यातत्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वमुपेयते इत्यतिप्रसक्तिभङ्गाय संख्यात्वस्यैव तच्छक्ततावच्छेदकत्वात् नाख्यातैकवचनेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति।—चैत्र इत्यादि। = अनुभवादिति।—तथा च, कथमाख्यातस्यसंख्यावाचिता ध्रौव्यं इति भावः। ननु, तादृशप्रयोग एवासिद्धः कुतस्तदनुरोधेन निपातस्य संख्यार्थकत्वकल्पनमित्याशंक्य निषेधयति।—न चेत्यादि

विधयान्वयबोधं प्रत्यवश्यं तसादिसमानवचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमन्यथा, पचतः, पचन्ति, वा चैत्र इत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककर्तृत्वादेरन्वयबोधापत्तेः, तथा चोक्तस्थले तिङर्थसंख्याया अन्वयधीरेव न, भावनाविशेष्य एव तिङः स्वार्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यं, द्वित्वाद्यनवच्छिन्न एव नामार्थे तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वयबोधने तत्समानवचनान्तनामोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्तदवच्छिन्ननामार्थे तु तसादिना तादृशस्वार्थबोधने प्रथमान्तनामोपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात्, अत एव, स च त्वञ्च गच्छथः, स च त्वञ्चाहञ्च गच्छाम, इत्यादौ युगपन्नानापुरुषेष्वपि एकक्रियान्वयस्थले सुबाख्यातयोर्न वचनै-

---

उपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादित्यन्तेन ।= कृत्यादेरित्यादिना आश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः । अन्वयबोधं प्रतीति ।— तादृशकृत्यादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधं प्रतीत्यर्थः । नन्वेतावता चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ तादृशकृतेरभाने का क्षतिः, संख्याभाने बाधकाभाव इत्यत उपसंहरति — तथा चेति ।= भावनाविशेष्य एवेति आख्यातार्थविशेष्य एवेत्यर्थः । अपचन् चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगापत्तेरिति भावः। वाच्यत्वादिति।—तथा च, भावनाया अभाने संख्याभानासम्भवात् चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ तिङर्थसंख्याभानप्रसक्तिरेव नास्ति कुतस्तदनुरोधेन तिङः संख्यावाचकत्वं कुतो वा तन्निराकरणमिति भावः । तन्त्रत्वादिति ।- तथा च, तत एव चैत्रो मैत्रो गच्छत इति प्रयोगवारणादिति भावः । तन्त्रत्वादिति ।— तथा च, चकारद्वयेनैव द्वित्वबोधनात् तादृशप्रयोगः प्रामाणिक एवेति भावः । अत एवोक्तस्थले प्रथमान्तनामोपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादेवेत्यर्थः । ननूक्तस्थले चकारस्य द्वित्वादिवाचकत्वं न दृष्टचरं, अस्तु वा तस्य तथात्वं, तथापि विनिगमनाविरहात् तसादेस्तत्त्वं सिध्यतीत्यत आह ।-

क्यादरः । अस्तु वाख्यातस्य द्विवचनादेर्द्वित्वादिवाचकत्वं, तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं, मानाभावात्, सुपामेकत्वाशक्तत्वग्रहदशायां, तिपा चैत्रादावेकत्वानुभवस्य सन्दिग्धत्वात्, अन्यथा, तिङः कर्तृत्वाद्यशक्तत्वधीदशायामपि चैत्रः पचतीत्यादितः पाककर्तृत्वादेश्चैत्रादावन्वयानुभवानुरोधेनाभिहिताधिकारीयप्रथमायाः शबादेर्वा कर्तृत्वादिवाचितापत्तेः, न चाख्यातैकवचनान्येकत्वशक्तान्येकवचनत्वादित्येवमनुमानं मानमप्रयोजकत्वात्, स्वमूटादिसप्तान्यतमत्वं सुत्वाम्त्वादिसप्तानां प्रत्येकं वा धर्ममपेक्ष्यातिगुरोस्तिबादिसप्तषष्ठ्यन्यतमत्वरूपस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वात्

अस्तु वेति । = मानाभावादिति । — तथा चाख्यातलक्षणस्यैकवचनतिबादावव्याप्तिरिति भावः । ननु, सुपामेकत्वाद्यशक्तत्वग्रहदशायामपि तिपा चैत्रादावेकत्वाद्यनुभवादेवैकवचनस्यैकत्वे शक्तिरावश्यकीत्यत आह । — सुपामित्यादि । = सन्दिग्धत्वादिति । — तथा चाख्यातैकवचनं एकत्वशक्तं तादृशशक्तत्वग्रहकालीनैकत्वानुभवजनकत्वादित्यनुमानं न सम्भवति, साध्यव्याप्यतया प्रकृतहेतुसत्तानिश्चयाभावादिति भावः । तादृशानुभवस्य सन्दिग्धत्वे विप्रतिपन्नं प्रति प्रतिबन्धिमाहान्यथेति । = सन्दिग्धस्याप्येकत्वे आहान्यथेति । = इत्यप्याहुः । प्रथमाया इति । — पचतीत्यादेरसमभिव्याहारेऽपि तादृशबोधवारणाय शपादेर्वेति = शंकते । — न चेति = अप्रयोजकत्वादनुकूलतर्कविरहात् । निरुक्तसप्तान्यतमत्वघटकभेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण तादृशसप्तानामन्यतमत्वानां शक्ततावच्छेदकत्वापत्त्या सुप्त्वादिसप्तानामेव तथात्वमुचितमिति तदेवाह — सुत्वाम्त्वादीति । = शक्ततानवच्छेदकत्वादिति । — ननु, तादृशान्यतमत्वस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वेऽपि प्रत्येकधर्माणां तथात्वे बाधकाभावः, एवं सुत्वादिना पदज्ञानविरहदशायां तिप्त्वादिना पदज्ञानादेकत्वोपस्थित्या शाब्दबोधोदयावश्यकत्वेनापि प्रत्येक

सुत्वादिप्रत्येकरूपेण ज्ञातादुपस्थिताया एवैकत्वादिसंख्यायाः शाब्दमतावनुप्रवेशाच्च । यत्तु, केवलादपि पचतीत्यतः पक्तैकत्ववानित्यनुभवादाख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचित्वं शक्त्या निरूढलक्षणया वा तिपा कर्त्तुरुपस्थापनादिति, तत्तुच्छम्, आख्यातस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयिन्येव स्वार्थसंख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात्, अन्यथा चैत्रः पचतीत्यादौ सुपा चैत्रादौ, तिपा च पक्तर्येकत्वबोधनेऽनुभवबाधितस्य द्विविधैकत्वभानस्य दुर्वारतापत्तेः॥९५॥

॥९६॥ अस्तु वा तत्र यथा तथा, तथापि मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारौ, देवो विप्रश्च विबुधावित्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेऽपि मत्स्यण्डीप्रभृतौ सुपो द्वित्वादिबोधकत्वात्, तस्यामतिव्याप्तिरेवातो निरुक्त्यन्तरमाह ।–

धर्माणां तथात्वं स्वीकरणीयं नेत्यत आह ।— सुत्वादीति ।= तथाच, तथाविधैकत्वोपस्थित्यनन्तरं शाब्दबोध एव न जायते इति भावः । मतान्तरमुपन्यस्य निरस्यति ।– यत्त्विति ।= संख्यावाचित्वमिति ।– ननु, कर्तुरुपस्थापकपदाभावात् कथं तादृशबोध इत्यत आह ।—शक्त्येत्यादि ।= वैयाकरणमतानुप्रवेशभयादाह ।– निरूढेति । = व्युत्पत्तेरिते । = तथा चोक्तस्थले पाककर्तुरन्वयिनोऽभावात् न तादृशान्वयबोध इति भावः, अन्यथा उक्तव्युत्पत्त्यनादरे, दुर्वारतापत्तेरिति ।– निरुक्तव्युत्पत्तिस्वीकारे एकधर्मावच्छिन्ने एकमेवैकत्व भासते, सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात् ॥ ९५ ॥

॥९६॥ ननु, तिप्त्वादिना पदज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्दाजनकत्वे मानाभावः, विनिगमनाविरहेणापि तस्यास्तथात्वं सेत्स्यतीति अत आह ।–अस्तु वेति । = द्वित्वादिबोधकत्वादिति पदनिष्ठेत्यादिः ।तस्यां प्रथमाद्विवचनात्मकसुपि । अतिव्याप्तिरेवेति ।—तत्र एतौ खण्डविकारवाचकौ एतौ विबुधशब्दप्रतिपाद्यौ इति शाब्दबोधोदयात् । विकारा-

॥ २ ॥ स्वेतरर्थयुतस्वार्था,
वच्छिन्नार्थविशेष्यके ।
शाब्दे स्वरूपायोग्यो वा,
प्रत्ययस्तिङिति स्मृतः ॥ ९६ ॥

तिबाद्याः साशीतिशतं, (१८०) पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नावगाहिताकं शाब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः । पचंश्चैत्रो गच्छतीत्यादित इव, पचति चैत्रो गच्छतीत्यादितो जात्वपि पक्तृत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकान्वयमतेरनुत्पादात्, धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेयताके तत्तुल्ययोगक्षेम एव चान्वयबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वात् । अत एव चैत्रः पचतीत्यत्रैव चैत्रो न

दिपदोत्तरसुवर्थस्य द्वित्वस्य स्वभिन्नप्रथमान्तपदोपस्थाप्यमत्त्स्यएडीपद देवादिपदप्रभृतिषु सुप्यतिव्याप्तिरिति भावः । स्वेतरार्थयुतेत्यादि ।— तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं स्वाश्रयार्थभिन्नार्थावच्छिन्नस्वाश्रयार्थावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्प्रत्ययत्वं तिङ्त्वमिति पर्यवसितं । लक्ष्ये लक्षणं संगमयन्नाह ।— तिबाद्या इत्यादि ।= नञर्थे हेतुमाह ।— पचन्नित्यादि ।= ननु, कृत्युद्देश्यकतावच्छेदकशाब्दबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वं कथमित्याकांक्षायामाह ।— धात्वर्थावच्छिन्नेति ।= प्रायेणेत्यादिः । अथ वा, शाब्दबोधे स्वार्थप्रकारकत्वमपि विशेषणं, अतो यो यः शूद्रस्यान्नं पचति सोऽतिनिंदित इत्यादेश्चैत्रः पचति चैत्रत्वादित्यादिन्यायस्य साधुत्वेऽपि न क्षतिः । तुल्ययोगक्षेम इति ।— तुल्यसम्बन्धावगाहिनीत्यर्थः । न त्वेकाविशिष्टेऽपरावगाहिनीति यावत् । ननु, धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेयकान्वयबुद्धावेव तिङः स्वरूपयोग्यत्वे विधेयतावच्छेदकत्वेन तद्भानं न स्यादित्यतस्तादृशबोधं प्रत्येव तिङः स्वरूपयोग्यत्वमाह ।—अत एवेति ।=प्रायशस्तद्विधे-

पचति, पचत्येव पचतीवेत्यादौ निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन तिङर्थस्य कृत्यादेर्बोधो, न तु सर्वत्र। चैत्रः पचति पुरुष इत्यादितश्चैत्रादौ पचतः पुरुषादेरबोधात्। सुबाद्यास्तु प्रत्ययाः पीतः पाराशर्यः पाचकः पिपक्षुर्वा पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टतादात्म्यापत्त्यादिस्वार्थैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्मिताक एव शाब्दे स्वरूपयोग्याः। चादयस्तु निपाताः पदार्थान्तराविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नविषयताकबोधं प्रति असमर्था अपि न प्रत्ययाः ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ "यो यः शूद्रस्य पचति, द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित" इत्यादौ वीप्सादिसमभिव्याहाराद् यदि शूद्रान्नपक्तृद्विजत्वाद्यवच्छेदेन निन्दितत्वादेरन्वयस्तदोक्तनिरुक्तेरसम्भवापत्तिरत आह।—

॥ ३ ॥ धात्वर्थेन विशिष्टस्य,
विधेयत्वेन बोधने।
समर्थः स्वार्थयत्नस्य,
शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥ ९७ ॥

यताकान्वयबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वादेवेत्यर्थः। अलक्ष्ये लक्षणागमनं स्पष्टयति सुबाद्यास्त्विति।= प्रत्ययत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।— चादयस्त्विति। = ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ ननु, तिङां प्रायेण तादृशबोधजनकत्वेऽपि कदाचित् तादृशबोधस्यापि जनकत्वादसम्भवः, लक्षणघटकशाब्दबोधस्वार्थप्रकारकत्वानिवेशे च वक्ष्यमाणापेक्षया गौरवमित्यभिप्रायेणावतरणिकामाह।— यो य इत्यादि। = विवृणोति।— धात्वर्थावच्छिन्नेति। =तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थावच्छिन्नस्वाश्रयार्थविधेयकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो वाख्यातं, तदेव च तिङित्यर्थाल्लभ्यते, तिङाख्यातयोः पर्य्यायित्वात् । पाकश्चैत्रस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठयादिको, न तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य । चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य । चैत्रः पाचक,इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्त्तुरेव । कृतौ धर्मिशक्तत्वादन्यथा पाचको भुङ्क्ते, इत्यादिकमयोग्यं स्यात्, स्याच्च गुणः पाचक, इत्यादिकं योग्यमिति, प्रातिपदिकार्थयोः प्रयत्नचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कृदर्थकृतेश्चैत्रादावन्वयायोगाच्च । अयं पक्तुंकाल, इत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः, इयं चिकीर्षेत्यादौ, च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानुभाव्यत इति न तेष्वतिप्रसङ्गः । अत्रेदं

तिङ्त्वमित्यर्थः । ननु, तिङ्लक्षणप्रस्तावे आख्यातलक्षणाभिधानमर्थान्तरग्रस्तमित्यत आह ।— तदेव चेति ।= इतरार्थावच्छिन्नत्वमपहाय धात्वर्थावच्छिन्नत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।-पाकश्चैत्रस्येति।= स्वार्थनिवेशव्यावृत्तिमाह ।—चैत्रः पचतीत्यादाविति । =विधेयतानिवेशव्यावृत्तिमाह ।—पाचक इत्यादौ त्विति ।= न विधेयत्वमिति । विधेयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकादि व्यावृत्तत्वादिति भावः । ननु, कृतामपि कृतौ शक्तिरित्यत आह ।— अन्यथेति । = अयोग्यं स्यादिति ।-पाककृतो भोजनासम्भवादिति भावः, अयोग्यस्यापि योग्यत्वापत्तिमाह ।— स्याच्चेति । =अन्वयायोगाच्चेति । —इदमुपलक्षणं, चैत्रः पाचकौ इत्यापि प्रयोगापत्तेः, अभेदान्वयबोध एव समानबचनकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः, यत्नत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— अयमित्यादि ।= इच्छादिरेवेति ।— न तु यत्न इत्यर्थः । तिङः शक्यतावच्छेदकं विवे-

तत्त्वम्, जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङःशक्यतावच्छेदकं, न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वं। चैत्रो निःश्वसितीत्यादितोऽपि निःश्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः, तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य तं करोमीति प्रतीति नियामकः, साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदस्तद्विशिष्टं फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्यादया भासते, तथैव साकाङ्क्षत्वादतो गत्यादिगोचरानिवृत्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः, तत्र निःश्वासवत्त्व-

---

चयति।–अत्रेदं तत्त्वमिति। = ननु, शरीरक्रियात्मकचेष्टां प्रति न प्रवृत्तित्वेन हेतुत्वं, जीवनयोन्यादितोऽपि चेष्टोत्पत्तेरानुभविकत्वादित्यत आह।– चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्येति। = कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिवारणाय तं प्रति चिकीर्षात्वेन हेतुतायाः सर्वसिद्धत्वदिति भावः। नञर्थे हेतुमाह।– चैत्र इत्यादि। =प्रयत्नस्य जीवनयोनिरूपप्रयत्नस्येत्यर्थः। तथा च, प्रवृत्तेर्निःश्वासानुकूलत्वेन प्रवृत्तित्वस्य तिङःशक्यतावच्छेदकत्वे तादृशप्रयोगो न स्यादिति भावः। कृतौ चेति चकारो भिन्नक्रमे, तथा च, साध्यत्वाख्यविषयताप्रभेदश्च संसर्गमर्यादया भासत इति परेणान्वयः। तथा च, साध्यत्वानुकूलत्वैतदुभयसम्बन्धेन यत्ने धात्वर्थस्यान्वय इति भावः। लाघवादाह।– तद्विशिष्टमिति। = साध्यत्वविशिष्टमित्यर्थः। स्वरूपयोग्यत्वस्याव्यावर्तकत्वादाह।–फलोपधायकत्वलक्षणेति। = कथमित्याकाङ्क्षायामाह।– तथैवेति। = अतः फलोपधायकत्वनिवेशात्, अन्यथा यत्नत्वेन निवृत्तेर्गमनस्वरूपयोग्यतया तत्र तादृशप्रयोगो दुर्वार एवेति भावः। ननु, प्रवृत्तित्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं, धात्वर्थस्य स्वरूपयोग्यत्वमेव सम्बन्धः, निवृत्तेर्गमनस्वरूपयोग्यत्वविरहादेव न तत्र तादृशप्रयोगः। इदमुपलक्षणं, साध्यत्वानिवेशे च नान्तरीयकफलाय पाकस्थले फलाय पचतीति प्रयोगापत्तेः। विषयतामात्रनिवेशे पाकं करोतीत्यत्र भोजनं करोतीति प्रयोगापत्तेः, पाककृतेरपि भोजनविषयत्वादित्यपि बोध्यं। निःश्वसितीत्यादौ निःश्वासाश्रयत्वमेव भासते, न तु तदनु-

मात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यं, न तु प्रवृत्तित्वं, पचतीत्यतः पाककृतिमानित्येव प्रतीतेः, न हि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं, पाके निवृत्तोऽस्मीत्यस्येव पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं करोमीत्यतो विषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् । नित्यकृतौ रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यतापाताच्च, निविड-निखातस्थस्तु पुरुषः समुत्थानगोचरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान्, अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्यादिको न प्रयोगः। न चैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात्, तस्यापि पाका-

---

कूला कृतिरिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह ।— तत्रेति ।= शक्यं शक्यतावच्छेदकं, इत्येवेति ।– न तु पाककृतिमानित्यर्थः । तथा च, शाब्दबोधे कृतित्वेन भानस्यानुभवसिद्धतया यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । शंकते ।— न हीति ।= सर्वसिद्धत्वादिति ।— यथा पाके निवृत्तोऽस्मीत्यनुभवस्य पाकं करोमीत्यतो वैलक्षण्यं, तथा पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । कृतित्वस्य प्रवृत्तिरूपत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह ।— नित्यकृताविति ।= रागप्रयोज्यस्येति ।— तथा चेश्वरकृतेर्नित्यतया इच्छाप्रयोज्यत्वासम्भवात् तन्नियतप्रवृत्तित्वस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः । ननु, गमनादौ यत्नत्वेन न हेतुत्वमपि तु प्रवृत्तित्वेन, तस्यातिप्रसक्तत्वात्, तथा चात इत्यादिग्रन्थोक्ता फलोपधायकत्वनिवेशव्यावृत्तिरसंगता, निवृत्तेः स्वरूपयोग्यत्वाभावात्, अतः स्थलान्तरे तद्व्यावृत्तिमाह ।— निविडेत्यादि ।= तादृशप्रयत्नस्यापि प्रवृत्तित्वेन नोत्थानस्वरूपयोग्यत्वादिति सम्प्रदायविदः । नव्यास्तु, अत इत्यादिग्रन्थो न तद्व्यावृत्तिदानपरः, किन्तु साध्यत्वनिवेशस्य निवृत्तेस्तादृशविषयत्वे मानाभावात्, अत एव करोमीति प्रतीतिनियामकेत्युक्तं, अतोऽत्र उपधायकत्वनिवेशव्यावृत्तिरभिहिता इति प्राहुः । शंकते ।—न चैवमिति ।= एवं नित्यकृतिसाधारणप्रयत्नत्वस्य तिङः शक्यता-

नुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं, तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादिप्रयोगस्येष्टत्वादन्त्यावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङर्थकृतेः संसर्गत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्यैवानुकूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः। ईश्वरो जानातीत्यादौ रथो गच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः, समवायित्वे, चैत्रो जानातीत्यादावयच्छेदकत्वे बुद्धिरवगाहते, घटो भासते इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङो निरूढलक्षणा, कृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि तिङः शक्तिरेव।

वच्छेदकत्वे इदं च नित्यकृतेरपि साध्यत्वाख्यविषयतामभ्युपेत्योक्तं। व्युत्पन्नत्वादिति।–तथा च, शरीरस्यैव तदवच्छेदकत्वात् ईश्वरकृतेरवच्छेदकासत्त्वात् न तथा प्रयोग इति भावः। ननु, चैत्रः पचतीत्यादिवत् अङ्गुली पचतीति प्रयोगः स्यादिति तत्रेष्टापत्ति माह।— अङ्गुलीति।= नन्वेवमनुभवविरोध इत्यत आह— अन्त्यावयवीति।= तथा चांगुल्यादेरसमवायिद्रव्यत्वरूपान्त्यावयवित्वविरहात् नातिप्रसंग इति भावः। आहुरित्यस्वरससूचनाय। स च चैत्रः पचतीति प्रयोगानुरोधिनावच्छेदकतायाः कृतिसम्बन्धत्वमावश्यकामिति, न च, तत्र चैत्रादिपदं चैत्रशरीरावच्छिन्नत्वपरमिति वाच्यं, तथा सति आत्मा पचतीति प्रयोगापत्तेः। इष्टापत्तावनुभवविरोधादित्यलमनुकूलत्वविशेषस्य संसर्गत्वस्वीकारेणेति। ननु, कृतेस्तिङ्शक्यत्वे ईश्वरो जानातीति प्रयोगो न स्यात्, ज्ञानानुकूलकृतेरप्रसिद्धेरित्यत आह।— ईश्वरो जानातीत्यादि।= चैत्रो जानातीत्यादौ अवच्छेदकत्वस्यैव तिङर्थत्वात्। समवायित्वस्य तिङर्थस्थलत्वासम्भवादीश्वरेति। निरूढेति।— अनादितात्पर्यमूलकलक्षणेत्यर्थः। प्राचीनमतानुसारेणाह।–कृतित्ववदिति। = ननु, हस्तादेरपि अवच्छेदकतया ज्ञानाश्रयत्वात् चैत्रो जानातीतिवत् करो जानातीति प्रयोगः स्यादि-

हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको, न तु ज्ञाने-च्छादेरपि, प्रमाणाभावादतः करो जानातीत्यादिको न प्रयोगः, प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि, । पयः पतति, स्यन्दते, इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङा-नुभाव्यते, न तु तदनुकूलगुरुत्वद्रव्यत्वादि, येन कृति-तुल्यशरीरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरापद्येत । पटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेश एव शतत्व-संख्यायां षष्ठ्यर्थपर्य्याप्तेरन्वयात्, संख्यायाः पतनादि-समवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः, पटानां शतं संख्येत्या-द्यनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

ननु, कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः, किन्तु कालः संख्या च, तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात्, चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृति-

---

त्यत आह ।— हस्तादिकस्त्विति ।= ननु, खण्डशरीरनाशोत्तरक्षणे जानातीतिप्रयोगस्येष्टत्वेऽपि ईश्वरे जन्यज्ञानवारणाय जन्यज्ञानं प्रति शरीरस्य हेतुताया आवश्यकत्वं इत्यत आह ।— प्रागुक्तैव वेति । तद्व्यावृत्तमवच्छेदकत्वमेव संसर्ग इति भावः । ननु, पचतीत्यादौ कृतेरिव पततीत्यादौ गुरुत्वे कथं न शक्तिः, तुल्यशरीरत्वात् अनुकूल-त्वाविशेषाच्च इत्यत आह ।— पयः पततीति ।= ननु, यदि पतप्रभृति-सहचरिततिङः समवायित्वमर्थः, तदा पटानां शतं पततीति प्रयोगो न स्यात्, संख्यायाः पतनत्वसमवायित्वविरहादित्यत आह ।— पटानामित्यादि ।= न क्षतिरिति ।—तथा च, शतशब्दस्य यदि गुणिवाचकत्वं तदा गुणवाचकत्वं न स्यात्, इत्यत आह ।– पटानां शतं संख्येति ।=प्राभाकरमतमुपन्यस्य निरस्यति ।— नन्वित्यादिना ।= तयोः कालसंख्ययोरेवेति सावधारणं, प्रकारान्तरालभ्यत्वादिति ।— विना शक्त्या शाब्दविषयत्वासम्भवात् । नन्वेवं कृत्यादिकं कथं भासते इत्याकांक्षायामाह ।— चैत्रः पचतीति ।= प्रकारत्वादिति ।–तथा च,

मत्त्वस्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात्, मैत्रः पच्यते, इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना, तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्वयेन धात्वर्थे एव धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो, न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य । न चैवं, ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यन्वयप्रसङ्गः । तत्र ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः । तदसत्, धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायामेव लडादेः स्वोपस्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः, कृत्यादेस्तिङर्थत्वं विना तदनुपपत्तेः, अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च, प्रकृत्यर्थ एव तिङां स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः, पाकं निष्पाद्य क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तेः, तदानीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिबाद्य

संसर्गतयैव कृत्यादेर्भानसम्भवादिति भावः । ननु, कर्तृत्वादेराख्यातार्थत्वाभावे मैत्रकर्तृकपाकस्थले मैत्रः पच्यते इति प्रयोगापत्तिः, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन तद्वारणे चैत्रः पचतीत्यादावपि शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यत आह ।— मैत्र इत्यादि ।= न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्येति ।—तथा च, चैत्रः पचतीत्यादौ न शाब्दबोधानुपपत्तिरिति भावः । शंकते ।— न चैवमिति ।= एवं नामार्थधर्मिकतादृशबोधस्याव्युत्पन्नत्वाभावे । समाधत्ते ।—तत्र ज्ञानादिपदस्येति ।=तदसम्भवात् तादृशबोधासम्भावात् । तन्मतं दूषयति ।-तदसदिति ।= तदनुपपत्तेः स्वोपस्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुपपत्तेः । अतिप्रसंगादिति ।—पाककृतेरतीतत्वस्थलेऽपि पचतीति प्रयोगप्रसंगादित्यर्थः । पुनः शंकते – न चेति ।=ननु, क्रियान्तरारम्भकाले पाक एव नास्ति, कुतस्तस्य वर्त्तमानत्वमित्यत आह ।— तदानीमिति ।= वर्तमानत्वं कृत्या-

न्तधात्वर्थस्य पाकादेर्वर्त्तमानकृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे साकांक्षत्वात् । नैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङर्थत्वप्रत्याशया संसर्गविधयैव तस्य लब्धत्वात्, पचतीत्यादितो वर्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतेरानुभविकत्वाच्च । किञ्च, धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादावन्वये पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः, संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात्, कर्तृत्वादेर्वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् । एतेन, मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यत इति कृतेस्तिङर्थत्वाभावादुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं, फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो गुण इतिवत्, गतिर्गुणोऽनेकाश्रित इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च, न हि भावकृतामपि क्रियार्थः, प्रमाणा-

---

दिरूपसंसर्गांशे भासत इत्युक्तौ तु न कोऽपि दोष इत्याशंकते ।— तिवाद्यन्त इति ।= तस्य लब्धत्वादिति । — पदोपस्थाप्यस्य संसर्गतया भानानङ्गीकारात्, अङ्गीकारेऽपि तस्य प्रकारान्तरालभ्यत्वाभावेन शक्तिकल्पनाया असम्भवादिति भावः । नन्विष्टापत्तिरित्यत आह ।—पचतीत्यादि ।=अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह ।— किंचेति ।= पचत्यपि पाककृतिमत्यपि, कुत इत्याकांक्षायामाह ।— संयोगादीति ।= ननु, कृतिसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव तद्विषय इत्यत आह ।— कर्तृत्वादेरिति ।= मण्डनमिश्रमतं दूषयति ।— एतेनेति ।= पचतीत्यादौ कृतिप्रकारकबोधस्यानुभविकत्वेनेत्यर्थः । केचित्तु, वक्ष्यमाणदोषेणेति तदर्थमाहुः । तन्मन्दं, तथा सति चकारासंगतेः । ननु, तत्र गमधात्वर्थः संयोगः,क्तिप्रत्ययार्थःक्रियाः इति नातिप्रसंग इत्यत आह ।— न हीति ।= प्रमाणाभावादिति ।— भावप्रत्ययस्य स्वरूपार्थक-

भावात् । ननु, यदि स्वार्थकर्तृत्व एव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यत इति नियमः, कथं तर्हि केवलात् पच्यत इत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति, चेत्,क एवमाह, तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्वएव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात् । इयान् परं विशेषो यत् कर्तृविहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्मविहितेन तु तस्य विशेषणत्वेन स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते, तथैव साकांक्षत्वात् । एतेन, "चैत्रेण पक्वमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीययैव कर्तृत्वमनुभाव्यते, न त्वाख्यातेन, तिङर्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वानियमा" दिति दीधितिकृन्मतमप्यनादेयम्, एकपदोपात्तत्वेन स्वार्थ एव कर्तृत्वे शतृशानजादेरिव लडादेर्वर्त्तमानत्वबोधकतया सुबर्थकृतौ तदन्वयासम्भवात्, सुबर्थे तिङर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति ।

शाब्दिकास्तु, चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमत्तयेव तत्कर्त्रभेदेनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविकत्वात्,

---

तायाः सर्वसिद्धत्वादिति भावः। क एवमाह इति।— अपि तु न कोपीति भावः । तदा तत्र कुत्र वर्तमानत्वधीरित्यत आह ।— तत्रेत्यादि।= ननु, यदि कर्माख्यातस्यापि कर्तृत्वमर्थस्तदा कर्तृविहितकर्मविहिताख्यातयोः समानार्थकत्वेन शाब्दवैलक्षण्यं न स्यादित्यत आह ।— इयान् परमिति ।= विशेष्यत्वेनेति ।— स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यत इति परेणान्वयः । कर्मविहितेनेति ।— न चेति पूर्वेणान्वयः तस्य धात्वर्थस्य। कथमित्याकांक्षायामाह ।-तथैवेति ।=दीधितिकृन्मतमुपन्यस्य निरस्यति ।— चैत्रेणेति ।= ननु, सुबर्थकृतौ तदन्वये किं बाधकमित्यत आह ।— सुबर्थे तिङर्थान्वयस्येति ।= कृतिमत्तयेवेति न्यायमतानुसारेण । एवमग्रेऽपि, कर्त्रभेदेन कर्तृविशेषेण । तिङर्थः तिङ्शक्यः । शंकते ।— कृतिमत्त्वमिति ।= इति केचित् ।

कृतिरिव कर्त्तापि तिङर्थः, कृतित्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः, लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च । न च, कर्त्रनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव तिङामप्रसिद्धं, कर्त्रन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वरसङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थावगाहित्वनियमात्, अन्यथा, कर्त्रनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्तर्यशक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं, पटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात्, न स्यात् पटपदं घटे न शक्तमित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात्, इह त्वाख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात्, प्रत्युत पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् । एतेन, गुणवचनस्य नीलादे-

---

वस्तुतः, शब्दिकमते उभयत्रैव शक्तिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत् कर्तृत्वं, शक्यतावच्छेदकमिति ।— तथा च, कर्तृत्वं लक्षतावच्छेदकमिति भावः । अकिञ्चित्करत्वादिति ।— अन्यथा, गुरुधर्मस्य लक्षतानवच्छेदकत्वप्रसंगादिति भावः । शंकते ।— न चेति । = शंकां निरस्यति ।— कर्त्रन्वयानुभवेति ।— अन्यथा तिङां कर्त्रनुभवस्वरूपायोग्यत्वे, शंकते ।— अन्यथेति । = तदपि पटपदमपि, समा-

गुण्यशक्तत्वमपि व्याख्यातम् । यत्तु, यस्य नाम्नोऽर्थे विशेषणत्वेन तिङा स्वार्थः कर्त्तानुभाव्यते, तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं, यस्य च नाम्नोऽर्थे विशेष्यविधया तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानुक्तस्थलीयसुपो व्यवस्थार्थमवश्यं कर्त्तुराख्यातवाच्यतेति, तन्न, यस्य नाम्नोऽर्थे तिङा स्वार्थः कृतिरुक्तदिशानुभाव्यते, तत्रैव प्रथमातृतीययोरपेक्षेत्येवमभिहिताधिकारीयसुपां व्यवस्थासम्भवादिति प्राहुरित्यास्तां विस्तरः ॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥ तिङ्सु लटं लक्षयति, विभजते च ।—

॥ ४ ॥ स्मयोगाभावतः स्वार्था-,
तीतत्वानवबोधिका ।
लडियं पदभेदेन,
द्विविधान्या अपीदृशः ॥ ९८ ॥

यादृशतिङः स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्वबोधकत्वाभावस्तादृशी तिङ् लडुच्यते । इयञ्च,

---

धत्ते ।— न स्यादिति । =एतेन गुणत्वापेक्षया गुणित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः, नीलादेः पदस्येति शेषः । व्याख्यातमिति तथा च, नीलादिपदस्य नीलगुणविशिष्टेऽपि शक्तिरिति भावः । कर्त्तुः शक्यत्वे युक्त्यन्तरमुपन्यस्यतां मतमुत्थाप्य निराकरोति ।— यत्त्विति ।= दूषयति ।— तन्नेति ।= उक्तदिशा विशेषणतया विशेष्यतया वा ॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥ लड्विभक्तेर्लक्षणविभागयोः प्रतिपादिकां कारिकामवतारयति ।– तिङ्सु इति । =विवृणोति ।– यादृशतिङ इत्यादि । =तथा च, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ननिष्ठस्वाश्रयार्थधर्मिकातीतत्वप्रकारका-

परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्विविधा । अन्या लोड़ाद्या अपि तिङः ईदृशो द्विविधा इत्यवान्तरभेदः संक्षेपार्थमेकग्रन्थेनोक्तः। जानाति, जानीते, पचति, पचते, इत्यादौ तिबादीनामष्टादशानामपि स्मशब्दोपसन्धानाभावयुक्तो ज्ञानादिधर्मिकातीतत्वबोधस्य फलोपधायकत्वाभावः, तदुपसन्धाने जानाति स्मेत्यादितस्तथानुभवात् । जानीयादित्यादौ लिङादेर्लक्षणादिना स्वोपस्थाप्यस्यातीतत्वस्यानुभावकत्वाभावो न स्मशब्दसन्दंशाभावप्रयुक्तः, सत्यपि तत्सान्निध्ये जानीयात् स्मेत्यादितस्तादृशबोधानुपपत्तिः, द्विरुक्तधात्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थे परोक्षत्वनिराकांक्षत्वेन वा विशेषणीया, नातो बुभुजे, बुभुजाते, इत्यादिस्थलीयलिड्व्यतिप्रसङ्गः । आख्यातसामान्यस्य च वर्त्तमानत्वमर्थः,

---

न्वयबोधजनकत्वाधिकरणत्वं स्मशब्दसमभिव्याहाराभावप्रयोज्यं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लट्त्वमिति पर्यवसितं । अनुभवसिद्धश्चायं स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोज्यप्रयोजकभावः । परप्रतीकं व्याकुरुते।— इयञ्चेति ।= अन्या अपि ईदृश इत्यस्य व्याख्यामाह ।— लोड़ाद्या अपीति ।= । लक्ष्ये लक्षणं संगमयन् अलक्ष्ये तद्वारयति ।= जानातीत्यादि ।= अतीतत्वबोधे स्मशब्दस्य द्योतकतया स्वरूपयोग्यतानिवेशेऽसम्भवः स्यात् इति फलोपधायकत्वाभाव एव लक्षणे निविष्ट इत्यभिप्रायेणोक्तं फलोपधायकत्वाभाव इति । कथमित्याकांक्षायां सत्यपीति ।— तत्सान्निध्ये स्मशब्दसमभिव्याहारे, तादृशबोधानुपपत्तिरिति ।—प्रयोज्याभावस्यैव प्रयोजकाभावप्रयुक्तत्वनियमादिति भावः । ननु, परोक्षाया ए,आते,इतिवचनद्वयस्य वर्तमानायास्तादृशवचनद्वयादवैलक्षण्येन तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ।– द्विरुक्त इति।= जुहोतीत्यादौ तिङः संग्रहाय प्रकृत्यर्थेति ।— धात्वर्थनिष्ठं यत् परोक्षत्वं तन्निराकांक्षत्वेनेत्यर्थः। विशेषणीयात तिङ् इति शेषः। वैयाकरणमत च्छलतो दूषयन्नाहाख्यातसामान्यस्य चेति ।= तद्धि

तद्धि पचतीत्यादौ धात्वर्थे तदनुकूलस्वार्थकृत्यादौ वा लड़ादिनानुभाव्यते। अपचत्, पक्ष्यतीत्यादौ तु, लङ्-लृडादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ। अन्यथा, वर्त्तमानध्वंसाद्यन्तर्भावेन तासु शक्त्यन्तरकल्पने महागौरवापत्तेः। सम्प्रति पचतीत्यादौ, सम्प्रति-लटोः समभेदेनान्यतरवैयर्थ्यम्। इदन्तु बोध्यं, वर्त्तमानत्वमत्र न कालवृत्तित्वं, कृतपाकेऽप्ययं पचतीति प्रयोगापत्तेः, परन्तु, तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव, गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्थञ्च प्रागुक्तस्य पश्चादुच्चार्यस्य च पचतीत्यस्य भूतभावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनुभावकत्वानुरोधाल्लटस्तत्र शक्तेरावश्यकत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि पचतीत्यस्य भूतभावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकाद्यनुभावकत्वापत्तिरतस्तत्तदाख्यातजन्यायां तत्तत्काल-वृत्तित्वेन क्रियाद्यन्वयबुद्धौ, तत्तदाख्यातस्य तत्तत्कालोच्चरितत्वं, तत्तदाख्यातधर्मिकतत्तत्कालवृत्तित्व-

---

वर्तमानत्वं हीत्यर्थः। धात्वर्थ इति।— कृत्यबोध्यस्थलाभिप्रायेण। कृतिबोध्यस्थलाभिप्रायेणाप्याह।– स्वार्थकृत्यादाविति।= ध्वंसादाविति।— तदनुभाव्यते इति योजना। अतीतत्वस्य वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वात् भविष्यत्त्वस्य च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपत्वादिति भावः। अन्यथा, केवललटो वर्तमानार्थकत्वे। ननु, संप्रति पचतीत्यादौ वर्तमानत्वस्य द्विधाभानप्रसंग इत्यत आह।— संप्रतीत्यादि।= एतन्मते संप्रति पचतीत्यादिवत् सम्प्रत्यपचत् इत्यादिप्रयोगवारणप्रकारान्तरश्चिन्तनीयः। नन्वाख्यातसामान्यस्य वर्तमानवाचित्वे सम्प्रति वर्तमाना इत्याद्यभियुक्तानुशासनविरोध इत्यभिप्रायेणाह।— इदन्तु बोध्यमिति।= चेत्, यस्य मतं दूषितं तदुक्तानुशासनविरोधो नास्माकं क्षतिकरः। प्रयोगापत्तेरिति।—

ज्ञानं वा,नियामकं वाच्यम् । अत एव श्रूयमाणाख्यात-व्यक्तेरेवातीतादिकालोच्चरितत्वभ्रमदशायामिदानी-न्तनादपि पचतीति प्रयोगादतीतादितत्तत्कालवृत्ति-त्वेन पाकादेः सर्वजनसिद्धो बोधः सङ्गच्छते। न च, पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे सत्त्वा-दिति वाच्यं, तत्र नञर्थं एव लड़र्थवर्त्तमानत्वस्या-न्वयेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यस्य पाककृत्यभावस्य चैत्रे बाधेन तदसम्भवात् । गुरुमते, "न कलञ्जं

तत्पाककृतेरतीतकालवृत्तित्वेन कालवृत्तित्वानपायात् । इदमुपलक्षणं, भविष्यत्यपि तादृशप्रयोगापत्तिर्द्रष्टव्या। प्रयोगत्वस्याननुगततया प्रयो-गाधिकरणकालवृत्तित्वमपहाय पर्यवसितार्थमाह :—तत्तदिति ।= तत्तकालोच्चरितत्वमिति नियामकमिति परेणान्वयः, तथा च, इदानीन्तनाख्यातानुभूतभाविकालवृत्तित्वेन पाकाद्यन्वयबोधः, तन्नि-यामकस्य भूतभाविकालोच्चरितत्वस्य तत्र बाधादिति भावः । कल्पान्तरमाह ।— तत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं वेति != अत एवेति ।— द्वितीयकल्पादरणादेव। शंकते ।— न चेति ।= तदसम्भवात् तादृशप्रयोगासम्भात् ' न च तथापि घटाद्यवच्छेदेन कृत्यभावसत्त्वा-त्तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं, देशविशेषावच्छेद्यस्य कालावच्छेद्य-त्वासम्भवेनाप्यसम्भवात् । वर्तमानकालस्य तदवच्छेदकत्वे वर्त-मानकाले घटाद्यवच्छेद्यतादृशकृत्यभावासत्वप्रसंगात्। ननु, नञर्थे कृत्यतिरिक्ततिङर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् कथमेतदित्यत आह ।— गुरुमत इत्यादि ।= तत्र कलञ्जभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदिति बोधस्य सम्मतत्वादिति भावः । न्यायमते तु, तत्राभावे एव विध्यर्थबोधात् स्थलान्त-रमाह :— अस्मन्मत इत्यादि ।= अत्र तादृशग्रहणभावस्येष्टा-जनकतया नञर्थे विध्यर्थान्वयासम्भवेन धात्वर्थ एव विध्यर्थान्वि-तनञर्थान्वयस्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । एतेनेति ।— तत्कालस्य नञर्थेऽन्वयेनेति तदर्थः । समाहितमिति :— तत्र तदन्वयेऽपि कुत-

भक्षये" (*) दित्यादावस्मन्मतेऽपि "अतिरात्रे षोड़शिनं न गृह्णाति" इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। एतेन भाविदिने चैत्रो नापाक्षीत्,अतीतदिने चैत्रो न पक्ष्यतीत्यपि स्यात्, भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादित्यपि समाहितं। तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थ एवान्वयेनातीतादिकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशाप्रयोगात्। अत एव च, निष्पन्नान्नं न पक्ष्यतीत्यादौ निष्पन्नान्नकर्मकभाविकृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः, भविष्यत्कालावच्छेदेन तादृशान्नकर्मकपाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। क्वचिद्वर्त्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः, तच्च द्विविधं, वर्त्तमानक्षणाव्यवहितोत्तरकालावच्छेद्यत्वं, तादृशक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छे-

---

स्तादृशप्रयोगवारणमित्याकांक्षायामाह।— तत्रापीत्यादि। = अत्र तदन्वये युक्त्यन्तरमप्याह।— अत एवेति = तच्च वर्तमानसामीप्यञ्च। द्विविधमिति।— प्रागभावस्य प्रतियोगिसामग्रीनाश्यत्वमतमवलम्ब्य, अन्यथा वर्तमानक्षणाव्यवहितत्वमेव तत्सामीप्यमेकविधमेव बोध्यं, अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति प्रागभावध्वंसान्यतरसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वं-तादृशाधिकरणत्वं वेति ॥ ६८ ॥

(*) कलञ्जं रक्तलशुनं इति "कलञ्जपलण्डुपरारीकाः" इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रभाष्यं (प० ५ ख० १७। २६) केश्चित् कलञ्जमिह विषदिग्धबाणहतमृगमांसमुच्यते, तन्न सम्यक्, तस्य विषाक्ततया स्वत एव रागाभावान्निषेधस्य व्यर्थत्वादिति। केश्चित्तु "कलञ्जसंवेष्टितधूमपानात्, स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानि" रिति वैद्यकस्मृत्या कलञ्जसंवेष्टितमिति ताम्रकूटपत्रधूपवर्ति (चुरट्) रित्युच्युते तेन मादकद्रव्यतया ताम्रकूटं न कलञ्जमित्यनेन निषिध्यत इति।

ध्यत्वञ्च, तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीति जिज्ञासायामेष गच्छतीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेद्यगतिमांश्चैत्र इत्यर्थः । चैत्रः कदा समागत इति जिज्ञासायामेष आगच्छतीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेद्यागमनवान् इति न प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः ॥ ९८ ॥

॥९९॥ लड़ादेः पदभेदेनोद्दिष्टं द्वैविध्यं निर्वक्ति ।—

॥ ५ ॥ धातोरर्थस्य कर्तृत्व,-
बोधकं क्यजूयङन्तयोः ।
परस्मैपदमाख्यात,-
मात्मनेपदमेव च ॥ ९९ ॥

क्यजन्तस्य धातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमं यादृशमाख्यातं तत्परस्मैपदं । पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्वमाश्रयत्वलक्षणं बोध्यते, न तु पुत्रीयते इत्यादौ इच्छार्थस्य क्यचो निवेशात् । चित्री-

॥ ९९ ॥ परस्मैपदादिलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह ।— लड़ादेरित्यादि ।= विवृणोति ।— क्यजन्तस्येति ।=तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयार्थकर्तृत्वधर्मिकक्यजन्तधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधजनकं तादृशानुपूर्वीमदाख्यातत्वं । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति ।—पुत्रीयतीत्यादावेवेति ।=एवकारेणात्मनेपदस्य स्वरूपयोग्यत्वशंका निराकृता । यथाश्रुतकर्तृत्वशब्दात् कृतिमत्त्वप्रत्यायनात् निरुक्तधात्वर्थस्य तादृशकर्तृत्वमसम्भवीति तत्तात्पर्यार्थमाह ।— आश्रयत्वलक्षणमिति ।=एवकारव्यवच्छेद्यं स्वयमेवाह ।— न त्विति ।= ननु, आश्चर्यं चित्रं करोतीत्यर्थे चित्रीयधातोरुभयपदित्वात् आत्मनेपदस्यापि तादृशस्वरूपयोग्यतयातिव्याप्तिरित्यत आहेच्छार्थ-

यते, इत्यादौ आत्मनेपदेऽतिप्रसङ्गः सम्पद्यते । घातिता घातितारावित्यादावात्मनेपदानां निरुक्ताख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न प्रसङ्गः । यङन्तस्य धातोरर्थस्य स्वार्थकर्तृत्वबोधनक्षममाख्यातमात्मनेपदं । चैत्रः पापच्यते, इत्यादिकमेव पौनःपुन्यविशिष्टस्य पाकादेः कर्तृत्वं बोधयति, न तु पापच्यतीत्यादिकं । बोभवीतीत्यादौ तु यङो लुकि धातोर्न तदन्तत्वं, श्रुतिगर्भत्वादिहान्तत्वस्य । पचतेत्यादौ परस्मैपदस्य वारणं पूर्ववत् । अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठं, तत्रात्मनेपदं, यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं, तत्र परस्मैपदं साधु "स्वरितो ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" (१।२।७२) इति सूत्रेण कर्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्धे क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात् । अत एव ।—

"स्वरिञ् ञिण्ण्यन्तधातूनां, कर्तृनिष्ठे क्रियाफले।
आत्मनेपदमुद्दिष्टं, तदनिष्ठे पदान्तरं" ॥

स्येति ।= तादृशस्य क्यच इच्छार्थत्वाभावात् नातिप्रसंग इति भावः। ननु, परस्मैपदात्मनेपदयोस्ता तारौ तारस् इत्येतेषां समानानुपूर्वीकतया तादृशात्मनेपदेष्वतिव्याप्तिरित्यत आह । — बोभवीतीत्यादाविति '= लुकीति शेषः । श्रुतीति ।— तथा च, श्रूयमाणयङन्तत्वं लक्षणे निविष्टमिति भावः। ननु, पञ्चमीमध्यमपुरुषबहुवचनतकारस्य ह्यस्तन्यात्मनेपदतकारसमत्वात् तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह।-पचतेति ।= पूर्ववदिति ।- तत्तद्व्यक्तिभेदनिवेशेनेत्यर्थः । ननूभयपदिधातूनां क्वचित् परस्मैपदं क्वचिदात्मनेपदमित्यत्र किं नियामकं, स्वार्थकर्तृत्वादिबोधस्योभयत्राविशेषादिति तन्नियामकमाह । — अत्रेति ।= ननु, स्वरितो ञित इत्यादिपाणिनिसूत्रात् तादृशार्थप्रतीतिः कथमेतदित्यत आह ।— स्वरित इति ।= स्वोक्तार्थं प्रमाणयति ।— अत-

इत्यापिशलीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवं, परगते तु ददानीत्येववाक्यं प्रयुञ्जते वृद्धाः । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव शास्त्रदेशितं, फलमनुष्ठातरीति मीमांसयोत्सर्गतस्तथाकल्पनादिति प्राञ्चः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः, पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदं। परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजका, इत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽत एव पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत, इत्यादावप्यात्मनेपदं, " धनकामो गणपतिं, मोक्षकामोऽर्चयेद्धरि"मित्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ९९ ॥

एवेति ।= तदनुसृत्येव उक्तार्थमनुसृत्यैव । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र कथमात्मनेपदमित्यत आह ।— स्वर्गकाम इति ।= कर्तृनिष्ठमेवेति ।— कुत इत्याकांक्षायामाह ।— शास्त्रदेशितमिति ।— उत्सर्गतः, बाधकं विनेत्यर्थः । तथाकल्पनात् कर्तृनिष्ठत्वकल्पनात् । चिन्तामणिकृन्मतमाह ।—चिन्तामणिकृतस्त्विति ।— सूत्रार्थः स्वरित इति सूत्रार्थः । परस्मैपदमिति ।– तत्र क्रियाफलस्य स्वर्गादेर्याजकाद्यभिप्रायाविषयत्वादिति भावः । ननु, परगतेऽपि फले यत्र कर्तुरिच्छा तत्रापि आत्मनेपदं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह ।— परगतस्यापीति ।=अत एवेति ।— उक्तसूत्रस्य तादृशार्थकरणादेव । आत्मनेपदमिति संगच्छते इति परेणान्वयः । कर्तुरिच्छायास्तत्र सत्वादिति भावः । परस्मैपदमिति ।— कर्तुरिच्छायास्तत्रासत्वादिति भावः ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ लोड्लक्षणप्रतिपादककारिकामवतारयितुमाह ।— लोटं लक्षयतीति ।= लोड्लक्षणानुकूलव्यापारवान् ग्रन्थकर्तेति-

॥ १०० ॥ लोटं लक्षयति ।—

॥ ६ ॥ स्ववक्त्रनुमतत्वस्य,
धात्वर्थेऽन्वयबोधने ।
अनुकूला यादृशी तिङ्,
सैव लोट् परिभाष्यते ॥ १०० ॥

करोतु, कुरुतां, कुर्वन्तु, इत्यादौ तु ताम्प्रभृतयश्चैत्राद्युक्तत्वधी-सहकृताः कृत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोधयन्ति, न तु तिबाद्याः । अर्थापत्तिर्गुरूणामित्यादौ षष्ठ्यनुमतत्वं न धात्वर्थेऽनुभाव्यते, किन्तु

तदर्थः । इदञ्चावधारणार्थमुक्तं, स्ववक्त्रनुमतत्वस्येति ।—तथा च, याहशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयवक्त्रनुमतत्वप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं ताहशानुपूर्वीमदाख्यातत्वं तत्त्वमिति पर्यवसितं । लक्ष्ये लक्षणं संगमयन् अलक्ष्ये तदभावं व्यञ्जयति ।-करोतु कुरुतामित्यादि ।- ननु, शाब्दबोधे स्ववक्तृत्वेन चैत्रादेर्न भानं, अनुभवविरोधात्, किन्तु, चैत्रत्वादिनैवेति चैत्रोच्चरितताहशवाक्यात् कथं न मैत्रत्वानुमतत्वबोधः, मैत्रेऽपि तद्वृत्तेरावश्यकत्वात्, अतस्तेन तदनुमतत्वबोधे तत्र तद्वक्तृत्वधीः सहकारिणीति वाच्यं, न च, तद्वक्तृत्वभ्रमेऽपि तदनुमतत्वबोधः स्यादिष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह ।—चैत्राद्युक्तत्वधीसहकृता इति =। धात्वर्थविशेषकत्वानिवेशव्यावृत्तिछलतः प्रकाशयति ।— अर्थापत्तिरित्यादि ।= तदा कुत्रेत्याकांक्षायामाह ।- किन्त्विति ।= कृदर्थे स्वरूपादौ, तथा च, षष्ठ्यां नातिव्याप्तिरिति भावः । वस्तुतः, ताहशग्रन्थो न व्यावृत्तिपरः, तथा सति न वेत्यादि ग्रन्थासंगतेः किन्त्वाशंकासमाधानपरः । न च तथापि लक्षणे आख्यातत्वानिवेशसत्त्वादुक्ताशंकैव नावतरति इति वाच्यं, कारिकास्थ तिङ्पदस्य विभक्तिमात्रार्थपरत्वमित्यभिप्रायात् । अर्थापत्तिर्गुरूणामस्ति इत्यत्र तिपि अतिव्याप्तिसमाधानपरत्वात् तत् तिङ्व्यक्तेरपि

कृद्यें, नवा स्ववक्तृत्वेन ज्ञातस्य । पत्नी पचत्वि-त्यादौ अनुज्ञैव लोटोऽर्थः, सा च कर्त्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वं, तेन चैत्रवक्तृकतादृशवाक्याच् चैत्रा-नुमतस्वेष्टस्य पाकस्य कर्त्री पत्नीत्येवं बोधः । शूलं विश, विषं भुंक्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुज्ञा प्रत्ययार्थः, शूलप्रवेशादौ कर्त्तुरिष्टत्वाभावात्, किन्त्वाज्ञैव, सा च वक्त्रनुमतत्वे सति कर्त्तुरनिष्टहेतुत्वं। तथा च राजानुमतत्वानिष्टहेतुशूलप्रवेशकर्तृतावांस्त्वमि-त्याकारस्तत्र बोधः । पर्वतमप्युत्पाटयानि, समुद्र-मपि शोषयाणी, त्यादौ लोटः समर्थना अर्थः, सा च

यथाश्रुततादृशबोधानुकूलत्वात् । गुरुविप्रतपस्वीत्यादाविव यदि धात्वर्थेऽपि षष्ठ्यन्वयः स्वीक्रियते तदाप्याह ।— न वेति । = ज्ञात-स्येति । — तथा च, तद्दोषवारणायैव स्ववक्तृत्वेन ज्ञातं यत् तदनु-मतत्वप्रकारकत्वं लक्षणघटकशाब्दबोधे निवेशनीयमिति, एतत्सर्व-मापाततः, विवक्षितविवेके न कोऽपि दोष इति ध्येयं। निष्कृष्टे तु यत्र चैत्राद्यनुमतगमनादौ गमादिधातोर्लक्षणा, तत्र तिबादावतिव्याप्ति-वारणाय धात्वर्थविशेष्यकत्वनिवेशः, उक्तस्थलीयषष्ठ्यामतिव्याप्ति वारणायाख्यातत्वनिवेशः । स्ववक्तृत्वेन ज्ञातत्वन्तु न निविष्टं प्रयो-जनाभावात्, अपि तु, वक्तृत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नानुमतत्वमेव निविष्टमिति युक्तमुत्पश्यामः। शाब्दबोधप्रकारमाह।—तेनेत्यादि ।= अनुज्ञाया एतद्रूपत्वेनेत्यर्थः । स्वेष्टेति । — अत्र स्वपदार्थः पत्नी। अनुज्ञापदार्थघटकसत्यन्तव्यावृत्तिं छलतो दर्शयितुं आज्ञा-स्थलीयशाब्दबोधप्रकारमाह । — शूलमित्यादि । — कर्तुरिष्टत्वा-भावादिति । —तथा चानुज्ञात्वशरीरे सत्यन्तानिवेशे आज्ञाया अपि अनुज्ञात्वापत्तिरिति भावः । तदात्र कः प्रत्ययार्थ इत्याकांक्षायामाह ।— किन्त्विति ।= सा च आज्ञा च। शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तथा चेति ।= समर्थनास्थलमाह।— पर्वतमित्यादि ।= सा च सम-र्थना च, स्वशक्यत्वाध्यवसायः स्वशक्यत्वप्रकारकविधारणात्मक-ज्ञानं। शाब्दप्रकारमाह । —तथा चेति ।= ननु, प्रत्ययानामेकस्वार्थ-

पराशक्यधर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायः, तथा च, स्वेतराशक्यं यत् पर्वतोत्पाटनं, तद्धर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायवानहं, इत्येव तत्रान्वयबोधः। स्वीयैकार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थान्तरबोधकत्वञ्च प्रत्ययस्य नाव्युत्पन्नमिति वक्ष्यते। अस्तु वा निपातस्यैवापेर्धात्वर्थान्वितं पराशक्यत्वमर्थः, तिङस्तु स्वशक्यताध्यवसायमात्रम्। अध्यवसायोऽवधारणं, क्वचिद्वक्त्राशंसनमपि लोडर्थस्तेन, चैत्रोक्ताज्जीवतु भवानिति वाक्यात् चैत्राशंसाविषयवर्त्तमानजीवनवांस्त्वमित्येवं तत्र बोधः। घटो नीलो भवतु, भवान् सुखी भवतु, इत्यादौ तु धातुनैव लक्षणयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्तौ तिङा आशंसनीयत्वं प्रतीयते, नामार्थस्य नीलादेर्धात्वर्थोत्पत्तौ भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। एवञ्चाशंसाविषयवर्त्तमाननीलोत्पत्तिमान्नीलो घट इत्याकारस्तत्र बोधः। अस्तु वा, नीलादिपदसन्दंशवशान्नीलादिविशिष्टस्यैव स्वस्याधिकरणसमयध्वंसान-

---

विशिष्टप्रकृत्यर्थेऽपरस्वार्थान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमित्यत आह।— स्वीयैकार्थेति।= नन्वेकप्रत्ययार्थयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोः परस्परमन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि एकार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थेऽपरार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वमेवेत्यत आह।— अस्तु वेति।= अध्यवसायपदार्थं स्वयमेवाह।— अध्यवसाय इति।— वक्त्राशंसनमपीति।— आशंसनं इच्छाविषयकः शब्दः। ननु, घटो नीलो भवतु इत्यादौ नामार्थस्य नीलादेः कथं भेदेन धात्वर्थ उत्पत्तावन्वय इत्यत आह।—घट इत्यादि।=लक्षणां विनाप्युपपादयति।—अस्तु वेति।= सन्दंशवसात् समभिव्याहारवशात्, तत्र धात्वर्थ इति।— तथा च, नीलपदं तात्पर्यग्राहकमिति भावः॥ १००॥

धिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः ॥१००॥

॥ १०१ ॥ लिङं लक्षयति।—

॥ ७ ॥ लड्लोड्न्या विधेर्बोधे,
समर्था तिङ् लिङुच्यते ।
प्रवर्त्तकचिकीर्षाया,
हेतुधीविषयो विधिः ॥ १०१ ॥

विध्यन्वयबोधं प्रति समर्था, लटो लोटश्च भिन्ना तिङ् लिङुच्यते । विधिस्तु, नेह कृत्यात्मकं, विधानमाख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात्, किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं, स तथा, तादृशश्च कृतिसाध्यत्व,मिष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च, प्रत्येकमेव यागपाकादिधर्मिक-

---

॥ १०१ ॥ अथ विधिः, लिङं लक्षयतीति ।—लिङ्लक्षणानुकूलवर्तमानव्यापारवान् ग्रन्थकर्तेत्यर्थः । विवृणोति ।— विध्यन्वयबोधं प्रतीति। = तथा च, लड्लोड्भिन्नत्वे सति यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं विध्यन्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लिङ्त्वमिति पर्यवसितं। ननु,को नाम विधिपदार्थ इत्याकांक्षायामाह।— विधिस्त्विति । = आख्यातमात्रस्येति।- तथा च, लड्लोड्भिन्नाख्यातमात्रस्य लिङ्त्वापत्तिरिति भावः। किन्त्विति ।-तथा च,प्रवर्तकाचिकीर्षाजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वं विधित्वमित्यर्थः । तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे प्रयोजनविरहो विधित्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वापत्तिश्चातस्तदनिवेशयन् विधित्वस्याव्यासज्यवृत्तित्वमाह।- तादृशञ्चेति ।= चिकीर्षाजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषाश्रयञ्चेत्यर्थः, प्रत्येकमेवेति।- तथा च,विधित्वं न व्यासज्यवृत्तीति भावः।विधौ विधिलक्षणं संगमयति।—यागपाकादीति। = तन्निश्चयादेव कृतिसाध्यत्वनिश्चयादेव। लक्ष्ये प्रकृतलक्षणं संगमयति।-एवञ्चेति ।=यजेतेत्यादि-

तन्निश्चयादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः, एवञ्च, यजेत, पचेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी च, इत्याकारको बोधः। पटमानय इत्यादौ, सप्तमं पदं गृह्णातीत्यादौ च विधिं बोधयन्त्यावपि लोड्लटौ न ताभ्यां भिन्ने, यष्टव्यं, देयमित्यादौ तु तव्यादिकं कार्य्यत्वादिकं बोधयदपि न तिङ् । भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेन विशेषणाच्च पच्यादित्यादावाशीर्लिङि न प्रसङ्गः। यद्यपीदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमन्यथा स्वस्यैव कालान्तरीणायाः परस्य चेदानीन्तन्याः कृतेः साध्यताग्रहादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथापि, इदानीन्तनस्वकृत्यन्तर्भावेणापि लिङः शक्यापत्तिरतः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्राप्रयोजकं, तथापि पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नञादिना समुद्रतरणादेः पङ्गुप्रभृतिकृति-

---

कृतिसाध्यत्वादेर्विधित्वे चेत्यर्थः। अन्यान्तव्यावृत्तिमाह।—पटमानय, सप्तमं पदं गृह्णातीत्यादीविति ।= आदिपदादग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिपरिग्रहः, तिङ्त्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— यष्टव्यमित्यादि ।= ननु, आशीर्लिङ् यात् इत्यादेः समानानुपूर्वीकत्वात् तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ।— भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेनेति ।= शंकते ।— यद्यपीत्यादि ।= तत्राप्रयोजकमिति ।— तत्र कृतिसाध्यत्वे, तथा च, तन्निष्ठतादृशप्रकारत्वं विधित्वाप्रयोजकमित्यर्थः । तद्विहाय इष्टसाधनत्वादिकं विधिरिति फलितं। समाधत्ते ।—तथापीति।—नञोऽसमभिव्याहारस्थले इष्टसाधनत्वादिमात्रबोधेनाप्युपपत्तेर्नञ्समभिव्याहारस्य नानुधावनं । कृति-साध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादिति ।— इष्टसाधनत्वाभावादेस्तत्र बाधादिति भावः । लिङर्थ इति ।— तथा चेदानीन्तनकृतिसाध्यत्वस्य गुरुत्वेऽप्यगत्या तत्र लिङः शक्तिरावश्यकीति भावः । ननु, तन्मात्र एव तच्छक्तिरावश्यकत्वादस्तु किमप-

साध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः, तथा "तृप्तिकामो जलं न ताड़येदि"त्यादौ तृप्तिकामेष्टसाधनत्वस्य, "न कलञ्जं भुञ्जीते"त्यादौ च कलञ्जभक्षणादेर्बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्या इष्टसाधनत्वादिकमपि। न चाहोरात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य कृत्यसाध्यत्वात् "अष्टम्यामुपवसे"दिति विधेर्बाधः, कृत्यधीनसमयसम्बन्धरूपस्य चैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात्, तादृशप्रयोगे भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात्, पाकं कुर्य्यादित्यत्र कृतिसाध्यत्वस्य, जलं ताड़येदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य, श्येनेन यजेतेत्यादौ च बलवदनिष्टाजनकत्वस्य

रयोर्द्वयोस्तत्कल्पनेनेत्यत आह ।—तृप्तिकाम इति ।=इष्टसाधनत्वस्येति निषेधानुपपत्त्येति परेणान्वयः। तथा च, जलताड़ने कृतिसाध्यत्वाभावस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावस्य च बाधादगत्येष्टसाधनत्वेऽपि तच्छक्तिरावश्यकीति भावः । न कलञ्जमिति ।—विषाक्तवाणहतमृगपक्षिमांसं शुष्कमांसं वा कलञ्जं, तदुक्तं "विषाक्तेनैव वाणेन हतौ यौ मृगपक्षिणौ। तयोर्म्मांसं कलञ्जं स्याच्छुष्कमांसमथापि वा"॥ इति बलवदनिष्टाजनकत्वस्येति ।—तद्भक्षणे इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च सत्त्वादगत्या बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि तच्छक्तिरावश्यकीति भावः । इष्टसाधनत्वादिकमपीति लिङर्थ इति पूर्वेणान्वयः, आदिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वपरिग्रहः, अपिकारात् कृतिसाध्यत्वपरिग्रहः । शङ्कते ।— न चेति ।=समाधत्ते ।— कृत्यधीनेति ।=नित्यस्य समयसम्बन्धे यदि कृत्यधीनत्वं न स्वीक्रियते तदाप्याह ।— तादृशेति ।= धात्वर्थत्वादिति ।—तथा च, तादृशव्यापारे कृतिसाध्यत्वस्य बोधितत्वेन तत्र तादृशबोधो न भ्रम इति भावः। ननु, पाकं कुर्य्यादित्यादौ कृतिसाध्यत्वबोधात् कथं तादृशवाक्येऽप्रामाण्यमित्यत आह ।—पाकमिति ।= इष्टसाधनत्वादिकमेवेति।— तथा च, उक्तविध्यर्थानां यत्र योऽबाधित स्तत्र

धात्वर्थे बाधात्तत्र यथायोगमिष्टसाधनत्वादिकमेव लिङा प्रमाय्यते, तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधनत्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः । यत्तु, कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति तद्बोधकतया जलं ताडयेदित्यादेरप्रामाण्यमेवेति, तन्न, कृतिसाध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतरशक्तिषट्कापत्तेः, "श्येनेनाभिचरन् यजेत"त्यादिश्रुतेरप्रामाण्यापत्तेश्च, श्येनस्य वैरिवधकामकर्त्तव्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरितस्यानुबन्धित्वात् । न च, तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तन्मतेऽपि "अगम्यां गच्छे"दित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः, "न विधौ परः

तदवगाहिबोधजनकत्वेनैव तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः। नन्वेकतराभावमादायापि तत्राप्रामाण्यव्यवहारः स्यादित्यत आह ।– तदप्रामाण्यव्यवहारस्त्विति ।= तथा च, यादृशवाक्येन यादृशविध्यर्थावगाहिज्ञानं जन्यते, तादृशवाक्यविषयकाप्रामाण्यव्यवहारस्यापि तादृशविध्यर्थे भ्रमजनकत्वमेव विषय इति तत्र तादृशव्यवहारो न प्रामाणिक इति भावः । विशिष्टस्येष्टसाधनस्य विध्यर्थतावादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति ।— यत्त्विति ।= इत्यादिरित्यादिपदात् पाकं कुर्यात् श्येनेन यजेतेत्याद्युपग्रहः । शक्तिषट्कापत्तेरिति ।— ननु, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह ।— श्येनेनाभिचरन्निति ।= कथमित्याकाङ्क्षायामाह।—श्येनस्येति ।= शङ्कते ।— न चेति ।= ननु, लक्षणास्वीकार एव दोष इत्यत आह ।— तन्मत इति ।= प्रत्येकशक्तिवादिनस्तव मतेऽपीत्यर्थः । दुर्वारत्वापत्तेरिति ।—तथा च, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रबोधानुरोधेन भवन्मतेऽपि लक्षणास्वीकार आवश्यक इति भावः । समाधत्ते ।— न विधाविति ।= तथा च, विधिवाक्यघटकपदार्थपरो न शक्यादन्यः, न शक्यार्थ एव विधिवाक्यविषय इति यावत्, इति नियमव्याघातापत्तेरित्यर्थः । अस्मन्मते च अगम्यां गच्छेदित्यादौ फलबलाद्बलवदनिष्टा-

शब्दार्थः" इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च । ननु, बलवदनिष्टाजनकत्वविशिष्टेऽपीष्टसाधनत्वे लिङः शक्तिग्रहादिष्टसाधनतामात्रस्य श्येनादावनुभावकत्वसम्भवात्, न तत्र लिङो लक्षणा, यद्रूपेणान्वयधीस्तन्मात्रप्रकारकशक्तिज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेन तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वादत एव "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य" इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेन शक्तमपि श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृतौ बोधयन्न लाक्षणिकम्, अन्यथा, श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशाब्दत्वेन मुक्तिहेतुत्वे नियमाददृष्टकल्पनापत्तेरिति

ननुबन्धित्वविशेष्यकबलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यैव प्रामाण्यव्यवहारविषयत्वकल्पनान्न तत्र लक्षणेति भावः । पुनः शङ्कते ।— नन्वित्यादि ।= बलवदिष्टाजनकत्वे सति कृतिसाध्यत्वेत्यादिः, बलवदनिष्टाजनकत्वादिविशिष्टेऽपीत्यपि क्वचित् पाठः। तत्रादिपदात् कृतिसाध्यत्वादिपरिग्रहः । प्रकृतानुपयोगितया कृतिसाध्यत्वानुक्तिरित्यपि काश्चित् । अनुभावकत्वसम्भवादिति ।— शक्तिग्रहनिष्ठजनकतावच्छेदकप्रकारतायाः पर्याप्तिनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । ननु, विशिष्टशक्तिज्ञानात् प्रत्येकशाब्दबोधवारणमेव प्रयोजनमित्यत आह।—यद्रूपेणेति।=तत्र हेतुत्वादिति।—तत्प्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वादित्यर्थः । निरुक्तकार्यकारणभावे मिश्रोक्तयुक्त्यन्तरमप्याह ।— अत एवेति ।= विशिष्टशक्तिग्रहस्यैकतरप्रकारकानुभवजनकत्वादेवेत्यर्थः । न लाक्षणिकमिति ।— स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वप्रकारकश्रुतिपदशक्तिज्ञानादपि केवलप्रमाणशब्दत्वेन शाब्दबोधोदयात् श्रुतिपदस्य प्रमाणशब्दे न लक्षणेति भावः । ननु, तत्र विशिष्टानुभवजनने का क्षतिरित्यत आह ।— अन्यथेति ।= नियमाददृष्टकल्पनापत्तेरिति ।—वेदजन्यशाब्दबोधाभावे दुरदृष्टजनकत्वकल्पनापत्तेरित्यर्थः। यथा "ऋतौ भार्य्यामुपेया"दित्यादौ तादृशभार्यागमनाभावे दुरदृष्टजनकत्वं बोध्यते, तथेहापीति भावः । श्रुतिजन्य-

पक्षधरमिश्रैरप्युक्तमिति, चेन्न, पश्वादिपदस्यापि लाङ्गूलादिमत्तया मूषिकादिबोधने मुख्यत्वापत्तेः ।

स्यादेतत्, इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरपि प्रमाणतापत्तेः, स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादेरोदनादिरूपेष्टसाधनत्वादिति, चेन्न, स्वर्गकामादिसमभिव्याहृतविधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिमत्त्वेऽप्युक्तविधेस्तद्बोधकत्वासम्भवात्, इयांस्तु विशेषो, यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्यवान्तररूपेणैव यदि विधिवाक्याद्बोधस्तदा तादृशावान्तररूपेणैवेष्टं विधेः शक्यतावच्छेदकं, नो चेदिष्टत्वेनैव, अत एव "विश्वजिता यजेते"त्यादौ इष्टसामान्यसाधनत्वस्यैव

बोधस्यैवादृष्टजनकत्वापत्तेरित्यर्थ इत्यपि कश्चित् । समाधत्ते ।— चेन्नेति ।= मुख्यत्वापत्तेरिति ।— तथा चैतद्दोषभियैव तत्प्रकारकशाब्दबुद्धौ तत्पर्याप्तप्रकारकशक्तिज्ञानस्यैव हेतुतया श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतेः प्रामाण्यानुरोधेन तव मतेऽपीष्टसाधनत्वे लिङो लक्षणावश्यकीति भावः ।

एतावता निवृत्ते विशिष्टशक्तिवादिनि स्वमते दोषमुद्घाटयन् परिष्कुरुते ।— स्यादेतदिति ।= ननु, स्वर्गादेरिष्टत्वेन विधिशक्यतावच्छेदकत्वे सर्गत्वव्याप्यवैजात्यपुरस्कारेण विधिवाक्यात् स्वर्गादिबोधो न स्यादित्यत आह ।— इयांस्त्विति ।= नो चेदिति ।— यदीष्टत्वेनैव विधिवाक्याद्बोधस्तदेत्यर्थः । विधिवाक्यादिष्टत्वेनैवेष्टबोधे युक्तिमप्याह ।— अत एवेति ।= इष्टत्वेनैवेष्टसामान्यस्य विधिशक्यतावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः । स्वर्गादिफलेच्छुकव्यक्तेः स्वर्गादिसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वर्गादेः फलत्वं कल्प्यते, इतिः भावः । नव्यैः स्वर्गत्वावान्तररूपेण विधिशक्यतावच्छेदकतास्वीकारात्तन्मते नानुपपत्तिरिति प्राच्यैरुक्तं । मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति ।— यत्त्विति ।= ननु, पदानुपस्थितसंसर्गस्येव बाधा-

विधिना बोधनात् प्रवर्त्तकस्येष्टविशेषसाधनत्वाव-गाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राच्यैः स्वर्गः फलं कल्प्यते । यत्तु, साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिफलसाधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारलभ्यमिति, तत्तुच्छं. पदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधनत्वेऽन्वयायोगात्, स्वर्गकामादिवृत्तिशब्दैकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वात्, फलाव्यवहितनियतपूर्ववर्त्तित्वविशे-षात्मनः कारणत्वस्य फलगर्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वशक्तेरशक्यवचनत्वाच्च । नन्वेवं, स्वर्गत्वाव-च्छिन्ना यावती व्यक्तिस्तत्प्रत्येकाधिकरणावच्छेदेन तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्धर्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्धोऽन्यथासिद्ध्यनिरूपकस्तद्धर्म एव तादृश-

भावरूपयोग्यताबलात् प्रकारतयापि स्वर्गादिभानं भविष्य-तीति चेन्न, तत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकवृत्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकतया पदानुपस्थितस्य प्रकारतया शाब्दबोधे भानासंभ-वात् । अत एव द्वारमित्यादौ पिधेहीति पदं कल्प्यते तार्किकैरिति । ननु, स्वर्गकाम इत्यादि स्वर्गपदेनैव स्वर्गोपस्थापनात्, कुतस्तस्य पदानुपस्थितित्वमित्यत आह ।— स्वर्गकामादीति ।= निराकाङ्क्ष-त्वादिति ।— "प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दै-कदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते॥" इति प्राचीनानुशासनादिति भावः । यदि च, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तत्र तदन्वयः स्वीक्रियते तदाप्याह।— फलाव्यवहितेति ।= अशक्यवचनत्वाच्चेति ।— कारणत्वस्य स्वरूप-सम्बन्धरूपत्वे न कोऽपि दोष इति ध्येयं। शङ्कते।—नन्वेवमित्यादि।= यत्किञ्चित्स्वर्गसाधानस्य स्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति साधनत्ववारणाय यावती व्यक्तिरिति ।—यावतामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या तत्प्रत्येकेति।— स्वर्गत्वावच्छिन्नाव्यवहितप्राक्कालसत्त्वमप्रसिद्धमतस्तत्प्रत्येकेति।— काल इति सम्बन्धप्राक् इत्यन्वयि, तथा च, तादृशकालवृत्ति-यद्धर्म्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्ध इत्यर्थः । तद्धेति ।— स्वर्ग-

सम्बन्धेन स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति साधनत्वं वाच्यं, तच्च, यागादौ बाधितमप्रसिद्धं वा, यागत्वादेर्निरुक्तस्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात्, दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्पत्तेः, सत्त्वगुणत्वादेश्च तादृशस्य स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वादतः कथमिष्टसाधनत्वं विधेः शक्यमिति, चेत् सत्यं, स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात्, तस्य च, स्वर्गवृत्तिवैजात्यविशेषावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्कालवृत्तितावच्छेदकीभूतमश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात्। न चैवं, वैध एव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य भानादग्रकल्प्यत्वव्याकोपः, स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्धर्मत्वेन

त्वावच्छिन्नसाधनत्वञ्च बाधितमिति यागस्य स्वर्गाव्यवहितप्राक्काले स्वर्गाधिकरणावच्छेदेन यागीयसमवायसम्बन्धस्यासत्त्वादपूर्वादौ प्रसिद्धस्य तादृशसाधनत्वस्य च यागादावभावादिति भावः। यदि चापूर्वसम्बन्धेन यागः कारणमित्युच्यते, तदा न बाध इत्यत आह।— अप्रसिद्धं वेति।= तत्र हेतुमाह।— यागत्वादेरिति।= कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।— दानादितोऽपीति।= ननु, सत्त्वगुणत्वादेरेव तादृशधर्मस्य तत्र सत्त्वात् कुतोऽप्रसिद्धिरिति सत्त्वगुणत्वादेस्तादृशत्वमेव खण्डयति।—सत्त्वगुणत्वादेरिति।=आदिनेच्छात्व परिग्रहः। समाधत्ते।— चेत् सत्यमित्यादि।= तस्य चेति विजातीयस्वर्गसाधनत्वस्य चेत्यर्थः। तस्य सत्त्वादिति परेणान्वयः। तथा च, वैजात्यविशेषावच्छिन्नं प्रत्येवाश्वमेधत्वादिना हेतुत्वमिति भावः। शङ्कते।—न चैव मिति।=वैध एवेति।— विधिवाक्यजन्य एव, कल्प्य वैजात्यस्य विधिवाक्यादेव भाने किमर्थमग्रे तदनुमीयते इति तस्याननुमेयत्वे प्राचीनसिद्धान्तभङ्ग इति भावः। उदीच्यत्वादिति।— तथा च, जातित्वेन कल्पन एव तेषां तात्पर्यमिति भावः। शुद्धवैजात्यावच्छिन्नस्वर्गसाधनत्वे विधिशक्तिरिति व्यवस्था-

गृहीतस्यापि वैजात्यस्य यागविशेषजन्यतावच्छेदक-जातित्वादिना कल्पनस्योदीच्यत्वात्, यदि च, जातित्व सामान्यलक्षणया निखिलजात्युपस्थित्यनन्तरं जाति-मत्त्वप्रत्यासत्त्या जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानु-भवे सत्युत्तरकालं शुद्धतत्तद्वैजात्येन विशिष्टस्य वैजा-त्यादौ स्वर्गादेः स्मृतौ बाधकाभावः, । संस्कारसत्त्वेऽपि जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेनाग्रहसम्भवात्, समान-प्रकारत्वेनैव हि स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं, न तु समान-प्रकारतावच्छेदकत्वेन गौरवात् । यदि वा, तत्तद्वैजात्या-वच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितसमवायेन सुखादिमत्ता-ज्ञानानन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीत-भानं प्रामाणिकं, संसर्गतासाधारणविशेषणविषय-ताकज्ञानस्यैव विशिष्टधीहेतुत्वात्, इत्थमेव च शुद्धमन-

---

पयितुं शुद्धवैजात्यावच्छिन्नस्वर्गसाधनत्वे शक्तिग्रहं सम्पादय-न्नाह ।— यदि चेति ।= ननु, स्मृतौ जातित्वं तदा कथं न भासत इत्यत आह ।— संस्कारसत्त्वेऽपीति ।= अग्रहसम्भवादिति ।— ननु, तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकस्मृतौ तादृशानुभवस्य हेतुतया कथं जातित्वावच्छिन्नप्रकारताकानुभवात् स्वरूपतो जातिप्रकारकस्मृ-तिरित्यत आह ।— समानप्रकारकत्वेनैवेति ।= गौरवादिति ।— तथा च, जातित्वेन जातिप्रकारकानुभवात् स्वरूपतो जातिप्रकार-कस्मृतौ बाधकाभावः । नन्वेवं प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया निखिल-प्रमेयज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वपटत्वादिस्मृत्युत्पत्त्या सार्वज्ञापत्तिरिति समानप्रकारकत्वेनैव स्मृत्यनुभवयोर्हेतुहेतुमद्भाव आवश्यक इत्यत आह ।— यदि वेत्यादि ।= ननु, विशिष्टबुद्धौ विशेषणनिष्ठसंसर्गा-वच्छिन्नविषयताकज्ञानस्य हेतुतया कथं तद्वैजात्यसंसर्गकज्ञानात् तद्वैजात्यप्रकारकोपनीतभानमित्यत आह ।— संसर्गतासाधारणेति-निरुक्तकार्यकारणभावे युक्तिमप्याह ।— इत्थमेव चेति ।= निरुक्त-कार्यकारणभावस्वीकारेणैव चेत्यर्थः । शक्तिग्रह इति ।— अन्यथा-

स्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनःपदादेः शक्तिग्रह इति विभाव्यते, तदा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नस्यैव स्वर्गस्य निरुक्तसाधनत्वं विधेः शक्यं, शक्यग्रहमिति तदेव यागादौ लिङाद्यैरनुभाव्यतां, अनुभाव्यतां वा, स्वर्गप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वलक्षणमेव स्वर्गसाधनत्वं, तच्च, वैजात्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव स्वर्गाभावस्य प्रयोजकीभूतो योऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगित्वेन यागादेः सुघटमेव, कारणाभावस्यैव कार्य्याभावप्रयोजकत्वात्। साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमतेऽपि तन्मात्रस्य न लिङर्थत्वं "जलं न ताडये"दित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेः। परन्तु, स्वर्गादिनिरूपितस्येति सम्प्रदायविदः।

रत्नकोषकृतस्तु, पाकादिकृतित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पाकादिचिकीर्षात्वात्, सैव पकादौ

तीन्द्रियतया स्वरूपतो मनस्त्वादिविशिष्टस्य पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्र मनःपदशक्तिग्रहो न स्यात्, अधुना तु जातित्वसामान्यलक्षणया मनस्त्वज्ञानोत्तरं मनस्त्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगसम्बन्धेन द्रव्यवत्ताज्ञानोत्तरं वा स्वरूपतो मनस्त्वविशिष्टज्ञानसम्भवात्तत्र शक्तिः शक्यग्रहेति भावः। प्रयासबाहुल्यं विनाप्युपपादयति।— अनुभाव्यतां वेति।= तच्च तादृशसंसर्गसाधारणत्वञ्च, सुघटमिति परेणान्वयः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह:— कारणाभावस्यैवेति।— ननु, साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमते केवलसाधनत्वे विधिकल्पनेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वर्गादिपदोपस्थापितस्य स्वर्गादेः साधनत्वेऽन्वयादेव विशिष्टलाभो भविष्यतीत्यत आह।— साधनताया इति। = अप्रामाण्यापत्तेरिति।— दुःखसाधनत्वस्य तत्र सत्त्वेन साधनत्वसामान्याभावस्य बाधादिति भावः। स्वर्गादिनिरूपितस्येति साधनत्वस्य लिङर्थत्वमितिपूर्व-

प्रवर्तिकेति, तस्याश्च पाकादिकृतित्वावच्छिन्नधर्मिके-ष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वात्, कृतिगतमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थः, तादृशचिकीर्षायां क्रियाधर्मिकायाः कृतिसाध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा धियः कारणत्वाभावेन क्रियागतयोस्तयोरविध्यर्थत्वात्, पाको मत्कृत्या साध्यतां, इतीच्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्यां पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वं, मानाभावात्, किन्तु, मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मिके-ष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव, इष्टस्य तादृूप्येण इच्छां प्रति तदवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनत्वधियः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात्, अन्यथा स्वगृहवृत्तित्वादिविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्मिकस्वगृहवृत्तित्वाद्यनन्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः, एवञ्च स्वर्गकामो

णान्वयः, ।

रत्नकोषकृतस्त्वति ।– प्रवर्तकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयस्यैव विधित्वात् कृतिगतेष्टसाधनत्वे तादृशविषयत्वं सम्पादयन् तस्य लिङर्थत्वमाह।–पाकादीति।=सैव पाककृतिर्भवत्वित्याकारिकेच्छैव, तस्याञ्च तादृशेच्छायाञ्च, क्रियानिष्ठकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्न निरुक्तविधित्वमित्याह।–तादृशचिकीर्षायामिति।=ननु, पाकधर्मिककृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया अपि प्रवर्तकतया तस्याञ्च पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतया क्रियानिष्ठकृतिसाध्यत्वस्यापि निरुक्तविधिलक्षणाक्रान्ततया विध्यर्थत्वमावश्यकमेवेत्यत आह ।— पाको मत्कृत्येति ।= ननु, तादृशकारणत्वस्याकॢप्तत्वेऽपि फलबलात्तद्धर्मविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छायां तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमित्यत आह ।— अन्यथेति ।= अनन्तहेतुतापत्तेरिति ।— तथा च, गौरवान्न तादृशहेतुत्वकल्पनामिति भावः। तन्मते शाब्दबोधप्रकारमाह ।— एवञ्चेति ।= कथञ्चित्तादृशव्युत्पत्तेः स्वीकारेण्याह ।— स्वर्गकामाविति ।= स्वर्गकामवृत्तिकृतिसाध्ययागस्यै-

यजेतेत्यादाविष्टसाधनीभूतयागकृतिमान् स्वर्गकाम इत्याकार एव बोध इति, भावना विशेष्य एव स्वर्गकामादौ लिङादिना स्वार्थः संख्यानुभाव्यते, अन्यथा, यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इत्यन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः, स्वर्गकामौ यजेतेत्यपि प्रयोगापत्तिश्च। स्वार्थभावनाविशेष्य एव लिङः सङ्ख्याभिधायित्वेन स्वर्गकामस्यातथात्वे तत्र लिङर्थसङ्ख्याया उदासीनत्वात्, बलवदनिष्टाजनकत्वन्तु लिङर्थः, स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि विशेषणत्वेनान्वेतुमर्हति, प्रत्ययानामेकस्वार्थान्वयिपदान्तरार्थान्वयित्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वनियमस्य जानातीत्यादाविव व्यभिचारात्, इत्थञ्च पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादाविष्टसाधनीभूतायाः समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्गुरिति। तृप्तिकामो जलं न ताड़येदित्यादावपि इष्टसाधनत्वशून्याया जलताड़नकृतेराश्रयस्तृप्तिकाम इति। "परदारान्न गच्छेदास्तिक" इत्यादौ बलवदनिष्टाजनकत्वशून्यायाः परदारगमनकृतेराश्रय आस्तिक इत्यर्थ इत्याहुः।

कत्वादिति भावः। ननूक्तापत्तिवारणाय स्वर्गकाम एव स्वार्थसंख्याऽन्वयः स्वीकरणीयः, परन्तु, यागमुख्यविशेष्यक एव बोधः शाब्दबोधः इत्यत आह।— स्वार्थभावनाविशेष्य एवेति।= अतथात्वे स्वार्थभावनाया अविशेष्यत्वे, तत्र स्वर्गकामे, उदासीनत्वात् तद्विशेष्यकनियतशाब्दबोधाप्रकारत्वात्, क्रियानिष्ठबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यापि पुनरेतन्मते विध्यर्थत्वमाह।— बलवदनिष्टाजनकत्वन्त्विति।= ननु, प्रत्ययानामेकस्वार्थान्वयिपदार्थान्तरे स्वार्थान्तराबोधकत्वनियमो भज्येतेत्यत आह।—प्रत्ययानामिति।=व्यभिचारा-

इदन्तु बोध्यं, बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं, बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात्, नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं, दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाव्यावर्तकतापत्तेः, तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च । यत्र च बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु, नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा, तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात् । "ज्वरार्त्तो ना(म्ल)न्नमश्नीयात्" इत्यादिलौकिकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्तद्विजातीयदुःखाजनकत्वे लिङो लक्षणा । तथा

दिति ।= आश्रयत्वरूपैकस्वार्थान्वयिनि ज्ञाने वर्त्तमानत्वरूपस्वार्थान्तरबोधनादिति भावः । उपसंहरति ।= इत्थञ्चेति ।—आहुरित्यस्वरससूचनाय, स च पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादौ कृतिसाध्यत्वाभावबोधस्यापलापप्रसङ्गः, कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिवारणाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति हेतुताया आवश्यकत्वेन तस्यापि विध्यर्थकल्पनस्यौचित्याच्चेति । बलवदनिष्टाजनकतापदार्थं निर्वक्ति — इदन्तु बोध्यमित्यादिना ।= तस्य बाधादिति ।— तथा च, यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । अव्यावर्त्तकतापत्तेरिति यागादिजन्यदुःखस्यापि तादृशत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति भावः । बलवदन्यद्वेषविषयदुःखाजनकत्वोक्तौ नोक्तदोष इत्यतो दोषान्तरमाह ।— तज्ज्ञानस्येति ।= विधित्वायोगाच्चेति ।= प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव विधित्वादिति भावः । ननु, तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे बलवद्द्वेषविषयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिष्टापत्तावनुभवविरोधादित्यत आह ।— यत्र चेति ।=लाघवा दाह ।— बलवद्द्वेषविषयत्वेन वेति ।=लाघवादाह ।—पापाजनकत्वं वेति ।—तद्विरहस्यैवेत्येवकारेण बलवदनिष्टाजनकत्वत्वावच्छिन्नाभावव्यवच्छेदः । ननु,ज्वरार्त्तो ना(म्ल)न्नमश्नीयादित्यादेरप्रामाण्यापत्तिः, नरकाजनकत्वादेस्तत्र सत्त्वादित्यत आह ।—

"अष्टमचन्द्रे न गच्छे" दित्यादावपि धातोर्गतिहेतुदुरिते, तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतुदुरितं तत्तदनिष्टाजनकं नेत्येवं तत्र बोधः, अन्यथा, तथाविधगतेः पापजनकत्वे तद्द्वारा कालान्तरभाविदुःखाजनकत्वे वा प्रमाणाभावेनासङ्गत्यापत्तेः । "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचका" इत्यादिवचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचकत्वोपगमात्, एतेन "सपापस्तुलां नारोहे" दित्यादिपरीक्षाविधयोऽपि व्याख्याताः । तत्रापि धातोरारोहणहेत्वदृष्टलक्षकत्वादत एव ।

"जयेतरनिमित्तस्य, वृत्तिलाभाय केवलम् ।
परीक्ष्य समवेतस्य, परीक्षाविधयो मता ॥"

इत्याचार्यैरप्युक्तमिति वदन्ति । परे तु, साध्यताविशिष्टमेव विध्यर्थः, तत्राप्येवकारस्थल इव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्तालक्षणसाध्यताघटकप्रत्येकवस्तुन्येव लिङादेः शक्तिः, विशिष्टन्तु वाक्या-

ज्वरार्त्त इति ।= लक्षणेति ।— तथा च, ज्वरप्रयुक्तविजातीयदुःखजनकत्वाभाववद(न्ले)न्नभाजनमिति तत्र बोध इति भावः । गतिहेतुदुरित इति लक्षणेति पूर्वेणान्वयः । शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।= यथाश्रुतार्थस्तु न सम्भवतीत्याह ।— अन्यथेति ।= धातोर्निरुक्तार्थे लक्षणाया अस्वीकार इति तदर्थः । प्रमाणाभावमेव स्पष्टयति ।— गोचरे वेति ।= एतेन धातोर्लक्षणास्वीकारेण । लक्षकत्वादिति ।— तथा च, तुलारोहणहेत्वदृष्टं नेष्टसाधनमिति तत्र बोधः । अत एवेति ।— धातोस्तादृशादृष्टलक्षकत्वादेवेत्यर्थः । परीक्ष्य समवेतस्यैवेत्यनेनादृष्टस्यैव कथनादिति भावः । मतान्तरमाह ।— परे त्विति ।= ननु, साध्यत्वं नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं, तच्च नानुगतमिति कथं तद्विशिष्टे विधिशक्तिरित्यत आह ।— अत एवेति ।= दुर्वचत्वेऽपीति, अनुगतस्येत्यादिः । एतन्मते स्वर्ग-

र्थमर्यादया लभ्यं, अतः सामान्यतो नियतोत्तरवर्त्ति-
त्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः, एवञ्च स्वर्गकामो यागा-
नुकूलकृतिमान्, यागसाध्येष्टवांश्च इत्याकारक एव
स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ बोधः, तेन भावनायाः प्रथ-
मान्तार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते, सम्पद्यते च
शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्यादिकः प्रवादः। यागादौ
स्वर्गादिसाधनत्वस्य विधिबोध्यत्वे तु तदुभयमेव
व्याकुलीभवेत्, फलं प्रति कर्त्तुरौदासीन्याद्भावनावि-
रहाच्च। धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यैव तथात्वादिति।
न चैवं, "पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्या" दित्या-
दिविधेर्बाधः, तत्र स्वाश्रयपितृकत्वादिपरम्परासम्बन्धे-
नैव पिण्डदानजन्येष्टस्य कर्त्तर्यन्वयात्, इतरगतत्वे
प्रमाणासत्त्वस्थल एव साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्तरि तद-
न्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, यद्यपीष्टं परित्यज्य साध्यमात्रं
विध्यर्थोऽस्तु, स्वर्गकामादिसमभिव्याहारादेव याग-
साध्यत्वेन स्वर्गादेर्भानसम्भवात् "विश्वजिता

कामो यजेत इत्यादौ शाब्दबोधप्रकारमाह ।— एवञ्चेति ।=
एतादृशार्थे युक्तिमप्याह ।— तेनेति ।= तदुभयमेवेति ।— उक्त-
नियमप्रवादोभयमित्यर्थः। औदासीन्यादन्वयानिरूपकत्वात्, भावना-
विरहाच्चेति ।— प्रथमार्थस्य कर्त्तुरित्यादिः, तथा च, भावनायाः
प्रथमार्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति भावः। शंकते ।— न चैवमिति ।=
बाध इति ।— अनुष्ठातरि फलाभावादिति भावः। समाधत्ते ।—
तत्रेति ।= ननु, कुत्र साक्षात्सम्बन्धेनेष्टान्वयः, कुत्र वा
परम्परयेत्याकाङ्क्षायामाह ।— इतरगतत्व इति ।= कर्तृभिन्न-
गतत्व इत्यर्थः, तदन्वयस्येष्टान्वयस्य । पुनः शङ्कते ।— यद्य-
पीति।= अस्त्विति नामत्वादित्यादिः। ननु, तदा कुतो यागस्य
साध्यत्वेन स्वर्गादेर्भानमित्यत आह ।— स्वर्गकामादीति ।= ननु,

यजेत राजन्य" इत्यत्रापि विश्वजिद्यागसाध्यवान् स्वर्गीयः, इत्यन्वयबोधोत्तरं साध्यविशेषाकाङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कल्प्यत्वात्, तथापि तृषितकामो जलं न नताडयेदित्यादौ तृषितकामादेर्जलताडनसाध्य-सामान्याभावस्य बोधने बाधादिष्टत्वेन तदवान्तर-स्वर्गत्वादिना वान्वयबोधस्याननुभाविकत्वाच्च ताद्रू-प्येण शक्तिः, अन्यथेष्टमात्रं शक्यं स्वसाध्यत्व-संसर्गेण धात्वर्थस्य तत्रान्वयात् विशिष्टार्थलाभ इत्येव किं न रोचयेः। अत एव इष्टत्वेन फलस्य शक्यत्वे ज्ञेयत्वादिप्रकारेणापि तथात्वापत्तिर्विनिगमकाभावा-दित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राहुः।

प्राभाकरास्तु, स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्ग-कामस्य कृतिसाध्यतावानित्याकारकः प्रथमं न बोधः, तत्कामकार्य्यत्वस्यान्वये प्रयोजकस्य तत्साधनतया

विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गादिबोधकपदाभावात्तत्र कथं तादृश-यागसाध्यत्वेन स्वर्गादिबोध इत्यत आह।— विश्वजितेत्यादि।= तथात्वेन तादृशयागसाध्यत्वेन, कल्प्यत्वादनुमेयत्वात्, समाधत्ते।— तथापीति।= बाधादिति।— जलताडनसाध्यदुःखस्यैव तत्र सत्त्वादिति भावः। अत्र इष्टत्वेनेति।—प्राचीनमतानुसारेण, तदवान्त-रेति नव्यमतानुसारेण। अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह।— अन्यथेति।= किन्न रोचयेरिति।— तथा च, साध्यत्वस्य प्रकारतया भानस्या-नुभवसिद्धत्व एतदपि तथेति भावः। अत एवेति।—साध्यत्वविशिष्ट-त्वेन फलस्य विधिशक्यत्वादेवेत्यर्थः प्रत्युक्तमिति परेणान्वयः।

प्राभाकरमतमुपन्यस्यति।— प्राभाकरास्त्विति।= नञर्थे हेतु-माह।—तत्कामकार्यत्वस्येति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, तत्-साधनतया स्वर्गसाधनतया, लाघवादाह —तत्साधनत्वस्येति।= स्वर्गसाधनत्वस्येत्यर्थः। अगृहीतेत्यादीति।— एतन्मतं अन्वय-

ज्ञातत्वस्य तत्साधनत्वस्य वा पूर्वं यागेऽगृहीतत्वात्, साक्षात् स्वर्गसाधनस्य तत्रासत्त्वात् स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिस्वव्यापारवत्त्वस्य तादृशव्यापारानुपस्थित्या ग्रहासम्भवात् । स्वर्गकामः पचेतेत्यादावप्रामाण्यानुरोधेन उक्तरीत्या योग्यताधियः कारणत्वस्यावश्यकत्वात्, नित्यस्य कर्मणः फलाभावेन "प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीते" त्यादिविधेरप्रामाण्यभिया इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात्, अत एव स्वर्गकामनियोज्यताको नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः कार्य्यतावान् इत्यपि नादिमो बोधः, स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं हि न तत्कृतिसाध्यत्वं, स्वर्गकाम-

---

प्रयोजकरूपत्वं योग्यत्वं, तदन्वयप्रयोजकत्वञ्च तदभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं, घटेन जलमाहरेत्यादौ जलाहरणसाधनत्वान्वयप्रयोजकं च्छिद्रेतरत्वमिव स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वाभावप्रयोजकेष्टसाधनत्वाभावः, तत्प्रतियोगीष्टसाधनत्वं तत्र योग्यत्वमिति भावः । कुत इत्याकांक्षयामाह ।— साक्षादिति ।= व्यापारमद्वारीकृत्येति तदर्थः । ग्रहासम्भवादिति ।— तथा चेष्टसाधनत्वान्वययोग्यत्वस्य स्वर्गपर्यन्तस्थायिव्यापारत्वस्य ग्रहो न संभवति, तादृशव्यापारस्यापूर्वस्य पूर्वमग्रहादिति भावः । ननूक्तयोग्यत्वज्ञानं न हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह ।— स्वर्गकामः पचेतेत्यादि ।= आवश्यकत्वादिति ।— अन्यथा, स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्य पाकादावभावात् तादृशविधेः प्रामाण्यापत्तेः, अधुना च स्वर्गसाधनत्वस्य तत्रासत्त्वान्न तथेति भावः । ननु, इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव तदप्रामाण्योपपत्तिरित्यत आह ।— नित्यस्येति ।= विध्यर्थत्वाभावादिति तन्मत इत्यादिः, तैर्थवादानां प्रामाण्यानुपगमेन सन्ध्योपासनाजन्यफलास्वीकारादिति भावः । अत एवेति ।— वक्ष्यमाणदोषादेवेत्यर्थः, हि यस्मात्, तत्कृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं, निराकांक्षत्वापत्तेरिति ।— उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति भावः । प्रमाण-

कार्यतावच्छिन्नविशिष्टे यागे लिङर्थकार्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः, नापि तदीयकृतिसाध्यत्वधीविशेष्यत्वं, स्वर्गकामः पचेतेत्यादेः प्रमाणतापत्तेः। परन्तु, स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्यताज्ञानस्य विशेष्यत्वं, तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य यागादेः स्वर्गपर्यन्तस्थायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धेन साधनत्वाग्रहेण प्रथमं दुर्ग्रहमेवेति। तस्मात् कार्य्य एव लिङः शक्तिः अतस्तत्रैव धात्वर्थयागस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च युगपदन्वयात् यागस्य कार्य्यं स्वर्गकामनियोज्यताकं स्वर्गकामकृतिसाध्यं वेत्याकारक एव प्रथमं बोधः। स्वर्गकामनियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव शचीसम्पर्कादिके कार्य्ये पूर्वं गृहीतत्वात्, उत्तरकालन्तु यागकार्य्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं, स्वर्गनियोज्यताकत्वं वा यागस्य तथात्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतादुक्तवाक्याद् यागः स्वर्ग-

---

तापत्तेरिति।— योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोध एव हेतुतया कृतिसाध्यत्वज्ञानसामान्ये इष्टसाधनत्वज्ञानस्यानपेक्षितत्वादिति भावः। परन्त्विति।— स्वर्गकामनिष्ठा या स्वर्गसाधनत्वधीस्तज्जन्यं यत्कार्य्यताज्ञानं तद्विशेष्यत्वमित्यर्थः, तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं, दुर्ग्रहमिति परेणान्वयः। उपसंहरति।— तस्मादिति।= तत्रैव कार्य एव, स्वर्गकामनियोज्यताकं स्वर्गकामनिष्ठस्वर्गसाधनताधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानविशेष्यताकमित्यर्थः। लाघवादाह।— स्वर्गकामकृतिसाध्यं वेति।= ननु, स्वर्गकामनियोज्यतान्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य प्रागग्रहात् कुतः प्रथमं तादृशबोध इत्यत आह '—शचीसम्पर्कादिक इति।=इन्द्राणीसहयोग साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य यथा कथञ्चिद्ग्रहसम्भवा-

कामस्य कृतिसाध्य इत्याकारकः,स्वर्गकामनियोज्यताको यागः कृतिसाध्य इत्याकारको वा प्रवृत्त्यौपयिक औपादानिको बोधः, स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वव्यापारस्य पूर्वमुपस्थित्या स्वर्गकामनियोज्यत्वाद्यन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे सुग्रहत्वात्। न च, तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकस्थले लघुनि कार्य्यत्वे शक्तस्य लिङादेः स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यलौकिकस्थले कार्य्यत्वविशिष्टे लक्षणैवास्तु, तावतैव स्वर्गकामनियोज्यतान्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यं, तथा सति अपूर्वस्य ताद्रूप्येण विध्यनुभाव्यत्वानुपपत्तेः, कार्य्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेन पदज्ञानस्य तदवच्छिन्नानुभावकत्वात्। न चैवं गङ्गायां घोषो दृश्यतामित्यादौ लक्ष्यस्य तीरादेरन्वयधीविषयत्वं न स्यादिष्टत्वात् । शक्तपदान्तरस्यैव तत्रोपस्थिततीरादिसाकांक्षस्वशक्यार्थानुभावकत्वात्,पाकं करोतीत्यादिप्रत्यक्षे पाका-

दिति भावः। तथात्वं विना स्वर्गसाधनत्वं विनेत्यर्थः। इत्याकारक इति प्रवृत्त्यौपयिक इति परेणान्वयः। औपादानिकबोधे स्वर्गकामनियोज्यत्वस्यापि भानसम्भवात्, तदभिप्रायेण बोधप्रकारमाह।— स्वर्गकामनियोज्यताक इति।= तत्र हेतुमाह।— स्वर्गाव्यवहितेति।= शंकते।— न चेति।= कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं, एवमग्रेऽपि। अशक्तस्य लक्षणाया असम्भवात् शक्तस्येत्यन्तं, समाधत्ते।— तथा सतीत्यादि ।= ताद्रूप्येण कार्यत्वरूपेण, अनुपपत्तेरिति। ननु, कार्यत्वविशिष्टे लक्षणाग्रहादेव तदुपपत्तिः सम्भवतीत्यत आह।— कार्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेनेति।= एवकारेण लाक्षणिकत्वव्यवच्छेदः, न चेति न स्यादिति परेणान्वयः, ननु, तदा तत्र कथमन्वयबोधः इत्याकांक्षायामाह।— शक्तपदान्तरस्येति।= घोषादिपदस्येत्यर्थः। अनुभावकत्वादिति।— तेषां मते

देरिव, तत्रापि तीरादेस्तटस्थज्ञानविषयत्वेनैव विशेषणत्वात्, अत एव न तावद्विशिष्टधीविषयस्यैव विशेषणत्वं, क्वचित्तदभिनिवेशस्तु सामग्रीवशादित्याचार्य्यैरप्युक्तं, लौकिकलिङ्क्रियायां कार्य्यत्वानुभावकत्वे तु तादृशलिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्यत्वे शक्त्यन्तरं वाच्यं, नो चेत्तत्रापि उक्तैव गतिः। अत एव "लोके लिङ् लाक्षणिकी"ति गुरूणां सिद्धान्तः सङ्गच्छत इत्याहुः। तच्चिन्त्यं, इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरप्रामाण्यसम्पत्तावुक्तक्रमेण यागादौ

पदजन्ययत्किञ्चित्पदार्थोपस्थितिसम्वलितानां यथाकथञ्चित्सकलार्थोपस्थितीनामन्वयबोधहेतुत्वादिति भावः। अत एव तैर्द्वारमित्यादौ पिधेहीति पदं नाध्याह्रियते, परन्तु, पिधानरूपार्थ एवेति केचित्, तन्न, तीरादेर्विशेषणत्वसम्पादकोत्तरग्रन्थासंगतेः। आशंकाया एवानवतारादिति। वस्तुतस्तादृशज्ञानं तीरांशे स्मरणात्मकमित्यत्रैव तात्पर्यम्। तेषां मते गुणगतजातेरभावेन ज्ञानद्वययौगपद्यस्वीकारे क्षत्यभावात्। ननु, तीरादेः कथं शाब्दबोधे घोषांशे विशेषणत्वं, इत्यत आह।— पाकमित्यादि।= तटस्थज्ञानविषयत्वेनैव स्वतन्त्रज्ञानविषयत्वेनैव, विशेषणत्वादिति।— तैर्विभिन्नज्ञानविषययोरपि परस्परमाकांक्षास्वीकारात्, आकांक्षा चातिरिक्तपदार्थः, निरूप्यनिरूपकभावस्थलातीरिक्त इति भावः। अत एव ताद्रूप्येणैव, ज्ञानद्वयात्मकभ्रमज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तैः स्वीक्रियत इति तात्पर्यार्थः। एतादृशाविशेषणत्वे आचार्यसंवादमप्याह।— अत एवेति।= तदभिनिवेशस्तु स्थितिविशिष्टधीविषयत्वरूपविशेषणत्वन्तु इत्यर्थः। ननु, तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादौ लौकिकलिङ्प्रत्ययस्थले का गतिरित्यत आह।—लौकिकलिङिति := तादृशेति।— लौकिकेत्यर्थः। उक्तैव गतिरिति।— गङ्गायां घोष इत्यादिस्थलोक्ता गतिरित्यर्थः। अत्र प्रमाणतया प्राचीनसंवादमप्याह।— अत एवेति।= लौकिकलिङःक्रिया-

स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्य तत्कामनियोज्यताकत्वस्य वान्वये स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे मानाभावात्, प्रत्यहं सन्ध्यामुपासीते"त्यादिनित्यविधेरपि "सन्ध्यामुपासते ये तु" इत्यर्थवादेनोपस्थितब्रह्मलोकप्राप्त्यादिसाधनतावाचित्वात् विधिशेषीभूतार्थवादस्य गुरुणापि प्रामाण्योपगमात्। न च, नित्यकर्मणां काम्यत्वे नित्यत्वविरोधः, न हि फलकामनां विना क्रियमाणत्वं नित्यत्वमप्रसिद्धेः प्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येव काम्यसाधनताधियः कारणत्वात्, किन्तु "यदकरणात् प्रत्यवायस्तत्त्वं" तच्च काम्यत्वेऽप्यविरुद्धं नियोज्यान्वयस्य प्रामाणिकत्वेऽपि साक्षात्परम्परासाधारणस्वर्गसाधनतामात्रस्य तद्योग्यताविधया प्रागेव यागादौ सुग्रह-

निष्ठकार्यत्वे शक्त्यभावादेवेत्यर्थः। लाक्षणिकीति।— शक्तिं विनाप्यन्वयबोधजनिकेति तदर्थः। नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे प्रत्यहं सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः, नित्यकर्मणः फलाभावादित्यत आह।— प्रत्यहमिति।= सन्ध्यामुपासते इत्यादीति।— "सन्ध्यामुपासते ये च नियतं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति, ब्रह्मलोकमनामयं॥"इत्यर्थवादोपस्थित इत्यर्थः। ननु, गुरुमते अर्थवादस्याप्रामाण्यात् कथमेतद्विधिशेषीभूतार्थवादस्येत्याकांक्षोत्थाप्यविध्यात्मकार्थवादस्येत्यर्थः। अन्यथा, "भुंक्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डित" इत्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तेरिति भावः। शंकते।— न चेति।= तत्त्वमिति।— तथा च, प्रत्यवायप्रयोजकाभावप्रतियोग्यनुष्ठानकत्वं नित्यत्वमिति पर्यवसितं, तच्च तादृशनित्यत्वञ्च। अविरुद्धमिति।— अत एव दुर्गोत्सवादौ तदुभयोः समावेश इति भावः। ननु, नियोज्यान्वयस्य गुरूणामनुभवसिद्धतया तन्मते कार्ये शक्तिरावश्यकीत्यत आह।— नियोज्यान्वयस्येति।= सुग्रहत्वाच्चेति।— कथमित्याकांक्षायामाह।—स्वर्गादिनियतेति।= स्वर्गादिनियतपूर्ववर्त्तिनी स्वाव-

त्वाच्च, स्वर्गादिनियतपूर्ववर्त्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्तारूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वस्य व्यापारत्वाद्यघटितत्वेन तद्ग्रहे बाधकाभावादित्येषा दिक्॥ श्राद्धे भुञ्जीत भवान्, इह भुञ्जीथास्त्वमित्यदौ श्राद्धे भोजनाय निमन्त्रितो भवानित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव तत्र लिङर्थः। तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं, तदेकदेश एव च कर्त्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति, तथा च, श्राद्धभोजनधर्मिकस्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्याकारस्तत्र बोधः, तादृशधीजनकस्य भवतात्र भोक्तव्यमित्यादिवाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात् स्वपदस्य निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात्, अत एव, "यस्य प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रण" मिति वृद्धस्मरणात् निरुक्तधीजनकवाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयं, तच्च, प्रत्यवायजनकप्रत्याख्यानकत्वं। श्राद्धमुपक्रम्य "अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छे"दिति श्रुतेः, एवञ्च पुत्रोत्सवे भवान् भुञ्जीतेत्यादौ न निमन्त्रितत्वं लिङर्थः, तत्प्रत्याख्याने प्रत्यवायाश्रुतेः,

---

च्छिन्ननिरूपितसम्बन्धवत्ता यस्य, तत्त्वे सति अन्यथासिद्ध्यनिरूपको यो धर्म्मः यागत्वादिरूपः तद्वत्त्वं स्वर्गसाधनत्वमित्यर्थः। यदि चाव्यवहितपूर्वत्वस्य स्वत्वगर्भतया अननुगतत्वात् स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वञ्चाप्रसिद्धमित्युच्यते तदाप्याहातिरिक्तस्य वेति बाधकाभावादिति।— तथा च, कथं काय लिङः शक्तिरिति भावः। अत एवेति।— तादृशवाक्यस्य निमन्त्रनरूपत्वादेवेत्यर्थः। तच्चाप्रत्याख्येयत्वं च, प्रत्याख्यानस्य प्रत्यवायजनकत्वे श्रुतिं प्रमाणयति।—

किन्त्वामन्त्रितत्वमेव, तच्च, स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्याख्यानार्हवाक्यप्रतिपाद्यत्वं, प्रत्याख्यानार्हत्वञ्च प्रत्यवायाजनकप्रत्याख्यानकत्वं, "यत्रप्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणमिति" स्मृतेः "बालं युद्धात्तारयेस्त्वं" "जलाद्विप्रं समुद्धरे" रित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः । "धेनुं दद्यास्त्वमस्मभ्य"मित्यत्र प्रार्थना लिङर्थः, तच्च स्वसम्प्रदानकदानधर्मिकसम्बोध्यकर्त्तव्यत्वप्रकारकयत्किञ्चिदिच्छाविषयत्वं तेन चैत्रवक्तृकतादृशवाक्यस्थले धेनुकर्मकचैत्रसम्प्रदानकदानत्वावच्छिन्नधर्मिका या युष्मत्कर्त्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेष्यीभूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमां स्त्वमित्याकारकस्तत्र बोधः ।

"भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य" इत्यादौ क्वचिल्लोटोऽपि निरुक्तप्रार्थनार्थः, तत्र च भिक्षा भिक्षणीयं, कृद्विहित इति न्यायात् । ह्रदो यदि धूमवान् स्यादित्यादौ धातो

नापगच्छेदिति ।= न प्रत्याख्यानं कुर्यादित्यर्थः । एवं च तत्र तादृशविशेषणदाने च । तच्चामन्त्रितत्वं च, अत्र प्राचीनसंवादं प्रमाणयति ।— यत्रेति ।= उक्तरीत्यैवेति।— आमन्त्रितत्वमेव लिङर्थस्तत्रेत्यर्थः । तथा च, युद्धाद्बालकतारणधर्मिकजलाद्विप्रगमनधर्मिकस्वकर्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्यवायानर्हवाक्यप्रतिपाद्यो भवानिति तत्र बोध इति भावः । तच्च प्रार्थनञ्च, स्वसंप्रदानकदानधर्मिका या स्वसम्बोध्यकर्तव्यत्वप्रकारिका स्वेच्छा तद्विषयत्वमित्यर्थः । स्वपदेन तादृशवाक्योच्चारयिता चैत्रादिर्धर्तव्यः । शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।= स्वसम्बोध्यत्वन्तु स्वनिविष्टमित्यावेदयितुं युष्मदित्युक्तं । कृद्विहित इति ।— कृद्विहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति न्यायादित्यर्थः । तथा च, चैत्रवक्तृकतादृशवाक्यस्थले भिक्षणीयकार्यसंप्रदानकदानत्वावच्छिन्नधर्मि का या युष्मत्कर्तव्यत्व-

निरूढलक्षणया भेदोऽर्थः, तदुत्तरलिङ्श्चाश्रयत्वं, यदि शब्दस्तु लक्षणाया निरूढत्वसम्पत्तये, तेन धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रद इत्यर्थः । धूमवानित्यत्र निपातार्थ इव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नामार्थस्य धूमवदादेः क्वचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वये क्षत्यभावात् । ह्रदो यदि धूमवानित्यादौ तु, यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः । इत्थञ्च ह्रदो यदि धूमवान् स्यात्, वह्निमान् स्यात् इत्यत्रापि धूमवद्भिन्नो ह्रदो धूमव्यापकवह्निमद्भेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः । स वह्निमान्, यो धूमवानित्यादौ. यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ च. यद्योगप्राथम्यादिवशादिव प्रकृतेऽपि स्याद्योगप्राथम्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वह्न्यादेर्भानसम्भवात्, अत एव ह्रदो यदि धूमवान् स्यात्, घटवान् स्यादित्यादिको

प्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेष्यीभूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमांस्त्वमित्याकारकस्तत्र बोधः । शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तनेति ।= ननु, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया कथं धात्वर्थे भेदे प्रतियोगितया नामार्थस्य धूमवदादेरन्वय इत्यत आह ।— निपातार्थ इवेति ।= तथा च, तन्नियमघटकनाम्नि निपातभेदस्येव फलानुरोधेन तत्तद्धातुभेदस्यापि निवेशनीयत्वमित्यावेदनाय तदुक्तिरिति भावः । ननु, यत्र धातुसमभिव्याहारो नास्ति तत्र का गतिरित्यत आह ।— ह्रदो यदीति ।= इत्थञ्च असधातोस्तादृशार्थे लक्षणास्वीकारेण । धूमव्यापक इति ।— वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणेति भावः । ननु, वह्निपदस्य तादृशवह्नौ लक्षणाया निरूढत्वसंपादकं किमित्याकांक्षायामाह ।— स वह्निमानेति ।— यद्योगस्थलमुक्त्वा प्राथम्यस्थलमाह ।— धूमवानित्यादि ।= प्रकृतेऽपि ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यात् इत्यत्रापि । अत एव वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणाया निरूढत्वादेवेत्यर्थः, ननु, धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रदो घटवद्भेदाश्रय-

न प्रयोगः, घटादेर्धूमाद्यव्यापकत्वात् । ह्रदो यदि धूमवान् स्यात्, यदि घटवान् स्यादित्याद्यर्थे तु तादृशप्रयोगो योग्य एव, तत्र धूमस्योद्देश्यकुक्षावनिक्षेपात् । यद्योगप्राथम्यञ्च प्रत्येकमेव व्यापकताग्रहे तन्त्रं, न तु यद्योगस्य प्राथम्यम् । "स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षित" इत्यादौ "न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलम्" इत्यादौ च विनापि यद्योगप्राथम्यं तन्मात्रादेव शौर्यादौ, लक्ष्मीवीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् । गुणत्वं यदि घटे स्यात्, द्रव्ये स्यादित्यादौ तु धातोरत्यन्ताभाव एवार्थः, तदुत्तरलिङस्तु पूर्ववदाश्रयत्वं, तथाच, घटवृत्तित्वाभाववद्गुणत्वं, घटवृत्तित्वव्यापकीभूतस्य द्रव्यवृत्तित्वस्याभाववदित्येवं तत्र बोधः । परे तु, ह्रदो' यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यादित्यादौ तु प्रथमस्य स्याच्छब्दस्यापादकत्वं, द्वितीयस्य चापत्तिरर्थः, तेन धूमवत्तापादकताकतादृशवह्निमत्तापत्तिविशेष्यो ह्रद

तावांश्चेत्यर्थे तादृशप्रयोगो युक्त एवेत्यत्रेष्टापत्तिमाह ।— ह्रदो यदीति ।= कुत इत्याकांक्षायामाह ।— तत्रेति ।— अनिक्षेपादिति विधेयवाचकपदस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेय एव लाक्षणिकत्वादिति भावः । ननु स वह्निमान् यो धूमवान् इति निरुक्तस्थले यद्योगस्य प्राथम्याभावात् कुतस्तत्र तस्य निरूढत्वसम्पादकत्वमुक्तमित्यत आह ।— यद्योगमिति तन्त्रं नियामकमित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यं स्वयमेवाह ।—न त्विति ।= ननु,किं राज्ञामाज्ञा इत्यतः प्रमाणमाह ।— स शूर इत्यादि ।= तन्मात्रादेवेति यद्योगमात्रादेवेत्यर्थः । व्यापकत्वग्रहादिति ।— एवं कलगुञ्जनकर्तृत्वाभावव्यापकत्वं षट्पदभिन्नत्वादौ ग्रहादित्यपि बोध्यं, व्युत्पत्तिवैशद्याय स्थलान्तरमपि दर्शयति ।— गुणत्वं यदीति ।= शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तथा चेति ।= मतान्तरमाह ।— परे त्विति ।= ननु,

इत्याकारकस्तत्र बोधः। यदि शब्दस्तु, तादृशार्थतात्पर्य्य-ग्राहकः। यद्ययं धूमवान् वह्निमानपि स्यादित्यादौ तु यदि शब्दस्यैवापादकत्वमर्थः इत्याहुः। "यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातया"(य)दित्यादौ च "हेतुहेतुमतोर्लिङ्(३।३।१५६) इत्यनुशासनात् यः शतयातनाहेतु-ब्राह्मणावगोरणवान् तदीयशतयातनं ब्राह्मणावगोरण-जन्यम्, इत्याकारको बोधः। ब्राह्मणायावगोरणं हन्तु-मुद्यमः। पौर्वापर्य्यमात्रं तत्र लिङर्थः, न हेतुहेतुमद्भावः, पश्चात्तस्य कल्प्यत्वात्, अन्यथा दुरितापूर्वस्य वाच्यत्वा-पत्तेरिति तु प्राभाकराः। (*) "यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्मशाश्वत" मित्यादावप्युक्तरीत्याऽन्वयः।

"ऋतौ स्वदारानुपेया"दित्यादौ च स्मृतौ न स्व-दारगमनादेरिष्टसाधनत्वे विधेस्तात्पर्य्यं, दारगमना-दिर्लौकिकप्रमाणावगतेष्टसाधनताकत्वेनाविधेयत्वात्, प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकस्यैव श्रौतविधित्वात्, किन्त्व-योगव्यवच्छेदपर्य्यवसिते नियमे, स च प्रत्यवायजन-कीभूताभावप्रतियोगित्वरूपः, तेन तदेकदेश एवाभावे

यदिशब्दस्य वैयर्थ्य मित्यत आह।— यदिशब्दस्त्विति।= ननु, यत्र स्याच्छब्दो नास्ति तत्र का गतिरित्यत आह।— यद्ययमिति।= आहुरित्यस्वरससूचनाय, स च स्याच्छब्दस्यातिरिक्तस्याभावात् क्रियापदस्य तादृशार्थकत्वं न सम्भवतीति प्रभाकरमतमुपदर्शय-ति।— पौर्वापर्यमात्रमिति।= अन्यथा, हेतुहेतुमद्भावस्य लिङर्थत्वे, वाच्यत्वापत्तेरिति, शतयातनादौ अवगोरणस्य साक्षाद्धेतुत्वा-सम्भवेन दुरदृष्टेऽपि लिङः शक्तिकल्पनापत्तेरिति भावः। उक्तरीत्ये-ति।— अत्रापि लिङो हेतुहेतुमद्भावोऽर्थ इति भावः। श्रौतविधि-त्वादिति।— अप्राप्तप्रापको विधिरित्यभियुक्तस्मृतेरिति भावः।

(*) शमीपत्र प्रमाणेन पिण्ड दद्याद्गयाशिरे। इतिपूर्वार्द्धं।

ऋत्वादिकालस्यावच्छेदकत्वेनान्वयात्, ऋतुकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगिस्वदारगमनमित्याकारकस्तत्र बोधः । यद्वा, प्रत्यवायहेतुत्वमभावश्च द्वयं तत्र लिङर्थ, स्तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्यावच्छेद्यत्वेन च कालस्यान्वयिनि अभावे लिङा प्रत्यवायहेतुत्वस्य बोधनात् ऋतुकालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतुरित्याकार एव तत्र बोधः । न च, येषां दाराणां गमनमलीकं तेषामृतावगमने प्रत्यवायो न स्यात्, उक्तवाक्यात्तदलाभादिति वाच्यं, स्वदारपदस्य स्वदारभिन्नो यः स्वसमानकालीनस्तदन्यस्त्रीपरतया उक्तस्मृत्यैव तत्र स्वदारर्तुकालावच्छेद्यस्य स्वदारभिन्नस्वसमानकालीनेतरस्त्रीगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात्, स्वसमानकालीनस्त्रीगमन एव तादृशगमनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्, एतेन श्राद्धदिने "पितृशेषं भुञ्जीते" त्यादिकोऽपि नियमविधिर्व्याख्यातः ।

"पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीते "त्यादिलिङोऽपि नेष्ट-

नियम इति ।— विधेस्तात्पर्यमिति पूर्वेणान्वयः । स च नियमश्च । ननूक्तार्थे स्वदारगमनप्रतियोगिकाभावस्यैव प्रत्यवायजनकत्वलाभाभावात् तदानीं स्वदारगमने प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वदारगमनसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिकाभावसत्त्वे बाधकाभावादित्यत आह ।— यद्वेति ।= शंकते ।- न चेति ।= वाच्यमिति परेणान्वयः । समाधत्ते ।- स्वदारपदस्येति ।= एतेन नियमविधेरेतादृशार्थकत्वेन, व्याख्यात इति परेणान्वयः । श्राद्धदिनावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगिपितृशेषभोजनमित्याकारः, श्राद्धदिनावच्छेद्यः पितृशेषभोजनाभावः प्रत्यवायहेतुरित्याकारो वा तत्र बोध इति

साधनत्वे तात्पर्य्यं, भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्, नापि प्रागुक्तनियमे पञ्चनखानां पञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे मानाभावात्, "ऋतावुपेयात् स्वां भार्य्यामन्यथा भ्रूणहा भवे" दित्यादिनिन्दार्थवादबलात् ऋतौ स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्वव्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वकल्पनात् । किन्त्वन्ययोगव्यवच्छेदपर्य्यवसन्नायां परिसंख्यायां, सा च, यद्यपि न शशादिपञ्चविधान् पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारा, पञ्चनखभिन्नस्य ओदनादेर्भोजनस्य निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याकारा, तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्येव तत्र वाक्यार्थ इति । तत्रत्यलिङा प्रत्यवायहेतुत्वमात्रं प्रत्याय्यते, प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात् । ननूक्तलिङा परिसंख्यया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां भोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्य लक्षणापत्तिरतः शशादिपञ्चपञ्चनखभोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्नियमविधिरेवायमुचितः, भोजन-

---

भावः । परिसंख्यास्थलमाह ।— पञ्च पञ्चेत्यादि ।= मानाभावादिति, ननु, ऋतुकाले भार्यागमनाभावस्यापि प्रत्यवायजनकत्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह ।— ऋतावुपेयादिति ।= परिसंख्यायामिति लिङस्तात्पर्यमिति पूर्वेणान्वयः, सा च परिसंख्या च । पञ्चनखानेव भुञ्जीत पञ्चविधपञ्चनखातिरिक्तं न भुञ्जीत इत्यर्थः । शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।=कथमित्याकांक्षयामाह ।— तत्रत्यलिङेति ।= शंकते ।— नन्विति ।= पञ्चपदस्यापीत्यपिकाराल्लिङः परिग्रहः, तथा च, न केवलं लिङः पञ्चपदस्यापीत्यर्थः, ननु, अप्राप्तप्रापकत्वाभावादेव न

तदभावयोरेकस्यापि प्रमाणान्तरेण प्रत्यवायहेतुत्व-स्याक्लृप्तत्वादिति, चेन्न, प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे पञ्च-नखपदस्य व्यर्थत्वापत्तेः, शशादिपञ्च भुञ्जीत, इत्यत्रैव पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवात्, ।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतो दतः ॥"

इति मनुवचने (५।१८) पञ्चनखेष्विति निर्द्धारणसप्तम्या शल्लकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतुतायाः क्लृप्तत्वाच्च, श्वाविधमित्यस्य शल्यकविशेषणत्वात्, एवञ्च "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेत्" दित्यादावपि लिङः परिसंख्यैवार्थ, स्तेन याजनादिभिन्नैर्ब्राह्मणस्य धनार्जनं प्रत्यवायहेतुरिति वाक्यार्थः, "न कृष्याद्यैरनापन्नो ब्राह्मणो धनमर्जयेत्" दि-

---

तस्य नियमपरत्वसम्भव इत्यत आह ।— भोजनतदभावयोरिति ।= समाधत्ते ।— चेन्नेति ।= व्यर्थत्वापत्तेरिति ।— कुत इत्याकांक्षायामाह ।— शशादीति ।= ननु, पञ्चनखपदं तत्र तात्पर्यग्राहकमित्यत आह ।— श्वाविधमिति ।= अकण्टकसकण्टकभेदेन द्विविधशल्यमित्यर्थः । शल्यकमिति निष्कण्टकतालाभाय । श्वाविधमिति ।— कुक्कुरसदृशमित्यर्थः । अनुष्ट्रांश्चैकतो दत इति ।— उष्ट्रभिन्नानेकदन्तपङ्क्तिमत इत्यर्थः । क्लृप्तत्वाच्चेति ।— प्रमाणान्तरसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । तथा च, सकलमनुवचनस्यापि तादृशश्रुतिमूलकतया तादृशश्रुतेः परिसंख्यापरत्वमावश्यकमिति भावः । ननु, श्वाविधशब्देन कुक्कुरसदृशजन्त्वन्तरस्य बोधात् कुतः पञ्चत्वमित्यत आह ।— श्वाविधमित्यस्येति ।= एवञ्चोक्तलिङः परिसंख्यापरत्वे च, नियमपरतयोपपादनासम्भवे चेति यावत् । शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।= ननु, तादृशोपार्जनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे किं

त्यादिवचनैरुपायान्तरेण विप्राणां धनार्जनस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्य स्फुटत्वात्, न तु याजनाद्यैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति नियमविधिर्याजनादिना धनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवायाश्रुतेः ॥ १०१ ॥

॥ १०२ ॥ लङं लक्षयति ।—

॥ ८ ॥ या स्मयोगं विना धातोः,
शबन्तस्यार्थधर्मिके ।
अतीतत्वग्रहे हेतु
स्तादृशी तिङ् लङुच्यते ।१०२॥

स्मशब्दस्य योगं विना शबन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वयधीहेतुर्यादृशी तिङ्, तादृशी तिङ् लङ् उच्यते । "सुखादिभ्यस्त्विनेव स्या" दित्यत्रेव द्विरुक्तेरनित्यत्वं । लङोच्यते इति वा पाठः । तिबादिश्च

मानमित्यत आह ।— न कृष्याद्यैरिति ।= अनापन्नः आपच्छून्यः । निरुक्तविधेर्नियमपरत्वं न सम्भवतीत्याह ।— न त्विति ।= कुत इत्याकांक्षायामाह ।—याजनादिनेति ।= इति विधिविचारः ॥१०१॥

॥ १०२ ॥ लङ्लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति ।= लङं लक्षयतीति ।= ननु, कारिकायां लङुच्यते इत्यत्र कुतो न द्विर्भावः "ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्वि"रित्यनुशासनादित्यत आह ।—"सुखादिभ्य स्त्विनेव स्यात्" इति ।इदमुपलक्षणं "यणाशिषोर्यै," "सनन्ताशंसिभिक्षामुः" "चण्परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु" इत्यादिष्वपि ज्ञेयं । ननु, सूत्रे द्विर्भावस्यानित्यत्वेऽपि अत्रानित्यत्वे किं मानमित्यत आह ।— "लङोच्यत इति वा पाठ इति ।= लङा इत्यानुपूर्व्या उच्यते इत्यर्थः । तथा च, स्मशब्दसमभिव्याहाराभावविशिष्टयादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं शबन्तधात्वर्थधार्मिकातीतत्वप्रकारकशा-

स्मशब्दोपसन्धानं विना धातोरर्थे नातीतत्वं बोधयति। पपाचेत्यादौ लिड़ादिरतीतत्वं बोधयन्नपि न शबन्तस्य, अपचदित्यादौ तु विनापि स्मशब्दयोगं लङ-स्तथात्वम्, अदीव्यदित्यादौ शबन्तस्य धातोरर्थे स्वार्थमबोधयन्नपि दिवादिस्तत्सजातीय एव । तण्डु-लमपचत् इत्यादावमो निरुक्ततत्सजातीयत्वेऽपि न तिङ्त्वमतस्तद्व्युदासः । प्रकृत्यर्थेऽनुमतत्वाद्यतन-त्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणाच्च, पच्यतां, पच्येतां पचतामित्यादावपक्तां, अपच्यातामित्यादौ च लोटो लुङस्तामातांप्रभृतौ न प्रसङ्गः । अत्रापच

द्धीजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लङ्त्वमिति पर्यवसि-तमिति भावः । स्मशब्दसमभिव्याहाराभावनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— तिबादिरिति ।= तथा च, तदनिवेशे तिबादावतिव्याप्तिरिति भावः। शबन्तत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— पपाचेत्यादि ।= बोधयन्नपीति अतीतत्वमिति पूर्वेणान्वयः । तथा च, लिङादावतिव्याप्तिवारणाय शबन्तनिवेश इति भावः । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति ।— अपचमि-त्यादौ त्विति ।= तथात्वं, अतीतत्वग्रहहेतुत्वं, स्वरूपयोग्यत्वनिवेश-व्यावृत्तिमाह ।— अदीव्यदिति ।= अबोधयन्नपि बोधानुपधाय-कोऽपि । तत्सजातीय एव तादृशबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमा-नेव, तथा च, फलोपधायकतानिवेशे तत्राव्याप्तिः स्यादिति स्वरू-पयोग्यत्वं निवेशितमिति भावः। प्रत्ययत्वमुपेक्ष्य तिङ्त्वनिवेश-व्यावृत्तिमाह ।— तण्डुलमपचादित्यादाविति ।= निरुक्ततत्सजा-तीयत्वेऽपि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वेऽपीत्यर्थः । ननु, लोड्लुङो-स्तामातांप्रभृतावतिव्याप्तिः समानानुपूर्वीकत्वादित्यत आह ।— प्रकृत्यर्थ इति ।= तथा च, प्रकृत्यर्थनिष्ठं यदनुमतत्वं अद्य-तनत्वञ्च तदनाकांक्षत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लक्षण-विशेषणान्नातिव्याप्तिरिति भावः । प्रभृताविति प्रभृतिपदेन तं त परिग्रहः । प्रकारान्तरेणैतदतिव्याप्तिं वारयतां मतमाह ।— अत्रा-

दित्यादौ लङोऽतीतः काल इव तन्निष्ठं ह्यस्तनत्वमप्यर्थः, तच्च पूर्वदिनवृत्तित्वमिति कौमाराः। ह्यस्तनत्वं लङो नार्थः, किन्त्वद्यतनाभिन्नत्वं, "अनद्यतने लङि"ति [३।२।१११] पाणिन्यनुशिष्टेरित्यपरे। तथा च, वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिपूर्वदिनवृत्तिपाककृतिमान्, तादृशप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिपाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः। प्रायिकञ्चेदं, तेन, ह्यस्तनत्वादिशून्येऽपि काले क्वचिल्लङादेः प्रयोगाः। ह्योऽपचदित्यादौ ह्यःपदाख्याताभ्यामेकमेव निरुक्तं ह्यस्तनत्वं बोध्यते, सम्भेदन्यायात्, अन्यथा, पक्त्वा पचतीत्यत्रेव निराकाङ्क्षतापत्तेः ॥ १०२ ॥

॥ १०३ ॥ लुङं लक्षयति।—

॥ ९ ॥ हन्तेः कृतबधेरर्थे,
याऽतीतत्वस्य बोधिका ।

पचदित्यादाविति।= तच्च ह्यस्तनत्वं च। मतान्तरमाह।— ह्यस्तनत्वं लङो नार्थ इति ।= परमतद्वये क्रमेण बोधद्वयमाह।— तथा चेति।= नन्वतीतसामान्येऽपि लङः प्रयोगादिदमसंगतमित्यत आह।—प्रायिकञ्चेदमिति।=लङादेः प्रयोगा इति।—"सर्व एवाहनत् पृथ" गित्यादावित्यादिः। ननु, ह्योऽपचादित्यादौ ह्यःशब्देन ह्यस्तनत्वबोधात् पुनरुक्तिरित्यत आह।— ह्योऽपचदित्यादाविति।= सम्भेदन्यायादिति।— "सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति" न्यायादित्यर्थः। तदर्थस्तु सम्भेदे।— एकार्थकपदद्वयसमवधाने इत्यर्थः। अन्यथा ह्यस्तनत्वद्वयभाने, निराकाङ्क्षत्वापत्तेरिति।— उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति भावः ॥ १०२ ॥

॥ १०३ ॥ लुङ्लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति।— लुङं लक्षयतीति।= विवृणोति।— कृतबध्यादेरस्येति।= लाघवा-

सिजन्तस्याथ वा धातो,
स्तादृशी तिङ् लुङोच्यते ॥१०३॥

कृतबध्यादेशस्य हन्तेरर्थे, किं वा सिजन्तस्य धातोरर्थे याऽतीतत्वस्य बोधिका, तादृशी तिङ् लुङा लुङ्शब्देनोच्यते । जघान, हन्तिस्म, इत्यादौ लिङ्लङादिको हन्तेरर्थेऽतीतत्वस्य बोधकोऽपि न कृतबध्यादेशस्य, न वा सिजन्तस्य । अवधीत्, अवधिष्टां, अवधिषुरित्यादौ तु लुङ्मात्रं । तथा बध्यात्, बध्यास्तां, बध्यासुरीत्यादौ कृतबध्यादेशस्य तस्यार्थे स्वार्थानुभाविकापि आशीर्नातीतत्वस्य बोधिका । अत्राप्यनुमतत्वह्यस्तनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणात् न पच्यतां, अपचत्, अपचता,मित्यादौ लोडाद्यतिप्रसङ्गः ।

दाह ।— किं वेति ।= तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं कृतबध्यादेशहन्त्यर्थधार्मिकस्य सिजन्तधात्वर्थधर्मिकस्य वाऽतीतत्वप्रकारकबोधस्य जनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लुङ्त्वमिति पर्यवसितं । कारिकास्थलुङा इति तृतीयासंगमनार्थमाह ।—लुङा लुङ्शब्देनेति ।= कृतबध्यादेशत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।—जघान हन्तिस्म इत्यादाविति ।= लक्षणान्तरेऽप्येतद्दोषं वारयति ।— न वेति ।= लक्ष्ये लक्षणं संगमयति ।— अवधीदिति ।= अतीतत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।—बध्यादित्यादि ।= न च, परलक्षणेऽतीतत्वप्रकारकत्वनिवेशनमनर्थकं सिजन्तधात्वर्थविषयकान्वयबोधजनकत्वस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यं, तल्लक्षणे तस्यानिवेशेऽपि क्षत्यभावात्, ग्रन्थकर्तुर्व्यावृत्तिदानस्य पूर्वलक्षणाभिप्रायकत्वादित्यतोऽपि च लाघवात् परलक्षणाभिधानमिति । न च, लक्षणद्वये एव कथं तिङ्त्वनिवेश इति वाच्यं, शत्रुमवधीरित्यादौ अमादावतिव्याप्त्यापत्तेः । ननु, एतल्लक्षणद्वयस्यापि लोड्लङोस्तां प्रभृतावतिव्याप्तिः, समानानुपूर्वीकत्वादित्यत आह ।— अत्रापीति ।= परमतमुपदर्शयन्नाह ।— अत्रेति रीतिरुक्तैवत्वेति·

अत्रापाक्षीदित्यादौ अतीतः काल इव तन्निष्ठमद्यतनत्वमपि लुङामर्थः । तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यद्यतनपाककृतिमान्, इत्येवं तत्र बोधः, रीतिरुक्तैव ॥ १०३ ॥

॥ १०४ ॥ लिटं लक्षयति ।—

॥ १० ॥ द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थे,
स्वार्थस्यान्वयबोधने ।
या न योग्या तादृशी तिङ्,
लिट्पदेनाभिधीयते ॥१०४॥

अशिश्रियत्, अदुद्रुवदित्यादौ, द्विरुक्तस्यैव, अपाक्षीदित्यादौ तदन्यस्यापि धातोरर्थे लुङादयः स्वार्थान्वयबोधं जनयन्ति। लिटस्तु जघान, जघ्नतुरित्यादौ,

---

परेणान्वयः । कौमारमते शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।= रीतिरुक्तैवेति ।— प्रायिकञ्चेदं तेनाद्यतनत्वादिशून्येऽपि क्वचित् लुङादि, "अभून्नृपो विबुधसखः परन्तप" इत्यादौ । अद्यापाक्षीदित्यादौ अद्यपदाख्यातपदाभ्यामेवाद्यतनत्वं बोध्यते "सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्य" मितिन्यायादिति रीतिरित्यर्थः ॥ १०३ ॥

॥ १०४ ॥ लिङ्लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति ।— लिटं लक्षयतीति ।= एषा तु कारिका सुगमत्वान्न विवृता । यादृशानुपूर्वीप्रकारज्ञानत्वं द्विरुक्तान्यधर्मिकस्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लिट्त्वमिति पर्यवसितार्थो बोद्धव्यः । ननु, अभावद्वयनिवेशनं व्यर्थं, द्विरुक्तधात्वर्थधर्मिकस्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वस्यैव सम्यक्त्वादित्यत आह ।— अशिश्रियदिति ।= लुङादय इत्यादिना लङ्परिग्रहः, तस्या अपि अजुहोदित्यादौ तादृशबोधजनकत्वात् । लङादावतिव्याप्तिस्तु स्मशब्दयोगं विना अतीतत्वप्रकारकत्वनिवेशेनापि शक्यवारणेति भावः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।— लिटस्त्विति ।= स्वार्थ इति ।— स्वार्थान्वयबोधं-

द्विरुक्तस्यैव धातोः स्वार्थे । पिपक्षति, पापच्यते, इत्यादौ सनादयस्तादृशा अपि न तिङः, अत्रापि प्रकृत्यर्थे वर्त्तमानत्वाद्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात्, पचे, पचावहे, पचाव इत्यादौ, न लड़ाद्यतिप्रसङ्गः ॥ १०४ ॥

॥ १०५ ॥ काशाञ्चक्रे, लोलूयामास, ईक्षाम्बभूव, इत्यादावाम इव कृञादेरप्यनुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रपरत्वादसम्भवापत्तेरन्यथानिर्वक्ति ।—

॥ ११ ॥ द्विरुक्तस्य यजेरर्थे,
चकास्तेरामुयुतस्य वा ।
या स्वार्थस्यान्वये हेतुः,
सा वा तिङ् कथ्यते लिटा ॥ १०५॥

जुहोतीत्यादौ द्विरुक्तस्य धातोरर्थे स्वार्थबोधकोऽपि लड़ादिर्न यजेरर्थे। चकास्तीत्यादौ चकास-

---

जनयन्तीति पूर्वेणान्वयः । तिङ्त्वानिवेशव्यावृत्तिमाह ।— पिपक्षतीत्यादि ।= तादृशा अपि द्विरुक्तान्यधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयाबोधका अपि । नन्वेतल्लक्षणस्यापि लड़ादेः "ए" "वहे" प्रभृतावतिव्याप्तिरित्यत आह।— अत्रापीत्यादि ।= प्रकृत्यर्थ इति ।— अर्थस्तूक्तप्रायः ॥ १०४ ॥

॥ १०५ ॥ लिटो लक्षणान्तरप्रतिपादिकां कारिकामवतारयितुं भूमिकामाह ।—काशाञ्चक्र इत्यादि ।=पदसाधुतामात्रपरत्वादिति।— तथा च, द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थस्वार्थान्वयबोधजनकत्वमेतेन प्रतिपादितमिति भावः । लिटा लिट्शब्देनेत्यर्थः । तथा च, द्विरुक्तयजधात्वर्थधर्मिकस्य आमन्तचकासधात्वर्थधर्मिकस्य वा स्वार्थप्रकारकान्वयबोधस्य जनकतावच्छेदकं यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लिट्त्वमिति पर्यवसितं । पूर्वलक्षणे यजधातुनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— जुहोतीत्यादाविति ।= यजेरर्थ इति स्वार्थस्य बोधक

धातोरर्थे तादृशोऽपि नामन्तस्य तस्य। "मनश्चचाल, सुरभिभाग आजगाम" इत्यादावतीतः काल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः, तच्चातीन्द्रियत्वं, तेनातीतकालवृत्त्यतीन्द्रियचलनवन्मन इत्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्रश्चारु पपाच इत्यादौ तु लिङ्गस्थाप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयोऽयोग्यत्वात्। एतेन "व्याततेने किरणावलीसमुदयन्" इत्यादि व्याख्यातम्। शेषं पूर्ववत् ॥ १०५ ॥

इति योजना। परलक्षणे आमन्तत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।— चकास्तीत्यादाविति।= तादृशोऽपि स्वार्थबोधकोऽपि, लड़ादिरिति पूर्वेणान्वयः, क्वाचित् तादृश्यपीति पाठः, स च, न सन्दर्भसिद्धः, लड़ित्यस्याध्याहार्यत्वापत्तेः। न च, लड़ेवादिर्यस्येति व्युत्पत्त्या लड़ादिरिति स्त्रीलिङ्गमिति वाच्यं, तथा सति, स्वार्थबोधकोऽपीति पूर्वग्रन्थासङ्गतेः, तत्र स्वार्थबोधिकापीति पाठकल्पने तु न वयं विवदामह इति। तस्य चकास्तेरिति योजना। अतीन्द्रियकर्तृकस्थले परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थ इत्याह।— "मनश्चचाल" इत्यादि।—सुरभिभागः सुरभेरंश.। ननु, किन्नाम परोक्षत्वमित्यत आह।— तच्चेति।= परोक्षत्वञ्चेत्यर्थः। अतीन्द्रियत्वमिति।— अक्षाणां परं परोक्षमिति शाब्दिकस्मृतेरिति भावः। मन इति।— इदमुपलक्षणं अतीन्द्रियागमनवान् सुरभेरंश इत्यपि बोध्यं। अयोग्यत्वादिति।—चैत्रपाकस्यातीन्द्रियत्वाभावादिति भावः। एतेन परोक्षत्वस्यासार्वत्रिकत्वेन, व्याख्यातमिति परेणान्वयः। शेषं पूर्ववदिति।—प्रकृत्यर्थनिष्ठवर्नमानत्वाद्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात् पचे पचावहे इत्यादौ न लड़ाद्यतिप्रसङ्ग इत्यादिकं पूर्ववदित्यर्थः। केचित्त प्रायिकञ्चेदं इत्यादिकमित्याहुः, तन्मन्दं, परोक्षत्वभानस्यासार्वत्रिकत्वस्य स्वयमुक्तत्वेन पुनरुक्ततापत्तेरिति ॥ १०५ ॥

॥ १०६ ॥ लुङ्लक्षणं, आशीर्लिङ्लक्षणञ्चाभिधातुं भूमिकामाह।— लुटमित्यादिना। = तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकश्वस्तनत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीम-

॥ १०६ ॥ लुटं आशीर्लिङञ्च क्रमेण लक्षयति।—

॥ १२ ॥ धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य,
बोधिका तिङ् लुडुच्यते ।
आशीर्लिङाशंसनस्य,
भावित्वस्य च बोधिका ॥१०६॥

श्वः पक्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं, न तिङ्, लृड़ादयस्तु धात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति, न श्वस्तनत्वमपि । जीवतु भवानित्यादौ तु तुबादिकं आशंसनीयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य बोधकोऽपि लृडादिर्नाशंसनीयत्वस्य । भूयात् भूयास्तामित्यादौ पुनरष्टादशैवाशीर्लिङः प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावित्वञ्चानुभावयन्ति । अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तद्गोचरापरकृतेरतीत-

---

त्तिङ्त्वं श्वस्तनत्वमिति पर्यवसितं । एवं यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकस्याशंसनप्रकारकस्य भावित्वप्रकारकस्य च बोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं आशीर्लिङ्त्वमिति पर्यवसितं । लुड्लक्षणे तिङ्त्वानिवेशव्यावृत्तिमाह ।—श्वः पक्ष्यतीत्यादाविति ।= न तिङिति ।-प्रत्ययस्य विभक्तित्वस्य वा निवेश एतद्दोषस्य वारणसम्भवेऽपि, ओदनं श्वः पक्ष्यतीत्यादौ, अमादावतिव्याप्तिवारणाय तिङ्त्वनिवेशनं बोध्यं । ननु, लृड़ादेरपि धात्वर्थश्वस्तनत्वबोधकतया तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ।—लृड़ादयस्त्विति ।= आशीर्लिङ्लक्षणे भावित्वप्रकारकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— जीवतु भवानित्यादाविति ।= बोधकोऽपीति भावित्वस्य बोधकोऽपीति योजना, नाशंसनीयत्वस्येति किन्तु भावित्वस्यैवेति शेषः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।—भूयादित्यादि ।= अत्रापि तिङ्त्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत् । शङ्कते ।— अथेत्यादि ।=

त्वाद्भविष्यत्त्वाच्च तदानीमयं पपाच पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः, पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तद्वारणे तु पपाच पक्ष्यतीत्यादेरयोग्यत्वापत्तिः, एतदवच्छेदेनातीतत्वभविष्यत्त्वयोर्बाधादिति, चेन्न, पाककृतित्वावच्छिन्नधर्मिकायां तत्तत्पाकगोचरकृतित्वावच्छेद्यस्वरूपसम्बन्धेनैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ, पाकार्थकधातूत्तरलिट्त्वादिना हेतुतयैव उक्तदोषव्युदाससम्भवात्। चुल्लीस्थाल्यारोपणादिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः, किन्तु, स्थाल्यारोपणाग्निवेशनतुषप्रक्षेपाद्यनुप्रस्फोटनपर्य्यन्तस्तत्तत्क्रियाकलाप-

---

तद्वारणे तु वर्तमानकृतिदशायां पपाच पक्ष्यतीति प्रयोगवारणे तु इत्यर्थः । पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य भावित्वस्य च बाधादिति भावः । यत्र च पाकादिकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वं तत्रैवातीतत्वबोधिका तिङ्, यत्र च तथाविधभविष्यत्त्वं तत्रैव भावित्वबोधिका तिङिति फलबलाद्वाच्यमिति भावः। अयोग्यत्वापत्तिरिति।— तथा च, पपाच पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगो न स्यादिति भावः। अत एव पचतीत्यादेरयोग्यत्वं नापादितं, तत्र तादृशाविवक्षाया निर्बीजत्वादिति। केचित्तु पक्ष्यतीत्यादिना पचतीत्यादिपरिग्रह इत्याहुः, तच्चिन्त्यं। समाधत्ते।— चेन्नेत्यादि ।= उक्तदोषव्युदाससम्भवादिति ।— यत्र पचतीति प्रयोगः साधुः तत्रापि पपाच पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिरूपदोषव्युदासादित्यर्थः । तत्र निरुक्तसम्बन्धेनातीतत्वादिभाने शाब्दबोधस्य भ्रमतया तज्जनकप्रयोगस्य न प्रामाण्यं। अतीतादिकृतिस्थले च पपाच पक्ष्यतीत्यादेर्नायोग्यत्वं, तत्र पाककृतित्वावच्छेदेनातीतादेर्बाधेऽपि पाककृतित्वावच्छेद्यस्वरूपसम्बन्धेनातीतादेः सत्त्वादिति भावः। ननु, चुल्लीस्थाल्यारोपणादेः प्रत्येकं पाकपदार्थतया पचतीत्यत्र पपाचेत्यादिप्रयोगो दुर्वार एव, प्रथमपाकानुकूलकृतौ निरुक्तसम्बन्धेनातीतत्वस्य सत्त्वादित्यत आह।— चुल्लीस्थाल्यारोपणादिकमिति ।= तत्तत्क्रियाकलाप इति ।— तादृशतत्तत्पाककृतित्वा-

एव । यदाह दुर्गः "क्रियत इति क्रिया, सा च पूर्वापरीभूतावयवैवेति" तथा च, तावत्क्रियाकलापस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वभविष्यत्त्वयोर्बाधात्, अवान्तरतुषप्रक्षेपादिदशायां पपाच पक्ष्यतीत्यादिको न प्रयोगः । न चैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि, अयं पपाच इति स्यात्, निष्पन्नपाकगोचरयावत्कृतेरतीतत्वादिति वाच्यमिष्टत्वात् । तण्डुलं पपाचेत्यादिप्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात्, अन्यथा, सूपमपाक्षीदित्यादिप्रयोगस्तत्र कथं स्यात् । अत एव सम्प्रति सूपं पचत्यपि पुरुषे सूपकर्मकनिष्पन्नपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वमुपादाय सूपमपाक्षीदित्यादिकः प्रयोगो भवत्येव परन्त्वद्य सूपमपाक्षीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः, सूपकर्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वस्य बाधादिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ १०६ ॥

वच्छेदेन स्वरूपसम्बन्धेनातीतत्वादेस्तत्र बाधान्नापत्तिरिति भावः । पाकस्य क्रियाकलापरूपत्वे प्रमाणमाह ।— दुर्ग इति ।= पाकस्य क्रियाकलापरूपत्वे उक्तापत्तिर्नास्तीति स्वयमेवाह ।— तथाचेति ।= बाधादिति निरुक्तसम्बन्धेनेत्यादिः । शङ्कते ।— न चैवमिति ।= समाधत्ते ।— इष्टत्वादिति ।= ननु तदा तण्डुलं पपाच इत्यपि स्यादित्यत आह ।— तण्डुलमिति ।= अन्यथेति ।— पपाचेति प्रयोगस्य तत्रास्वीकार इत्यर्थः । कथं स्यादिति ।— पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरसत्त्वादिति भावः । अत एव यत्किञ्चित्पाकमादाय तादृशप्रयोगस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः, कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— सूपकर्मकाद्यतनेति ।= ॥ १०६ ॥

॥ १०७ ॥ लृङ्लङ्लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति ।— लटं लङञ्च लक्षयतीति ।= विवृणोति ।— या तिङिति ।=

॥ १०७ ॥ लृटं लृङञ्च लक्षयति ।—

॥ १३ ॥ क्रियातिपाते कालस्य,
भाविनः प्राक्तनस्य च ।
वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ्,
लृट् च लृङ् च क्रमादिमे ॥१०७॥

या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्यत्वस्य बोधिका, तादृशी लृट्, यात्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशी लृङ् । तण्डुलञ्चेत् प्राप्स्यत्योदनमपि पक्ष्यति चैत्र, इत्यादौ स्यतिप्रभृतयश्चैत्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्याद्यभाववत्त्वमनुभावयन्ति । तथैधांश्चेदप्राप्स्यत् ओदनमप्यपक्ष्यत्, इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्यभाववत्त्वं, तथा च, भाव्यतीतकालाविव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोरर्थः, वस्तुतस्तु, भाव्यादिकाला-

अतीतकालावच्छेद्यत्वस्येति ।— बोधिका इति पूर्वेणान्वयः । तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थविगमधर्मिकभाविकालावच्छेद्यत्वप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लृट्त्वमिति पर्यवसितं । एवं यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकातीतकालावच्छेद्यत्वप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लृङ्त्वमिति पर्यवसितञ्चेति भावः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।— तण्डुलञ्चेति । = ननु, क्रियाविगमः कुतो लभ्यत इत्यत आह ।– तथा चेति । = तयोरर्थ. लृट्लृङोरर्थः, तथा च, तण्डुलञ्चेदित्यादौ तण्डुले कर्मत्वाप्राप्तेर्भाविकालावच्छेदेनाभाववान्, ओदनकर्मकपाकस्य तादृशकालावच्छेदेनाभाववांश्चैत्र इत्याकारको बोधः । एवं रीत्या एधांश्चेदित्यादावपि शाब्दबोध ऊहनीयः । समूहा-

वच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्त ओदनपाकाद्यभाव एव उक्तस्थले लृङादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात्, अत एव चैत्रश्चेदपाठिष्यत् ग्राममप्यगमिष्यदित्यादिको न प्रयोगः, तीर्थञ्चेदगमिष्यत् स्वार्थमप्यलप्स्यत् इत्यादिकस्तु चिन्त्यः। स्वार्थलाभाद्यभावस्य तीर्थगत्याद्यभावाप्रयुक्तत्वादिति, तण्डुलश्चेत् पचेदोदनमपि भुञ्जीतेत्यादौ तु क्रियातिपतनस्य वर्त्तमानत्वमेव लिङा प्रत्याय्यते न तु भावित्वमतीतत्वं वेति तद्व्युदासः॥१०७॥

॥ १०८ ॥ क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति—

॥ १ ॥ सुबर्थानन्वितस्वार्थे,
तिङन्यप्रत्ययस्तु यः।
स धात्वंशोऽथवा धातो,-
रन्तांशप्रत्ययस्तथा ॥ १०८ ॥

लम्बनबोधे विप्रतिपत्तेराह ।— वस्तुतस्त्विति ।= ननु, निरुक्तार्थस्य कुतो लाभ इत्यत आह .— क्रियाविरहप्रयुक्तस्येति ।= क्रियातिपातत्वादिति ।- तथा च, प्रत्ययलभ्य एव तादृशार्थ इति भावः । अत एव प्रत्ययस्य एतादृशार्थकत्वादेव, न प्रयोग इति पाठाभावस्य ग्रामगमनाभावाप्रयोजकत्वादिति भावः । चिन्त्य इति ।— कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— स्वार्थलाभाद्यभावस्येति ।= पूर्वलक्षणे भावित्वनिवेशस्य परलक्षणेऽतीतत्वनिवेशस्ये च व्यावृतिमाह ।— तण्डुलञ्चेदिति ।= ॥ १०७ ॥

॥ १०८ ॥ धात्वंशलक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति ।— क्रमप्राप्तमिति ।= विवृणोति ।— सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थक इति ।= तथा च, यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं सुबर्थविषयता-

सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङन्यः प्रत्ययः, स तादृशार्थे धात्वंशप्रत्ययः, पुत्रीयतीत्यादौ क्यजाद्यर्थस्येच्छादेर्न सुबर्थेऽन्वयः, किन्तु तिङर्थे, पचतीत्यादौ सुबर्थानन्वितकृत्यर्थकोऽपि तिबादिर्न तिङन्यः, पिपक्षया कुरुते इत्यादौ तु भावकृल्लभ्यस्य, इच्छास्वरूपस्यैव सुबर्थकरणत्वादावन्वयः, न तु सनन्तार्थपाकेच्छामात्रस्य । अस्तु वा, सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयवरूप एव प्रत्ययो धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात् सनादिप्रत्ययस्य ॥ १०८ ॥

॥ १०९ ॥ विभजते—

॥ २ ॥ नामप्रकृतिकश्चायं,
धातुप्रकृतिकस्तथा ।

निरूपितयादृशस्वार्थविषयताकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङन्यप्रत्ययत्वं तादृशस्वार्थे धात्वंशप्रत्ययत्वमिति पर्यवसितं। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति ।— पुत्रीयतीत्यादाविति ।= तिङन्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह ।— पचतीत्यादाविति । = ननु, पिपक्षया कुरुते इत्यादौ सनर्थस्य करणत्वादावन्वयात् सन्प्रत्ययेऽतिव्याप्तिरित्यत आह ।— पिपक्षया कुरुत इत्यादाविति =इच्छास्वरूपस्यैव इत्येवकारव्यवच्छेद्यं स्वयमेवाह ।— न त्विति = पाकेच्छामात्रस्येति ।— तथा च, तत्र भावविहितप्रत्ययार्थस्वरूपस्य सुबर्थान्वितत्वेऽपि समर्थस्य तदनन्वितत्वेन सन्प्रत्यये नाव्याप्तिरिति भावः ॥ १०८ ॥

॥ १०८ ॥ परलक्षणावतरणिकामाह ।— अस्तु वेति ।= सनर्थपाकेच्छायामेव सुबर्थान्वयोऽस्त्वित्यर्थः। एतल्लक्षणे पूर्वोक्ताव्याप्तिं निरस्यति ।- पिपक्षादीति ॥ १०८ ॥

॥ १०९ ॥ धात्वंशप्रत्ययविभागप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति ।— विभजत इति = धात्वंशप्रत्ययमित्यादिः, विवृणोति ।—

तत्रादिमः क्यच्क्यङादि, रपरः सन्यङादिकः ॥ १०९ ॥

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति द्विविधः। तत्रादिमो नामप्रकृतिकः क्यच्क्यङादिः, अपरो धातुप्रकृतिकः सन्यङादिः। चैत्रः पुत्रीयतीत्यत्र क्यजर्थेच्छायां तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतपुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेस्तस्याश्च तिङर्थ आश्रयत्वे निरूपकत्वेनान्वये साकाङ्क्षत्वात्, पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्रयत्ववांश्चैत्र इत्येवमन्वयधीः, अत एव मनुष्यत्वादिप्रकारेण पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिको न प्रयोगः, किन्तु मानुषीयतीत्यादिरेव। अत एवात्मनः पुत्रीयतीत्यादेरात्मपुत्रत्वप्रकारकेच्छाबोधन एवासामर्थ्यम्। आत्मपुत्रत्वादेस्तत्र प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात्, आत्मसम्बन्धी यः पुत्रः, पुत्रत्वेन तद्गोचरेच्छाया बोधने तु

अयमित्यादि ।= ननु, मनुष्यत्वेन पुत्रेच्छादशायां चैत्रः पुत्रीयतीति प्रयोगः कथं न स्यादित्याकाङ्क्षायामाह ।— चैत्रः पुत्रीयतीत्यत्रेति ।= न प्रयोग इति तादृशेच्छायां पुत्रत्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन पुत्रस्य बाधादिति भावः। ननु, तथा सति तदानीं कीदृक् प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह ।— किन्त्विति ।= निरुक्तविषयतायाः संसर्गत्वे युक्तिमप्याह ।— अत एवेति ।= प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाः प्रकृत्यर्थसंसर्गत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— आत्मपुत्रत्वादेरिति ।= प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात् प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वास्वीकारात्, पुत्रत्वमात्रस्यैव तत्र तथात्वेनोपपत्तेरिति भावः। ननु, पुत्रत्वेनेच्छास्थले पुत्रीयतीत्यनेनात्मनोऽन्वये कथं न तादृशप्रयोग इत्यत आह ।— आत्मसम्बन्धी य इति ।= ननु, वृत्ति-

४०

तस्य सामर्थ्यमेव, चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविव वृत्तिशब्दैकदेशेऽपि पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविधयान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। आत्मपुत्रीयतीत्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वात्, तदवच्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधकं पश्यामः। एतेन पुत्रं काम्यति, इदं काम्यतीत्यादौ, काम्यस्याप्यर्थो व्याख्यातः। पुत्रीयति माणवकमित्यादौ, तु आचारसदृशाचारः क्यजर्थः, तद्विशेषणीभूत आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यीभूते च माणवकादेः कर्मत्वेनान्वयः, तेन पुत्रकर्मकाचरणसदृशं यन्माणवककर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रकर्मकाचरणञ्चेहान्नदानादिना संवर्द्धनतोषणादि। सर्पीयति शत्रुमित्यादौ सर्पकर्मकाचरणतुल्यं यच्छत्रुकर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः, सर्पकर्मकाचरणञ्चात्र सर्पकर्मकताडनमारणादि ग्राह्यम्। प्रासादे कुटीयतीत्यस्य कुट्यधिकरणकाचारसदृशो यः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः, कुट्यधिकरणकाचारश्चेह कुट्यधिकरणकशयनादिरूपो द्रष्टव्यः। कर्मा-

---

शब्दैकदेशान्वयास्वीकारात् न तादृशप्रयोग इति तु न देश्यं, इत्याह।— चैत्रस्येति।= व्युत्पन्नत्वादिति।—

"प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि।
वृत्तिशब्दैकदेशस्य, सम्बन्धस्तेन नेष्यते॥"

इति पारिशिष्टानुशासनस्य सत्त्वादिति भावः। आत्मपुत्रीयतीति प्रयोगो भवत्येव इत्याह।— आत्मपुत्रीयतीत्यादाविति।= व्याख्यात इति।— तत्रापि तादृशविषयतया प्रकृत्यर्थस्यान्वय इत्यादिकं सर्वं ज्ञेयमिति भावः। नन्वेवं घूर्लिवहिकणीयतीत्यादिप्रयोगो न स्यादित्यत

धिकरणयोरेव सदृशाचारे क्यचो विधानात्। वह्निकण-इवाचरति धूलिः, दण्डेनेवाचरति चक्रेणेत्याद्यर्थे च न क्यच् धूलिर्वह्निकणीयति, चक्रेण दण्डीयतीत्यादिकः कर्तृकरणादेः सदृशाचारे अप्रयोगः। "मान्ताव्ययाभ्यां न स्या"दित्यनुशिष्टेरिदमिच्छति स्वरिच्छतीत्याद्यर्थे इदमिवाचरतीत्याद्यर्थे च न क्यच्। गव्यति नाव्यतीत्यादावपि, गामिच्छति, गामिवाचरति, इत्यादिरर्थः। औदोद्वयों कृद्यस्वरवद्भावादवाद्यादेशः। नमस्तपोवरिवसां कर्तृत्वेऽपि क्यचो विधानात्, नमस्यति देवानित्यस्य देवनतिं, तपस्यति शत्रुमित्यस्य शत्रुसन्तापं, वरिवस्यति गुरूनित्यस्य च गुरूणां परिचर्यां करोतीत्यर्थः। श्येनायते काक इत्यादौ, क्यङोऽपि आचारसदृशाचारोऽर्थः, तत्र च प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्तृत्वेनैव साकाङ्क्षत्वात्, श्येनकर्तृकाचारसदृशाचारवान् काक इत्येव तत्र बोधः, श्येनकर्तृकाचारश्च मांसहरणादिर्विशिष्य ग्राह्यः। श्येनी इवाचरतीत्यर्थे श्येनायते काकीत्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्यङि पुंवद्भावः। गार्ग्यमिच्छतीत्याद्यर्थे गार्ग्यीयतीत्यत्र क्यचीव गार्ग्य इवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गायते, इत्यत्र क्यङ्यप्यपत्यप्रत्ययस्य लोपः। तथा राजीयतीत्यादौ नस्य। ओजायते, अप्सरायते, पयायते, पयस्यते, गर्दभति, अश्वतीत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयः।

आह।— वह्निकण इवेति।= ननु, अत्र कथमवादेश इत्यत आह।— औदोद्वय्यामिति।= नस्येति लोप इति पूर्वेणान्वयः। क्यङोऽपित्यपि-

"ओजसोऽप्सरसो नित्यं, पयसः सो विभाषया।
क्यङोऽपि लोपो द्रष्टव्यो, गर्दभत्यश्वतीत्यतः॥"

इति वचनादेषु सादेर्लोपः, अत्रौजःपदस्यौजस्वि-परत्वमिति निबन्धारः। गव्यते, नाव्यते, इत्यादेरपि गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः, पूर्ववदवादेशः, पूर्वमनुन्मना उन्मनावदाचरति, इत्यर्थेऽप्युन्मनायते दुर्मनायते। अवेहत् वेहदिवाचरतीत्यर्थे वेहायत इत्यादौ तस्य लुक्, गौर्गर्भोपघातिनी वेहत्। अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थे लोहितायति, लोहितायते, स्वरितत्वादुभयपदं। सुखमनुभावयती त्यर्थे सुखायते, एवं दुःखायते, अलीकायते इत्यादि। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दायते एवं वैरायते, कलहायते। गिलितस्य पुनश्चर्वणं रोमन्थः, तं करोतीत्यर्थे रोमन्थायते गौः।

"मुण्डादेस्तत्करोत्यर्थे, गृह्णात्यर्थे कृतादितः।
वक्तीत्यर्थे च सत्यादेरङ्गादेस्तन्निरस्यति॥"

इति भागुरिस्मृतेः, नरं मुण्डयतीत्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं जलं मिश्रयतीत्यत्र जलनिष्ठमिश्रणं, वासः शिथिलयतीत्यत्र वासोनिष्ठशैथिल्यम्, अन्नं मधुरयतीत्यत्रान्ननिष्ठमाधुर्य्यं, चैत्रं मित्रयतीत्यत्र चैत्रनिष्ठमित्रत्वं, करोतीत्यादिको नामप्रकृतिकस्य

कारात् सकारस्य परिग्रहः। ननु, ओजसः प्राणित्वाभावात् आचरणमसिद्धमिति कथं तादृशप्रयोग इत्यत आह।— अत्रेति।= इत्यादिरर्थ इति।— उपमानादाचार इत्यनुशासनादिति भावः। वेहच्छब्दस्यार्थमाह।— गौर्गर्भोपघातिनी वेहदिति।= भागुरिस्मृतेरिति पञ्चम्यन्तस्य नामप्रकृतिकस्य कणेरर्थ इत्यत्रान्वयः। पञ्चम्यन्तद्वितीयान्तानि करोतीत्यत्रान्वितानि। ननु, मुण्डादिपदस्य मुण्ड-

णेरर्थः । तत्र मुण्डादिपदस्य धर्मपरत्वात् मुण्डादि-ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलवत्त्वाच्च नरादेः कर्मत्वमिति सम्प्रदायविदः । वासः पृथु, मृदु, भृशं वा करोतीत्यर्थे, वासः प्रथयति, म्रदयति, भ्रशयति, इत्यादावृतो रेफादेशः । तथा चैत्रं परिव्रदयति, इत्यत्रापि । कण्ड्वादिभ्यस्तत्करोतीत्यर्थे यगेव, न तु णिः, तेन गात्रं कण्डूयति कण्डूयते, वा इत्यत्र गात्रस्य कण्डुं करोतीत्यर्थः, ञितत्वादुभयपदम् । एवं स्वर्गलोके महीं वसतिस्थानं करोतीत्यर्थे, स्वर्गलोके महीयते, ङानुबन्धेषु पाठादात्मनेपदं, शब्दादिभ्यः करोतीत्यर्थे क्यङि वेत्युक्तम् । कृतयति, वर्णयतीत्यादौ कृतं गृह्णातीत्यादिरर्थः, सत्यापयति, अर्थापयति, इत्यत्र च सत्यं वक्तीत्यादिरर्थः, सत्यादित्रिकादावागमश्च। प्रियं स्थिरं वा वक्तीत्यर्थे, प्रापयति, स्थापयति, इत्यादौ प्रियस्थिरादेः प्रस्थाद्यादेशोऽपि । अश्वतरं वदतीत्यर्थे अश्वयति, इत्यत्र तरप्रत्ययलोपश्च । गोमन्तमाचष्टे, इत्यर्थे गवयति, गुणवन्तमाचष्टे, इत्यर्थे गुणयति, स्रग्विणमाचष्टे इत्यर्थे स्रजयति, इत्यादौ तु मन्तुवन्तु-

---

नादिविशिष्टपरतया नरादेर्मुण्डादिधात्वर्थतावच्छेदकफलवत्त्वाभावात् कथं कर्मत्वमित्यत आह ।— तत्रेति ।= फलवत्त्वाच्चेति ।— मुण्डनानुकूलकृते र्धात्वर्थतया तज्जन्यफलस्य मुण्डनस्य नरादौ सत्त्वादिति भावः । ऋतो रेफादेश इति "रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादे" रित्यनुशासनादिति भावः । तथा ऋतो रेफादेशः । "घञि वा" इति विशेषानुशासनादिति भावः । ञितत्वात् ञ्यनुबन्धत्वात् । ननु, अत्र कथं नोभयपदमित्याकाङ्क्षायामाह । — ङानुबन्धेष्वति = अत एव महीङ् महीयते इति दुर्गसिंहः । वक्तीत्यादिरिति, अर्थ इति पूर्वेणान्वयः । प्रस्थाद्यादेशोऽपीत्यपिकारात् णिप्रत्ययः,

विनां लुगपि । तथा कर्त्तारमाचष्टे इत्यर्थे कारयतीत्यत्र तृचः, अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे नेदयति, बाढमाचष्टे इत्यर्थे साधयति, इत्यत्र चा"न्तिकबाढयोर्नेदसाधौ च" । युवानमल्पं वा वदतीत्यर्थे कनयति. "युवाल्पयोः कन्वे"त्यनुशिष्टेः, पक्षे यवयति, अल्पयतीत्यपि, स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे "स्थूल-दूर-युव-क्षिप्र-क्षुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चे"त्यनुशिष्टेः, क्रमेण, स्थवयति, दवयति, यवयति, क्षपयति, क्षोदयति, इत्येव प्रयोगः । बहूनाचष्टे इत्यर्थे भूययति, "बहोर्भूयादेशश्च" । हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि णिः, तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे हस्तयते, पादयते, इत्यादि, पूर्ववदात्मनेपदम् ।

"तूस्ताद्विघाते संच्छादे, वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा ।
उत्क्षेपादौ कर्मणो णि,स्तत्तदव्ययपूर्वतः" ॥

इति भागुरिस्मृतेः तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे वितूस्तयति, तूस्तं केशजटा, वस्त्रं संच्छादयतीत्यर्थे संवस्त्रयति, पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थे उत्पुच्छयते गौः, एवं परिपुच्छयते । भाण्डानि सञ्चिनोतीत्यर्थे संभाण्डयते भिक्षुः, चीवरं सम्मार्जयीत्यर्थे सञ्चीवरयते । कर्मण इत्युक्तेस्तूस्तेन विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः, तूस्तयति, प्रतूस्तयति, इत्यादितः कथितार्थानामप्रतीतेस्तत्तदव्ययपूर्वकत्वनियमः ।

रतयोरेफतकारयोः, लुगऽपीत्यपिना णिपरिग्रहः । कुत इति, लुगपीति पूर्वेणान्वयः । पूर्ववदिति ।— ङानुबन्धेषु पाठादित्यर्थः । तूस्तशब्दार्थमाह ।— तूस्तं केशजटेति । आदिपदग्राह्यानाह ।—

"वीणात उपगाने स्या, द्धस्तितोऽतिक्रमे तथा।
सेनातश्चाभियाने णिः, श्लोकादेरप्युपस्तुतौ॥"

इति भागुरिस्मृतेरत्रापि तत्तदव्ययपूर्वत इत्यनुषज्यते। तथा च, वीणया उपगायतीत्यर्थे उपवीणयति यशः. हस्तिनातिक्रामतीत्यर्थे अतिहस्तयति गृहं, सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे अभिसेनयति समरं, श्लोकैरुपस्तौतीत्यर्थे उपश्लोकयति शिवमित्यादिकः प्रयोगः। कर्मप्रत्यये तूपवीण्यते यश इत्यादि, वीणादेः करणतास्थल एवायं विधिरिति वीणायामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः साधुः। अशनधनाभ्यामाय उदकान्न्यः कलोपश्च तदिच्छतीत्यर्थे, तेन अशनायति, धनायति, उदन्यतीत्यादावशनमिच्छतीत्यादिरर्थः अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति। चैत्रं भावयति, आत्मानं गमयति, इत्यादौ धातुप्रकृतिकस्य णेरप्यनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वार्थः, तत्र धात्वर्थस्यानुकूलताया संसर्गविधयापि भानसम्भवात्, तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान्,

---

भाण्डार्नाति।= कर्मवाचकपदादित्यर्थककर्मण इत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— कर्मण इत्युक्तरित्यादि, तत्तदव्ययपूर्वत इत्यस्य व्यावृत्तिमाह।— तूस्तयति प्रतूस्तयतीत्यादिना इति। मतान्तरमाह।— अशनायादिकमिति।= नामप्रकृतिकान् प्रयोगानुक्त्वा धातुप्रकृतिकास्तानाह।— चैत्रं भावयतीत्यादि।= लाघवादाह।— व्यापारमात्रं वेति।= ननु, तथा सत्यनुकूलत्वस्योपस्थापकपदाभावेन भानं न स्यादित्यत आह।— तत्रेति।= धात्वर्थस्येति निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः, । तथा च, धात्वर्थनिरूपितानुकूलताया इत्यर्थः। भानसम्भवादिति।— तथा च, तदुपस्थापकपदाभावेऽपि संसर्गतया भाने बाधकाभाव इत्युक्तमधस्तादिति भावः। शाब्दबोधप्रकार-

आत्मगत्यनुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः। क्वचिज्ज्ञानानुकूलव्यापारोऽपि ण्यर्थः, यथा कथकः कंसं घातयति, इत्यादौ अभिनयादिरूपः। चुरादिभ्यस्तु स्वार्थिकस्य णेः स्वरूपमर्थः, तेन चोरयति, चिन्तयति, इत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकृतिमानित्यादिरर्थः।

"गुपूधूपविच्छिपणि,-पनेरायः कमेस्तु णिङ्।
ऋतेरीयङ् चतुर्लेषु, नित्यं स्वार्थे परत्र वा"॥

इति भागुरिः। स्वार्थे, स्वरूपार्थे, तेन गोपायतीत्यस्य रक्षणस्वरूपं, धूपायतीत्यस्य सन्तापस्वरूपं, विच्छायतीत्यस्य गतिस्वरूपं, पणायते इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं, स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः। "आकर्णयामास न वेदनादान्नचोपलेभे बणिजां पणाया" (*) इति व्यवहारार्थे भट्टिः। पणायते, इत्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्येवार्थः स्वरूपार्थकत्वात् "अल्पापि विप्रगोपाया स्वर्गानन्त्यप्रदा भवे" दित्यादिकः प्रयोगः अल्पादेः क्रियाविशेषणत्वे क्लीबत्वापत्तेरित्युक्तप्रायं।

माह।— तेनेति।= स च कीदृशोव्यापार इत्याकाङ्क्षायामाह।— अभिनयादिरूप इति तदर्थः। तथाच कंसहननज्ञानानुकूलव्यापारवान् कथक इति तत्र बोधः। चतुरिति, चतुर्षु लकारेषु सार्वधातुकेष्विति यावत्। परत्र सार्वधातुकभिन्ने वेति, आय इति पूर्वेणान्वयः। स्वार्थ इत्यस्यार्थमाह।— स्वार्थ इति।= व्यवहारार्थे पणेरायप्रत्यये प्रमाणमाह।—आकर्णयामासेति।= ननु, स्वार्थशब्देन धात्वर्थस्यैव बोधनादायप्रत्ययस्य स्वरूपार्थकत्वेमानाभाव इत्यत आह।— पणायत इत्यस्येति। उक्तप्रायमिति स्वरूपार्थकत्वे प्रत्ययार्थविशेषणत्वात् न तदापत्तिरिति भावः।

---

* "स प्रोषितानेत्य पुरं प्रविश्य, शुश्राव नादान्न जनौघजन्यान्। इति पूर्वार्द्धं।

स्वर्गं कामयते इत्यस्य स्वर्गगोचरेच्छास्वरूपवानित्यर्थः, ङानुबन्धत्वादात्मनेपदम् । ऋतीयते इत्यस्य घृणास्वरूपं करोतीत्यर्थः । परत्र वेत्युक्तेश्चतुर्लकारादन्यत्र गोप्ता, गोपायिता, कमिता, कामयिता, अर्त्तिता, ऋतीयिता, इत्यादिको द्विविधः प्रयोगः ।

"गुपो बधेश्च निन्दायां, क्षमायाश्च तथा तिजः ।
प्रतीकाराद्यर्थकाच्च, कितः स्वार्थे सनो विधिः ॥"

इति भागुरिः । तेन जुगुप्सते, वीभत्सते, इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य कर्त्ता इत्यर्थः, अत एव "जुगुप्सा स्वल्पापि क्षपयति महत्त्वं परिषदी"त्यादिकः प्रयोगः । तपस्तितिक्षते,इत्यस्य तपः कर्मकसहनस्वरूपस्य कर्त्तेत्यर्थः। चिकित्सत्यातुरमित्यस्यातुरकर्मकप्रतीकारस्वरूपं करोतित्यर्थः। रिपुंवचिकित्सतीत्यस्य रिपुकर्मकनिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः, विचिकित्सति मन्मनः, इत्यादौ च मन्मनः सन्देहस्वरूपवदित्यर्थः । एषामर्थान्तरे तिङो नाभिधानमिति भागवृत्तिः, तेन संगोपन–निशान-निवासाद्यर्थेषु गोपनं तेजनं केतनमित्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं "मानदानशान्भ्योऽपि स्वार्थे सन्" तेन मान पूजायां विचारे वा इत्यस्य मीमांसते, दान अवखण्डने इत्यस्य दीदांसते, शान तेजने इत्यस्य शीशांसते, इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः । पाकं चिकीर्षति, ओदनं बुभुक्षते, इत्यादाविच्छैव सनोऽर्थः, तस्याञ्च द्वितीयान्तेन

अत एव स्वरूपार्थकत्वादेव । परिषदि सभायां । प्रयोग इति ।— अन्यथा क्रियाविशेषणत्वेन क्लीवत्वापत्तेरिति भावः । उक्तदिशैवान्वय इति ।— तथाच पूजास्वरूपं विचारस्वरूपं वा खण्डनस्वरूपं

लभ्यस्य पाकादिविशेष्यताकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन धात्वर्थस्य तु कृत्यादेः स्वसाध्यत्वादिप्रकारिनिष्ठस्वसमानकर्तृकत्वसम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्मिका निरुक्तसम्बन्धेन कृतिमती या इच्छा तद्वानित्यादिरर्थः। समानकर्तृत्वस्य निवेशात् अन्यदीयकृतिपाकादाविच्छावत्ययं चिकीर्षति, पिपक्षति, इत्यादिको न प्रयोगः, इति चिन्तामणिकृतः। सोन्दड़स्तु, पाकं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य मूलधात्वर्थ एवान्वयः, तदर्थस्य तु समानकर्तृकत्वविषयत्वाभ्यां सनर्थेच्छायां, तथा च, पाकविषयताककृतिसमानकर्तृकतद्गोचरेच्छावान् इत्यादिरेवार्थः, कारकविभक्तेः क्रियायामेव स्वार्थबोधकत्वात्, अत एव गृहं तिष्ठासतीत्यादिको न प्रयोगः, स्थितेर्गृहकर्मकत्वबाधात्, अन्यथा गृहधर्मिकां स्थितिप्रकारकेच्छां बोधयन्नयमेव प्रमाणं स्यात्, न तु गृहे तिष्ठासतीत्यादिरिति प्राह। चिकीर्षादेः प्रवृत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वेन तद्गोचरेच्छासत्त्वेऽपीच्छार्थक-

---

वा करोतीति क्रमेणार्थ इति भावः। स्वरूपसम्बन्धेनेति।—अन्वयादिति परेणान्वयः। स्वसाध्यत्वादिप्रकारिनिष्ठेति।— स्वसाध्यप्रकारतानिरूपकेच्छानिष्ठेत्यर्थः। निरुक्तेति।— स्वसाध्यत्वप्रकारित्वेच्छासमानकर्तृकत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः। समानकर्तृकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह।—समानकर्तृकत्वस्येति। न प्रयोग इति।—अत्र कृतीच्छयोः पाकेच्छयोश्च समानकर्तृकत्वादिति भावः। तदर्थस्य तादृशार्थस्य पाकान्वितमूलधात्वर्थस्येति यावत्। शाब्दबोधप्रकारमाह।—तथा चेति।= अत्र हेतुमाह।— कारकविभक्तेरित्यादि।= क्रियायामेव मूलधात्वर्थ एव, स्वार्थबोधकत्वात् स्वार्थबोधकत्वनियमात्। अत्र युक्तिमप्याह।— अत एवेति।= उक्तनियमादेवेत्यर्थः। अत्रायमेव प्रमाणं स्यात् तादृशप्रयोग एव प्रमात्मकबोधजनकः स्यात्।

सनन्तात् न सन्प्रत्ययः, "सनन्तान्न सनिष्यते" इत्यनुशिष्टेरतश्चिकीर्षिषतीत्यादिको न प्रयोगः। पापच्यते इत्यादौ यङः पौनःपुन्यमर्थः, तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीयक्रियोत्तरताद्दशक्रियानन्तर्य्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति, तेन पाकोत्तरपाकानन्तर्य्यवत्पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः। द्विः पक्तरि पुनः पक्तृत्वेऽपि न निरुक्तं पुनः पुनः पक्तृत्वम्, अतो न तत्र पापच्यते इति प्रयोगः, पाकोत्तरत्वादिकञ्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं बोध्यम्, अतः पुमन्तरीयपाकाद्युत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः। तण्डुलं पापच्यते, इत्यादौ यङन्तधातूपस्थाप्ये सर्वत्रैव पाकादौ तण्डुलकर्मत्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, नातः क्रमेण मुद्गमाषौ पक्त्वा तण्डुलस्य पक्तरि तथाविधप्रयोगः। तुषेण पापच्यते इत्यादौ, कारकान्तरमप्येतेन व्याख्यातं। जंगम्यते, चंक्रम्यते,

---

एवकारव्यवच्छेद्यं स्वयमेवाह।— नत्विति।= उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति भावः। तद्गोचरेच्छासत्त्वेऽपि चिकीर्षागोचरेच्छासत्तेऽपि, कुत इत्याकाङ्क्षायामाह।— सनन्तादिति।= तच्च पौनः पुन्यञ्च। तेन तादृशपौनःपुन्यनिर्वचनेन। तत्र द्विःपक्तरि। ननु, पुमन्तरीयपाकानुत्तरत्वमादाय पापच्यत इति प्रयोगः स्यादित्यत आह।— पाकोत्तरत्वादिकञ्चेति।=नातिप्रसङ्ग इति।–ननु, यत्र मुद्गपाकानन्तरं माषपाकः, तदनन्तरं तण्डुलपाकः तत्र तण्डुलं पापच्यत इति प्रयोगः स्यादित्यत आह।— तण्डुलमित्यादि।= तथाविधेति तण्डुलं मुद्गं माषं वा पापच्यते इति प्रयोग इत्यर्थः। एतेन व्याख्यातमिति।– यत्र तुषेण पाकानन्तरं करीषेण पाकः, तदनन्तरं काष्ठेन पाकः, तत्र तथाविधप्रयोगवारणाय तुषादिकरणकत्वस्येति यङन्तधातूपस्थाप्ये सर्वत्रैव पाके व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयो वाच्य इति भावः। धातुविशेषो-

इत्यादौ, धात्वर्थगतं पौनःपुन्यमिव कौटिल्यमपि यञो ऽर्थः, "गत्यर्थात् कौटिल्य एव" तद्विधानात्, तेन पुनः पुनः कुटिलगतिमान् इत्येवं तत्र बोधः, शेषं पूर्ववत् ।

त्तरयञोऽर्थविशेषमप्याह ।— जंगम्यत इत्यादि ।= शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।= शेषं पूर्ववदिति, कुटिलं जंगम्यते इत्यादौ एकमेव कौटिल्यं भासते सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायादित्यर्थः । निन्दितत्वमपीति ।— यञोऽर्थ इति पूर्वेणान्वयः । शाब्दबोधप्रकारमाह ।— तेनेति ।= उत्सर्गतः विशेषविधिं विना, एकाचो हलादेरेव एकस्वराद्यञ्जनादेरेवेत्यर्थः । एकाच इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— पुनः पुनः कथयतीत्यादि ।= हलादेरित्यस्य व्यावृत्तिमाह ।—पुनः पुनरेतीत्यादि ।= उत्सर्गत इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ।— सूप्रभृभ्यश्चेति ।=कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।— पुनः पुनः शोभत इत्यादि ।= ॥ १०९ ॥ * ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृतायां शब्दशक्तिप्रकाशिका-
टीकायामाख्यातप्रकरणं समाप्तं ॥

तद्धितस्य न्यायासम्बलितार्थकत्वेन विचारविधुरतया अतिसुगमतया च तट्टीकाकरणे मदीयप्रवृत्तिर्नोत्पन्ना इति समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ * ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशभट्टाचार्यविरचिता
शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीका समाप्ता ॥

शाके रामाक्षिशैलक्षितिपरिगणिते (१७३२) कर्कटे याति भानौ,
विंशाहे विश्वनाथार्चितपदयुगलं श्यामलं मोक्षवीजं ।
ध्यायन्नध्यापकानां निखिलपदपदार्थादिचिन्तापहन्त्रीं,
तेने श्रीकृष्णकान्ताह्वय इह सुकृती टिप्पनीं गूढभावां ॥ १ ॥
धीरश्रीकृष्णकान्तेन विद्यावागीशसंज्ञिना ।
कृता सुबुद्धिधीराणां शक्तिसन्दीपनी मुदे ॥ २ ॥

———:o:———

लोलुप्यते, चंचूर्य्यते, जंजप्यते, दंदश्यते, निजेगिल्यते, इत्यादौ निन्दितत्वमपि, तेन पुनःपुनर्गर्हितं लुम्पति चरतीत्यादिकस्तत्रार्थः । अत्रोत्सर्गत एव एकाचो हलादेरेव धातोर्यङ्विधानात् पुनः पुनः कथयति, जागर्त्ति, दरिद्रातीत्याद्यर्थे कथ्यादेर्न यङ्, नापि पुनः पुनरेति एजते इत्यादाविन्प्रभृतेः "ऋप्रभृतिभ्यश्चेति" विशेषविधेस्तु पुनः पुनरियार्त्ति, अश्नाति, अटतीत्याद्यर्थे अरार्य्यते, अशाश्यते, अटाट्यते, इत्यादिकः प्रयोगः । " शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात् " पुनः पुनः शोभते, रोचते इत्यर्थे शोशुभ्यते इत्यादेर्निराकांक्षत्वादिति वदंति ॥ १०६ ॥

* इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायामाख्यातप्रकरणं समाप्तं ॥ * ॥

———:o:———

॥११०॥ तद्धितं लक्षयति ।—

॥१॥ विभक्त्यादित्रिकादन्यः,
प्रत्ययस्तद्धितं मतम् ।
नामप्रकृतिको नैव,
मतिव्याप्त्यादिदोषतः ॥११०॥

विभक्तिधात्वंशकृद्भ्योऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितं । वृक्षक इत्यादौ ह्रस्वाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेव । तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्त्यन्ये । नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं, विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः, पचतितरामित्यादौ तरतमाद्यव्याप्तेश्च ॥ ११० ॥

॥१११॥ विभजते ।—

॥२॥ तस्यापत्यं तद्विशेष,
स्तद्दक्षेण युतेन्दुमान् ।
कालस्तथा तेन रक्तं,
तस्य व्यूहोऽथ वेत्ति तत् ॥१११॥

॥३॥ अधीते वा देवतास्य
सैवमादीन् यथायथम् ।
बोधयन्विविधानर्थां,
स्तद्धितं स्यादनेकधा ॥११२॥

तस्यापत्यस्य विशेषो गुर्वायत्तत्वप्रथमत्वादिः ॥११२॥

॥११३॥ अपत्यार्थकं तद्धितं व्याकुरुते ।—

॥४॥ अण् नाम्नोऽपत्यसामान्ये,
षष्ठ्यन्ताद्बाधकं विना ।
अदन्तादिण् निषादादे,
रन्त्याचोऽक् चेणपेक्षितः ॥११३॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्य-सामान्ये बोध्ये अण् इत्युत्सर्गः । स च मरीचेरपत्यं मारीचः, काश्यपिरित्यादौ अपत्यविशेषभाने तु तद्धितभेदो वक्ष्यते, मरीचिना अपत्यमित्यर्थे तु न षष्ठ्यन्तं नाम । अणो बाधकमाह अदन्तादिति, अदन्तानाम्नो

बाधकं विना इणेव, दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, अस्यापत्यमिः, इत्यादौ, तत्रापि निषादादेरिणा अपत्यबोधने तदन्तिमाचोऽगादेशोऽपेक्षितः, यथा नैषादकिः, वैयासकिः, चाण्डालकिरित्यादौ ॥११३॥

॥११४॥ इणोऽपवादमाह ।—

॥ ५ ॥ शिवादिभ्यस्त्वणेव स्यात्
ण्यो गर्गादेर्गणात्तथा ।
कुञ्जादेरायनण् ण्यश्च,
तस्मान्नैष स्त्रियामिति ॥११४॥

शिव-वरुण-ककुत्स्थ-पुत्र-प्रभृतिभ्योऽणेव, नत्वदन्तादिण् । मुनिषु वशिष्ठादिः, वृष्णिषु वसुदेवादिः, कुरुषु नकुलादिश्च शिवादौ पाठ्यः, तेन वाशिष्ठो, वासुदेवः, साहदेवः, नाकुल, इत्यादिरेव तत्र प्रयोगः, शतानीकस्तु नाकुलिरित्यादौ क्वाचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः, प्रथमापत्यं वा तत्रार्थः । गर्गस्यापत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् ण्यः, यथा गार्ग्यः, काठ्यः, वात्स्यः, पाराशर्य्यः कार्त्तवीर्य्यः, जामदग्न्यः, इत्यादौ, अत्र गणादित्युक्ते गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव, एवमग्रेऽपि । कुञ्जादेर्गणादपत्यसामान्ये आयनण्, तदुत्तरं ण्यश्चास्त्रियां, यथा कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः, इत्यादौ, स्त्रियान्तु कौञ्जायनीत्येव, न तु ततो ण्यः, सुमङ्गलादित्वात् ङीप् । अत्रास्त्रियामित्यबहुत्वस्याप्युपलक्षकं, तेन कौञ्जा-

यनाः, पुमांस इत्यत्रापि न ण्यः। गार्गिः कौञ्जि-रित्यादौ नापत्यत्वेन बोधः, किन्तु प्रथमापत्यत्वेनेति वक्ष्यते॥ १९४॥

॥ ६॥ अदन्ताच्छिल्पिनो ण्यो वा,
सेनान्ताल्लक्षणादपि।
नड़ादेर्णायनो नित्यं,
बाह्वादेस्त्विण् विधीयते॥ ११५॥

तान्त्रवाय्यः, तान्त्रबायिः, कौम्भकार्य्यः, कौम्भकारि, रित्यादौ शिल्पिवाचकात्। महासैन्यो, महासैनि, रित्यादौ च सेनान्तात्। लाक्षण्यो, लाक्षणि, रित्यादौ लक्षणशब्दादिणि प्राप्ते विभाषया ण्यः। तथा नड़ादेर्णायनो नित्यं, तेन नाड़ायनः चारायण, इत्यादौ। कुञ्जाद्यन्तर्गतो नड़ादिः,बाह्वादेस्त्विण् यथा,बाह्वोरपत्यं बाहविः, सुमित्राप्रभृतयस्तु बाह्वादिगणे द्रष्टव्याः॥१९५

॥ १९६॥ अणोऽपवादान्तरमाह।—

॥ ७॥ स्त्रीप्रत्ययान्तादत्र्यादे,
रप्येयण् पारिभाषिकात्।
न नदीमानुषीनाम्न,
आदावाद्वृद्धिवर्जितात्॥ ११६॥

विनतायाः, सौपर्ण्याः, कमण्डल्वाः, युवत्या, वाऽपत्यमित्यर्थे वैनतेयः, सौपर्णेयः, कामण्डलेयः,

यौवतेय, इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तादेयण्णेव, नत्वण् अत्रे-रपत्यमित्यर्थे आत्रेयः, अत्रिपदमप्रत्ययेदन्ताद्विस्वरोपलक्षितनाम्नि पारिभाषिकं,तेन शौचेयः,हारेयः, आग्नेयः, इत्यादिकः प्रयोगः । विध्यादिकं द्विस्वरमपि नाप्रत्येदन्तं । मरीच्यादिकमप्रत्ययेदन्तमपि न द्विस्वरमतो वैधो मारीच, इत्यादौ न प्रसङ्गः। स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादावावृद्धिवर्जितात् नदीमानुषीनाम्नो नैयण् यथा यामुनः, सैप्रः, सारस्वतः, इत्यादौ, यथा वा सौभद्रः, कौशल्य, इत्यादौ, आदावावृद्धिमतस्तु तादृशनाम्नो यथाप्राप्तमेयण्णेव, यथा जाह्नवेयः, द्रौपदेयः, कौशलेय इत्यादौ ॥ ११६ ॥

॥ ११७ ॥ तथा ।—

॥ ८ ॥सुभगादेरिनादेशो,
ऽप्यन्त्यस्यैयणि नित्यशः ।
कुलटाया विकल्पेन,
सती यदि भवत्यसौ ॥ ११७ ॥

सुभगाप्रभृतेरेयण्यन्त्यस्वरस्य नित्यमिनादेशः।यथा सुभगाया अपत्यमित्यर्थे सौभागिनेयः, दौर्भागिनेयः, पारस्त्रैणेय, इत्यादौ सौहार्दवदिहोभयपदस्य वृद्धिः ।

सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री बन्धकी तथा ।
मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः ।

कुलटा तु यदि सती तदा तदन्त्यस्वरस्यैयणि विभाषया इनादेशः, यथा कौलटिनेयः, इत्यादौ, यदि

त्वसती, तदा कौलटेय, इत्येव प्रयोगाः ॥ ११७ ॥

॥ ११८ ॥ तथा ।—

॥ ९ ॥ शीलेनाङ्गेन वा हीनात्,
स्त्रियामादादितस्तु वा ।
एरण् स्याच्चटकायास्तु,
नित्यमेरण् स्त्रियान्तु लुक् ॥ ११८ ॥

शीलेन हीनानां दास्यादीनाम् । अङ्गेन हीनानां काणादीनाञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरण् वा स्यात् । यथा दास्या अपत्यं दासेयः, दासेरः, यथा वा, काणाया अपत्यं काणेयः, काणेरः, कुलटाप्यङ्गहीना चेत्, कौलटेर, इति चटकायास्त्वपत्यमित्यर्थे नित्यमेरण्, न त्वेयणपि यथा चाटकेरः, चटकास्त्र्यपत्ये तु तस्य लुक् तेन चटकेत्येव तत्र प्रयोगः ॥ ११८ ॥

॥ ११९ ॥ तथा ।—

॥ १० ॥ तिकादेरायनिण् नित्यं,
तदादेस्तु विभाषया ।
ईयः स्वसुः स च ठ्यश्च,
भ्रातुर्यःश्वशुराद्भवेत् ११९ ॥

तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिण् । यथा, तैकायनिः, कौशल्यानिरित्यादौ "कौशल्यानिवल्लभा"मिति भट्टिः । स च तदादेःसर्वनाम्नो वैकल्पिकः । यथा तस्यापत्यमित्याद्यर्थे तादायनिः, तादः, तादेयः, यादायनिः,

याद्ः, यादेय इत्यादौ स्वसुरपत्यमित्यर्थे स्वस्त्रीयः, भ्रातुरपत्यमित्यर्थे भ्रात्रीयः, भ्रातृव्यः, द्वेष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दो रूढ एव, तदुक्तं "भ्रातृव्यौ भ्रातृज-द्विषा" विति, श्वशुरस्यापत्यमित्यर्थे, यः, श्वशुर्य्यः ॥ ११९ ॥

॥ १२० तथा ।—

॥ ११ ॥ कुलाद्य एयकणीनः,
सपूर्व्वात् केवलादपि ।
महाकुलादणीनण् च,
दुष्कुलादेयणो विधिः ॥ १२० ॥

कुलस्यापत्यमित्यर्थे यः एयकण् च स्यात् । यथा कुल्यः, कौलेयकः, सपूर्बात् केवलाच्च कुलादीनः स्यात् । यथा, आढ्यकुलीनः, कुलीन इत्यादौ । महाकुलादण् ईनण् च स्यात् । यथा, माहाकुलो, माहाकुलीनः, दुष्कुलादेयण्, यथा दौष्कुलेयः ।

"केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् ।
हृतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयं ॥"

इति भट्टिः । कथं महाकुलीनो, दुष्कुलीनः, सपूर्बादीन्, महदादेः कुलीनेनान्वय इत्यन्ये ॥ १२० ॥

॥ १२ ॥ देशक्षत्रिययो रूढा-
द्राजापत्येऽप्यणो विधिः ।
नादेः कुरोः कोशलाच्च,
ण्यस्तथेदन्ततोऽप्यसौ ॥१२१॥

देशे क्षत्रिये च शक्तान्नाम्नो राजन्यपत्यार्थे च अणो विधिः। यथा, पञ्चालानां राजा अपत्यं वा इत्यर्थे, पाञ्चालः. वैदेहः, एवं ऐक्ष्वाकः। क्वचिदणादावप्युवर्णस्य लोपः, नकारादेरुक्तरूढ़ात् कुरुतः कोशलाच्च तादृशार्थे ण्य एव, यथा नैषध्यः कौरव्यः कौशल्यः, इत्यादौ। कथं "हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः" परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रिय" इति तस्येदमित्यण्। इदन्ता दप्युक्तरूढ़ात् ण्यः, यथा, कौन्त्यः, इत्यादौ। कथं कौन्तेयः, कुन्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् एयण्। स्त्रियान्तु कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यो ण्यस्य लुगेव, यथा, कुन्तीनां स्त्र्यपत्यमित्यर्थे कुन्ती, एवमवन्ती, कुरूः। कम्बोजादेरपि रूढ़ादपत्ये राजनि च विहितस्याणो लुगेव, यथा, कम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे काम्बोजश्चोलः, केरल, इत्यादौ॥ १२१॥

॥ १३ ॥ संख्या-षड्-भद्र-पूर्वाया,
डुरण् मातुः स्त्रियाञ्च ङीप्।
गोर्यो ण्यस्तु यमादित्या,-
दितिभ्यः स्याद्दितेरपि ॥१२२॥

द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यर्थे द्वैमातुरः, त्रैमातुरः, "षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमार" इत्यमरः, षाण्मातुरः भाद्रमातुरः, स्त्रियान्तु तदन्तात् ङीप् द्वैमातुरीत्यादि। गोरपत्यमित्यर्थे य एव, गव्यो वत्सः। एवं यमस्यापत्यं याम्यः आदित्यस्यापत्यमादित्यः अदितेरपत्यमित्यर्थे आदित्यः,

दितेरपत्यं दैत्य, इत्यादौ ण्य एव। कथमादितेयो दैतेयः, अदितिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेयण् ॥ १२२ ॥

॥ १४ ॥ नापत्यप्रत्ययान्तात्स्या,
दपत्यप्रत्ययः पुनः ।
गुर्वायत्ते त्वपत्ये स्यात्,
पुनर्यूनीति तद्विधेः ॥ १२३ ॥

उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्यप्रत्ययः, अत एव "एको गोत्रे" (४।१।९३) इति पाणिनिरप्याह, एकः केवलोऽपत्यप्रत्ययं विनाकृत एव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहितप्रत्ययस्य साकाङ्क्ष इति तदर्थः, "पुनर्यूनीति" विध्यन्तरसत्त्वादेव चौपगवस्य गुर्वायत्तादपत्यमित्यर्थे औपगविः, गार्ग्यायण, इत्यादौ पुनरपत्यप्रत्ययः, गुर्वायत्तं यत् प्रशस्तं तदपत्यं युवोच्यत इति वृद्धाः ॥ १२३ ॥

॥१५॥ ण्यान्तेणन्तादायनण् स्यात्,
कौञ्जायन्यादिवर्जितात् ।
गुर्वायत्ते केवलाच्च,
द्रोणादेष विभाषया ॥ १२४ ॥

ण्यान्तादिणन्ताच्च गुर्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनण् स्यात्। यथा, गार्ग्यस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे गार्ग्यायणः, वात्स्यायनः, दाक्षायण, इत्यादौ। ण्या-

न्तादपि कुञ्जादिगणान्नासौ, तेन तत्र कौञ्जायन्योऽयमित्यादिरेव प्रयोगः। केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादपि द्रोणादायनण्, यथा, द्रोणस्य प्रशस्तापत्यं इत्यर्थे द्रौणायनोऽश्वत्थामा, विभाषेत्युक्तेः पक्षे द्रौणिरित्येव ॥ १२४ ॥

॥ १६ ॥ गर्गादेरपि कुञ्जादेः,
प्रथमापत्यबोधने ।
इणेव स्यान्न तु ण्यः स्या,
न्नायनण्स्यादिति स्थितिः १२५॥

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे गार्गिः, वात्सिरित्यादौ न ण्यः, किन्त्विणेव, तथा, कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे कौञ्जिर्मौञ्जिरित्यादावपि नायनण्, अपत्याविशेषः॥१२५॥

॥ १७ ॥ तदृक्षेणेन्दुमत्काले,
तन्नक्षत्रादणो विधिः ।
नक्षत्रद्वन्द्वतस्त्वीयः,
कथितार्थे विधीयते ॥ १२६ ॥

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे, पौषं दिनं, पौषी रात्रिः, एवमाश्विनं, श्रावणं, कार्त्तिकमित्यादौ । तदृक्षेणेन्दुमत्काल इत्येवं, नातः पुष्येण सहेन्दु मत् पुरमित्यर्थे पौषं पुरमित्यादिकप्रयोगः। नक्षत्रद्वन्द्वात् कथितार्थेऽणो बाधक ईय एव, यथा पुष्यपुनर्वसुभ्यां सहेन्दु-

मद्दिनं पुष्यपुनर्वसवीयम्, एवमश्विनीभरणीया रात्रि-रित्यादिप्रयोगः । नक्षत्रेण युतेन्दु मत् ॥ १२६ ॥

॥ १८ ॥ तद्रागयुक्तमित्यर्थे,
तस्मादण् स्यादिकण् पुनः ।
लाक्षातो रोचनातश्च,
शकलात्कर्दमात् स वा ॥ १२७ ॥

हरिद्राया रागयुक्तमित्यर्थेऽण् । यथा, हारिद्रं, वासः, एवं कौसुम्भं । लाक्षया रोचनया वा रक्तमित्यर्थे नित्यमिकण्, यथा, लाक्षिकं, रौचनिकं, शकलकर्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे विभाषयेकण्, यथा, शाकलिकः शाकलः, कार्दमिकः, कार्दमः, इत्यादौ ॥ १२७ ॥

॥ १२८ ॥ तथा

॥ १९ ॥ नीलादः कस्तथा पीतात्,
त्रिलिङ्गादपि नित्यशः ।
स्वभावरक्ते गौण्या तु,
वृत्त्या तद्धितमुच्यते ॥ १२८ ॥

नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यमप्रत्यो यथा, नीलः पटः, इत्यादौ । पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो, यथा, पीतकः, पट, इत्यादौ । हारिद्रः कुक्कुटपादः, लाक्षिकमधरं, पीतकं स्वर्णमित्यादौ स्वभावसिद्धपीतादौ गौणवृत्त्या हरिद्राद्यै रक्तसदृशे तद्धितं प्रयुज्यते । तेन रक्तम् ॥ १२८ ॥

॥ २० ॥ तेषां समूह इत्यर्थे,
ऽप्यण् पाशादेस्तु यः स्त्रियाम् ।
गर्गादिगोत्रादुक्षादे,
श्चाकणीयस्तु वा श्वतः ॥१२९॥

काकानां समूहः काकम्, एवं शुकानां समूहः शौकं, भिक्षाणां समूहः भैक्षं, युवतीनां समूह इत्यर्थे यौवतमिति जयादित्यः। तद्धितानपत्यस्वरे पुंवद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः, अत एव ।

"यमुपास्ते पुण्यभाजं कलाकुशलयौवनम् ।
सरसं निस्यशस्तन्वि सफलं तस्य यौवनं ॥"

इति तन्मते प्रयोगः। पाशानां समूह इत्याद्यर्थे तु तेभ्यो य एव, तदन्तश्च स्त्रीलिङ्ग एव यथा, पाश्या, धूल्या, वात्या, वन्या, शल्यति, खलरथावपि पाशादौ पठन्ति, यथा खल्या, रथ्या, इति। तथा, गर्गादिगोत्रेभ्यः समूहऽकण्, गार्गकं, दाक्षकमित्यादौ। उक्षाणां समूह इत्यर्थेऽप्यसौ यथा औक्षकम्, औष्ट्रकमित्यादौ।

"उक्षोष्ट्रोरभ्रवत्साजा राजा राजन्यकस्तथा ।
राजपुत्रो मनुष्यश्च वृद्ध उक्षादिको गणः ॥

अश्वानां समूह इत्यर्थे त्वीयो विभाषया, यथा अश्वीय आश्वमिति ॥ १२९ ॥

॥२१॥ धेनोरनञः कण् नित्यं,
केदाराद्यणिकण्णकण् ।

पिष्टात् कवचि-हस्तिभ्या,
ऽचेकण् केशादिकण्-यणौ।१३०॥

धेनूनां समूहो धैनुकम्, अधेनोस्त्वाधेनवमित्यणणेव, अस्मादेवानञ इति निषेधात् सामूहिकप्रत्ययेषु तदन्तविधिरेष्टव्यः, तेन सुन्दरगर्गाणां समूह इत्यर्थे सौन्दरगर्गकमित्यादि साधिवति शाब्दिकाः । केदाराणां समूह इत्यर्थे यणि, कैदार्य्यम्, इकणि कैदारिकम्, अकणि कैदारकम्, इति त्रिधा प्रयोगः। पिष्टार्थकात् कवचितो हस्तितश्चेकण् । यथा पूपानां समूहः पौपिकं, शाष्कुलिकं, तथा कवचिनां समूहः कावचिकं, हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम्, । केशानां समूहे त्विकण् यण् च, कैशिकं, कैश्यम् ॥१३०॥

॥२२॥ इनिः खलोलूकपद्मा-
द्रथात् कड्यः स्त्रियामिमौ ।
गणिकातो ब्राह्मणाच्च,
माणवाद्वाड़वाच्च यण् ॥१३२॥

खलादित्रिकादिनिः समूहे। यथा, खलिनी, उलूकिनी, पद्मिनी ! तथा रथात् कड्यः, यथा रथकड्येति, इमौ च प्रत्ययौ स्त्रियामेव । गणिकादिभ्यस्तु समूहे यण्, यथा गाणिक्यं, ब्राह्मण्यं, माणव्यं, बाड़व्यमिति ॥ १३१ ॥

॥ २३ ॥ गज-बन्धु-जन-ग्राम-
सहायेभ्यस्तुतः स्त्रियाम् ।

पृष्ठाद् यत् क्लीबलिङ्गं, तत्
चरणभ्येस्तु धर्मवत् ॥ १३३ ॥

गजता, बन्धुता, जनता, सहायता, इत्यत्र गजादीनां समूहेऽर्थे तप्रत्ययः, स च स्त्रीलिङ्ग एव । पृष्ठात् समूहे यत्, यथा, पृष्ठ्यं, तच्च क्लीबलिङ्गमेव, अत, एवास्य पाशादिषु अनन्तर्भावः । चरणेभ्यस्तु समूहे धर्म इव प्रत्ययाः स्युः, यथा, कठानां धर्मः काठकं, तथा समूहोऽपि, एवं छान्दोग्यं आथर्वणमित्यादि तत्समूहः ॥ १३२ ॥

॥ २४ ॥ तद्वेत्ति तदधीते वे,
त्यर्थेऽप्यण् क्रतुवाचिनः ।
सूत्रान्तादप्यकल्पादे
रुकूथादेश्चेकणो विधिः ॥ १३४ ॥

निमित्तं वेत्तीत्यर्थे नैमित्तः, एवमौत्पातः, मौहूर्त्तः । छन्दो वेत्त्यधीते वेत्यर्थे छान्दसः, वैयाकरणः । क्रतुवाचिनोऽग्निष्टोमादेस्त्विकण्, यथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा आग्निष्टोमिकः, अकल्पादेः सूत्रान्तशब्दादप्युक्तार्थे इकण्, यथा, वार्त्तिकः, सौत्रिकः, सांख्यसूत्रिकः, कल्पादेस्तु सूत्रात् काल्पसूत्रं इत्यणेव । उक्थं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थेऽप्यौक्थिकः, नैयायिकः, पातञ्जलिकः, लोकायतं बौद्धशास्त्रं, तद्वेत्त्यधीते वा लौकायतिक, इत्यादि ॥ १३४ ॥

॥ २५ ॥ विद्यान्तादङ्गधर्मात्रि-
क्षत्रानुत्तरवर्त्तिनः ।

तथेकण् शत-षष्टिभ्यां, परस्य तु पथष्टिकः ॥ १३५ ॥

वायसविद्यां वेत्त्यधीते वा वायसविद्यिकः, सर्पविद्यिकः, चारविद्यिकः । अङ्गाद्यनुत्तरवर्त्तिनः किम् आङ्गविद्यः, ज्योतिर्विद्यः, गान्धर्वविद्यः, धार्मविद्यः, क्षात्रविद्यः, त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या, तां, वेत्ति अधीते वा त्रैविद्य, इति कर्मधारयादण् । "त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा" इति गीता । तिस्रो विद्या वेत्तीत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि त्रिविद्य, इत्येवम्, शतपथं षष्टिपथं वेत्तीत्याद्यर्थे टिकः, शतपथिकः, षष्टिपथिकः, स्त्रियान्तु शतपथिकीत्यादि ॥ १३५ ॥

॥२६॥ क्रमादिभ्यः क एव स्यात्, पदात् कः स्यादिकस्तथा । सर्वादेरथ साद्यादेर्वेत्तीत्याद्यर्थकस्य लुक् ॥ १३६ ॥

क्रमं वेत्तीत्याद्यर्थे क्रमादिभ्यः क एव । यथा, क्रमकः, सामकः, शिक्षकः, मीमांसक, इत्यादौ । पदात्तु कः स्यादिकोऽपि, यथा—पदकः, पदिकः, । सर्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्यधीते वेत्यर्थकस्य तद्धितस्य लुगेव, यथा सर्वं वेदं वेत्तीत्याद्यर्थे विहितस्याण् प्रभृतेः, सर्ववेदः, सर्वतन्त्र, इत्यादौ, सादिवार्तिक, इत्यादौ चेति ॥ १३६ ॥

॥ २७ ॥ अष्टाध्यायादितः कः स्या
दध्यायस्य च लुक् तथा ।
अध्यायसंख्यार्थकका,-
द्वेत्त्याद्यर्थस्य लुक् परे ॥१३७॥

अष्टावध्याया यस्य तदष्टाध्यायं सूत्रं, तद्वेत्ति अधीते वेत्यर्थे कः, अध्यायपदस्य च लुक्, यथाष्टकाः पाणिनीयाः, पञ्चकाः गौतमीयाः, दशकाः व्याघ्रपदीयाः, द्वादशका जैमिनीयाः। परे पुनरष्टावध्यासंख्या यस्य इत्यर्थे कप्रत्ययं कृत्वा तद्वेत्त्याद्यर्थकस्य तद्धितस्य लोपमाहुः । तद्वेत्त्यधीते वा ॥ १३७ ॥

॥ २८ ॥ तस्येदमिति सम्बन्धि-
न्यपि तस्मादणो विधिः ।
स्व-राज-पर-देवेभ्यः,
कादिरीयो जनादपि ॥ १३८॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्सर्गः । यथा, वृक्षस्येदं वार्क्षं, एवं दारोदमित्यादि । स्वस्येदामित्याद्यर्थे तु स्वराजादिभ्यः कादिरीयः । यथा, स्वकीयं, राजकीयं, परकीयं, देवकीयं, जनकीयमिति । स्वतः कस्यानित्यत्वं, अत एव "स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पद"मिति मणिदीधितिरिति वदन्ति ॥ १३८ ॥

॥ २९ ॥ ईयस्त्यदादेर्भवत,
स्तत्र तोद इकण्णपि ।

परावरादितोऽप्यर्द्धात्,
यदिकण्णपि दिक्परात् ॥१३९॥

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः । यथा, त्यदीयं, तदीयं, मदीयं, इदमीयमित्यादि । भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य दादेशोऽपि, यथा, भवदीयं, "न ये स्वरे तद्धित" इति पदान्तविधेर्निषेधादस्य विधिः । शत्रन्तस्य तु भवतस्तस्येदमित्यर्थे भावतमित्यणेव । पराद्युत्तरवर्त्तिनोऽर्द्धादपि न केवलाच्च तस्मात् परार्द्धस्येदमित्यर्थे यदेव । यथा परार्द्ध्यं, अवरार्द्ध्यं आर्द्ध्यं, आदिपदात् उत्तरार्द्ध्यं, अधमार्द्ध्यं । दिग्वाचिपूर्वकात् पुनरर्द्धात् यदिकण्णपि, यथा पूर्वार्द्ध्यं, पौर्वार्द्धिकं, दक्षिणार्द्ध्यं, दाक्षिणार्द्धिकमित्यादि ॥ १३९ ॥

॥ ३० ॥ युष्माकास्माकभावान्ते,
वाणीनण् युष्मदस्मदोः ।
तवेत्यस्मान्ममेत्यस्मा,
दणीनण्णपि कादिमः ॥१४०॥

युवयोर्युष्माकं वा इदं, आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकभावोत्तरमणीनण् च वा स्यात् । यथा, यौष्माकम्, यौष्माकीणम्, आस्माकम्, आस्माकीनम्, । "आस्माकदन्तिमान्निध्यवामनीभूतभूरुहः" । पक्षे त्यदादित्वादीयो, यथा, युष्मदीयं, अस्मदीयमिति । तवेदं ममेदमित्यर्थे तव ममेत्यनयोरणीनण्णपि कादिकः स्यात्, यथा, तावकं, तावकीनं,

स्वरूपनिर्देशान्न त्वदादेशः । अपिना त्यदादित्वादीयोऽपि, यथा, त्वदीयं, मदीयमिति ॥ १४० ॥

॥३१॥ कण्णारण्याद्धस्तिवर्त्म-
विहाराध्यायमानुषे ।
नित्यं वा गोमयेऽन्यत्र,
णः सदा स्यादिति स्थितिः॥१४१॥

अरण्यस्यायं हस्तीत्याद्यर्थे अरण्यान्नित्यं कण् । यथा, आरण्यकः करी, पन्थाः, विहारो, मानुषश्च, अध्यायस्त्वरण्यगीतत्वादारण्यकः । गोमये त्वरण्यस्येदमित्यर्थे आरण्यकं, आरण्यं वा गोमयमिति द्विधा प्रयोगः । कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽरण्यान्नित्यं णप्रत्यय एव । यथा, अरण्यस्येयमित्यर्थे आरण्या लता, आरण्यः पशुरित्यादि । तस्येदम् ॥ १४१ ॥

॥३२॥ अण् तत्र भव इत्यर्थे,
पदादुत्सर्गतो भवेत् ।
ग्रीवात एयण् वा तत्र,
ग्रैवं ग्रैवेयमित्यपि ॥ १४२ ॥

भव इत्यस्य उत्पत्ति-वर्त्तमानत्वे ह्यर्थौ यथायथम्॥ १४२ ॥

॥३३॥ आदेर्मध्यात्तादृशार्थे,
मोऽधसः सस्य लुक् तथा ।

डिमोऽग्रपश्चादन्तेभ्यः,
कालार्थात्तु पदादिकण् ॥१४३॥

आदौ भवः आदिमः, भवो वर्त्तमान इति वर्द्धमानवृत्तिः । "मणिर्विराजते तन्वि तवायं हारमध्यमः"। अधो भव इत्यर्थेऽधसः सलोपादधमः।"यदङ्गमधमं तस्य स्पर्शनं दुरितावह" मिति स्मृतेः । अग्रे भव इत्यर्थे डिमः । अग्रिमः, एवं पश्चिमः, अन्तिमः । कालार्थकान्मासादिशब्दात्तु तत्र भव इत्यर्थे इकण् । यथा, मासिकं, सांवत्सरिकं, मौहूर्त्तिकं, पौर्वाह्णिकं, आपराह्णिकमित्यादि ॥ १४३ ॥

॥३४॥ शरदः श्राद्ध एवायं,
वा तु रोगे तथातपे ।
निशातश्च प्रदोषाच्च,
वायं तादिस्तथा श्वसः ॥१४४॥

अयमिकण्प्रत्ययः तथार्थे शरच्छब्दात् श्राद्ध एव साकाङ्क्षः । यथा, शारदिकं श्राद्धम् । अन्यत्र शारदश्चन्द्रमाः । रोगातपयोस्त्वर्थयोरयं वैकल्पिकः । यथा, शारदः शारदिको ज्वरः, आतपश्च । निशायां प्रदोषे वा भव इत्यर्थे नैशिकं, नैशं, वा प्रादोषिकं, प्रादोषं, वा तम इत्यादि । श्वसः श्वःपदात्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा विकल्पेनेत्यर्थः । तेन श्वोभवमित्यर्थे शौवस्तिकं, धनम् । "शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति

तेषां दयसे न कस्मा" दिति भट्टिः । पत्ते श्वस्त्यं, श्वस्तनमिति त्यं तनौ वक्ष्येते ॥ १४४ ॥

॥३५॥ सन्ध्यादेर्ऋतुनक्षत्र-
प्रभेदाच्चाण् फले पुनः ।
संवत्सरात् पर्वणि च
प्रावृषस्त्वेण्यमीरितम् ॥१४५॥

सन्ध्यादिगणात्तत्र भवमित्यर्थे अणेव । यथा, सान्ध्यं, सन्धिवेलं, आमावस्यं, त्रायोदशं, चातुर्दशं, पाञ्चदशं, पौर्णमासं, प्रातिपदं, वा तमः इति । अत्र ऋतुभेदो ग्रीष्मादिः, तस्मात्तत्र भवमित्यर्थे ग्रैष्मं, शैशिरं, तदन्तविधिश्चा पूर्वग्रैष्मम्, अवयवादृतूनामित्युत्तरस्य वृद्धिः । नक्षत्रभेदात्तु पुष्ये भवं पौषं औषधं, तैषं रौहिणमित्यादि । संवत्सरात्तु फले पर्वणि च भवार्थेऽणेव यथा, सांवत्सरं फलं, पर्व वा, अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकण् । यथा, सांवत्सरिकं, कर्म । प्रावृषि भव इत्यर्थे एण्यः । यथा, प्रावृषेण्यं तृणम् । "प्रावृषेण्यं पयोवाह" मिति रघुकाव्यम् ॥ १४५ ॥

॥३६॥ वर्षातः स्यादिकण् हेम-
न्तादण्णप्यत्र वा तलुक् ।
सायं चिरं प्रगे प्राह्णे,
कालार्थाव्ययतस्तनट् ॥१४६॥

वर्षासु भवं वार्षिकं तृणम्। हेमन्ताद्भवार्थे यथेकण तथा अण्णपि, परन्त्वणि तकारस्य वा लुक्। तेन हैमन्तिकं, हैमनं, हैमन्तमिति त्रिविधप्रयोगः। तदन्तविधिना पूर्वहैमनमित्यादिरपि प्रयोगः । सायमादिभ्यस्तु, सायन्तनं, चिरन्तनं, प्रगेतनं, प्राह्णेतनं, दिवातनं, दोषातनमित्यादौ भवार्थे तनट्, टानुबन्धत्वात् सायन्तनी तिथिः ॥ १४६ ॥

॥३७॥ परुतश्च परारेश्च,
चिराच्च त्नो विभाषया ।
पुराशब्दात्तथा नो वा,
मध्वाह्नादेश्च वा तनट् ॥१४७॥

परुत्नं, परारित्नं, चिरत्नं, पक्षे परुत्तनं, परारितनं चिरतनं, पुरा शब्दादपि भवार्थे वा नः । तेन पुराणं, पुरातनमिति ॥ १४८ ॥

॥३८॥ तदापद्भ्यान्तु कालात् स्यादिकण् ङीब् वा स्त्रियां ततः ।
मनुष्ये पर्वतादीयण्णीयोऽन्यत्र विभाषया ॥१४८॥

तत्काले भवमित्यर्थे तत्कालशब्दादिकण्। तात्कालिको बोधः, एवमापत्कालिकः, तदन्तस्य स्त्रिया वा ङीप्। यथा, तात्कालिकी, तात्कालिका, मतिरित्यादौ।

पर्वते भवो मनुष्य इत्यर्थे पर्वतादीयण् । पार्वतीयो नरः, ततोऽन्यत्र तु पर्वतीयं, पार्वतं, वा फलमित्यादावण्णपि ॥ १४८ ॥

॥३९॥ दिगादिभ्यो यदेव स्या-
च्छरीरावयवादपि ।
दृति-बस्त्यस्थि-कुक्षिभ्य,
एयण् स्यात् कलसादहेः ॥१४९॥

दिशि भवमित्यर्थे, दिश्यम्, एवमाद्यम्, अन्त्यं, रहस्यं, दिव्यं, उदर्य्यं, यूथ्यं, वश्यं, दण्ड्यमित्यादौ यत् । शरीरावयवादपि, यथा, दन्ते भवमित्यर्थे दन्त्यम्, एवं कर्ण्यम्, ओष्ठ्यं, मूर्द्धन्यं, मुख्यं, उरस्यम्, इत्यादौ । दृतौ भवमित्यर्थे तु दृत्यादेरेयणणेव । यथा, दार्त्तेयं, वास्तेयं, अस्थेयं, कौक्षेयम् । "असिं कौक्षेयमुद्यम्य, चकारापनसं मुख" मिति भट्टिः । कालसेयम्, आहेयमिति ॥ १४९ ॥

॥४०॥ चतुर्मासादयज्ञे य,
ण्णव्ययीभावतस्तथा ।
अन्तःपूर्वादिकण्णेवं,
समानात्तत्परादपि ॥१५०॥

चतुर्मासेषु भवमित्यर्थे चातुर्मास्यं व्रतं, चतुःपदस्याषाढादिचतुष्कत्वेन लक्षकत्वान्नात्र द्विगुरतः पञ्च-

कपालश्चरुरित्यत्रैव द्विगोस्तद्धितस्य न लुक् । यज्ञे तु, चातुर्मासो यागः इत्यणेव, अन्तःपूर्वादव्ययीभावाद्भवार्थे इकण् । यथा आन्तर्दैहिकम्, आन्तर्गणिकम् । अव्ययीभावादित्येव, तेनान्तःकरणे भवमान्तःकरणं दुःखमित्यणेव । समानात्तत्पराच्च, यथा समाने भवं सामानिकम् । "सामानिकोऽयं युवयोः प्रयासः ।" समानदैशिकम् ॥१५०॥

॥४१॥ काद्यन्तवर्गादीयः स्या,-
ज्जिह्वामूलाङ्गुलेरपि ।
मित्राद्युत्तरतो वर्गात्,
यदीनावीय एव च ॥१५१॥

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्णः, इतीयः । एवञ्चवर्गीयः, टवर्गीयः, इत्यादि । जिह्वामूलादङ्गुलेश्च जिह्वामूलीयः, अङ्गुलीयः । मित्राद्युत्तरवर्गात् तु यत्-ईन ईयश्च । यथा, मित्रवर्गे भव इत्यर्थे मित्रवर्ग्यः, मित्रवर्गीणः, मित्रवर्गीयः, इत्यादि ॥१५१॥

॥४२॥ स्त्रीपुंभ्यां नण्-स्नणौ तत्र,
भवे भावे तु वा तयोः ।
स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते,
गोर्यदेव विधीयते ॥१५२॥

स्त्रियां भवः स्त्रैणः । "स्त्रैणे नीता विकृतिं लघिम्ना" इति भट्टिः । पुंसि भवः पौंस्नः । स्त्रियाः

पुंसश्च भावेऽर्थे तु नञ् स्नञौ विकल्पेन स्याताम् । तेन स्त्रिया भावः स्त्रैणं, स्त्रीत्वञ्च, पुंसो भावः पौंस्नं, पुंस्त्वञ्च । गोपदात्तु, यद्यदर्थे स्वरादितद्धितं प्रसक्तं तत्तदर्थे तदेव साकांक्षं । तेन गोरपत्यं, गौर्देवता यस्य, गवा चरति, गोः समूह इत्याद्यर्थे गव्यमित्येव प्रयोगः । गोत्वं गोवदित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः । तत्र भवः ॥ १५२ ॥

॥४३॥ ये भवार्थे यतः प्रोक्ता,
स्तद्धितप्रत्ययाः पुरा ।
जातेऽर्थेऽपि ततस्ते स्यु,
र्विशेषविधिना विना ॥१५३॥

मथुरायां भव इत्यर्थे इव, मथुरायां जात इत्यर्थेऽप्यणोऽतिदेशः । एवं स्त्रैणः, पौंस्नः, ग्राम्यः, ग्रामीणः, इत्यादौ गणादेरपि, प्रावृष एण्यप्राप्ताविकः, प्रदोषादेरिकण्णादिप्राप्तौ च कादिर्विशेषविधेर्वक्ष्यते ॥१५३॥

॥४४॥ प्रावृषस्तत्र जातेऽर्थे,
स्यादिकः शरदस्त्विकण् ।
संज्ञायां विहितः पूर्वा-
ह्णापराह्णादितस्तु कः ॥१५४॥

प्रावृषि जातमित्यर्थे प्रावृषिकं पत्रं, प्रावृषिका वृष्टिः । शरदि जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकण् । यथा,

शारदिकाः मुद्गप्रभेदाः, शारदमन्नम्, पूर्वाह्णे जात-मित्यर्थे तु पूर्वाह्णादिभ्यः कः, यथा, पूर्वाह्णकं, अपराह्णकं, मध्याह्नकमित्यादि । एवमार्द्रायां मूलायां जात-मित्यर्थे आर्द्रकं, मूलकं, के सममस्येति ह्रस्वः ॥१५४॥

॥४५॥ अण्णकः स्यादमावास्या,
शब्दात्तद्धिकृतादपि ।
स्थानान्तादथ गोशाल-
खरशालाच्च नित्यशः ॥
जातार्थकस्य लुग्वा तु,
वत्सशालादितो भवेत् ॥१५५॥

अमावास्यायां जात इत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात् । यथा, आमावास्यः, अमावास्यको बालकः । तद्धिकृतादमावास्याशब्दादपि यथा च, आमावस्यः, अमावास्याकः । स्थानान्ताद्विहितस्य जातार्थकतद्धितस्य नित्यं लुक् स्यात् । यथा, गोस्थाने जातमित्यर्थे गोस्थानं पत्रम्, एवमश्वस्थानं शशस्थानमित्यादौ । गोशालायां जातमित्यर्थे गोशालं, खरशालम्, इत्यत्राप्येवम् । नित्यममीषां क्लीबत्वं, एभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुग्विधानात् । अश्विन्यादितो जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते, अत एव "मधातोऽणो न लुग्भवेत् इत्यग्रे निषेधः सङ्गच्छत इति" निबन्धकारः । वत्सशालादितस्तु जातार्थस्य वा लुक् । यथा, वत्स-

शालायां जात इत्यर्थे वत्सशालो, वात्सशालश्च ६८
एवमभिजिव आभिजितो वा बालकः ।

वत्सशालाभिजिच्चित्रा रेवती रोहिणी तथ
अश्वयुङ् मृगशीर्षश्च वत्सशालादिको गणः
मृगशिरसि भवं जातं इत्यर्थे तु न तद्धितस्य
भिधानात् ॥१५५॥

॥ ४६ ॥ अनुराधा-तिष्यःपुष्यौ,
हस्त-स्वाती पुनर्वसू ।
विशस्वा बहुलैतेभ्यो,
नित्य जातार्थकस्य लुक् ॥ १५६

अनुराधायां जातोऽनुराधः, स्त्रीप्रत्ययस्य
तद्धितलुकीति लुक् । एवं तिष्यः, पुष्यः, हस्तः, स्वाति
पुनर्वसुः, विशाखो, बहुलः । कथं बाहुलेयस्तारका
दिति, बहुला कृत्तिका तत्र जात इति संज्ञाया
यण् ॥ १५६ ॥

॥ ४७ ॥ श्रविष्ठाषाढयोरेयण्,
उण् वा शतभिषक् पदात् ॥१५७

इति महामहोपाध्यायश्रीजगदीश-तर्कालङ्कार-भट्टाचार्य्यकृतौ
शब्दशक्तिप्रकाशिकायां ।

तद्धितप्रकरणं समाप्तं ।

समाप्तश्चायंग्रन्थः ।

शिवम्